Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába

filológia

OSZK

II.
4.1

filológia

filológia

Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

II.4.1

BEVEZETÉS
A RÉGI MAGYARORSZÁGI IRODALOM FILOLÓGIÁJÁBA

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

filológia; *philologia* <görög 'a szó szeretete', 'beszélni szeretés'>: szűkebb értelemben az írott szövegek tanulmányozásának és megértésének tudományos módszere, ill. tudománya
(*Világirodalmi lexikon*)

BEVEZETÉS
A RÉGI MAGYARORSZÁGI IRODALOM FILOLÓGIÁJÁBA

Szerkesztette
Hargittay Emil

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

UNIVERSITAS KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2003

4201952

BEVEZETÉS
A RÉGI MAGYARORSZÁGI IRODALOM FILOLÓGIÁJÁBA

Felsőoktatási tankönyv
3., átdolgozott és kiegészített kiadás

A könyv az Oktatási Minisztérium támogatásával,
a Felsőoktatási Pályázatok Irodája által lebonyolított
Felsőoktatási Tankönyv- és Szakkönyv-támogatási Pályázat
keretében jelent meg.

Oktatási
Minisztérium

IV 11.
MC146390
ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
2005

ISBN 963 9104 80 9

© A kötet szerzői

A kiadásért felelős az Universitas Könyvkiadó vezetője
Borító: Szentes Éva
Készült az Argumentum Kiadó nyomdaüzemében

OSZK
Országos Szé Könyvtár

ELŐSZÓ

E tankönyv az 1996-ban, majd 1997-ben megjelent *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába* című könyv 3., átdolgozott és kiegészített, mintegy 30 %-kal bővített új kiadása. A könyv mindenekelőtt a magyar szakos egyetemi és főiskolai oktatás szolgálatában áll, s mint ilyen, igyekszik megismertetni a tanulmányaikat kezdő hallgatókat a filológia alapfogalmaival, módszereivel, hogy megfelelő alapot adjon későbbi tanulmányaikhoz. Témáit és példaanyagát elsősorban a régi magyarországi irodalomból veszi, amely sajátosságainál fogva különösen alkalmas a szövegközpontú módszerek elsajátítására. Ugyanakkor a történeti elvű oktatás is lehetővé és szükségessé teszi a filológiának az irodalmunk első korszakainak tárgyalását közvetlenül megelőző vagy azzal párhuzamos elsajátítását. A tárgy interdiszciplináris jellege azonnal szembeötlő: a régi irodalom tanulmányozójának otthonosan kell mozognia több területen is (pl. paleográfia, könyv- és nyomdászattörténet, textológia, ideológiatörténet, bibliaismeret, az egyházak története, az antik kultúra, történeti földrajz, nyelvtörténet, bibliográfia – mindez a számítógépes technológia segítségével). A filológia egyetemi oktatása mindezt figyelembe véve alapvetően három témakörre épül: 1) kézikönyvismeret, 2) textológia és szövegkiadás, 3) a tudományos munkák szerkesztése, a jegyzetelési, címleírási technika. Mindez egybevág a magyar szak képesítési követelményeit tartalmazó hatályos rendelettel, mely a teljes képzési idő alapképzési szakaszában előírja a „filológiai alapismeretek: bibliográfiai, könyvészeti alapismeretek, hagyományos és modern textológia" témaköreinek oktatását és elsajátítását (Magyar Közlöny, 2001/80. sz., 5889. p.). A könyv a benne foglalt tananyag rétegeltsége folytán jól hasznosítható a többlépcsős (BA, MA, PhD) oktatásban is.

A könyv négy részből áll: I. *Tanulmányok*, II. *Szöveggyűjtemény és gyakorlatok*, III. *Bibliográfia*, IV. *Függelék*. Az első rész tanulmányai tárgyalják a régi magyarországi kéziratokról és nyomtatványokról, azok feldolgozásáról, olvasásáról és nyilvántartásáról szóló legfontosabb ismereteket. bevezetnek a hagyományos és modern textológia alapfogalmaiba, a szövegek kiadásával kapcsolatos alapvető tudnivalókba, az elektronikus irodalomkeresés és a számítógépes kéziratkészítés rejtelmeibe. A második részben a művek szabványosított címleírásának típusaira, a szövegek átírásának gyakorlatára, a tudományos szakmunkák, szemináriumi, tudományos diákköri és szakdolgozatok jegyzetelésére, technikai kivitelezésére találunk hasznos útmutatókat és példákat. A harmadik részben megtalálható a régi magyarországi irodalom tanulmányozásához szükséges alapvető kézikönyvek és források, szövegkiadások bibliográfiája, a *Függelék* pedig további adatszerű információkat tartalmaz.

A könyv 1997. évi kiadásához képest most megtett bővítések figyelembe veszik az elmúlt hat esztendőben bekövetkezett szakmai és technikai változásokat, különös tekintettel az elektronikus eszközök használatára valamint az utóbbi években megjelent újabb szakkönyvekre és tanulmányokra. Az első fejezetbe (*Tanulmányok*) most fölvett írások közül

három e könyv számára készült, itt jelenik meg először (Bartók István: *Az internet az irodalomkutatás szolgálatában*; Kecskeméti Gábor: *Filológiai problémák a magyarországi irodalomtudományi kutatásban és a számítógépes kézirat-előkészítésben*; Thimár Attila: *A filológia értelmezése*). Kötetünkben először szerepel Szörényi László korábban máshol megjelent, ám ma is igen tanulságos delfinológiai írása (*Ars Mutilandi Hungarica*) és Szilasi László elméleti igényű áttekintése az utóbbi húsz esztendőben megjelent legfontosabb régi magyarországi irodalmi érdekű opusokról (*A történeti poétika története*). Végül még egy bővítés: egyik korábbi írásom most átdolgozott változatában tíz pontban foglaltam össze a régi magyarországi irodalom jellegét, mivel úgy látom, hogy a filológiával és a régi magyarországi irodalommal foglalkozó hallgatók néhány hét leforgása alatt évről-évre ugyanazokkal az alapvető kérdésekkel állnak elő, s e vázlat elolvasása talán már a kezdet kezdetén képes megválaszolni a felvetődő problémákat. Itt található annak indoka is, miért változott meg e könyv címében a „magyar" szó „magyarországi"-ra.

A második fejezet (*Szöveggyűjtemény és gyakorlatok*) példái további részekkel (pl. bibliai rövidítések, a szerzetesrendek listája, a régi hónapnevek, a középkori egyetemek, filológiai-textológiai fogalmak magyarázata) bővültek, s a sorozat végén egy lehetséges zárthelyi dolgozat kérdéseit találja meg az érdeklődő olvasó. A könyv harmadik, bibliográfiai része jelentős bővítéssel tartalmazza az utóbbi öt évben megjelent legfontosabb szak- és segédkönyvek jegyzékét. A befejező bibliográfiai részt még az 1996. évi első kiadás számára Szentmártoni Szabó Géza állította össze, majd az azóta gyűjtött anyagát P. Vásárhelyi Judit egészítette ki és rendezte a jelenlegi szerkezetbe.

E könyv a hallgatók számára tankönyv, de nem abban az értelemben, hogy annak minden sorát tudni kell. Olvasmány, amely segít az elméleti kérdések fölvetésében és átgondolásában, a filológia gyakorlati, sőt technikai kérdéseinek a megoldásában. A könyv nem adatok megtanulását kívánja sugallni elsősorban, hanem arra kíván választ adni, hol találjuk meg a számunkra szükséges információkat, adatokat, s ezeket hogyan használjuk fel.

A tárgy oktatói számára e könyv segédkönyv: a fontosnak tartott részeit olvastathatjuk és megvitathatjuk hallgatóinkkal, kiegészíthetjük saját példaanyagunkkal és tapasztalatainkkal. A közös munka során e könyv alapján lehetőség nyílik a közös (laboratóriumi) számítógéphasználatra is.

Végezetül ismételten köszönöm valamennyi szerzőnek, hogy írását közkinccsé tehetjük, közülük néhányan számos értékes tanácsot adtak a könyv jelenlegi változatának kialakításához. Hálás vagyok azoknak is, akik az elmúlt évek oktatói tapasztalatai alapján újabb kiadásra ajánlották a könyvet: Bitskey Istvánnak (Debreceni Egyetem), Gábor Csillának (Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár), Heltai Jánosnak (Miskolci Egyetem), Horváth Ivánnak (Eötvös Loránd Tudományegyetem), Jankovits Lászlónak (Pécsi Egyetem), Nagy Lászlónak (Pázmány Péter Katolikus Egyetem) és Pintér Márta Zsuzsannának (Veszprémi Egyetem).

Kelt 2003-ban, Szent Mihály havának első napján.

Hargittay Emil

I. TANULMÁNYOK

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

AZ ItK CÍMLEÍRÁSI ÉS JEGYZETELÉSI ALAPELVEI

Összeállította
KECSKEMÉTI GÁBOR

Az 1997-ben 101. évfolyamát megkezdő Irodalomtörténeti Közlemények szükségesnek tartja közzétenni és valamennyi szerzőjének és olvasójának figyelmébe ajánlani a könyvészeti leírási problémák széles körében határozott eligazítást nyújtó, s ezért követésre ajánlott címleírási és jegyzetelési rendszerét.

Alább közzétett tájékoztatónkat Kecskeméti Gábor felelős szerkesztő előterjesztése nyomán 1997. május 20-i ülésén hagyta jóvá a szerkesztő bizottság. Az Irodalomtörténeti Közlemények szerzőit arra kérjük, hogy tanulmányaik címleírásait és jegyzeteit a következő alapelvek szerint készítsék el.

*

Házi szabványunk a nemzetközi címleírási gyakorlaton alapul, amelyet a hazai szakirodalom számára Klaniczay Tibor már 1981-ben követésre ajánlott.* A rendszer lényege az 'egy hivatkozás = egy, vesszőkkel tagolt mondat' elve: minden szakirodalmi vagy forráshivatkozás egyetlen mondatot alkot, ahol minden tag vesszővel van egymástól elválasztva. A mondaton belül pont csak rövidítések után lehet, tehát a sorszámnévi értelmű címleíró elemeket is csak vessző követi. Ha ugyanabban a jegyzetben több címleírás követi egymást, ezeket pontosvessző választja el, pont pedig csak a legutolsó címleírást zárja. Ha a jegyzet a címleírásokon kívül egyéb közlendőt is tartalmaz, azt a ponttal lezárt címleírástól gondolatjel különíti el.

A következőkben a hivatkozott kiadványok főbb típusainak címleírási módját mutatjuk be néhány példával és rövid kommentárral. A közelmúltban elterjedt új kiadványtípusokkal (microfiche, CD, hálózati kiadványok stb.) egységes gyakorlat és kellő tapasztalatok hiányában egyelőre nem foglalkozunk.

* KLANICZAY Tibor, *Idegen nyelvű kiadványok jegyzetelési alapelvei*, kézirat, [1981]. Nyomtatásban először tankönyvünk első kiadásában jelent meg: *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába: Szöveggyűjtemény*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 1996, 106–113.

1. MONOGRÁFIÁK

TARNAI Andor, *„A magyar nyelvet írni kezdik" Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984 (Irodalomtudomány és Kritika).
BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8), 22–29.
Lech SZCZUCKI, *Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken)*, Bp., Akadémiai, 1980 (Humanizmus és Reformáció, 9).
KLANICZAY Tibor, KLANICZAY Gábor, *Szent Margit legendái és stigmái*, Bp., Argumentum, 1994 (Irodalomtörténeti Füzetek, 137), 15–91.

Alapelvek:

a) A szerző családnevét kapitälchennel szedjük (a kéziratban verzálból gépeljük). Erre azért van szükség, mert három tagú neveknél az olvasó számára nem mindig egyértelmű, hogy mi a családnév (SZENCI MOLNÁR Albert, Danilo AGUZZI BARBAGLI – de: PACH Zsigmond Pál, Craig Hugh SMYTH); sőt kéttagú neveknél is fennáll a félreérthetőség veszélye, amit kiküszöböl, ha MÁTYÁS Flórián-t írunk stb. A keresztnevet lehetőleg mindig kiírjuk, nem rövidítjük kezdőbetűvel (kivétel, ha a címlapon csak kezdőbetű szerepel). A szerző kereszt- és családnevének sorrendje mindig a nyomtatványon olvashatóval egyezik meg, külföldi szerző esetében tehát a vezetéknevet nem emeljük ki a címleírás első szaváúl. Társszerzők nevei között vessző áll (nem nagykötőjel). A szerző(k) neve után mindig vessző van (nem kettőspont), kivétel, ha a név genitivusban áll, ekkor az írásjel elmarad (pl. ERASMI *Opera omnia*, KÖLCSEY Ferenc *Válogatott művei*).

b) A mű címét kurziváljuk (a kéziratban aláhúzással jelöljük). Ha a műnek alcíme is van, mindkettő kurzív, s közéjük kettőspontot teszünk; ha azonban az alcím zárójelben van, a zárójel elé semmilyen írásjel sem kerül. Ha a cím angol nyelvű, minden névszót és igét nagy betűvel kezdünk, más nyelvű címeknél a nyelvben a kezdőbetűkre általában előírt szabályokat követjük. A cím (ill. az alcím) után vessző áll.

c) A kiadás helye, a könyvkiadó neve és a kiadás éve e sorrendben következnek, közöttük vessző áll. A könyvkiadó nevének feltüntetése is szükséges, mert egy kiadvány felleléséhez általában jóval gyakorlatiasabb segítséget nyújt a puszta városnévnél (nagy nemzetközi kiadók esetében városnevek soránál). Ha a kiadás helye Budapest, azt Bp.-vel rövidítjük. Egy könyv 2., 3. stb. kiadására a kiadási évet követő felső index-számmal utalunk: 1964[2]. Ha a címleírás hivatkozott lapszámokkal folytatódik, a kiadás éve után is vessző áll, ha azonban a könyvsorozat címe következik, ez az írásjel elmarad.

d) Az idézett könyvet magába foglaló könyvsorozat címét a kiadás évét követően zárójelben adjuk, nem kurziváljuk és nem tesszük idézőjelbe sem. A sorozatcím minden lényeges szavát nagybetűvel kezdjük. Ha a sorozat kötetei számozottak, a sorozatcím után vesszőt teszünk s ezt követi a sorozaton belüli sorszám (mindig arab számjeggyel, akkor is, ha a sorszámot a köteten római számmal jelölték), majd – minden írásjelet mellőzve – a zárójel vége. A könyvsorozat szerkesztőjének nevét tehát nem adjuk meg. Ha a kötet egészére hivatkozunk, címleírásunk itt befejeződik, a zárójel után tehát pont áll, mint a címleírás lezá-

rása (nem adjuk meg tehát a könyv teljes terjedelmét, vagyis, amint szokásos, a kiadvány utolsó számozott lapjának lapszámát). Ha bizonyos lapszámokra hivatkozunk, a zárójel után vessző áll.

e) Ezután az idézett lapszámok következnek, amelyek után nincs semmiféle rövidítés (*l.*, *p.*, *o.*, *old.* stb.). Ha több egymást követő lapra hivatkozunk, közéjük nagykötőjelet szedünk (a kéziratban két kötőjelet írunk), a lapszámokat pedig nem rövidítjük, tehát nem 973–83 szerepel, hanem 973–983. Ha több egymással nem érintkező lapszámot adunk meg, akkor ezek közt vessző áll: 33, 52, 97. Az utolsó lapszám után pont áll, mint a címleírás lezárása.

2. TÖBBSZERZŐS TANULMÁNYKÖTETEK

Janus Pannonius: Tanulmányok, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., Akadémiai, 1975 (Memoria Saeculorum Hungariae, 2).

Alapelvek:

A cím után és a kötet szerkesztőjének neve előtt *szerk.* szócska áll, ha az idézett kötet magyar nyelvű; *ed.*, ha angol, olasz vagy latin; *éd.*, ha francia; *Hrsg.* vagy *Hg.* (= Herausgeber), ill. *hrsg.* vagy *hg.* (= herausgegeben), ha német nyelvű. Több szerkesztővel bíró angol könyvek idézésekor az *ed.* helyett a többes számot jelző *eds.* szócska áll. Több szerkesztő esetében azok neve között vessző van (nem nagykötőjel).

Nem követjük tehát azt a másik lehetséges eljárást, amely a szerkesztő(k) nevét emeli ki a címleírás élére: KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor (szerk.), *Janus Pannonius: Tanulmányok* stb.

3. SZÖVEGKIADÁSOK

SZEPSI CSOMBOR Márton *Összes művei*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, KULCSAR Péter, bev. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., Akadémiai, 1968 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 1), 7–104.

Érzelmes históriák, vál., szerk., jegyz., utószó LŐKÖS István, Bp., Magvető, 1982 (Magyar Hírmondó).

Alapelvek:

A kiadott szerzőnek és a sajtó alá rendezőnek a családnevét egyaránt kiemeljük a kapitälchen szedéssel (verzál gépeléssel). A kiadás közreműködői által elvégzett munkálatokat megjelölhetjük pontosan azokkal a szavakkal is, ahogyan azokat a kiadványban megnevezték (példánkban: sajtó alá rendezte K. S. I., K. P., a bevezető tanulmányt írta K. S. I.), gazdaságosabb és célszerűbb azonban állandó rövidítéseket használni: *kiad.* (*sajtó alá rendezte*, *a szöveget gondozta* stb. helyett), *bev.* (*a bevezető tanulmányt írta*, *az előszót írta* stb.

helyett), *vál.* (*válogatta, a válogatás … munkája* stb. helyett), *jegyz.* (*a jegyzeteket írta, a jegyzeteket összeállította* stb. helyett), *utószó* (*az utószót írta, a kísérő tanulmányt írta* stb. helyett), sőt javasoljuk a *tan.* rövidítést (ez mind az elő-, mind az utószó írójára utalhat). Idegen nyelvű könyvek címleírásában a szövegkiadó neve előtt ugyanazok a rövidítések állnak, mint az előző szakaszban tárgyalt többszerzős művek szerkesztői esetében, ugyanazokkal a nyelvi variánsokkal, mint ott.

4. TÖBBKÖTETES MŰVEK

Tekintet nélkül arra, hogy egyéni vagy többszerzős munkáról, eredeti műről vagy szövegkiadásról van szó, többkötetes munka esetében valamennyi típusban ugyanaz az eljárás érvényesül, így együtt tárgyaljuk őket.

HA VALAMENNYI KÖTET UGYANABBAN AZ ÉVBEN JELENT MEG

FALUDI Ferenc *Prózai művei*, kiad. VÖRÖS Imre, URAY Piroska, Bp., Akadémiai, 1991 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 8), I–II.

Magyar költők 17. század – A kuruc kor költészete, vál., kiad., jegyz. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1990 (Magyar Remekírók), I, 455–461.

Alapelvek:

a) Ugyanabban az évben megjelent többkötetes mű esetében a kötetszám mindig a kiadás helye, éve (és az esetleges sorozatcím) után szerepel. Mindig római számok jelölik. Ha nem a kötetek egészére hivatkozunk, hanem a címleírás lapszám-megjelöléssel még folytatódik, a kötetszám után nincs pont, csak vessző.

b) A címleírás része csak a puszta kötetszám (nincs *k.*, *köt.*, *r.*, *vol.*, *Bd.* stb. rövidítés).

HA AZ EGYES KÖTETEK KÜLÖNBÖZŐ ÉVEKBEN JELENTEK MEG

BALASSI Bálint *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, I, Bp., Akadémiai, 1951, 157.

Alapelvek:

Minthogy a megjelenés ideje itt nem az egész műre, hanem csak annak egyik kötetére vonatkozik, a kötetszám a kolofon előtt áll.

HA A TÖBBKÖTETES MŰ EGYES KÖTETEINEK MUNKATÁRSAI NEM AZONOSAK

Antonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum decades*, III, ed. I. Fógel, B. Iványi, L. Juhasz, Lipsiae, Teubner, 1936, 125.

Alapelvek:

Ha a szerző, a sajtó alá rendező vagy a szerkesztő nem azonos valamennyi kötetben, akkor a kötetszám – értelemszerűen – még előbbre, közvetlenül a cím után kerül, függetlenül attól, hogy a kötetek egy időben jelentek-e meg.

5. TANULMÁNYKÖTETBEN MEGJELENT TANULMÁNYOK

EGY SZERZŐS KÖTET ESETÉBEN

Klaniczay Tibor, *Egyetem és politika a magyar középkorban* = K. T., *Pallas magyar ivadékai*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 67–76.

Alapelvek:

a) A szerző neve és a tanulmány címe után egyenlőségjel következik (tehát nem *in*, nem *lásd*, sem más szócska, sem vessző).

b) Az egyenlőségjel után a szerző nevét helyettesítő monogram áll, mert különben nem lenne világos, hogy egyéni kötetről vagy kollektív műről van-e szó.

c) A tanulmánykötet címét kurziváljuk.

TÖBBSZERZŐS KÖTET ESETÉBEN

Pirnát Antal, *A kelet-közép-európai antitrinitarizmus fejlődésének vázlata az 1570-es évek elejéig = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. Varjas Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 9–59.

Alapelvek:

A különbség az előző típushoz viszonyítva csupán annyi, hogy az egyenlőségjel után közvetlenül következik a tanulmánykötet kurziválthird címe. Ezt követi a kötet szerkesztőjének vagy szerkesztőinek a megnevezése.

6. PERIODIKÁBAN KÖZÖLT TANULMÁNYOK

KLANICZAY Tibor, *Nicasius Ellebodius és poétikája*, ItK, 1971, 24–34.
HORVÁTH Károly, *Az ember tragédiája szereplőinek és motívumainak bibliai és világirodalmi előzményeiről*, ItK, 97(1993), 301–336.
BONYHAI Gábor, *A Szarvas-ének szerkezetelemei*, Kr, 1968/4, 29–41.
ILLYÉS Gyula, *A magyarság pusztulása*, Nyug, 26(1933), II, 337–345.
SZAUDER József, *Mikes Kelemen: Halálának 200. évfordulóján*, Nszab, 1961. okt. 1., 13.

Alapelvek:

a) A szerző neve és a tanulmány címe után vessző következik, majd a periodika címe, amelyet nem kurziválunk. (A tanulmány címe és a periodika megnevezése között tehát nincs sem *in*, sem *lásd*, sem más szócska, sem egyenlőségjel.) A periodika címének valamennyi szava nagybetűvel kezdődik. Az időszaki kiadványok rövidítéseként az *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* és az *Új magyar irodalmi lexikon* által használt jelöléseket alkalmazzuk. A periodika címét vessző követi.

b) A folyóirat nevét a megjelenési év követi. Az illető évfolyam kötetszámának megadása nem kötelező; ha megadjuk, előbb a – mindig arab – kötetszám áll, majd szóköz nélkül zárójelben az évszám. Ha a folyóirat lapszámozása az évfolyamon belül füzetenként újrakezdődik, a megjelenési évet követő törtjel után, arab számmal adjuk meg a füzetszámot. Ha a lapszámozás félévenként kezdődik újra, a megjelenési évet követő vessző és szóköz után, római számmal adjuk meg a félév számát. De a füzet jelölésére a következő megoldás is választható: BONYHAI Gábor, *A Szarvas-ének szerkezetelemei*, Kr, 1968, 4. sz., 29–41.

c) A havinál nagyobb rendszerességgel megjelenő periodikák (kétheti-, heti-, napilapok) esetében az évszám után a megjelenés dátumát célszerű megadni.

d) Az előbbieket követő vessző után a hivatkozott lapszámok zárják a címleírást.

7. VISSZAUTALÁSOK

a) Ha ugyanannak a szerzőnek közvetlenül egymás után több művét soroljuk fel, akkor a szerző nevének ismétlése helyett a kapitälchennel szedett (verzállal gépelt) UŐ. rövidítést használjuk. A rövidítés után természetesen vessző áll: UŐ., s ezután jön a cím.

b) Ha a közvetlenül megelőzőleg említett lelőhelyre (folyóiratra vagy kötetre) utalunk, akkor az *Uo.* rövidítést használjuk; szedése kurzív, ha kötetre, és nem kurzív, ha folyóiratra utal, minthogy a megfelelő címet helyettesíti. Közötte és a lapszám között persze vessző áll: *Uo.*, 13–14.

c) Ha a közvetlenül megelőzőleg említett írás újabb közlésének lelőhelyét is megadjuk, az új lelőhely előtt a változatlan címet *Ua.* helyettesíti.

d) Ha egy korábbi jegyzetben említett műre hivatkozunk, kapitälchenből szedve (verzállal gépelve) kiírjuk a szerző családnevét, a címet pedig a kurzivált *i. m.* rövidítéssel helyettesítjük: KLANICZAY, *i. m.*, 24. A szerző keresztnevét is ki kell írnunk, ha jegyzeteinkben azonos családnevű szerzők műveire hivatkozunk.

e) Ha az illető szerzőnek korábban már több művét is idéztük, az *i. m.* rövidítés előtt a szóban forgó mű címének első szavát (szavait) is meg kell adnunk. A kurzívan szedett csonka címet három pont zárja: KLANICZAY, *Nicasius Ellebodius...*, *i. m.*, 24.

f) Ha egy olyan műre hivatkozunk, amelyet jegyzeteinkben jóval korábban említettünk, célszerű megadnunk annak a jegyzetnek a számát is, amelyben a teljes címleírás található: KLANICZAY, 9. jegyzetben *i. m.*, 24.

*

Az ItK 1997/1–2. számának melléklete.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

BARTÓK ISTVÁN

AZ INTERNET AZ IRODALOMKUTATÁS SZOLGÁLATÁBAN

Az irodalommal való foglalkozás nélkülözhetetlen feltétele, hogy tanulmányozni tudjuk az elsődleges és másodlagos forrásokat, azaz magukat a szövegeket és a hozzájuk kapcsolódó szakirodalmat. Az eligazodáshoz régóta megvannak a megfelelő segédeszközök: katalógusok, bibliográfiák, repertóriumok, egyéb adattárak, amelyek különböző szempontok alapján tekintik át a források bizonyos csoportjait. Az irodalom, a könyvek világa különösen alkalmas az elektronikus feldolgozásra. Bibliográfiai adatok rendszerezéséhez sok állandó tényező (mint például: szerző, cím, megjelenés helye, megjelenés ideje, terjedelem) szolgál megbízható alapul az adatbázisok felépítéséhez. Maguknak a műveknek a digitalizálása sokféle formában lehetséges: egyaránt hozzáférhetünk szövegként és képként kezelhető dokumentumokhoz. Így a hagyományos kézikönyvek mellett rohamosan terjednek az elektronikus formában feldolgozott és rendszerezett adat- és szöveggyűjtemények.

Ebben a rövid fejezetben még csak vázlatosan sem érinthetjük sem a könyvtártudományi informatika szerteágazó területeit, sem a világháló használatának számítástechnikai vagy éppen szociokulturális problémáit. Célunk a gyakorlati útmutatás: elsősorban praktikus szempontok alapján azokat a legfontosabb lehetőségeket tekintjük át, amelyek segítségével könnyen elindulhatunk a világhálón, és megszerezhetjük a legújabb ismereteket egy-egy irodalomtörténeti témával kapcsolatban. Tudnunk kell, hogy a szolgáltatók köre és a honlapok felépítése időnként változik. A leírtak a jelen kötet szerkesztésének lezárásakor, 2003 nyarán voltak teljes mértékben érvényesek. Remélhetőleg gyökeres változásokra nem kell számítani – kivéve természetesen az állományok folyamatos bővítését.

1. Az elektronikusan rögzített adat- és szövegtárak legfőbb előnye a katalóguscédulákkal és a nyomtatott könyvekkel szemben, hogy szinte végtelen adatmennyiséget tartalmazhatnak, és a legkülönbözőbb szempontok alapján könnyen lehet bennük keresni. Nem kell hosszasan sétálgatni a katalógusszekrények vagy a könyvespolcok végtelen sorai között, nem kell fiókok sokaságát kihúzgálni és cédulákat pergetni, vagy éppen újabb és újabb köteteket kikeresni és leemelni, a tartalomjegyzékben vagy a mutatókban bogarászni. A számítógép előtt egy helyben ülve cserélgethetjük a lemezeket a meghajtóban, vagy a világháló bármelyik pontjára eljuthatunk. Keresésünk eredménye pillanatok alatt megszületik, általában másolható, átdolgozható, más dokumentumokba beépíthető, nyomtatható.

A digitalizált segédeszközöknek a felhasználó felől nézve két fő csoportját célszerű megkülönböztetni. Az egyik eléréséhez nem szükséges hálózati kapcsolat (offline). Ilyenek a leggyakrabban CD-ROM-on és DVD-n forgalmazott adatok. A másik csoportba a hálózaton keresztül elérhető (online) anyagok tartoznak. Előfordul átfedés: bizonyos CD-k tartalma az interneten is elérhető. A CD legnagyobb előnye, hogy bármikor hozzáférhető, tanulmá-

nyozásához nincs szükség hálózati csatlakozásra, csak CD-olvasóval rendelkező számítógépre. Sok esetben szabadon másolható, így tartalma könnyen terjeszthető. Hátránya, hogy amit egyszer ráírtak, azt már nem lehet módosítani. Ezért különösen olyan információk tárolására alkalmas, amelyek az idő múlásával nem változnak, mint az irodalmi szövegek, vagy például egy-egy folyóirat adott évfolyamainak anyaga.

A hálózati elérhetőség a folyamatosan bővülő adatok esetében igen hasznos. Ha az adatbázisokat naprakészen tartják, látogatóik folyamatosan friss információhoz juthatnak. Nem árt persze kritikusan kezelni az anyagot. A világhálóra bárki bármit feltehet, a helyesírási hibáktól hemzsegő, „kidolgozott" érettségi tételektől kezdve az átgondolatlan amatőr kezdeményezésekig. Ezért célszerű a szakszerű, tudományos intézmények által létrehozott és karbantartott adatbázisokhoz folyamodni. Erre különösen akkor van szükség, ha lépést akarunk tartani a szakterület – a mi esetünkben az irodalomtudomány – fejlődésével. Ma már az internet-csatlakozás egyre könnyebben elérhető, és a mind gyorsabb adatátviteli lehetőségek segítségével valóban másodpercek alatt értesülhetünk a szakma legújabb eredményeiről. Erre igen nagy szükség van, hiszen sokat ront egy-egy szemináriumi referátum vagy akár szakdolgozat értékén, ha készítője 30–40 évvel ezelőtti szakirodalomra támaszkodik.

2. Az alapvető bibliográfiai tájékozódást érdemes nagy területet átfogó katalógusokkal kezdeni. Az Országos Széchényi Könyvtár online szolgáltatásainak az is hasznát veheti, akinek nem áll módjában a budai Várba ellátogatni. Az OSZK nyitólapjának (www.oszk.hu) legfelső sorában található a Magyar Országos Közös Katalógus, a *MOKKA* ikonja. Segítségével több könyvtár egyesített adatbázisában lehet keresni. Az e sorok írásakor elérhető tájékoztató szerint 17 könyvtár állományának az adatait foglalja magában, de ez a szám a tervek szerint folyamatosan bővül. A keresés során különösen hasznos a továbblépés lehetősége. Kiderül például, hogy jelen tankönyv első kiadásának példányait a 17 tagkönyvtár közül 8 szerezte be. Ha mondjuk a Pécsi Tudományegyetem könyvtáraiban szeretnénk kézbe venni, elég rákattintanunk a lelőhelyek listáján az intézmény nevére, és máris a megfelelő elektronikus katalógusban találjuk magunkat, a tétel rövid leírásánál. Ezt kijelölve és a *státusz* feliratú gombra kattintva megtudhatjuk, hogy a központi és a kari könyvtár olvasótermeiben összesen 8 darab van belőle; kiderül mindegyiknek a helyrajzi száma is, ami segít megtalálni a példányokat a polcokon.

3. Érdemes az OSZK saját anyagában is keresni, mégpedig mind a könyvek, mind a folyóiratok között. Hangsúlyozni kell, hogy az online katalógus elsősorban az újabb anyagról tájékoztat, nem tartalmazza a könyvtár teljes állományát. Egy-egy meghatározott időponttól (könyvek: 1992; időszaki kiadványok: 1993) már nem vezetik tovább a régi cédulakatalógust, így az azóta megjelent tételek csak az elektronikus nyilvántartásban találhatók meg. Fokozatosan haladnak időben visszafelé a feldolgozással, így az online katalógusba egyre régebbi tételek is bekerülnek.

A könyvtár nyitólapján megjelenő *Online katalógus* ikonra kattintva eljuthatunk a könyvek katalógusába. A keresési lehetőségek lépésről lépésre vezetik az érdeklődőt, hogy eljusson a számára érdekes szerzőhöz vagy témához. Nem árt tudni, hogy a könyvek katalógusa a gyűjteményes köteteket az egyes tételekig lemenően feldolgozza. Tehát ha

például arra vagyunk kíváncsiak, hogy valakiről vagy valamiről könyvben mi jelent meg, megkapjuk mindazokat a tanulmánykötéteket is, amelyeknek valamelyik tanulmánya az illető személlyel vagy fogalommal foglalkozik. Ugyancsak a könyvek között tartják számon a különlenyomatokat is. Ha az OSZK-ban akarunk olvasni, érdemes megnézni az egyes tételek elhelyezését. Lehet, hogy a kézikönyvtárak szabadpolcain is megtalálhatjuk a keresett könyvet, így értékes negyedórákat nyerünk: nem kell kivárni, amíg a raktárból előhozzák a kötetet. Ha raktári példányra van szükségünk, előre kiírhatjuk a jelzetet is, így a helyszínen már csak a kérőlapokat kell kitölteni.

A folyóiratcikkek között az *IKER*-ből (Magyar Időszaki Kiadványok Repertóriuma) tájékozódhatunk. A repertóriumot legkönnyebben a nyitólap *Online szolgáltatások* legördülő menüjéből érhetjük el az *IKER* menüpontra kattintva, de a linkek segítségével az egyes adatbázisok között is lehet közlekedni. A keresés hasonló a könyvek katalógusához.

A régi magyarországi irodalom tanulmányozásához különösen hasznos, hogy a legfontosabb könyvészeti és egyéb segédeszközök a hálózaton keresztül is elérhetők. Eljuthatunk hozzájuk az OSZK nyitólapjának *Online szolgáltatások* legördülő menüjéből az *eRMK* menüponton keresztül, de elérhetők a www.arcanum.hu honlapról is. Itt az *Online adatbázisok*on belül, a *Catalogus: bibliográfiai adatbázisok* menüpont alatt találjuk meg őket.

Az elektronikus Régi Magyar Könyvtár tartalmazza a régi magyar nyomtatványok két alapvető bibliográfiáját: a Szabó Károly-féle RMK anyagát (a külföldön kiadott idegen nyelvű munkák, azaz az RMK III. kivételével), valamint Sztripszky Hiador pótlásait, továbbá ugyanennek a körnek a korszerű feldolgozását, azaz az RMNY megjelent köteteit. Ezeken kívül rendelkezésre állnak a Magyar Könyvészetnek az 1712–1920 közötti anyagot feldolgozó kötetei. A szoros értelemben vett bibliográfiai segédeszközök mellett digitalizálták Szinnyei József írói életrajzi lexikonát, ami ugyancsak megkerülhetetlen forrás a régiség kutatásához. A program egyszerre valamennyi adatbázisban képes keresni.

4. Hálózaton keresztül nemcsak bibliográfiai adatokat lehet elérni, hanem azokat a szövegeket is, amelyeket digitalizált formában hozzáférhetővé tettek. Itthon a leggazdagabb anyaggal a Magyar Elektronikus Könyvtár és a Neumann-ház rendelkezik.

A MEK a nemzeti könyvtár része, mint annak digitális gyűjteménye. Elérhető az OSZK nyitólapjáról, de közvetlenül is beléphetünk a www.mek.iif.hu címen. A nyitólapról kiindulhatunk a *Kereshető katalógus*ból, de kezdhetjük a tájékozódást az olvasótermi szakterületek alapján. Újabb és újabb linkekre kattintva lehet például így szűkíteni a kört: *Társadalomtudományok – Irodalomtudomány – Szépirodalom – Klasszikus magyar irodalom*. Itt találjuk a feldolgozott szerzőket betűrendben, Ábrányi Emiltől Zubor Istvánig. Az egyes szerzőkön belül tovább lehet haladni. A legfontosabb életművek teljes egészükben olvashatók.

Érdemes megnézni az olvasóterem Kézikönyvek és egyéb kínálatát. Ide belépve internetes katalógusokhoz, bibliográfiákhoz, lexikonokhoz, szótárakhoz és egyéb segédeszközökhöz juthatunk el.

A www.neumann-haz.hu nyitólapjáról a *Szolgáltatások* menüpontjából célszerű elindulni. Rendkívül hasznos a *WebKat.hu*, amelynek segítségével a magyar kulturális örökség körébe tartozó, az interneten keresztül elérhető dokumentumok között lehet keresni. A találati

lista megjelenése után a *Részletes adatok*ra kattintva megkapjuk azt a címet is, amelyen a keresett dokumentumot meg tudjuk nyitni. Ugyancsak a *Szolgáltatások*ból érhetjük el a Neumann-ház saját gyűjteményeit. A *Digitális Irodalmi Akadémia* – létrehozóinak megfogalmazása szerint – „a kortárs magyar irodalom színe-javát" nyújtja az olvasóknak, Ágh Istvántól Tolnai Ottóig. A *Bibliotheca Hungarica Internetiana* szépirodalmat és szakirodalmat egyaránt tartalmaz. A *Magyar klasszikusok összes költeményei* Ady Endrétől Zrínyi Miklósig találhatók meg.

5. A szövegközléseken belül igen érdekes területe az irodalomtudomány digitalizálásának a hálózati kritikai kiadás. Bárki könnyen meggyőződhet mindazon előnyeiről, amelyekkel a hagyományos, nyomtatott kötetekhez képest rendelkezik. Jó példa erre Balassi Bálint összes verseinek elektronikus kritikai kiadása. Elérhető a magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom címen. Az előzménye egy 1993-ban elkészült „egyszerű" forráskiadás, a Balassa-kódex betűhű átirata és fényképmásolata. A szerkesztők az előszóban megjegyzik, hogy tudomásuk szerint ez volt „a világ első internetes forráskiadása." Ezt követte a tulajdonképpeni kritikai kiadás. Lényeges újdonsága minden korábbi hasonló vállalkozással szemben, hogy több forrás együttes közrebocsátásával teszi lehetővé a különböző változatok egybevetését, és ezáltal a hiteles, megbízható, kritikai szöveg kialakítását. A szerkesztők szerint „valószínűleg ez a Balassi-kiadás a világ első internetes szövegkritikai kiadása." Első változatát 1998-ban tették közzé a hálózaton, a 2.0-ás verzió 2002-ben kelt.

A *Súgó* legördülő menüjének pontjai részletesen eligazítanak a kiadvány használatában. E helyen csak néhány fontos mozzanatot emelünk ki. Az egyes *Versek* szövege mellett kétféle jegyzet olvasható. A *Szövegváltoztatási javaslatok*ban az egyes szöveghelyekhez kapcsolódva végigkövethetjük valamennyi korábbi kiadó olvasatát. A jegyzetek oszlopában egyetlen kattintással átválthatunk a *Szövegváltozatok*ra, ahol nemcsak áttekinthetjük a szöveg összes forrását, hanem valamennyit meg is jeleníthetjük. Ha a betűhű átirat mellett található nagyító ikonra kattintunk, megnézhetjük a forrás fényképmásolatát. A megfelelő nyilak segítségével előre-hátra lapozhatunk a virtuális hasonmásban, vagy a lapszám beírásával a kívánt helyre ugorhatunk. Az egyes versekhez számos egyéb információ is előhívható.

Köztudomású, hogy az internetes szövegek megjelenésével összemosódtak a szerző, a kiadó, a terjesztő és a könyvtár hagyományos fogalmai. A helyzet változása számos szerzői és egyéb jogi kérdést vetett fel. A szóban forgó munka érdekes adalékkal szolgál a problémához. A következőket lehet belőle megtudni: „Ez az összeállítás nem köztulajdon, hanem a GNU Public Licence (GPL, ©1992) hatálya alá tartozó szellemi termék. Bárki szabadon terjesztheti, de senki sem tilthatja meg a további terjesztését. Ezért a következő megjegyzés szövegétől elválasztani nem szabad. *Megjegyzés.* Copyright © 1993–2002: Horváth Iván, Tóth Tünde, Gépeskönyv. Mindenkinek joga van arra, hogy ezt az összeállítást egészében vagy részben, bármely tetszőleges eszköz igénybevételével, akár papírra, akár más adathordozóra lemásolja, ott korlátozásmentesen tárolja, ingyenesen terjessze, vagy pénzért árusítsa, feltéve, hogy ezt a copyright-ot és ezt az engedélyező megjegyzést minden részleges vagy teljes másolati példányon jól olvasható módon feltünteti. Engedélyezetlen módosított változatokat nem szabad készíteni. A GPL értelmében fordítások készítése nem számít módosításnak."

6. A digitalizált univerzumon belül sajátos világot alkotnak az elektronikus folyóiratok. Sok sajtóterméknek létezik a papír kiadás mellett internetes változata is, de vannak, amelyek csak a hálózaton keresztül érhetők el. Már volt szó az OSZK *IKER* adatbázisáról, amelynek segítségével hatékonyan lehet meghatározott szerzőkkel, témákkal kapcsolatban keresni. Ha azonban valaki pontosabban körülhatárolt célkitűzés nélkül szeretne a folyóiratok körével megismerkedni, érdemes tájékozódnia a kínálatról. Többféle csoportosítás készült. Érdemes elindulni a MEK nyitólapjáról. A *Virtuális világkönyvtár*on belül találhatók meg a *Magyar elektronikus újságok.* Itt számos továbblépési lehetőséget gyűjtöttek össze. Rendelkezésre állnak címek és témakörök szerinti felsorolások, de együtt vannak a különböző áttekintésekhez vezető linkek is. Külön csoportban szerepelnek a külföldi folyóiratok közötti eligazodást segítő linkgyűjtemények.

7. Az egy-egy témában való tájékozódáshoz hasznosak azok az összeállítások, amelyek az adott szakterület internetes forrásait foglalják áttekinthető rendszerbe. Álljon itt egy olyan példa, amelyik azt mutatja, hogy a régi témák és a modern technikai lehetőségek békésen megférnek egymással. A www.thelatinlibrary.com/classics címen sok segítséget kaphatunk a latinság kutatásához. Az első csoportban *(The Latin Texts)* található számos olyan könyvtár, amelyik digitalizált latin szövegeket kínál. Áttekinthetjük és megtalálhatjuk – többek között – a klasszikus stúdiumokkal foglalkozó társaságokat, szervezeteket *(Classical Associations & Groups),* folyóiratokat *(Classical Journals),* könyveket és elektronikus kiadványokat *(Books & Software),* az egyes részterületek honlapjait *(Special Sites and Homepages),* például a római jognak vagy a római császároknak szentelt helyeket. Külön gyűjtemény tartalmazza az antik világra vonatkozó képek elérhetőségeit *(Images of the Ancient World),* például a Vatikáni Múzeumot. Nem hiányzik a latin nyelv gyakorlásához kapcsolódó helyek listája, a latin nyelvű hírektől és időjárás-jelentéstől a szótárakig és tankönyvekig *(Latin Resources).* A Latin Library honlapjáról más rokon tartalmú összeállításokhoz is eljuthatunk *(Classical Links of General Interest).*

Hasonló összeállítások magyar és világirodalmi vonatkozásban is találhatók, például a .lap.hu család irodalom, konyv, konyvtar kezdetű lapjain.

8. Egyetemi hallgatók számára nagy segítség az Oktatási Minisztérium által finanszírozott Elektronikus Információs Szolgáltatás (EISZ). A program lehetővé teszi, hogy tudományos és felsőoktatási intézmények munkatársai és diákjai a regisztráció alapján ingyenesen használhassanak interneten keresztül elérhető fontos segédeszközöket. Ilyenek például az Akadémiai Kiadó intelligens hálózati szótárai. A klasszikus nagyszótárak újabb kiadásai a nagy elődök – Országh László, Halász Előd – nyomdokain haladva készültek, de szóanyagukat felújították. Korszerű szókincset kínálnak, irányonként több mint 80 000 címszóval, összesen közel 600 000 szócikkel. Az elektronikus változat technikai hátterét egy olyan program biztosítja, amely képes felismerni a ragozott és toldalékolt szóalakokat is. Egyidejűleg több szótárban is lehet keresni. A találatok a papír kiadványokkal megegyező tartalommal és tipográfiai megoldásokkal jelennek meg.

Jól bevált nyelvtanulási segédlet a Rigó utcai (ORIGÓ Nyelvvizsga) autentikus nyelvvizsga-teszteket feldolgozó *Tesztre készen* program, amelyik az Akadémiai Kiadó és az Idegennyelvi Továbbképző Központ (ITK) együttműködésével került a hálózatra, angol

és német nyelven. Elérhető továbbá számos magyar kiadású tudományos folyóirat, valamint több külföldi adatbázis.

A nemzetközi szakirodalomban való tájékozódáshoz igen hasznosak a *Web of Science* szolgáltatásai. A műszaki és természettudományos áttekintés mellett két humán adatbázis-csoport is a használók rendelkezésére áll. Az *Arts & Humanities Citation Index* és a *Social Sciences Citation Index* a művészet, a bölcsészet- és a társadalomtudományok területén összesen 80 kategóriában közel 3000 szakfolyóirat teljes anyagát tartalmazza, valamint tízezernél több folyóiratból az egyes területekhez kapcsolódó cikkeket. Az anyagot hetente frissítik. Sok szempont alapján lehet keresni, le lehet kérni a cikkek bibliográfiáját és a szerzői hivatkozásokat is.

9. Az interneten nemcsak virtuális vagy valóságos könyvtárazáshoz kaphatunk segítséget, hanem könyvvásárláshoz is. Magyar szakkönyvkiadók összefogásával jött létre a www.szakkonyv.hu oldal, amelyen keresztül tájékozódhatunk a kínálatból és vásárolhatunk. A www.konyvkereso.hu címen a forgalomban lévő könyvek teljes választékában kereshetünk, és a kiválasztott kötetet meg is rendelhetjük. Hirdetéseket is lehet feladni, ha könyvet szeretnénk venni vagy eladni. Az antikváriumok honlapjain (www.bookline.hu, www.virtantiq.com, antikvarium.hu) megtudhatjuk, hogy a keresett könyv megvásárolható vagy előjegyezhető-e. Jelen tankönyv második kiadásából például e fejezet írásakor volt egy eladó antikvár példány. A részletes könyvészeti leírás mellett szerepelt az ára, az eredeti bolti ár többszöröse. Az állapotleírásból meg lehetett tudni, hogy a borító és a lapok felső éle kissé foltos; a címlapon tulajdonosi bejegyzés, néhány lapon további bejegyzések olvashatók. A képernyőn a bordó betűs címlap fényképe is megjelent.

10. Ha valaki az irodalom tanulmányozása során (is) kedvet kapott az internetes barangoláshoz, érdemes élnie azokkal a lehetőségekkel, amelyek lehetővé teszik a minél szélesebb körű tájékozódást. A világháló régi problémája, hogy nehéz eligazodni a végtelen adatmennyiségben. Ezért hasznosak azok az összeállítások, amelyek logikusan felépítve, lépésről lépésre vezetik az érdeklődőket. Az irodalomtudomány területén igen eredményes lehet az OSZK nyitólapjáról elérhető *Ugródeszka.*

A linkgyűjtemény első csoportja a *Könyvtárak – adatbázisok.* A *Magyar könyvtárak*on belül hasznos a *Közös katalógusok, lekérdező felületek* listája. Innen is megnyitható a már említett *MOKKA*. Az *Elektronikus könyvtárak* csoportjában szerepelnek azok az intézmények, amelyek letölthető olvasnivalót kínálnak. Elérhető továbbá minden olyan magyar könyvtár az országhatárokon belül és kívül, amelynek online katalógusa, vagy legalább a használatához legszükségesebb tudnivalókat összefoglaló honlapja van. Ilyenek az egyetemekhez, főiskolákhoz, kutatóintézetekhez, múzeumokhoz tartozó gyűjtemények éppúgy, mint a megyei, városi, községi könyvtárak. Ha a felkeresni kívánt könyvtár nem szerepel a *MOKKA* tagjai között, érdemes ezt a lehetőséget igénybe venni. Lehet böngészni például a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kari Könyvtárának, vagy éppen a csurgói Városi Könyvtárnak az online katalógusában.

Az *Ugródeszka Könyvtárak a világban* pontjának segítségével valóban meglátogathatjuk a világ minden olyan könyvtárát, amelyik csatlakozik az internethez. Földrészektől lefelé haladva régiókon, országokon, városokon keresztül juthatunk el, egyre részletezőbb

csoportosításban az egyes könyvtárakig. A kereső segítségével természetesen egy lépésben is megtalálhatjuk a kiválasztott helyet. Egy-egy külföldi ösztöndíj, tanulmányút előtt az online katalógusokból már itthon fel lehet készülni a munkára, így a helyszínen nem kell időt vesztegetni a keresgélésre.

Az *Ugródeszka* linkjeinek másik csoportja a *Tájékozódás a weben.* Célszerű kiindulás további területekhez. Megnyithatók róla a legismertebb magyar és külföldi keresőprogramok. Néhány átfogó honlapról kiindulva eljuthatunk a legkülönbözőbb szakterületekre, vagy érdeklődésünknek megfelelően keresgélhetünk a magyar honlapok katalógusában.

Visszatérve az irodalomhoz: az internet használatáról ezen a területen pontosan azt érdemes tudni, amit mindenütt máshol. Önmagában nem old meg minden problémát, nem teszi feleslegessé a régi típusú segédeszközöket. Értelemszerűen használva azonban kiegészíti a tanulás hagyományos lehetőségeit: a világhálón keresztül könnyen és gyorsan igazodhatunk el az egyre bővülő, a végtelen felé tartó adatmennyiségben, és vehetjük birtokunkba az ismeretek forrásait.

*

E kötet számára készült tanulmány.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

BORSA GEDEON

GYAKORLATI TUDNIVALÓK A RÉGI NYOMTATVÁNYOKRÓL

AZ ÍRÓFELÜLET SAJÁTOSSÁGAI ÉS AZOK LEÍRÁSA (KOLLACIONÁLÁS)

BEVEZETÉS

A modern nyomdaipari termékektől sok vonatkozásban különböznek a korábbi századokban kézisajtóval előállított nyomtatványok. Miután a szakirodalom nem bővelkedik olyan írásokban, amelyek összefoglalnák a régi nyomtatványoknak a maiaktól eltérő sajátosságait, az alábbiakban erre történik kísérlet. Ennek célja mindenekelőtt gyakorlati. Útmutatóul kíván szolgálni azoknak, akik régi nyomtatványokkal foglalkoznak: könyvtárosoknak, bibliográfusoknak, antikváriusoknak és könyvgyűjtőknek egyaránt.

A *„régi nyomtatvány"* megjelölés mindkét szava bizonyos magyarázatot igényel. A „nyomtatvány" fogalma alatt a továbbiakban a legalább egy sornyi öntött betű felhasználásával előállított szöveg értendő. Így ez a szűkebbre szabott meghatározás kirekeszti a kizárólag metszet segítségével előállított sokszorosítványokat (pl. képek, kották, térképek szedett szöveg nélkül).

„Régi" alatt – ma már nemzetközileg is egyre egységesebben – az 1801 előtti dokumentumok értendők. A korszakolások – főleg világviszonylatban – általában rendkívül nehezen valósíthatók meg egy-egy esemény alapján, legyen az mégoly jelentős is. Így a leghelyesebb, ha a tagolás magának az időnek mércéjével történik. Ennek nagy egysége az évszázad. A nyomdai termékek esetében is ennek alkalmazása a kézenfekvő. Az első, a 15. század kiadványai az ősnyomtatványok, amelyek feltárása, tárolása stb. legkorábban elkülönült a többiektől. Ma már egyre általánosabban érvényesül a következő, a 16. században készült nyomdatermékek speciális gondozása, de mind több vállalkozás foglalkozik önállóan a 17. és 18. század kiadványaival is.

De melyik századforduló szolgáljon a régi és az új közötti határ kijelölésére? Mind a dokumentumok előállítására szolgáló technika, mind az azokat igénybe vevő társadalmak fejlődése a 18. század végén, illetve a 19. század elején hirtelenül és jelentős módon megváltozott. A nyomtatás (1803–17) és a papír (1800) előállításának gépesítését majdnem pontosan azonos időpontban sikerült megvalósítani. Az ipari forradalom természetesen döntő változást hozott az általános gazdasági és társadalmi viszonyok terén is. Ennek tudható be,

hogy míg a 18. század végéig készült nyomtatványokat mind kézzel és általában feudális körülmények között állították elő, addig a 19. században már túlnyomó többségében géppel és mindinkább kapitalista viszonyok között készítették. Miután a századforduló alapján látszik helyesnek a régi nyomtatványok fogalmát megállapítani, úgy ennek záródátumául legalkalmasabbnak az 1800. év vége mutatkozik.

A régi nyomtatványokkal kapcsolatos gyakorlati tudnivalók köre rendkívül széles. Önálló szakterületnek tekinthető: a nyomdászatnak, a könyvkereskedelemnek, a könyvkötészetnek és a könyvtáraknak története, a bibliográfia, a könyvtárhigiénia. A továbbiakban az említett területekkel nem kívánunk foglalkozni. Vizsgálódásaink tárgya kizárólag a régi nyomtatványok előállításával létrejött sajátosságok bemutatása. Csupán a legjellegzetesebb és legáltalánosabb sajátosságok kerülnek megvizsgálásra, míg a sokszor igen érdekes különlegességek szükségszerűen figyelmen kívül kellett, hogy maradjanak.

Utolsó megszorítás a fenti sok szűkítés után: a mostani ismertetés csak a régi nyomtatványok fizikai leírásának jellemzőivel foglalkozik: *a nyomtatás felületével* (a papírral), *a formátum*mal és *a terjedelem*mel. A többi tárgykör (a kézzel történt nyomtatás alapfogalmai, a bibliográfiai munka sajátosságai stb.) majd további, hasonló összeállítás tárgyát kell, hogy képezze.

A NYOMTATÁS FELÜLETE

A nyomtatványok készítésének alapvető feltétele a nyomtatási felület. Anyaga a kezdetektől fogva szinte kizárólag a papír. A könyvnyomtatás első évtizedeiben – gyorsan csökkenő mértékben – használtak erre a célra kikészített állati bőrt, vagyis hártyát (pergamen) is. A későbbi századokban már csak elvétve és csupán egy-egy különleges példányt (pl. ajánlás céljára) állítottak elő ilyen alapanyagra. Hasonlóan rendkívüli alkalmakra, illetve jelentős személyek számára készítettek textilre egy-egy példányt nagy ritkán, de szinte a mai napig.

A régi könyvek mind *kézzel merített papírra* készültek (vö. Bogdán István: A magyarországi papíripar története. Bp. 1963.). Ez – szemben a gépivel – mindig ívekből áll, amelyek méretét a merítőszita határozta meg, amely átlagosan 40×50 cm volt, de természetesen mind fel- (50×74 cm), mind lefelé (23×35 cm) jelentős eltérésekkel. A kész papír viszont Európa-szerte egységes csomagolásban került forgalomba: 25 ívből (árkus) állt egy konc (könyv) – 20 konc, azaz 500 ív tett ki egy rizsmát (kötés) – tíz rizsmát, vagyis 5000 ívet tartalmazott egy bála. A nyomdai felhasználást rizsmában mérték.

A szita a rövidebb tengellyel párhuzamos és ritkább (8–80 mm távol) merevítőkből és az erre merőlegesen igen sűrű (100 mm-ként 25–150 db.) bordákból állt, amelyek anyaga rézhuzal volt. A vékony merevítők és a még vékonyabb bordák együtt alkották a bordázatot. Erre erősítették a papír minőségét, vagy a malmot jelölő, ugyancsak rézhuzalból hajlítgatott mintát (betű, ábra stb.). Ezek mentén a papír elemi rostjai kevésbé vastagon nemezelődtek, vagyis itt a papír valamivel vékonyabb lett. A világosság felé tartva e helyek valamivel

áttetszőbbek, mint a papír többi része, A bordázat és az említett figura együtt alkotja az így látható *vízjelet*.

A vízjel egyedi, mert merítőszitánként, ha csak kis mértékben is, de egymástól eltérő. Az egyidejűleg általában párosával használt sziták 6–800 rizsma elkészítése során szinte teljesen elhasználódtak, amihez egy 17–18. századi átlagos méretű malomban mindössze fél évre volt szükség. A korábbi századok nagy tőkeszegénysége miatt a kész papírt általában fél éven belül többségében felhasználták. Így elvben minden ív papír – egy-két éves eltéréssel – elárulja, hogy hol és mikor készült, sőt nagy valószínűséggel azt is, hogy arra mikor nyomtattak.

Mindez tehát – elméletileg – óriási lehetőséget nyújt a régi nyomtatványokkal kapcsolatos problémák (mikor és hol nyomtatták stb.) megoldásához. Sajnos a gyakorlatban ez igen nehezen valósítható meg. A gondok már a vízjel felismerésével kezdődnek, amely a nyomtatással erősen fedett és a kisméretű könyvek esetében többszörösen összehajtott papírívek esetében bizony egyáltalán nem könnyű. A vízjeleknek egy-egy malommal történő pontos azonosítása, majd azon belül azok pontos időrendjének megállapítása csak kivételes esetekben, többnyire egy-egy malom monográfiájának megírásakor történhet csupán meg. A nyomdák többsége nem egy malomból szerezte be papírszükségletét, hanem többnyire és esetenként (vándor) kereskedőktől, ami a meghatározás gondját erősen növeli. A 15–16. század végéig már elég jó áttekintést nyújtó albumok készültek, előfordulásuk helyének és időkörének hozzávetőleges megjelölésével, de ezek is egyrészt még igen hiányosak, másrészt adataiknak többsége nem teljesen pontos. Néhány esetben a papírtörténészek mégis jelentős segítséget nyújtottak a régi nyomtatványok problémáinak megoldásához, azonban a vízjelek alapján elméletileg kínálkozó adatok a gyakorlatban ma még többnyire inkább csak más forrásokból származó megállapítások, illetve feltételezések megerősítésére szolgálnak.

FORMÁTUM

A régi nyomtatványokat tehát ívpapírra készítették, amelyek méretét a merítőszita határozta meg. A kész papírt ún. nyersívekben raktározták és – hordókba göngyölve – szállították. Az egylevelesektől (pl. plakát) eltekintve a nyomtatványokat – a kezelhetőség miatt – kisebb formátumra hajtogatták össze. A nyomtatás felületéül szolgáló anyag mérete, illetve hajtogatása határozza meg a formátumot. Ha ez egyszer történt, úgy létrejött a kettedrét méret (2°). Ennek kettéhajtogatásával keletkezik a negyedrét (4°), a továbbival a nyolcadrét. Már sokkal ritkább a további félbehajtogatással létrehozott tizenhatodrét, míg a még kisebb formátumok (32°, 64°, 128° stb.) már szinte ritkaságszámba mennek. A rét azt jelenti, hogy az erre a formátumra összehajtott papírra készült nyomtatvány levelei egyenként az ívnek 1/2, 1/4, 1/8 stb. részét képezik. A papírív félbehajtogatásának a fentiekben ismertetett módját kívánja áttekinthető módon bemutatni a következő ábra.

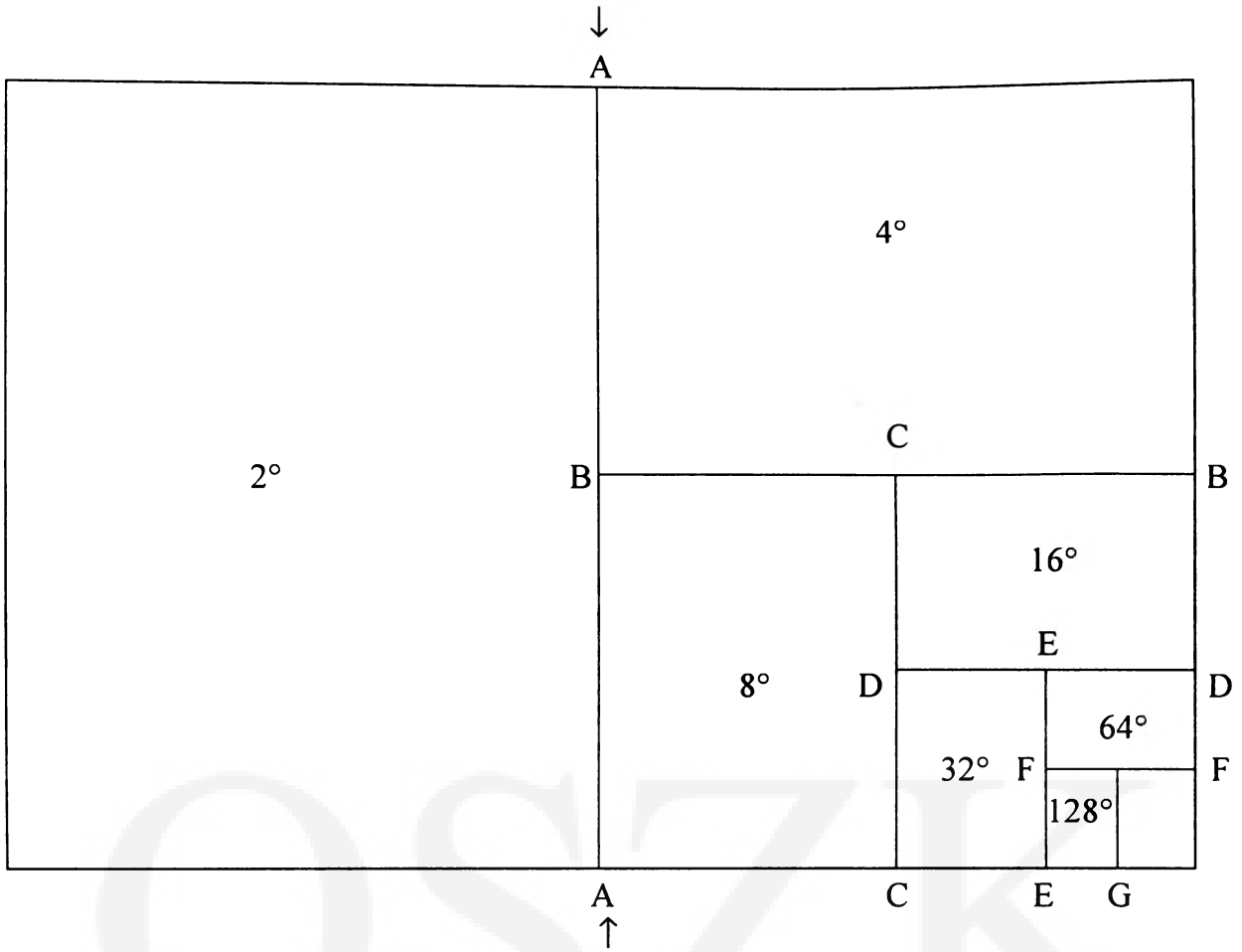

Az újabb és újabb hajtogatás az azonos betűjelek mentén történik az ABC sorrendjében.

A leggyakoribb formátumokon (2°, 4°, 8°) kívül még számos más alakban is készültek régi nyomtatványok. Ha a papírt nem felezték, hanem harmadolták, egész sor további méretet hoztak létre. Ezek közül viszonylag még a leggyakoribb a 12°, már ritkább a 18°. A papírív méretétől függően minden alak lehet nagy és kicsi is. (pl. nagyfólió és kisfólió). Ha a kiadvány szélessége nagyobb volt, mint a magassága (ez elsősorban a kottáknak kedvező), úgy ezt harántnak (oblong, quer) nevezzük.

*A formátum megállapítás*ában segítséget jelent a papír mérete és vízjele. A papírív magasságának és szélességének aránya mindig 1:1,4 körül van, ami a szokásos téglalapnak felel meg. Ez az állandó szám biztosítja az egyes formátumok jellegzetességeit:

rét	nagyság	gerinc magasság	szélesség és magasság aránya	alak
2°	nagy	30 cm felett	3 : 2	álló
4°	közepes	19 cm felett	4 : 3	csaknem négyzetes
8°	kicsi	15 cm felett	3 : 2	álló
12°	kisebb	12,5 cm felett	5 : 3	nyújtott
16°	még kisebb	9,5 cm felett	4 : 3	csaknem négyzetes

A papírív méretei között lehetséges és már említett jelentős méretkülönbségek miatt bizonytalanság állhat elő (pl. előfordulhat, hogy egy nagy ívből készült nyolcadrét alakú kötet olyan magas, mint egy kisméretűből előállított negyedrét). Szerencsére a formátum biztonságosabb meghatározásához igénybe vehető a vízjel is. A bordázaton kívüli, szorosabb értelemben vett, rendszerint figurális vízjel általában az egyik félív közepén helyezkedik el. Ez a körülmény a bordázattal együtt módot nyújt a papír összehajtogatásának rekonstruálására.

A következő ábra az öt leggyakoribb könyvméret jellegzetes vízjelállását szemlélteti. Az itt látható, egymással párhuzamosan futó, egyszer vízszintes, máskor függőleges vonalak a papirost merítő szita merevítői nyomán visszamaradt vonalak irányát jelölik. Az ezeknél sokkal sűrűbb bordák a fentiekre merőlegesen állnak, de ezeket az ábra néhány rövid vonallal csupán jelzi. A papír tulajdonképpeni vízjelét a rombusz-alakú négyszög, illetve annak egy-egy része hivatott ábrázolni.

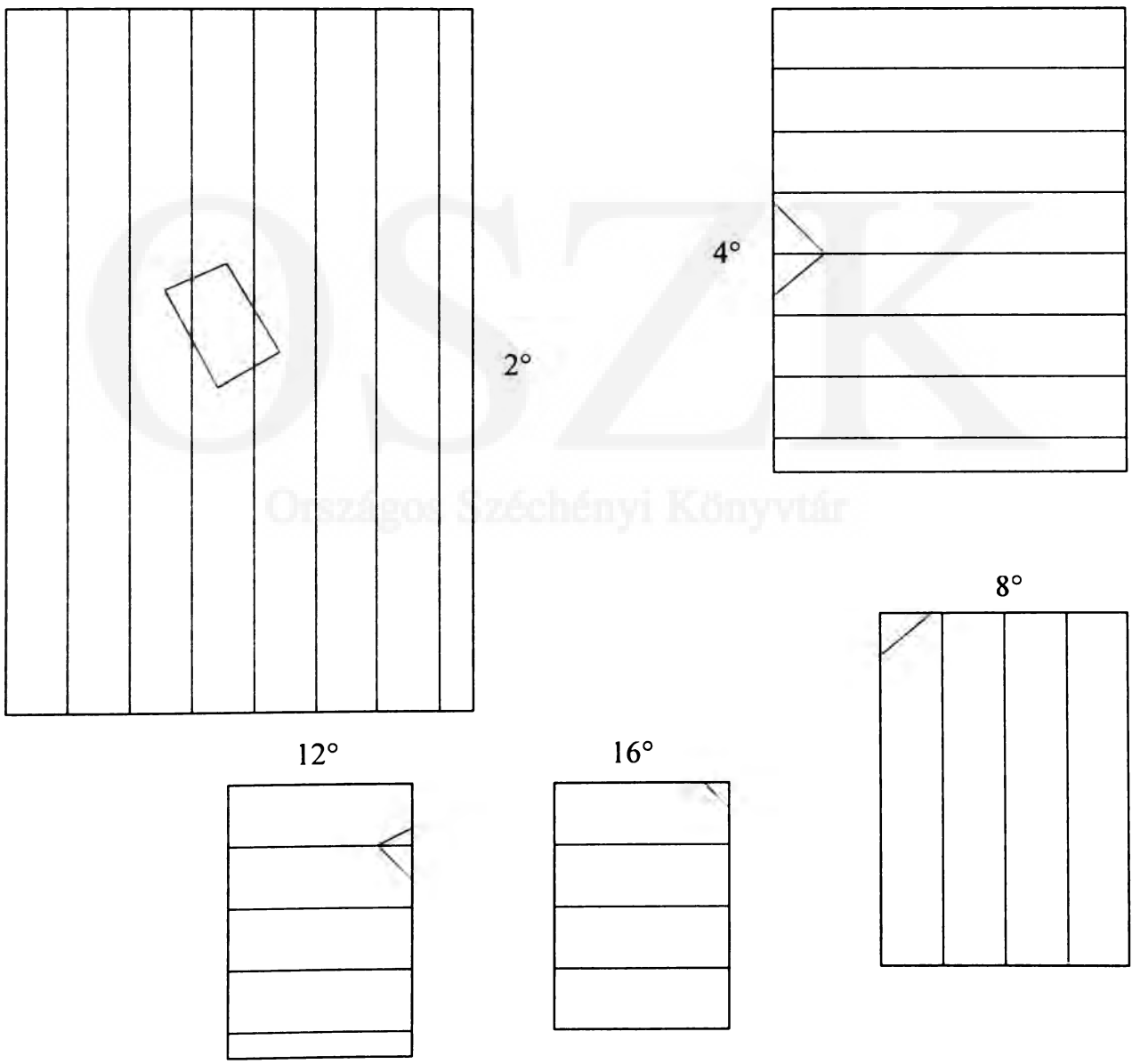

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A formátum megválasztása nem a véletlen alapján történik. A használat és a tartalom mindig alapvetően meghatározta az alakot. Nyilvánvaló, hogy a terjedelmes, összefüggő felületet igénylő térképek inkább minél nagyobb formátumban láttak napvilágot, míg a zsebbe szánt kalendárium kisméretű volt. De változás tapasztalható egyedül az idő múlásával is: a könyvnyomtatás első évtizedeiben a nagy fólió formátum volt uralkodó, míg 1520 táján már inkább 4°, míg később – így ma is – a 8° a legelterjedtebb. Ez utóbbinak úttörője a híres velencei nyomdász, Aldus volt, aki 1501-től ebben a kis formátumban jelentette meg a klasszikusokat. A neves németalföldi nyomdász, Elzevir érdeme volt a még kecsesebb rétek (12°, 16°, 24°) terjesztése a 17. században.

Máig is érvényes az a gyakorlat, amelynek alapján az általában csak egy-egy adat kikereséséhez többnyire asztalra fektetve igénybe vett kézikönyv mérete nagy (2° és 4°), míg a népszerű és kézben olvasott kiadványoké (pl. tankönyv, szépirodalom) kisebb (8°, 12°). A hagyománynak is igen nagy szerepe volt: pl. a ponyvára szánt cseh nyelvű énekek a 18. században mind 16°, a 17. században a hazai naptárak a keleti országrészekben 16°, a nyugatiakban 8° méretben készültek.

A formátum jelölése mind a könyvtári katalógusokban, mind a bibliográfiákban követelmény. A modern könyvek esetében a gerinc méretének cm-ben történő közlése e célra megfelel, de a régi nyomtatványok esetében az ívrét megadása a helyes megoldás. Ennek legjobb jelölése: 2°, 4°, 8°, 12°, 16° stb. Ez a bibliográfiai formátum, amely a papírív összehajtogatásának rétét közli. Ettől tudatosan megkülönböztetendő és nem helyeselhető az ún. méretalak, amikor is a gerincmagasságot táblázat alapján – mechanikusan – átszámolják és rét formájában közlik (pl. minden 25–35 cm = 4°). Igen gondos megoldás, ha a rét jelölését a nyomtatvány magasságának és szélességének adatai (mindig ebben a sorrendben!) is követik, pl. 4° (25×19 cm). A haránt megoldásra az ívrét mellé tett „har.", „obl." vagy „qu." rövidítéssel jó felhívni a figyelmet.

A hajtogatás nélküli papírív jelölése a fentiek logikája alapján 1° (plano). Az egyleveles nyomtatványok méretére azonban nem annyira ez, mint inkább a szedéstükör (magasság ×szélesség) mm-ben kifejezett nagysága a jellemző, ezért helyes ezt közölni.

A TERJEDELEM

A szövegterjedelem és a formátum együtt határozzák meg a kiadvány terjedelmét. Az egyleveleseknél a papír mérete azonos a nyomtatványéval. Minden *levél*nek (folium) két *lap*ja (pagina) van. (Az általános nyelvhasználat a levelet lapnak, illetve a lapot oldalnak nevezi.) A levélnek első lapja, a színe, amelyet inkább *rektó*nak hívnak (jelölése „a"), míg a hátsó lapját, a fonákját *verzó*nak (jelölése „b"). (Egy lapon belül a nyomtatott szöveg hasábokra (columna) oszolhat, az egyes betűkből szedett sorok (linea) alkotják pedig a terjedelem alapelemét. A hasáb és sor említésére általában csak a pontosabb szöveghivatkozásoknál van szükség.)

Ha egy papírívet kettéhajtanak, létrejön az ún. levélpár, amely két levélből, vagyis négy lapból áll. A hajtás mentén ez öltésekkel a kötés gerincéhez erősíthető. Ha több levélpárt helyeznek egymásra, úgy létrejön az ún. ív, helyesebb elnevezéssel *füzet*. Ilyen könyvkötészeti egységekből áll – az egylevelesek kivételével – minden nyomtatvány. A mellékelt ábra négy levélpárból (I–IV) álló füzetet mutat, amely nyolc levelet (A–H), illetve 16 (1–16) lapot tartalmaz.

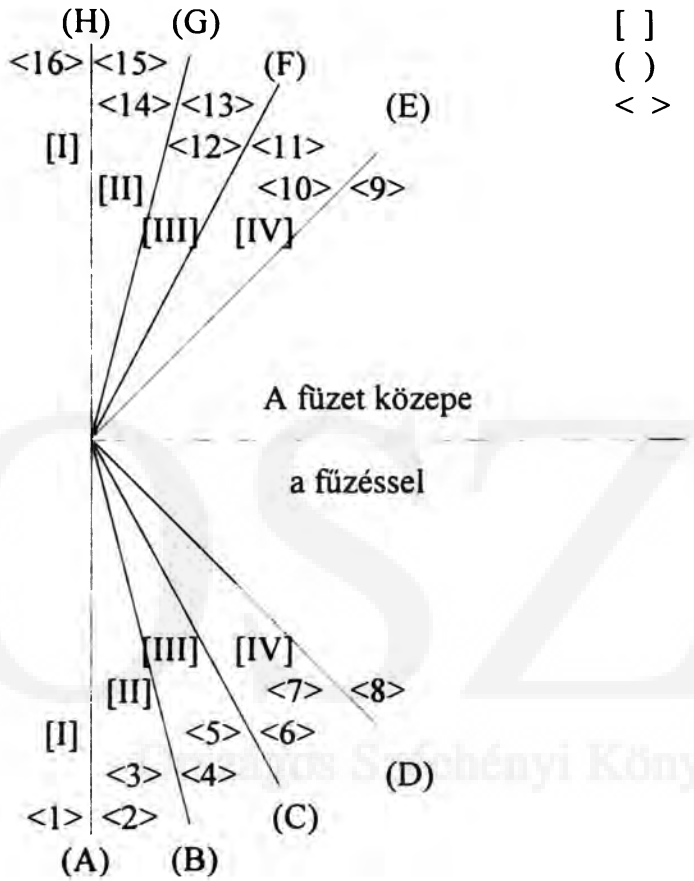

[ ] LEVÉLPÁR
( ) LEVÉL
< > LAP

Természetesen a szedés nem tudott mindig pontosan igazodni az adott papírterjedelemhez. Így néha szükség lehetett a levélpárokon kívüli egyetlen levélre is. Leggyakoribb megoldása ennek a címlevél utólagos hozzáerősítése a könyv testéhez, ami vagy ragasztással, vagy fűzéssel történt. Ez utóbbihoz elengedhetetlenül szükséges – legalábbis egy keskeny „fül" (ún. falc) formájában – a címlevél párja is, hogy a fűzésbe beerősíthető legyen.

A régi könyveknél nincs olyan szoros összefüggés az ív és a füzet között, mint a modern időkben, amikor is általában egy füzet egy ívnyi papírt tartalmaz. A fólió alakú nyomtatvány esetében több levélpárt kell egyetlen füzetbe összefogni, hiszen ezekből önmagában egyetlenegy viszonylag könnyen kiszakadhat. A negyed- és nyolcadrét esetében azután többnyire érvényes az egy ív – egy füzet megoldás, míg az egyre kisebb alakú kiadványok eseté-

ben (16°, 32° stb.) egész ívnyi papír – különösen ha az vastag – túlságosan sok lenne egy füzetben: a külső levélpárok már alig fekszenek rá a belsőkre, és így a kötet ez esetben füzetenként szinte különválik. Így az ilyen kis formátumú kiadványokban egy-egy füzet csak kétharmad, fél, vagy még ennél is kevesebb papírívet szokott tartalmazni.

A TELJESSÉG ÉS A SORREND ELLENŐRZÉSE

A kiadvány füzeteinek teljessége és azok helyes sorrendje mindig komoly gondot okozott a könyvek előállítása, majd kötése során. A kéziratosság tapasztalatai alapján egész sor megoldást alkalmaztak ennek érdekében a nyomdászok. Ennek eleinte több, ma már ismeretlen változatát is igénybe vették (pl. a kódexeknél használt tabulae rubricarum). A könyvnyomtatás első századának végére már kiveszett a „registrum" vagy más néven „ordo chartarum", amely általában a kötet végén található. Ez eleinte a füzetek, vagy levélpárok szövegének első szavait sorolta fel, később már csupán a következő három megoldást használták: az ívjelzést, a levél-, illetve lapszámozást és az őrszót.

Ívjelzés (signatura). A szöveggel együtt nyomott, egyedi jel (többnyire betű) az, amely megkülönbözteti egymástól a füzeteket, illetve ezeken belül (többnyire számmal) a levélpárokat. Általában a rektón levő szöveg alá szedték. Az ívek jelölésére használt betűk – igen kevés kivételtől eltekintve – mindig 23 tagú ábécét alkottak: abcdefghiklmnopqrstuxyz. Az „i" helyett „j"-t, az „u" helyett „v"-t is alkalmaztak, de nem párhuzamosan, hanem vagylagosan. Természetesen testesebb köteteknél a füzetek egyedi jelölésére ez kevés volt, így ehhez mind a nagy- (verzális), mind a kisbetűket (kurrens) felhasználták. Ha ez sem volt elég, sor került a betűk kettőzésére, ahol további variációs lehetőségeket jelentett, ha nem csupán azonos, hanem a kis- és nagybetűket vegyesen is alkalmazták. De kerülhetett háromnégy, vagy még több, akár tucatnyi azonos betű is egymás mellé. A jobb áttekinthetőség végett ezeket a betű elé rakott számjeggyel egyszerűsíthették (pl. AAAAAA helyett 6A).

A kiadvány főrésze – főleg a terjedelmesebbek esetében – általában elkülönül az azt megelőző (bevezetés, előszó, ajánlás stb.), illetve az azt követő részektől (utószó, mutató, tartalomjegyzék stb.), az ún. liminariától. Ez többnyire tükröződik az ívjelzésekben is: az „A" betűvel kezdett főrész elé gyakran más jellel ellátott füzetek kerültek: pl. csillag, paragrafus, kereszt stb. Jól mutatja ez azt a régi nyomdai gyakorlatot, amelynek során a bevezető részeket (prelimináriа) terjedelmes kötetek esetén a címlappal együtt többnyire legutoljára szedték.

Mindenkor igen gondosan vigyáztak arra, hogy egyetlen kiadványon belül az ívjelzés ne ismétlődjék, hiszen egyedül ez tette lehetővé az ívek biztonságos megkülönböztetését és helyes sorrendjük kijelölését.

Füzeten belül is fontos volt a szöveget magukon viselő lapok helyes sorrendjének biztosítása, amit a levélpárok jelölésével értek el. Ennek módszere az volt, hogy az ívjelzés után még a füzeten belüli levél sorszámát is feltüntették (pl. A1, A2, A3 stb.). Miután egy ívnyi papír egy-egy oldalát egyszerre nyomták, és ha a lapok szövegének szedését ezen belül jól helyezték el nyomóformába, úgy már csupán az ívnek megfelelő sorrendben törté-

nő hajtogatását kellett ellenőrizni az ívjelekkel. Ennek tudható be, hogy az ívjelzést általában csak a füzet első felében alkalmazták és sokszor még a második felének első lapján, de tovább már nem. Az ívjelen belüli számozáshoz mind római, mind arab számjegyeket használtak.

Az ívjelzés, illetve a füzeteken belüli levelek száma sokszor támpontot nyújthat a formátum megállapításához (pl. három vagy hat levélpárból álló füzetekből 12°-re lehet következtetni, míg négy levélpár esetén inkább a hozzá hasonló 8°-re).

Mint minden, a szedéstükrön kívül elhelyezett jelölés, az ívjelzés is esztétikailag bizonyosan hátrányosan befolyásolta a nyomtatvány küllemét, de szükséges volta miatt kénytelenek voltak azt alkalmazni. Azonban – éppen esztétikai megfontolások miatt – kerülték az ívjelzés használatát a címlap és más megkülönböztetett jelentőségű, illetve nem végig nyomtatott lap esetében.

Ha egy nyomdában párhuzamosan több kiadványt állítottak elő, úgy arra is vigyázni kellett, hogy ezek ívei egymás között se keveredjenek. Ezt úgy érték el, hogy az ívjel elé – leginkább a füzet első levelén – a műre vagy annak szerzőjére utaló egy-két szót, illetve rövidítést szedtek (pl. a 18. századi nagyszombati Egyetemi Nyomdában), amit többkötetes mű esetében a kötetszám jelzésével is megtoldtak. Ez az ún. norma, amely ma is használatos, mindenekelőtt a könyvkötés ellenőrzésére.

Levél-, illetve lapszámozás. Manapság a terjedelem és a helyes sorrend ellenőrzésének ez a leghatékonyabb módszere. A könyvnyomtatás első két századában inkább a levélszámozást alkalmazták, míg később fokozatosan egyre inkább a lapszámozás lett használatos. Helye a szedéstükör fölött volt, mert a lap alját az ívjelzés és az őrszó már igénybe vette. Az eleinte elterjedt római sorszámokat idővel kiszorították a logikusabb és tömörebb arab számjegyek. Párhuzamos használatuk azonban a mai napig is fennáll (a rómaiaké ma már inkább csak a liminiákban).

Hangsúlyozandó, hogy a korábbi századokban mindig az ívjelzés volt a mértékadó, míg a modern időkben a levél-, illetve lapszámozás. Ennek megfelelően a régi nyomtatványoknál az ívjelzésre, manapság inkább a lapszámozásra vigyáznak különös gonddal a nyomdákban. Ezért a korábbi évszázadok kiadványaiban a lap-, illetve levélszámozást mindig nagy óvatossággal kell kezelni: feltűnően sok ezekben ugyanis a nem ritkán egészen durva hiba (nem a rektón kezdődik, előre, illetve visszaugrik, ismétlődik stb.).

Őrszó (custos). Ez is a nyomtatvány helyes sorrendjének elllenőrzésére szolgált: ahol a szöveg szedése megszakadt, feltüntették a folytatás első szótagjait. Volt tehát ilyen őrszó a füzet, a levél, a lap, vagy a hasáb alján. A legelterjedtebb a lap-őrszó volt, amely egyben a legtovább is élt. Terjedelme egy–három szótag volt, amelyet általában a szövegtükör jobb alsó sarka alá szedtek. (Az ívjelet általában ettől kissé balra helyezték el.) Miután a lapszámozás és a füzetek jelzése önmagukban is megfelelő segítséget nyújtottak a terjedelem ellenőrzéséhez, a barokk kor után a fokozott egyszerűségre törekvő klasszicizmus a 18. század végére kiküszöbölte ezt a szedőket és esetleg gyakorlatlanabb felolvasókat is támogató, de az ívjelzés, illetve a lapszámozás mellett tulajdonképpen felesleges jelölést.

A TERJEDELEM MEGÁLLAPÍTÁSA ÉS JELÖLÉSE

A kiadvány terjedelmének megállapítását a régi nyomtatványokkal foglalkozók az ívjelzés és a levél-, illetve lapszámozás alapján végezhetik. E kettőnek végeredménye természetesen azonos kell hogy legyen.

Ívjelzés alapján lehet a régi nyomtatványok terjedelmét a legbiztosabban megállapítani. Ennek ajánlható módszere a következő:

1. Megvizsgálandó, hogy nem hiányzik-e az ívjelzés. (15. századi, valamint a csupán egy-két ív terjedelmű kiadványoknál ez viszonylag gyakran előfordul.)

2. A jobb alsó sarokban található ívjelek nagyvonalú ellenőrzésével (átpörgetés) megállapítjuk, hogy valóban egyetlen bibliográfiai egységről van-e szó, vagy esetleg az ívjelek ismétlődése két vagy több önálló mű összekötésére utal.

3. Egyenként sorravéve a füzeteket, megkeressük azok közepét, vagyis ahol a hajtogatásban a fűzés fellelhető. Innen kiindulva előre és hátra mindig azonos számú levelet hajtogatva megkapjuk a levélpárok összefüggő tagjait. Ezzel a módszerrel az ívjel nélküli kiadványok füzeteinek terjedelme is tisztázható. Ezek levélszáma általában páros. Kivétel lehet az utólagosan hozzáillesztett címlevél, amelyről már szó esett a fentiekben. Ritka esetben lehet máshol is beillesztett, illetve eltávolított levél, amelyre a páratlan levélszám a füzeten belül figyelmeztet, kikereséséhez pedig a ragasztás, illetve a fűzésen túlnyúló papírcsík, a „fül" ad eligazítást.

4. A fenti feladat teljes elvégzése után már tudni lehet, hogy milyen ívjelű füzetekből áll a kiadvány, és azok egyenként hány levelet tartalmaznak. Ezt a munkát kollacionálásnak hívják. (A „kolláció" szónak többes értelme van: tágabban a nyomtatvány teljességének és az azon belüli sorrendnek elllenőrzése, szorosabb értelemben a terjedelem részletes leírása mind az ívjel, mind a lapszám szerint.)

5. A kollacionálás a legalkalmasabb pillanat a példány esetleges hiányainak tisztázására is. Különösen a következők lehetnek árulkodó jelek ebben a vonatkozásban: az ívjelzés jellegzetes betűsorában rendellenesség (hiány, ismétlődés stb.), füzeten belül az ívjelzés melletti számozásban mutatkozó probléma, a lap- vagy levélszámozás furcsaságai (bár ez sokszor sajtóhiba), és az őrszótól eltérő folytatás a következő levélen. E négy ponton tapasztalható rendellenességek általában egymást erősítve utalnak a hiányra.

6. A levélpárok (ritkán egyes levelek) hiányán kívül a kollacionálás módot nyújt a csonkult levelek számbavételére is.

7. Ugyancsak a kollacionálás során ismerhetők fel a legmódszeresebben az esetleges többletek is (illuminálás, belehelyezett idegen papír vagy más tárgy, bejegyzés stb.).

8. Vigyázni kell a vizsgált kiadványhoz tartozó, esetleges mellékletekre, amelyek általában nem tartoznak az ívjelzéses füzetekhez.

A kollacionálást megkönnyíti, ha nincs eltérés a vizsgált kötetben a szabályostól. A lapszámok meghatározásához nyújthat segítséget a mellékelt táblázat a leggyakrabban használt formátumok szerint.

füzet sor	jele	A füzetenkénti levélpárok száma levélszám	1 2	2 4	3 6	4 8	5 10	6 12	7 14	8 16	9 18	4+2 8+4	6+3 12+6
1.	A	lapszám	4	8	12	16	20	24	28	32	36	16	24
2.	B	"	8	16	24	32	40	48	56	64	72	24	36
3.	C	"	12	24	36	48	60	72	84	96	108	40	60
4.	D	"	16	32	48	64	80	96	112	128	144	48	72
5.	E	"	20	40	60	80	100	120	140	160	180	64	96
6.	F	"	24	48	72	96	120	144	168	192	216	72	108
7.	G	"	28	56	84	112	140	168	196	224	252	88	132
8.	H	"	32	64	96	128	160	192	224	256	288	96	144
9.	I vagy J	"	36	72	108	144	180	216	252	288	324	112	168
10.	K	"	40	80	120	160	200	240	280	320	360	120	180
11.	L	"	44	88	132	176	220	264	308	352	396	136	204
12.	M	"	48	96	144	192	240	288	336	384	432	144	216
13.	N	"	52	104	156	208	260	312	364	416	468	160	240
14.	O	"	56	112	168	234	280	336	392	448	504	168	252
15.	P	"	60	120	180	240	300	360	420	480	540	186	276
16.	Q	"	64	128	192	256	320	384	448	512	576	192	288
17.	R	"	68	136	204	272	340	408	476	544	612	208	312
18.	S	"	72	144	216	288	360	432	504	576	648	216	324
19.	T	"	76	152	228	304	380	456	532	608	684	232	348
20.	U vagy V	"	80	160	240	320	400	480	560	640	720	240	360
21.	X	"	84	168	252	336	420	504	588	672	756	256	384
22.	Y	"	88	176	264	352	440	528	616	704	792	264	396
23.	Z	"	92	184	276	368	460	552	644	736	828	280	420

Míg a modern nyomtatványoknál a terjedelem jelölése kizárólag a lapszámozáson alapszik, a régi nyomtatványoknál helyes mind az ívjelzések, mind a levél-, illetve lapszámozás kollációját közölni.

Az ívjelzést (többnyire betű, de lehet jel, dísz stb. is) a kollációban az eredetit hűen tükröző formában kell közölni, a nem latin betűsek nem írhatók át, a rövidítésjelek nem oldhatók fel, a latin kereszt (†) a görögtől (+) megkülönböztetendő stb. Ha a betűs ívjelek a fentebb közölt „szabványos" 23 betűs ábécé szerint követik egymást, úgy ezeket nem szükséges egyenként felsorolni, hanem azok első és utolsó tagja kötőjellel összekötve közölhető. Ha azonban ettől eltérés tapasztalható, úgy azt pontosan jelölni kell (pl. A–V, W X–Z, vagy A–D F–L N–R T–Z stb.). A nagyszámú betűismétlésből álló ívjelzés a már említett módon rövidítve is átírható (pl. AAAAAA helyett 6A).

Gondot okozhat az ívjelzés nélküli füzetek közlése a kollációban. A szakirodalomban található sokféle megoldás közül leginkább az a megoldás javasolható, hogy szögletes záró-

jelben verzális, majd kurrens, végül ezek többszörözésével érzékeltessük az ívjelzés nélküli füzeteket (pl. [A–Z a–z AA–ZZ]).

A füzeten belül a levelek számát az ívjelzés mellé kitevőbe tett arab szám jelenti (pl. A^8 a^6, akkor is, ha a könyvön római szám áll). (Itt jegyzendő meg, hogy ezzel szemben az indexbe helyezett szám a közölt füzetnek sorrendben arra az egyetlen levelére utal: pl. A_6 = az A-jelű füzet hatodik levele.) Az összefüggő levélpárok megjelenítése: $A_{1.4}$ vagy még inkább A_{1+4}. A levél első lapját, vagyis a színét a kitevőbe tett „a" vagy „r" betű, míg a hátsó lapot „b" vagy „v" mutatja (pl. B_1^a, B_2^r).

Szabályos beosztású kiadvány esetében a füzetek levélszámának közlése is rövidíthető (pl. A^8–Z^8). Változó terjedelmű füzetek esetében ez a lehetőség csak korlátozottan alkalmazható (pl. A^8 B^6–F^6 G^8 I^4 K^4–P^4). Ha a füzetek levélszáma szabályosan váltakozik, ami különösen a 12° és 18° esetében gyakori, úgy ilyen esetben is indokolt lehet az egyszerűsítés ($A–Y^{8/4}$, vagy $A–Y^{8.4}$, vagy $A–Y^{(alternatim\ 8\ et\ 4)}$).

A páratlan levélszám a füzeten belül valami rendellenességre utal, amit a kollációban feltétlenül érzékeltetni kell. Az első megoldás erre az, ha a magányos levelet külön füzetnek tekintjük, és a kolláció megfelelő helyére [ ]^1 formájában beiktatjuk (pl. A^8–K^8 [ ]^1 L^8–V^8). Ha azonban az ilyen párja nélküli levél egyértelműen valamelyik füzethez tartozik (elejébe, közé vagy a végére beragasztották, belefűzték), úgy az ívjelzés mellett kitevőben álló levélszámot eggyel növelni kell (pl. A^5). Érdemes erre a rendkívüli körülményre külön is felhívni a figyelmet (pl. A^5 [!]). Hasonló módon lehet jelölni, ha a páratlan levélszám nem betoldás, hanem egy levél eltávolítása révén jött létre.

A kolláció megállapításának egyik kényes területe a nem nyomtatott felületek, amelyek feltüntetése lényeges, hiszen különben a kolláció nem ad hű képet a kiadvány fizikai állapotáról. Egységes megoldás itt sem alakult még ki. Van, aki levonja az üres levelet (pl. A^{4-1}), van, aki a nyomtatott levelek számát közli és hozzáadja az üreset (pl. A^{3+1}).

A többkötetes művek kollációját érdemes a kötetszám közlésével tagolni. A mellékletek jelölésére megfelelőnek látszik a [ ] alkalmazása. Különösen ha a nyomtatvány (pl. a lapszélen) közli, hogy hová illesztendő be a melléklet, úgy a kollációban helyes azt pontosan ezen a helyen feltüntetni (pl. A_1 [ ]^4 A_{2-4} B^4–K^4).

A kolláció tehát igyekszik minél tökéletesebb tükörképét nyújtani az eredeti kiadványnak. Ennek igényessége szinte beláthatatlan határok között finomítható, illetve bővíthető. Különösen az angolszász bibliográfiai szakirodalom fejlesztette ezt a törekvést szinte egész „tudomány"-nyá, ami azonban meglehetősen öncélú. A fentiekben ismertetetteken túlmenő igények támasztása már olyan komplikált „matematikai egyenletek"-hez vezethet (görög betűk alkalmazása bizonyos fogalmak rövidítésére stb.), amelyek értelmezése szinte már egyedül csak a „kiválasztottak" feladata lehet, másrészt a gyakorlatban csak nagyon ritkán használt információ közlése aránytalanul nagy munkaráfordítást igényel.

Levél, illetve lapszámozás alapján is érdemes még a régi nyomtatványoknál a terjedelem megállapításával foglalkozni, hiszen ez a fentiekben ismertetett kollacionálásnak egyben ellenőrzésére is szolgál.

Miután ez a módszer a nyomtatvány terjedelmének a szokásos közlése, szabályozása – nemzetközi szinten (ISBD) is – megoldott. A számozást helyes az eredetiben szereplő alak-

ban közölni, vagyis az arab számjegyeket és a rómait egymástól megkülönböztetve. Az ettől eltérő (pl. betűkkel kifejezett héber, görög, cirill stb.) számok átírása arab számjegyekre azonban gyakorlatilag elkerülhetetlen. Ha számozatlan részek kerülnek számozottak közé, úgy helyes azok pontos elhelyezését is feltüntetni (pl. [8] 1–24 [4] 25–48 [2] 49–80). Óvakodni kell a terjedelem közlésének a modern nyomtatványok esetében megengedhető elnagyolásától, tehát az ismétlődő lapszámozás mindig kerüljön felsorolásra, akárcsak a többkötetes műveké is. A hibás lapszámozás, amint erről már szó volt, igen gyakori jelenség a régi nyomtatványoknál. Gondos leírás esetén ez is ismertethető. A csak csonka példányban ismert kiadvány biztonságosan ki nem következtethető, hiányaira a legjobb, ha a „[+?]" jelzés utal.

A levél, a lap és a hasáb szavak (illetve azok rövidítése) a terjedelmet jelölő számjegyhez viszonyított helye meghatározó: ha a számok előtt áll, úgy sorszám, ha utána, úgy összesítés (pl. „pag. 81–93" a 81.-től 93.-ig terjedő lapokat jelenti, míg „93 pag." azt közli, hogy a nyomtatvány összesen 93 lapot tartalmaz).

Az ívjelzés és a levél- vagy lapszámozás alapján alkotott kollációnak egymással egyeznie kell. Helyes tehát ezeket miután az egyezés ellenőrzése már megtörtént, egyenlőségjellel összekapcsolni (pl. A^4–E^4 = [20] fol.).

*

BORSA Gedeon, *Gyakorlati tudnivalók a régi nyomtatványokról*, Bp., ELTE Könyvtártudományi Tanszék, OSZK–KMK, 1983 (Segédlet a Könyvtárosképzéshez).

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

BORSA GEDEON

MAGYARORSZÁGI NYOMDÁSZATTÖRTÉNET XV–XVII. SZÁZAD

Magyarországon a könyvnyomtatás világviszonylatban is a legelsők között tűnt fel: Gutenberg Németországán kívül időrendben csak Itália (1465), Svájc (1470), Franciaország (1470) és Németalföld (1470?) előzte meg. Most éppen ötszáz éve, 1473. június 5-én készült el *Budán* a *Chronica Hungarorum,* amelyet Andreas Hess nyomtatott. Még egy másik kiadványa is ismert a budai műhelynek, amely évszám nélkül jelent meg. Az első, igen korai könyvsajtó rövid idő után nyomtalanul eltűnt.

Még ugyanebben az évtizedben újabb műhely létesült hazánkban, amelynek azonban sem nyomdászatát, sem nyomdahelyét nem ismerjük, de három terméke maradt fenn az 1477 és 1480 közötti időből. Ezek közül az elsőről nevezzük ennek mesterét a „*Confessionale* nyomdászá"-nak. Miután az utolsó kiadványát pozsonyi megrendelésre készítette, nem lehetetlen, hogy talán ebben a városban működött. E második ősnyomda élete is igen rövid volt, majd ezt követően több mint fél évszázadig hazánkban nem dolgozott könyvsajtó, így a könyvszükséglet kielégítése ezalatt külföldön történt. A Mohács előtti Budán tucatnyi könyvkereskedő működött, akik ugyancsak külföldön – elsősorban Velencében – nyomtatták kiadványaikat.

1529-ben az erdélyi szászok fővárosában, *Szeben*ben alapítottak nyomdát, amelynek kétéves működéséről van tudomásunk Lukas Trepoldner vezetésével. Ugyanitt 1544-től cirillbetűs műhely a románság szolgálatában tevékenykedett közel egy évtizeden át a moldvai származású Philip irányításával.

A szászok másik központjában, *Brassó*ban 1539-ben kezdett el a könyvsajtó dolgozni. Ennek különös jelentőséget kölcsönöz az, hogy gazdája, fametszője és szellemi vezére a neves humanista, Johannes Honterus volt. E műhely irányítását halála után tanítványa, Valentin Wagner vette át, aki igen aktív volt. Az ő elhunyta után (1558-tól) a nyomda ugyan egyre ritkábban, de egészen a század utolsó évtizedéig jelentkezett újabb termékeivel.

Ugyancsak 1539-ben *Sárvár*ott Nádasdy Tamás támogatásával indult meg a humanista Sylvester János nyomdája. Előbb az ő neves nyelvtankönyvét, majd Újszövetség-fordítását jelentették itt meg (1541). Az időrendben következő nyomdaalapítás kiemelkedően jelentős: *Kolozsvár* 1550-ben. Előbb Georg Hoffgreff társaságában, majd 1574-ben bekövetkezett haláláig Heltai Gáspár egyedül vezette ezt a műhelyt. Heltai egyben a magyar irodalomtörténet egyik jelentős alakja. Személye jól formázza az akkori idők rendkívül változatos vallási viszonyait, hiszen a katolikus, evangélikus, református és unitárius hitet vallotta gyors egymásutánban. Nyomdatermékeinek túlnyomó része magyar nyelvű. Heltai nemcsak művelt szerző volt, de a gazdasági ügyekhez is jól értett. Bizonyítja ezt, hogy műhelyének

megfelelő és olcsó papírellátása érdekében papírmalmot is létesített. (A brassóival és a szebenivel együtt csak a kolozsvári papírgyártás termékei ismeretesek hazánkból a 16. századból.) Özvegye még jó üzleti érzékkel folytatta a népszerű széphistóriák megjelentetését, de fiuk idejében a nyomda jelentősége már mind mennyiségileg, mind minőségileg jelentősen csökkent.

Külön csoportot alkotnak az erdélyi cirillbetűs nyomdák, amelyeknek központja *Brassó* volt. Vezető tipográfusuk Coresi, aki 1557 és 1583 között részben egyedül, részben társakkal (Oprea, Tudor és Manaila) itt dolgozott, ill. közben 1580-ban *Szászsebes*en. Ugyancsak Brassóban működött Calin (1565), Lorint (1567 és 1572), valamint Serban (1586–1588). Lorint később (1578–1579) *Gyulafehérvár*ott, Serban pedig előbb (1582) Marien társaságában *Szászváros*on működött. A lutheri reformáció előharcosa volt Huszár Gál, aki eszméinek hirdetésére a könyvsajtót nagy lendülettel vette igénybe. *Magyaróvár* (1558–1559) és *Kassa* (1560) után 1561-től *Debrecen*ben nyomtatott. Innen a következő évben távozott és 1573–1574 években *Komját*in dolgozott, majd Dávid nevű fia 1577-ben *Pápá*n.

*Debrecen*ben Huszár távozása ellenére is meggyökeredzett Gutenberg találmánya. A város támogatásával egymás után több mester is dolgozott: Török Mihály (1563–1567), Komlós András (1569–1575), ennek özvegye (1576–1577) és Csáktornyai János (1590–1594). Ezek sorában találjuk még a két Hoffhaltert is. Az apa, Raphael már mint neves bécsi nyomdász került hazánkba, ahol Debrecenben (1565), *Várad*on (1565–1567), majd Gyulafehérvárott (1567–1568) dolgozott. Halála után egy ideig még özvegye vezette a műhelyt Gregorius Wagner segítségével (1568–1569). Hoffhalter Rudolf, a fiuk a Mura és Dráva vidékén tevékenykedett (*Nedelic* és *Alsólindva*) az 1573–1574 években, majd a debreceni műhelyt vezette 1576–1586 között. Közben rövid ideig (1584–1585) Váradon működött.

Egyetlen, de irodalmilag igen fontos terméke ismert Karádi Pál műhelyének 1569-ből, amely *Abrudbánya*n készült. Karádi utóbb *Simánd*ra költözött, de arról, hogy ott nyomtatott volna, nincs biztos tudomásunk.

A 16. századi magyar irodalomtörténet másik kimagasló alakja Bornemisza Péter ugyancsak rendelkezett könyvsajtó felett: 1574–1578 között *Semptén*, 1579–1584 között *Detrekő*n, végül 1584-ben *Rárbók*on. Itt többnyire saját munkáit nyomtatta ki. Ebben segítőtársa Mantskovit Bálint volt, aki a műhely készletét átvéve előbb *Galgóc*on (1584–1588), majd *Vizsoly*ban dolgozott. Ez utóbbi helyen készítette a 16. századi hazai könyvnyomtatás méreteiben is legjelentősebb alkotását, az első teljes, Károli Gáspár által fordított magyar nyelvű Bibliát. A vizsolyi műhely Mantskovit halála után még 1599-ig működött. *Szeben*ben a város 1575-ben újra nyomdát hozott létre, amelynek vezetői a század végéig rendkívüli sűrűséggel váltogatták egymást: Martin Heusler (1575–1576), Martin Wintzler (1575–1576), Gregor Frautlinger (1576–1578), Georg Greuss (1581–1584 és közben 1583-ban Brassóban), Juhann Heinrich Crato (1590–1594) és Johann Fabricius (1595–1601).

A Felvidék akkor egyik legjelentősebb városában, *Bártfá*n 1577-ben alapította nyomdáját David Gutgesell, amely 1599-ben bekövetkezett haláláig élénk tevékenységet fejtett ki. Innen származik az egyetlen korabeli adat egy betűöntő tevékenységéről: Salomon Sultzer 1589-ben újította fel a Gutgesell-műhely nyomdakészletét.

Az első hazai nyomda, amely kizárólag a katolikus egyház szolgálatában állott, 1578-ban alakult *Nagyszombat*ban. Szervezője Telegdi Miklós volt, akinek halálával a műhely a törökök elől ide húzódott esztergomi káptalané lett (1588-tól).

Csupán egyetlen évből, 1578-ból ismert *Besztercebánya* könyvsajtója, amelyet Christoph Scholtz vezetett.

Különösen mozgékony volt a Krajnából hazánkba jött Joannes Manlius. Közel negyedszázados nyugat-magyarországi tevékenysége során számtalanszor változtatta lakóhelyét: *Németújvár* (1582–1585, 1589, 1595–1597), *Monyorókerék* (1587–1589, 1590–1591), *Sicz* (1592–1593), *Keresztúr* (1598, 1601, 1603–1605), *Sárvár* (1600, 1602). Közben még a horvátországi Varasdon is járt (1586–1587).

Bizonytalan és még további megerősítést kíván Johann Walo nyomdája, amelyről csak egyetlen röpirat ad hírt 1594-ből, hogy az *Pozsony*ban működött.

A Lajta menti *Vimpác*on 1593-ban az ottani ferencesek kolostorában kezdtek el nyomtatni. E műhely tevékenységéről 1599-ig maradt fenn adat.

A fentieket összefoglalva megállapítható, hogy a 15. századból mindössze két hazai nyomda ismeretes. A következő évszázadból már 30 helységben összesen 20 műhely tevékenységéről van tudomásunk, ahol – mai ismereteink szerint – 50 név szerint is ismert nyomdász gondozásában összesen mintegy 850 kiadvány készült. A nyomdák jelentős része rövid életű volt. Így a századfordulón mindössze öt városban működött könyvsajtó (Kolozsvár, Debrecen, Szeben, Bártfa és Nagyszombat) és Manlius műhelye.

Így léphetünk át a következő korszakba, a 17. századba, amely a törökök elleni harc folytatása jegyében telt el. Ennek ellenére a hazai nyomdászat fejlődése, ha nem is töretlenül, de tovább tartott.

A magyar nyelvű kiadványok szempontjából évszázadokon át fontos nyomdahely volt *Kolozsvár*. Az itteni Heltai nyomda ifjabb Gáspár, majd annak utódai tulajdonában maradt, de a műhelyt faktorok vezették. Ezek sorából az első név szerint is ismert Makai Nyírő János (1616–1621), majd Szilvási Válaszúti András (1624–1625) és végül Abrugyi György (1630–1660). 1660-ban a Heltai nyomda utolsó tulajdonosának, Joannes Raviusnak a neve is feltűnt egy kiadványon, de még ugyanebben az esztendőben be is fejezte tevékenységét ez a nagyhírű műhely.

Váradról menekültében 1661-ben Kolozsvárott működött rövid ideig műhelyével Szenczi Kertész Ábrahám, de hamarosan továbbment Szebenbe. Ekkor néhány évig nyomda nélkül volt Kolozsvár, de már 1668-ban, Szenczi Kertész halála után műhelye felszerelését Apafi Mihály fejedelem intézkedésére ideszállítják, és 1672-ben a református egyháznak adják. A következő évben ugyanez történt az egykori gyulafehérvári fejedelmi műhely megmaradt készletével. Az új officina vezetését Veresegyházi Szentyel Mihályra bízták, aki ezt 1684-ig látta el. Ekkor a felszerelés egy részét *Keresd*re vitték a Bethlen család szolgálatára. A kis keresdi műhely 1684–1686 között működött Székesi Mihály vezetésével. A kolozsvári nyomda új faktora Némethi Mihály volt (1684–1690), akit Veresegyházi István követett (1690–1693). 1693 végével új és fontos korszak köszöntött Kolozsvárra, mert hazatért igen sikeres németalföldi betűmetszői tevékenysége után Misztótfalusi Kis Miklós, a magyar nyomdászattörténet kimagasló egyénisége. 1702-ben bekövetkezett haláláig több

mint száz kiadványt készített. A református egyház két öröklött nyomdáját átmenetileg egyesítette saját készletével, amiből azután súlyos nehézségei támadtak. 1691-ben az unitárius vallású és lengyel származású Kmita András alapított új nyomdát Kolozsvárott. Ezt az unitárius egyház szolgálatába állt műhelyt özvegye, Lengyel Kmita Andrásné idején faktorok vezették: Liszkai Mihály (1697) és Michael Heltzdörfer (1702). A műhely tevékenysége 1702-vel szűnt meg.

*Debrecen*ben 1596-ban a lipcsei Rheda Pál vette át a nyomda irányítását, akit fia, Péter követett (1619–1630). 1632-től Fodorik Menyhért vezette a műhelyt, bár ő emelllett főleg könyvkötéssel foglalkozott. Utána 1652 és 1660 között nincs hír a debreceni könyvsajtóról. Karancsi György idején (1661–1676) hírhedten gyenge minőségben készültek a kiadványok. Utóda a korábban Sárospatakon tevékenykedett Rosnyai János volt (1677–1682), aki javított a nyomtatványok színvonalán. Csak rövid ideig állt a műhely élén Töltési István (1683–1685). Kassai Pál (1686–1695) és özvegye (1696) idején újra romlásnaak indult az officina. Ez a folyamat utóduk, Kassai Pál idején (1697–1705) csak folytatódott. A labancok azután 1705-ben fizikailag is megsemmisítették a magyar nyelvű kiadványok szempontjából különösen neves debreceni nyomdát és annak teljes felszerelését.

Szeben nyomdájáról meglehetősen hiányos kép áll rendelkezésre, mert viszonylag kevés terméke ismeretes. Ezek szerint Simon Grüngrass (1604–1607), Paul Wolff (1611–1613), Jakob Thilo (1616–1619) vezették a 17.század első két évtizedében ezt a műhelyt. 1622-ben Benjamin Fiebick adott ki egy könyvet. A linzi származású Marcus Pistorius 1629 és 1654 között állt a nyomda élén, őt pedig Martin Pistorius követte. Christoph Hildebrand (1659–1660) és Blasius Prösll (1665) után Stephan Jungling működött itt, majd ez utóbbi özvegye, Agnes (1687–1693), akit előbb Johann Hermelius (1691), majd Johann Barth (1693) mint faktor segített. Kaspar Polumski (1695) és Marcus Reichard (1696) rövid működése után 1696-ban Johann Barth kezébe került a szebeni nyomda, amelyet ő és utódai azután egészen a 19. századig vezettek. 1660-ban Váradról Kolozsvárra menekült, majd onnan Szebenbe költözött Szenczi Kertész Ábrahám, aki 1663 és 1667 között rendkívül sok kiadványt készített itt. Halála után Udvarhelyi Mihály vette át a műhely vezetését (1668), amely azután átkerült Kolozsvárra.

Bártfa nyomdásza, az idősebb Jakob Klöss még a századforduló előtt (1597) kezdte el tevékenységét. 1614-ben átmenetileg Lőcsére költözött, de a következő évben már visszatért Bártfára. 1618/19 tájt halt meg. Azonos nevű fia nagykorúságáig Martin Wolfgang nevű faktor vezette a műhelyt (1621). Ifjabb Jakob Klöss városi bírói tiszte mellett 1622-től 1665-ben bekövetkezett haláláig állt a nyomda élén. Ekkor Bártfa városa átvette a helyi officinát, amelyet azután a továbbiakban faktorok vezettek. Elsőként Georg Sambuch (1666–1669), majd Thomas Scholtz (1669–1671), aki 1656-ban *Eperjes*en jelentetett meg egy munkát. Leonard Ockerlan csak 1683-ból ismeretes. Az ezt követő egy évtizedes szünet után 1694-től ismét Thomas Scholtz, de feltehetően már az ifjabb, a faktor. A bártfai városi nyomda egy részét 1710-ben, hogy a Rákóczi hadiújságának, a Mercurius Veridicusnak megjelenését biztosítsák, átköltöztették. 1715-ig még elvétve jelent meg bártfai nyomtatvány, de ekkor az egész készlet átkerült Kassára a jezsuitákhoz.

*Nagyszombat*ban az esztergomi káptalan nyomdáját érzékenyen érintette, amikor 1609 tájt felszerelésének egy része Pozsonyba került. A visszamaradt műhelyt 1620-ban Nikolaus Müller vezette, aki azután Kassára távozott. Ekkor átmenetileg megszűnt a könyvnyomtatás Nagyszombatban.

1648-ban került vissza Pozsonyból az officina, amely most már a jezsuiták vezette akadémia (egyetem) szolgálatában állt, egészen a rendnek 1773-ban történt feloszlatásáig. A mind több és több kiadványt készítő műhely a század végére hazánk legnagyobb teljesítményű nyomdájává vált. A szakvezetést az ún. faktorok látták el, akiknek neveit részben megőrizték a kiadványok címlapjai: Philipp Jakob Mayr (1648–1653), Matthias Willmann (1654), Melchior Venzeslaus Schneckenhaus (1654–1664), Matthäus Byller (1664–1671), Martinus Thomas (1676), Mathias Rietmiller (1676–1678), M. Rechlinger (1679), Matthias Srnensky (1679–1682), Joannes Nicolaus Martius (1687–1688), Johann Christoph Beck (1688), Johann Andreas Hauch (1689–1690), Johann Adam Friedl (1690–1693), Johann Andreas Hörmann (1693–1704) és Johann Georg Frey (1695).

Joannes Manlius 1605-ben bekövetkezett haláláig működött *Keresztúr*on. Néhány éves szünet után Farkas Imre 1608-tól dolgozott itt e nyomda felszerelésével egészen 1620-ig. Tevékenységét utóbb Csepregen folytatta 1625 és 1643 között.

Pozsonyba 1609 tájt került át a nagyszombati műhely berendezésének egy része, amely azután itt, mint érseki nyomda működött a 17. század első felében. Faktorainak neve majd mind ismeretlen. Egyedül a különben Bécsben dolgozó Michael Rickhes neve fordul elő 1631-ben, majd Zacharias Aksamiteké (1647–1648). Ekkor került át a nyomda Nagyszombatba.

Pozsonyban a következő nyomda már független volt az érsekségtől, és azt előbb Gottfried Gründer (1669–1673), majd Johann Gregor Zerweg (1675–1678) vezette. Van még adat Michael Faber (1676) és David Schäffer (1683) tevékenységéről, de a műhely a század végére elhalt.

Kassa városában 1610-ben idősebb Jakob Klöss vejeként, részben a bártfai műhely felszereléséből Johann Fischer alapított nyomdát. Özvegye 1614-ben Johann Festhez ment nőül, aki 1621-ig vezette az officinát. Őt követte a Nagyszombatból átjött Nikolaus Müller, akit már 1622-ben elragadott a pestis. Ekkor Lőcséről áttelepült Daniel Schultz, aki 1629-ig dolgozott itt. Özvegyének, Mariának neve 1634-ig szerepel a nyomtatványokon. A negyvenes években a város átvette a nyomdát, amely 1654-ben újraéledt Valentin Gevers vezetésével, aki azonban már a következő esztendőben elhunyt. Utóda 1657-től 1663-ig Marcus Severinus, ill. özvegye, Susanna (1664–1665) volt. Már 1663-ban (először nyilván csak mint faktor) feltűnt Johann David Türsch, aki 1668-ig vezette a műhelyt, majd örökébe özvegye (1668–1669) lépett. Mint többi elődje, Ericus Erich is előbb könyvkötő volt Kassán, mielőtt a nyomdát 1669-ben átvette. Bár Erich neve 1674-ig szerepel a kiadványokon, már 1673-ban a helybeli jezsuiták nyomdászaként Lőcsei Pál dolgozik. 1674-ben Georg Pilgram és Franciscus Lubovienski vezette a jezsuita officinát. Ők azonban hamarosan átengedték Johann Seiderlichnek (1676), akit később Stephanus Bosytz (1677–1686), majd Johan Klein (1691–1694) követett.

Németújvár 1619-ben kapott új nyomdát, amelyet szepesváraljai Bernhard Máté vezetett, aki 1624 és 1632 között *Pápán* dolgozott.

Bethlen Gábor alapította *Gyulafehérvárott* a fejedelmi nyomdát 1623-ban, amelyet faktorok vezettek: Meszléni Márton (1623–1627), a sziléziai Liegnitzből jött Jakob Effmurdt (1628–1635), Andreas Gregorii (1644), Brassai Major Máté (1647–1657). A románok számára cirill betűkkel is nyomtattak itt Dobra pópa vezetése alatt (1641–1651). 1658-ban a török–tatár sereg teljesen feldúlta Gyulafehérvárt és a pusztulásnak a nyomda is áldozatául eshetett. Készletének maradékait a kolozsvári reformátusoknak adták át 1673-ban.

Lőcsén két rövid életű vállalkozás (Jakob Klöss 1614 és Daniel Schultz 1617–1622) után Lorenz Brewer alapított 1625-ben nyomdát. Rendkívül tevékeny munkásságát 1664-ben bekövetkezett halála után fia, Samuel (1665–1699), majd annak özvegye, Sophia (1699–1705) folytatta. Műhelyükben jelent meg a legtöbb kiadvány a 17. századi Magyarországon: több mint ezer, többségükben kicsiny, alkalmi nyomtatvány.

Brassóban – a rendelkezésre álló igen hiányos adatok szerint – mintegy három évtizedes szünet után, 1625 tájt kezdett el újra könyvsajtó dolgozni, amelyet 1630 és 1632 között Martin Wolfgang vezetett, majd 1638-tól Michael Hermann tulajdonában volt. 1659-ig csak az ő neve szerepel a kiadványokon, de 1666-tól a műhely vezetője Nikolaus Müller volt. Közben 1675–1677 között Peter Pfannenschmied, majd özvegye, Martha (1678) neve is előfordul, feltehetően mint a Hermann-család tagjai, akiknek tulajdonában maradt a nyomda 1692-vel bezárólag. 1693-tól közel egy évszázadig Lukas Seuleré és leszármazottjaié volt ez a műhely. A faktor egészen 1701-ig változatlanul a már említett Nikolaus Müller volt.

Elsősorban a felvidéki lutheránus szlovákság szolgálatában állott az a sajtó, amely 1636-ban *Szenicén*, majd a következő évben *Trencsénben* kezdte meg működését Václav Vokál vezetésével. Őt özvegye, Dorota követte (1642–1647). Tőle Vavrinec Benjamin szerezte meg (1648–1655) és Nikodem Czizek (1655–1661). Az új tulajdonos 1662-től idősebb Ján Dadan volt, aki 1664-ben áttelepült *Zsolnára*. Itt dolgozott 1675 tájt bekövetkezett haláláig. Özvegye, Alzbeta fiuk nagykorúságáig vezette a műhelyt (1676–1683), majd ifj. Ján Dadan (1684–1704), akit örökösei követtek (1704–1708).

Wechel János Zsigmond a csallóközi *Tejfalu*ban fejtett ki igen szórványos tevékenységet 1638 és 1646 között, Wechel András 1650-ben *Somorján* és 1651–1668 között Kőszegen dolgozott kis műhelyével.

A 17. századi Magyarország legszínvonalasabb kiállítású nyomtatványait Szenczi Kertész Ábrahám állította elő, aki 1640-ben kezdte el tevékenységét *Várad*on. A várost 1660-ban elfoglalta a török, ekkor előbb Kolozsvárra, majd Szebenbe költözött.

1651-ben III. Rákóczi Zsigmond fejedelem és édesanyja, Lórántfi Zsuzsanna – több éves huzavona után – *Sárospatak*on, az ottani református kollégium céljaira nyomdát alapított. A neves Jan Amos Comenius, aki ekkor kezdett ott tanítani, a kezdetektől igénybe vehette. A műhelyt Georgius Renius vezette 1657-ig. Utóda Rosnyai János lett. Lórántfi Zuzsanna végrendeletileg a kollégiumra hagyta az officinát 1660-ban, amely azonban a jezsuiták betelepítésével beszüntette tevékenységét 1671 végén. A felszerelést átszállították Debrecenbe, ahol 1705-ben a helyi nyomda berendezésével együtt elpusztult.

Két kis könyvsajtó tevékenykedett még a katolikus egyház szolgálatában: az egyik az ország nyugati végén *Lorétom*ban David Krausz vezetésével csupán 1670-ben, a másik a keleti végében *Csíksomlyó*n a ferencesek kolostorában 1676-tól működött, de egészen a 19. század második feléig.

Cirillbetűs nyomda működött állítólag 1680 tájt Körtvélyesen az ottani kolostorban, majd 1683-ban *Szászsebes*en. Gyulafehérvárott előbb Rus (1684–1686), majd a moldvai származású Kyriak nyomtatott cirillikával (1687–1689), aki később *Szeben*ben (1696) dolgozott. A gyulafehérvári nyomdát a századfordulón Mihail Istanovici vezette (1697–1702).

Összefoglalva a 17. századi magyarországi nyomdászat fentebb röviden ismertetett adatait, megállapíthatjuk, hogy ebben az időszakban – akárcsak a 16. században – harminc helységben mintegy húsz műhely tevékenységéről van tudomásunk. A nyomdák azonban most már jóval hosszabb életűek voltak, így több mint száz, név szerint is ismert nyomdász gondozásában több mint négyezer kiadvány, ill. ennek emléke maradt fenn.

AZ *RMNY* VÁLLALKOZÁS

A régi nyomtatványok fogalmának felső időhatára egyre általánosabban 1800. Ennek megfelelően gyűjtik, ill. tárják fel az anyagot pl. Csehszlovákiában, Lengyelországban is. Nálunk Szabó Károly – komoly történelmi indokok alapján 1711-gyel zárta időben saját *Régi Magyar Könyvtár*a (*RMK*) mindhárom részét. Nagyjából ezt az időhatárt tartotta be Apponyi Sándor is a hungarikák negyedik csoportjából gyűjtött könyvtára katalógusaiban. E nagy elődök kitűnő alapvetése azonban kezdett egyre inkább elöregedni, ami nem csoda, hiszen nagy része már közel százéves. Az újonnan előkerült, korábban ismeretlen kiadványok, a növekvő igények stb. miatt időszerűvé vált az új feldolgozás. A Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Széchényi Könyvtár közös vállalkozásban igyekeznek ezt elvégezni. Ennek első eredménye a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (*RMNy*) első kötete, amely 1971-ben igényes feldolgozásban 1600-zal bezárólag az összes hazai nyomtatvány mellett a külföldi magyar nyelvű kiadványokat tárja fel, vagyis az *RMK I-II.* kategóriákat.

A hungarikák másik két csoportjának, a hazai szerzők külföldön nem magyar nyelven (*RMK III*) és a külföldi szerzőknek idegenben készült, nem magyar nyelven, de magyar tárgyú (*Apponyiana* vagy *RMK IV*) kiadványainak új regisztrálására egyelőre nem lehet gondolni, mert egyrészt az 1500 utáni nyomtatványokról nemzetközi szinten még nincs meg a kellő áttekintés, másrészt az erők megosztása nehezítené a primér hungarikumok új feldolgozását. Ezek feltárása az RMNy-sorozatban tovább folyik: jelenleg az 1635-tel záródó korszak van munkában. Az anyaggyűjtés 1712-ig meglehetősen előrehaladott, mégis az egyházi gyűjteményekben őrzött valamennyi példány nyilvántartásba vételéhez nagy segítséget jelent ezek most folyó bejelentése. Erre a támogatásra feltétlenül számít az *RMNy* szerkesztősége.

Az RMNy-munkálatok felső időhatára 1800, ebből az 1712–1800 közötti korszak anyagának gyűjtése nagy gondot okoz. Petrik 1712–1860 közötti bibliográfiája a hazai, ill. a külföldi magyar nyelvű nyomtatványok közül 11 630-at regisztrált. Az OSZK-ban alakult munkaközösség az évek során további 7660 e kategóriába tartozó kiadvány adatait gyűjtötte össze, amelyet 1971-ben publikáltak, mint az említett Petrik-féle bibliográfia 5. kötetét. Ugyanennek 6. kötete (1972-ben) az így most már összesen 19 290 publikált cím nyomdahelyek szerinti mutatója. A hazai 18. századi nyomdászattörténethez jó eligazítást nyújt ez a nyomdamutató és annak név-, ill. tartalommutatója.

Már az említett kiegészítés (Petrik V.) magas aránya is mutatja, hogy ezzel még távolról sem nyert regisztrálást az összes 18. századi RMNy. Valóban, a gyűjtemények – elsősorban a hazaiak – módszeres átvizsgálása még további igen jelentős kiegészítést ígér. Az Országos Széchényi Könyvtár ezt az anyaggyűjtést tekinti az elkövetkező években e területen az egyik legfontosabb feladatának, hiszen amíg ez nem közelíti meg az 1711-gyel záródó korszakhoz hasonló viszonylagos teljességet, nem lehet szó az RMNy-munkálatoknak eme időpont utáni folytatásáról. Ezért a 18. századi RMNy-ok kikeresését és regisztrálását segíteni kívánjuk a nagyobb ilyen állománnyal rendelkező hazai könyvtárakban, így szinte elsősorban az egyházi gyűjteményekben.

Néhány adatban összefoglalva a 18. századi hazai könyvnyomdászat fejlődését elmondható, hogy ekkor 50 városban mintegy 250 nyomdász, kiadó és faktor gondozásában jelent meg a mai ismereteink szerinti kb. 20 000 kiadvány. Összevetve a 16., 17. és 18. századok adatait, megállapítható, hogy a nyomdahelyek viszonylag kis emelkedésével (30–30–50) párhuzamosan a nyomdászok, kiadók stb. száma (50–106–243) ennél jobban emelkedett, így városonkénti átlaguk is nőtt (1–7–3–5). Az ismert nyomdatermékek száma (850–4250–20 000) imponáló növekedése mind a nyomdahelyekkel (28–140–400), mind a nyomdászok, kiadók stb. számával összevetve (17–40–82) jelentős fejlődésről tesz tanúságot. (Megjegyzendő, hogy a 18. század számai az említett anyaggyűjtés során várhatóan kb 20-30 százalékkal még emelkedni fognak.) Tehát az idő haladtával Magyarországon a korai, sok be nem vált kísérletezés után egyre inkább megszilárdult a nyomdászat, és mind hosszabb életű műhelyekben mind több kiadvány látott napvilágot. Jól mutatja ezt, valamint az általános elterjedés fokozódását az az arányszám, hogy a század végén a nyomdahelyek hány százaléka ment át „élve" a következő századba: a 16. századból 30 közül 6, vagyis 20 százalék; a 17. századból 30 közül 9; a 18. századból 50 közül 28, vagyis 56 százalék.

*

Borsa Gedeon, *Magyarországi nyomdászattörténet XV–XVII. század* = *Régi könyvek és kéziratok*, szerk. Pintér Márta, Bp., 1974, 85–96.

ÉRSZEGI GÉZA

OKLEVÉLTAN

Az oklevéltan (diplomatica) az a történeti segédtudomány, amelynek kutatási tárgya az oklevél (diploma). E segédtudomány a humanisták kutatásai nyomán kezdett kibontakozni. Nevét is a humanistáktól kapta. A diplomatica szó a görög διπλόος (= kettős) szóból származik. A diploma az antikvitásban olyan hivatalos iratot jelentett ugyanis, amely két összefűzött táblára íródott. A diploma szót a középkorban ritkán használták. Ekkor a legáltalánosabb megnevezése a litterae. Az oklevél szűkebb értelemben olyan meghatározott formák között kiállított irat, amely valamilyen jogi természetű dolgot tartalmaz. Mind a középkori elnevezés (litterae), mind a magyar neve (oklevél) a szűkebb értelemben vett oklevélnél többet jelent. Általában véve minden középkori iratot oklevélnek nevezünk, ahogy a középkorban is a legtöbb iratnak litterae volt a neve. A szűkebb értelemben vett oklevélen kívül ugyanis még számtalan másfajta irat létezett a középkorban (missiles, conscriptiones, acta, urbaria stb.). Ezek nélkül a levelek, összeírások, ügyviteli feljegyzések nélkül azonban lehetetlenné válna a diplomatikai kutatás. Ugyanis az oklevéltan nemcsak formai vizsgálatát végzi az okleveleknek, hanem arra is törekszik, hogy az oklevelek létrejöttének körülményeit, az oklevéladás folyamatát is tisztázza.

Évszázadok kellettek ahhoz, hogy az oklevelek kritikai vizsgálatából a középkori hivatali írásbeliség általános vizsgálata lett. A 16. században meginduló oklevélkiadások hozzáférhetővé tették azokat az okleveleket, amelyek kritikai vizsgálatából megszületett az oklevéltan. A 17. században az oklevéltani kutatásoknak két nagy központja alakult ki. Az egyik Párizsban volt a St. Germain de Prés maurinus bencés kolostorban, amelynek legismertebb tagja Luc d'Achery (1609–1685) volt. A másik központ a jezsuitáké volt, akik Jean Bolland (1596–1665) nyomdokán haladva a szentekre vonatkozó forrásokat kritikai szövegkiadásban publikálták (*Acta sanctorum*). A két központ között a harc azzal tört ki, hogy a bollandista Daniel van Papenbroek vagy Papenbroch (1628–1714) 1675-ben értekezést tett közzé, amelyben néhány meroving-kori oklevél hitelességét kétségbe vonta. Erre válaszul Jean Mabillon (1632–1707) maurinus bencés 1681-ben megjelentette a *De re diplomatica* című művét. Ebben Mabillon kidolgozta az oklevelek külső és belső kritikáját s vázolta az oklevéladás menetét. Később pedig ezt az úttörő művét 1704-ben kiegészítette a *Librorum de re diplomatica supplementum* című munkájával. Mabillon működésére a koronát rendtársai, René Prosper Tassin és Charles Francois Toustain tették fel a *Nouveau Traite de diplomatique* című hatkötetes munkájukkal, amely 1750 és 1756 között jelent meg Párizsban. Ezzel kezdődött meg a modern oklevéltani kutatás. Az oklevéltanhoz ezután a legtöbbel a hatalmas német vállalkozás, a *Monumenta Germaniae Historica* járult hozzá, amelynek első kötete 1826-ban jelent meg. A Johann Friedrich Boehmer (1795–1863) által elindított *Regesta imperii* lehetőséget adott az oklevelek időrendben történő vizsgálatára. Julius Ficker (1826–1907) kutatásai már az oklevéladás genezisére irányultak. Theodor von Sickel (1826–1908)

pedig az írás- és stílusjegyek vizsgálatával gazdagította az oklevéltani kutatások fegyvertárát. Az ő munkálataik alapján tudta Harry Bresslau elkészíteni a német és itáliai oklevéltan kézikönyvét (*Handbuch der Urkundenlehre*), valamint Arthur Giry és Alain de Boüard a maga kézikönyvét az oklevéltanról (*Manuel de diplomatique*). Nálunk a jezsuita történetírók: Pray György és Katona István oklevélkiadási és oklevélkritikai munkássága által vágott úton haladt az oklevéltani kutatás Fejérpataky Lászlóig, aki a *Monumenta Germaniae Historica* iskoláján nevelkedve újította meg a magyar oklevéltani kutatásokat és terjesztette ki az oklevélkritikai vizsgálatokat az oklevelek létrejöttének vizsgálatára, a kancelláriák működésére. Őt követte Szentpétery Imre, aki részben az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzékének készítésével, részben azonban a máig sem túlhaladott, ám részleteiben már imitt-amott finomított *Magyar oklevéltan* című munkájával letette azt az alapkövet, amelyre biztosan alapozhat a további oklevéltani kutatás, ahogy ez Szilágyi Loránd hivataltörténeti kutatásainak gazdag eredményei révén bebizonyosodott. Új területet nyitott Hajnal István azáltal, hogy az oklevéltani és írástörténeti eredményeket társadalomtörténeti környezetbe ágyazta be. Bebizonyítva, hogy az írás és a műveltség hatásának kutatása elengedhetetlen részét képezi a társadalomtörténetnek.

Az oklevél fennmaradási formáját tekintve lehet eredeti (originale, autographum, par), vagy másolat (copia) és fogalmazvány (minuta, conceptus). Két vagy több eredetiről (par) beszélünk akkor, ha két vagy több eredeti készült azonos szöveggel. Ez készülhetett oly módon is, hogy az azonos szövegeket egymás alá másolták és a szövegek között üresen hagyott helyre az ABC betűit írták, majd e betűk közepén elvágták a hártyát. Az így létrejött okleveleknek chirographum vagy litterae per alphabetum intercisae a neve. A másolat lehet egyszerű (copia simplex) és hitelesített (copia vidimata). Ez utóbbit a másolást végző személy hitelesíti (vidimus), vagy záradékkal hitelesítteti. Másolatnak számít az oklevél átírása (transsuptum, insertum) is. Ez akkor jön létre, ha egy korábbi oklevelet egy közhitelű személy vagy intézmény a saját oklevelébe átmásolva pecsétjével hitelesíti. Ez a formája a korábban kiadott uralkodói oklevelek megerősítésének is. A másolat továbbá lehet kötetbe másolva. Ilyen másolati könyvek (chartularium, liber traditionum) azok, amelyekbe egyes intézmények a saját birtokaira, kiváltságaira vonatkozó fontosabb okleveleiket bemásoltatják. Ugyancsak könyvbe másolták be az uralkodói kancelláriákból kikerülő okleveleket. Ezeket a magyar királyi udvarban királyi könyveknek (libri regii), a pápai udvarban regisztrumoknak (registra) nevezték. A fogalmazványokat legtöbbször ugyancsak könyvbe vezették (protocolla).

Az oklevelek hitelességüket illetően lehetnek valódiak (hitelesek) és hamisak. A valódi oklevél a minden vonatkozásban hiteles oklevél. A hamis okleveleknek számtalan formája lehetséges. Alapvetően azonban háromféleképpen lehetett oklevelet hamisítani. 1. Egy meglévő hiteles oklevél szövegét újra leírni oly módon, hogy annak szövegébe a valódi oklevélben nem szereplő részeket toldunk be, illetve abból elhagyunk (interpolatio). Ennek szélsőséges formája a palimpszeszt. A palimpszeszt (παλιν = ismét és ψηστος = dörzsölt) úgy készül, hogy egy már beírt hitelesen megpecsételt hártyáról a szöveget levakarják és helyette teljesen új szöveget írnak, amely immár a hiteles pecsét révén a hitelesség látszatát kelti. 2. A valódiak formájára hamisított oklevelek úgy készülnek, hogy korabeli valódi oklevelek

mintául vételével olyan oklevelet szerkesztenek, amelynek soha sem volt valódi előzménye. 3. Végül vannak olyan formailag valódi oklevelek, amelyek ugyan kiállítási körülményeiket tekintve valódiak, de tartalmukat illetően hamisak. Ilyenek az egyes intézmények megtévesztett, vagy megtévedt alkalmazottai által készített oklevelek. Az oklevélhamisításnál szinte általános szabály, hogy a hamisított oklevelet a hamisítók igyekeznek lehetőleg minél hamarabb hiteles átiratba foglaltatni, hogy ezáltal elkerüljék az eredeti vizsgálatát, amelynek kétségtelenül a leleplezés lenne az eredménye. A hamis oklevelekről még tudnunk kell azt, hogy rendkívül becses történeti források lehetnek, amennyiben ismerjük a hamisítás korát és indítékát.

Az oklevelek megpecsételési formájukat illetően háromfélék lehetnek:

1. Az ünnepélyes oklevelek (litterae privilegiales) mindig hártyára íródnak és függőpecséttel vannak megerősítve és ünnepélyes formulákkal vannak kiállítva. Ha fémpecséttel vannak megerősítve, bulla a nevük.

2. A zárt oklevelek (litterae clausae) tartalmilag többnyire valódi levelek (missiles) és parancsok (mandata), egyszerűbb formában vannak kiállítva és összehajtogatás után pecsételték le őket.

3. A nyílt oklevelek (litterae patentes) a 14. századig a hátlapjukon vannak megpecsételve, a 15. századtól kezdve a szöveg alatt az előlapon.

Az oklevelek kiállítása az irodában (cancellaria) történt. Az iroda feje a kancellár (cancellarius), utóbb a helyettes: az alkancellár (vicecancellarius). A kancellárok eredetileg azok a bírósági személyek voltak, akik a tárgyaláson a bíróságot és a feleket elválasztó rácsnál (cancelli) álltak és ők közvetítették a benyújtott dokumentumokat a felek és a bíróság között. Közvetítő szerepük végül jelentős személyiséggé tette őket. Noha minden intézményben már a kezdet kezdetén szükség volt írni-olvasni tudó emberre, ezek azonban szűkebb értelemben véve még nem alkottak külön irodát. Kancelláriának lényegében csak attól kezdve nevezhető egy-egy intézmény irodája, amikortól az iroda személyzete, az irodából kibocsátott oklevelek formulái és az irodai munka megoszlása állandósult. Ez Európában a 12–13. században következett be. A kialakult kancelláriával rendelkező intézményeknél többkevesebb különbséggel az alábbiak szerint történt az ügyintézés: A felek írásbeli kérvénnyel (petitio, supplicatio) fordultak az illető intézményhez. Az írásbeli kérvényezés gyökerei az antikvitásig nyúlnak vissza. A római birodalom örököseinél, a bizánci birodalomban és a pápai udvarban lényegében sohasem veszett ki az ügyintézés elindításának ez az írásbeli formája, sőt a pápai udvarban a 12–13. század fordulójától kötelezővé vált az írásbeli kérvényezés. A kérvény benyújtójának, s így az oklevél nyerőjének a neve destinatarius, míg az oklevél kiadójának a neve auctor. A kérvényt a kancelláriába kellett benyújtani, ahol előkészítették az ügyet arra, hogy az uralkodó (és a tanácsa) döntsön az ügyben. Ezután a kancellária parancsot kapott arra, hogy a döntésnek megfelelően állítsa ki az oklevelet a fél számára. Ehhez először a tényleges ügyintézők: a jegyzők (notarii), az előadók (referendarii), vagy a fogalmazók (abbreviatores) fogalmazványt (minuta, conceptus) készítettek. Ez a fogalmazvány lehetett rövid (minuta brevis), amely csak a lényeges részeit tartalmazta a készítendő oklevélnek. Lehetett azonban teljes fogalmazvány (minuta completa) is, amely teljes egészében tartalmazta a leendő oklevél szövegét. Míg az előbbiek sorsa a megsemmisü-

lés lett, az utóbbiakat könyvekbe másolták (protocolla), hogy azután ennek segítségével szükség (pl. az eredeti elvesztése) esetén ismételten ki lehessen adni az oklevél szövegét hiteles formában. A fogalmazvány elkészítéséhez az ezzel foglalkozó tisztviselőknek rendelkezésére álltak különböző segédkönyvek (formularia), amelyek korábbi ügyekben kibocsátott oklevelek formuláit tartalmazták csupán. Segítsége lehetővé tette a kancelláriának, hogy azonos ügyekben azonos formulákkal állíthasson ki oklevelet, megtakarítva ezzel az újrafogalmazás munkáját. A fogalmazványt bemutatták az oklevél kiadójának (auctor), vagy annak, akit a kiadó ezzel megbízott. Az ő jóváhagyásuk után került a kancellária írnokai (scriptores, ingrossatores) kezébe, akik a fogalmazványt letisztázták mindenki számára olvasható, világos betűkkel. Az így letisztázott oklevelet a kiadónak bemutatták, aki vagy aláírásával, vagy pecsétjével hitelesítette. A megpecsételés után kirótták az oklevélért fizetendő kiállítási díjat (taxa), majd bevezették a regisztrumba (registra, libri regii), s végül átadták az oklevélnyerőnek (destinatarius).

Az oklevél részei. Az oklevelet három fő részre osztják, úgymint: bevezetés (protocollum), tárgyalás (contextus) és befejezés (eschatocollum). Ez a három fő rész további kisebb részekből tevődik össze az alábbiak szerint:

Protocollum

Invocatio (fohászkodás, segítségül hívás). Az invocatio lehet jelképes (invocatio symbolica) és lehet szöveges (invocatio verbalis). A jelképes fohászkodás lehet egyszerűen a kereszt jele: †, vagy Krisztus nevének görög kezdőbetűi: XP = Christus (Christogramma), esetleg egyszerűen egy C betű (Chrismon). A szöveges fohászkodás számtalan formát ölthet. Néhány gyakoribb közülük:

In nomine Domini.

In nomine Sanctae Trinitatis et Individuae Unitatis.

In nomine Dei summi.

Intitulatio (cím felsorolás) annak a meghatározása, hogy kinek a nevében kelt az oklevél és az illetőnek milyen címei vannak. Ezt többnyire kiegészíti az alázatossági vagy ájtatossági formula: servus servorum Dei, vagy Dei gratia (formula devotionis).

A pápai oklevelekben többnyire a következő címet találjuk:

Gregorius episcopus servus servorum Dei.

A császári oklevelekben a 10. században ez fordul elő gyakran:

Otto superna favente clementia Romanorum imperator augustus.

Míg a magyar királyi oklevelek intitulatioja pl. a következő:

Ludovicus Dei gratia rex Hungariae et Bohemiae etc.

A főpapi intitulatio ez:

Lodomerius miseratione divina archiepiscopus Strigoniensis.

Inscriptio vagy adresse (címzés) annak a megjelölése, kinek szól az oklevél. Többnyire általánosan van megfogalmazva:

Universis Christi fidelibus tam praesentibus quam futuris. Ha egyetlen személynek, vagy meghatározott személyeknek szóló parancsról (mandatum) van szó, vagy címereslevélről (litterae armales), megadják a konkrét nevet és címet:

Tibi fideli nostro nobili Georgio litterato de oppido nostro Zygeth...

vagy:

Magnifico Michaeli Orzagh de Gwth regni nostri Hungariae palatino et iudici Comanorum...

Amennyiben alacsonyabb rangú ír magasabb rangúnak, az intitulatio és az inscriptio megcserélődik:

Excellentissimo domino suo Ladislao Dei gratia illustri regi Hungariae capitulum Budensis ecclesiae...

Salutatio (üdvözlés) állhat a salutem in Domino kifejezésből, vagy a pápai oklevelekben gyakori a salutem et apostolicam benedictionem. Esetleg lehet a formula perpetuitatis is: in perpetuum, vagy ad aeternam rei memoriam.

Contextus

Arenga (kezdet) többnyire az oklevél tartalmával összefüggésben lévő közhelyekből álló elvi kijelentés:

Si ecclesiarum Dei curam gerimus easque diligenter studuerimus dilatare, nostri imperii statum augmentari minime dubitamus.

Vagy:

Res gesta labitur a memoria, quam non serenat lucidus sermo litterarum.

Promulgatio vagy notificatio (közzététel), amely lehet hosszabb szövegezésű:

Ad universorum notitiam volumus pervenire, vagy lehet csak egyszerű átmenet az arenga és az őt követő narratio között:

Hinc est quod...

Narratio (elbeszélés) tartalmazza azokat a tényeket, amelyek arra indították az oklevél kiadóját, hogy az oklevélben leírt cselekményt végrehajtsa:

Comes Kunch gener comitis Jordani de Scepus a primaevis pueritiae suae temporibus pro fidelitate regni et coronae debita diversis fortunae casibus se exponendo nolens parcere rebus nec personae et specialiter in legationibus nostris in regno et extra regnum deferendis nobis gratum exhibuit servitium

vagy:

...domino Andrea illustri rege Hungariae divina vocante clementia rebus humanis exempto ultimo aureo ramusculo a progenie stirpe et sanguine sancti regis Stephani primi regis Hungarorum per paternam lineam descendenti extincto...

Dispositio (rendelkezés) foglalja magában az oklevél lényegét, vagyis azt a cselekményt írja le, amiért az oklevél létrejött, amit az oklevél tanúsít (adományozás, vétel, eladás stb.). Amennyiben ingatlant érint az oklevél rendelkezése, többnyire megtaláljuk benne a formula pertinentiarumot:

...cum universis eiusdem (sc. possessionis) utilitatibus et pertinentiis, terris scilicet arabilibus, cultis et incultis, pratis, fenetis, pascuis, agris, silvis, nemoribus, montibus, vineis, vinearumque promontoriis, molendinis, piscinis, aquis, aquarumque decursibus et generaliter cunctis eiusdem utilitatum integritatibus quovis nominis vocabulo vocitatis...

Clausulae (záradékok) az oklevélben szereplő rendelkezések megtartására szólítanak fel. Ezeknek a mondanivalójukat illetően több fajtájuk van:

Clausula praeceptiva (parancsoló záradék):

...haec statuta inviolabiliter servari iubemus...

Clausula prohibitiva (tiltó záradék):

Nulli ergo hominum liceat hanc paginam nostrae concessionis infringere vel ei ausu temerario contraire.

Clausula derogativa (megszüntető záradék):

...constitutionibus et ordinationibus apostolicis non obstantibus..., vagy:

...litis pendentia non obstante...

Clausula evictionis (szavatossági záradék):

...assumens, quod tenetur ipsos in hoc facto suis laboribus et expensis expedire...

Sanctio (büntetés) lehet lelki (spiritualis) és világi (temporalis); azt fejezi ki, hogy a dispositioban foglaltak megszegőire milyen büntetés vár.

Si quis autem hoc attemtare praesumpserit, indignationem omnipotentis Dei et beatorum Petri et Pauli apostolorum eius se noverit incursurum.

Vagy:

Si quis autem malo depravatus consilio istius decreti transgressor repertus fuerit... XII libras auri persolvere cogatur.

Corroboratio (megerősítés) kifejezi, hogy a hitelességre igényt tartó oklevél milyen hitelesítéssel van ellátva:

Quod ut verius credatur ab omnibus, hanc paginam manu propria confirmavimus eamque insigniri fecimus.

Vagy:

In cuius rei memoriam et perpetuam firmitatem praesentes concessimus litteras duplicis sigilli nostri munimine roboratas.

Más felosztás szerint a clausulae a sanctio és a corroboratio – éppen egybefüggő szövegezése miatt – egyetlen formula, a clausula (záradék) részeinek tekintendők.

Eschatocollum

Subscriptiones (aláírások). Az oklevél aláírója lehet az oklevél kiadója és az oklevélben leírt cselekmény tanúi, illetve az oklevél kiállításában részt vevő kancelláriai személyzet. A korai időkben az oklevélkiadók nem aláírásukkal erősítették meg az oklevelet, hanem a monogramjukkal, amelybe esetleg egy vonalat maguk húztak (monogramma firmatum). Az ünnepélyes pápai oklevelek jellemzője a kör alakú jegy, a rota. A korai időkben az oklevélben foglaltakat a tanúk is aláírásukkal erősítették meg. Ilyen formán:

+ Ego Leonardus Albanensis episcopus.

Vagy:

+ Signum Ernei comitis.

Az oklevélkiállításban részt vevő kancelláriai alkalmazottak is szignálják a 14–15. századtól az általuk készített, ellenőrzött vagy regisztrált oklevelet:

Lecta et extradata per me Stephanum Werbewczy locum tenentem coram magistro Iohanne Ellyewelgy protonotario et coram me magistro Stephano Henczelffy protonotario.

Datatio (keltezés), lehet kétféle időpont is ebben a részben. Az egyik azt mondja meg, mikor történtek az oklevélbe foglaltak (actum), a másik pedig az oklevélkiadás időpontja (datum). Ehhez kapcsolódik a méltóságsor (series dignitatum), amely a 12. századtól kezd-

ve az oklevélhamisítások elkerülése érdekében került használatba. A felsorolt méltóságok hivatali idejét ugyanis meglehetősen nehéz volt utólag a hamisan készült oklevél számára rekonstruálni.

Apprecatio (záró fohász) fejezi be a korai időkben az okleveleket. Ez többnyire egy-egy szóból állt: Amen vagy feliciter.

A PÁPAI OKLEVÉLADÁS

Noha a pápai udvar jelentős antik örökséggel rendelkezett az írásbeliség területén, a kancelláriája mégis csak a 9. századtól kezd kialakulni. Először a kancellária vezetőjét ismerjük csak. A 9. században a kancellária vezetője a könyvtáros (bibliothecarius). Munkáját a pápai udvar írásbeli munkáinak irányításában hamarosan átveszi a kancellár (cancellarius), sőt 1037-ben a két tisztség egyesül. A cím viselője bíboros, és jelentős szerepet tölt be a pápai udvarban. Ezt a tisztséget azonban 1187–1205 között nem töltötték be, s 1216-ban III. Honorius pápa (1216–1227) meg is szüntette. Helyette új tisztséget vezetett be. Az új tisztviselő az alkancellár lett (vicecancellarius). Az alkancellár is tagja volt a bíborosi testületnek (collegium cardinalium) és 1325-től csakis bíboros lehetett alkancellár. Ettől kezdve helyettest állítottak mellé (vicecancellarii locum tenens). Az alkancellár megjelenése mutatta, hogy a pápai udvar irodája kancelláriává fejlődött. Ekkor a pápai udvarban szabályos ügyviteli rend honosodott meg. Egy-egy ügy a kancelláriába benyújtott írásbeli kérvénnyel (petitio, supplicatio) kezdődött. III. Ince pápa (1198–1216) idején már a Laterán mellett magánírnokokat lehet találni, akik a felek kérését pénzért írásba foglalták (petitionarii). Ekkortól kezdve ugyanis kötelezővé vált az, hogy a pápai udvarban csakis írásban lehetett kérvényt beadni. A kérvényt harmadik személyben fogalmazták, s így kezdődött: Supplicat Sanctitati Vestrae... Innen kapta a kérvény a supplicatio nevet. A kérvényt a jegyzők (notarii) vették át. A jegyzők az alkancellárral közösen éltek; ők voltak az írásbeli ügyek tényleges intézői. A 13. században megjelennek az ügyek előadói (referendarii). Az átvett kérvényt eleinte az alkancellár aláírta és keltezéssel látta el, utóbb XXII. János pápa (1316–1334) idején a keltező (datarius) végzi ezt a munkát, önálló hivatalnokká csak V. Márton pápa (1417–1431) idején válik. A keltezés hallatlanul fontos dolog volt, ugyanis a kérvényre vezetett keltezéstől lehetett élni az oklevélben engedélyezett joggal.

A jegyzők, utóbb az előadók a pápa (és a bíborosok) elé terjesztették a kérvényt. Véleményük alapján azután a fogalmazók (abbreviatores) elkészítették a fogalmazványt. XXII. János pápa (1316–1334) óta a fogalmazókat három csoportba sorolták. A legképzettebb fogalmazók (abbreviatores de parco maiori) közvetlenül az alkancellár munkáját segítették, s részt vettek a tényleges ügyintézésben. A kevesebb gyakorlattal rendelkező fogalmazók (abbreviatores de parco minori) készítették a fogalmazványokat. A ranglétra legalsó fokán álló fogalmazók (abbreviatores de prima visione) kapták meg az írnokok (scriptores) által letisztázott szövegeket és ők vetették egybe a fogalmazvánnyal. Az elintézéstervezetet – az ügy súlyától függően – bemutatták a pápának vagy az alkancellárnak. Az ő jóváhagyásuk

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

után került az írnokokhoz (scriptores). Hogy melyik írnok mit másol, azt az írnokok vezetője, a rescribendarius vagy a distributor litterarum grossandarum jelölte ki. A letisztázás (ingrossatio) után a tisztázatra ráírták, hogy mennyit kell fizetnie (taxa) a félnek az oklevél kiállításáért. Innen a kamarába (camera apostolica), vagy az alkancellárhoz vezetett az útja, ahol ellenőrizték az oklevél hibátlanságát. A kész oklevelet jóváhagyásra bemutatták a pápának, vagy felolvasták a bíborosi testület előtt. Jóváhagyásuk után a pecsételőkhöz (bullatores) került, akik – minthogy írástudatlanok voltak – az oklevél formája alapján megfelelő pecséttel látták el az oklevelet. Ezt követően bevezették a regisztrumba, majd kézhez kapta a kérelmező (destinatarius).

Az első pápai iratok levél formájában (epistulae) készültek. Ezt követően alakult ki az egyházi kiváltságokat engedélyező ünnepélyes kiváltságlevelek (privilegia) formája. A pápai kiváltságleveleket a 11–12. században arról lehet felismerni, hogy az első soruk hosszabbított írással (scriptura longior) van írva. A salutatio pedig in perpetuum formulából áll. A contextust három amen zárja le. Ezt követi a rota. A rota két koncentrikus körből áll. A két kör közötti részen olvasható az illető pápa jelmondata: pl. + Verbo Domini caeli firmati sunt. A belső kört kereszt osztja négyfelé. A bal felső negyedében Szent Péter, a jobb felső negyedében Szent Pál neve olvasható, míg az alsó felében a pápa neve szerepel: a rota mellett található a pápa aláírása: Ego Paschalis catholicae ecclesiae episcopus subscripsi. Az oklevél jobb oldalán találjuk a bene valete szavakból képzett monogramot. Ezt követte az ünnepélyesebb okleveleken a bíborosok aláírása, majd az oklevelet a keltezés zárta. A kiváltságlevelek mellett kialakult a 11–12. században az egyszerűbb fajtája az okleveleknek (litterae). Az ilyen egyszerűbb oklevelek kiállításukat illetően kétfélék lehettek. Az ünnepélyesebb okleveleken az ólompecsét (bulla) selyemfonálon függött (litterae cum filo sericeo), a kevésbé ünnepélyes okleveleken pedig kenderzsinegre függesztették fel az ólompecsétet (litterae cum filo canapis). A selyemfonalas oklevélben a pápa neve hosszabbított írással szerepelt, s a formulakezdő szavak első betűi is díszesek). A 13. század derekán azonban az ünnepélyes és egyszerű oklevelek formailag egybemosódnak, s kialakult az új oklevélforma, a bulla. Ebben a pápa neve hosszabbított írással íródott. A rota és az aláírások eltűntek. Pecsétje ólompecsét (bulla). A bullákat a contextusuk első kifejezésével szokták idézni (prima dictio, quae sequitur ad benedictionem). Az ünnepélyes formában kiállított oklevelek már csak ritkán jelentkeznek. Formuláik az ún. litterae consistoriales nevű oklevélben élnek tovább. Az egyszerű oklevelekből alakult ki az igazi pápai levél, a bréve. V. Márton pápa (1417–1431) idején jelennek meg az első brévék. Fő ismertetőjük, hogy mindkét oldalán egyformán finoman kidolgozott (északi) hártyára készültek, s vörös viaszba nyomott gyűrűspecséttel (anulus piscatoris) pecsételték meg. A pápa neve sorszámával együtt az oklevél közepén csupa maiuscula betűvel íródott. Formulái rendkívül lerövidültek, innen a nevük (breve). Harmadik iratfajta is megjelenik VIII. Ince pápa (1484–1492) idején: a motu proprio. A nevét onnan kapta, hogy a contextusa mindig e szavakkal kezdődik. Pecsétje nincs, a pápa aláírása hitelesíti. Intitulatioja olyan mint a brévéknek, amihez az ad futuram rei memoriam formula járul. Tartalmilag a pápai udvart és az egyházi államot érintő ügyekben keletkeztek.

XXII. János pápa (1316–1334) idején jött szokásba, hogy a politikai ügyeket érintő levelek megfogalmazását a kancellária erre kijelölt alkalmazottjára bízták. XII. Benedek pápa (1334–1342) korában ezt a személyt titkárnak (secretarius) nevezték. A 14. század végétől a titkárok közvetlenül a pápa alá és a kamarás-bíboroshoz (cardinalis camerarius) tartoztak. Az általuk fogalmazott leveleket a kancelláriában tisztázták le. Számuk (1357-ben három) a század végére megkétszereződött, majd számuk gyors növekedését III. Kallixtusz pápa (1455–1458) rendelete megakasztotta: ismét hatra csökkentette a titkárok számát. 1487. december 31-én a Non debet reprehensibile bullájával VIII. Ince pápa (1484–1492) létrehozta belőlük a pápai titkárságot (secretaria apostolica), amely 24 tagból állt. A testület egyik tagja a secretarius domesticus; nyomába X. Leó pápa (1513–1521) idején a secretarius intimus lép, aki a pápai állam ügyeit intézte. Ebből a testületből jött létre a Segreteria di Stato.

A CSÁSZÁRI OKLEVÉLADÁS

A német-római császári kancellária kialakulására is jellemző, hogy először a kancellária vezetőjével ismerkedhetünk meg. A Frank Birodalom írásbeli ügyeit az udvari kápolna intézte. A kápolna (capella) Szent Márton köpenyéről (cappa) vette a nevét. Ezt az ereklyét azért tisztelték, mert – úgy hitték – a győzelmet szavatolja a csatákban. Tisztelete a 7. században alakult ki. A csatákba rendszeresen magukkal vitték. A király megbízásából papok őrizték, akiknek a neve káplán (cappellani) volt. Az első okleveles említésük 741-ből való. Az elöljárójuk 825-től a főkáplán (archicappellanus, summus cappellanus) volt. A 9. század második felében a főkáplán és a kancellár egy személy volt, majd a mindenkori mainzi érsek kapta meg a császári kancellária vezetőjének a tisztét. Ettől kezdve főkancellár (archicancellarius) a neve. A 10–11. században a császári kancellária mellett külön itáliai (962) és külön burgundi (1041) kancellária alakult. Az itáliai kancellária vezetője a mindenkori kölni érsek volt, a burgundit a mindenkori trieri érsek vezette. A magasrangú főkancellár helyett az írásbeli teendők tényleges végzése és irányítása a kancellár (cancellarius) kezébe került a 9–10. században. A kancellári tisztségben a helyettesi rang lassan fejlődött ki. Először az egyik főjegyző (protonotarius), majd a 13. századtól az alkancellár (vicecancellarius) helyettesíti a kancellárt, aki egyre inkább fontos politikai megbízásoknak tesz eleget. A kancellária tényleges ügyintézői a jegyzők (notarii) voltak. Az ő munkájukat az írnokok (scriptores) segítették. A közöttük meglévő munkamegosztást pontosan nem lehet felmérni. Előfordul ugyanis, hogy ugyanaz írta az oklevelet, mint aki fogalmazta. Ráadásul az egyes kancelláriai alkalmazottak nevét ebben a korai korszakban csak elvétve ismerjük. Éppen ezért az egyes névtelen kancelláriai tisztviselőket a kancellár nevével és az ABC betűivel szokták jelölni (Heribert A, B, C stb.). IV. Károly császár (1346–1378) idején jelennek meg a javítók (correctores) és az oklevelek regisztrálói (registratores). A 15. században találkozunk az oklevél díjának megállapítójával (taxator) is. Az 1474-ben készült kancelláriai rendtartás szerint a kancellária titkárokból (secretarii) és írnokokból áll.

Az előbbiek a fogalmazványokat készítették, az utóbbiak pedig a tisztázást végezték. Hozzájuk járult a registrator, a taxator és egy irodaszolga, aki fűtött. A 13. századig rendszeresen, később ritkábban fordul elő a császári oklevelek fő jellemző vonása, hogy tudniillik az oklevél első sora hosszabbított írással készült. Az oklevél kiadójának aláírása monogram formában található, amelybe a császár csak egyetlen vonalat húzott saját kezűleg. A pecsét a hártyába metszett kereszt alakú lyukba volt bepréselve. A 13. századtól jelennek meg a császári függőpecsétes oklevelek. Az oklevél alján a keltezés előtt a kancellár a főkancellár helyett láttamozza (recognitio) az oklevelet: Heribertus cancellarius vice Uilligis archiepiscopi recognovit. A császári kancelláriában készült címereslevelek az oklevél közepén szöveg közben viselik a megfestett címerképet.

MAGÁNÍRÁSBELISÉG

A magánjogi írásbeliség egészen más formát nyert a középkorban. A magánfelek – amennyiben nem az uralkodóhoz, vagy valamelyik hivatalához fordultak szándékuk írásbafoglalása céljából – közjegyzőket (notarii publici) kérhettek fel erre. A közjegyzői intézmény római eredetű; a közjegyzők (tabelliones) nyilvános helyeken (fora) készítették pénzért az ókori Rómában a feleknek a beadványokat (libelli), végrendeleteket (testamenta) stb. A római birodalom egyik örököse, a pápa nevezte ki a közjegyzőket a középkorban (notarii publici apostolica auctoritate), majd a másik örökös, a császár is jogot formált arra, hogy közjegyzőket (notarii publici imperiali auctoritate) nevezzen ki. Sőt utóbb mindketten egy-egy alkalomra továbbadományozták kiváltságképpen a kinevezési jogot. Gyakori, hogy egy közjegyző pápai és császári felhatalmazással (notarius publicus apostolica et imperiali auctoritate) is rendelkezik. Valószínűleg nem szakadt meg Itáliában az ókori tabellio és a középkori notarius publicus működése között a folyamatosság, a német-római császárság területén azonban csak a 13. században jelennek meg. Működésük elé pl. Magyarországon és Angliában akadályokat gördítettek, mivel ezekben az országokban már kialakult az egyes hiteles pecséttel rendelkező egyházi testületeknek a bevonása a magánjogi írásbeliségbe. Az egyházi hatóságok azonban nem fogadták el hiteleseknek ezeket az egyházi testületek által kiállított iratokat, csak a közjegyzőkét. Ez érthető, hiszen az egyház a római joggal élt, s a közjegyzőknek volt csak római jogi előzménye. A közjegyzők felavatásán a felavatandó, miután megesküdött az evangéliumra, hogy hűen jár el a ráruházott hivatallal, gyűrűvel, tollal, tintatartóval és hártyalappal lett beiktatva hivatalába. A közjegyzői oklevél (instrumentum publicum) felépítésében némileg különbözik a hatósági oklevelektől. Legalapvetőbb eltérés a keltezésben és a hitelesítésben van. A keltezés ugyanis mindig az oklevél elején található. A közjegyzői hitelesítés pedig nem pecséttel, hanem közjegyzői jeggyel (signum notarile) és közjegyzői záradékkal (subscriptio) történt. Amennyiben más, pecséttel rendelkező személy által készített írást hitelesített a közjegyző, akkor az illető személynek vagy hatóságnak pecsétje is rákerült az oklevélre.

A MAGYARORSZÁGI OKLEVÉLADÁS

Az államalapítás korában nálunk is kialakult az írásbeliség egy korai formája. Néhány megbízható adaton kívül, amelyek elsősorban Szent Istvánnak külfölddel való levelezéséből ismertek, aligha tudjuk ennek a korai írásbeliségnek még a körvonalait is megrajzolni. Pedig tíz oklevél is maradt ránk első királyunktól. A tíz oklevél közül azonban mindössze egyetlenegy bizonyult hitelesnek, a veszprémvölgyi görög alapítólevél. Ez az oklevél azonban nem eredetiben, hanem mintegy száz évvel későbbi átiratban (Kálmán király – 1109) maradt ránk. Görög nyelven íródott, tehát a görög nyelvű írásbeliség sajátosságait hordozza magán, valamint nincs keltezése. A többi kilenc latin nyelvű oklevél. Közülük a ravennai (keltezetlen) és a nyitrai (1006?) oklevél kétségtelenül hamisítvány. Külön csoportot képeznek a bencés monostorok javára szóló oklevelek. Közülük egyetlenegy maradt meg eredeti formában, a Pannonhalmi alapítólevél (1001). Erről az oklevélről már az első pillantásra látszik, hogy a német császári kancelláriából kikerült oklevéllel rokon. Ugyanazzal az írással (karoling díszített minuscula) készült és ugyanazok a jellegzetességek (Chrismon, scriptura longior, monogramma stb.) figyelhetők meg rajta, amelyek a császári okleveleken is. Az oklevél szövegezése is arra vall, hogy a császári kancellária egyik tagja készítette. Ám az oklevél eredeti formája, valamint az, hogy beilleszkedik a saját korába, nem tünteti el azokat a kétségeket, amelyeket az oklevél tartalma ébreszt az olvasójában. Feltűnő, hogy az oklevél szövegezésében törés van. Többes szám első személyben (pluralis maiestatis) fogalmazták az oklevél kezdetét és a végét. Az oklevél közepén azonban a későbbi oklevelek narrátiós részének megfelelő helyen a szövegezés egyes szám első személyben készült. Az oklevél megpecsételése sem a császári kancelláriában megszokott módon történt. Míg ott ugyanis a hártya előlapján kereszt alakba behasított lyukba préselték a pecsétképet hordozó viaszt, addig a Pannonhalmi alapítólevélen a pecsét az itthoni Kálmán-kori szokásnak megfelelően a hátlapon van befüggesztve. Ráadásul a pecsét maga is Kálmán királyé. Az oklevélben foglalt egyházi kiváltságok is később alakultak ki Európa-szerte. Mindezek az ellentmondó tények azt tanácsolják, hogy tételezzünk fel egy eredeti oklevelet, amelyet a császári kancellária egyik Magyarországra jött tagja készített a kancelláriában általa megszokott formára. A kutatás meg is találta ezt a személyt a német császári kancelláriában Heribert kancellár idején működő C betűvel jelzett kancelláriai tisztviselőben. Az eredeti oklevelet azonban később kibővítették (interpolatio) és a kibővített szöveget újra lemásolták az eredeti oklevél írásával és formuláival, majd Kálmán királynak egyik pecsétjét nyomták a hátoldalára. A pannonhalmi interpolált oklevelet azután felhasználták a pécsváradi (1015), a két zalavári (1019, 1024) és a bakonybéli (1037) bencés monostorok javára szóló oklevél hamisításához. Hogy a császári kancellária hatással lehetett a magyar királyi udvar írásbeliségére, azt a két, Szent Istvánnak tulajdonított püspökség-alapító oklevél is igazolni látszik. A pécsi (1009) és a veszprémi (1002 vagy 1009) püspökségek alapításáról szóló oklevelek sem maradtak fenn eredeti formájukban, a bennük talált formulák azonban a császári kancelláriában Heribert kancellársága idején is használt formulák közé tartoznak. Különleges hely illeti meg az első eredeti oklevelünket, a Tihanyi alapítólevelet (1055). Érté-

két nemcsak az jelenti, hogy első eredeti oklevelünk, hanem az is, hogy első olyan nyelvemlékünk, amelyben összefüggő magyar szövegek találhatók. A 11. század Európa-szerte nem kedvezett az írásbeliségnek, az írásreakció korának is szokták nevezni. E rövid megtorpanás után a 12. század azonban meghozta az írásbeliség további fejlődését. Ebben a században alakulnak ki a kancelláriák. Magyarországon is fellelhetjük ennek a fejlődésnek a nyomait. Az egyes királyi oklevelekben felfedezhetünk káplánt (cappellanus), kancellárt (cancellarius), jegyzőt (notarius), pecsételőt (sigillator) és írnokot (scriptor). E tisztviselők említése ellenére nem találunk jószerével két egyformán kiállított oklevelet. Ezt elsősorban annak lehet betudni, hogy többnyire az oklevélnyerők (destinatarii) készítik el az oklevelet és a kész oklevelet nyújtják csak be a királyi udvarba jóváhagyásra, megpecsételésre. Így érthető, hogy nem is találunk szervezett irodát az uralkodó mellett. A fordulatot III. Béla király uralkodása hozta meg. Béla király Bizáncban nevelkedett. Nyilvánvaló, hogy nem maradt rá hatás nélkül az a fejlett írásbeliség, amelyet a gazdag antik örökséggel rendelkező császári udvarban, Bizáncban tapasztalt. Ilyet Magyarországon nem találhatott. Kénytelen volt eleinte megelégedni olyan körülményekkel, amelyekről a neve alatt kiadott oklevélben olvashatunk. Az oklevél szerint ugyanis egy ispán házában vasárnap tölgyfa alatt üldögélve adott parancsot az oklevél elkészítésére. A század közepe óta már jártak magyar ifjak a párizsi egyetemre, ilyen volt Lukács esztergomi érsek is. Béla király felismerte ennek a fontosságát és gondoskodott arról, hogy többen is látogassák a párizsi egyetemet. Nagyon jól tudhatta ugyanis, hogy csak felkészült szakemberekkel képes fejlett írásbeliséget teremteni a királyi udvarban. Fontosnak tartotta ugyanis, hogy az udvarban előforduló ügyeket, a királyi szolgálónépeket és azok kötelezettségeit, miként az egyházaknak tett adományokat, írás örökítse meg. 1181-ben jelent meg III. Béla királynak az első olyan oklevele, amelyet nagyrészt formulákból készítettek, jelezvén, hogy az udvarban készen állnak arra, hogy az ott előforduló azonos ügyeket azonos módon intézzék és azonos formulákkal foglalják az ügy lényegét írásba. Ebben az oklevélben az alábbi formulák találhatók: Invocatio (verbalis), intitulatio (formula devotionis-szal), salutatio (formula perpetuitatis-szal), arenga, promulgatio, narratio, dispositio (határjárással), corroboratio, datum (series dignitatum-mal). Az oklevelet a végén Kalán kancellár (aulae regiae cancellarius) annotálta. Hosszú út vezetett addig, míg a 12. század közepétől Párizsba látogató magyar deákokból III. Béla király intézkedései nyomán a királyi udvarban az ügyintézés szerve, az udvari iroda vagyis a kancellária állandó hivatallá szerveződött. Természetesen ez a kancellária még nem volt tökéletes. Mintegy fél évszázadnak kellett eltelnie addig, míg IV. Béla király udvarában egy európai mértékkel is mérhető iroda teremtődött. Nem véletlen, hogy mind a két Béla királyhoz fűződik az állandó iroda egyik jele, az írásbeli kérvényezés. A magyar krónika III. Bélának tulajdonítja, hogy a római (pápai) és császári (bizánci) udvarok mintájára bevezette az írásbeli kérvényezést (petitionibus loqui traxit originem, ut Romana habet curia et imperii). Meglepő azonban, hogy IV. Béláról is ugyanezt mondja Rogerius mester, aki a tatárjárásról írt fiktív levelében (Carmen miserabile) leírja, hogy a király miként haragította magára a magyarokat többek között az írásbeli kérvényezésnek a pápai udvar mintájára való elrendelésével (mandans, quod negotia suorum regnicolarum deberent ad instar Romane curie per petitiones in sua curia expediri). Tény az is, hogy 1267-ben kénytelen volt a király lemondani arról, hogy a

nemesek ügyét az udvarban kérvényezés útján intézzék (causae nobilium sine petitionibus debeant expediri). Lehet, hogy a krónikaíró tévedése varrta csak III. Béla nyakába az írásbeli kérvényezés szokását, ám az is lehet, hogy ezt is, mint nagyapja sok más intézkedését, felújította IV. Béla király. A III. Béla-kori kancellária személyzetéről mindössze csak annyit tudunk, hogy a kancellár a vezetője, s alá jegyzők voltak beosztva. Egyik ilyen nevezetes jegyzője III. Béla királynak P. mester (Anonymus) volt. Kancelláriájában jelenik meg a korszerű prózaritmus, és tűnik el lassanként az okleveleből a rímes próza. A kancellár ekkor többnyire prépost, Imre és II. András korában már általában püspökök. A magas rangot viselő kancellárok helyettesítésére már 1209-ben feltűnik az alkancellár (vicecancellarius). Még IV. Béla király idejében is, hol a kancellár, hol az alkancellár nevét említik meg az oklevélben. III. Béla uralkodása vége felé az annotatios formula eltűnik és helyette a datatioban datum per manus formában említik meg az oklevél kiállításáért felelős személy nevét: Datum per manus domini Katapani episcopi Agriensis aulae nostrae cancellarii.

1255-től kezdve azonban már az alkancellár (Smaragd) neve szerepel állandóan a datum per manus formulában. Kivételt képez, ha aranypecséttel erősítenek meg egy oklevelet, mert annak a datum per manus fomulájában a kancellár neve szerepel. Az alkancellár IV. Béla óta többnyire egyúttal székesfehérvári prépost is. A két cím annyira összenőtt a 13. század második felében, hogy 1291-ben már a székesfehérvári egyház jogai között sorolja fel III. András király az alkancellári tisztséget. A 13. század derekán emelkednek ki a jegyzők közül a titkárok (notarii secretarii, vagy notarii speciales). Ők a király titkárai és a királyi pecsétgyűrű kezelői. Míg II. András király idején még szinte minden oklevelet más kéz írt (sőt olykor még mindig előfordult, hogy az oklevélnyerő fél készítette el), az 1250-es évektől kezdve megfigyelhető az írnokok (scriptores) állandósulása; egy-egy írnok kezét évtizedeken át nyomon lehet követni a kiadott okleveleken. Az 1290-es és 1298-as törvények már rögzítik az egyes oklevelek kiállításáért fizetendő díjakat (taxa). Kialakulnak a főbb oklevélfajták. Az ünnepélyes kiváltságlevelek (litterae privilegiales) nem annyira tartalmilag jellegzetesek, mint inkább a megpecsételési formában és formulákban. Ugyanis függőpecséttel erősítik meg. A század közepén eltűnik az okelvelekből az invocatio és az arenga. IV. Béla okleveleiben ritkaságszámba megy a datatioban a méltóságsor. A zárt oklevelek (litterae clausae) főleg királyi parancsokat tartalmaznak. A nyílt oklevelek (litterae patentes) átírólevelek, bevallások, ítéletlevelek. Különös fajtája a Datum pro memoria promulgatioval kezdődő oklevél, amely a 13. század második felében és a 14. század elején van divatban. Kiadóját és keltét többnyire nem ismerjük. Olykor csak a pecsétje alapján tudjuk a kiadóját meghatározni. Az Anjou-korban jelenik meg az udvari ügyintézés új alakja, a titkos kancellár (secretus cancellarius). 1320-tól a kápolnaispán (comes cappellae) és a titkos kancellár egy és ugyanazon személy volt. A két kancellár utóbb két kancelláriát is eredményezett. I. Lajos uralkodása idején a régi kancelláriát nagykancelláriának (cancellaria maior vagy magna), az új kancelláriát kisebbnek vagy titkosnak (cancellaria minor vagy secreta) nevezik. A nagykancellária vezetője 1366-tól a főkancellár (summus vagy supremus cancellarius), a kiskancellária feje a titkos kancellár (secretus cancellarius). A nagykancellária a kül- és belügyi kormányzati ügyeket intézte, a kiskancellária pedig az udvari igazságszolgáltatási ügyekkel volt elfoglalva. Mátyás király egyesítette 1464-ben a fő- és titkoskancel-

lári méltóságot, amit többnyire az esztergomi érsek viselt. A királyi udvarban négy bíróság volt: a nádoré, az országbíróé, a királyi személyes jelenlété (personalis praesentia) és a királyi különös jelenlété (specialis praesentia). A két királyi jelenléti bíróság élén a mindenkori kancellárok álltak. A 14. század végétől a különös jelenléti bíróság vezetője a főkancellár volt, a személyes jelenlété pedig – hacsak nem az uralkodó ítélt személyesen – 1453-tól a titkos kancellár. 1458-tól a különös jelenléti bíróság állandóan működött. Az állandóan működő bíróság vezetését nem tudta a főkancellár ellátni, ezért helyette az ítélkezést az ítélőmester (protonotarius) vette át, aki később a különös jelenlét bíróságának a kancellárja (cancellarius specialis praesentiae regiae maiestatis) nevet veszi fel. 1463-tól pedig a különös jelenlét helytartója (specialis praesentiae locum tenens) címet hordja. 1464-ben Mátyás király a különös jelenléti bíróságot beolvasztotta a személyes jelenlét bíróságba. Ennek a feje ettől kezdve a személynök (personalis praesentiae locum tenens). A személynök alatt két ítélőmester és alattuk 8-10 jegyző dolgozott. A kancellária változásai a kancelláriai munka növekedését és bonyolultabbá válását jelezték. Az ügyintézés menetét leginkább az ún. kancelláriai jegyzeteken lehet nyomon követni. Nálunk az Anjou-korban kezdik az oklevél jobb felső sarkába, vagy a pecsét alá írni ezeket a jegyzeteket. A kancelláriai jegyzetek két csoportra oszthatók. Vannak megbízásos (commissio) és vannak előadói (relatio) jegyzetek. A megbízásos jegyzet azt mondja meg, hogy ki adott parancsot az oklevél kiadására. Az előadói jegyzet pedig az ügy előadójának a nevét tartalmazza. Az előadók (referentes) helyzetét megváltoztatta a titkárok (secretarii) megjelenése. A titkárok eleinte a királyi tanácsi határozatot nem igénylő ügyeket intézik (oklevélátírás, kérvények stb.), utóbb ők lesznek az ügyek tényleges előadói. Az okleveleken a 15. század derekán megjelenik a királyi aláírás és a század végén pedig az előadói, illetve titkári aláírás is. Ugyancsak ekkortól fordul elő, hogy az oklevél hátlapjára rávezetik, hogy a királyi könyvek (libri regii) melyik oldalára vezették be (registratio) a kiadott oklevél szövegét. Ugyancsak ebből a korból ismerjük az első írásos kérvényeket is. A 14. századtól használnak a kancelláriában formuláskönyveket és ettől kezdve írják rá az oklevelekre az ellenőrzés jelét: lecta et correcta. Az okleveleknek egy új fajtája jelent meg a 15. század elején, a címeres levelek (litterae armales). Ezek elején meg is festették a címereket. A királyi udvar írásbelisége nyomja rá a bélyegét a királyi udvarban ítélkező országbíró és nádor okleveleire, miként az ország más oklevéladó hatóságainak kiadványaira is.

A királyi udvaron kívüli írásbeliség részben a magánjogi írásbeliség keretei közé tartozik. Részben azonban szorosan kapcsolódik a hivatalos udvari ügyintézéshez. Az udvari kancellárián kívül az írásbeliség legjelentősebb központjai a hiteleshelyek (loca credibilia). A 12. század végén kezdik az egyes szerzetesrendek (bencés, premontrei, keresztes) konventjei, valamint a székes- és társaskáptalanok az ország lakosságának a hiteles írást kívánó ügyleteit írásba foglalni. A hiteleshelyi szervezet nemcsak a magánjogi írásbeliség területén töltött be fontos feladatot, hanem szorosan kapcsolódott az udvari ügyintézéshez is. Hiteleshelyi embert kértek ugyanis az udvar által kiküldött királyi, vagy nádori ember mellé tanúnak, ha a királyi vagy nádori ember birtokbeiktatást végzett, idézett, vagy vizsgálatot tartott. Az ott történtekről azután az illetékes hiteleshely referált írásban az őt ezzel megbízó személynek. 1351-ben I. Lajos király a hiteleshelyi tevékenységet a káptalanokra és nagyobb

konventekre korlátozta. A káptalanok és konventek pecséteit magához kérette Budára és megvizsgáltatta. A kisebb hiteleshelyek iránti bizalmatlanság hatására 1486-ban és 1492-ben is foglalkoztak az országgyűlésen a hiteleshelyekkel. 1492-ben megszabták, hogy hiteles pecséttel rendelkező konvent csak az lehet, ahol 8-10, vagy legalább hét felszentelt pap van, valamint a hiteleshelyi kiadványokért a konvent fejét (prior) és az őrt (custos) tették felelőssé. Mátyás király a hiteleshelyeket 1471-ben királyi kegyurasága alá vette. Voltak országos hatáskörű hiteleshelyek (budai káptalan, székesfehérvári keresztes konvent) és voltak csak egy meghatározott területen működő hiteleshelyek. A hiteleshelyen az oklevéladással az őr (custos), az olvasó (lector) és a jegyző (notarius) foglalkozott. A jegyzők gyakran nem voltak egyháziak. Az olvasó felügyelt az oklevél tartalmára, az őr pedig a pecsétre. A hiteleshelyeken az okleveleket a korai időben két vagy több példányban készítették (par, chirographum), amelyből az egyik példány a hiteleshely őrizetében maradt. Utóbb a bevallások (fassiones) fogalmazványait könyvbe másolva (protocolla) őrizték, a királyi parancslevelekre pedig rávezették a jelentés (relatio) fogalmazványát. Hiteleshelyi tevékenységet folytatott részben a megyei és a városi hatóság is azzal a különbséggel, hogy a bevallásokon, királyi parancsok végrehajtásán kívül ítélkeztek is. A megyék és a városok okleveleit a jegyzők készítették; városokban gyakran a jegyző a plébános volt. A városokban a 14. századtól a bevallásokat (fassiones) ún. városi könyvekbe vezették be.

IRODALOM

(A paleográfiára és az oklevéltanra vonatkozó összefoglaló művek és az azóta megjelent fontosabb tanulmányok.)

Barta István: Középkori közjegyzőségeink történetéhez. Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest 1938. 31–46.

Bartoniek Emma: Magyar történeti forráskiadványok. A magyar történettudomány kézikönyve I. 3/b. Budapest 1929.

Battelli, Giulio: Lezioni di paleografia. Città del Vaticano 1949[3].

Bertényi Iván: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Budapest 1976.

Bónis György: Az Ars Notaria mint retorikai és jogi tankönyv. Filológiai közlöny (1963) 373–388.

Bónis György: A kuriai irodák munkája a XIV. és XV. században. Levéltári Közlemények 35 (1964) 197–246.

Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Budapest 1971.

Bónis György: A sasadi tizedper közjegyzői a XV. század derekán. Levéltári Közlemények 40 (1973) 103–113.

Boüard, Alain de: Manuel de diplomatique francaise et pontificale. Diplomatique générale avec un album de 54 planches en phototypie. Paris 1929. L'acte privé. Paris 1948.

Bresslau, Harry: Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien. I–II/1. Leipzig 1912–1914. II/2 hrsg. Hans-Walter Klewitz. Berlin–Leipzig 1931[2]. Berlin 1958[3]. Berlin 1960[4]. (H. Schulze mutatójával). Berlin 1968–1969[5].
Bretholz, Bertold: Lateinische Paläographie. Grundriss der Geschichtswissenschaft I/1. Leipzig–Berlin 1912.
Capelli, Adriano: Lexicon abbreviaturarum – Dizionario di abbreviature latine ed italiane. Milano 1973[6].
Cremaschi, Giovanni: Guida allo studio del latino medievale. Padova 1959.
Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest 1946.
Emploi des signes critiques disposition de l'apparat dans les éditions savantes de textes grecs et latins conseils et recommandations par J. Bidez et A. B. Drachmann. Edition nouvelle par A. Delatte et A. Severyns Bruxelles–Paris 1938.
Fejérpataky László–Áldásy Antal: Pápai oklevelek. A magyar történettudomány kézikönyve II/4. Budapest 1926.
Fichtenau, Heinrich: Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband XVIII.) Graz–Köln 1957.
Giry, Arthur: Manuel de diplomatique. Paris 1894.
Győrffy György: Egy XI. századi magyarországi palimpszeszt. Levéltári Közlemények 39 (1968) 3–8.
Győrffy György: A magyar krónikák adata a III. Béla-kori petícióról. Memoria saecolorum Hungariae I. Szerk. Horváth János és Székely György. Budapest 1974. 333–338.
Hajnal István: L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. Deuxième édition revuè, corrigée et augmentée des manuscrits posthumes de l'auteur avec un album de fac-similés par László Mezey. Budapest 1959.
Heinemeyer, Walter: Studien zur Geschichte der gotischen Urkundenschrift. Archiv für Diplomatik Schriftgeschichte. Siegel- und Wappenkunde. 1 (1955) 330–381, 2 (1956) 250–323, 5–6 (1959–1960) 308–429.
Horváth János: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest 1954.
Istványi Géza: A középlatin filológia külföldön és Magyarországon. Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest 1938. 183–206.
Sigismund Jakó–Radu Manolescu: Scrierea latină în evul mediu. Bucureşti 1971.
Kniezsa István: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Budapest 1952.
Kubinyi András: A királyi kincstartók oklevéladó működése Mátyástól Mohácsig. Levéltári Közlemények 28 (1958) 35–60.
Kubinyi András: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén. Levéltári Közlemények 46 (1975) 59–121.
Kumorovitz L. Bernát: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. Tanulmányok Budapest Múltjából 16 (1964) 43–83.
Kumorovitz L. Bernát–Gerics József–Kubinyi András–Mezey László: Historische Hilfswissenschaften und Verwaltungsgeschichte in Ungarn 1945–1964. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 73 (1965) 382–398.

Kumorovitz L. Bernát: A középkori magyar „magánjogi" írásbeliség első korszaka (XI–XII. század. Századok (1963) 1–31.
Kumorovitz L. Bernát: Szent László vásár-törvénye és Kálmán király pecsétes cartulája. Athleta patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez. Hungaria sacra I. Budapest 1980. 83–109.
A Magyar Történelmi Társulat forráskiadási szabályzatai. Századok 53–54 (1919–1920) Melléklet.
Mályusz Elemér: Királyi kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon. Irodalomtörténeti Füzetek 79. Budapest 1973.
Mezey László: Paleográfia. A latin írás története. Könyv- és oklevélpaleográfiai áttekintés. Egyetemi jegyzet. Budapest 1964[2].
Mezey László: A latin írás magyarországi történetéből. Magyar Könyvszemle 82 (1966) 1–9, 205–216, 285–304.
Mezey László: A hiteleshely a közhitelűség fejlődésében és III. Béla szerepe. Memoria saeculorum Hungariae I. Szerk. Horváth János és Székely György. Budapest 1974. 315–332.
Norberg, Dag: Manuel pratique de latin médiéval. Paris 1968, ill. Manuela di latino medievale. Firenze 1974.
Repertorium fontium historiae medii aevi. I. Series collectionum. II. Fontes A–B. III. Fontes C. IV. Fontes D–GEZ. Romae 1962–1976.
Steffens, Franz: Lateinische Paläographie. Hundert Tafeln in Lichtdruck mit gegenüberstehender Transscription nebst Erläuterungen und einer systematischen Darstellung der Entwicklung der lateinischen Schrift. Freiburg 1903.
Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. A magyar történettudomány kézikönyve II/3. Budapest 1930.
Szilágyi Loránd: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458–1526. Turul 44 (1930) és különnyomatban: Budapest 1930.
Szilágyi Loránd: Írásbeli supplicatiók a középkori magyar administrátióban. Levéltári Közlemények 10 (1932) 2–22.

*

ÉRSZEGI Géza, *Oklevéltan = A történelem segédtudományai*, szerk. KÁLLAY István, 2. bőv. kiad., Bp., ELTE BTK, 1986, 12–28.

ÉRSZEGI GÉZA

PALEOGRÁFIA

A paleográfia (παλαιος = régi és γραφω = vésni, írni) az a történeti segédtudomány, amely a régi írások történetével, használatával, olvasásával, átírásával jellegzetes vonásaiknak összegzésével, társadalmi és földrajzi elterjedésükkel foglalkozik. Noha annyiféle paleográfia van, ahányféle írást használtak a történelem folyamán, mégis csak a görög és a latin paleográfia lett önálló segédtudománnyá. A görög és a latin írásnak azonban nem minden emlékével, csakis a viasztáblára, papiruszra, hártyára, papírra íróvesszővel (stilus), náddal (calamus) és tollal (penna) írt emlékeivel foglalkozik a paleográfia. Az ezeken a nyelveken kőbe, ércbe, fába stb. vésett írásokkal a felirattan (epigrafia), a viaszba, fémbe a pecséttan (sphragistica) a pénzre nyomott írásokkal a pénztörténet (numismatica) foglalkozik. Az előbbiek csoportjába tartozó írások két nagy csoportra oszthatók: a kódexek írására és az oklevelek írására. Mivel a történeti emlékek túlnyomó része latin nyelvű oklevelek formájában maradt ránk, ezért főleg ezek paleográfiáját foglaljuk össze.

A paleográfia története azonos bölcsőben kezdődött, mint az oklevéltané: a bencések és a bollandisták harcából. A paleográfia első ízben önállóan Bernard de Montfaucon (1655–1741) bencés szerzetes Paleographia Graeca sive de ortu et progressu litterarum című művében 1708-ban jelentkezik. A szerző főleg kódexek sorával vázolta az írás fejlődését. A Mabillon és a Montfaucon által közzétett anyag indította útjára a paleográfiát. Az ő alapvetésük után az olasz Scipione Maffei (1675–1755) az 1727-ben megjelent Istoria diplomatica című művében bebizonyította, hogy egyetlen latin írás volt, amely három formában (maiuscula, minuscula, cursiva) jelent meg a történelem folyamán. A Nouveau Traite egyaránt fontos lépcsője volt az oklevéltannak és a paleográfiának. A paleográfiában új osztályozást vezetett be (capitalis, uncialis, cursiva), és bevonta a vizsgálódásába azt is, hogy az illető írás milyen íróanyagra íródott. Karl T. C. Schönemann göttingeni egyetemi tanár választotta szét első ízben a paleográfiai és diplomatikai kutatásokat. Wilhelm Wattenbach (1819–1897) összegezte tudományos szinten a paleográfiát. Ludwig Traube (1861–1907) pedig sokat tett az írások keltezésének és származási helyének tisztázására. 1821-ben alapították Párizsban a ma is eredményesen működő École de Chartes-t, amely a maurinus hagyományok folytatója. A diplomatika és a paleográfia szétválasztása kétségtelenül elősegítette a paleográfia önálló fejlődését, de ezáltal a paleográfia szinte csak a kódexírás területére szorult vissza. Ezért nagy jelentőségű Hajnal István (1892–1956) munkássága, aki a hivatalos írásbeliségben alkalmazott használati írás kutatását helyezte előtérbe az íráshasználat társadalmi vetületeit vizsgálva. Az ő működésével terjedt ki a paleográfia kutatási területe az írás társadalmi funkciójának vizsgálatára.

A legrégibb íróanyagok egyike a papirusz, amelyet a Nílus deltájában lévő mocsarak három méterre is megnövő cserjéjéből (Cyperus papyrus L) készítették oly módon, hogy a növény szárát vékony szeletekre vágták, megvizezett táblára rakták egymás mellé, s erre

keresztbe is fektettek szeleteket, majd az egészet összepréselték. Az így készült lapokat finomították és miután egymáshoz ragasztották szalagszerűen, tekercset alkotott. A tekercsekből pedig az írás terjedelmének megfelelő darabokat vágtak le. Egy-egy ilyen darabot tomusnak (τεμνω = vágni), illetve volumennek (= tekercs) neveztek. A papirusznak csak az egyik oldalára írtak, ahol a rostok vízszintesen húzódtak és mintegy vezették az író kezét sorról sorra. A papiruszt az ókortól a 10. század közepéig használták, de előfordul papiruszra írott oklevél a 11. században is. Az arab hódítás következtében megszűnt az egyiptomi papirusz import Európába, kénytelenek voltak áttérni másik íróanyagra, a hártyára (pergamen). II. Eumenész (i.e. 195–158), Pergamon (innen a hártya neve) uralkodója használta fel először az állatbőrt írásra. A hártya juh-, kecske- vagy borjúbőrből készült. Európában a 10. század derekától használják. Kétféle minőségű hártyát készítettek. Az ún. déli hártyának csak az egyik oldala (húsoldal) volt gondosan kidolgozva, krétázva, a másik (szőroldal) azonban sárgás maradt. Az ún. északi hártyát az jellemzi, hogy mindkét oldalán egyforma finomságúra készítették ki. Míg a déli hártyát merevsége miatt a papirusz mintájára tekercsben tartották, az északi hártyát vékonysága révén hajtogathatták. A déli hártya inkább Dél-Európában, ahol korábban papiruszt használtak, terjedt el, az északi hártya pedig Észak-Európában. Előfordult azonban, hogy Itáliában is finoman kikészített hártyát használtak, például a pápai udvarban a brévék írására. Az antik Róma legegyszerűbb íróanyaga a viasztábla (tabula cerata) volt. A fatáblára vékonyan felvitt viaszréteg ideális íróanyag volt, hiszen nemcsak könnyen lehetett rá írni (vésni), de könnyen le is lehetett törölni a szöveget. A viasztáblára való íráshoz használt íróeszköz a stilus volt, amelynek az egyik vége hegyes volt, ezzel írtak, a másik vége lapos volt, vele töröltek (vö. stilum saepe verte). Az összefűzött fatáblákat nevezték codexnek. A legmodernebb íróanyag a papír. Kínában használták először és onnan az arabok közvetítésével érkezett Európába a 9. században. Szélesebb körben azonban csak a 12–13. század fordulójától kezdik használni, sőt Magyarországon csak a 14. század elejétől. A nem örökérvényű okleveleket írták rá. Míg a korábbi íróanyagok kevéssé tudnak hozzájárulni egy-egy forrás keltezéséhez, addig a papír a készítésekor használt márkajelek, vagy vízjelek (filigránok) révén finomabb keltezést is lehetővé tesz. A viasztáblára való íráshoz a stilust, a papiruszra, hártyára és papírra való íráshoz calamust (nád), pennát (toll) használtak. Festékanyagul (atramentum) a középkorban vasszulfitot ($FeSO_4$), gubacsot használtak, amelyet borban vagy ecetben feloldottak és azt gumival vagy korommal színezték.

Az írást betűk (litterae) alkotják. A latin írás hangokat jelöl. Az egyes hangokat jelölő betűk lehetnek nagybetűk (maiusculae) és kisbetűk (minusculae). A nagybetűk két párhuzamos vonal közé helyezhetők:

A B C D E F G H I J K L

A kisbetűk négy párhuzamos vonalon helyezhetők el:

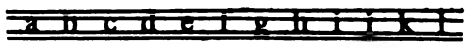

A nagybetűk függőleges, jobbra vagy balra dűlő vonalait szárnak (hasta) nevezzük:

A kisbetűk függőleges és dűlő vonalainak láb (pes) a nevük:

A lábakat vagy szárakat összekötő vízszintes egyenes a keresztvonal (linea transversa).

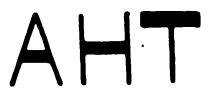

A szárak kettőzésével jön létre a hurok:

A betűk összekötését segédvonallal: kötéssel (ligatura) és kapcsolással (nexus) végezték. A segédvonal az egyes betűkhöz nem tartozó, csak a betűk kötése érdekében rajzolt vonal. A kötéssel kapcsolt betűket úgy írják le, hogy közben nem emelik fel az íróeszközt:

Betűkapcsolásról akkor beszélünk, ha egy szárat két betű rajzolására is felhasználunk:

A keresztvonal különleges fajtája a hajszálvonal, amely bizonyos írásoknál a betűk lábait, illetve szárait köti össze:

Azt, hogy a betűk alkotóvonalait és a betűket miként illesztik egymáshoz, kivitelezésnek (tractatio) nevezik. Az azonos írásfajtát kivitelező írnokok (scriptores) egymástól való elkülönítését a kezükre (manus) jellemző sajátosságok felismerése teszi lehetővé. Az azonosan kivitelezett, de több kézre valló írások elemzése alapján különíthetők el az írómühelyek (scriptorium). Egy kéz írása többféle írásképet (ductus) eredményezhet. Az íráskép a betűsornak az alapvonallal lezárt szögéből (angulus) és a betűvonalak vastagságából, vagyis abból alakul ki, hogy milyen súllyal (pondus) nyomta rá az írnok az íróeszközt az íróanyagra. A tudatosan szépre formált írást szépírásnak, kalligrafiának hívják. A főleg kódexírásnál használt könnyen és jól olvasható írás, a könyvírás (textualis), az inkább az okleveleknél használt, viszonylag gyorsan kivitelezhető írás: a folyóírás (cursiva). Természetesen mind a kódexek, mind az oklevelek írása lehet könyvírás is és folyóírás is. A könyvírás és a folyóírás variációja is létezik (cursiva textualis, bastarda). Az írnokok által letisztázott (scribere) szövegek megfogalmazása (notare) a jegyzők (notarii) feladata volt.

A jegyző, hogy munkáját könnyen és gyorsan tudja végezni, a betűket elnagyoltan formálta meg, és bizonyos betűkapcsolatokat vagy gyakran előforduló szavakat csak egyezményes jelekkel jelöl.

A középkori írás meglehetősen sok rövidítést (abbreviatio) tartalmaz.

A legrégibb rövidítési forma az elhagyásos rövidítés (abbreviatio per suspensionem). Legegyszerűbb formája ennek a sigla, vagyis amikor a leírandó szónak csak az első betűjét írják le:

M(aiestas) V(estra).

Gyakoribb azonban, hogy néhány betűt hagynak el csak:

ān = ante, nīch = nichil, aūt = autem, đ = de

Az összevonásos rövidítés (abbreviatio per contractionem) úgy jön létre, hogy a szavak belsejében betűket hagynak el. Nagyon gyakori, hogy az r, m, n betűket hagyják el az általuk jelölt mássalhangzók kiejtését megkönnyítő magánhangzókkal együtt:

aīa = anima, mse = mense, spualis = spiritualis

De bármilyen más betűt is el lehet hagyni:

Possio = possessio, ecclīa = ecclesia, īpa = ipsa, IHS = Iesus, xpi = Christi (görög betűkkel)

Sajátos rövidítési mód a felülírt betűkkel (littera supraposita) jelzett rövidítés:

m^{i} = mihi, s^{i} = sibi, e^{o} = ergo, g^{i} = igitur.

Vannak egyezményes jelek (abbreviatio per signa conventionalia), amelyek lehetnek meghatározott betűkhöz kötöttek és betűformát nem mutatók.

Az előbbieket főleg a p és a q betűknél alkalmazzák:

P̄	p̄vius	=	praevius	ꝑ	ꝑ	=	per	Q	q̄	=	quae
	ꝑmus	=	primus		exptus	=	expertus		q̄	=	quem
	ꝑdens	=	prudens		ꝑatus	=	paratus		q^{a}	=	quam
	ꝑtum	=	pratum		ꝑus	=	purus		Q̄	=	Quod
ꝓ	ꝓ	=	pro		ꝓpe	=	propere		q^{9}	=	quibus
	ꝓmptus	=	promptus		ꝑump	=	parumper		q^{o}	=	quo
	ꝓpa	=	propria						q^{o}13	=	quolibet

Az utóbbiak közül két állandó jelentésű jel van:

9, amely a szó elején és a szó végén is mást jelent.

9 = 9venit = convenit

= sumpt9 = sumptus

4, amely állandó jelentése: rum

filia4 = filiarum

magist4 = magistrum

Természetesen egy szóban több rövidítés is lehet

9ꝑit^{v} = comperitur, 9dā = condam (quondam) ꝑpl^{9} = populus

A latin írás legrégibb emlékei csupa nagybetűs, ún. capitalis írással íródtak. A capitalis írás jellegzetessége, hogy valamennyi betűje egy négyzetbe szorítható (quadrata).

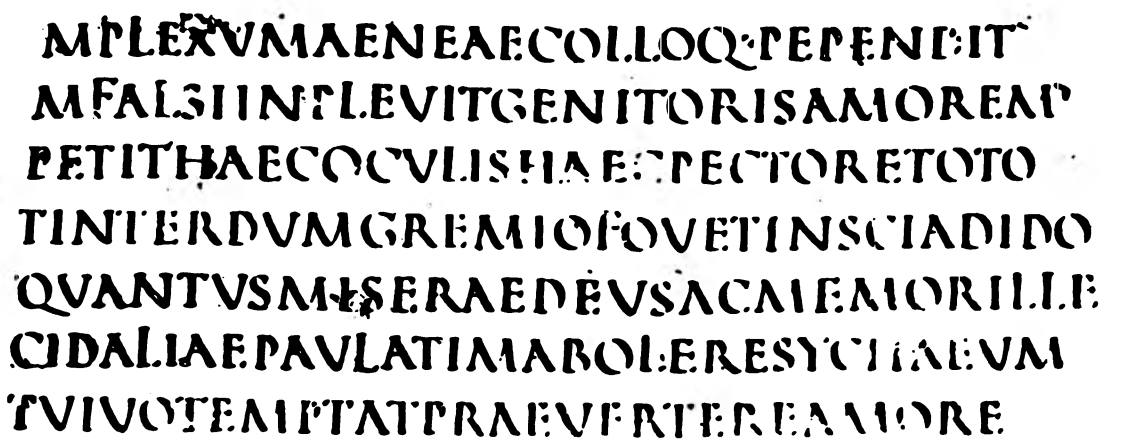

CAPITALIS QUADRATA – 3–4. SZÁZAD

[Ille ubi co]mplexu Aeneae colloque pependit,
[Et magnu]m falsi implevit genitoris amorem,
[Reginam] petit. Haec oculis, haec pectore toto
[Haeret e]t interdum gremio fovet, inscia Dido,
[Insideat] quantus miserae deus. Ac memor ille
[Matris a]cidaliae paulatim abolere Sychaeum
[Incipit e]t vivo temptat praevertere amore
[Iam pridem resides animos desuetaque corda]

Ennek a kőbe véshető írásnak a papiruszra calamussal írott változata a capitalis rustica, amelynek a betűi gömbölyűbbek, mint a feliratos betűk. Ezt az írást a 2–8. században használták. A capitalis rustica tovább gömbölyített változata az uncialis, amely ugyancsak a 2–8. században volt használatos.

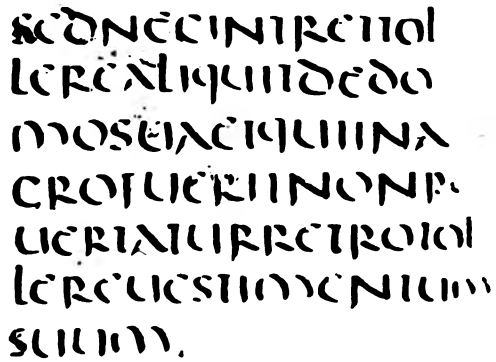

UNCIALIS – 5. SZÁZAD

sed nec intret tol/[2]lere aliquit de do/[3]mo sua et qui in a/[4]gro fuerit non re/[5]vertatur retro tol/[6]lere vestimentum [7]/suum

E szép és jól olvasható írás mellett szükség volt a mindennapi életben olyan írásra is, amely gyorsan leírható. E célra jött létre a római folyóírás (cursiva Romana). Ez az írás főleg papiruszon és viasztáblákon maradt fenn. Szembeötlően egyszerű, főleg egyenes vonalakból állnak a betűi. Használhatósága miatt sokáig élt ez az írásforma; a 13. században tiltani kellett a használatát. Két formája volt: egy régebbi és egy úi.

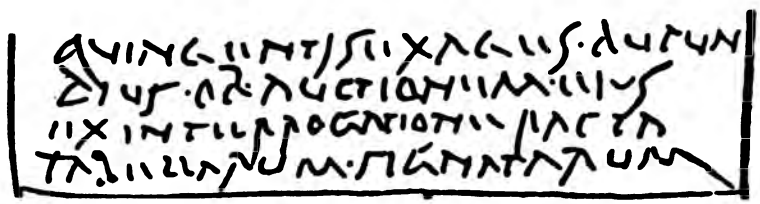

RÉGI RÓMAI KURZIV – 1. SZÁZAD

quingentí sexages dupun/[2]dius ob auctionem eius /[3]ex interrogatione facta /[4]tabellarum signatarum.

Az utóbbiban már megjelentek a kisbetűk. Az unciális és a folyóírás egymásrahatásának következménye lett a semiuncialis írás, amely ugyancsak a 8. századig élt.

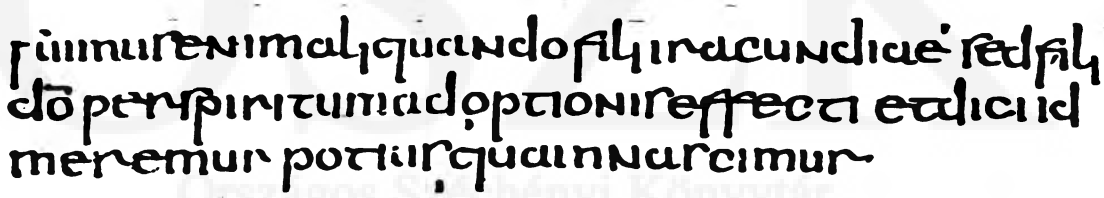

SEMIUNCIALIS – 6. SZÁZAD

Fuimus enim aliquando fili iracundiae, sed fili /[2]Deo per spiritum adoptionis effecti et dici id /[3]meremur potius quam nascimur.

Az ezt követő íráskorszak nem ismeri az egységes írást. Európa részekre szakadt és az írás-használat is mutatta ezt; az írásformák eltávolodtak egymástól. A szigeteken (Angliában és Irországban) az insularis (szigeti),

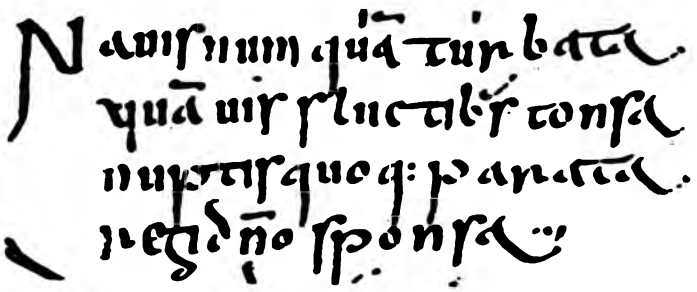

INSULARIS – 7. SZÁZAD

Navis numquam turbata
quamvis fluctibus tonsa
nuptis quoque parata
regi domino sponsa.

Dél-Itáliában a beneventán (Beneventana), Hispániában a vízigót (visigotica seu Toletana)

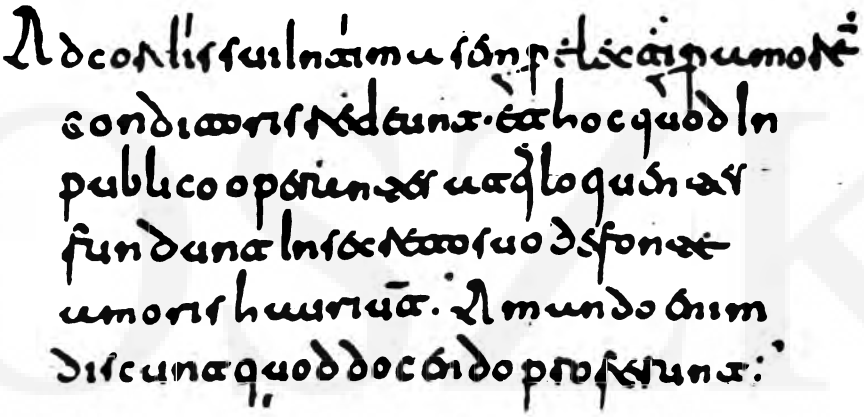

VÍZIGÓT – 10. SZÁZAD

Ad cordis sui intima semper electi per amorem
conditoris redeunt et hoc quod in
publico operantes atque loquentes
fundunt in secreto suo de fonte
amoris hauriunt. Amando enim
discunt quod docendo proferunt.

és Gallia területén a meroving (Merovingica) írás volt uralkodó. A Frank Birodalom virágzása idején Nagy Károly udvarában az ókori emlékek újjáélesztése, reneszánsza révén az írásbeliség is újjászületett. Ez a Karoling-reneszánsznak nevezett korszak Európának egységes írást adott, a karoling minusculát.

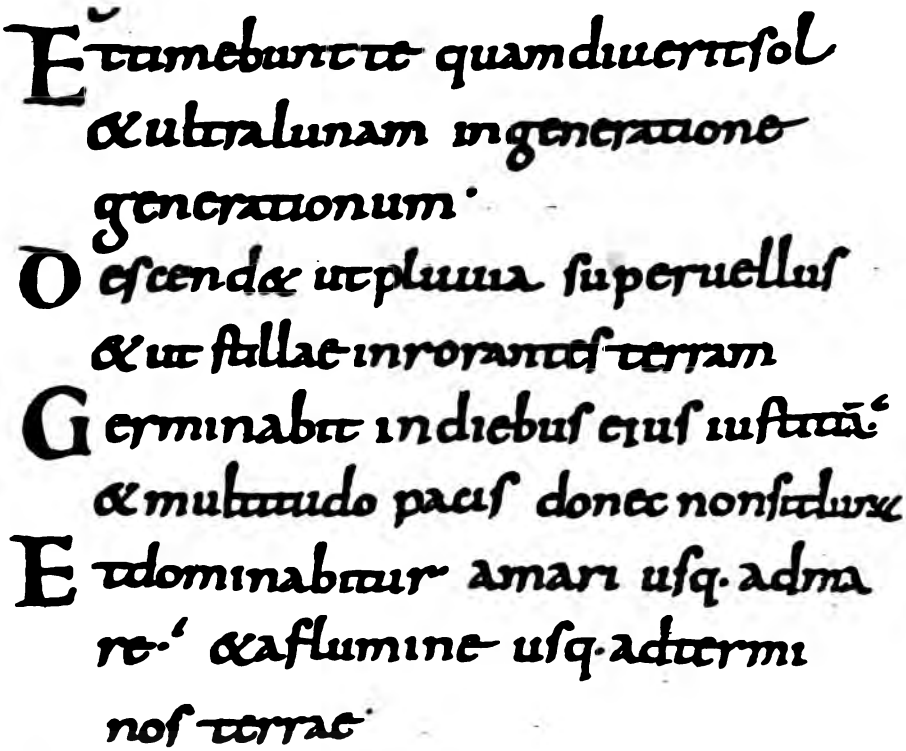
Et timebunt te quamdiu erit sol
& ultra lunam in generatione
generationum.
Descendet ut pluuia super uellus
& ut stillae inrorantes terram
Germinabit in diebus eius iustitiam
& multitudo pacis donec non sit luna
Et dominabitur a mari usq. ad ma-
re. & a flumine usq. ad termi-
nos terrae.

KARLING MINUSCULA – 9. SZÁZAD

Et timebunt te quamdiu erit sol
et ultra lunam in generatione
generationum.
Descendet ut pluvia super vellus
et ut stillae inrorantes terram
Germinabit in diebus eius iustitiam
et multitudo pacis donec non sit luna
Et dominabitur a mari usque ad ma-
re et a flumine usque ad termi-
nos terrae.

Egyaránt használták könyv és oklevélírásra a 9. századtól a 13. századig. Ennek egyik változata a díszített karoling minuscula, amely főleg a császári oklevelek írása volt. A karoling minusculát azután a 12–13. század fordulóján felváltotta a gótikus minuscula. A gótikus írásnak két fő típusa alakult ki. A könyvírás (gotica textualis) és a folyóírás (gotica cursiva). A gótikus írás, noha az addigi írások közül a legolvashatóbb és a legkönnyebben elsajátítható volt, nem tudott annyira elterjedni mintegy háromszáz éves fennállása alatt, mint amennyire az őt felváltó humanista írás. A humanista írás tulajdonképpen a gótikus írás elődjére, a karoling minusculára vezethető vissza. Az Itáliában a 14–15. században kiformálódó humanista írás ugyanis egy tévedésnek köszönheti létét. Mivel a legtöbb klasszikus szerző (auctor) műve a Karoling-reneszánsz idején karoling minusculával másolt

kéziratban maradt ránk, ezért a humanisták azt hitték, hogy az volt a klasszikus Róma írása. A humanista írás három fő változatban élt: a könyvírásban (humanista textualis), a folyóírásban (Italica) és a kancelláriai írásban (cancelleresca). A középkor végén természetesen nem lett azonnal egyeduralkodó a humanista írás. Gyakori a gótikus és a humanista írásnak a keveredése, sőt a német nyelvterületen az első gótikus írással nyomtatott könyvek hatására a mindennapi élet írása is a gótikus maradt, míg Európa más területein a nyomtatás révén is a humanista írás foglalta el a helyet minden más írás elől.

Ezek fejlődése során a latin és a gót betűk az alábbi formát mutatták a 19–20. század fordulóján:

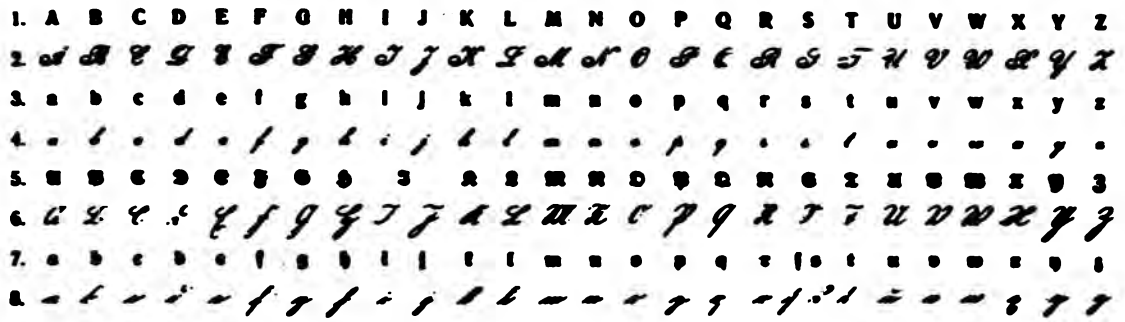

1. Latin nyomtatott nagybetűk.
2. Latin írott nagybetűk.
3. Latin nyomtatott kisbetűk.
4. Latin írott kisbetűk.
5. Gót nyomtatott nagybetűk.
6. Gót írott nagybetűk.
7. Gót nyomtatott kisbetűk.
8. Gót írott kisbetűk.

A számokat a középkorban a 12. századig kizárólag római számokkal jelölték. Gyakori azonban, hogy nem maiuscula, hanem minuscula betűket használnak a római számok írásához és az utolsó egyest lehúzzák: viij = 8. A felet többnyire az egyes szárának megfelezésével jelölték: xj = 10,5. A nagyobb összegeket nem a megfelelő mennyiségű betű leírásával, hanem a kitevőben írt szorzóval jelezték $II^{c} = 200$, $V^{m} = 5000$. A pápai oklevelek alján az oklevél díját (taxa) többnyire egymás fölé tett betűkkel fejezték ki:

c
c = 300, $\overline{\text{V}} = 7$
c

Európa-szerte a 13. századtól használják az arab számokat. Nálunk csak a 15. században kezdik használni. Az akkori arab számok azonban még némileg eltértek a maiaktól:

1	1	2	3
2	1	2	4
3	3	4	6
4	3	5	6
5	2	4	5
6	1	4	6
7	6	8	9
8	6	7	9
9	4	6	7
10	3	5	8

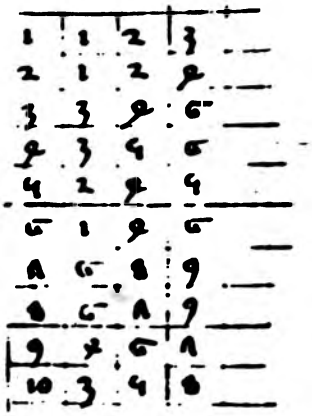

Nyelv és stílus

A középkori kódexek és oklevelek nyelve többnyire a latin. A 12. századtól indul meg a népnyelv beáramlása az írott emlékekbe. Először a latin leánynyelvek jelennek meg, majd a német is. A magyar nyelv viszonylag későn, csak a 15. századtól használatos. A középkori latin nyelv a Karoling-reneszánsz hatására szerencsésen visszacsatolódott a klasszikus latinhoz. Ha elő-elő is fordulnak a Karoling-kort megelőző durva nyelvi formák a középkori latinságban, ezek valójában hibák és nem jellemzők az általában jól megformált középkori latinságra. A középlatin fő szabályait tekintve azonos elveken épült fel, mint a klasszikus latin, annak mintegy továbbfejlődött változata. A legrégibb szövegekben az írás (capitalis) folyamatos volt; nem tagolták még szavakra sem. Az első lépés a szavak egymástól való elválasztása volt. Noha a szavak egymástól való elkülönítése szóközökkel a középkorban már természetes, mégis gyakori, hogy bizonyos szóösszetételeket egybeírnak, mint pl. eiusmodi, eiuscemodi, ineternum = in aeternum, locumtenens, sibipsi = sibi ipsi. Az első központozási (interpunctio) jelek a ritmikus prózában jelennek meg, ahol egy-egy ritmikus egység lezárását ponttal vagy vesszővel jelölték. A pápai kancellária a 13. századig a pontot (punctum) a mai vessző helyett használta, s csak a következő évszázadban veszi fel a pont, a vessző és a kettőspont a mai jelentését. A kérdőjel és a felkiáltójel azonban a humanisták találmánya a kerek zárójellel együtt. Ami a középlatin helyesírást (orthographia) illeti, az írás erősen igazodott a kiejtéshez, eltűnnek a kettőshangzók (diphthongi). Eleinte ugyan még jelölik vagy klasszikus módon (ae), vagy más megkülönböztetett jellel: ę (e caudata), utóbb azonban végképp eltűnnek a kettőshangzók jelölései, s csak a humanista írásban jelennek meg újra.

ae > e = praecedens > precedens
oe > e = oboedientia > obediencia
oe > o = dioecesis > diocesis

Az u és v betű között nem tesznek az írásban különbséget és az uv, illetve vu kezdetű szavaknál gyakori a w

u > v = uber > vber, ut > vt
v > u = sive > siue, vel > uel
vu > w = vulgo > wigo

uv > w = uva > wa
A kiejtésnek megfelelően a ti + magánhangzó szótagban a t betűt c betűnek írják:
t > c = ratio > racio, sőt: totius > tocius
Meg kell azonban jegyezni, hogy a gótikus minusculában nem, vagy nagyon nehéz megkülönböztetni a t és c betűket, ugyanis mindkét betűt két vonallal írták.
Szabályszerűnek mondható, hogy analógiás alapon egyes orrhangokat (nasales) tartalmazó szavakba felesleges p betűt szúrnak, vagy éppen a szükséges p betűt elhagyják:
attentare > attemptare, damnum > dampnum,
redemptor > redentor
Bizonytalan gyakran a h írása. Gyakori, hogy feleslegesen kiírják, vagy elhagyják:
hortus > ortus
carus > charus
Hasonlóképpen az f és a ph felcserélése is előfordul, ámbár nem szabályszerű:
paraphernalis > parafernalis (sőt: parefarnalis)
feudum > pheudum
A k betűt felcserélik a c betűvel egyes görög, vagy görög eredetűnek érzett szavakban:
Kalendae > Calende
carus > karus

Az i és y betűk használatában a következő variációk figyelhetők meg:
i > ẏ = immo > ẏmo
ii > ÿ = Maii > Maÿ
Az egyes görög vagy görög eredetűnek vélt szavakban:
sincerus > syncerus
Dionysius > Dyonisius
Általános, ha az s betűvel kezdődő szavak elé ex kerül, a szóból eltűnik az s:
exsisto > existo

A középlatin nyelv szóanyagát illetően háromféle újítás figyelhető meg. A klasszikus latinban is meglévő szavak új jelentést kapnak:
saecularis = száz évi > világi
Klasszikusban is meglévő szavakat továbbképeznek:
pagus > paganus > paganismus
conventus > conventualis
Új más nyelvekből való szavakat latinosítanak:
jobbágy > iobagio
bírság > birsagium

Az esettanban általában betartják a klasszikus szabályokat, azonban ahol lehet, a határozókat praepositioval fejezik ki:
anno > in anno
nomine > in nomine
A suus pronomen possessivum-nak az is, ea, id pronomen determinativummal, valamint a se pronomen reflexivum dativusának (sibi) az is, ea, id dativusával (ei) való felcserélése mindennapi eset:
suus > eius, eorum

eius, eorum > suus
sibi > ei, eis
ei, eis > sibi

Az igenevek használata rendkívül kiterjedt. Különösen gyakori a participium coniunctum és az ablativus absolutus. Ez utóbbinál általános az, hogy bővítményes: articulo obligationis interposito.

Az ablativus absolutus mancus szinte sohasem fordul elő, mivel a sum ige hiányzó participium imperfectuma helyett az exsistoét használja:

Ladislao custode, Andrea cantore, Stephano lectore exsistentibus.

Ugyanakkor gyakori az accusativus cum infinitivót kívánó szerkezet helyett a mellékmondat, amelynek a leggyakoribb kötőszava: quod, quomodo, quatenus.

Az igeragozásban szívesen él a körülírt formával; főleg a perfectum passivi alakok helyett használ participium perfectum passivit és a sum, illetve az ezzel egyenértékűnek kezelt, a sum hiányos alakjainak a pótlására is használt exsisto igét:

vexati essent > vexati exstitissent.

A középlatin nyelv stílusára a 12. század végéig a rímes próza nyomja rá a bélyegét. Megszerkesztésénél arra törekedtek, hogy a lehetőleg egyenlő hosszúságú szófűzések rímes végződést kapjanak:

Solent scriptis inseri facta mortalium,
Ne tractu temporis revocentur in dubium,
Ut quod oblitterare posset tempores diuturnitas,
Ad memoriam hominum sigilli autentici revocet auctoritas...

Vagy:

Felix igitur Hungaria,
Cui sunt dona data varia,
Omnibus enim horis
Gaudeat de munere sui litteratoris...

A 13. századtól kezdve újjáéledt az antik örökség, s a ritmikus próza foglalja el a rímes próza helyét. A prózaritmus – miként a rímek – többnyire a mondatok, szófűzések végén jelentkeztek. A prózaritmus (cursus) leggyakoribb formái:

Cursus planus: spondeus után az utolsó helyen háromtagú szó áll, amely szónak az utolsó előtti szótagján van a hangsúlya:

– – / – – – cúram habére.

Cursus tardus: spondeus után az utolsó helyen négy szótagú szó áll, amely szónak a hátulról a harmadik szótagja hangsúlyos:

– – / – – – – flúmen reclúdere.

Cursus velox: dactylus után az utolsó helyen négytagú szó áll, amely szónak az utolsó előtti szótagja hangsúlyos:

– – – / – – – – vólumus pervenire.

Cursus trispondaicus: spondeus után négytagú szó áll, amely szónak az utolsó előtti szótagján van a hangsúly:

– – / – – – – significáre curavérunt.

A forráskiadás

Többnyire egyetlen példányban fennmaradt forrásokat nyomdai úton sokszorosítva teszik közzé. Ezt a folyamatot forrásközlésnek nevezik. A forrásközlés lehet fényképes (facsimile < fac + simile = csinálj hasonlót), vagy szöveges. A szöveges forrásközlés mindig a forrás közlőjének bizonyos értelmezésével (interpretatio) jár együtt. Attól függően, hogy a közlő mennyire kívánja értelmezni a forrását közlés közben, beszélhetünk betűhű, betű szerinti, szöveghű és regesztában történő forrásközlésről.

A forrásközlés akkor betűhű, ha a forrás szövegét a közlő pontosan a forrásban található betűkkel, jelekkel, központozással, egybe- és különírással teszi közzé.

Betű szerinti forrásközlésről beszélünk, ha a forrás szövegét ugyan pontosan a forrásban található betűknek megfelelő mai betűkkel, a forrásnak megfelelő központozással, egybe- és különírással tesszük közzé, de a forrásban található (rövidítési) jeleket feloldjuk és a feloldást zárójelbe tesszük, vagy más nyomdai betűtípussal szedetjük, a siglákat pedig zárójelben feloldjuk.

A szöveghű forrásközlés megőrzi a forrás következetességeit, de nem követi a forrás következetlenségeit (hibáit). A nagy- és kisbetűket, valamint a központozást, a bekezdésekre tagolást a klasszikus szövegek kiadásában használatos ortográfia szerint alkalmazza. A rövidítéseket feloldja, de a feloldást nem jelöli, csak a siglák esetén; ezeket zárójelben közli. Hogy a szöveghű forrásközlés mennyire megy el a középkori szövegek közlésében a klasszikus szövegkiadásban alkalmazott módszer irányában, az a közlőtől függ.

Végül forrásközlésnek minősül, ha a forrás rövid tartalmát a forrás eredeti nyelvén, illetve bármilyen más nyelven teszik közzé (regeszta).

Amennyiben egy szöveg több forrásban maradt fenn, akkor ezeket a szövegeket lábjegyzetben össze kell vetni (collatio textuum). Ha a szövegnek megvan az eredetije (originale), vagy őspéldánya (archetypus), akkor annak a szövegét közlik, s a későbbi másolatok eltéréseit csak lábjegyzetben hozzák. Ha egy szövegnek nincs eredetije, akkor a meglévő példányokból kísérlik meg az eredeti rekonstruálását, az eltérő változatok (varia lectio) lábjegyzetben olvashatók.

A lábjegyzetelést kétféleképpen szokták megoldani: sorszámokkal, illetve szám- és betűjelekkel. Sorszámok használata esetén, vagy a forrás eredeti sorainak a számával idézik a jegyzetelést kívánó részt, vagy az eredeti sorok számától eltérően a lapszélen megszámozzák a sorokat és azok szolgálnak a jegyzetelendő részek idézésére. Számok, illetve betűk használata esetén az ABC kisbetűivel a filológiai jegyzetet kívánó szavakat jelölik, számokkal pedig a tárgyi észrevételeket igénylő szavakat.

Bizonyos, gyakrabban előforduló eseteket jelekkel szoktak mind a főszövegben, mind a lábjegyzetben közölni.

( )	=	siglák vagy más rövidítések feloldásának jelzése.
[ ]	=	az íróanyag hibája vagy károsodása miatt (lyuk, vízfolt) nem olvasható szövegrészek jelzése.
< >	=	a szövegből az író hibájából kimaradt, de szükséges szöveg pótlása
{ }	=	tévedésből feleslegesen bekerült szöveg törlése

...	=	a kivonatos közlés esetén a szöveg kihagyását jelöli
xxx	=	a szövegből hiányzó (lacuna, hiatus) s a kiadó által ki nem egészített rész jele
]	=	szövegváltozat jele
+ vagy add.	=	a szöveghez valamelyik forrás hozzátesz
– vagy om. vagy >	=	a szövegből valamelyik forrás elhagy

A szövegben előforduló jelek és rajzok jelölése a kiadásokban:

x x x x x x	=	a hosszabbított írás (scriptura longior) jelölése
BV	=	bene valete
C	=	Chrismon
M	=	monogramma
MF	=	monogramma firmatum
MPR	=	manu propria
R	=	rota
SR	=	signum recognitionis

Mint Európa-szerte, nálunk is az írni tudás az egyházhoz és az uralkodói kancelláriához kötődött. Az írni tudáson természetesen nem pusztán a másolás technikáját elsajátító írnok tudását értjük, hanem az író-olvasó rétegnek azt a tudását, amely magába foglalja nemcsak a betűk kivitelezésének képességét, hanem az önálló fogalmazást, sőt az ügyintézést. A kancelláriai munka és az önállóan alkotott irodalmi mű természetesen lehetett egy és ugyanazon ember tevékenységének eredménye. Hiszen a párizsi egyetemen tanult P. mester (Anonymus), aki III. Béla király kancelláriájának jegyzője volt, egyaránt értett a kancelláriai munkához és ahhoz, hogy irodalmi formában páratlan önállósággal megírja a magyarok eredetét (Gesta Hungarorum). A későbbi korból elég talán a krónikaíró Tótsolymosi Apród Jánost, vagy a Hunyadiak kancelláriájában tevékenykedő Vitéz Jánost, Ianus Pannoniust emlegetni. Ám az ő sorukba tartoznak a királyi kancellária azon tagjai is, akik ha nem is jutottak el a krónikaírásig, hogy azonban képesek lettek volna rá, azt az oklevelek erre legalkalmasabb részében, a narratio-ban bizonyították. A 13. századig még kizárólag az egyházi pályán lehetett írni-olvasni tudó emberrel (clericus) találkozni, a 14. századtól kezdve azonban megjelennek a világi értelmiség első hírnökei (litteratus), hogy végül ne csak a kancelláriában, hanem az irodalom területén is helyet foglaljanak. Ilyen volt Thuróczy János, aki az udvari kancelláriai tevékenysége mellett képes volt krónikát írni, amelyben kitűnően jellemezte magát a celer et ingeniosus notariorum calamus kitétellel. Hiszen az értelmiségieknek nemcsak a gyors technikájára, de az értelmes szellemi munkájára is szüksége van a társadalomnak.

Az idevonatkozó irodalom az Oklevéltan c. fejezet végén található.

*

ÉRSZEGI Géza, *Paleográfia = A történelem segédtudományai*, szerk. KÁLLAY István, 2. bőv. kiad., Bp., ELTE BTK, 1986, 29–42.

HARGITTAY EMIL

A RÉGI MAGYARORSZÁGI IRODALOM JELLEGE (DECEM RATIONES)

1. PERIODIZÁCIÓ

Mit tekintünk régi magyarországi irodalomnak? 1772 előtti irodalmunk belső periodizációja (középkor–reneszánsz–barokk) és a három nagy korszak alkorszakai mint periodizációs lehetőség a tudományos közgondolkodás részének tekinthető. A főleg idős kora miatt sokat bírált „spenót" (más nevein: „sóska", „Kézikönyv") első két kötetében[1] a szerkesztő Klaniczay Tibor meggyőzően és alapos rálátással dolgozta és dolgoztatta ki ezt a koncepciót. A kronologikus elrendezésű irodalomtörténethez képest van más lehetőség is irodalmunk átfogó tárgyalására, az irodalom *történetét* feldolgozó szintézis alapstruktúráját tekintve mégis kiállni látszik az idő próbáját, ugyanis más, hasonló terjedelmű összefoglalás mindeddig nem készült. Lehet poétikai-műfaji-irodalomszociológiai alapozottságú irodalomtörténetet készíteni, ez azonban nem feltétlenül a kronológia feledtetésével és nem az azzal való vitával kell készüljön. A lassan fél évszázadossá váló rendszer magyarázatául azonban mindenképpen hozzá kell fűzni az alábbiakat. Az ősköltészet – ami az akadémiai irodalomtörténetben még önálló, a középkori, reneszánsz és barokk fejezethez képest egyenrangú fejezetet kapott – vizsgálata a szaktudomány szempontjából újabban megkérdőjeleződött, mint egyáltalán kutatható irodalomtörténeti korszak. Hiszen a 13. századot megelőző időszakból nem ismerünk magyar nyelvű verses szöveget, a filológiának ezért nincs mit tanulmányoznia. Az ősköltészet „irodalmának" vizsgálata csakis egy olyan rekonstrukciós munka lehet, amely az egykor létezett műfajok kikövetkeztetésére irányul. Arany – a *Naiv eposzunkról* írt tanulmányára gondolok – ez irányú vizsgálatai negatív eredménnyel zárultak, ezért maga látott neki a magyar nemzeti eposz megírásának, a fennmaradt emlékek alapján biztosítva az „epikai hitelt". Ezek az emlékek jobbára krónika- és gestairodalmunkban maradtak fenn. A történeti hűség azt követeli meg, hogy ezeket az emlékeket ne önmagukban vizsgáljuk, hanem közvetlenül a középkori történeti műfajok strukturális elemzésén keresztül értelmezzük őket. A középkori irodalom (kb. 1000–1530-ig) vonatkozásában látni lehet, hogy egy látszólag ellentétes folyamat játszódik le a magyar középkor századaiban: Mátyás uralkodása alatt, majd azt követően egyre határozottabban jelenik meg a latin nyelvű világi humanizmus, ugyanakkor a túlnyomórészt vallásos műfajokat tartalmazó késő-középkori csaknem félszáz kódexünk javarésze a Mátyást követő időszakból, de magyar nyelven maradt ránk. Feltűnő

a korszakok-alkorszakok együttélése, az a természetes jelenség, hogy egyik irányzat sem máról-holnapra váltja a másikat, hanem évtizedekig tartó lassú folyamatokról van szó. A reneszánsz kor tárgyalásában szokás tekintettel lenni az alkorszakokra, azok különbségeire, különösen a reformáció irányzatainak sokrétű magyarországi hatásaira. A lassú átalakulás figyelhető meg a késő-reneszánsz, a manierizmus és a korai barokk egyidejű megjelenésében és együttélésében is. A reneszánsz válságára adott világi-sztoikus és egyházi-vallásos válasz a konvencionális irodalmiság korában egyaránt merőben újszerű kifejezési lehetőségeket nyújtott a kor írói számára. (A irodalmi-művészeti jelenségek bonyolult egyidejűsége és parallelizmusai miatt az újabb kutatás elfordul pl. a manierizmus kategóriájának kronológiailag rögzített használatától.[2]) A terminológiai világosság különösen fontos az ún. ellenreformáció kifejezés használata esetében, ugyanis sokkal helyesebb a „katolikus restauráció" és az „egyházi megújulás" kifejezés használata, mivel a mozgalom többcélúságára jobban rávilágít, mint a kizárólagosan használt „ellenreformáció" kifejezés. A barokk kor végét jelző 1772-es évszám (*Ágis*) használata természetesen csakis didaktikus konszenzus eredménye, s nem hirtelen változásra utal: pl. a barokk utolsó fázisában megjelenő rokokó stílus Csokonai lírájának és prózájának egyik meghatározó jelensége még a következő korszakban. Sőt: az európai kontextusból kiindulva jogosnak látszik az irodalmi-művelődéstörténeti régiség határát 1800-ban meghúzni. A korszakok jellemzésében természetesen óvakodnunk kell a leegyszerűsítő jelzőktől, a viszonyok sommás megítélésétől. A középkorban is megvolt az antik kultúra továbbhagyományozódása, s a reneszánsz gondolkodói-írói sem álltak gyökeresen szemben a középkori világképpel: valamennyien vallásosak voltak. A feladatunk ezzel kapcsolatban az, hogy fel tudjuk tárni a vallásosság átalakulásának a formáit, a teológiai racionalizmus folyamatát, a hagyományőrzés típusait (pl. a neoplatonizmus szerepe, a reformáció egyre radikalizálódó irányzatai, országonkénti változatai, majd a barokk időszakban az egymással szemben álló irányzatok, pl. janzenizmus és jezsuitizmus viszonya és szerepe). A humanizmus terminus esetében tekintettel kell lennünk a szó eredeti jelentésére: humanistáknak nevezték a 15. századi itáliai egyetemeknek az antik hagyománnyal és tudományokkal foglalkozó tanárait, később diákjait.[3] A széltében hangoztatott „emberközpontúság" nem valamiféle pogány vagy ateista magatartás, hanem az embernek az isteni szférába emelkedésének igényét fejezte ki.

2. MAGYAR ÉS MAGYARORSZÁGI

Magyarország állama történelmileg változó terület volt, melyen mindvégig többnyelvű kultúra létezett, s ez a jelenség gyakran egyetlen személy tevékenységén belül is kimutatható. Felvidéki literátoraink egy részénél a latinon túl és a magyar mellett, sőt annak rovására van meg a német és a szlovák („windisch"), Weber János eperjesi orvos és bíró ez utóbbi három nyelvről fejedelmi tükrében 1665-ben meg is jegyzi, hogy városában a csecsemők ezeket az „anyatejjel együtt szívják".[4] Így van ez még a 18. században is (a legjellemzőbb példa Bél Mátyásé), s a 18–19. század fordulójának magyarországi német költészete – túl a nyelviségen

– eszmei szempontból is jelentős: a reformkori magyarság hazafiúi gondolatai előlegeződnek benne – németül.[5] Még a 18. században is nehezen határozható meg, ki és milyen alapon tekinthető magyarnak, jellemző, hogy Czvittinger Dávid 1711-ben Frankfurt–Lipcse megjelenési helyű, latin nyelven írt első magyar irodalmi lexikonába fölveszi a 4–5. századi bibliafordító Szent Jeromost, mondván, hogy Dalmácia és Pannónia határán született.[6] A többféle nyelvi közegben való élethelyzet nyomán teljesen természetesnek tekinthető, hogy Balassi és Zrínyi hat-nyolc nyelven értett, s ez utóbbi akár horvátul is megírhatta volna a *Szigeti veszedelmet*, ahogyan Klaniczay Tibor szellemesen megfogalmazza: ez esetben Zrínyi Péter nem horvátra, hanem magyarra fordíthatta volna, s a horvátoknak lenne egy eredeti nemzeti eposzuk, nekünk pedig egy szürkébb magyar fordításunk. A valóság azonban az, hogy a birtokosztozkodás miatt a tehetségesebb költő, Miklós került az északi fekvésű magyar nyelvi közegbe, s Péter kapta a tengermelléki birtokokat.[7] (Emlékeztetőül: Zrínyi verseskönyve 1651-ben nem Magyarországon, hanem Bécsben jelent meg.) A váradi születésű Pázmány lengyelországi, bécsi és római tanulmányi évek után élete három utolsó évtizedét felsőmagyarországi városokban élte le, tehát olyan magyar író, aki a mai Magyarország területén nem élt. Minthogy a 18. század előtti időszakban nem alakult ki még a mai nemzetfogalom, helyesebb, ha nem magyar, hanem *magyarországi* írókról és irodalomról beszélünk, hiszen – erre utalnak a fenti példák – egyaránt magyarországinak tartjuk a Magyarországon született nem magyar nyelvű és a Magyarországon kívül született magyar nyelvű irodalmat is, sőt a magyarországi származású írók (pl. Temesvári Pelbárt, Zsámboky János, Szenci Molnár Albert, Czvittinger Dávid, Kalmár György és mások) külföldön és idegen nyelven kiadott munkáit is.[8] Máshogy fogalmazva: a magyar irodalom a magyar nyelvű irodalmat jelenti csupán. E tények figyelmen kívül hagyása oda vezet, hogy egyes életművek egyik feléről nem veszünk tudomást. E szempontból tanulságos az *RMK* és az *RMNY* tagolásának figyelembe vétele. Felmerül a kérdés, milyen volt a korabeli Magyarországon szimbiózisban együtt élő nemzetiségek viszonya? Ebben a vonatkozásban minden későbbi kornál egységesebbnek tarthatjuk a régi századokat: az azonos nyelvet beszélők, az azonos etnikumhoz tartozók „nacionalizmusa" vagyis az ún. „nemzetiségi kérdés" a 18. század végéig nincs jelen a magyarországi eszmetörténetben.[9] Erről tanúskodnak pl. az irodalmunkban a 17. század óta fennmaradt magyar nyelvű csúfoló énekek és gúnyversek is: ezek között – a nem epés, de vidám hangú szatirikus cigánycsúfolókat leszámítva – nem találunk nemzetiségre vonatkozó gyalázkodó gúnyverset.

3. NYELV ÉS ISKOLÁZÁS

Ahogyan alig elválaszthatóan fonódik össze magyar és magyarországi, ugyanúgy jellemzi régi századainkat az Európával való szimbiózis. Sajátos módon éppen mostoha történelmi viszonyaink okozták ezt, hiszen az 1635-ben Pázmány által alapított nagyszombati egyetem megindulását megelőző időszakban egyetemalapítási kísérleteink (Pécs, Óbuda, Pozsony) mind kudarcra ítéltettek, s a hazai értelmiség egyetem nélküli országban, külföldön

nyerte kiképzését.[10] Különböző korszakokban különböző országok egyetemeit látogatták peregrinusaink: Párizsba, Prágába, Krakkóba, Bolognába, Padovába a reformáció koráig sok magyar jutott el, a bécsi egyetem közelsége miatt minden korszakban sok magyart fogadott, a katolikus restauráció idején főleg Rómába és Grazba látogattak a magyar diákok. Az evangélikusok első számú központja a 16. században Wittenberg volt, a 16. század végétől a reformátusok már Heidelbergbe küldték alumnusaikat, míg a 17. században a népszerű protestáns egyetemeket Németalföldön és Angliában találjuk.[11] A peregrináció, a külföldi egyetemek látogatása vagy egyszerűen a tanulmányi célú világjárás a régi magyar nemes úr számára kötelező életszakaszt jelentett, s íróink életrajzának külföldi vonatkozású adatai mindjárt beszédesek lesznek az illető író szellemi horizontját sőt vallási hovatartozását illetően, ha figyelembe vesszük, hogy például Heltai Gáspár Wittenbergben, Bornemisza Péter Bécsben és Itáliában, Balassi Nürnbergben, Szenci Molnár Albert németországi városokban, Pázmány, Zrínyi és Faludi Ferenc egyebek között Grazban, Bécsben és Rómában, Apácai Csere János Franekerben, Leidenben és Utrechtben, Tótfalusi Kis Miklós Amszterdamban, Pápai Páriz Ferenc németországi városok mellett Baselben töltött el rövidebb-hosszabb időt. Felmerülhet a kérdés, hogyan kommunikáltak magyarjaink a külföldi közegben, de rögtön adódik is a válasz: bár számosan több nyelvet is ismertek, a nyelvi kommunikációban az első helyet a latin foglalta el. Az említett egyetemeken latinul folyt az oktatás, a tankönyvek latinul jelentek meg, Európába a belépőt a latin nyelv jelentette. Innen érthető, hogy Magyarországon egészen 1844-ig a latin volt az oktatás hivatalos nyelve.

4. AZ ÍRÓ STÁTUSZA ÉS A MŰFAJI RENDSZER

A régi magyarországi irodalom századaiban a „főállású" író fogalma ismeretlen volt. Író tudósaink, literátoraink azonban olyan melléktevékenységként foglalkoztak az irodalommal és a tudományokkal, mely számos esetben már számukra is fontosabbá vált minden egyéb foglalatosságuknál. A régi irodalommal foglalkozó számára evidencia a Czvittinger századában elterjedt „historia litteraria"-felfogás: irodalom mindaz, ami leírt formában fennmaradt, ezért mindez ma is az irodalomtudományi kutatás tárgyát kell, hogy képezze. Janus Pannoniusnak váradi kanonokként, titeli prépostként, majd pécsi püspökként nyílt módja a társadalmi hierarchiában őt megillető hely elfoglalására. Munkásságának egy része (latin nyelvű diplomáciai levelezése és beszédei) hivatali tevékenységéhez kapcsolódik, verseinek összegyűjtését azonban már közvetlenül halála után Mátyás szorgalmazta. A következő században Heltai Gáspár kolozsvári papként írta és adta ki műveit, hasonlóan kortársához, a felvidéki városokban működő szuperintendens Bornemisza Péterhez. Az ő tevékenységükben az írás, az irodalommal való foglalkozás – beleértve a könyvek kinyomtatását és terjesztését is – már vezető szerephez jutott. Tinódi megélhetést próbált keresni műveivel, amelyeknek jelentős része – csekély költői erővel bíró – tudósítás volt kora hadi-eseményeiről. Balassi többször is katonai státuszt igyekezett megszerezni, verseit nem akarta vagy nem tudta megjelentetni életében. Szenci Molnár Albert élete nagy részét Németországban töltve ott

talált pártfogókra, s a magyarországi műveltség és reformátusság ügyét mint pap onnan igyekezett elősegíteni egyházi és tudományos művek kiadásával. Pázmány jezsuita szerzetesként majd esztergomi érsekként elsődleges szerepet töltött be a kor politikai életében, műveinek jelentős részében a katolicizmus pozícióinak visszaszerzését igyekezett elősegíteni. Zrínyi ugyanannyira jelentős történelmi személyiség és politikus, mint író, de korabeli európai hírnevét mégis haditetteivel, s nem költészetével szerezte. II. Rákóczi Ferenc ugyancsak államférfiként vált híressé, s latinul írt *Vallomásai*, valamint francia nyelvű *Emlékiratai* a magyar irodalomtörténet jelentős alkotásaiként nem hathattak a korabeli magyar vagy magyarországi irodalomra. Folytathatnánk a sort, mellyel még inkább bizonyossá válna, hogy a régi magyarországi irodalom századaiban íróink többsége írói tevékenységének jelentős részét valamilyen funkció szerint, didaktikus szándékkal, alkalmazott alkotásokat és műfajokat létrehozva alkotta meg művét. A prédikációirodalom alkalmazási helye a templom, a halotti beszédeké a temetés, a naptárverseké a naponta használt kalendárium, az alkalmi költészeté a lakodalom, a keresztelő stb. A jelentősebb szerzők nagyobb részénél a történelmi szerepvállalás ismerete és értékelése nélkülözhetetlen, ezért működésük alapvető megértéséhez történelmi és életrajzi ismeretek szükségesek. Ezen a ponton elválaszthatatlan a régi magyarországi irodalom és a történelem egymásra vonatkoztatása, mindez felvértezve művelődéstörténeti, mitológiai, bibliai, egyháztörténeti, történeti földrajzi tudnivalókkal. Néhány ponton – szemben az alkalmazott irodalom műfajaival – feltűnik az autonóm, ihlet által determinált költői-írói mű létrehozásának igénye, s az utóbbi évszázad recepciója és kultusza mindenekelőtt ezeket a műveket emeli ki. Ez a fajta szemlélet azonban bizonyos anakronizmus jele. Ahhoz, hogy az elmúlt századok gondolkodás- és alkotásmódját, mentalitását értelmezni és érteni tudjuk, bele kell helyezkednünk az elmúlt századok alkotóinak gondolatvilágába, műveltségi viszonyaiba, irodalmi felfogásába, poétikájába. A fennmaradt adatok tanúsága szerint „legnagyobb" alkotóink irodalmi szerepe meglehetősen egyedi. Figyelemre méltó, hogy – bár kortársaik nagyra tartották az említett alkotókat –, Balassi szerelmi témájú költeményei először csak 1879-ben jelentek meg nyomtatásban, hogy az európai hírű hadvezér, Zrínyi latin és olasz mintákon iskolázott költészete nemcsak, hogy külföldön nem volt ismert, de az eposz 1651-es első kiadása után csak 1817-ben jelent meg újra, s a 18. század egyik legolvasottabb írója az a Gyöngyösi István volt, akiről ma az érettségizőknek már semmit nem kell tudniuk.[12] Elgondolkoztató, hogy míg Zrínyinek 1651 és 1790 között összesen csak három kiadása volt (egy a *Syrena*-köteté: 1651, kettő pedig az *Áfiumé*: 1705, 1790), kortársának, Nádasi Jánosnak művei csupán a 17. században mintegy kétszáz, főleg külföldi kiadást értek meg, róla az *Új magyar irodalmi lexikon*ban mindössze 13 sort olvashatunk, míg Zrínyiről három és fél oldalt.[13] (Az irodalmi tudat és a közízlés rekonstrukcióját és rehabilitációját jelentik, ezért különösen indokoltak az ilyen típusú feltáró munkák.) Későbbi példa, hogy a sokáig együtt emlegetett Petőfi–Arany–Tompa triász utolsó tagja kihalni látszik a virtuális „művelt nagyközönség" ismeretköréből. A szerző–mű–befogadó viszonyának megértése tehát azt az interpretációs előfeltevést teszi szükségessé, hogy minden kor esztétikai-irodalmi felfogása elsődlegesen az adott kor saját mércéjével mérhető hitelesen.[14]

5. AZ IRODALOM LÉTMÓDJA

A fent elmondottakból következik, hogy lehetőség szerint minden esetben tisztázni kell az elemzett-bemutatott szerző írói státuszát, művének irodalomszociológiai helyét. A régi magyarországi irodalom valamennyi századának tanulmányozásakor nyilvánvaló a folklór létének figyelembe vétele. A szájhagyományozás törvényszerűségeit már korai középkori szövegeinkben kimutatták Anonymustól kezdve a 17. század eleji lejegyzésben fennmaradt *Pajkos éneken* keresztül a 17. századi lakodalmi versekig, sőt Faludi Ferenc és Pálóczi Horváth Ádám gyűjteseinek egy része hitelesnek ismerhető el, nem beszélve a jelentős tekintélyt képviselő Erdélyi János, Kriza János vagy Arany László gyűjteményeiig. A hitelesség problémáját az okozza, hogy technikailag teljesen megbízható (verses szövegek esetében a dallamot is közlő) folklórlejegyzéseink csak a 20. század elejétől vannak. Jó néhány folklór alkotás korábbi megléte egyértelműen bizonyítható, ékes példája ennek a Stoll Béla által kritikai kiadásban kiadott 17. századi szerelmi és lakodalmi versek gyűjteménye, amely a 19. és 20. századi, folklórból ismert énekek legkorábbi írásos emlékeinek tárháza.[15] Bizonyos formai-verstani megfontolások is arra utalnak, hogy egy-egy mű, műfaj konnotációját a régi századokban kereshetjük. Mindazonáltal a folklór és az irodalom egymásra vonatkoztatott ismereteit csak az írott szövegek megléte alapján, a vonatkozó korszak dokumentumaiból kiindulva tárgyalhatjuk. Figyelemmel kell lennünk a kéziratos és a nyomtatott szöveghagyományozás alakulására is. A mai magyarországi könyvtárakban csupán mintegy 190 olyan kódex található, amelyekről bizonyítható, hogy Mohács előtt is itt voltak. Óvatos becsléssel állítható, hogy ez a mennyiség mintegy 0,3-0,4 %-a annak a kódex-mennyiségnek, 55 000 kódexnek, amely ténylegesen az országban lehetett Mohács előtt.[16] Ez az alacsony fennmaradási százalék indokolja a különböző helyeken, mindenekelőtt a korabeli könyvborítókban fönnmaradt fragmentumok, kódextöredékek vizsgálatát. A fennmaradt nyomtatványok vonatkozásában nincsenek az eltűnt kódexállományhoz hasonló típusú számolások, az mindenesetre meglepő, hogy milyen jelentős nagyságrendben kerülnek elő régi nyomtatványok, s módosítják az egyes időszakokról és szerzőkről való tudásunkat. Figyelemre méltó a fennmaradt nyomtatványok számbeli növekedése is, míg a 16. századból való ismert magyarországi nyomtatványok (ősnyomtatványok) száma tíz alatt van, a 16. századból mintegy 900, a 17. századból mintegy 4500, a 18.-ból pedig mintegy 20 000 azoknak a nyomtatványoknak a száma, amelyek vagy magyar nyelven, vagy idegen nyelven, de Magyarországon készültek.[17] Az 1711-ig terjedő időszakot tekintve kb. ugyanannyi a magyarországi szerzők azon műveinek a száma, melyek külföldön, idegen nyelven jelentek meg. Tehát – visszatérve korábbi gondolatmenetünkhöz – világosan látszik, hogy a hungaricumok (magyar vonatkozású nyomtatványok) előállításában mennyire fontos szerepet játszottak a külföldi lehetőségek a tárgyalt időszakban. Végül még két problémával kell szembenéznünk. A magyarországi levéltárak és kézirattárak volumene kiadott vagy helyben tanulmányozható katalógusok, áttekintések formájában eléggé ismert, legalábbis ismerhető a szakma számára. A szövegek tényleges anyaga, a bennük rejtőző adatok tömege azonban még mindig jórészt kiadatlan és ismeretlen. Az valóban csak durva becslés alapján mondható ki, hogy a régi

magyarországi irodalom századainak vonatkozásában jelenleg több a kiadatlan, kiaknázatlan, mint a kiadott, ismert szöveg. (Kiadott szövegen a 19–21. századi publikációkat értem, melyek az irodalomtörténeti kutatást megkönnyítik.) Szakmánkban ezért mindennél fontosabb az alapkutatások nyomán készülő kritikai kiadások, szövegközlések publikálása. Bizonyos, hogy ha a szövegkiadói munka megfelelően halad s az ismeretlen szövegek publikussá válnak, néhány évtized alatt alaposan átírható lesz a magyarországi irodalom története. Egyáltalán megbízható-e az az adat- és szövegállomány, amely rendelkezésünkre áll? Mi veszett el? Figyelemre méltó, hogy az Ómagyar Mária-siralom előkerülése (1922) csaknem két évszázaddal vitte előre a magyar költészetről való ismereteinket. Az óriási űrt egyelőre egy új felfedezés, az 1982-ben előkerült öt soros Laskai Demeter-féle úrfelmutatási imádság hivatott betölteni.[18] A magyar nyelvű világi-szerelmi költészet első töredéke a 15. század végén tűnik fel (*Soproni virágének*) és csupán néhány szövegtöredék és adat bizonyítja közvetlenül, hogy ennek a (lator vagy udvari) költészetnek Balassi előtt van nyoma a magyar irodalomban.[19] Eltűnt vagy nem is létezett? A legújabb kutatások szerint minden okunk megvan arra gondolni, hogy a magyarországi egyházi társadalom sajátos fejlődése következtében a szerelmi költészetet létrehozó világi típusú, a középkori nyugati kultúrából ismert udvari élet Magyarországon nem vagy csak szűk körre korlátozva volt meg, ezért a szerelmi-lovagi költészet kivirágzására Balassi fellépéséig kellett várni.[20] E „fajtalan énekek"-nek tartott műfajokat még hosszú időn át tiltották, csak kéziratban terjedhettek, magyarul először csak Zrínyi publikált szerelmi lírát 1651-ben. Hozzá kell tenni, hogy az a frazeológia és nyelvi készség, amit Balassi felhasznált és kifejezett, a középkori magyar költészetben és prózában már adott volt, de szinte kizárólag a szakrális-egyházi tematikában jelent meg.

6. TRADICIONALITÁS

Nemcsak a magyarországi, általában minden régi irodalom fokozottan mutatja a genetikus meghatározottság jellegzetességét. Valójában arról van szó, hogy a „régi" szerző műve a hagyományok gyakran közvetlen felhasználásából, a szövegek azonos átvételével vagy átszerkesztésével épül fel.[21] Gyakran a „modern" szerző is ezt teszi, a legújabb példákat erre Esterházy Péter egyes művei szolgáltatják. Maga az elgondolás és a technika megvalósítása is a legjobb értelemben vett tradicionális gondolkodást mutatja. Ezzel a mai szerző közvetlenül is belekerül az irodalmi hagyományozódás folyamatába. A mű lényegének megértéséhez az elemző fontos feladata a tradícióhoz való kapcsolódásnak, a kapcsolódás szintjeinek a tanulmányozása. A romantika kora előtt alkotó „régi" szerzőben általában föl sem merül annak kérdése, hogy esetleg valamilyen szerzői jogot sért strófák, bekezdések, oldalak átvétele.[22] A régi szerző csakis úgy tudhatja magát egyenrangúnak választott mintájával, hogy annak citálásával építi fel saját gondolatmenetét. Saját szerepe, nevének elárulása, netán hangsúlyozása századokon át közömbös és lényegtelen, hiszen az ő szerzősége kimerül az összeszerkesztésben azaz a kompilációban. A kompiláció magát a szerkesztési *technikát* jelenti, az imitáció pedig az elődök követésének az *elvét*. Az eredeti művekre való

hivatkozások lehetnek pontosak vagy felületesek, esetenként el is maradnak. A régi magyarországi irodalom kutatásának egyik meghatározó szempontja, hogy a hagyományozás említett alapelvének a felismerésével nyomon követhetők a genetikus meghatározottság állomásai. A régi irodalom kutatója ezeken a feltáró műveleteken keresztül válik a vizsgált szerző partnerévé, szövegkiadás esetén akár „társszerzővé" s érti meg szövegalkotási módszereit: irodalomelméletét. Mint szövegkiadók és értelmezők ebben a vonatkozásban csakis maximalisták lehetünk: mindent el kell olvasnunk, amit szerzőnk elolvasott, legyen az eredeti mű vagy florilegium. Az elemző személyisége nem tolakodhat a mű sajátosságainak a helyébe, mert így érthetetlen marad a mű és a szerző szándékainak a lényege. Minden korszakot mindenekelőtt csakis saját kora elméleti-retorikai-esztétikai elvárásainak messzemenő figyelembevételével érthetünk meg. Úgy gondolom, hogy ez az előfeltétel és eljárásmód figyelmet kell, hogy érdemeljen valamennyi korszak irodalmának kutatója számára. Az elmondottak bizonyítékául az alábbiakban néhány példát idézek fel az irodalmi tradíció típusainak felhasználási módjára vonatkozóan.

7. BIBLIAI ÉS MITOLÓGIAI DETERMINÁCIÓ

Közhelyszámba megy, hogy a biblikus meghatározottság nyelvi és gondolati szinten végigvonul a magyar- és világirodalom teljes történetén. Az is nyilvánvaló, hogy a régi irodalomban a művek és korstílusok megértésének nélkülözhetetlen eszköze a biblikus motívumok felhasználása. Hangsúlyozni szükséges, hogy a tendencia a reneszánsz korában is érvényesül, a reformáció hatására bizonyos műfajokban még fokozottabban számolni kell vele. Ahogyan például Babits *Jónás könyvé*nek értelmezésekor párhuzamosan kell olvasnunk az ószövetségi szöveget, ugyanezt kell tennünk a *Halotti beszéd és könyörgés*, az *Ómagyar Mária-siralom*, egy Balassi zsoltárparafrázis vagy egy Pázmány-prédikáció elemzésekor is. (A tapasztalat azt mutatja, hogy az érvényes interpretáció feltétele: minden művet csak eredetiben szabad tanulmányozni.) Sajátos felhasználási területet jelent a biblikus mitizáció alkalmazása a 17. századi költészetben. E szerint bizonyos élő személyeket bibliai alakokkal hoznak párhuzamba, kiemelve a valóságos és az irodalmi személy közötti párhuzamokat.[23]

A reneszánsz és a barokk korában különösen jelentős, esetenként éppen a mitológiai utalások hiánya teszi sajátossá a művet. Ez utóbbira talán a legjobb példa Bornemisza *Elektra*-fordítása, melyből az eredeti (feltételezhetően Szophoklész-féle) görög szöveghez képest szinte teljesen hiányoznak a mitológiai utalások. Ezzel szemben az eredeti, 1558-as nyomtatványban két bibliai illusztráció (nyomtatott metszet) hivatott jelezni a görög történet főszereplőinek erkölcsi vétkeit: egy Káin–Ábel és egy Dávid–Betsábé jelenet.[24] Hogy a versfordítás egyben új mű létrehozását jelenti, igen érzékletesen bizonyítható Janus Pannonius híres mandulafa-versével. A kiváló műfordító, Weöres Sándor tolmácsolásában a tragikus hangnemű eredetiből „elégikus-rokokó" vers született. Ennek elsődleges oka, hogy az irodalmi felkészültséget, „poeta doctus" jelleget kölcsönző antik utalások egy része egyszerűsítve jelenik meg a magyar szövegben, más része teljesen elmarad. A latin szöveg „Tirynthius"-a

a fordításban „Herkules", az „Ithacae dux"-é „Ulysses", a „kicsi Phyllis" pedig csupán „mandulafácska"-ként jelenik meg a tolmácsolásban. A nyolc utalásból négy teljesen elmarad, kettő tehát (Herkules, Ulysses) a vulgárisabb alakban fordul elő. Különösen a Tereusztól megcsalt és efölötti bosszújában gyermekét megölő és azt férjének föltálaló, majd az istenek által fecskévé változtatott Progné jelzése hiányzik a magyar szövegből, az „ifju Tavasz" alapján a magyar szöveg olvasójában még gyanú sem támad a háttérben rejtőző tragédia értelmezésére. De a Démophoón miatt szerelmi bánatában öngyilkos, majd fává változtatott Phyllis tragédiája sem érzékelhető a fordításban.[25] (Jean Rousselot francia fordításában mind a nyolc antik utalás megtalálható.) A mitológiai utalások evokatív jellege, azok közvetlen jelentéstartalma és az egyéni interpretáció három síkja közül a magyar fordításban csak a harmadik marad meg, de ez a magyarázat – más alapokon nyugodva – eleve el kell, hogy térjen az eredeti komplex, többsíkú költői szándéktól. A régi magyarországi irodalom szövegeiben felhasznált tradíció árnyaltabb elemzéséhez olyan példákat is felidézhetünk, melyek a biblikus és mitológiai meghatározottság szinkretizmusát, azaz a felhasznált utalások egyidejűségét bizonyítják.[26] Ez az – egyébként általánosnak mondható, de azért különböző hangsúlyokat érvényesítő – alkotásmód figyelhető meg pl. a már említett *Elektra*-drámában (antik téma reformáció-kori feldolgozása), Rimay János egyes műveiben (pl. a Balassi-epicédiumban) vagy a *Szigeti veszedelem*ben.

8. AZ IMITÁCIÓ ÉS KOMPILÁCIÓ

E fogalmak jelentőségét a régi, így a régi magyarországi irodalomban nem lehet eléggé hangsúlyozni. A már említett Laskai Demeter-féle imádság (1433) öt magyar nyelvű sora három különböző latin imádság soraiból állítható össze.[27] Hasonló eljárás figyelhető meg a törzsanyagában a 17. század első feléből való Kuun kódex 22. énekében, melynek első nyolc sora különböző (szerelmi és vallásos témájú) Balassi-versekből van kompilálva.[28] Laskai János középkorvégi ferences szerzetes prédikációinak elsődleges strukturális sajátossága a korábbi latin művekből való kompiláltság.[29] Az Érdy-kódexet magyarul író Karthauzi Névtelen bőségesen merít Temesvári Pelbárt latin műveiből. S ahogy Rimay verseinek jelentős részére rányomja bélyegét Balassi hatása, ugyanúgy megtalálhatók a *Szigeti veszedelem*ből vett idézetek Esterházy Pál verseiben. A kompiláció – jelentősebb szerzők esetében – soha nem szolgai másolást jelent, a mű újszerűsége az új struktúra létrehozásában, s ennek eredményeként a megváltozott jelentésben rejlik. Esterházy Pál *Az esztendőnek négy részéről való éneké*ben felhasználta Listius László egyik versét (*A' szerencsének állhatatlanságáról*), úgy azonban, hogy a képi és a fogalmi részt szerkezetileg és arányaiban megváltoztatta.[30] Kelemen Didák második nagypénteki prédikációja több forrás kompilálásaként mintegy 60 %-ban vendégszöveget tartalmaz. Van olyan lapja a szövegnek, ahol csak egyetlen kötőszó származik a prédikáció szerzőjétől.[31] A szövegváltozatok elemzésekor párhuzamos eljárásként rámutathatunk a folklór alkotások hagyományozásának törvényszerűségeire, a variálódásra és a kontaminációra. S végül még egy példa. Balassi *Katonaéneké*nek

nyomai félreismerhetetlenül, szövegszerűen megtalálhatók Rimay „Ez világ, mint egy kert, kit kőeső elvert s napról-napra veszten vész..." kezdetű versének középső három versszakában.[32] Csakhogy Rimay mesterének egyértelmű és megkérdőjelezetlen vitézi eszménye a Rimay-versben olyan kontextusba kerül, amely az értékveszett világ negatívumait, a romló, senyvedő kerthez hasonlított pusztuló világ képeit idézi fel a vers bevezető versszakaiban, s az „aurea mediocritas" sztoikus eszményét hangsúlyozza a záró versszakokban. A vers szerkezeti megoldása, tematikus egységekre osztása is már a Balassi-vers tükörképének tekinthető: 3-1-3-1-3 (a pusztuló világ: 3 versszak - átvezetés: 1 versszak - Balassi-imitáció a vitézi életről: 3 versszak - átvezetés: 1 versszak - sztoikus lezárás: 3 versszak). A *Katonaének* három pillérű kompozíciója szerint a versszakok felosztása: 1-3-1-3-1. A Balassi-vers tehát szövegszerűen is indukálta a Rimay-vers létrejöttét, azonban az így megalkotott új költemény sztoikus szemléletével már a manierista eszmények kifejezőjévé válik. Rimay nem plagizál, hanem korának esztétikai elveit viszi át költői gyakorlatába.[33]

9. RETORIZÁLTSÁG

A hazai kutatások újabb eredményei egyre jobban hangsúlyozzák a retorika szempontjainak érvényesítését a régi szövegek elemzésében.[34] Pusztán az antik szónoki beszéd szerkezetének átvitele a régi magyar prédikációkba, sőt más műfajokba is, elsődlegesen retorikai megfelelés. A régi magyar irodalmi szövegek jelentős hányada – függően a szerző szándékától és műveltségétől – a prédikációszerkesztés szabályait viseli magán. Az említett Balassi-versben, a *Katonaének* szerkezetében például kiválóan elemezhető a prédikáció öt szerkezeti egysége. Az exordium, a prédikáció bevezető része a vers első versszakában a katonákhoz szóló költő (vitéz? hadvezér?) a prédikátor és a prédikációt hallgatók kommunikációs helyzetét idézi fel. Az ezt követő narratio a téma kifejtése, elbeszélése a *Katonaének*ben a 2.-tól a 4. strófáig tart: egy életkép, amely egyelőre csak képzeletbeli harcot ír le: „Ellenség hírére...", s az álom leírásával fejeződik be.[35] Ezt követi a propositio, a „főtétel", a mondanivaló magva, amely Balassinál a középső, az 5. versszakban fogalmazódik meg, a vitézi élet erkölcsi szépségének, eszményített voltának kifejezésével. (Régi prédikációszerzőink szokása volt, hogy a prédikációban megfogalmazott, legfontosabbnak szánt gondolatok összefoglalása mellé a margóra odajegyezték a „propositio" terminust.) Ezt követi a főtétel megerősítése, azaz a confirmatio, Balassi versében újabb három strófa, a 6., 7. és 8., amely ismét a vitézi élet képe, de a korábbi, szimmetrikusan elhelyezett három versszakhoz képest (2., 3., 4. strófa) fokozásszerűen, hiszen ez a szerkezeti egység az ellenség valóságos megjelenésével indul („Ellenséget látván...") és a küzdelem után az első életkép-részhez képest fokozásszerűen a halál leírásával fejeződik be („Sok vad s madár gyomra gyakran koporsója vitézül holt testeknek"). Végezetül a conclusio zárja le a verset (9. strófa) és a prédikációt is: mindkettőben Isten áldását kéri a szerző az őt hallgatókra.[36]

10. TUDOMÁNYTÖRTÉNET

A szaktudomány kezdetei a 18. századi historia litteraria öneszmélésének idejéig, egészen pontosan Czvittinger 1711-ben Németországban megjelent *Specimen*jéig nyúlnak vissza. Magától értedődően a 18. század tágan értelmezett szerző-felfogása és műfaji relativisztikusságot tükröző tradicionális irodalom-felfogása jobban hasonlított az azt megelőző századok felfogásához, mint a nemzeti szempontot előtérbe helyező 19. századi vagy az esztéticizmussal leszűkítő későbbi irodalomkoncepcióhoz. Első irodalmi lexikonaink, bibliográfiáink bár a teljesség igényével léptek fel, mégis a 20. század elejéig tart az a hosszúnak látszó folyamat, amely alatt a régi magyarországi irodalom fontos művei egyáltalán napfényre kerültek, bibliográfiákban rögzültek vagy újra felfedeztettek a tudományos kutatás számára: Anonymus *Gesta*jától (1746) és a *Halotti beszéd és könyörgés*től (1770) kezdve a Zrínyi-kiadásokon (1817, 1853) és a Balassi szerelmi költeményeit először publikáló kiadáson (1879) keresztül az *Ómagyar Mária-siralom* vagy a Bornemisza-féle *Elektra*-dráma 1920-as évekbeli felfedezéséig. Természetesen ezt az időszakot követően is kerültek elő az irodalomtörténeti folyamat megértéséhez nélkülözhetetlen fontosságú művek, mint pl. az 1950-es években a Balassi *Szép magyar komédiá*ját is tartalmazó Fanchali Jób-kódex és a költő egyetlen saját kezű verskézirata, vagy a 15. század első harmadából származó Laskai Demeter-féle könyörgés, a magyar irodalom második legrégebbi verses szövege, melyet két évtizede publikált Holl Béla a Magyar Könyvszemlében, fentebb hivatkozott cikkében. E kiragadott példákkal arra kívánok utalni, hogy a 20. század elejéig a forráskiadványok hiánya eleve nem tette lehetővé időtálló irodalomtörténeti szintézisek elkészítését. Néhány jelentős tanulmányt (mindenekelőtt Arany Jánosra gondolok) leszámítva a 19. századi irodalomtörténeti kutatás javát a punktuális, filológiai feldolgozások, a pozitivista gyűjtőmunka jelentik. A forráskiadások jelentős részét pedig – a megváltozott elvek alapján – a lehetőség szerint újakkal kell lecserélni. Mindazonáltal a 20. század első felében már megjelent néhány olyan szintetizáló munka – irodalomtörténet és monográfia – melyek kamatoztatták az előző század adatgyűjtéseit. Horváth János már építhetett a Szabó Károly-féle *Régi magyar könyvtár*ra, Szinnyei lexikonára, a *Nyelvemléktár*ra, a középkori és 16. századi szerzők műveit megjelentető *RMKT*-ra, majd a Badics-féle Gyöngyösi-kiadásra. A régi magyarországi irodalom kutatása intézményessé az 1950-es évek végétől vált: a folyamatos forrásföltárások mindhárom műnem területén sorozatokat kaptak, megindult a *Régi magyarországi nyomtatványok* sorozata, megjelent az akadémiai kézikönyv, a *Fragmenta codicum* sorozat első kötetei, az egyházi könyvtárak kéziratkatalógus-sorozata, az irodalomtörténeti bibliográfia kötetei, az olvasástörténetre vonatkozó sorozat, majd az *Új magyar irodalmi lexikon*, hogy az egyes szerzők műveit feltáró kiadványokról ne is szóljak. A forrásfeltárások rendszeressé válásában remélhetőleg mielőbb helyet kapnak az értékes magyarországi vonatkozású anyagot is tartalmazó szlovákiai és romániai könyvtárak és levéltárak. Főleg ez utóbbiak alapos átvizsgálásától várhatók akár szenzációs fölfedezések, hiszen ezekben az 50-es évektől a 90-es évekig magyar kutató nagy anyagrészekre vonatkozó rendszeres vizsgálatokat nem végzett, nem végezhetett. Klaniczay Tibor volt az, aki az 1950-es évek végétől haláláig, 1992-ig irányította a régi irodalmi kutatásokat, s szervező, feltáró és rendszerező tudósi

tevékenysége tette nagykorúvá a régi magyarországi irodalom kutatását. Amellett, hogy a szaktudományt előmozdító szinte minden kiadványsorozat beindítása, kutatóhelyek szervezése és koordinálása az ő nevéhez fűződik, hallatlanul fontos szerepe volt abban, hogy a magyar kutatás elé a nemzetközi mértéket állította. A nemzetközi kutatások figyelemmel kísérése nem kevéssé módosítja a hazai kutatás állapotát, s előbb-utóbb hatással lesz az irodalomtudomány hazai oktatására is. A szó hagyományos értelmében vett filológiai alapú forrásfeldolgozó és értelmező irodalomtörténetnek feltétlen létjogosultsága van. Ezt mutatják a külföldi példák, és e nélkül a módszer nélkül a régi századok kutatása értelmét vesztené és távlatosan meg is szűnne, a művelt nagyközönség pedig a 19. század közepe tájáról szedegetett idézetein túl távolabbra nem is merészkedne. A régi magyarországi irodalom kutatása interdiszciplináris jellegű, azaz nem nélkülözheti az ókortudomány, a *Biblia* és a kereszténység, a történettudomány, a nyelvtudomány és a folklór kutatóinak támogatását és a velük való együttműködést. Az említett interdiszciplinaritás a filológia, mint egyetemi tantárgy keretein belül eredményesen szemléltethető és gyakorolható.

JEGYZETEK

[1] *A magyar irodalom története 1600-ig,* szerk. KLANICZAY Tibor, Bp 1964; *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964.

[2] ZEMPLÉNYI Ferenc, *Műfajok reneszánsz és barokk között*, Bp., 2002 (Historia Litteraria, 11).

[3] KRISTELLER, Paul Oskar, *Szellemi áramlatok a reneszánszban*, Bp., 1979 (Gyorsuló Idő), 13–18.

[4] HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., 2001 (Historia Litteraria, 10), 88.

[5] *Deutschsprachige Lyrik im Königreich Ungarn um 1800*, red., hrsg. von László TARNÓI, Bp., 1996.

[6] L. kötetünkben Szentmihályi János írását.

[7] L. kötetünkben Klaniczay Tibor tanulmányát.

[8] A terminológiai különbségtételt Kalmár György ékes hexameterekben fogalmazta meg 1770-ben: „Akkí nem bizonyába való magyar én ugy itélem / A Magyar-Országi nevezet lesz néki helyessebb." – bővebben: *Kalmár György, „a magyar nyelv szerelmese"*, s. a. r., bev. SZELESTEI N. László, Piliscsaba, 2000 (Pázmány Irodalmi Műhely – Források, 2), 26.

[9] KLANICZAY Tibor, *A nacionalizmus a barokk korban* = K. T., *Pallas magyar ivadékai*, Bp., 1985, 150.

[10] KLANICZAY Tibor, *Értelmiség egyetem nélküli országban* = K. T., *Pallas magyar ivadékai*, Bp., 1985, 77–85.

[11] SZÉKELY György, *A magyar egyetemek és a külföldi egyetemjárás a középkortól Pázmány egyetemalapításáig = Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–1985*, szerk. SINKOVICS István, Bp., 1985, 9–25.

[12] Gyenis Vilmos, *Gyöngyösi: a korigények és közízlés*, Irodalomtörténet, 1980, 105–134.

[13] *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. Péter László, Bp., 1994, II, 1431–1432; III, 2320–2323.

[14] A kérdés továbbgondolására l. Szilasi László kötetünkben közölt írását. – Nádasiról: Tüskés Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János)*, Bp. 1997 (Historia Litteraria, 3).

[15] *Szerelmi és lakodalmi versek*, s. a. r. Stoll Béla, Bp., 1961(Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 3).

[16] Mezey László, *Fragmenta codicum*, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1978, 72.

[17] L. Borsa Gedeon e kötetben található írását: *Magyarországi nyomdászattörténet...*

[18] Holl Béla, *Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és magyar verses nyelvemlék 1433-ból*, Magyar Könyvszemle, 1984, 3–23; Mátai Mária, *Első magyar nyelvű verses imádságunk: A Laskai Sorok (1433)*, Bp., 1997, 2002[2].

[19] Horváth Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., 1982, 243–262.

[20] Zemplényi Ferenc, *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Bp., 1998, 64–67.

[21] Hans Gerhard Rötzer, *Traditionalität und Modernität in der europäischen Literatur*, Darmstadt, 1979.

[22] A „szerzői jog" első felemlegetése bizonyára Pázmány nevéhez fűződik imádságos könyve második kiadásában: Pázmány Péter, *Imádságos könyv*, s. a. r. Sz. Bajáki Rita, Hargittay Emil, 2001, 6.

[23] Hargittay, *i. m.*, 24–36.

[24] Borzsák István, *Az antikvitás XVI. századi képe: Bornemisza-tanulmányok*, Bp. 1960, 74.

[25] Janus Pannonius, *Összes munkái*, kiad. V. Kovács Sándor, Bp., 1987, 224–227; Vadász Géza, *Janus Pannonius epigrammái: Műelemzések és magyarázatok*, Bp., 1993, 223–225.

[26] További példák: Joachim Dyck, *Athen und Jerusalem: Die Tradition der argumentativen Verknüpfung von Bibel und Poesie im 17. und 18. Jahrhundert*, München, 1977.

[27] Holl, *i. m.* 17–18; 17; Mátai, *i. m.* (2002), 27.

[28] Kőszeghy Péter, *Balassi Bálint költészete: hagyomány és újítás = Hagyomány és ismeretközlés*, szerk. Kovács Anna, Salgótarján, 1988, 7, 14.

[29] Bárczi Ildikó, *Ars compilandi: A szövegformálás középkori technikája = Berliner Beiträge zur Hungarologie*, hrsg. von Paul Kárpáti und László Tarnói, Berlin–Bp., 1994 (Sriftenreiche des Seminars für Hungarologie an der Humboldt-Universität zu Berlin, 7), 7–49.

[30] *Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, Gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, s. a. r. Varga Imre, Cs. Havas Ágnes, Stoll Béla, Bp., 1987 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 12), 792, 801.

[31] MACZÁK Ibolya, *Kelemen Didák nagypénteki második prédikációja = Tudományos diákköri dolgozatok*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, 2003 (Pázmány Irodalmi Műhely – Opuscula Litteraria, 1), 49–96.

[32] RIMAY János *Írásai*, kiad. ÁCS Pál, Bp., 1992 (Régi Magyar Könyvtár – Források, 1), 105–107.

[33] BITSKEY István, *Egy Rimay-vers világa*, red. BARTA János, Debrecen, 1979 (Studia Litteraria, 17), 25–34. KOVÁCS Sándor Iván, *A reneszánsz verskompozíció és felbomlásának néhány példája Rimay János költészetében* = K. S. I., *Pannóniából Európába*, Bp., 1975, 70–71.

[34] Tarnai Andor résztanulmányán kívül összefoglalások: BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., 1971 (Irodalomtörténeti Füzetek, 72). BARTÓK István, *„Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk": Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., 1998 (Irodalomtudomány és Kritika); KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., 1998 (Historia Litteraria, 5); *Retorikák a reformáció korából*, vál., s. a. r., bev., jegyz., tan., szerk. IMRE Mihály, Debrecen, 2000 (Csokonai Könyvtár – Források, 5).

[35] BALASSI Bálint *Versei*, szöv. gond., jegyz. KŐSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., 1993 (Régi Magyar Könyvtár – Források, 4), 125–126.

[36] Misszilisek hasonló szerkezeti elemzése: HARGITTAY Emil, *Régi magyarországi misszilisek retorikai elemzése = Levél, író, irodalom*, szerk. KICZENKO Judit, THIMÁR Attila, Piliscsaba, 2000 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 1), 22–31.

*

Az írás korábbi változata: HARGITTAY Emil, *A régi magyar irodalom jellege és az irodalomtanítás = Irodalomtanítás az ezredfordulón*, főszerk. SIPOS Lajos, Celldömölk, Pauz-Westermann, 1998, 363–379.

Országos Széchényi Könyvtár

HOLL BÉLA

A RÉGI MAGYARORSZÁGI NYOMTATVÁNYOK MEGHATÁROZÁSA

AZ *RMNY* FOGALMA

Az RMNy körébe tartoznak mindazok az 1711 előtti nyomtatványok, amelyeket a történelmi Magyarország területén bármely nyelven, vagy külföldön egészben vagy részben magyar nyelven nyomtattak.

A régi magyarországi nyomtatványokat Szabó Károly a *Régi Magyar Könyvtár* (*RMK*) 1879-ben és 1885-ben megjelent I. és II. kötetében írta le. Az *RMK* I-II. megjelenése után közölt kiegészítéseket Sztripszky Hiador gyűjtötte össze: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez*. Bp. 1912. Utánnyomata Dézsi Lajos által gyűjtött adalékokkal kiegészítve 1967-ben jelent meg. Az 1912 óta publikált adatok nagy része a Magyar Könyvszemle (MKsz) e célt szolgáló *Magyar Könyvesház* c. rovatában találhatók.

(Az *RMK* III. kötete a magyarországi származású írók külföldön kinyomtatott műveit sorolja fel. Anyagát nagy részben még Szabó Károly gyűjtötte, de már halála után 1896–1898-ban Hellebrant Árpád adta ki. Az *RMK* III. nem tartozik az RMNy körébe.)

Az RMK szám szerinti megoszlása:

	Szabó	Sztripszky	Dézsi
RMK I	1793	452	65
RMK II	2452	280	24
	4245	732	89

Az utóbbi négy évtizedben folytatott anyaggyűjtés eredményeként ma mintegy 6000 régi magyarországi nyomtatványról van tudomásunk.

Az idővel felgyülemlett pótlások és adalékok szükségessé tették a régi magyarországi nyomtatványok új szempontú rendszerezését és leírását. A hosszú előkészületet igénylő munkálatok eredményeként jelent meg a Régi Magyarországi Nyomtatványok tudománytörténeti kézikönyvének, az *RMNy*-nak első kötete, amely 1601 előtt megjelent összesen 896 nyomtatványt foglal magában. Felépítése kronologikus és a nyomdahelyek betűrendjében az *RMK* I. és II. kategóriáját olvasztja egybe.

A RÉGI MAGYARORSZÁGI NYOMTATVÁNYOK JELENTŐSÉGE

A RMNy-ok nemzeti művelődésünk értékes emlékei, amelyeket úgy is, mint tárgyi emlékeket, úgy is, mint művelődéstörténeti dokumentumokat különösen meg kell becsülnünk. A magyar nyomdászat ugyan a XVI–XVII. századi európai nyomdászatban szerény helyet foglal el, aminek magyarázata e viszontagságos századok mostoha történelmi körülményeiben keresendő. Ezért jutott kevesebb figyelem a művelődésre, ezért volt csekélyebb a könyv és az olvasás iránti igény. Latin nyelvű tudományos munkákat egyszerűbb volt külföldről beszerezni. A hazai szerényebben felszerelt és szűkösebben ellátott nyomdák feladata tehát általában a magyar nyelvű, valamint a hazai érdeklődésre számot tartó kiadványokra szorítkozott. A kiadványok példányszáma általában nagyon alacsony volt. Legtöbbször azt nyomtatták, aminek költségét az író vagy egy mecénás vállalta.

A régi magyarországi nyomtatványoknak több mint a fele a vallás, az egyházak szolgálatában jelent meg. A nyugat-magyarországi és felvidéki nyomdák (Bártfa, Lőcse, Trencsén) és Erdélyben Szeben és Brassó evangélikus, Debrecen, Nagyvárad, Gyulafehérvár, Kassa, Pápa nyomdái református, Bécs, Nagyszombat, Pozsony és később Kassa is katolikus könyveket nyomtattak. Az unitáriusok könyvei Kolozsvárott jelentek meg. Kiadványaik műfaj szerint: biblia és kommentár, katekizmus, imádságos- és énekeskönyvek, elmélkedések, prédikációk, teológia és hitviták.

A világi műfajok közül a XVI. században különösen népszerűek a históriás énekek és széphistóriák. A versek közül különösen nagy tömegben jelentek meg latin alkalmi versek keresztelőre, esküvőre, temetésre. Az elbeszélés, mese, dráma, vagyis a prózai szépirodalom különösen kezdetben kevés kiadvánnyal van képviselve. A filozófiai munkák közül inkább tankönyvek, logika és dialektika jelentek meg. Néhány orvosi, természettudományi, alkalmazott tudományi kiadvánnyal a tudománytörténeti szakirodalom már behatóan foglalkozott. Gyakorlati célt szolgáltak a törvénytárak (Werbőczi) és az országgyűlési artikulusok. Néhány politikai irat (Querela Hungariae) értékes történelmi dokumentum. Elég nagy számban jelentek meg tankönyvek, nyelvtanok, szójegyzékek, nyelvgyakorló könyvek; jelentős részük latinul, mivel a tanítás alapja a latin nyelv volt. A legnépszerűbbek voltak a naptárak és a népkönyvek különféle fajtái (álmoskönyv, história, szorzótábla, tudósítás), amelyek a nyomdász számára számottevő és biztos jövedelmet is jelentettek.

Mindebből következik, hogy a régi magyarországi nyomtatványok művelődéstörténetünk páratlan forrásai. Különösen alkalmasak a pedagógia, a néphagyomány és folklór, kiváltképpen pedig a magasabb szellemi érdeklődés, a művelődés és nem utolsósorban a hazai egyház- és vallástörténet tanulmányozására.

A RÉGI MAGYARORSZÁGI NYOMTATVÁNYOK MEGHATÁROZÁSÁNAK FŐBB SZEMPONTJAI

1. Az ép, hiánytalan példányok azonosítása viszonylag a legegyszerűbb feladat. Legelőbb is megkíséreljük az *RMK* I. és II. vagy az *RMNy* köteteiben leírt művek között megkeresni. Ha itt nem található, azokat a pótlásokat kell átnézni, amelyeket az OSZK-ban az RMNy-munkaközösség tart nyilván. Ha itt sem található, feltehetően eddig nem ismert nyomtatvánnyal van dolgunk. (Lásd a továbbiakat a 4. pontban.)

2. A hiányos, csonka művek meghatározását leginkább a címlapnak és az impresszum-adatoknak hiánya nehezítheti. Mindenekelőtt el kell döntenünk tipográfiai külső alapján a nyomtatás hozzávetőleges idejét (melyik századból való, beletartozik-e az RMNy-korszakba?). Ezután az adatok teljes hiánya esetében a mű tartalmi megismeréséből kell kiindulnunk és keresnünk kell a szóba jöhető szerzőket, a mű esetleges korábbi vagy későbbi kiadásait. Ha bebizonyosodik, hogy már ismert nyomtatványnak egy csonka példánya került kezünkbe, a leírását a könyvészeti adatok alapján rendszerint megnyugtató eredménnyel végezhetjük el. Ha a hiányos, vagy csonka nyomtatvány ismeretlennek bizonyul, a további eljárás azonos a fragmentumokéval.

3. A töredék-nyomtatványok meghatározásánál is előbb a hozzávetőleges időbeli elhelyezést kell megkísérelni. Ebben támpontot nyújthat a fragmentum eredetének ismerete (pl. a kötéstábla készítésének ideje). A kötéstáblák felbontása, a fragmentumok feltárása ezért tervszerű, igen gondos és körültekintő munkát kíván, amit ajánlatos szakemberek megkérdezésével és segítségének igénybevételével végezni. Ezután a töredék szövegét kell gondosan átolvasni, és a szerzőre, a kiadás körülményeire, a mű tartalmára vonatkozó esetleges megjegyzéseket, rejtett adatokat, utalásokat megfigyelni. Ezek birtokában tájékozódhatunk az *RMK*, *RMNy* és a pótlások leírásai között. Ha a vizsgálat negatív eredménnyel jár, gondolhatunk arra, hogy a töredékben talált nyomtatvány még le nem írt, ismeretlen régi magyar nyomtatvány.

4. Az ismeretlennek bizonyuló régi magyar nyomtatványok leírásánál a könyvtáros nem elégedhet meg a könyvtári címleírással. Lehetőség szerint törekednie kell a sokoldalú tudományos vizsgálatra. Ennek során a legfontosabb feladat tipográfiai kritériumok (betűtípus, könyvdísz, papír stb.) alapján a nyomdahely megállapítása. Ezt követi a szerzőnek, a mű tárgyának és címének, valamint a nyomtatás idejének meghatározása, amelyhez komplex vizsgálattal az irodalomtörténet, a nyelvtudomány, a történettudomány különféle szakterületeinek módszereit is igénybe kell venni.

5. A régi magyarországi nyomtatványokkal kapcsolatban a feldolgozó munka előírás szerinti feladatain kívül könyvtártörténeti szempontból a művek egykori tulajdonosainak (posszesszor-kutatás), helytörténeti szempontból pedig a regionális, testületi, felekezeti érdekeltségű könyvírók, auktorok behatóbb vizsgálata is kívánatos.

IRODALOMJEGYZÉK

Borsa Gedeon: *Töredékesen előkerült két ismeretlen XVI. századi magyar nyomtatvány.* MKsz 1969, 401–403.

Bredár Gyula: *Gálszécsi énekeskönyvének Prágában előkerült töredéke.* MKsz 1965, 256–263.

Csanda Sándor: *Ismeretlen régi kassai magyar nyelvű nyomtatványok.* MKsz 1970, 381–387.

Csapodi Csaba: *A bártfai kalendárium egy ismeretlen kiadása.* MKsz 1959, 196–198.

Fazakas József: *Egykorú törvénykiadásaink 1595-től 1688-ig.* OSzKÉvk 1965/1966, 158–167.

Fazakas József: *Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I–III. kötetéhez.* OSzKÉvk 1959–1967. évfolyamaiban.

Holl Béla: *Adalékok a Káldi Biblia történetéhez.* MKsz 1956, 52–58.

Holl Béla: *Adalékok a XVI. századi kolozsvári Donatus-kiadások történetéhez.* MKsz 1970, 378–381.

Holl Béla: *Ein unbekannter Klausenburger Melanchton-Druck aus dem XVI. Jahrhundert.* MKsz 1966, 376–385.

Holl Béla: *Poncianus históriája XVI. századi kolozsvári kiadásának töredékéről.* MKsz 1966, 255–259.

Jakó Zsigmond: *Nyomtatott bibliai színjáték töredéke a XVI. századi Erdélyből.* MKsz 1965, 313–328.

Mestan, Antonin: *Gálszécsi énekeskönyvének Prágában előkerült töredéke.* MKsz 1965, 255–256.

Molnár József: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között.* Bp. 1963. Akadémiai Kiadó.

Nussbächer, Gernot: *Neue Beiträge über das Druckwerk „Török Császárok krónikája".* MKsz 1970, 387–394.

Schulek Tibor: *XVI. századi magyar nyomtatványok töredékei a wolfenbütteli könyvtárban.* MKsz 1970, 119–129.

Soltész Zoltánné: *Impresszum nélküli régi magyar nyomtatványok meghatározása.* MKsz 1961, 66–80.

Trócsányi Zoltán: *Adalék XVII–XVIII. századbeli nyomtatványok meghatározásához.* MKsz 1956, 51.

Trócsányi Zoltán: *Két kiadás és könyvmeghatározás.* MKsz 1961, 457–478.

Trócsányi Zoltán: *Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása.* Bp. 1935.

Vértes O. András: *Az u és v hangok jelöléstörténetéhez.* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 44. sz.) Bp. 1939.

*

HOLL Béla, *A régi magyarországi nyomtatványok meghatározása = Régi könyvek és kéziratok*, szerk. PINTÉR Márta, Bp., 1974, 97–100.

HORVÁTH IVÁN

SZÖVEG

Gerézdi Rabán emlékének

Még mindig megvan Kossuth Lajos bicskája – regélik adomázó urak –, itt s itt őrzik. Csak a pengéjét kellett kicserélni egyszer, mert elvásott. Egyszer meg a nyelét, mely korhadni kezdett.

Az irodalmi szövegek is változnak az idő múlásával. Közben éppoly magától értődő természetességgel őrzik meg önmagukkal való azonosságukat, akárcsak a kormányzói zsebkés. E képtelen ellentmondás az irodalmi szöveg megfoghatatlan tündértermészete és makacs önazonossága között, ez lesz mostani tárgyam.

Előbb arról szólok, hogy a szöveg mindig széthullik változatok garmadájára, és úgy kell tudomásul vennünk, mint ami eleve többes számú, és eleve csak statisztikailag létezik. Utóbb aztán az ellenkezőjéről beszélek: arról, amikor mégsem mondunk le az egyetlenegy, hiteles összöveg ábrándjáról, s ha az közvetlenül nem áll a rendelkezésünkre, akkor teremtő képzelőerőnkkel valósággal létrehozzuk. E két végletet mutatja be e tanulmány két fejezete. Ennyi volna benne az okszerűség. Lehet, hogy az Olvasó majd nem találja elég következetesnek ezt a szerkezetet: az ellentétes részek jámbor egymás mellé állítását, úgyszólván az önellentmondás mondását. Lehet, hogy igazából csak az élet teremt kapcsolatot a két rész között, mert mindkettőben személyes tapasztalataimról számolok be. Aztán másvalakinek az életéről is szó esik majd, és a haláláról.

IFJÚSÁG

Fehér köpenyek, műszerek. Vérvétel az esztétikai befogadás előtt, vérvétel utána. Agyhullámok rögzítése katharzis közben. Irodalomtudományi Intézet. Szövegstatisztika. Tartalomelemzés. Számítógép. Holerith-lyukkártya. Írd újra mint. Generálni. Kötelező transzformációk. Mélystruktúra. Szemiotika. Szemantika. Martinkó, Nyírő, Hankiss, Miklós, Szili, Bojtár!

Forradalom volt ez, és tudtuk is, hogy az. A szövegközéppontú strukturalizmus híveiként azokat az eljárásokat (az orosz formalisták szavával: *prijomokat*) tanulmányoztuk, amelyek a rest anyagot irodalmi művé szervezték. Boldogok és büszkék voltunk: mindenki előtt, még a kívülállók előtt is nyilvánvaló volt, hogy nekünk van igazunk. A támadások csak minket erősítettek. Szinte irigyeltük Szegedy-Maszákot, akit néhány héten belül kétszer bírált meg a *Népszabadság*. Amennyire mocskosnak tartottuk ellenfelünket, az ideologikus irodalomtudományt, annyira tisztának képzeltük magunkat. Ők az erkölcseikre se vigyáztak, mi még a legapróbb szavunkra is. Mirajtunk nem múltak sorsok, könyvek – igazság szerint semmi sem múlt rajtunk –, de annál nagyobb felelősséggel nyúltunk az „irodalmi műalkotásokhoz" (így neveztük a műveket). Fogalom- és kifejezéskincsünket a friss külföldi szakirodalom

segítségével gondosan karbantartottuk. Hivalkodóan vállaltuk a tudományosság legszigorúbb játékszabályait. „Mögkonstruáljuk a metanyelvet": ez volt akkoriban egy emlékezetes szegedi hallgatónő szavajárása.

Nem akartunk úgy járni, mint Jakobsonnál a rendőrség, amely a gyilkosság után letartóztatja az áldozat lakásán található összes személyt és mindenesetre még néhány járókelőt, nem akartuk letartóztatni az író gyermekkorát, szerelmi életét, társadalmi osztályhelyzetét, olvasmányélményeit pusztán azon az alapon, hogy hátha közöttük van a gyilkos, aki az esztétikumot elkövette. Nem, mi a szabályokat kerestük, azokat, amelyek a remekművet létrehozták. *Hogyan készült Gogol Köpönyege?* – így hangzik a kérdés egyik akkoriban fölfedezett bálványunk, Borisz Eichenbaum tanulmányának (1919) címében, s ez a kérdés természetesen nem az alkotás (amúgy is megismerhetetlen) lelki folyamatára, hanem a szöveg mögött fölismerhető műfogásokra vonatkozik, arra, hogy *miként van megcsinálva*, „kak szgyelano".

S amiként a szerző mulandó és esetleges személyiségétől, akként az olvasóétól is megpróbáltuk elválasztani a művet. Két okból is elődünknek tekintettük a fiatal Horváth Jánost. Egyrészt azért, mert *Petőfi*jében (1922) nem elsősorban az inges-gatyás népköltőt, de nem is a világszabadság vértanúját, hanem a literary gentlemant állította elibénk, aki irodalmi szerepek, hangnemek, minták között válogat, s így az irodalom világából lép olvasója elé újításaival. Másrészt azért, mert Horváth János, amikor Petőfi egykori személye helyett örvendetes módon Petőfi szövegeiről szólt bővebben, akkor nemcsak az alkotó életrajzi alakja iránt mutatott meglehetős közömbösséget, hanem önmaga iránt is. Nem arról értekezett, hogy ő mi minden szépet-jót érez Petőfi olvastán.

Az irodalomtudós műszerére méltó, objektív szöveg ábrándja aztán elég hamar elillant. Megjelent Jakobson és Lévi-Strauss végtelenül finom és részletdús elemzése Baudelaire *Macskák* c. költeményéről. Michael Riffaterre vitacikkéből viszont csakhamar kiderült, hogy a Jakobsonék által előállított kristályszerkezet megtévesztő: nem számol az íróval, aki a múlt században élt, és még rendelkezett bizonyos, azóta feledésbe merült, de az értelmezéshez bizony hasznos nyelvi és irodalmi megszokásokkal, és nem számol az olvasóval, aki egy őáltala szabályozott időbeli folyamat, az olvasás részeseként maga is részt vesz a mű hatásának létrehozásában. Minden olvasó előzetes várakozásokkal közelít a műhöz, minden olvasó másként. Előzetes ismeretek nélküli olvasó nincs, az ember nem tud nem tudni arról, amit tud.

Most már vagy tizenöt-húsz éve úgy tartjuk, hogy nincs önmagában való, objektív, tőlem vagy tőled független szöveg, csak olyan van, amely máris valamilyen kölcsönhatásba lépett befogadójával. Nálunk először Bojtár Endre és Szegedy-Maszák Mihály hangsúlyozta, hogy az irodalmi folyamatnak az olvasó a főszereplője, és hogy irodalmi művekről eleve csak egyéni olvasatok nyomán van egyáltalán tudomásunk. A mű csupán befogadási feladat, egyéni interpretációra váró partitúra, idézi Manfred Naumannt, illetve Barbara H. Smith-t Bojtár (1992, 25), majd ő maga is leszögezi: „Csak elolvasott szöveg van" (27), továbbá: „Szöveg és mű megkülönböztetése, egy eszményi kiindulópont föltételezése a legjobb esetben is csak mint elméleti fikció állhatja meg a helyét, bár sok hasznát így sem látom" (35, de vö. még 54–55!).

A szövegközéppontú strukturalizmus végül világszerte megbukott, elterjedt viszont a művészi befogadás esztétikája, illetve az irodalmi művek herméneutikája. Arról, amit korábban rajtunk kívül levőnek gondoltunk, amire korábban a kutatásunk irányult, kiderült, hogy mibennünk van, és rajtunk kívül hozzáférhetetlen. A herméneutika korában nincs értelme megkülönböztetni a még értelmezetlen szöveget (hiszen ilyent még senki sem tapasztalt) és a már értelmezett művet. A szöveg fogalma beleolvadt a műébe. A műben pedig társszerzővé vált az író és az olvasó.

SZÖVEG ÉS MŰ

Egy apró kérdés persze továbbra is megoldatlan marad, sőt megfogalmazatlan. (Egyesítéseket kimondó álláspontokat általában nem valami könnyű pontosan szavakba foglalni.) Amikor kimondjuk, hogy egyazon dolog a szöveg és a mű, akkor tulajdonképpen olyasmit egyesítünk, amit szemléletünk előzőleg már szétválasztott.

– *A szöveg és a mű megkülönböztethetetlen egymástól.*

– *Mi megkülönböztethetetlen tehát?*

– *A szöveg és a mű.*

A kérdés másként is fölvethető. Ne feledjük, hogy az értelmezés tapasztalatán alapul szöveg és mű fogalmának egyesítése, az értelmezés viszont olyan tevékenység, amelyhez nemcsak alany, hanem tárgy is kell.

– *Értelmezni? Mit?*

Lehet, hogy mégis objektív dolog a szöveg?

Vegyük újra szemügyre a herméneutika egyik alapmegfigyelését. Mindannyian, nemde, abból indulunk ki, hogy az olvasók nem egyformán értelmezik a szövegeket, sőt még ugyanaz az olvasó ugyanazt a szöveget is különböző időpontokban más-másféleképpen értelmezi. De vajon egészen biztos alapokon nyugszik-e ez az elterjedt vélekedés? Hiszen – ha belegondolunk – a megfigyelésnek többféle magyarázata lehetséges!

– *(1) Kinézek az ablakon: látok túloldalt egy világosszürke házat. Megint kinézek: megint látok túloldalt egy világosszürke házat. Minden kipillantásom valóban létrehozna egy-egy épületet?*

– *(2) Idejár egy városi galamb az ablakpárkányra, világos, szinte fehér. Délelőtt is itt álldogált egy acélszürke. Tegnap egyszerre kettőt láttam. Ennek a rejtélyes madárnak időről időre csakugyan megváltoznék a színe és a száma?*

Ha azt mondjuk: különböznek az értelmezések, ez annak a feltételnek a fennállását is jelenti, hogy az, amit értelmezünk, mindeközben azonos marad önmagával. Ha értelmezésünk tárgya két értelmezés között maga is megváltoznék, akkor milyen alapon jelenthetnők ki, hogy egyazon szövegnek különböző értelmezései lehetnek? Mi lenne *az*, aminek az értelmezései különböznek? Ha azt mondjuk, hogy egyazon szövegnek különböző értelmezései lehetnek, akkor egyúttal azt is mondjuk, hogy a szöveg objektív, mert hiszen értelmezésről értelmezésre haladva mindvégig változatlanul önmaga marad. Így még az irodalomtudo-

mányi herméneutika feltétlen hívei is, miként a teológusok és a jogászok, gyermeki bizalommal csüggnek a szöveg objektivitásának kimondatlan sarkigazságán.

A szöveg önmagával való azonossága tehát szükséges feltétele annak, hogy kimondhassuk: különböznek az értelmezései. Pedig ez a feltétel csak korlátozottan teljesül!

A dolgot példával mutatnám be. Nekem először az *Anyám tyúkja* Lukácsy Sándor-féle elemzése mutatta meg, hogy mennyire reménytelen a szövegközéppontú ősstrukturalizmus álláspontja, hogy mennyire egyéniek a műértelmezések. Én – mint, gondolom, sokan – ifjúságom végére érve visszataláltam Petőfihez, fölismertem az óriást. Elismerésemet azonban eszembe sem jutott a szóban forgó versre pazarolni. Lukácsy egy 1978-as ünnepi előadásában az *Anyám tyúkja* utolsó sorát (*anyám egyetlen jószága*) váratlan összefüggésbe állította a költő halálával: Petőfi őszerinte azért halt meg a segesvári csatában, mert nagyon szegény volt, mert el kellett adnia a Bemtől kapott lovát, és gyalog menekült. Aki utoljára látta, Lengyel József katonaorvos, lóhátról látta, és életben maradt. Nekem a versről soha nem jutott volna eszembe ez a jogos gondolattársítás. Különböznek az olvasók, s ezért különböznek a művek is.

Ám folytassuk a gondolatmenetet. Nemcsak nekem van meg az *Anyám tyúkja*, megvan az másoknak is. E verspéldányok a legkülönfélébb hordozó testekre tapadnak: elemi iskolai olvasókönyvek, Petőfi-*Összes*ek és más nyomtatványok, továbbá pacás irkák papírjára, egy első kiadású verskötet mikrofilmjére, egy szövegarchívum mágneslemezére. Ami mármost mindebben közös, ami független a hordozótól, azt nevezzük szövegnek. A szöveg valódisága a szerzői jog szerint is független a hordozójától, leválasztható arról, másmilyen, mint a képzőművészeti alkotások valódisága. A szöveg maradéktalanul átvihető egyik hordozóról a másikra, átírható más kódba, és visszaírható az eredetibe. (Másként és pontosabban: a szöveg olyan rendezett halmaz, melynek elemeit egy másik rendezett halmazba úgy képezhetjük le, hogy a leképezés egyrétűen lefedő [bijektív] legyen [vö. Ju. M. Schreider, 1975, 59].)

Úgy mondjuk, hogy a szövegnek különböző egyéni olvasatai, egyéni értelmezései lehetségesek: másként olvasták a múlt században, másként ma, másként X. és másként Y. Ez azonban végül is nem teljesen bizonyos. Lehetséges, hogy a múlt században az *Anyám tyúkjá*nak nem csupán a hordozópéldányai, hanem esetleg még a szövegei is mások voltak, mint a mi zűrzavaros korunkban. Lehetséges, hogy más *Anyám tyúkjá*t ismer Lukácsy, mást én. Csak akkor beszélhetünk különböző egyéni olvasatokról, ha ama tárgy, amelyre a különböző olvasások irányulnak, korokon és olvasókon keresztül keményen azonos marad önmagával. A herméneutikai alapmegfigyelésből, az olvasatok különbözőségéből így következik, meglepő módon, a szöveg objektivitása. A szövegközéppontú strukturalizmust fölváltó herméneutika így lesz szállászcsinálója újfent valami második szövegközéppontú strukturalizmusnak.

Ez azonban már statisztikai természetű lesz.

Hogy miért? Mert szöveg nincs, csak szövegek vannak. S ha a szöveg eleve többes számú fogalom, akkor csak statisztikailag, bizonyos korlátozásokkal azonos önmagával. Maga is egyéni, teremtő olvasatok nyomán született, és születik folyton újjá, miként a népköltészet, szerzők, kódexmásoló barátok, gépírókisasszonyok, szedők, szerkesztők, irodalomtörténészek összeműködésének eredményeképpen. (S itt megint belépne egy második herméneutika,)

Korlátozott önazonosság... Az ellentmondást a szövegkiadó se megkerülni, se megoldani nem tudja. A kritikai kiadás sajtó alá rendezőjének például az a feladata, hogy a változatok összevetésével egyetlen, hitelt érdemlő szöveget állítson elő, s lássa el azt a tekintély pecsétjével, hiszen a későbbi, egyszerűbb kiadványok számára hosszú ideig az ő munkája fog zsinórmértékül szolgálni. Ha megnézzük a kritikai kiadásokat, gyakran mégis azt tapasztaljuk, hogy a fáradságosan létrehozott egy-szöveg mögül csak-csak kibújik a sokféle: a változatok visszakövetelik önállóságukat. Lássunk mindjárt egy egyszerű esetet.

1931 tavaszán, a kommunista párt segítségével adták ki József Attila *DÖNTSD A TŐKÉT, NE SIRÁNKOZZ* c. versfüzetét, 8. lapján a *Nyár* c. költeménnyel. A vers utolsó szakában a következőket olvassuk:

Ily gyorsan betelik nyaram!
Ördögszekéren jár a szél –
csattan a menny és megvillan
elvtársaim: a kaszaél.

A költő *Medvetánc* c. gyűjteményes kötete, a papírgyáros Herz Henrik segítségével, 1934 karácsonyán jelent meg. Ebben a *Nyár* utolsó szaka így fest:

Ily gyorsan betelik nyaram.
Ördögszekéren hord a szél –
csattan a menny és megvillan
kék, tünde fénnyel fönn a tél.

Országos Széchényi Könyvtár

Vajon egy vers-e ez a kettő? S egyáltalán lehet-e két különböző dolog ugyanaz a dolog? E régi fogós bölcseleti kérdésre a szövegkiadónak a gyakorlatban kellene kielégítő feleletet adnia.

A költő 1955-ös *Összes Művei*nek kiadói persze az osztályharcos változatot részesítették előnyben. Úgy gondolták – s mint később kiderült, nem alaptalanul –, hogy a költő külső kényszernek engedve módosította versét. Stoll Béla kutatásaiból ma már tudjuk: Herz Henrik csakugyan azzal a feltétellel adott ingyen papírt a *Medvetánc* kinyomtatásához, hogy a kész kötetet az ügyészség nem fogja ugyanúgy elkobozni, ahogy néhány évvel korábban a *DÖNTSD A TŐKÉT...* példányait.

Az 1984-es kritikai kiadás immár a *Medvetánc* variánsát közli főszövegként, az „elvtársaim"-at pedig a lap aljára, a korábbi, elvetett változatok közé száműzi. Zord elégtétellel szemléltem én ezt, amikor arra vonatkozó bizonyítékokat gyűjtögettem, hogy József Attila 1934-ben eltávolodott a kommunista párttól. A mozgalomban csalódott költő épphogy nem elvei ellenére egyezett meg a papírgyárossal. 1934-es cikkeiben nagy meggyőző erejű érve-

ket sorakoztatott föl a kommunista mozgalommal szemben. S különben is fölösleges azon tépelődnünk, hogy miért változtatta meg szövegét, ha egyszer ez a végső, a vállalt, az utókorra hagyományozott „editio definitiva". Az 1984-es kritikai kiadás sajtó alá rendezője a helyes úton járt.

Ám valahogy mégis sajnálom a *DÖNTSD A TŐKÉT...* változatát. Az az „elvtársaim", az is nagyon jó. Váratlanul érkezik, de rögvest a helyére kerül. Egyetlenegy szó csupán, ám sok minden kiderül belőle arról, hogy ki a beszélő, kik a hallgatói, a záró jelkép („a kaszaél") értelmezését pedig nyilvánvalóan segíti. – Azt hiszem, a *DÖNTSD A TŐKÉT...* változatát nyugodtan az 1934-es szöveg mellé állíthatjuk. Egy vers ez, vagy kettő? Kettő; két különböző, két egyenrangú. Ne kelljen választanunk közülük!

De ha kettő, akkor három. József Attila nemcsak a forradalmi kifejezéseket cserélte újakra 1934-ben, hanem egy-két apróságban a költemény irályát is módosította. S ha már egyszer a korábbi változatot nem egyszerűen nyersnek és selejtesnek tekintjük, hanem bátran a *Medvetánc* verziója mellé mertük állítani, miért ne vezetnők át reá ezeket a nyelvhasználati javításokat? Az 1955-ös összkiadás sajtó alá rendezői épp így cselekedtek: „A Döntsd A Tőkét, Ne Siránkozz szövegét közöljük, kivéve a 4. sort, amelyben a Medvetáncban végrehajtott változtatás (*ring az ég* helyett *leng az ég*) független a költemény politikai értelmének eltüntetésétől" – írták. Így jött létre a *Nyár* legismertebb szövege, az, amelyet azóta nemzedékek – az enyém is – dédelgetve mondogatnak magukban.

Ezt az igen szép változatot a költő vagy 17-18 évvel a halála után írta, 1954–55 körül, ami különböző megfontolásokból kedvezőtlen, ha a sajtó alá rendezőket nem akarjuk társszerzőkké átminősíteni. Ámde csakugyan: mikor is alkotta meg e művét József Attila? Akkor-e, amikor az első változatot papírra vetette, '29–'30-ban, vagy akkor, amikor az utolsót, '34-ben? Netán azokban az években is, amikor egyáltalán nem nyúlt hozzá, tehát úgyszólván *állandóan jóváhagyta*? Az új kritikai kiadás, láttuk, a '34-es változatot adja főszövegként, de az 1929–1930-as évekhez beosztva.Ez a megoldás sem mondható nagyon kedvezőnek.

A kritikai kiadások szövegei a figyelmes rájuktekintés nyomán gyakran mintha rögvest szétesnének egyenrangú változatokra, keletkezésük időpontja, szerzőjük s megannyi más ismérvük elmosódik, önmagukkal való azonosságuk korlátozottá válik. Ezt a megfigyelést – házi használatra – „leningrádi jelenség"-nek neveztem el, két ottani szövegkiadás nyomán, amelyek véletlenül a kezembe kerültek.

Tudvalevő: a *Roland-ének* hőse, hogy értesítse a negyvenmérföldnyi távolságban tartózkodó Nagy Károly császárt a szaracénok támadásáról, akkorát fúj Olifant nevű kürtjébe (vö. a chartres-i székesegyház üvegfestményével), hogy halántékcsontja szétreped, és a fülén kifolyik az agyveleje. Érezvén ekkor, hogy közelg a halál, Roland elbúcsúzik Durendal nevű kardjától, amellyel az ősz szakállú császár számára oly sok földet meghódított: Normandia, Konstantinápoly, Skócia stb. mellett „Onguerie"-t, „Magyarország"-ot is, olvassuk N. A. Sigarevszkaja ófrancia szöveggyűjteményében (1975). Ellenben ha V. Sismarjov hasonló, de terjedelmesebb olvasókönyvét (1955) ütjük föl, az idézett helyen nyomát sem leljük Magyarországnak! A pétervári franciaszakosok Magyarország tekintetében most a legteljesebb tanácstalanság állapotában leledzhetnek. Az efféle „leningrádi jelenség" persze

általában mindannyiszor előáll, valahányszor a szövegkiadóknak módjuk van több kútfőből szemelgetni. A szakember, de még a Roland-filológia műkedvelője is, épp ezért lehetőleg nem pusztán a legjobb kritikai kiadást használja, hanem a polcán tartja az *összes* forrást, az adott esetben például a Raoul Mortier által közzétett mind a tíz kötetet (1940–1944).

A kritikai kiadás zsinórmérték a népszerű kiadások számára, de nem az a tudósnak. Forrásegyesítő, szabványosító s így óhatatlanul torzító jellege néha még akkor is megmutatkozik, amikor nincsenek ugyan egybevetendő, különböző változatok, hanem csupán annyi történik, hogy a közzétevő kénytelen kimozdítani a szöveget eredeti környezetéből. Az ilyen – persze aprócska – módosulás példájaként a gimnazista József Attila kötetének nyitóversét idézem:

Ó, zordon Szépség, trónusodhoz jöttem,
Bús koldusod, ki elfáradt szegény.
Vér-rózsák nyíltak lábom vak helyén,
De trónusodhoz mégis elvetődtem...

Ez az egyetlen cím nélküli darab az ifjúkori versgyűjteményben, s mindjárt a kötet élén. Címe tehát nyilván az, ami a köteté: *Szépség koldusa*. Vagy nézzük a költő következő versgyűjteményét! A *NEM ÉN KIÁLTOK* szintén címtelen darabbal kezdődik:

NEM ÉN KIÁLTOK, A FÖLD DÜBÖRÖG.
VIGYÁZZ VIGYÁZZ, MERT MEGŐRÜLT A SÁTÁN...

A költemény környezete az előbbi példáéhoz hasonlít: ez is cím nélküli – helyesebben: címadó – verse egy gyűjteménynek (ráadásul még a nyomdai megoldást – az ún. verzális szedést – tekintve is a kötetcímet folytatja). Nos, az ilyen finomságok azonnal elvesznek, amint a versek bekerülnek a kritikai kiadás gépezetébe. Ott a *Szépség koldusa* c. kötet nyitóverse természetesen egyszerűen cím nélkülinek minősül, akárcsak a költő megannyi befejezetlen műve... Íme a tanulság: mindig célszerű még a kritikai kiadás mellett is a kezünk ügyében tartanunk az eredeti versgyűjetmények hasonmását vagy gondos, betűhű forráskiadását.

S mintha újaban épp ezek, a forráskiadások jönnének divatba! Mintha a kritikai kiadásból épp a *kritikai*, vagyis szabványosító és – talán – hatalmi (vö. Dávidházi P., 1989) jellege válnék nemkívánatossá! Mintha a szövegkiadónak immár nem az lenne a fő dolga, hogy sok szövegből egyet – egy igazit és hiteleset – hozzon létre, hanem az, hogy épp fordítva: hozzáférhetővé tegye *mindahányat*. Úgy jártunk, mint ama platóni beszélgetést olvasván, amely úgy kezdődik, hogy „egy a Mindenség", meg: a „Mindenség nem »sok«" (*Parmenidész*, 128b), de aztán mégis arra a kérdésre lyukad ki, hogy „A létező Egy tehát ily módon határtalan sokaságú lesz?" (143a, Kövendi Dénes ford.)

Az utóbbi időben bontakozott ki a szövegkiadás két új irányzata. Az egyik az ún. „genetikus textológia", amelyet egy *Helikon*-különszám (1989) és Pierre-Marc de Biasi előa-

dásai nálunk is ismertté tettek. A másik a számítógépes szövegleltárakhoz és szövegbankokhoz kapcsolódik.

A genetikus kiadó nem becsüli mértéken fölül az *ultima manust*, a szerző utolsó kezevonását. De még a szerzői szöveg végleges, „ércnél maradóbb" formáját, az utókor ítélete alá bocsátott *editio definitivát* sem tünteti ki különös figyelmével, hanem egyenrangúnak tekinti az „előszöveg" minden állomásával (az ötletcédulától az utolsó előtti változatig). Például nem állít föl rangkülönbséget a *Nyár* 1929–30-as, ill. 1934-es szövegei között. (Ám azért a költő halála után készült 1955-ös „utószöveg" már őt sem érdekelné.)

A számítógépes szövegbankok készítése 1949-ben kezdődött, és mára bizony kezd arra a képződményre emlékeztetni, amelyet Borges ír le *Bábeli könyvtár* c. elbeszélésében. Ennek magának is két irányzata van.

Van, aki a szövegrögzítéssel kezdi. Kis fizetésű, színesbőrű gépírónőkkel például néhány év alatt begépeltették lényegében az egész angol költészetet *úgy, ahogy van*, és néhány sugárlemezen, szép pénzért kapható is most már ez a *Full Text Data Base*.

Mások először rendet csinálnak az anyagban, s evégett leltárt készítenek. Szegedi tanítványaimmal például még a '70-es években láttunk hozzá, hogy az 1600. december 31. előtti időkből fennmaradt magyar nyelvű versek sokszempontú nyilvántartását elkészítsük, és így jutottunk el arra a fölismerésre, hogy egy-egy költeménynek nincs egyvalamely hiteles szövege, ellenben van sok. Hosszan és eredménytelenül próbálkoztunk eszményi szöveg megállapításával (hogy majd annak az adatait rögzítsük a leltárban), aztán föladtuk e reménytelen vállalkozást, és immár minden szöveg minden egyes, kéziratos vagy nyomtatott változatát, akárkitől származott is légyen, egyenrangúnak tekintettük, nemcsak a genetikusok „előszövegeit", hanem akár a szerző halála után készült „utószövegeket" is.

Ilyenformán a mi nyilvántartásunk adatmodelljében a szöveg eleve többes számban létezik, s így bizonyos elmosódottságot mutat. Az adatbázis használója azonnal tisztába jön azzal a sajátos körülménnyel, hogy nincs szövegeinknek egyetlen olyan – bármily egyszerű – ismérvük sem (szerzőség, terjedelem, versforma stb.), mely szilárdnak, változatlannak volna tekinthető. A szöveg különböző jellemzőit több-kevesebb statisztikai elkentség jellemzi – s mindez már a művészi befogadás előtt, azelőtt, hogy a mai olvasó egyáltalán fölütött volna valamely, a művet tartalmazó könyvet.

Luther híres zsoltárának magyar fordítását, az *Erős várunk nekünk az Isten* kezdetű gyülekezeti éneket mi például nem mernők egyértelműen evangélikus felekezetűnek minősíteni. A leltár a szövegeket úgy mutatja be, ahogy azok a különféle kódexekben és nyomtatványokban megjelentek. Igaz, hogy csak az 1600-ig írott verseket gyűjtöttük össze, de azoknak minden nyomtatott vagy kéziratos előfordulását egészen 1700-ig a teljesség igényével tartjuk számon. Mármost a Luther-ének 1700-ig nem kevesebb mint hatvanszor bukkan fel különféle kéziratos vagy nyomtatott versgyűjteményekben. A gyűjteményeket persze elég pontosan lehet felekezetileg osztályozni. Eszerint az *Erős várunk...* 11 ízben evangélikus, de 13 ízben református, 23-szor egyszerre evangélikus és református, 10-szer unitárius, 3-szor pedig egyenesen katolikus környezetben fordul elő. Ez az ő felekezeti hovatartozása...

Vagy lássuk egy másik népszerű zsoltárnak (Szegedi Gergely, *Nagy bánatban Dávid mikoron vala*) dallamát! Tudvalevő, hogy a régi magyar versek fölött a szerzők, a másolók,

a kiadók gyakran föl szokták tüntetni a nótajelzést, azt, hogy a költeményt melyik ének dallamára kell énekelni. A Szegedi Gergely zsoltárát például a *Boldog az olyan ember az Istenben* dallamára. Meg a *Drága dolog az Úristent dicsérni* dallamára. Meg a *Jézus Krisztus, mi kegyelmes hadnagyunk*éra. Különböző forrásainkban összesen 6 különböző nótajelzéssel fordul elő szövegünk. Ez az ő dallama... (Nem is olyan sok, főleg, ha meggondoljuk, hogy e rendkívül népszerű költemény maga 42 különféle ének nótajelzéseként szerepel.) S mit ír a leltár a zsoltár terjedelméről? „Teljes szöveg, hossza 16, 17 és 18 versszak." Mármint: különböző forrásainkban...

Persze az is torzításokkal jár, ha minden szövegváltozatot egyforma gondossággal lajstromozunk. Előfordult például, hogy X. átírta Y. versét. Ilyenkor olyan művek is szerepelnek a fölsorolt változatok között, amelyekben alig egy-két szó azonos az eredeti szöveg és az átdolgozás között. Zeleméri László *Zúgódik, dúl-fúl magában ez világ* kezdetű zsoltárának 29 változata maradt fönn. A szerző nevét az összeolvasandó strófakezdő betűk, a „versfejek" a szövegromlás miatt többnyire a „ZELEMERI LASzLH" alakban őrizték meg, de egy ilyen változat is akad köztük: „ZEFMSzDNKMISSAHN"! Ez Illyés István kései, erőteljes átdolgozásának eredménye (*Sóltári Énekek*, Nagyszombat, 1693). A katolikus Illyés „az eretnekséggel bőves" szövegekből csak a kezdőszavakat hagyta meg, de azokat sem lustaságból, hanem azért, hogy ezzel a fortéllyal kalauzolja vissza az igaz útra a protestáns énekekhez szokott híveket: „Nótájokat amint tudtam, mind inkább megtartottam, sőt kezdeteket is, hogy akik azokhoz szoktak, mindjárt kezdetekből tudhassák. Egyébaránt a Sz. Bibliának bötűjéhez... a zsoltárokat alkalmaztattam, kihagyván..., melyek ott írva nincsenek, hanem... idegen és eretnek értelemmel is hozzá adattak. Úgymint II. zsoltárban: *Zúgódik & c.* a *tradíciók* ellen, alattomban *dúl-fúl* annak idegen szerzője!" Feltétlen teljességre törekvő leltárunkban a Zeleméri művének változatai között Illyés István alkotását is föl kellett tüntetnünk, jóllehet az utóbbinak szinte csak a kezdőszava maradt azonos a szerzői szöveggel – ám az az egy szó azonos maradt, és nem veszíthettük szem elől, hogy az alig árnyalatnyi módosulást hozó, gondos másolás és a kíméletlen, cenzúrázó jellegű átírás között a különbség a leltározó számára csupán fokozati. („Persze ha helytálló az az elmélet, hogy minden író valójában ugyanaz a szerző, az efféle adatoknak nincs jelentőségük" [J. L. Borges, 1987, 161].)

A régi magyar versek nyilvántartásának (*Répertoire...*) munkálatai közben ezeket a jelenségeket hosszú évekig afféle kellemetlen, fárasztó, zavaró tényezőknek éreztem. Csak lassan kezdtem mélynek, termékenynek és főleg általános érvényűnek érezni azt a tapasztalatot, hogy szöveg nincs, csak szövegek vannak. Egykori munkatársaim is hasonlóan láthatják a dolgot. Aligha véletlen, hogy az adatbázis műhelyének szellemi környezetéből érkező Vadai István egy szinoptikus (minden egyes forrást betűhíven, párhuzamosan közlő) Balassi-kiadás előmunkálatainál tart, Szigeti Csaba a Balassi-univerzumról közölt tanulmányt (1985), arról a Balassi-verstömegről, amelyet a költő a halála után, már a 17. században írt... de még matematikusunk, Gál György is olyan adatmodellt fabrikált a számunkra, s olyanról közölt szakcikket (1989), amelyben nem a gyűjteményekben olvasható művek, de nem is a műveket hordozó gyűjtemények, hanem a tényleges előfordulások, a megjelenési alkalmak, vagyis művek és gyűjtemények valóságos találkozásai számítanak elemi egységeknek.

Először a nyilvántartás, s csak azután a szövegbevitel: mi tehát ezt az utat választottuk. A régi magyar vers adatbázisán most már lassacskán kezd körvonalazódni a magyar nemzeti szövegbank, amely a világhálózatba kapcsolt számítógépeken keresztül máris képes szövegeket (elég sokat), illetve a régi kódexekről és nyomtatványokról fölvett s a szövegekkel összekapcsolt hasonmásokat (nagyon keveset) eljuttatni a felhasználóhoz. Egy nagyon eltökélt ausztráliai, New York-i, sőt székesfehérvári kolléga akár már most is a képernyőjére idézheti a *Balassa-kódex* szövegét, majd a megfelelő részletet tartalmazó kódexlap nagy felbontású hasonmását. (Persze ha valakinek nem felel meg a korszerű, hálózati hozzáférés, hanem testileg is birtokba akarja venni a kódex átírt szövegét és hasonmását, akkor azt sugárlemez formájában továbbra is megrendelheti.) A szövegben való elektronikus keresgélés értelmesebbé vált (itt nem részletezem, miként). Ha a körülmények megengedik, belátható időn belül elvégezzük az összes régi magyar kódex és nyomtatvány gépre rögzítését, és a világhálózaton keresztül valóban kényelmesen hozzáférhetővé is tesszük őket. Hát így készül a magyar nemzeti hozzájárulás a *Bábeli könyvtár*hoz; haladó dolog ez, valóságos sikertörténet, csupa áramvonal.

SOK → EGY

A hagyományos, régi vágású szövegkiadói munka során tehát általában az a feladatunk, hogy a rendelkezésünkre álló sok szövegből egyet csináljunk. Ez persze, láttuk, nehézségekbe ütközik. Mert miközben „más és más víz árad" ránk, mi csökönyösen „ugyanazokba a folyamokba" akarunk belelépni (Hérakleitosz, Kövendi–Steiger-kiad., cxx). Eltekintünk a részletektől, hiszen, úgylehet, „minden egy" (cxxx).

Az egy-szöveg létrehozásában nagyon fontos szerepet játszik a kiadó személyisége. A fő munkaeszköz a *sztemma*: a közös hibák módszerével fölállított szövegleszármazási *fa*, esetleg *háló*. Amikor a *Répertoire*... adatbázisát vagy az azon alapuló számítógépes szövegkiadásokat készítettük, arra törekedtünk, hogy sehol ne szerepeljenek olyan jelenségek, amelyeket nem lehet megfigyelni. Emitt viszont, a hagyományos szövegkiadásban épp akkor a leglátványosabb munkánk sikere, ha az általunk kikövetkeztetett, helyreállított ősszöveg a lehető legtávolabb áll ama közönséges, rontott változatoktól, amelyek forrásainkban olvashatók. A hagyományos szövegkiadás az irodalomértelmezés metaforája: mennél jobban elrugaszkodik a tapasztalhatótól, annál kimunkáltabb és csodálatraméltóbb. Figyeljük csak meg, hogy például az *Árgirus-széphistória* új kritikai kiadásának szövegleszármazási családfája (*Régi Magyar Költők Tára*, XVI. század, IX, 574) szinte hihetetlenül platonikus szerkezetet mutat! Íme: kezdetben volt az ősszöveg, mely természetesen elveszett. Másolataiból töredékek állnak a rendelkezésünkre, egy másolata pedig elveszett. Emennek másolataiból töredékek maradtak, egy másolata pedig elveszett. Emennek másolataiból töredékek maradtak, egy másolata pedig elveszett. Emennek másolataiból egy töredék maradt, egy másolata pedig elveszett. Emennek másolataiból egy késői, de teljes forrás maradt, egy másolata pedig elveszett. Emennek – végre – mindkét másolata elveszett, de a másolatok másolatai megvannak...

Ez a szép a hagyományos szövegkiadási gyakorlatban: az alkotó részvétel lehetősége. Most, amikor – a *Répertoire*... tapasztalatainak hatására – lassan búcsút veszek ettől a nagyra törő és becsvágyó tevékenységtől, elő kell hogy hozakodjam a saját történetemmel. Dicsekvés ez, jól tudom, de hiszen van is mivel dicsekedni. Én is Árkádiában éltem, én is voltam klasszikus magyar költő! Legalábbis rajta hagytam a kezem nyomát az életművén... És két évforduló is ürügy arra, hogy elmeséljem ezt a történetet. Most májusban volt négyszázadik esztendeje annak, hogy Balassi Bálint belehalt Esztergom alatt kapott sebébe. Annak az apróságnak pedig most van (nem valami kerek, csupán) harmincadik évfordulója, hogy ama balsorsú mondatok megjelentek az akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv Balassi-fejezetében.

Első, és mondhatom, sorsdöntő találkozásom azokkal a bizonyos mondatokkal még '67-ben történt. A kézikönyv – bece- vagy gúnynevén a *Spenót* – Balassi-fejezetét Gerézdi Rabán és Klaniczay Tibor együtt jegyezte, de a mondatokat – mint később megtudtam – Gerézdi írta. Nevezetességük folytán külön bekezdésben idézem őket:

„...külön választotta s egy »más könyvben« írta össze – egy-kettő kivételével – istenes verseit, a többit pedig két egyenlő részre osztotta, házasságát ítélve korszakváltó jelentőségű határkőnek. Házassága előtt írt szerelmi és tavaszi-vitézi énekeit, összesen 33-at, meglehetősen laza rendbe illesztette, jórészt figyelmen kívül hagyva a kronológiát; a sorozat végére azonban, rendkívüli megfontoltsággal, a *Bocsásd meg Úristen*... kezdetű bűnbánati éneket helyezte, hogy utána – a második rész nyitóverseként – rögvest meghazudtolása, a *Méznél édesb szép szók*... következzék. A házassága utáni költeményekből összeállított második rész ugyanis az egész Júlia-ciklust magában foglalja, vagyis 25 verset, melyekhez Balassi 1589 tavaszán-nyarán további nyolcat szerzett. Így e második könyv szintén 33 költeményből áll, amiből joggal feltételezhető, hogy istenes verseinek a számát is 33-ra szerette volna növelni, s azután ezt vagy a világi versek két könyvének elejére, vagy annak a végére helyezni. Mivel a reneszánsz költők verseskötetteiket többnyire valamely – misztikus-szakrális értelmű – számrendszer alapján állították össze, Balassi is egy háromszor 33 költeményből, egy verses prológussal együtt pedig kereken 100 versből álló kötetet óhajtott a jelek szerint kiadni."

Akkor én elsőéves gólya voltam, és a frissiben megjelent hatkötetes akadémiai irodalomtörténeti kézikönyvet – a tankönyvet – még az efféle műveknek kijáró teljes bizalommal forgattam. (Nem ismertem a sorozat későbbi, szembetűnően gyengébb köteteit.) Úgy gondoltam, általánosan elfogadott aranyigazságokat olvasok. Jókora tévedés volt ez!

Semmit sem tudtam arról, hogy az idézett szövegrész szerzője épp akkor milyen megpróbáltatásokon megy keresztül. Elkerülte a figyelmemet, hogy a kézikönyv első kötetének szentelt, mutatós nagybírálat – melyet a szakma legrangosabb folyóirata számára a korszak egyik mértékadó irodalomtörténészével írattak meg – úgyszólván az egész I. kötetről a legnagyobb elragadtatással nyilatkozott, kivéve a Balassi-fejezetet, különösen elítélően szólva épp ezekről a mondatokról, amelyeket alaptalan és bebizonyíthatatlan állításoknak minősített, szokatlanul durva hangnemben. Akkor Gerézdi ellen már javában folyt a hadjárat.

Munkahelyén, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetében kimutatták, hogy publikációs tevékenysége csekély (nem volt igazuk). Bírálták a kézikönyv számára

írt fejezeteit (az egész műből talán ezek a legragyogóbbak). Az egyébként is mélabúra hajló – bár szorongásait mindig titkolni igyekvő, látszólag életvidám – Gerézdi súlyosan megbetegedett. Dolgozott még, de egyre nehezebben. Már a nevét is alig tudta leírni. Egy-egy aláíráson tíz-húsz percig izzadt, egyedül, félrehúzódva. Leváltották a régi magyar irodalomtörténeti osztály éléről, megszüntették kutatói állását, és kötött munkaidejű, beosztott könyvtárosként az intézet könyvtárába helyezték át, jelentős fizetéscsökkentéssel. De akkor is folyton jelentéstételre kellett járnia, ahol állítólagos kötelességmulasztásairól faggatták. Egy hétfő reggelen – délelőttre volt beidézve az igazgatóságra – föltette az edényt a tűzhelyre, és megnyitotta alatta a gázt (esetleg, nem tudom, más gázcsapokat is kinyitott?), de gyufát nem gyújtott. Nem beszélhetünk öngyilkosságról, csak balesetről: önfeladásról, az életösztön hirtelen elapadásáról.

Minderről persze semmit sem tudtam. Azokban az években, élete alkonyán Gerézdi közzétett még két Balassi-tanulmányt. Csalódottan állapítottam meg, hogy nyoma sincs bennük a számszimbolikus kötetfölépítés elméletének. Nem tudtam, hogy mennyire elbátortalanították, elkedvetlenítették, kiközösítették.

Gerézdi bírálói talán képzelőerő nélküliek, esetleg féltékenyek és rosszindulatúak lehettek, de el kell ismernünk, hogy a maguk módján igenis volt valamicske igazságuk. Balassi verseinek többségét nem a költő saját kéziratából, hanem a rissz-rossz Balassa-kódexből (egy másolat másolatának sietősen készült másolatából) ismerjük, és ebből az eredeti kötetelrendezést helyreállítani szinte lehetetlen. De nem sokkal Gerézdi balvégzetű mondatainak elhangzása előtt egyvalaki, Klaniczay Tibor, egyszer már mégis nekigyürkőzött, hogy megbirkózzék a feladattal. Az viszont, amit az ő lenyűgözően következetes okfejtése eredményeképpen kaptunk, a kódex föltevésszerűen helyreállított sorrendje, az bizony egyáltalán nem hasonlított Gerézdi látomására. Gerézdinek ezért előbb módszeresen meg kellett volna bírálnia Klaniczay elméletét, bizonyítékokat kellett volna fölsorakoztatnia saját elgondolása mellett. Lángelmére vall, hogy e bizonyítékok híján, új elmélet fölállítása nélkül is meglátta a verseskötet titkos szerkesztő elvét.

Nekem könnyű dolgom volt: Gerézdi eretnekségeit bevett tantételeknek hittem. A tudatlanok biztonságával eleve a helyes úton indulva el, nem volt nehéz elérni bizonyos eredményeket. A költő tanítványának, Rimay Jánosnak szavait a 3×33-as kötetbeosztás igazsága melletti tanúságtételként lehetett értelmezni. Gerézdi aztán egy verses prológust is keresett a 3×33-as versgyűjtemény élére – nos, Rimay szerint a Három himnusz a Legszentebb Háromsághoz állt volna a kötet élén. Megvizsgálva a Három himnusz terjedelmét, kivilággott, hogy az éppen kilencvenkilenc sor! Arra is fény derült, hogy a háromrészes (a-a-b) Balassi-sort, illetve a 3×3-as (aab-ccb-ddb) Balassi-versszakot a költő valószínűleg épp a Három himnusz írása közben alkotta meg. A szövegek alaposabb elemzése nyomán megértettük a költő vallási életének 1587–88 telén lezajlott mély fordulatát (éppen krisztusi korú, 33 esztendős volt ekkor), megértettük nagy elhatározását: hogy egész életművét az Isten szolgálatába állítja. Ekkor fogant meg benne kötetterve…

A dologról részletes tanulmányt írtam. A kézirat sokfelé keringett, de sajnos nem mertem – ismeretlen diákként – elküldeni Gerézdi Rabánnak, így bizonyára nem is szerzett tudomást a dologról. Pedig talán erősebben kötődött volna az élethez, ha tudja, hogy követője akadt.

S ha ezt feltételezni nagyképűség is, fölösleges önvád is, bizony örökre bánom, hogy nem ismerhettem személyesen ezt a tudóst.

Dolgozatom 1970-ben aztán végre megjelent (ez volt az első eset, hogy valaki Gerézdi sejtése mellett érvelt), aztán '73-ban, '74-ben, '76-ban újabb közlemények következtek. A '76-os Balassi-ülésszak résztvevői közül immár sokan elfogadták Gerézdi fölfogását, amely közben eggyel s mással – például a Cælia-ciklus szerkezetének fölismerésével – kiegészült. S bekövetkezett a legfontosabb: 1976-ban sajtó alá rendezhettem egy újfajta, tisztán Gerézdi-elvű Balassi-Összest (az alcím szerint: a versek helyreállított, eredeti sorrendjében), melyre sajnos csak Jugoszláviában, Újvidéken került kiadó (Bori Imre segítségével). Balassi-könyvem (1982) első fejezete (Az új Balassi-kiadás védelme) olyan vitát ismertetett, amely a kötetelrendezés legfontosabb kérdéseiben akkorra már többé-kevésbé nyugvópontjára jutott. Gerézdi sejtésének lényegét (a kibővítésekkel együtt) a kutatók többsége elfogadja, a gimnáziumi tankönyv ezt tanítja. A munka látszólag véget ért.

S az első évek után már nem voltam egyedül. A Balassi-kutatás kiválósága, Varjas Béla igen hamar (1973, '76, '82) hozzálátott ahhoz, hogy a 2×33-as szerkesztmény (ennek fölépítését Gerézdi sejtése s a helyreállítás munkája nyomán már pontosan ismerni véltük) jelentését megpróbálja megfejteni, s maga is kiadott két, a sorrendet tekintve lényegében „újvidéki" jellegű Balassi-Összest (1979, '81), immár a Szépirodalmi Kiadónál. Egy fiatalabb kutató, Kőszeghy Péter (1985) megpróbálta meghatározni az istenes verseket tartalmazó „más könyv" sorrendjét, és arra a következtetésre jutott, hogy igazam volt, s a különgyűjtemény élén tényleg a *Három himnusz* állt. Aztán ő is – Szabó Gézával közösen – közrebocsátott egy szövegjavításokban gazdag, fontos összkiadást (1986), amely a sorrend tekintetében (a „más könyv" kivételével) szintén az „újvidéki" családba tartozik.

Ez is sikertörténet tehát, mely végül a jó győzelmével, Gerézdi gondolatának diadalmával végződik. Egy apróság azonban sokáig zavart, amíg meg nem értettem a jelenség valódi természetét. A „gerézdisták" hivatkozási erkölcsére, pontosabban: látszólagos erkölcstelenségére gondolok. Az még hagyján, hogy Varjas Béla, a mesterem, rám mint tanítványára nem tartotta szükségesnek hivatkozni, de Gerézdiről miért kellett élesen elutasító hangnemben írnia, amikor valójában őt követte? (Ezt már az újvidéki kiadás utószavában nehezményeztem.) Balassi-kiadásainak jegyzeteiben aztán már nincs megemlítve sem az újvidéki kiadás, se Gerézdi. A sajtó alá rendező szavai azt a látszatot keltik, mintha ő közvetlenül az utolsó időrendi elvű (Eckhardt–Stoll-féle) kiadásból indult volna ki, s mintha elsőként adott volna az olvasó kezébe a ciklusokon alapuló, a művészi kötetfölépítést helyreállító Balassi-gyűjteményt. Kőszeghy Péter (1984) aztán bírálatában erélyesen kiigazította Varjas e pontatlanságát. A röviddel utóbb megjelent Kőszeghy–Szabó-féle kiadás utószava viszont sajátos módon épp ugyanúgy, ahogy Varjas utószavai, fölhívja a figyelmet a költő versgyűjteményeinek tiszteletben tartására, ám ugyanúgy nem tájékoztat az előző, hasonló törekvésekről, ahogy Varjas sem tette.

A hivatkozások elmaradása hol bosszankodást, hol fölháborodást váltott ki belőlem, pedig – ma már látom – nem volt igazam. Másról volt itt szó: egy elméletet a tudományos közvélemény villámgyorsan elfogadott, és a szó legszorosabb értelmében a *magáévá* tett. A sejtés és a hozzá kapcsolódó bizonyítékok régóta közkincs immár. Gerézdi csak néhány

évvel előzte meg a korát. A '60-as–'70-es évek fordulóján, a strukturalizmusviták, az ideologikus irodalomtudománnyal vívott küzdelmek idején végtelenül vonzó törekvésnek számított egy költő merőben irodalmi célú, művészi kötetelrendezésének helyreállítása, s ahogy ebben a törekvésben szinte mindenki osztozott, hát részesült is belőle szinte mindenki. Ez a legnagyobb kitüntetés, mely tudományos föltevést érhet: hogy harminc esztendő alatt gazdátlan népköltészetté, köztulajdonná válik, pontosabban olyasmivé, amit egykor *valaki miközülünk* ismert föl...

Gerézdi sejtésének folklorizálódásában a legutóbbi állomás az idei ünnepi Balassi-ülésszak volt.

Ebből az alkalomból jelentette meg a Kőszeghy Péter tulajdonában és igazgatása alatt álló Balassi Kiadó az első – és gondolom, hosszú időre az utolsó – idegen nyelvű Balassi-kötetet (1994), mellyel a külföld jobb tájékoztatását kívánták előmozdítani. A francia előszó is fölmondja a Gerézdi-sejtést. Jóllehet elhallgatja Gerézdi nevét, valójában – figyeljük csak – még a gondolatmenet előadása is mily keveset változott a harminc esztendő alatt! Magyarul idézem:

„...Balassi a jelek szerint szigorúan megszerkesztett versgyűjteményt hozott létre, melynek egyes részei az ő hosszabb életszakaszainak feleltek meg. Kőszeghy Péter és Szabó Géza egy 1986-os jegyzetükben fölhívják a figyelmet arra, hogy a kódex fordulópontjára a költő bűnvalló gyónó imát helyezett, amelynek versfejei az ő saját nevét adják ki. [A *Bocsásd meg, Úristen* kezdetű énekről van szó – H. I.] Ez választja el egymástól a két 33-as verscsoportot, amelyekből az elsőt a Krisztinával való házassági epizód előtt, a másikat pedig azután szerezte. Az lehetett a költő szándéka, hogy az Istenhez való könyörgéseinek, fohászkodásainak számát is 33-ra emelje, megalkotva így a hármasoltár harmadik szárnyát. Egy bevezető költeménnyel együtt így az egész 100 versből állt volna. Anélkül, hogy e szerkesztményt Maurice Scève *Délie*-jének bonyolult számszimbolikája mellé akarnók állítani, kétségtelennek tartjuk, hogy megfelelt kora ízlésének."

A Balassi-ülésszak nagy, ünnepi nyitóelőadását a debreceni dékán, a régi magyar irodalom elismert kutatója tartotta. (A szöveg egyidejűleg megjelent a *Hitel*ben is.) Tárgya az utolsó száz esztendő Balassi-kutatásának átfogó, történeti ismertetése s az eredmények kritikai mérlegelése volt. Persze – „de te fabula narratur" – feszülten figyeltünk: kit miként minősít a szónok? Némelyikünk többször is szerepelt. Az előadás persze bőven foglalkozott a költő művészi kötetfölépítésének kérdéseivel. S itt következett be Gerézdi népköltészetté válásának újabb, szinte hihetetlen fejleménye. *A neve sem hangzott el.*

A balga a falat kaparja tehetetlen haragjában. A bölcs csupán bólint.

GERÉZDI

De mi járthatott a fejében azután, hogy megjelent ötlete a *Spenót*ban? S még később, a támadások és megpróbáltatások idején? Valóban nem foglalkozott tovább a feltevéssel? Lehetetlen. De akkor két későbbi Balassi-tanulmányában vajon miért nem tér vissza a szám-

szimbolikus szerkesztmény elképzelése? Igaz, a két tanulmány egyike a költő utóéletével foglalkozik, abba nem is illett volna bele. A másik: arcképvázlat, életrajzi áttekintés, melyben művekről alig esik szó. Ez Gerézdi legutolsó írása. S bár a számszimbolikus fölépítésről itt sem tesz említést, a versgyűjtemény kérdése futólag mégiscsak fölbukkan – s talán másként, mint három évvel korábban…

Nem kellene ezzel foglalkoznom. Idáig végül is részarányos ez a tanulmány. Előbb ugyebár a szövegkiadói beavatkozások ellen érveltem, egy többes számú, statisztikai szövegfogalom bevezetését sürgetve, hogy aztán rögvest ellentmondásba keveredjem, épp egy csodálatos szövegkiadói beavatkozásnak, Gerézdi Rabán sejtésének állítva emléket. Mondanivalómnak nincs is ellenére az efféle önellentmondó szerkezet. Ám most már elérkezett a történet vége. Ideje kitenni a pontot. Különben sem bukkant föl semmi új adat, amelynek segítségével – mint valami bűnügyi regényben – rekonstruálni tudhatnók a kutató elme utolsó gondolatait. És miféle bűnügyi regény az olyan, amelynek a végére érve sem derül ki az igazság?

De mégis: mi járhatott Gerézdi fejében? Az utolsó tanulmány, amely, ha jól tudom, a szerző halálával egy időben jelent meg, fölsorolja, hogy mi mindent nyert a magyar irodalom a Júlia-ostrom kudarcának fejében (1967, 21). Ezt nyerte: „egy ragyogó petrarkista versfüzért (*Júlia-versek*), »új forma gyanánt« egy pásztordrámát (*Szép magyar komédia*) és annak utána még a nagy versek sorát. Végül pedig egy nagy lírai önéletrajz, a magyar *Canzoniere* gondolatát és megvalósítását (*A maga kezével írt könyve*)."

Tehát Balassi *Maga kezével írt könyve* afféle magyar *Canzoniere* lett volna? A petrarcai *Daloskönyv* mintáját követte? Nem akarom ennek az elejtett szónak a jelentőségét túlfokozni, de elképzelhetőnek tartom, hogy Gerézdi megfontoltan és pontosan éppen azt akarta mondani, amit mondott. Ugyanis bajok vannak bizony a 3×33-as dantei mintával, de nem lennének bajok a petrarcaival.

És lehet, hogy Gerézdi észrevette ezt. Lehet, hogy olyan sejtést dagasztottam elméletté, amelyet lángelméjű kiötlője réges-rég meghaladott.

Mik ezek a nehézségek?

Az még csak hagyján, hogy a 3×33-as kötetösszeállításnak meggyőző világirodalmi párhuzamaira mindmáig nem sikerült rábukkannunk (Zemplényi Ferenc, 1994). Ez a jól áttekinthető, székesegyházszerű, számtanias építkezés inkább a dantei korszakba, a humanizmust megelőző világba illenék – vagy éppen jóval későbbre: a német 17. századba!

Nagyobb baj, hogy a *Balassa-kódex*ben az első 33 vers után igazából nem további 33 következik, hanem tulajdonképpen 51. Ott vannak a törökből fordított szerelmesversek, nyilvánvalóan rossz helyen, hiszen azután említik Júliát, hogy a költő már tilalom alá vette ezt a nevet. És ott vannak bizonyos vallásos énekek is, szintén rossz helyen, ezt az ősmásoló töredékes megjegyzéséből tudjuk. S csak akkor kapjuk meg a 2×33+(10+x)-es szerkesztményt, ha eltekintünk az odakeveredett, de nem odavaló költeményektől, azoktól, amelyeket az ősmásoló a költő szándékának fittyet hányva írt be kódexébe.

Azonban a nem odavaló versek eltávolítása akadályokba ütközik. A 3×33-as, sőt már a 2×33-as szerkesztmény is megcáfolható. A Gerézdi-sejtés bizonyításakor annak idején hibát ejtettem, bár ez észrevétlen maradt.

ÁTUGORHATÓ CÁFOLAT A LEGELSZÁNTABB ÉRDEKLŐDŐKNEK

Amit tudtunk:

(1) Az 1610 körüli másoló a kódex 1. lapján tévesen állította, hogy a költő eredeti kéziratából dolgozott, valójában az 1589-es ősmásolatot használta (Varjas).

(2) A 99–100. lapon olvasható bejegyzés nagyon töredékes: valószínűleg csupán egyhetedét-egynyolcadát ismerjük.

(3) A 99–100. lap bejegyzése nem a szerzőtől, hanem az 1589-es ősmásolótól származik, és a szerző szándékainak nem is felel meg. Ellentmond önmagának: arról panaszkodik, hogy az istenes verseket a költő nem adja ki, hanem »más könyvben« gyűjti össze – ám mégiscsak rögvest közöl kilencet (Varjas).

(4) Az 1., 148. és 175. lapok bejegyzéseiből tudjuk, hogy az 1610 körüli másoló a kódex mindhárom fejezetét jól tájékozott előszóval látta el. Az előszavak vagy utólag készültek, vagy legalábbis a lemásolandó forrás kiváló ismeretében (Klaniczay).

S amivel nem számoltunk:

Ha **(1)** igaz, akkor **(3)** nem lehet az. Mert:

(1) alapján az 1610 körüli másoló nem tudta, hogy nem az eredetiből másolt. Ha ez igaz, és igaz az is, hogy forrását kiválóan ismerte – vö. **(4)** –, akkor a 99–100. lap – ma már nagyobb részt elveszett [vö. **(2)**], de őáltala még teljes terjedelmében ismert – megjegyzését is szerzői szövegként kellett értelmeznie. Tehát a **(3)** állítás hamis. Vagyis a 99–100. lap megjegyzése Balassi Bálinttól való.

A változtatás a helyreállított sorrendnek bizony egyik legszebb részét, a *Maga kezével írt könyve* végét érinti. Sokszor idéztem már…

Az 58. ének latin nyelvű címe szerint a költő, látván, hogy Júliát sem észokokkal, sem könyörgéssel szerelemre gyújtani nem képes, panaszával betölti az eget, a földet, a tengereket:

Ó, nagy kerek kék ég, dicsőség, fényesség,
csillagok palotája!…

A záróversszakban pedig nemcsak a szereztetés körülményeiről (erdélyi lókereskedelmi körútjáról) számol be, hanem a sorozat végét is bejelenti:

Hideg lévén kívöl, égvén penig belöl
Júlia szerelmétűl,
Jó hamar lovakért járván Erdély földét
nem nagy fáradság nélkül,
Ezt öszve rendelém, többé nem említvén
Júliát immár versül.

S még prózában is hozzáteszi: „Ez az Júliáról szerzett énekeknek a vége." S annál nagyobb nyomatékul mindjárt ott a következő: *ÖTVEN KILENCEDIK. Következik más. Zsófi nevére.* Majd a *HATVANODIK. Bécsi Zsuzsannáról s Anna-Máriáról szerzette.* Bizony, két külföldi rosszlányról:

Egy társommal midőn én ballagnék,
Szerencsére reájok találék,
Rájok nézve ottan fel gerjedék,
Jó társom is szerelemben esék,
Ők ottan éleszték,
Kedveket jelenték,
Velek azért mi meg esmerkedénk.

Stb., stb. *Többet szólnom dolgunkról nem szükség*, magyarázza a kényes ízlésű lírikus. S erre következik rá a 61. darab híres kérdése, mely a sorozatban elfoglalt helye alapján szintén gazdagabb értelmet nyer:

Vitézek, mi lehet ez széles föld felett
szebb dolog az végeknél?

Mert hogy ez a Júlia-szerelemre is vonatkozik, annak a megtagadása! És így tovább. Jön a Margit nevű szűzről szóló ének [62.]. Aztán az az éneke [63.], amelyben saját körének tagjaihoz szól, ama költőtársaihoz,

kik a magyar nyelven való vers szerzésen
egymással vetekedtek.

Ám mindeme gyönyörűségek nem csillapítják szenvedéseit [64.], ezért elbujdosik [65.], haszontalan verseskönyvét pedig a tűzre veti [66.]

Most a költeményeknek ez az egyszerű egymásra következése (s vele a 33-as számszimbolika) egy szinttel lejjebb süllyed, rejtettebbé válik. A felszíni szerkezetet figyelve a gyűjtemény immár kevésbé viseli magán a megfontolt, számtanias fölépítés nyomait, s inkább olyannak tetszik, mintha látszólag magától állt volna össze, mintha az élet maga alakította volna ilyenné. Az idéztem verssorozatot hosszú prózai megjegyzés szakítja meg. A gyűjtemény összeállításának nehézségeiről és a költő szándékairól, kiadástervéről szól, akárcsak a kódex többi hasonló jegyzete, de sokkal részletesebben. Vallásos versek csoportja – éppen kilenc – ékelődik be, valószínűleg számozatlanul. Megjelenésük erősen csökkenti a kötetfölépítés áttekinthetőségét. Ezután tovább folytatódik az alapsorozat, majd újra megszakad: számozatlan szerelmi versek tömbje – éppen kilenc – lassítja le a következetes előrehaladást. S végül befejeződik az alapsorozat, és vele az egész könyv, s megkezdődik a lengyelországi gyűjtemény... Együtt vannak e szerkesztményben a vallásos és a világi költemények – miként Rimaynál, Wathaynál, Zrínyinél. (vö. Bóta L., 1983, Ács P., 1989). Vannak számozott és számozatlan részek, miként a *Cælia-ciklus*ban vagy a *Szigeti veszedelem*ben is.

Engem a Gerézdi-emlegette petrarcai *Daloskönyvre* emlékeztet ez a kötetfölépítés, a Balassi-korabeli európai líra fő-fő mintaképére. Megvan abban is a számtani jelkép, de ott is mélyen, szinte észrevehetetlenül elrejtve, s a fölszínen csak önéletrajzias vagy gondolattársításon alapuló kapcsolatok láncolják egymáshoz a költeményeket (Santagata, 1987).

Nem merem tovább igénybe venni az Olvasó türelmét. Most képzeletben Gerézdire figyelek. Vajon azért emlegette-e Petrarcát 1967-ben, mert ő is ugyanezekre a következtetésekre jutott? Meghaladta-e a saját sejtése által kijelölt határokat? Nézem arcképét az Irodalomtudományi Intézet tanácstermében. Nem tudok eligazodni a fénykép arckifejezésén. Az intézet többi halottjára gondosan beállított fölvételek emlékeztetnek. Barázdált, finom tudósarcok, tekintélyes zakók, nyakkendők, szemüvegek. Varjason ugyan nincs szemüveg, emlékszem, szerette levenni fényképezkedéskor, most kicsit bizonytalan a pillantása. Az egyetlen amatőrkép Gerézdit ábrázolja. Úgy hallom, a halál körülményei miatt nem sikerült hivatalosabbat, komolyabbat szerezni a családtól. Nem baj, a kép nagyon jó. Kockás ingben van rajta Gerézdi, és nevet, egyáltalán nem csúfondárosan, hanem boldogan és fölszabadultan, végtelenül szabadon.

KÖNYVÉSZETI JEGYZET

A bibliográfia is csupa kaland!

Például Pirnát Antal *Balassi poétikája* c., 1984 körül készült teljes kézirata (mely nem azonos a sokkal rövidebb doktori értekezéssel) a szakirodalomban szinte az egyetlen, amely elutasítja a 2× vagy 3×33-as elképzelést, s már régóta sürgeti a Gerézdi-sejtés újratárgyalását. Ez a mű – igen – évek óta lappang!

Vagy – más kérdés – ki tudja, lehet-e igazi közleménynek tekinteni a *Balassa-kódex* itt ismertetett, hálózaton is hozzáférhető s egyúttal sugárlemezes kiadását, amely mindössze néhány példányban készült el, és amelyből csupán a rendelések függvényében, egyesével állít elő továbbiakat az ELTE Bölcsészettudományi Karának Informatikai Osztálya? Stoll Béla új *Balassi-bibliográfiája* persze nem tünteti föl, nem is tehetné, hiszen májusban, amidőn a sugárlemezt ünnepélyesen bemutattuk a költő emlékének szentelt esztergomi ülésszakon, az ő munkája már megjelent. Ám szerepel benne a kódex egy másik hasonmás kiadása: nem lemez, hanem valódi, hagyományos könyv. Íme: „Balassa-kódex. Közzéteszi Kőszeghy Péter. Előszó, átírás, jegyzetek: Vadai István. [Hasonmás és betűhű átírás.] Bp. 1994." E valódi könyvnek viszont az a különlegessége, hogy a mai napig, október 2-ig még senki sem látta, mivel csak a jövőben fog testet ölteni.

S ki tudja, igazat mondtam-e azt állítva, hogy az ünnepi Balassi-ülésszak megnyitó előadásában Gerézdinek a neve sem hangzott el? Pirnát Antal sem hallotta e nevet, hiszen hozzászólásában ingerülten szóvá tette a hiányt. Ám bizonyára nem figyeltünk eléggé. Az előadás nyomtatott változatában (Bitskey István, 1994, 11.) igenis szó esik az ötletről, amely utóbb „az újvidéki kiadásban testet is öltött. [...] Jó, hogy ilyen Balassi-kiadásunk is van, hiba lenne viszont, ha az újabb edíciók ezt követték volna, s a filológiailag biztos alapot a bizonytalan – bár kétségkívül szellemes – feltételezés miatt elhagyták volna." Az előadás e

nyomtatott változata így még jobb példa Gerézdi köztulajdonba vételére, ugyanis a benne foglalt szembeállítás teljesen alaptalan. Az újabb Balassi-kiadások, a Varjaséi és a Kőszeghy–Szabó-félék jobbak, pontosabbak, mint az újvidéki, ám kétségkívül épp annyira Gerézdi-elvűek, mint amaz.

Tanulmányom annak a három előadásnak anyagából készült, amelyek közül az elsőt 1991 novemberében, az MTA Irodalomtudományi Intézetének elméleti osztályán rendezett interpretáció-ülésszakon tartottam (*Értelmezni? Mit?*), a másodikat decemberben, a Reneszánsz Osztály felolvasóülésén (*A háromszor harminchármas feltevés cáfolata*), a harmadikat pedig 1992 májusában, a régi magyar irodalom kutatóinak tatai találkozóján (*Populáris és arisztokratikus szöveghagyományozás*). A második előadás – melyben bizonyítani próbáltam, hogy a *Balassa-kódex* 99–100. lapjának megjegyzése nem az ősmásolónak, hanem magának a költőnek tollából ered – jelöletlen visszhangjának tekintem, hogy a legújabb Balassi-kiadások (1993, 127.; 1994, 127.) ezeket a sorokat – némi tartózkodással (165), de – ismét fölveszik a költő életművébe.

Nálam is vannak jelöletlen idézetek: Bezeczky Gábortól, Bonyhai Gábortól, Darvas Lászlótól, Gránicz Istvántól, Kosztolányi Dezsőtől, Móra Ferenctől, Stoll Bélától és Veres Andrástól. Két idézet meg azért hiányzik, mert sehogy sem tudtam beilleszteni őket az okfejtésbe. Egyetértően szerettem volna hivatkozni Szegedy-Maszák Mihály (1994, 165.) szavaira: „Napjaink tudatában mélyen él a meggyőződés, hogy a szövegek mind egyetlen hatalmas könyvnek a részei", és Jorge Luis Borgeséira (1987, 162.): „Magam is azt hittem sok-sok éven át, hogy a szinte végtelen irodalom csak egyetlen emberben lelhető meg. Ez az ember Carlyle volt, és Johannes Becher, és Whitman, és Rafael Cansinos-Asséns, és De Quincey."

A ténylegesen hivatkozott művek jegyzéke (egy kivétellel) itt következik:

Ács Pál, *Rimay János korai versciklusai*, Irodalomtörténeti Közlemények, XCIII (1989), 306–311.

Balassa-kódex, átírta Vadai István, a hasonmást közzétette Kovács István és Szedmák Sándor, szerk. Horváth Iván, sugárlemez, Bp., ELTE M. Irodalomtört. Int., Doktoriskola, Reneszánszkut. Posztgr. Közp. – ELTE BtK Informatikai Oszt. – Hypermedia Systems, 1994.

Balassi Bálint, *Összes versei, Szép magyar comœdiája és levelezése*, a szöveget gondozta Stoll Béla, utószó, szótár, ford. Eckhardt Sándor, Bp., Szépirodalmi, 1974; *Összes versei a versek helyreállított eredeti sorrendjében*, közzéteszi Horváth Iván, utószó Bori Imre, Újvidék, az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszéke, 1976 (*Tanulmányok – Studije, 9*); *Összes versei és Szép magyar comœdiája*, szerk. és a szöveget gondozta Varjas Béla, Bp., Szépirodalmi, é. n. [1981]; *Énekei*, a szöveget és a dallamokat gondozta, jegyz. Kőszeghy Péter, Szabó Géza, Bp., Szépirodalmi, 1986; *Versei*, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Kőszeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza, Bp., Balassi, 1993 és 1994[2] (*Régi Magyar Könyvtár.*

Források, 4, szerk. Kőszeghy Péter); *Poèmes choisis – Válogatott versei*, traduit par Ladislas Gara, versifié par Lucien Feuillade préface de Jean-Luc Moreau Bp., Éditions Balassi – Balassi Kiadó, 1994.

Balassi Bálint és a 16. század költői, szerk., vál., a szöveget gondozta, jegyz. Varjas Béla, Bp., Szépirodalmi, 1979, I–II.

Bitskey István, *„Az magyari nyelvnek dicsősége": Balassi-értelmezések, 1899–1994*, *Hitel*, 1994. június, 5–14.

Bojtár Endre, *Az irodalmi mű értéke és értékelése*, *A strukturalizmus után. Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben*, szerk. Szili József, Bp., Akadémiai, 1982, 13–56.

Borges, Jorge Luis, *Az idő újabb cáfolata*, ford. Scholz László, Bp., Gondolat, 1987.

Bóta László, *A Balassi–Rimay-versek első kiadásának keletkezéséhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, LXXXVII (1983), 173–188.

Davidházi Péter, *A hatalom szétosztása: (poszt)modernizáció a szövegkritikában*, Helikon, XXXV (1989), 328–343.

Eichenbaum, Borisz, *Az irodalmi elemzés*, ford. Bálint Judit, Follinus Gábor, Gellért György & al., Bp., Gondolat, 1974.

Gál György, *A „Répertoire de la poésie hongroise ancienne" adatmodellje*, Irodalomtörténeti Közlemények, XCIII (1989), 267–272.

Gerézdi Rabán, *Balassi Bálint*, Kritika, V (1967), fasc. 5–6, 13–26.

Gergei Albert, *Árgirus históriája*, s. a. rend. Stoll Béla, *Régi Magyar Költők Tára. XVI. századbeli magyar költők művei*, IX, szerk. Varjas Béla, Bp., Akadémiai, 1990, 371–401, 572–579.

Horváth Iván, *A Balassi-sor számmisztikai értelmezéséhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, LXXIV (1970), 672–679; *Balassi poétikája (Kérdések)*, Acta Historiæ Litterarum Hungaricarum, XIII (1973), 33–41; *Az eszményi Balassi-kiadás koncepciója*, Irodalomtörténeti Közlemények, LXXX (1976), 613–631; *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai 1982.

Horváth János, *Petőfi*, Bp., Pallas, 1922.

Hresztomatija po isztorii francuzszkogo jazyka, szerk. N. A. Sigarevszkaja, Leningrád, Proszvescsenyije, 1975.

József Attila, *Összes Művei*, , s. a. r. Waldapfel József, Szabolcsi Miklós, Bp., Akadémiai, 1955, I–II; *Összes Versei*, közzéteszi Stoll Béla, Bp., Akadémiai, 1984, I–II.

Klaniczay Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei, XI (1957), 265–338.

[Kovács Ilona], *A szövegkiadás új elmélete és gyakorlata: a szövegek keletkezéskritikája. Bevezető*, Helikon, XXXV (1989), 317–318.

Knyiga dlja cstyenyija po isztorii francuzszkogo jazyka, szerk. V. Sismarjov, Leningrád, 1955.

Kőszeghy Péter, [*Ismertetés a „Balassi Bálint és a 16. század költői" c. antológiáról*], Irodalomtörténeti Közlemények, LXXXVIII (1984), 86–89; *A Balassi-szöveghagyomány néhány kérdéséről*, Irodalomtörténeti Közlemények, LXXXIX (1985), 76–89.

Les textes de la Chanson de Roland, I–X, édités par Raoul MORTIER, Paris, Éditions de la geste francor, 1940–1944.

LUKÁCSY Sándor, [*Ünnepi beszéd*], Acta Iuvenum. Sectio Philologica et Historica, VI (1973), 127–133.

Répertoire de la poésie hongroise ancienne, I–II [+8 MO de données], dir. par Iván HORVÁTH avec la coopération de Zsuzsa FONT, György GÁL, János HERNER, Gabriella HUBERT, Tamás RUTTNER, Etelka SZŐNYI, István VADAI, Éditions du Nouvel Objet, Paris, 1992 (*Ad Corpus Poeticarum*, collection dirigée par Léon ROBEL).

SANTAGATA, Marco, *Dal sonetto al canzoniere. Ricerche sulla preistoria della costituzione di un genere*, Firenze, Liviana Editrice, 1987.

SCHREIDER [SREJDER], Ju. A., *Egyenlőség, hasonlóság, rendezés (Bevezetés a modern matematika alkalmazásába)*, ford. VARGHA András, Bp., Gondolat, 1975.

STOLL Béla, *Balassi-bibliográfia*, Bp., Balassi, 1994 (Balassi-füzetek, 1, szerk. KŐSZEGHY Péter).

SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Ottlik Géza*, Pozsony, Kalligram, 1994.

SZIGETI Csaba, *Appendix Balassiana. Kronológia, tradíció, hagyománytudat a XVII. századi Balassi-követő nemesi költészetben*, Irodalomtörténeti Közlemények, LXXXIX (1985), 675–687.

VARJAS Béla, *Balassi házasságáig szerzett énekeinek ciklusa*, *Régi magyar századok*, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, Reneszánsz-kutató Csoport, 1973, 7–10; *Balassi Nagyciklusa*, Irodalomtörténeti Közlemények, LXXX (1976), 585–612; *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai, 1982.

ZEMPLÉNYI Ferenc, *A komponált verskötet kezdetei és alakulása a reneszánszban*, előadás, Esztergom, 1994.

*

HORVÁTH Iván, *Szöveg*, 2000, 1994. november, 42–53.

IRODALMI SZÖVEGEK KRITIKAI KIADÁSÁNAK SZABÁLYZATA

A Magyar Tudományos Akadémia textológiai bizottságának közreműködésével összeállította
PÉTER LÁSZLÓ

A Függeléket KULCSÁR PÉTER (latin)
KOVÁCS ILONA (francia)
KOVÁCS ZSUZSA (olasz) és
VIZKELETY ANDRÁS (német)
dolgozta ki

TARTALOM

1. Bevezetés
2. A kritikai kiadvány tartalma
3. A kiadvány szerkezete
4. A szövegközlés
5. A helyesírás
6. A szöveggondozás
7. A kiadvány jegyzetei
8. Tartalomjegyzék, mutatók, rövidítésjegyzék
9. Vegyes rendelkezések
10. Függelék
    16–19. századi idegen nyelvű szövegek közlése
    Latin
    Francia
    Olasz
    Német

OSZK Országos Széchényi Könyvtár

1. BEVEZETÉS

1.1 Ez a szabályzat érvényes minden forrásértékű magyar szövegnek, főként írók és költők (a továbbiakban: *szerzők*) teljes életművének vagy egy-egy művének (a továbbiakban: *szövegnek*) tudományos, ún. kritikai kiadására. Ha valamely tudományág képviselői némely részletszabálytól el kívánnak térni, eljárásukat meg kell okolniuk.

1.2 A kritikai kiadás föladata, hogy rögzítse a szöveg lehető teljes és hiteles alakját, tárja föl keletkezésének idejét, helyét, körülményeit, s ezzel szolgálja mind a különféle szaktudományokat, mind az oktatást, mind pedig – a népszerű kiadások alapjaként – a közművelődést.

1.3 Minden kötet sajtó alá rendezője (a továbbiakban: *szerkesztője*) a felelős, hogy a kiadvány a korszerű tudományos követelményeknek megfeleljen.

2. A KRITIKAI KIADVÁNY TARTALMA

2.1 A teljes életműre kiterjedő kiadvány tartalmazza a szerző művészi alkotásait, töredékeit, zsengéit, tervvázlatait, tanulmányait, esszéit, műfordításait, publicisztikai írásait, naplóit, leveleit és a hozzá írt leveleket is. Velük azonos eljárást kíván a modern hang- és képrögzítéssel megörökített szöveg is. A szerzőtől származó színpadi, film-, rádió- és televízióföldolgozások eredeti műnek számítanak, és az életműsorozat megfelelő helyén közlendők.

2.2 A kiadvány közölje a szerző idegen nyelven írt műveit és levelezését, a jegyzetekben (a továbbiakban: a Jegyzetekben) magyar fordításukkal, a verseket legalább prózában, de sorokba tördelve. Ezek a szövegek is a műfajnak és az időrendnek megfelelő helyre, tehát a magyar nyelvű írások közé kerüljenek. Ha a szerző magyar nyelvű szövegébe idegen nyelvű részleteket, idézeteket illesztett, ezeknek fordítását lapalji jegyzetben kell közölni; a terjedelmeseket a kiadványnak a szerkesztői jegyzeteket magában foglaló részében.

2.3 Ajánlatos közreadni a szerző egyéb saját kezű följegyzéseit (könyvbejegyzéseit, dedikációit stb.), sőt klasszikusaink személyes okmányait (kérvényeit, leltárait stb.) is, ha az életmű teljesebb megértését segítik, vagy főként ha tőle elszakíthatatlanok. Válogatott közlésük esetén a kihagyottakról a Jegyzetekben regesztát és bibliográfiát kell adni.

2.4 Ha a költő verséhez dallamot szerzett, vagy versét mástól származó dallamra alkotta, a dallamot is közölni kell; ugyanúgy a szerzőnek saját művéhez készített rajzait, illusztrációit is.

2.5 A szerkesztő a kiadványban helyezze el a szerzőnek néhány hiteles és jellemző, lehetőleg a közreadott szöveg keletkezéséhez korban illő arcképét, esetleg más életrajzi vonatkozású képet is. Mutassa be hasonmásban a szerzőnek néhány olyan gondosan kiválasztott kéziratát, amely tükrözi kézírásának fejlődését; eszmei szempontból fontos, vagy bizonytalan olvasatú, sok javítást tartalmaz, vagy más szempontból jellegzetes; továbbá az

első kiadások borító- és címlapjait, értékes illusztrációit és egyéb, pl. tipográfiailag jellemző lapjait.

2.6 Teljes életmű kiadásában a teljességre való törekvés követelménye azt jelenti, hogy a szerzőnek minden alkotását közzétesszük, a kivételképpen kihagyhatókat pedig bibliografikusan számba vesszük. A textológusoknak (a szerkesztőnek, a sorozatszerkesztőnek, esetleg a lektornak, megegyezésük hiányában a Magyar Tudományos Akadémia textológiai munkabizottságának) döntésétől függ, hogy bizonyos műfajoknak (pl. egy költő kevésbé jelentős publicisztikai írásainak) vagy bizonyos műveknek (pl. a művészi szempontból csekély értékű, a szerzőt kevéssé jellemző alkalmi verseknek, hivatalos leveleinek stb.) szövegét is kiadja-e. A mellőzött műfaji csoportról a Jegyzetekben összefoglaló ismertetést kell adni. A kihagyott mű címét a kiadvány főszövegei közt, a megfelelő időrendi helyén föl kell tüntetni; lelőhelyéről, tárgyáról, a benne előforduló nevekről pedig a Jegyzetekben kell szólni. Nagyobb mennyiségű, egynemű mellőzött anyagról elég a Jegyzetekben kivonatot (*regesztát*) adni.

2.7 Olyan mű kiadása elé, amelynek megjelentetése megokolást kíván, előszóban vagy a hozzá tartozó Jegyzetek elején részletes értékelő tanulmányt kell írni. Ha nem az egész kötetre, csupán egy-egy műre nézve szükséges a megokolás, ez a Jegyzetek megfelelő részének élén álljon.

2.8 Ha valamely szerzőnek csak egy művét adjuk ki kritikai kiadásban, akkor tájékoztatást kell adnunk arról, hogy a kiadásra kerülő szövegnek hol a helye, mi a jelentősége a szerző életművében, tehát mi okolja meg, hogy az életműből éppen ezt a művet jelentetjük meg. Az ilyen egyes művek kiadására értelemszerűen vonatkoznak a szabályzat rendelkezései.

3. A KIADVÁNY SZERKEZETE

3.1 A teljes életművet felölelő kiadvány általában előbb közölje a szépirodalmi műveket, majd a tanulmányokat, a publicisztikai írásokat, végül a levelezést és az egyéb írásokat. A szépirodalmi alkotások sorrendjét az életmű jellege szabja meg. Költő műveinek kiadásában elsők a versei, majd a szépprózája, a drámái s így tovább. Ha a szerző regény- vagy drámaíró, elbeszélő, az életművének jellegét meghatározó műfajok kerüljenek előre (sorozatban az első kötetekbe, egykötetes kiadványnak az elejére), egyéb alkotásait (pl. verseit) utánuk helyezzük el.

3.11 A szerzőnek a szövegét kísérő saját jegyzete a megfelelő szövegrészt közlő lap aljára helyezendő. Ha ez a saját jegyzet tanulmány méretű, jellegétől függően közvetlenül a mű szövege elé vagy mögé kerüljön.

3.2 Egy-egy műfajon belül a szövegeket általában időrendben közöljük. Az időrend alapja a szöveg keletkezésének (rendszerint befejezésének vagy első megjelenésének) időpontja. A hosszabb ideig készült vagy ismételten és jelentősen átdolgozott szövegek esetében két időpontot kell megadni. (Például 1817/1823: 1817-ben már készen volt, de végle-

ges alakját csak 1823-ban nyerte el. Vagy: 1823–1827: a jelzett években a szerző folyamatosan dolgozott rajta, ez idő alatt részletekben készült el.) Azt a művet, amelynek keletkezését csak hozzávetőlegesen, két időponton belül lehet megjelölni, a későbbi dátum (*terminus ante quem*) szerinti helyre tegyük. A megállapíthatatlan keltezésű műveket a kiadvány (vagy a sorozat) végén együtt közöljük. Az időrendi besorolást a Jegyzetekben mindig meg kell okolni.

3.21 Kellő megokolással alkalmazható az időrend elve fő elrendező szempontként is. Ilyenkor az életmű minden darabját (verseket, cikkeket, leveleket stb.), műfajukat figyelmen kívül hagyva, szoros időrendben közöljük. Ezzel az alkotó fejlődését még nyilvánvalóbbá tehetjük, és megkönnyíthetjük a különböző műfajú írásoknak egymáshoz való viszonyítását.

3.22 A nagyobb terjedelmű művek keletkezésének időpontját a cím után, a kisebb terjedelműekét a mű szövege után kell föltüntetni. Verseskötetekben egy-egy év termése előtt is és minden vers alatt is adjuk meg az évszámot, sőt célszerű ezt az élőfejben laponként megismételni. Az élőfejbeli évszám alkalmazása más esetekben is hasznos lehet, mert megkönnyíti a tájékozódást a több lap terjedelmű műveket tartalmazó kötetben.

3.3 A szerző szerkesztette kötetek és ciklusok egy-egy darabjának közlésében a szerkesztő kétféleképpen járhat el:

3.31 Egy-egy művet (verset) a keletkezésének megfelelő időrendi helyen közöl. Ez esetben a műnek a kötetbe vagy a ciklusba illesztéséről a Jegyzetekben kell szólnia, a kötet végén pedig olyan mutatót közölnie, amely a kötet vagy a ciklus szerinti sorrendben tartalmazza a címeket és kiadványbeli lapszámukat.

3.32 Az egész kötetet vagy ciklust az összeállításának megfelelő időrendi helyre sorolva, egységes műként közli, és az egyes művek keletkezési idejét a Jegyzetekben adja meg. Ebben az esetben a művek címét a maguk időrendi helyén is közölni kell, utalva ciklusbeli helyükre.

3.4 Az életműbe tartoznak a zsengék, töredékek és műfordítások is.

3.41 A zsengéket a megfelelő kötet elején, időrendben kell közölni.

3.42 A töredékek, ha keletkezésük ideje megállapítható, szintén a maguk időrendi helyén szerepeljenek. Pontos keltezés hiányában a hozzávetőleg meghatározható időben (évben, korszakban) keletkezett töredékeket egy-egy év vagy korszak termésének a végén, egy csoportban kell közölni.

3.43 A műfordításokat, ha számuk vagy terjedelmük nem nagy, műfajukon belül az egységes időrendbe kell sorolni. Nagy mennyiségű vagy nagyobb terjedelmű fordítások az eredeti művek után külön csoportosítandók, vagy önálló kötetben saját időrendjükben közölhetők.

3.5 A kiadatlan vagy a szerző halála után előkerült szöveget is az életében megjelent szövegekkel azonos elvek szerint kell beosztani.

3.6 Költőnek a leveleiben, prózai műveiben levő verseit és műfordításait, ha önálló szerepük, értelmük van, a versei és műfordításai között, a megfelelő időrendi helyen is közölni kell.

3.7 Ha kötetszerkesztési vagy egyéb szempontok megokolják, a nagyobb terjedelmű (pl. epikai) versek kiemelhetők a kisebb költemények időrendjéből, s a kisebbek előtt vagy után közölhetők.

3.8 A verses és a prózában írt drámai műveket csak különlegesen megokolt esetben célszerű egymástól elkülönítve közölni.

3.9 A szerző dokumentumszerű följegyzéseit a szerkesztő a kiadvány végén helyezze el, mennyiségüktől és terjedelmüktől függően függelékbe vagy külön kötetbe.

3.10 A kétes hitelességű műveket a hiteles művek után függelékben, szintén időrendben kell elhelyezni. Azokról a korábban a szerző műveinek tulajdonított művekről, amelyekről időközben a kutatás kimutatta, hogy nem az ő alkotásai, a Jegyzetekben kell szólni, hivatkozással a cáfolat (atetéza) szakirodalmára.

4. A SZÖVEGKÖZLÉS

4.1 Számos irodalmi műnek több, egymástól kisebb-nagyobb mértékben különböző szövege maradt ránk. A változatok szövegeinek eltérései a *szövegváltozatok* (variánsok). Azt a szöveget, amelyet a szerkesztő a kiadvány alapjául tekint, *alapszövegnek* nevezzük. A kiadványban közölt szöveg a *főszöveg*. A főszöveg általában azonos az alapszöveggel, de a szövegkritikai tevékenység következtében eltérhet tőle. Ha a szerző ugyanazt a művét eszmei vagy művészi szempontból jelentős változtatásokat téve átdolgozta, a műnek több *főváltozatáról* beszélünk. Az utolsó főváltozat *a végleges változat*. A kiadványban a főváltozatokat önálló főszövegként közölhetjük.

4.11 Nem tekintjük szövegváltozatnak a gépelt vagy nyomtatott szövegben a technikai eredetű eltérést (pl. *í, ú, ű* helyén *i, u, ü*), ha sem tartalmi, sem verstani jelentősége nincs, és a szerző nyelvállapotára, helyesírási elveire és gyakorlatára sem nyújt érdemi adatot. Ugyanígy nem szövegváltozat a nyilvánvaló sajtóhibából eredő eltérés. Fontos esetben azonban az ilyen különbségekre is föl kell hívni a figyelmet (pl. ha az eddigi kiadások öröklődő sajtóhibája). Ha következetesen fordulnak elő, elég általában szólni róluk; a különleges vagy a vitatható jelentőségű eltérésekről pedig egyenként a Jegyzetekben.

4.2 Alapszövegül általában *az utolsó kéz* (*ultima manus*) elve alapján a szerző életében megjelent utolsó, a szerzőtől gondozott vagy jóváhagyott közlés, vagy a legkésőbbi eredeti (*autográf*) kézirat (gépirat, nyomdai levonat) szolgál. Ezt az elvet azonban nem szabad mereven, kellő mérlegelés nélkül alkalmazni; bizonyos esetekben el lehet, sőt el kell tőle térni. Így például, ha kétséget kizáróan megállapítható, hogy a szerző életében megjelent szöveg csak a cenzúra beavatkozása vagy a politikai viszonyokkal számoló *öncenzúra* miatt tér el a szerző korábbi szövegétől, akkor a korábbit fogadjuk el alapszövegnek. Viszont a kényszer nélkül, akár más tanácsára is, de a szerző beleegyezésével történt változtatást tiszteletben kell tartanunk.

4.3 Ha egy műnek sem eredeti kézirata, sem a szerző életében, gondozásában megjelent nyomtatott kiadása nem maradt ránk, a későbbi másolatok vagy nyomtatott kiadások

pedig eltérnek egymástól, a szerkesztő igyekezzék legjobb tudása szerint körültekintően megállapítani, melyik a szerző szándékának legmegfelelőbb, rá legjellemzőbb változat, és ezt tekintse alapszövegnek. Az alapszöveg kiválasztását a Jegyzetekben mindig meg kell okolni.

4.4 Alapszövegül csak egyetlen változat szolgálhat; nem szabad a különböző változatokat önkényesen vegyíteni (*kompilálni*). Az alapszövegül kiválasztott változat hibáit azonban szükséges a többi változat tanulságai alapján javítani (*emendálni*).

4.5 A főváltozatokat általában teljes terjedelmükben a főszövegek között, saját időrendi helyükön közöljük. Ezeknek a főszövegekként közölt változatoknak az összefüggéseire a Jegyzetekben föl kell hívni a figyelmet, hogy kitűnjék, melyik közülük a véglegesnek tekinthető változat. A főváltozatok nagyobb művek esetében is lehetőleg egy kötetbe kerüljenek a végleges változattal. Kivételképpen elfogadható, hogy ha egy nagy terjedelmű műnek csupán kisebb része tér el lényegesen, akkor csak ezt a részt közöljük a főszövegek közt, a nem közölt részében levő kisebb eltéréseket pedig csak a Jegyzetek megfelelő helyén.

4.6 Egy-egy kötetben az időrendbe sorolt műveket (verseket, cikkeket, leveleket stb.) sorszámmal kell ellátni. Minden mű száma a cím előtt vagy fölött arab számjeggyel legyen föltüntetve, s a műhöz tartozó Jegyzeteket ugyanez a szám vezesse be.

4.7 A főszöveget ötsoronként számozzuk. A számok után nem teszünk pontot. A cím nem tartozik a számozott sorok közé. A sorok számozásában a művek műfajától és terjedelmétől függően a következőképpen járjunk el:

4.71 Hosszabb költeményekben (főleg régi szövegekben) kívánatos a versszakoknak a sorok számozásától független megszámozása is. Nagy epikai művekben a sorok és a versszakok számozása énekenként vagy nagyobb szakaszonként kezdődjék újra.

4.72 Verses drámák sorait fölvonásonként újrakezdve számozzuk. A külön sorban szereplő személyneveket és színi utasításokat a sorok számozásában hagyjuk figyelmen kívül: ezekre annak a két sornak a számával utalunk, amelyek között helyet foglalnak (pl. *17. és 18. között*).

4.73 Rövid (egy-két nyomtatott lapot kitevő) prózai írások, cikkek, levelek sorainak számozása egy-egy szövegen belül legyen folyamatos.

4.74 Hosszabb (három-négy lapnál nagyobb terjedelmű) prózai művek (regények, elbeszélések, prózában írt drámák, tanulmányok, cikkek stb.) esetében kezdjük laponként elölről a sorok számozását. *Sorjelző* mellékelésével a számozás mellőzhető.

5. A HELYESÍRÁS

5.1 Az 1832. évi első akadémiai helyesírási szabályzat előtt keletkezett szöveg betűhíven közlendő. A mai nyomdai gyakorlatban nem használt jel (ſ, ß, ʒ, ő, ű, ő́, ű́ stb.) jelenleg használatos betűvel helyettesíthető. Meghagyható, ha a szerző írásmódját jellemzi, vagy szerepe van helyesírása fejlődésének tükrözésében, és ha nyomdai megoldása lehetséges. Mai helyesírásra írandó át az alapszöveg, ha csak későbbi másolat.

5.11 A szövegbeli rövidítéseket általában szögletes zárójelek közt föl kell oldani. (Pl. K.[edves] B.[arátom!]) A régi levelekben szokásos *Kglmed, Mltsgod, Nsgos* vagy más, gyakran előforduló rövidítést hagyjuk meg, és rövidítésjegyzékben adjuk meg föloldásukat.

5.2 Az 1832 és 1904 között, azaz a Simonyi-féle iskolai helyesírás érvényesülése előtt keletkezett irodalmi szövegek közlésében a következő, technikai természetű módosításokat hajtsuk végre: a *c* hangértékű *cz* helyett *c*-t, a *cs* hangértékű *ts* helyett *cs*-t, az *szsz* típusú kettőzés helyett *ssz*-t írjunk: az *a* névelő, az *e* mutatónévmás, az *s* kötőszó és a ragtalan birtokos jelző mellől a hiányjelet hagyjuk el.

5.21 Egyébként azonban meg kell őrizni az írás korfestő erejét és azokat a sajátosságait, amelyek a szerző nyelvállapotát és írásgyakorlatát jellemzik. Így változatlanul kell hagyni a maitól eltérő hangtani jelenségeket (pl. a magán- és mássalhangzók rövidségét és hosszúságát), a nyelvjárási jellegzetességeket és a prozódiai különlegességeket. Ugyancsak változatlanul kell hagyni a szövegben a szavaknak eredeti egybe- vagy különírását, a nagy- és kisbetűk használatát, az idegen szavaknak, a személy- és földrajzi neveknek, az újságcímeknek írásmódját, továbbá a központozást.

5.3 Az iskolai helyesírás érvényesülésének következtében 1904 óta írásgyakorlatunk már közel áll a maihoz. Ezért egyfelől ritkábban merül föl a technikai jellegű átírásoknak, a hangjelölésbeli változtatásoknak a szüksége, másfelől viszont fokozottabban gondos mérlegelést kíván, hogy a szokásostól eltérő megoldásokat egyéni, megőrzendő sajátosságként értékelhetjük-e, vagy olyan elhanyagolható különbségeknek, amelyeket az egység és következetesség végett célszerűbb figyelmen kívül hagynunk. Nyomtatott (kivált hírlapban megjelent cikkek és prózai) írások szövegeivel valamelyest szabadabban bánhatunk, mint a kéziratban ránk maradt versek, levelek, följegyzések esetében.

5.31 Az 1904 után keletkezett versek közlésében is meg kell őriznünk a költőnek azokat a bizonyíthatóan egyéni írássajátságait, amelyek nyelvhasználatáról, tudatos művészi választásának indítékáról, ízléséről tanúskodnak. Megőrzendő például a régi vagy tájnyelvi szavak írásmódja, az egybe- vagy különírás, ha jelentésbeli vagy stilisztikai különbség fűződik hozzá; a központozás, ha különleges hangulati értéket, hangulatkeltő hatást sejtet. Ha a szerkesztő bármi okból mégis változtatást lát szükségesnek (az apróbb következetlenségek kiküszöböléséért, vagy ha zavaróan hatna a nyilvánvalóan nem elvszerű, hanem pusztán szokásból őrzött vagy ötletszerű írásmód), eljárásáról a Jegyzetekben számot kell adnia.

5.32 Az 1904 után megjelent prózai szövegek helyesírását általában közelebb hozhatjuk a maihoz, mégpedig minél kevésbé régi a szöveg, annál inkább, és minél bizonyíthatóbb, hogy az alapszöveg helyesírási sajátosságai nem annyira írójuknak, mint a művet közlő lap szerkesztőjének vagy a nyomdai szedőnek a gyakorlatát tükrözik. Színházi súgókönyv szövegének írásmódjához sem kell szigorúan ragaszkodni.

5.33 Újabb kori szerzők saját kézírású vagy gépelésű leveleit is betűhíven közöljük, mert ezek kétségkívül az egyéni gyakorlat hű tükrözői. A következetesség kedvéért a szerző levelezőtársainak a szövegeit is betűhíven adjuk. Levelezésben a tollhibát vagy gépelési hibát se javítsuk, hanem szögletes zárójelbe tett fölkiáltójellel hívjuk föl rá a figyelmet. Ha ez sok volna, a Jegyzetekben adjunk róluk számot.

5.4 A Jegyzetek bevezetésében a szerkesztőnek ismertetnie kell a szerző egyéni helyesírását, és föl kell tüntetnie, hogy a kiadvány miben és miért tér el tőle. A kiadvány képanyagában az író helyesírásának jellegzetességeit és változását is be kell mutatni. Közöljük a bizonytalan olvasatú szövegek hasonmását, hogy módot adjunk ellenőrzésükre, szakszerű tanulmányozásuk folytatására.

5.5 A Jegyzetekben közölt szövegváltozatok helyesírására ugyanezek az elvek érvényesek.

5.6 Olyan életmű kiadásában, amely az említett helyesírási korszakhatárokon átível, végig az első korszaknak megfelelő helyesírást alkalmazzuk.

5.7 Vitatható esetekben mindig a betűhív közlés elvét érvényesítsük.

6. A SZÖVEGGONDOZÁS

6.1 Az alapszöveg kiválasztása után a szerkesztő föladata a főszöveg kialakítása. Az alapszöveget szükség szerint javítsa. A szövegkritikai javítás (*emendáció*) mindig megokolandó.

6.21 A szűkebb értelemben vett javítás a helyesírásra, többnyire egy-egy betűre, ékezetre, írásjelre vonatkozik. A szerkesztőnek az 5. pontban ismertetett korszakhatárok figyelembevételével helyesbítenie kell a kétségtelen toll- és nyomdahibákat; föl kell oldania a szokatlan, zavaró rövidítéseket; ki kell igazítania az írásmód hanyagságával, helyesírási tévedéssel magyarázható, a nyomdai szedőgép vagy az írógép betűkészletének hiányosságából következő pontatlanságokat. Így például át kell írnia a ritmus vagy a rím megsértése nélkül fölcserélhető, hosszú hangot jelölő *i, u, ü* betűket a mai köznyelvi helyesírás szerinti *í, ú, ű*, betűkre; pótolnia kell a véletlenségből kihagyott betűket; ki kell tennie az elmaradt írásjeleket. Mindezeket a javításokat a szerkesztőnek a szerző általános eljárásának a tekintetbevételével kell végrehajtania, és a Jegyzetekben fajtánként (típusonként), esetleg fontosságuk miatt egyenként (szavanként, betűnként) meg kell okolnia. Verstani (ritmikai, rímelési) javítást a szerkesztő csak akkor végezhet, ha a jobbnak látszó formát más szövegváltozatok vagy legalább hasonló esetek (*konkordanciák*), párhuzamok (*analógiák*) igazolják. Ha a javítás csupán egy-egy betű, szótag vagy szó betoldásából áll, versben egyenként kell számot adni róla, prózai szövegben pedig a pótlás szögletes zárójelbe kerüljön.

6.22 Tágabb értelemben vett szövegjavításra akkor van szükség, ha sem eredeti kézirat, sem a szerzőtől jóváhagyott nyomtatott kiadás nem maradt ránk, és a szerkesztőnek a szöveg egy teljes szónyi vagy ennél is nagyobb részét kell helyreállítania. Ilyenkor – főként régi szövegek esetében – a szerkesztő a szerző életművének beható ismerete alapján lehetőleg következtesse ki a helyes vagy hiányzó alakot (*olvasatot*).

6.3 Ha a szerző a művét nem látta el címmel, a szerkesztő – figyelembe véve a szerző címadási módszerét, a Jegyzetekben kellő magyarázattal szolgálva – a következő elvek alapján adhat – szögletes zárójelbe foglalandó – címet:

6.31 Rövid költemény címe lehet kezdősora vagy ennek első néhány szava, a végén három ponttal.

6.32 Valamely személyről írt vers, epigramma címe lehet az illető neve.

6.33 Epikai mű (elbeszélés, regény) vagy drámai alkotás esetében a történet főszereplőjének a nevéből alkotható cím.

6.34 Ha a műnek a szakirodalom, kivált valamely régebbi neves szerkesztő (például Toldy, Gyulai, Thaly) már adott címet, és ez átment a köztudatba, célszerű ezt a címet meghagyni. Ha a szerkesztő mégis eltér tőle, eljárását meg kell okolnia.

6.35 Nem szépirodalmi mű (tanulmány, cikk stb.) címe lehetőleg tárgyának tömör megjelölése legyen.

7. A KIADVÁNY JEGYZETEI

7.1 A mű szerzőjétől származó jegyzetekkel szemben, amelyek a lap alján utalnak a főszöveg megfelelő részére, a szerkesztői Jegyzetek (*filológiai apparátus*) helye a kiadásban többféle lehet. Kerülhetnek ezek is a főszöveggel azonos lapra alulra, a szerzői jegyzetektől tipográfiailag megkülönböztetve, kisebb betűvel. Elhelyezhető valamennyi egy tömbben, a főszövegek után, a kiadvány második felében, a főszövegnél szintén kisebb betűvel szedve. E kétféle megoldás társítása is megengedhető: például a szövegkritikai jegyzetek (javítások, szövegváltozatok, szómagyarázatok) lehetnek a lap alján, a többiek (források, tárgyi magyarázatok stb.) egy tömbben a kiadvány második felében. A kisebb terjedelmű szövegek (versek, levelek, cikkek) jegyzetei helyet kaphatnak közvetlenül a főszöveg után kisebb betűvel. Végül, ha a szövegek és a jegyzetek terjedelme és aránya lehetővé teszi, célszerű külön kötetben közölni a jegyzeteket, hogy így a szöveg és a hozzátartozó Jegyzetek egy könyv lapjainak ide-oda fordítgatása nélkül, egyszerre legyenek tanulmányozhatók.

7.2 A szerkesztői Jegyzeteknek két fő fajtája van, ennek megfelelően a külön fejezetet alkotó Jegyzetek két nagy részre tagolódnak. Az első rész az egész életműre, a kiadás egészére, a szövegeknek műfaji szempontból összetartozó sorozatára, a kiadás egy-egy kötetcsoportjára vagy kötetére vonatkozó általános tudnivalókat tartalmazza. Ezeknek a Jegyzeteknek sorozat vagy kötetcsoport esetében az első kötetben önálló fejezetben van a helyük. Egy kötetnyi anyag esetében is a főszövegtől elkülönítve kell közölni őket, mégpedig ha valamennyi szerkesztői jegyzet egyetlen fejezet, akkor ennek első részét alkotják. A Jegyzetek másik része az egy-egy műre (versre, levélre stb.) vagy egy nagyobb mű (regény, dráma stb.) részeire (fejezeteire, fölvonásaira, soraira) vonatkozó adatokat közli. Ha egy kötet szerkesztői jegyzeteinek anyaga önálló fejezet, ennek második részébe kerüljenek az egy-egy műre vonatkozó jegyzetek.

7.21 Az általános tudnivalókat tartalmazó Jegyzetek tisztán filológiai jellegűek legyenek. Céljuk a szöveghagyománynak és a szerkesztő eljárásának ismertetése. A szerkesztő ne közöljön életrajzot; ne adja a szerző irodalomtörténeti vagy esztétikai értékelését; ne lépjen föl írói, költői portré készítésének igényével. Életrajzi vagy esztétikai vonatkozású meg-

jegyzéseket csak akkor közöljön, ha ezek textológiai szempontból tanulságosak, a szöveg megértéséhez nélkülözhetetlenek. Ismertesse a szerző kéziratait, történetüket, lelőhelyüket, műveinek kiadásait. Sorolja föl azokat az ismeretlen, elveszett vagy lappangó műveket, amelyekről valamilyen tudomásunk van (a rájuk vonatkozó adatokkal: címük, tárgyuk, keletkezésük időpontja stb.).

7.22 A szerző halála utáni gyűjteményes kiadásokról is számot kell adnunk, különös gondot fordítva azokra, amelyek sajtó alá rendezőjük (pl. Toldy, Gyulai) vagy további kiadásokra gyakorolt hatásuk miatt jelentősek, esetleg kritikai igénnyel készültek. Egyéb kiadásoknak (így iskolai, népszerű vagy úgynevezett díszkiadásnak) elég a fajtáit (típusait) megjelölni; ismertetésükben nem szükséges teljességre vagy részletező tárgyalásra törekedni.

7.23 A Jegyzetek bevezetőjében a szerkesztő ismertesse a főszöveg kiválasztásában és a szöveggondozásban alkalmazott eljárását. Így bizonyítékait a névtelenül vagy álnévvel megjelent írások (cikkek, versek) szerzőségének megállapítására (*attribúció*). Képet kell adnia a szerző helyesírásáról, és meg kell okolnia, ha a kiadvány ettől eltér.

7.3 Az egy-egy műre vonatkozó Jegyzeteket a főszövegével azonos sorszám és cím vezesse be. Utána a szerkesztő közölje a főszöveg forrásának (kézirat, lelőhely, megjelenés) és keltezésének adatait. Sorolja föl a változatokat, okolja meg az alapszöveg kiválasztását, időrendi elhelyezését. Itt közölje az esetleges ajánlás (*dedikáció*) szövegét. A 19–20. századi szerző halála utáni kiadásokra csak különleges esetben kell utalnia, például a szerző életében meg nem jelent (*posztumusz*) művek első kiadására, vagy olyanra, amelynek szerkesztésekor először vették figyelembe a szerző hagyatékának a végleges változatra vonatkozó módosításait. A névtelenül megjelent vagy korábban kétes hitelességűnek tartott művek szerzőségét mindenre kiterjedő figyelemmel kell bizonyítania.

7.31 Ezután közölje a szerkesztő a szerzőtől (kézirataiból, az életében megjelent és tőle jóváhagyott kiadásokból) származó változatoknak a főszövegtől való eltérését. Minden különbséget számon kell tartania, amely a szerzőtől vagy a szerző életében tudtával és ellenvetése nélkül készült kiadásból eredhet. Az egykorú, de nem a szerző ellenőrzésével megjelent, úgyszintén a szerző halála utáni kiadások szövegváltozatait csak akkor kell figyelembe vennie, ha valamely közismert változatban előforduló hiba kiküszöbölésére szükséges fölhívnia a figyelmet, vagy ha a változatbeli különbség a korra jellemző, netán a mű utóélete szempontjából különös jelentősége van (pl. utólagos cenzúra esetében).

7.32 Ha a szerző az egyik kiadásban kiemelve (pl. dőlt betűkkel) szedetett egy szót vagy szövegrészt, más kiadásban viszont nem, ezt szövegváltozatként kell föltüntetni.

7.33 A szövegváltozatok közlésében a szerkesztő először adja meg a főszöveg megfelelő sorának a számát, utána a változatban eltérő részletet olyan szövegkörnyezetével, amely az azonos és az eltérő szövegrészeket világosan fölismerhetővé teszi, végül az eltérést mutató szövegforrás (kézirat, kiadás) rövidített jelét. (Ezt a sorszám után is közölheti.) Az ugyanazt a szót vagy sort érintő különbségeket a változatok keletkezésének időrendjében kell közölnie, hogy a szöveg alakulásának története szemléletes legyen.

7.34 A szövegváltozat közlésében a főszöveggel azonos szavak álló betűkkel legyenek szedve, a főszövegtől eltérő szavakat, betűket pedig dőlt szedés különböztesse meg. Például

ha a főszöveg 11. sorában a „fut, szalad" áll, egy kéziratos változatban pedig „fut, rohan" található, akkor a szövegváltozat jegyzetbeli közlésében a megoldás a következő:

11 fut, *rohan* k

Így az eltérő rész jól megkülönböztethető. A főszövegből csak annyit kell megismételni, amennyi az eltérés szövegbeli helyét egyértelművé teszi.

7.35 A szerkesztő magyarázó, kiegészítő szövege *szögletes zárójelben*, álló betűkkel legyen nyomtatva. Például ha a főszöveg 9. sorában egy „elmehetnél" föltételes módú igealak van, s ennek helyén a szerző kéziratában „elmehetsz"-ből javított „elmehetnél" olvasható, akkor a jegyzetbeli megoldás ez lesz:

9 elmehetnél [jav. ebből: elmehet*sz*] k

7.36 A szerzőtől törölt alakokat, szavakat, szövegrészeket *csúcsos zárójelbe* foglaljuk. Például a főszöveg 5. sorának „tudta" szavához ez a jegyzet:

5 <*tudja*> tudta k

Az olvashatatlan alakok szögletes zárójelben kipontozva jelölendők, hozzávetőleg annyi ponttal, ahány betű lehet az olvashatatlan rész [....]. Ha egy áthúzott alak olvashatatlan, a pontsor csúcsos zárójelbe kerüljön <...>. Az eltérő írásjelet a megelőző szót is leírva tüntessük föl:

7 *látta:* k
látta, DM
látta; SZ

Vagy egy sorban: 7 *látta:* k *látta,* DM *látta;* SZ
A törlésen belüli törlést kettőzött csúcsos zárójellel jelöljük: << >>

7.37 A szöveg alakulásának, a kézirat javítgatásának egy-egy állomására a megfelelő változat után zárójelbe tett számmal hívjuk föl a figyelmet:

19 értelmes szivű, ne add ocsmány (1) k_1
szerelmes eszü, ne add ocsmány (2)
szerelmes ésszel, ne add ocsmány (3)
Szabad eszeddel ne add ocsmány (1) k_3
Szabad ésszel mit adjam ocsmány (2)

A bizonytalan olvasat jele a szó mögé szögletes zárójelben tett kérdőjel. Különféle helyzetben alkalmazható:

Javítás nélküli kézirat nyomán: *lucskos* [?]
A szerző kéziratában törölt szó esetében: <*lucskos*?>
Szerkesztői magyarázattal: *lucskos* [esetleg *lustos*, amelyet a kézirat megengedne, de a szerző nyelvállapota és ízlése kevésbé].

7.38 A szövegváltozatokat általában soronként közöljük. Elfogadható az is, ha a főszöveg egy sorához tartozó rövid, egy-két szó terjedelmű eltéréseket takarékosan egy sorban hozzuk. Több sornyi főszöveghez tartozó szerkesztői jegyzetnek a folyamatos szedése nehezen áttekinthető, tehát nem célszerű.

7.39 Ha a főszövegek közt több főváltozatot közlünk, minden főváltozathoz külön Jegyzetek tartozzanak, kölcsönös utalással és szükség szerint a főváltozatok összehasonlító táblázatával.

7.4 A szövegváltozatok között vagy közlésük után a szerkesztő soronként adjon számot a saját javításairól, egyenként megokolva őket. Ismétlődő esetekben rövidítéssel élhet: sh = sajtóhiba, th = tollhiba, gh = géphiba, hh = hanghiba. Az 1904 utáni nyomtatott művekben, különösen a publicisztikai írásokban vagy kétes megbízhatóságú alapszövegből vett főszövegekben előforduló, nyilvánvaló sajtóhiba javításáról nem kell számot adni.

7.5 A szerkesztő ezután ismertesse a mű keletkezésének és egykorú fogadtatásának történetét, majd szükség szerint az utóéletét. Esztétikai értékelésnek itt is csak olyan mértékben van helye, amennyire a keletkezéstörténet vagy a pontosabb időrend tisztázásához szükséges. A szerkesztő közölje a műre vonatkozó fontosabb szakirodalom bibliográfiáját, és egy-egy tételhez csatolva érdem szerint rövid tartalmi ismertetést (*annotációt*) is adjon, különösen ha a forrás nehezen hozzáférhető. Említse meg a mű formai, ritmikai sajátosságaira vonatkozó lényeges megállapításokat, hívja föl a figyelmet a mű értelmét megvilágosító mozzanatokra, párhuzamokra.

7.51 A szerkesztő a mű megértését megkönnyítő, más szerzőtől származó idézeteket is az előbbiekben kifejtett szövegközlési elvek szerint közölje. Az idegen nyelvű idézeteknek a kritikai kiadás számára készült fordítását természetesen mai helyesírással adjuk, de ha régebbi (pl. a szerzőtől esetleg figyelembe is vett) fordítást idézünk, ennek közlése betűhív legyen.

7.6 Műfordítás eredetijét a szerkesztő csak akkor közölje, ha nehezen hozzáférhető. Egyébként elég, ha megadja a szerzőtől használt idegen nyelvű kiadás bibliográfiai adatait. Be kell viszont számolnia az eredetivel való összehasonlítás eredményéről, akár ő, akár korábban más végezte el ezt a munkát. Jeleznie kell az esetleges kihagyásokat, rövidítéseket, nyelvi vagy tárgyi tévedéseket stb.

7.7 A Jegyzetek, ha jelentőségük megkívánja, tartalmazzák a mű idegen nyelvű fordításainak, képzőművészeti, zenei, színpadi, film-, rádió- és televízióföldolgozásainak jegyzékét (bibliográfiáját). Ezeknek kritikai visszhangjából csak a legfontosabbakat kell megemlíteni, esetleg rövid ismertetéssel. A további kutatások megkönnyítésére célszerű közölni a nehezen hozzáférhető sajtótermékek közleményeinek tömör kivonatát, a legszükségesebb idézetekkel.

7.8 A szerkesztőnek jegyzetbeli magyarázatot kell fűznie a műben előforduló kevéssé ismert személy- és földrajzi nevekhez, az elavult és a tájnyelvi szavakhoz, a nem közkeletű szólásokhoz. Ismétlődő előfordulás esetén az első említés alkalmával, terjedelmesebb műben a korábbi magyarázatra visszautalva. A szükséghez képest – főként régi szövegek közlésekor, vagy ha sok magyarázatra szoruló kifejezés ismétlődik a főszövegben – a kötet végén magyarázó szótár (*szómutató*) állhat, mert ez tehermentesíti a Jegyzeteket az ismételt magyarázatoktól vagy a bonyolult visszautalásoktól. A megfejtetlen nevekre, szavakra külön hívjuk föl a figyelmet.

7.9 A szerkesztő a keletkezéstörténeti vagy a sorokhoz fűzött magyarázó jegyzeteiben szükség szerint térjen ki a történeti vonatkozásokra, és mutasson rá a szerző nézeteinek forrásaira, esetleges tárgyi vagy eszmei tévedéseinek okaira.

7.10 A Jegyzetek megfogalmazásában szigorú tárgyiasságra és tömörségre kell törekedni. A szerkesztőt a lektor, sorozatszerkesztő vagy a textológiai munkabizottság utasíthatja a fölöslegesen földuzzasztott jegyzetanyag csökkentésére. A Jegyzetekben művenként ismétlődő alcímeket (pl. Kézirat, Megjelenés, Szövegváltozatok, Javítások, Keletkezéstörténet, Magyarázatok) csak terjedelmes jegyzetanyag tagolására célszerű alkalmazni.

7.11 Kétnyelvű szövegkiadásban a magyar nyelvű jegyzeteket a másik nyelven is közölni kell.

8. TARTALOMJEGYZÉK, MUTATÓK, RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

8.1 Minden kötet végén tartalomjegyzék tüntesse föl egy-egy mű szövegének és a hozzá tartozó Jegyzeteknek a lapszámát. A szerkesztő különös gonddal ügyeljen a tartalomjegyzék pontosságára és áttekinthetőségére. A némely kérdésben többféle megoldás között választó szerkesztő nagy felelősséggel tartozik azért, hogy az olvasó a bonyolultabb szerkezetű kiadvány használatában minden lehető segítséget megkapjon. Kisebb költeményeket, rövid elbeszéléseket tartalmazó kötetben betűrendes címmutatót, verseskötetben kezdősormutatót, szükség esetén cikluscímmutatót is kell készítenie. Levelezéskötetben célszerű a levelek íróiról és címzettjeiről is mutatót adnia.

8.2 Minden kötet tartalmazzon névmutatót, szükség szerint (pl. publicisztikai írásokhoz) egyesített név- és tárgymutatót. Másfajta mutatókkal is fokozhatjuk a kiadvány használhatóságát (pl. levelezéskötetben a szerző említett műveinek címmutatójával). Azt a lapszámot, amely az érdemi magyarázatot tartalmazó helyre utal – többnyire a névnek, tárgyszónak a Jegyzetekben való első előfordulására – emeljük ki dőlt szedéssel (pl. a név viselőjének életrajzi adatait közlő jegyzet helyét).

8.3 Minden kötetben legyen rövidítésjegyzék. Tartalmazzon minden olyan rövidítést, amely nincs benne az akadémiai helyesírási szabályzatban, vagy eltér az ott találhatótól. Itt közöljük a régi betűk átírásának kulcsát is. A szerkesztői Jegyzetekben használható rövidí-

tések megválasztásában célszerű *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* gyakorlatát követni.

8.4 Több kötetes kritikai kiadás zárókötetében kívánatos közölni az egész sorozat összesítő tartalomjegyzékét, egyesített név- és tárgymutatóját.

9. VEGYES RENDELKEZÉSEK

9.1 Ennek a gyakorlati tapasztalatok alapján átdolgozott szabályzatnak az életbelépése után az itt rögzített elvekhez kell igazodni minden olyan kiadvány készítésében, amely a kritikai kiadás igényével lép föl.

9.2 Azoknak a kritikai kiadásoknak a készítésében, amelyekből már megjelentek kötetek, vagy amelyeknek munkálatai már eléggé előrehaladtak, a szerkesztő a korábban alkalmazott eljárásokat is figyelembe véve próbálja meg érvényesíteni az új szabályzat elveit; szükség esetén megokolni az ezektől való eltérést.

9.3 Minden kritikai kiadás – a kornak és az életmű jellegének megfelelően – fölvet különleges, egyedi tennivalókat. Ezért a kötet vagy a sorozat szerkesztője dolgozza ki a szabályzatban rögzített általános elvektől és gyakorlati megoldásoktól eltérő eljárásokra vonatkozó javaslatait, sajátos részletkérdésekre kiterjedő elgondolásait, és terjessze jóváhagyásra a textológiai munkabizottsághoz.

9.31 Sok műnek vagy életműnek a kritikai kiadásában különleges gondokat vet föl a helyesírás. A szerkesztő térjen ki javaslatában a kiadás sajátos helyesírási kérdéseire.

9.32 A szerkesztői Jegyzetekkel kapcsolatban (elhelyezésükre, külön fejezetük szerkezetére, egy-egy technikai megoldásra vonatkozólag) a szabályzat több lehetőséget enged meg. Ezek közül a kötet vagy a sorozat szerkesztője az életmű természete szerint választhat. Gondos megfontolást kíván, hogy amit a szabályzat legcélszerűbbként ajánl, vagy ami a gyakorlatban leginkább szokásos, attól milyen megokolás alapján szabad vagy kell az adott esetben eltérni. A szokatlanabb vagy vitatható választást mindenképpen meg kell okolni. Az egész sorozatra érvényes döntést az első megjelenő kötet megfelelő helyén okoljuk meg. Egy-egy szerző azonos műfajú műveinek kiadásában kívánatos az egyöntetűség, de műfajokban változatos életműsorozatban ne erőltessük a következetességet a célszerűség rovására.

9.4 A népköltészeti alkotások, nyelvjárási vagy népnyelvi szövegek kiadására nézve továbbra is *A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata* (1974) érvényes.

9.5 Ezt a szabályzatot a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának elnöksége 1987. június 3-án jóváhagyta.

10. FÜGGELÉK
16–19. SZÁZADI IDEGEN NYELVŰ SZÖVEGEK KÖZLÉSE

LATIN

1. A pusztán paleográfiai, tipográfiai sajátosságú eltérést mutató betűket ma használatos alakjukban szedetjük (pl. ſ = s; ji, ij, ÿ = ii; w = vv; œ = oe; æ = ae). A hangsúlyt vagy a hosszúságot jelölő ékezetek (pl. a *quà* szó utolsó betűjéről) elhagyandók.

2. A helyesírási sajátosságokat, minthogy a hangértékkel is összefüggésben lehetnek, meg kell őrizni (pl. ti ~ ci; c ~ ch ~ k ~ q; h ~ ch; s ~ z; v ~ w; t ~ th; e ~ he; i ~ y ~ ii; e ~ ę ~ ae ~ oe). Ha a szó nehezebben ismerhető föl, jegyzetben közöljük szokásos alakját (pl. *ore* lege: *horae*).

3. Az egybe- és különírást általában megőrizzük, ha azonban az írásmód értelemzavaró volna, vagy tollhibából származik, egyenkénti megjegyzés nélkül javítandó, de az eljárásról számot kell adni.

4. A kis- és nagybetűket értelemszerűen alkalmazzuk, kivéve a verssorok kezdőbetűit, úgyszintén azokat, amelyek más szövegösszefüggést is szolgálnak (pl. kronosztichont). Ezeket az alapszöveghez híven írjuk, a más összefüggésben való értelmüket jegyzetben adjuk. A nagybetűkkel vagy dőlten írt szövegrészekre, iniciálékra szintén a jegyzetekben utaljunk.

5. A pontot, vesszőt, pontosvesszőt, kettőspontot, kérdő- és fölkiáltójelet értelemszerűen tesszük ki. Ha a központozás vitatható, a lehetőségekre jegyzet figyelmeztessen. Ha azonban a szöveg tudatosan vállalt, következetes sajátosságot mutat (pl. a központozás teljes hiányát), változtatás nélkül kell hagyni. Egyéb írásjeleket (idéző-, záró- és kötőjelet, három pontot stb.-t) nem szabad önkényesen pótolni.

6. A szokványos és a következetesen alkalmazott egyéni rövidítés (ligatúra, a nazálisok vonala, a con-, -us, -que, cuius, pro jelölése, & és ⁊ = et) megjegyzés nélkül föloldandó. Ha többféle föloldás lehetséges (pl. quae ~ que, quendam ~ quemdam), az egész szöveg írásmódját figyelembe kell venni. Az egyéni rövidítések föloldását a bevezetőben ismertetni kell. Föloldjuk azokat a rövidítéseket is, amelyeknek betűi nem pontosan felelnek meg a kiírt szóban található betűknek (pl. Dnne = Domine; Mttas = maiestas). A bizonytalan megoldású, a nem nemzetközileg ismert rövidítéseket és a sziglákat szögletes zárójelben kell föloldani (pl. Datũ M. Varad. = Datum M[agno] Varad[ini]; S. P. D. = S[alutem] P[lurimam] D[icit]; cottus = co[mi]t[a]tus.

Meghagyjuk a közhasználatú rövidítéseket (például etc., fol., sqq), úgyszintén azokat, amelyek a szövegben sokszor és következetes írásmóddal fordulnak elő (pl. D = Dominus; Mgr. = magister). Meghagyjuk az összevont formában használatos kifejezéseket (pl. incattus, iudlium), valamint azokat a jeleket, amelyeknek átírása a mondat megértéséhez nem járulna hozzá (pl. pénznem, mértékegység jelölése). A dátum rövidítéseit (pl. A°, Kal. Mart.) sok előfordulás esetében (pl. levelezés, napló szövegében) célszerűbb meghagyni. Eredeti for-

májában marad a nem betűjellel írt rövidítés (℞, ℈, ⁒, ₡, §). A megtartott rövidítéseket jegyzékben kell föloldani.

7. A számok római vagy arab jellegét meg kell tartani. A római számokat a szövegben talált formában közöljük (pl. IIII, viiii, V̄Ī, ↃIC; de: Xiij = Xiii), megtartva a köztes pontokat is (pl. M.DC.VI.). Az arab számokat mai formájukban adjuk (pl. Λ = 7). A szám- és betűkombinációk meg a római és arab számok kombinációi maradjanak változatlanul (pl. 4^{or}, 2oti, iii-cia, Xber, 9^{tns}); ha az olvasat nem világos, a megoldást jegyzetben közöljük (pl. viivir = septemvir; lyoii átírása: 150ii, jegyzetben: 1502).

8. A nem klasszikus latin nyelvi szavakról – így a magyarországi latinságban előfordulókról is – ajánlatos értelmezést is tartalmazó szójegyzéket készíteni.

FRANCIA

Franciaországban semmilyen központi irányelv nem szabályozza a kritikai kiadásokat, a gyakorlatban azonban a 16–19. századi szövegek közlésének túlnyomó többsége betűhív. A szerzői kéziratban talált írásmódtól csak kivételes esetben térnek el (például ha nincs eredeti kézirat, csak korabeli nyomtatvány; vagy például ha több, különböző korszakból származó, befejezetlen vagy egymást fedő kézirat marad fenn, amelyek hangjelölése és központozása nem egységes, mint Rousseau *Confessions*-ja esetében). A régi nyomtatott szövegeket is változtatás nélkül közlik. Gyakran még iskolai használatra szánt vagy kifejezetten népszerű kiadványokban is megőrzik a régi helyesírást (pl. Corneille, Racine, Molière drámáiban). Ezt az eljárást az is megindokolja, hogy a francia helyesírás reformja a legtöbb kérdést illetően már a 17. században megtörtént, a központozást pedig sohasem szabályozták szigorúan. Ennek megfelelően a szabályok nagy része a 17. század óta lényegében változatlan, a kisebb változások pedig (pl. *mesme ~même*) nem nehezítik meg nagyon az olvasást. Gondot okoz, és mindig csak külön elemzés alapján dönthető el a kis- és nagybetűk használatának meg a központozásnak a kérdése. Ha a szerzőtől származik az írásmód, és a jelentés szempontjából nem tartható közömbösnek, továbbá, ha egységes vagy legalábbis némi szabályszerűség jellemzi, érdemes megtartani. Ha nem, akkor fölmerül az egységesítés és átírás szüksége, amely néha nehezen megoldható problémákat vet föl. Például a központozást megfelelő szabályozás hiányában még a francia anyanyelvű lektorok sem képesek egyértelműen korszerűsíteni.

Szélsőséges esetként némely francia kritikai kiadások még a mű első kiadásának tipográfiai jellemzőit is igyekeznek átmenteni. (Pl. a párbeszédek tagolásának régies jelzését, a lap szélén végigfuttatott idézőjeleket.)

Franciaországban a reprintkiadások sokkal elterjedtebbek, mint nálunk, és a népszerű kiadásokat (pl. Classiques Garnier, Pléïade; ez utóbbi sorozatban valódi kritikai kiadások is megjelennek, mint Prousté) ugyanolyan gondos textológiai munkával készítik elő, mint a kritikai kiadásokat, csak éppen jegyzeteket nem közölnek, vagy csak az olvasó számára legfontosabb magyarázatokat adják meg jegyzetekben.

Az a javaslatunk tehát, hogy a francia gyakorlatnak nagyjából megfelelően a magyar kritikai kiadások köteteiben előforduló francia szövegeket lehetőleg az írásmód megváltoztatása nélkül közöljük, a kivételképpen mégis szükségesnek tartott változtatásról és megokolásáról pedig jegyzetekben adjunk tájékoztatást. A jegyzeteknek természetesen mindazt a fölvilágosítást tartalmazniuk kell, amelyre az írásmód változatlanul hagyása következtében szüksége lehet az olvasónak.

Javaslatunk eltér a Magyar Országgyűlési Emlékek kiadásának szabályzatától (Századok, 1974. 436), amely egy meghatározott sorozat kiadásához készült. Ez a sorozat nem művészi céllal keletkezett, hanem dokumentum jellegű szövegek közlését szolgálja, amelyeknek régies helyesírása fölöslegesen nehezítené a megértést.

OLASZ

Az olasz kritikai kiadások általában átírva közlik a szövegeket. Az átírás főképp a latinos – kiejtést nem tükröző – írásmód modernizálását jelenti. (Noha olasz helyesírási szabályzat mind a mai napig nem létezik, a 19. századtól konszenzus alakult ki a modern helyesírást illetően.) Az átírásra egységes szabályzat nincs, kritériumai sorozatonként, sőt kiadványonként változók.

Azok a szabályok, amelyeket általában minden átírás megtart, a következők:

a *h*-t a mai helyesírás szerint alkalmazzák (havere → avere);

az *y* és a *j* helyett a mai helyesírást követve *i*-t írnak (tyranno → tiranno, spatij → spazi);

az *u*-t és a *v*-t megkülönböztetik egymástól;

a *-ti, -cti* betűcsoportot *-zi*-re írják át (affectione → affezione);

ph helyett *f*-et írnak (philosophi → filosofi);

az *x*-et *s*-re vagy *ss*-re javítják (exilio → esilio, maxime → massime);

az olasz kiejtéstől idegen mássalhangzócsoportokat többnyire nem tartják meg (sculptore → scultore, accepto → accetto, subditi → sudditi, absolvere → assolvere, adverso → avverso, calumnia → calunnia);

az accentókat, az apostrófokat, a központozást és a kis- és nagybetűk használatát modernizálják; végül

a szokásos rövidítéseket jelölés nélkül föloldják.

A szöveg sajátosságainak figyelembevételével kell tehát az átírás módját részletesen meghatározni, s ezeket a bevezetőben közölni kell.

A Magyar Országgyűlési Emlékek kiadásának szabályzata (Századok, 1974. 449.) az ortográfia jóval kisebb arányú modernizálását írta elő, mint amit az olasz kiadói gyakorlat követ.

A kérdéses időszaknak már a kezdete is ahhoz a korhoz tartozik, amelyet a német nyelvtörténet korai újfelnémetnek nevez (1350–1550). Míg az ó- és középfelnémet szövegek közlésében diplomatikai hűségű írásmódra kell törekedni, a későbbi szövegek helyesírásában bizonyos egységesítés a föladat. Az átírás azonban csakis a szigorú értelemben vett helyesírást érintheti, nem engedhető meg tehát semmi olyan változtatás, amely a szöveg hangtani jellemzőit, nyelvjárási jellegét meghamisítaná. A részletekre nézve a következő elvekhez kell igazodni:

1. A szöveget általában betűhíven közöljük. Bizonyos normákhoz igazodó átírást csak az *u* ~ *v* és *i* ~ *j* esetében hajtunk végre: *u*-t és *i*-t írunk mássalhangzót jelölő betűk előtt, *v*-t és *j*-t magánhangzó jelei előtt. (Természetesen csak akkor, ha a *v* nem *f* hangértékű, hanem *u*-nak olvasandó.) Az *Y*-t, *y*-t és *ij*-t mindig tartsuk meg. Példák:

ietzt átírása *jetzt*, de: *itzt*, *ytzt* marad;
vnd átírása *und*, de *vrowe* marad.

2. Az alapszövegek szokásosabb rövidítéseit föloldjuk, minden jelölés, megjegyzés nélkül. Például: *staṁ* = *stamm*; *vñ* = *und*; *aṁ* = *amen*; *ab'* = *aber*. Az esetenként rövidített nevek és címek föloldását viszont szögletes zárójelbe foglalt kiegészítéssel adjuk meg: Ew Mjt = Ew[re] M[a]j[estä]t; H. z. S. = H[erzog] z[u] S[achsen].

3. A nyilvánvalóan romlott szöveg emendálását a mai német helyesírásnak megfelelően (Duden) végezzük. Ne próbáljuk meg az eredeti szöveg írásformáit rekonstruálni.

4. A szavaknak kis- és nagy kezdőbetűs írását általában meg kell tartani. De kezdjük mindig negybetűvel a tulajdonneveket és az új mondatot.

5. Őrizzük meg az eredeti szöveg egybe- és különírási gyakorlatát. Az igekötőt vagy más praefixumot a 18. századig gyakran különírják az igétől (pl. ver geben, zer schlagen), vagy a különállást a következő alkotóelem nagybetűs kezdésével jelzik (pl ohne verZug). Mindezen ne változtassunk.

6. Tartsuk meg a magánhangzókat jelölő betűk fölött a diakritikus jelek helyén levő betűket is. Ezek ugyanis a nyelvjárási alakváltozatokban előforduló diftongusok jelölésében is szerepelhetnek, tehát átírásuk a hangalak meghamisítását okozhatná (pl. *für*, *fůr*). Gyakorlatunkban szinte kizárólag az ^{e} fordul majd elő.

7. Az eredeti központozást – ha nem értelemzavaró – tartsuk meg. Saját jeleket csak akkor iktassunk be, ha a szöveg érthetősége megkívánja (pl. közbevetett mellékmondat elkülönítésére). Ne törekedjünk azonban a Duden szerinti mai központozásra, csak arra, hogy a mondatokat értelem szerint tagoljuk. A nyomtatott szövegekben alkalmazott ferde vonalat (/) tartsuk meg, ne helyettesítsük mai megfelelőjével. Ha az eredeti szövegben levő központozáson változtatunk, jegyzetben adjunk róla számot.

*

Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata, összeáll. Péter László, Bp., 1988.

KECSKEMÉTI GÁBOR

FILOLÓGIAI PROBLÉMÁK A MAGYARORSZÁGI IRODALOMTUDOMÁNYI KUTATÁSBAN ÉS A SZÁMÍTÓGÉPES KÉZIRAT-ELŐKÉSZÍTÉSBEN

Az Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) felelős szerkesztőjeként 1996 óta abban a helyzetben vagyok, hogy a magyarországi irodalomtudományi kutatás új eredményeiről beszámolni kívánó tanulmányok igen jelentős része folyamatosan átmegy a kezemen. Feladatomnak eleget tenni sajnos nem minden esetben kizárólag az öröm forrása a számomra. Elkeserítő tapasztalatok sorának a birtokában bizony kénytelen vagyok azt a kemény kijelentést tenni, hogy a ma Magyarországon irodalomtudománnyal foglalkozó szakembereknek még a folyóiratunkban publikálni kívánó, neves, nagy hatású kutatók sorát felmutató, megkülönböztetett csoportja is számos esetben elemi képzetlenségről tesz tanúbizonyságot textológiai és filológiai hozzáértés tekintetében. Az invencióval, kreativitással, új szempontok, főként új irodalomelméleti értelmezési lehetőségek nagy hozamú alkalmazásával viszonylag elégedettek lehetünk, de azok az adatok, amelyekre következtetéseiket a kutatók alapozzák, gyakran elképesztően tévesek, a különböző forrásokban ellentmondónak bizonyuló tények tisztázásához szükséges módszertani jártasság szintje néha meglepően alacsony, s emiatt nem ritkán történik, hogy elemi hibákra rámutatva egyébként értékes dolgozatoknak egész koncepcióit kell elejteni, mert azokat a megfelelő szakmai kompetenciával megrostált tényanyag nem képes többé megtartani.

Folyóiratunk előállításának technológiája igyekszik minimálisra csökkenteni annak az esélyét, hogy olvasóink elé efféle mély sebektől vérző tanulmányszövegek kerüljenek. A beérkezett írások lektorálása a közlésre alkalmas írások kiválasztását célozza. A rostán fennmaradt írások esetében a szerzőket többnyire arra kérjük, hogy tanulmányukat technikai értelemben vessék alá az általunk rendelkezésükre bocsátott konvenciók (címleírási, jegyzetelési alapelvek) szerinti átdolgozásnak. A tördelés és a szerzői korrektúraforduló után technikai szerkesztő és olvasószerkesztő is dolgozik a megjelenésre váró tanulmányokon, mielőtt azok a felelős szerkesztő elé kerülnek. De a szövegek javításának, alkalmasabbá formálásának még ebben az utolsó fázisában is meglehetősen sok beavatkozás szükséges. Ezek többsége persze eddigre már stilisztikai javítás és tipográfiai, tördelői hibák helyreigazítása. De meglepően nagy számban kell még ekkor is adatokat, és részben azokra alapozott következtetéseket, olykor egész gondolatmeneteket igazítani a szövegekben.

Az alábbi írás első része a szerkesztésnek ebben az utolsó stádiumában elcsípett hibákból válogat, de elrettentésül néhány olyan súlyú hibát is bemutatok, amelyeket még a szerzői kéziratok első elolvasásakor találtunk, s amelyeknek esetében természetesen szó sem lehetett

az adott tanulmányok megjelentetéséről. Az egyedi hibákat hibatípusokba igyekeztem csoportosítani, az elemi kompetenciahiány olyan szakmai problémái köré, amelyekről pedig azt gondolhatnánk, hogy az egyetemi magyar szakok első évfolyamán szokásos filológiai-textológiai bevezető órák elvégzése már megóvhatná szerzőinket ilyenek elkövetésétől. A hibákat mindenütt névtelenül, szerzőjüket felismerhetetlenné téve mutatom be, hiszen nem egyes személyek megszégyenítése a cél, hanem olyan tanulságok kiemelése, amelyek valamennyiünk szakmai munkáját tehetik egyenletesebben magas színvonalúvá.

Az írás második részében a számítógéppel készített és a szerző által tördelésre átadott kézirat és fájl technológiai problémáiról lesz szó. Ezek esetében a tipikus hibák kipellengérezése helyett egyszerűbbnek és célravezetőbbnek látszott azoknak a legelemibb tudnivalóknak a preskriptív felsorolása, amelyek manapság joggal kívánhatók meg és várhatók el egy számítógépes szövegszerkesztésre vállalkozó értelmiségitől. Ugyancsak az értelmiségi lét legalapvetőbb készségei közé kellene tartoznia a korrektúraolvasásnak és az imprimálásnak, amelyekkel legvégül foglalkozom.

SZAKMAI PROBLÉMÁK

Legelsősorban is szögezzük le teljes egyértelműséggel: *a szerzőnek az a feladata*, hogy a szerzői elgondolásait pontosan tükröző szöveget állítson elő, amely karakterről karakterre pontosan azt és csak azt tartalmazza, amit közölni kíván, és amiért tartalmi tekintetben (beleértve az adatokat, címleírásokat stb.) teljes felelősséget tud vállalni.

A SZÖVEG, AMELYRE KÖVETKEZTETÉSEINK ÉPÜLNEK

1. Igazán evidenciának kellene lennie, hogy irodalomtörténeti vagy irodalomtudományi megállapításokat csak olyan szövegekkel kapcsolatban tegyünk, amelyeket ismerünk, mégpedig alapos tanulmányozásuknak köszönhetően behatóan, a tanulmányozott szerző és kortársai más műveivel és műfajaival való viszonyrendszerükben is ismerünk. Sajnos már ezen a beugró szinten is mutatkoznak hiányosságok.

Példa. Szerzőnk olyan antológiát ismertetett a recenziós rovatban, amely a horvátországi latin nyelvű irodalomból tett közzé válogatást az eredeti latin nyelven, valamint angol és horvát nyelvű fordításban. A horvátországi szerzők sorában szereplő Janus Pannoniusszal kapcsolatban arra figyelt fel recenzensünk, hogy az antológiában csupán egyetlen olyan verse található, amelyet a Makkai Ádám szerkesztésében megjelent, *In Quest of the Miracle Stag* című angol nyelvű magyar költői antológia számára is lefordítottak. Ez az egyetlen epigramma a *De Paulo summo pontifice* című gúnyvers. Szerzőnk közölte is a „közismert vitriolos kétsoros"-t először latin eredetiben:

Sanctum non possum, patrem te dicere possum,
Cum video natam, Paule Secunde, tuam.

Ezután megadta Alexander D. Hoyt pontos fordítását a latin–angol–horvát antológiából:

I cannot call you holy, but I can call you father,
O Paul the second, looking at your daughter.

Végül, összevetésül közölte „George Burrough és Makkai Ádám szellemes, ám jóval szabadabb, a latin szöveget egy pikáns kitérővel megfejelő angol tolmácsolását"-t:

Rome, do not ask for the Pontiff Paul to be testicle-tested!
Isn't his daughter herself manly enough, like her Dad?

Szerzőnk figyelmét csupán az kerülte el, hogy Janus Pannoniusnak *De Paulo summo pontifice* címmel több epigrammája ismert, s az egyik antológiában az egyiknek (Teleki–Kovásznay I, 53), a másikban a másiknak (I, 52) olvasható az angol fordítása. Nem egy pontos és egy szabad, a latint pikáns kitérővel megfejelő angol fordításról van tehát szó, hanem két különböző latin vers egy-egy, igen pontos fordításáról. A második epigramma latin eredetije bárkit meggyőzhet erről:

Pontificis Pauli testes ne Roma requiras,
Filia quem similis sat docet esse marem.

Az angol fordítások figyelemreméltó összevetését ennélfogva törölnünk kellett a recenzióból. Ezek után a *Szemle* rovat szerkesztőjére, „a horvát–magyar literátor-kapcsolatok fáradhatatlan kompemberé"-re már csak annak felismerése maradt, hogy – az ismertetés állításával szemben – Rajmund Kunić és Brno Džamanjić nem horvátra ültették át Vergiliust és Homéroszt, „a világirodalom e két, meghatározó szerzőjét", hanem görögből fordították latinra a két homéroszi eposzt (1776, 1777). Emiatt ugyan további szép mondatokat is törölni kellett arról, hogy „az angoltól oly távoli anyanyelvükre" fordító horvátok „voltaképpen csekély mértékű időeltolódás"-sal követték Vergilius és Homérosz angolra fordítóit, Drydent és Pope-ot – de hát a tények már csak ilyen rigorózus dolgok. Több baj nem volt, ami még megmaradt az alapos hereellenőrzésen átesett recenzióból, az már megjelenhetett.

2. Az ItK esetében természetes dolognak kellene lennie, hogy a következtetéseket megalapozó irodalmi szövegeknek mindig a legautentikusabb szövegkiadását – ha létezik ilyen, minden esetben a kritikai kiadását – idézzük, és az idézésre mindig betűhűen kerül sor. Ennek ellenére általános az a gyakorlat, hogy a szerzők egy-egy szövegnek épp a legkönnyebben kezük ügyébe eső kiadását kapják elő, és azt is felületesen idézik. Pedig a filológus munkáját e tekintetben nem határozhatják meg a szubjektív lehetőségei (mondjuk – kétségkívül kényelmesen elérhető – saját otthoni könyvtárának esetleges állapota), hanem csakis a filológiai tevékenység szükségletei: a legnagyobb autentikussággal bíró szövegek használata. Még rosszabb, pedig nem ritkaság, amikor a szövegek használata teljesen reflektálatlan, mintha a szöveg fákon nőne kint a kertben, s csak le kellene szakítani és

elfogyasztani, a termő fára való hivatkozás nélkül. Aki ekként gondol szövegekre, az még sosem szembesült azzal, hogy egyetlen műnek sem létezik valamiféle objektív szövegkorpusza, hanem csakis X vagy Y által készített, gyakran jelentősen eltérő szövegolvasatai vannak. Következésképpen az alapul vett szövegkiadás szabatos leírása és a szöveg sajtó alá rendezőjének megnevezése nélkül hivatkozásunk elképzelhetetlen.

Példa. Mind Vörösmarty Mihály kisebb költeményeinek, mind nagyobb epikai műveinek az 1960-as évek óta létezik kritikai kiadása. Ha Vörösmarty-verseket elemző tanulmányt készülünk megjelentetni, igen helyes dolog a kritikai kiadás szövegét használni idézeteinkhez. Egy, az ItK-ban megjelent tizenhárom lapnyi Vörösmarty-tanulmány gondozása közben a versidézetekben 29 eltérést találtunk a kritikai szöveghez képest. Pedig ideális esetben a tanulmányba beépített idézetek vonatkozásában mintegy felfüggesztődhetnék a szerkesztői kompetencia: szerzőnk ezeket a szövegeket nyilván a legnagyobb körültekintéssel és felelősséggel átveszi valahonnét, az idézőjel kezdete és vége között tehát nincs mit szerkeszteni a szövegén – gondolhatnánk. Nos, olyan szerzővel, akinek az állítólagos idézetei csakugyan a legmegbízhatóbb szövegforrás hiteles másolatai, legfeljebb eggyel-kettővel találkoztunk az évek során. Most ott tartunk, hogy az idézetek többségét is ellenőrizzük az idézett szövegforrásokban, sőt azoknál nagyobb autenticitású más szövegforrásokat keresünk. De hát kinek van ehhez apparátusa? És ez valóban a szerkesztő feladata?

Példa. Találkoztunk olyan szerzővel, aki annak a kritikaikiadás-sorozatnak a címével sem volt tisztában, amelynek egyik kötetén maga is dolgozik: a kötetek az *XY minden munkái* címet viselik, szerzőnk az *XY összes munkái* címet használta, a sorozat megjelent kötetére pedig a kötet sorszáma szerint hivatkozott, noha a sorozat kötetei nem kapnak sorszámot, hanem az írások műfaji-tematikai besorolása szerinti alcímekkel tagolódnak. Tanulmányírónk egyébként a sorozat korábbi kötetéből négy és fél sornyi terjedelmű szöveget idézett, és annak kimásolásában három hibát ejtett. Vajon ha majd az általa gondozott kötet megjelenik, nem fogja bántani őt egy-egy kollégájának ehhez hasonlóan hanyag idézése, hivatkozása? (Azt már csak zárójelben kérdezem: egy kritikaikiadás-kötet sajtó alá rendezéséhez valóban megfelelő az a személy, aki négy és fél sor hibátlan utánközlését sem tudta megoldani?)

3. Egy irodalmi művet hitelesen csakis eredetiben tanulmányozhatunk. A magyarországi latin nyelvű irodalom alkotásaival kapcsolatban kevés érvényeset lehet mondani modern magyar fordítások alapján. Különösen így van ez, ha a régi latin nyelvű kiadások formai, megjelenési körülményei is szereppel bírnak mondandónk szempontjából, s még inkább, ha gondolatmenetünk attribúciós vagy datálási kérdések megoldására irányul.

Példa. Egy tanulmány, amelyet szerzői az ItK-ban kívántak megjelentetni *Kérdőjelek és fehér foltok Sylvester János életében* címmel, legnagyobbrészt Balázs János Sylvester-monográfiájának lényeglátó, a biográfia megoldatlan problémáit felvető, de megoldásukhoz semmiféle új elemmel hozzá nem járuló kivonata volt. Noha a szerzők maguk is hangsúlyozták, mennyire bizonytalan és kétes dolog ez, mégis újra megkísérelték az 1550-es évek elején kutatói tekintetünk elől elenyésző Sylvester életrajzát 1570 utáni, a keleti országrészből és Erdélyből származó, nyilvánvalóan különböző személyekre vonatkozó Sylvan-, Sylvester-, Sylvestris-névadatok alapján meghosszabbítani. (Noha arról nem tudtak, hogy az általuk hivatkozott Sylvan-adat Johann Sylvant [†1572], a heidelbergi antitrinitárius kör tagját fedi.)

Fontos érvük volt még az is, hogy az 1570-es években „Sylvester János létezése biológiai alapon egyáltalán nem zárható ki". Valóban: például a költő Nagy László (1925–1978) létezése sem zárható ki biológiai alapon az 1990-es években, az ekkor megjelent, a 16–17. századi politika- és társadalomtörténettel foglalkozó tanulmányok és könyvek szerzője mégsem ő, hanem a hadtörténész Nagy László (1927–). Egymáshoz közeli időben működő személyek életrajzainak összezagyválásával állnak elő azok a fajta öszvér-életrajzok, amelyekre alább, Selyei István kapcsán látunk majd példát.

Egyetlen ponton azonban az életrajzi fikciónak egy Sylvester-mű datálására vonatkozó következményét is elővezették a szerzők. Felvetették, hogy a *De bello Turcis inferendo elegia* (*Elégia a török elleni háborúról*) 1576-ban íródott, mert helyzetértékelő utalásai az 1577. évi haditanácsot megelőző katonai és politikai helyzetre vonatkoznak. A mű keletkezésének a szakirodalomban regisztrált 1544-es dátumát csak mint szokásos keltezést említették, „amikorra ezen elégia születését Balázs János és mások datálják", noha „ez az 1544-re keltezett vers több tartalmi vonatkozása miatt bajosan születhetett a megjelölt időben". Ha ekkor írt volna is Sylvester ilyen művet – folytatták –, az „nem lehet azonos az irodalomtörténetben 1544-es keltezésűnek elfogadott elégiával", azaz a mű ma ismert szövegével. Csupán egyetlen dologra nem kínáltak kielégítő magyarázatot: arra, hogyan jelenhetett meg az 1576-ban íródott mű nyomtatásban 1544-ben (RMK III, 354), mind a szerző ajánlásában, mind a jól ismert bécsi nyomdaműhely kolofonjában az 1544-es keltezést megadva. A tanulmány még csak utalást sem tartalmazott erre a nem jelentéktelen kérdésre. Az elégia folyamatos átalakulását, esetleges későbbi átszövegezését vagy kiegészítését feltételezni sincs alapunk, hiszen a műnek máig egyetlen latin kiadása ez az 1544. évi edíció, azoké a szövegrészeké is, amelyekből a szerzőpáros a hetvenes évek politikai viszonyaira következtetett. Igaz, reményteljes szerzőink a latin eredetit nem is látták, következtetéseiket a modern magyar fordításra alapozták. Tévedésüket még így is elkerülhették volna, ha legalább Szabó Károly bibliográfiájába belétekintenek.

4. Akkor is bajba kerülhet a kutató, ha nem az alapul vett szöveg megválasztásában téved, hanem a szöveg olvasatában. Régi nyomtatvány vagy kézirat olvasásakor különösen nagy tér nyílik az előtt, hogy a kutató ne azt lássa, amit ott látni lehet, hanem azt, amit látnia kívánatos volna.

Példa. A Balassi-versben magyar éneket zengő madár Stoll Béla-i történetét egészen hasonlóval szaporíthatom az ItK számára nagy ambícióval ajánlgatott, ám közölhetetlen tanulmányból. Bencédi Székely István világkrónikájának magyar nyelvű ajánló disztichonjaiban szerzőnk szerint a következő áll:

Hog'ha penig valamint az szonac mogg'a kilébez,
Es az szollasnac wy fol'amasa leend,
Ming'art az regi Szekel'ek n'eluere tekinczen…

Az idézet annak bemutatására szolgál, hogy „a magyar nyelvet mívelő irodalmár réteg öntudata" milyen erős már a 16. század közepén, s „a mesterségbeli virtust […] saját érdemeként jegyzi". Ennek az öntudatnak magabiztos kifejezője a „kilébez" szó is, amely ugyan

„etimológiai vagy tájszótárban nem található", de szerencsére a magyar szöveg alatt álló, *Deakul ug'an azon* címsorú latin disztichonok megfelelő sora ennek a jelentését is „pontosan jelzi": 'forte sonare'.

Némi gyanút ugyan már az is ébreszthet, hogy a latin disztichonok jelentése mégsem teljesen „ug'an azon", mint a magyaroké. Az idézett három magyar sornak megfelelő latinok közül az első kettő igen szembeötlően mást jelent:

At si conspiciat librum noua forte sonare
Nomina, Pannonijs vix celebrata viris...

Nem éppen bizonyos, hogy a megfelelő sor azonos pontján álló szintagmában mindjárt meg is találtuk a latin jelentést...

A *kilébez* szó tényleg nem található egyetlen szótárunkban sem, aminek nem jelentéktelen oka, hogy sohasem létezett. Az 1559. évi krakkói nyomtatványban a szó második szótagján nem ékezet áll, hanem nazálisvonal, vagyis a helyes olvasat: *kilembez*. Ilyen szóval pedig tényleg szolgálhat a magyar nyelv, azt jelenti: 'különbözik'. Mindezzel persze a Bencédi Székely-szöveg problémái távolról sincsenek még megoldva, de mindenesetre meggondolandó, hogy érdemes-e, készületlenségünkből elméletet gyártva, forte sonare...

5. Soha nem idézhetünk, még csak nem is hivatkozhatunk emlékezetből. Minden, a bizonyításra felhasználni kívánt szöveget vagy adatot magunk előtt kell tartanunk tanulmányunk szövegezésekor.

Példa. A nemzeti drámánkról szóló műelemzés szerzője három ízben is a *harmadik* felvonást említette dramaturgiai gondolatmenetében az adott helyen szükséges és helyes *második* felvonás helyett. (Amikorra a műelemzés mint egy életrajzi monográfia egyik fejezete kevéssel később újra megjelent, a három elírásból kettőt a szerző is kijavított.)

Példa. Tekintélyes szerző közölt az ItK-ban műelemzést Kölcsey Ferenc egyik novellájáról. Hogy tanulmánya írásakor még csak maga előtt sem tartotta a novella szövegét, azt nem volt nehéz felfedeznünk. Nemcsak egyes betűket, hanem szavakat és tagmondatokat kellett kiigazítanunk a novella kritikai kiadása alapján. Ami az elemzőnél „érzékeny keblű", az Kölcseynél „meleg keblü"; az elemző szerint az erdőkerülő így felel egy kérdésre: „Valami jöttmentek, akikről semmit sem lehet tudni", amiből Kölcseynél csak a „Valami jöttmentek" van meg; stb. De ami minden képzeletünket meghaladta: egész helyzeteket, a cselekmény egész menetét korrigálnunk kellett. Kölcsey novellájában a vadkacsavadászat alkalmával a béresgazda figyelmezteti a főhőst a vízben úszó kacsára: „»Amott van!« suttogá a' gazda." A lövés eltalálja a fölreppenő kacsát, amely a kertjében ülő főhősnő mellett zuhan a földre, a vizsla mohón utána ugrik, mire a leány „összeretten, fölkél, 's egy kissé hirtelen lépvén előre, megtántorodik". Műelemzésünk szerint nem az „Amott van!", hanem a „Leesett!" szó hangzik el a jelenetben, azt a hajtók kiáltják a lövés után, a leány pedig a lövés zajára ültéből a földre esik. Tudós elemzőnk szerint a bírósági megbeszélésen hárman vannak jelen: a főügyész, az alügyész és a főhős, Andaházi, s az előbbi kettő nem érti a harmadik izgalmát. Kölcseynél itt két szereplőről lehet olvasni: a főügyészről és Andaháziról, aki nem más, mint a frissen kinevezett alügyész. Értekezőnk szerint a megbeszélésről Andaházi a fogdába

megy, és ott hiába könyörög a gyermekgyilkosságot beismerő leánynak, hogy vonja vissza a vallomását, az nem hajlik a szóra. Kölcsey novellájában Andaházi sosem jár a fogdában, sosem beszél a leánnyal, még kevésbé van hát alkalma bármiért is könyörögni neki. Elemzőnk szerint Andaházi a fogdából hazamenet tér be a leány elhagyott otthonába, Kölcsey szerint másnap reggel, útban falujából a fogda felé, ahol először szándékozik felkeresni védencét. Nem érdemes folytatni az összevetést, inkább az olvasó fantáziájára bízom annak a kalandos menetű szerkesztői munkának az elképzelését, amely igyekezett ezt a „műelemzést" megszabadítani a novella invenciózus átalakításainak és az azokból levont poétikai következtetéseknek a nyomaitól. A tanulmány végül azzal a szerkesztői jegyzettel jelent meg, hogy az elemzett novellából származó idézeteket a kritikai kiadás alapján javítottuk; szívesen hozzátettem volna még, hogy a novellából sajnos hiányzó jeleneteket tüzetesen elemző részeket pedig elhagytuk a tudós értekező szövegéből.

6. Mindaz a körültekintés, amely a tanulmányozott szövegekkel kapcsolatban szükséges, a korábbi szakirodalom szövegeire való hivatkozáskor és azok idézésekor is elengedhetetlen.

Példa. Fiatalember tanulmányában olvastam, Ludwig Philipp Piscatorral kapcsolatban: „Tarnai Andor tehát tévedett, amikor azt állította, hogy a *Rudimenta oratoriae* pusztán az ornátusról szólna." Elismerem, létezik szerkesztői szubjektivitás. Nem olyannak ismertem Tarnai Andort, mint aki gyakran és jelentősen tévedett volna. Azonnal fellapoztam a fiatalember hivatkozását: a megállapítás a citált Tarnai-helyen nem a *Rudimenta oratoriae*-ra, hanem a *Rudimenta rhetoricae*-re vonatkozik. Azt meg, hogy az csak az ornátusról szól, igazán nem csodálhatjuk, lévén rámista retorikai kompendium. A tanulmányíró nemcsak alaposan félreértette Tarnai Andort, hanem egy léha, henye hivatkozással, könnyelmű, nagyképű, de legfőképpen hazug kitétellel abba a látszatba keverte, mintha nem ismerné a különbséget az elokúcióra összpontosító retorika és az invenció-centrumú oratoria között. Az alaptalan vagdalkozást azonnal töröltem a szövegből.

A LEGKORSZERŰBB SZAKMAI KÉZIKÖNYVEK ADATAINAK HASZNÁLATA

Sajnos, hozzátehetem: szerzőink egy része számára egyáltalán bármiféle kézikönyv használata sem kézenfekvő. A kézikönyvek persze kétségkívül a földhöz rögzítik kissé a határtalannak gondolt kreativitásunkat, amellyel nehézségeinken úrrá lehetünk.

Példa. Pályakezdő tanulmányíró állapította meg, hogy az *Eurialus és Lucretiá*nak 1592-ben két kiadása is készült, az egyik, „egy töredékben ránk maradt »Siczen«". Az azonosítás egy pillanat műve volt a számára, mindjárt utána is vetette: „(Szék?)". Nem, nem Szék (Szolnok-Doboka vm., mai román neve Sic), ami nem az a tipikus 16. századi nyomdahely, hanem Németlövő (Vas vm., ma Deutsch Schützen Ausztriában), ahol a Manlius-nyomda működött. A 16. század nyomdatörténetének felületes ismerete is nyomra vezethet, nem szólva az RMNy apparátusáról.

Példa. Ha egy tanulmány kéziratában az áll, hogy „egyházi szónokaink közül először Illyés András beszélt Machiavelliről" 1696-ban, a szerkesztő természetesen a szerző

jegyzeteitől elkülönített megjegyzést szúrhat be ide az általa ismert, ennél korábbi Machiavelli-említésekről. Az azonban már nem nyilvánosan történik, hogy a következő mondatban, amely szerint „ez a tudós jezsuita több művet fordított olaszból", a jezsuita szót a kanonok szóra cseréli, minthogy – úgy tűnik, a szerzővel szemben – ő tudja, hogy Illyés András sosem volt rendtag, hanem világi papi pályát futott be, 1676-tól mint pozsonyi kanonok, 1697-től mint erdélyi püspök.

Ebben az esetben tehát arról tett tanúbizonyságot szerzőnk, hogy még Szinnyei József életrajzi lexikonát sem ütötte fel. Ugyanez a szerző egy másik esetben Szinnyeit használta ugyan, de akkor meg azért került bajba, mert nem használt Szinnyeinél újabb kézikönyvet. Hiába figyelmeztetett már Zoványi Jenő lexikona arra, hogy Selyei Balog István huszti pap és máramarosi esperes életadatait „régebben sokszor összekavarták" a Séllyei M. Istvánéival, és hiába tett világos rendet az adatokban, szerzőnk 1992-ben – miközben rövid szemelvényt közölt prédikációgyűjteményéből – még mindig Selyei Balog István téves, kontaminált életrajzát ismételte meg. (Ez utóbbi eset nem az ItK-ban történt.)

Példa. Tanulmány nyitómondatában olvastuk, hogy „1621-ben jelent meg először John Barclay (1582–1621) jezsuita öt könyvből álló, latinul írt heroikus regénye, az *Argenis*." Barclay ugyan jezsuita iskolában nevelkedett, de sohasem lett a rend tagja, sőt egyik pikareszk regényében éppen a jezsuitákat pellengérezte ki.

NYELVISMERET

1. Szerzőinktől elvárjuk mindenekelőtt az általuk tanulmányozott irodalomtudományi téma szaknyelvének szabatos ismeretét és világos használatát.

Példa. A régi magyar irodalom kutatója aligha írhat „az olvasást könnyítő átvezető sor"-t *őrszó* helyett, *lap*ot *levél*, *oldal*t *lap* helyett, *református*t *reformátor* helyett; tudnia kell, hogy a munkák nem valamilyen *címen*, hanem *címmel* jelennek meg; és így tovább.

2. Minden kutatási téma megkívánja egy vagy több idegen nyelv alapos ismeretét. Nagyon sok a gond a latin szövegek értésével, és teljesen általános, hogy az idegen nyelvű szövegeknek már az idézetekben való reprodukálása is fogyatékos.

Példa. Szerzőnk fordítása szerint Alsted a következőket írná egy helyütt: „a kiterjedéssel bíró dolgokban hely van". A latin eredeti azonban így szól: „quia ut locus rem corporalem continet", amit mégiscsak akképp kell magyarra fordítanunk: „a hely kiterjedéssel bíró dolgokat tartalmaz". Az újlatin nyelvek fordításaival általában kevesebb a gond, ezzel többnyire olyanok próbálkoznak meg, akik jól értik az adott nyelvet. Ezért az ItK elmúlt éveiből nem is tudok példát hozni ahhoz hasonló fordítási hibára, mint amilyet egyik kollégánk tanulmánykötetében fedeztem fel. Brunetto Latinit idézi olaszul: „Rettorica è scienzia di due maniere: una la quale insegna dire, e di questa tratta Tulio nel suo libro; l'altra insegna dittare", majd így fordítja: „A retorika tudományának két fajtája van: az egyik, amely beszélni tanít, a másik, amelyről Tullius az ő könyvében értekezik, ez utóbbi tanít meg írni." Pedig Tullius nem az utóbbiról, hanem az előbbiről értekezett...

Példa. A középkori szerzetesek legalább nem bajlódtak a görög szövegrészek olvasásával, átírásával vagy értelmezésével. De ha valaki szükségesnek érzi egy tanulmányban az 'ember' jelentésű szót görögül leírni, és ἄνθρωπος helyett azt írja: αντροποσ, az bizony azt jelenti, hogy nyolc betűben négy hibát vétett.

Példa. A gót betűk is sok gondot okoznak, nemhogy kéziratban, még nyomtatásban is. Szerzőnk egy 18. századi orvosdoktorra vonatkozó életrajzi forrás idézését az alábbi szavakkal kezdte: „ein Schweißer von Geburt". Persze nem hegesztőmunkásként *(Schweißer)* született a tudós orvos, hanem svájciként *(Schweitzer)*, a két gót ligatúra megkülönböztetésében vétett hiba azonban kissé átformálta az életrajzot. Ugyanebben a kéziratban egyébként a *leßterer* és a *jeßt* szavak is olvashatóak voltak, jelezve, hogy nem egyedi hiba történt, hanem a szerzői kompetencia erre a paleográfiai ismeretre csakugyan nem terjedt ki. Baj különben nem csak a ligatúrákkal volt: szerzőnk szerint a *mirrlere* is tökéletes német szó *mittlere* helyett.

Példa. Egyetlen tanulmányból gyűjtöttem össze az alábbi, ékezet és mellékjel nélküli vagy hibásan ékezett szavakat, amelyek a szerzőnek nemcsak a kéziratban, hanem az imprimatúrában is megfelelőek voltak: age, eloquence, Geneve, jesuite, siécle, edifiant, archeveque, siége, aprés, Jan Misianik, péres, fréres, Jesus, bibliothéque, Il Gesú, Bohuslav Balbin. A szerkesztőség nem hagyta annyiban a dolgot, közlésünkben sorra pótoltuk és javítottuk a mellékjeleket, így jelent meg nálunk rendre: âge, éloquence, Genève, jésuite, siècle, édifiant, archevêque, siège, après, Ján Mišianik, pères, frères, Jésus, bibliothèque, Il Gesù, Bohuslav Balbín. De ennek utána megtörtént, ami történni szokott: a tanulmány újra napvilágot látott a szerző tanulmánykötetében, és ott az ékezetek és mellékjelek ismét a kézirat gyatra állapotát tükrözik, immár a kinyomtatott szövegben is. Persze ehhez egy igénytelen könyvkiadó vállalkozás is szükséges volt.

TECHNOLÓGIAI PROBLÉMÁK

Az ItK szerkesztőségébe érkező írásoknak az ezredfordulóra már több mint 90 %-ban számítógéppel készül a kézirata. A szerzők a számítógép kezelésének igen változatos hozzáértési fokozatait képviselik, de néhány teljesen általános szövegkezelési hiba még a legfelkészültebbek számítógép-használatára is jellemző. A következőkben a tapasztalatok szerint a legszükségesebbnek látszó, lehető leggyakorlatiasabb útmutatások következnek, amelyeknek követése lényegében minden szerzőnktől elvárható és megkívánható. Sőt nemcsak a szakma egyik vezető folyóiratában publikáló szerzőktől: meggyőződésem, hogy olyan szövegtudatossági ismereteket foglalok tömören össze az alábbiakban, amelyek mindenkitől evidensen elvárhatóak volnának, aki bármiféle értelmiségi pályán működik, és alkalomszerűen vagy rendszeresebben kapcsolatba kerül az írásos alkotás vagy a publikáció bármiféle módjával.

Magyarországon az IBM PC-kompatibilis személyi számítógépek terjedtek el. Az Apple MacIntosh géppel készített szövegek nálunk jóval ritkábbak, mint például Franciaországban. A gyakorlati tapasztalat, a DOS operációs rendszer alatt futó szövegszerkesztőkkel

írott cikkeknek az utóbbi fél évtizedben való radikális megritkulása indokolja, hogy az alábbiakban még ezeknek a speciális problémáival sem foglalkozom, viszont bővebben írok a Microsoft Windows környezetnek a szövegszerkesztésre ható néhány sajátosságáról. (Megjegyzem azonban, hogy a DOS környezetben futó szövegszerkesztőkhöz szánt gyakorlati tanácsok az ItK szerkesztőségében 1996 óta folyamatosan beszerezhetőek voltak, s azok ma is.)

Minthogy a szerzők messze túlnyomó többsége a Microsoft Word szövegszerkesztő program valamely változatával készíti írását, néhány esetben ennek működési módozataira is szükségesnek látszik kitérni.

A tudnivalókat két csoportra osztom. Az általános érvényű tudnivalók között azok az útmutatások szerepelnek, amelyektől semmilyen körülmények között nem lehet eltérni, figyelmen kívül hagyásuk oka csakis a szakszerűtlenség és az igénytelenség lehet. A szabványfüggő tudnivalók nem ilyenek: ebben a csoportban olyan útmutatások szerepelnek, amelyek csak ajánlásként szolgálnak, és a szerző vagy a szerkesztőség velük homlokegyenest ellenkező döntéseket is hozhat. Azonban bármiféle döntés is születik, minden publikáció vagy publikációs fórum esetében az itt tárgyalt problémák mindegyikére vonatkozóan reflektált döntésre van szükség, a tudatos döntés megkerülése a rendszertelenség biztos forrása. Egy rendszerben, vagyis egy szabványon belül az előírások megtartása, szisztematikus követése feltétlen kívánalom, egyetlen publikációban sem fordulhatnak elő tehát rendszertelenül váltakozó különféle megoldások. Az ItK esetében az útmutatásoknak ez a második csoportja is kötelező érvényű: döntésünk értelmében minden szerzőnktől ezeknek követését várjuk el.

A SZÁMÍTÓGÉPES TANULMÁNYÍRÁS ÁLTALÁNOS ÉRVÉNYŰ TUDNIVALÓI

1. Legelsősorban is szögezzük le teljes egyértelműséggel: *a szerzőnek nem feladata*, hogy kész tördelést imitálóvá formázgassa szövegét. A tördelés nagy hozzáértést kívánó, külön szakma, amely speciális szakismereteket és képzettséget kíván meg. Tördelői iskolázottság és gyakorlat nélkül a leg-„ügyesebb" szerző is csak dilettáns maradhat ezen a területen. Az ügyeskedők házilag készített formázásai gyakran szakszerűtlenek és a szöveg későbbi feldolgozása során számos problémát okoznak. A tördelés feladatát mindenképpen szakemberre kell bízni.

2. A szöveget folyamatosan kell beírni, kemény sordobás (hard return, enter) csak ott legyen, ahol új bekezdés kezdődik, de oda akkor is be kell ütni azt, ha egyébként a szövegszerkesztő épp a sor végén tart, és ezáltal magától új sorba dobódna a további szöveg. A szükséges helyeken maga a program végzi el az új oldal kezdését és az oldalszámozás feltüntetését, ezt ne próbáljuk meg beírni a szövegbe. Ennyire azért nem helyes írógépnek tekinteni a számítógépet! (Azt hihetnénk, ennél már előbbre tartunk. Sajnos nem: a mai napig érkeznek hozzánk olyan szövegfájlok, amelyekben – teljesen rapszodikusan, aszerint, hogy a szerző képernyőjén éppen mi hogyan jelent meg – itt-ott néhány üres sor, majd szóközökkel középre állított, persze régen érvénytelenné és értelmetlenné vált lapszám látható.)

3. A bekezdés elejének jelzésére se szóköz(öke)t, se tabulátort ne használjunk. Ha a bekezdéseket a szerző beírás közben is jól át kívánja tekinteni a képernyőn, alkalmazza programjának bekezdésformázó lehetőségeit.

4. A szöveget sehol ne válasszuk el, kötőjelet csak oda tegyünk, ahol arra a végleges szövegképben is szükség van (összetett szavak, szám utáni rag stb.). A szerző kézirata nyugodtan tartalmazhat akármilyen laza sorokat, hiszen a későbbi tördelésnek ez csak az alapanyaga.

5. A Windows környezetben futó programok a Windows 1250-es kódtábla használatával minden ékezetes magyar karakter használatára lehetőséget adnak. E tekintetben nincs kompromisszum: ő helyett nem fogadható el ô vagy õ, ű helyett û.

6. Az 1 számjegy és az l, I betű, a 0 számjegy és az o, O betű a számítógépen különböző karakterek. Az írásjelek (pont, vessző, kettőspont, pontosvessző, kérdőjel, felkiáltójel) előtt nincs szóköz, utánuk viszont mindig van. A számítógépen megtalálhatók a kerek zárójelek ( ), sőt a szögletes [ ] és a csúcsos zárójelek < > is, nem írhatunk helyettük /-t. Ha viszont versszöveget folyamatos bekezdés részeként közlünk, a sorokat /, a versszakokat // jelekkel választjuk el. A / és // előtt és után mindig van egy szóköz.

7. Ha versszöveget a versek tördelésének megfelelően közlünk, a verssorok végén nem üthetünk kemény sordobást, hiszen a verssorok nem önálló bekezdések, hanem a strófa egésze kezelendő egységes egészként. A verssorokat lágy sordobással, sortöréssel (new line) kell zárni. Ennek bevitele programról programra különböző (a Wordben például: shift-enter).

8. Ha nem tudja, hogy a felső és az alsó indexet (m^2, CO_2) hogyan kell programjában megformáznia, csak gépelje be folyamatosan, s később a tördelő indexbe állítja: m2, CO2.

9. A Windows környezet képes használni és megjeleníteni minden, igényes szövegekben elengedhetetlen tipográfiai karaktert, szerzőink azonban gyakran elhanyagolják ezek használatát. A következőkre külön is felhívjuk figyelmüket:

rögzítendő karakter	a rögzítés módja
” magyar záró idézőjel	Beviteli kódja Alt-0148. Megfelelő beállítással elérhető, hogy billentyűzetről közvetlenül is ez váljék bevihetővé a kétvonalas idézőjel (", Alt-34) helyett, amely a magyar tipográfiában egyáltalán nem használatos (az angolban van rá szükség az inch mértékegység jeleként). Ha Ön elmulasztotta ezt a beállítást, a szövegszerkesztés végén cseréljen minden "-t ”-ra!
„ magyar kezdő idézőjel	Beviteli kódja Alt-0132. (Semmiképpen se használja helyette az Alt-34-et vagy Alt-0148-at: kezdő és záró idézőjel különböző tipográfiai karakterek!)

– nagykötőjel (nyomdászati neve félkvirt mínusz, en dash. Használatáról lásd *A magyar helyesírás szabályai* 263. pontját. Röviden: használata kötelező -tól – -ig értelemben használt számok és szavak, valamint pl. népnevek, társszerzők nevei, egy nyomtatvány több nyomdahelye vagy kiadója stb. között.	Beviteli kódja Alt-0150, előtte és utána nincs szóköz.
– gondolatjel (a magyar tipográfiában a fentivel azonos félkvirt mínusszal szedik)	Beviteli kódja Alt-0150, előtte és utána szóközzel. Sok szerző használja helyette tévesen az Alt-0151-es kódú karaktert: — (nyomdászati neve egészkvirt mínusz, em dash). Ez az angol és francia szedési gyakorlatban szokásos, magyar nyelvű szövegben egyáltalán nem használatos. Ha szövegébe ilyenek csúsztak volna, cserélje őket Alt-0150-re!
’ aposztróf	Beviteli kódja Alt-0146. Megfelelő beállítással elérhető, hogy billentyűzetről közvetlenül is ez váljék bevihetővé az egyvonalas idézőjel (', Alt-39) helyett, amely a magyar tipográfiában egyáltalán nem használatos (az angolban van rá szükség a foot mértékegység jeleként). Ha Ön elmulasztotta ezt a beállítást, a szövegszerkesztés végén cseréljen minden '-t ’-ra!
“ és ‘ alakú idézőjelek a magyar tipográfiában nem használatosak	Ezeket cserélje a megfelelő magyar tipográfiai jelekre!
az idézeten belüli idézetet csúcsukkal egymásnak fordulva összefogó belső idézőjelek (chevron): »idézet«	Beviteli kódjuk Alt-0187 és Alt-0171. Nem fogadható el helyettük két csúcsos zárójel egymásutánja. (Ügyeljen rá, hogy az «idézet» formában való használat magyar szövegben mindenképpen helytelen, ez a francia szedési hagyománynak felel meg.)
… ellipszis	Beviteli kódja Alt-0133.

10. Tanulmányok kéziratában minél kevesebb fajta kiemelést kell alkalmazni. Kevesen tudják, pedig régi konvenció, hogy hosszabb kurzív szövegrészben nem valamiféle – tipográfiai zűrzavart eredményező – sokadik új látványelem (aláhúzás, félkövér dőlt betű stb.)

szolgál kiemelésre, hanem az antikva (kurrens) betű. Alapvető fontosságú, hogy minden kiemelni kívánt tartalmi-jelentési összetevőhöz egy és csak egy kiemelési mód tartozhat, vagyis például a fontos közlendő kiemelési módja vagy csak a dőlt, vagy csak a félkövér lehet, és nem ezek szükségtelen megkettőzése, a dőlt félkövér. A ritkított szedéssel a 19. századi szedési gyakorlatban gyakran éltek. Ez többnyire egyenértékűen felcserélhető például a dőlt kiemelésre. Ha azonban a nagy tudományos igénnyel (pl. kritikai szövegkiadásban) átírni kívánt szövegben a többi kiemelési mód is előfordul, és ezért a forma megváltoztatása nem hajtható végre kölcsönös egyértelműséggel, a ritkított szöveg kivételesen megtartható. Sohasem gépelhető azonban úgy számítógépbe a ritkítás, hogy a betűk közé szóközöket ütünk. Minden korszerű szövegszerkesztő program kínál ritkított szövegformázást, ezt kell alkalmaznunk.

11. A szöveg egyes részeit a szerző ne lássa el keretekkel vagy háttérszínekkel, mintázatokkal. Képeket, grafikonokat stb. ne ügyeskedjen be valahogyan, ezeket mellékelje külön fájlokban vagy papíron.

12. Ha a szövegében táblázatot kíván is közölni, a szerzőnek nem kötelessége tudnia a táblázatkészítés sokféle beállítási lehetőségéről és formázási műveleteiről. Ha nem kíván beleveszni ezeknek a részleteibe, a következő módszert mindig alkalmazhatja. A táblázat tartalmát soronként haladva közönséges szövegként írja be akképpen, hogy a több sornyi szöveggel megtöltött táblázatcellák tartalmát is mindig megszakítatlan egészként írja le. A sorok első cellája kivételével minden sor minden cellája előtt üssön egy tabulátort a szövegébe (mindig egyet és csak egyet, akkor is, ha látszólag több kívánkozik, szóközzel pedig soha ne tabuláljon), minden sor utolsó cellája után pedig üssön egy kemény sordobást. Így szövegében a táblázat minden sora egy bekezdés lesz, amelyben a szomszédos cellákat tabulátorjelek választják el. A képernyőn megjelenő szöveg ugyan egészen biztosan konfúznak látszik, ebből a szabványos gépelésből azonban később nagyon könnyű lesz formás táblázatot készíteni.

13. A lábjegyzeteket feltétlenül a szövegszerkesztőben kínált speciális beviteli módon gépelje be. Semmiképpen ne gépelje a lábjegyzeteket a fájl végére, ahol a főszöveg véget ér, vagy külön fájlba. Ne számozza kézzel a jegyzeteket: minden olyan program, amellyel dolgozni egyáltalán érdemes, kínál automatikus sorszámozást. A lábjegyzetet mindig úgy szúrja be a főszövegbe, hogy azt az esetleges központozási jelnek is meg kell előznie; hibás tehát így: *szó*[1]*, folytatás;* helyesen: *szó,*[1] *folytatás*. Ha a lábjegyzetet hívó sorszámok formázására a szövegszerkesztőben felső index (superscript) vagy megemelt karakter (raised) is alkalmazható, mindig a felső indexszel dolgozzék, mert ez a jegyzethívó sorszám kisebb betűvel szedéséről is gondoskodik.

A SZÁMÍTÓGÉPES TANULMÁNYÍRÁS SZABVÁNYFÜGGŐ TUDNIVALÓI

1. A jegyzetekben, irodalomjegyzékekben, címleírásokban és hivatkozásokban használt jelölési rendszer tekintetében *Az ItK címleírási és jegyzetelési alapelvei* c. szabvány az irányadó; megjelent az ItK 1997/1–2. számának füzetes mellékleteként, e kötetben a 9–15. oldalakon olvasható, de elérhető és letölthető szerkesztőségünk Internet-címén is. Szerzőinket minden esetben arra kérjük, amennyiben a jegyzeteket és címleírásokat nem ennek figyelembevételével készítették volna el, végezzék el a szükséges átalakításokat az ott található részletes előírások szerint.

2. Az ItK-ban kiemelésre a *dőlt betűs* szedés (kurziválás, italic), kivételesen a **félkövér** szedés (bold) szolgál, aláhúzással és ritkítással nem élünk.

Művek, szakirodalmi írások szövegének átvételét idézőjelek közé foglalásuk jelzi, az idézetek egészének kurzív szedéssel való közlése, amely több folyóiratban szokásos, az ItK-ban hiba, az ilyen kiemeléseket meg kell szüntetni. Természetesen az átvett idézetekben eredetileg meglévő kurzív és félkövér kiemeléseket meg lehet és – indokolt kivételektől eltekintve – meg is kell tartani. Ha az idézetben az idéző tesz egyes részeket az eredetiben meg nem lévő kiemeléssel nyomatékossá, a tényre jegyzetben utalni kell.

Címleírási szabványunkkal összhangban a főszövegben is kurzívval emeljük ki (és nem idézőjellel fogjuk közre) a műcímeket, de ahogyan a jegyzetekben, úgy a főszövegben sem kurziváljuk soha a folyóiratok elnevezéseit.

3. Az ItK tanulmányaiban felhasznált idézeteket betűhűen kell közölni. Az idézeten belüli idézőjeleket belső idézőjelekké kell átírni a következő hierarchia szerint: „»'…'«". Az idézetbe az idéző által beszúrt kiegészítések vagy a rövidítésre utaló ellipszis szögletes zárójelek közé foglalandók: […]. A szögletes zárójeles közbevetések (pl. [!], [sic!] stb.) sohasem tapadnak, vagyis szóköznek kell őket megelőznie.

4. A kiskapitális (kisnagybetűs, kapitälchen, small caps) szedésűnek szánt szövegrészek (ilyenek a szabvány szerint a címleírásokban a szerzők vezetéknevei) normál (kurrens) betűvel írandók és szövegformázással kell őket kiskapitálissá tenni. Tehát nem verzál betűkkel írandó be: KLANICZAY, hanem így: Klaniczay, majd a szót kijelölve a kiskapitális formázást kell alkalmazni (pl. a Wordben: ctrl-shift-K), s így áll elő a végeredmény: Klaniczay.

5. Az ItK-ban az évszázadokat – az idézetekben és a hivatkozott címekben lévő eltérő változatok kivételével – arab számokkal írjuk.

KORREKTÚRA, IMPRIMATÚRA

Némely szerző még ezeknek a szavaknak a jelentésével sincs tisztában, a szabványos korrektúrajelek alkalmazására pedig számos olyan szerzőnket fel kellett szólítanunk, aki megfelelőnek gondolta szövegének adjusztálására a nyomtatott sorok között való olvashatatlan firkálgatást. A szerző feladatához alapvetően tartozik hozzá, hogy tanulmányát kiszedett

és betördelt állapotban, nyomdai levonaton betűről betűre haladva végigolvassa, megragadva ezt az utolsó alkalmat a nyomtatás engedélyezése, az imprimálás előtt, amikor még hibákat foghat el a szövegben. A korrektúraolvasás fontosságát egyáltalában nem csökkenti az a körülmény, ha a tanulmány szövegén szedőnek nem kellett dolgoznia, mert a tördelés a szerző által átadott számítógépes állományból, fájlból készült. Tapasztalatunk szerint szerzőink zöme a tanulmány megírásának során is elég gondatlan fájlkészítő, nem ügyel betűelírásokra, központozásra, nincs telepítve vagy aktiválva a számítógépén helyesírás-ellenőrző program. Másrészt a szerző fájlja a tördelő számára csak nyersanyag, a tördelés nem szövegszerkesztő programmal, hanem annál jóval finomabb tipográfiai lehetőségeket kínáló tördelőprogrammal készül, ami formátum-, sőt karakterkonverziót tesz szükségessé, minden esetben megtörténik a szöveg tipográfiai újraszervezése stb. E műveletsor megannyi potenciális hibaforrás, és nem lehet eléggé ébernek lenni az álnokabbnál álnokabb hibák felderítésekor. Ennek ellenére úgy látom, egyes szerzőink a részükre megküldött korrektúralevonat alapos átfésülése helyett abba az orrukat sem ütik bele. Csábító a kísértés, hogy e mentalitásukat már ne csak mint technológiai hanyagságuk, hanem mint általános erkölcsi felelőtlenségük jelét értékeljem. Mert hogyan volna elképzelhető, hogy valaki mint szerző felelősséget vállaljon olyasmiért, amit a kinyomtatásra előkészített változatában el sem olvasott?

Példa. Szerzőnk német nyelvű forrásszöveget idézett a jegyzeteiben. Korrektúráját érintetlenül kaptuk vissza tőle, noha a német szövegben többek között ezek a szavak voltak olvashatók: gewisswr, Werkwn, wurdw, weitwr, wordwn, gwbwn, wolltw stb. Azt gondolná az ember, hogy az e és a w betűk igen nehezen összetéveszthetők, ami kétségkívül így is van, feltéve, ha az ember egyáltalában rápillant a neve alatt éppen megjelenni készülő szövegre.

1996. augusztus 21-én, az ItK felelős szerkesztői posztjára benyújtott pályázatomban írtam: „Az ItK hosszú ideje példamutató szerepet játszik a publikációk készítésekor megkívánt technikai tudatosság és jártasság általános szintjének emelésében. Kívánatos, hogy ez a jövőben is így legyen." Valóban sokat tettünk azóta a szerkesztőségben azért, hogy filológiai és technológiai ügyekben világos állásfoglalásunk legyen, amelyhez a szerzők lehetőség szerint már kéziratuk elkészítésekor igazodhatnak. A jelen példatárnak és összegzésnek is ez a legfőbb célja. Hogy aztán bízom-e abban, hogy mindez meghallgatásra talál és érdemi javuláshoz lesz képes hozzájárulni? A kérdésre azt felelhetem, mint Niels Bohr annak a látogatónak, aki szerencsehozó lópatkót fedezett fel a felvilágosult atomfizikus házának falán:

– Természetesen nem hiszek benne. De azt mondják, ha nem hisz benne az ember, akkor is működik.

*

E kötet számára készült tanulmány.

KLANICZAY TIBOR

AZ ÍRÓK NEMZETI HOVATARTOZÁSA

Mely írók, mely művek tartoznak bele egy-egy nemzeti irodalom kereteibe? Mit kell tartalmaznia a nemzeti irodalomtörténeteknek? Ezekre a kérdésekre könnyű felelni akkor, ha egy író öntudatosan vallja valamelyik nemzethez, illetve nemzeti irodalomhoz való tartozását, és azt műveiben határozottan kifejezésre is juttatja. Ilyesmire azonban csak a megszilárdult, kifejlett nemzeti társadalmakban kerül sor, vagyis az irodalom fejlődésének már egyértelműen nemzeti fázisában. A nyugat-európai irodalmakban a reneszánsz óta, a kelet-európaiakban pedig a XIX. századtól kezdve ritkán jelent problémát annak eldöntése, hogy egy-egy írónak melyik irodalom történetében van a helye. Bár itt sem árt az óvatosság. Például Franz Kafka végső fokon talán osztrák írónak tekinthető, de nem maradhat ki egy német irodalomtörténetből sem, sőt bajos volna elképzelni olyan cseh irodalomtörténetet, mely hallgatással mellőzné Kafka s általában a prágai német írók munkásságát.

A nemzeti irodalom végleges kialakulását megelőző korszakokban, vagyis a középkorban, illetve Közép- és Kelet-Európában egészen a XVIII. század végéig már sokkal nehezebb a kérdés eldöntése. Az esetek nagyobb részében az írók nemzeti, illetve irodalomtörténeti hovatartozása ekkor sem kérdéses, hiszen soha senki nem vitatta, hogy például Kochanowski lengyel, Pázmány magyar, Gundulić horvát író, minthogy tapasztalati alapon magától értetődő dolgokról van szó. Ha azonban általános elvet, a valamelyik irodalom kereteibe való besorolás döntő kritériumát, vagyis a vitás eseteket eldöntő szempontot keressük, akkor menten kiderül, hogy ilyet nem találunk. Hiszen sem a művek nyelvét, sem az írók nemzeti származását, sem a működésük színteréül szolgáló államterületet, sem pedig írói munkásságuk szellemi, kulturális környezetét nem tekinthetjük egyedüli és perdöntő meghatározó tényezőnek. Vegyük Janus Pannonius esetét. A nyelv alapján az egyetemes latin irodalomban volna a helye; származása szerint horvát író; költészetének jellege, stílusa, környezete alapján szerves része az olasz humanista poézisnek; mint Magyarország egyik vezető államférfia, Mátyás politikai törekvéseinek szószólója viszont magyar költő. A múlt nacionalista szellemű irodalomtörténetírása az ilyen esetekben hol az egyik, hol a másik szempontot rángatta elő aszerint, hogy melyik segítségével lehetett az írókat kizárólag az egyik vagy a másik irodalomba besorolni.

A kérdés megoldásához akkor jutunk közelebb, ha a nemzeti irodalmat nem leltárnak tekintjük, amelybe a kicsinyes nacionalizmus szempontjai szerint besorolunk, vagy amelyből kirekesztünk írókat, irodalmi alkotásokat, hanem a társadalom bizonyos fejlettségi fokán megjelenő, történelmileg alakuló és változó organizmusnak. A nemzeti irodalom egy nemzeti társadalom irodalmi produktuma, s miként a nemzeti társadalmak bonyolult és hosszú történelmi folyamat eredményeképpen jöttek létre, éppen úgy a nemzeti irodalmak is. Ebből következik, hogy mielőtt ez a fejlődés eljutott a tetőpontjáig, a nemzetek kikristályosodásáig és éles elkülönüléséig, a határvonalak gyakran igen elmosódottak. A nemzeti irodalmak

előtörténetében, régebbi korszakaiban ezért nem tehetünk mást, mint hogy a nemzetek előzményének tekinthető közösségek vagy társadalmak irodalmi termését vegyük számba, tekintet nélkül a nyelvi, származási vagy területi szempontokra.

Ha azt az elvet vesszük alapul, hogy egy irodalom története valamely közösség, társadalom irodalmának a történetével azonos, akkor nyelvi szempontból élesen elkülönül a nemzeti korszak az azt megelőzőtől. Míg a nemzetté válás befejeződésétől kezdve a társadalom irodalmi produktuma szinte kizárólagosan nemzeti nyelvű, addig azt megelőzően ez távolról sincs így. Az egyes népek középkori irodalmának a történetét lehetetlen úgy megírni, hogy abban ne kapjanak helyet a latin nyelvű alkotások. A nemzeti irodalom formálódásában ugyanis a latin nyelvű művek gyakran semmivel sem kisebb szerepet töltenek be, mint az anyanyelvűek. Mert igaz ugyan, hogy a kezdetben botladozó anyanyelvű írásbeliség fejlődik idővel olyan színvonalra, hogy egy nemzeti irodalom nyersanyagává, egyedüli kifejező eszközévé váljék, de másrészt a nemzeti eszmék, a nemzeti öntudat első jelentkezései gyakran az illető ország latin nyelvű irodalmában tűnnek föl legkorábban. A középkorban és részben a reneszánsz korban – sőt Kelet-Európában még a barokk egész periódusában is – latin nyelvű és anyanyelvű irodalom együttesen elégítették ki a társadalom szükségleteit, s fejezték ki annak igényeit. Egy nemzet irodalomtörténetének keretei szempontjából pedig ezt kell döntőnek tekintenünk.

Az olasz irodalom kezdeteit illetően ezért nem fogadható el az a hagyományos tézis, hogy az olasz irodalom története csak a XIII. században kezdődött, amikor a legelső anyanyelvű irodalmi alkotások megjelentek. A Karoling-birodalom romjain kialakuló új civilizációk, a majdani francia, olasz stb. nemzeti kultúrák előzményei ugyanis egy időben indultak fejlődésnek a X–XI. században. Csakhogy Itáliában a latin tradíció fokozott jelenléte következtében az alakulóban levő olasz társadalom még a XI–XII. században is latin nyelven fejezte ki magát irodalmilag, nem pedig a beszélt nyelven. Ugyanígy a magyar irodalom történetét sem lehet az 1200 körül keletkezett, legkorábbi ránk maradt nyelvemlékkel kezdeni, minthogy a XI–XII. században egymás után keletkeztek már latin nyelven legendák, himnuszok a magyar szent királyokról, illetve történelmi művek a magyarok tetteiről. Ezek a latin írások az uralkodóház, illetve a korai magyar feudális társadalom és egyház igényeit elégítették ki; szerepük, jelentőségük az egyetemes középkori latin irodalomban elenyésző, a magyar irodalom kialakulása szempontjából viszont annál fontosabb. Miként a nyugati kereszténységhez tartozó valamennyi irodalomnál a latin műveknek, úgy több szláv irodalom és a román esetében az óegyházi szláv nyelvű munkáknak van fontos szerepük a nemzeti irodalom előtörténetében. Sőt, egyes szláv irodalmaknak, mint például a csehnek, a középkori történetébe a cseh nyelvű írások mellett a latin és óegyházi szláv művek egyaránt beletartoznak.

Az internacionális, holt nyelveken írt irodalmi alkotások azonban nem köthetők mindig kizárólag egyik vagy másik nép irodalmához. Hiszen a latin, illetve óegyházi szláv nyelv használatára éppen azért került sor, hogy az írók több néphez szólhassanak, több ország egyházi, művelődési igényeit elégíthessék ki egyszerre, vagy pedig sok nemzetiségű országok politikai, állami szükségleteinek tegyenek eleget. Éppen ezért semmi különös nincs abban, ha ugyanaz az író, ugyanaz a mű több nép irodalomtörténetében egyaránt szerepel.

Ha a régi századok írói sok esetben nem különültek el nemzetileg, akkor történetietlen hamisítás ezt utólag keresztülvinni az irodalomtörténetekben. Cirill és Method munkássága például nem tekinthető csupán az egyik vagy a másik szláv irodalom részének. Nyilvánvaló, hogy egyaránt beletartozik a bolgár, a szlovák, a cseh stb. irodalmak történetébe.

Igen tanulságos ilyen szempontból a régi Magyarország latin irodalmának a kérdése. A polgári nemzetek létrejötte előtt a rendi, politikai, állami, egyházi keretek erősebb társadalomformáló tényezők voltak, mint az etnikai és nyelvi adottságok. Minthogy a régi Magyarország hosszú ideig tartósan fennálló politikai képződmény volt, a feudális korszakban kialakult egy magyarországi társadalom az ország többnyelvűsége ellenére is. Az állami, politikai, rendi keretek egységbe vonták a különböző nemzetiségeket, akiknek írói, akár magyarok voltak, akár mások, nem nemzeti, hanem állami, illetve rendi vagy egyházi keretek között dolgoztak, s gondolkodásukat is ez utóbbiak határozták meg. Létrejött így egy olyan latin nyelvű irodalom, mely közös produktuma a régi Magyarországon élt népeknek, közös elődje, kulturális öröksége az egykori állam területén kisarjadó, későbbi nemzeti irodalmaknak.

Ennek a „magyarországi" irodalomnak nemcsak a nyelve volt egységes a latinnak a révén, de a különböző nemzetiségű írók ugyanazt az állami, rendi *hungarus* (nem magyar!) tudatot is képviselték. Sőt, nemcsak az itt élő népek, de egyes külföldről ideköltöző német, olasz stb. írók is szervesen beilleszkedtek ennek a magyarországi irodalomnak a kereteibe. A középkor folyamán árnyalatnyi különbséget sem fedezhetünk fel „nemzeti" szempontból egy magyar származású krónikás, egy az Árpád-házi királyok szolgálatában álló német legendaíró, a Hunyadiak valamelyik horvát humanistája vagy pedig Mátyás egyik olasz történetírója felfogása között. Ugyanis egyik sem nemzeti törekvéseket képvisel, hanem egy feudális állam, illetve dinasztia szolgálatában áll, s egy ennek megfelelő állampatriotizmusnak ad hangot. Ha pedig az illető író magas egyházi vagy állami funkciót tölt be, vagyis része, tagja az uralkodó osztálynak, akkor nemzetiségére való tekintet nélkül magáénak vallja annak rendi tudatát, rendi ideológiáját. Jó példa minderre a már említett Janus Pannonius, akiért a magyar, a horvát és az olasz irodalomtörténet egyaránt versengett.

E nagy költő származására nézve horvát, tizenkét évig tartó itáliai tartózkodása során, mint nagy humanista mestere, Guarino da Verona írja róla, „erkölcseiben olasz" lett, végül mint pécsi püspök és Mátyás alkancellárja s a magyar kulturális élet vezető személyisége, Magyarország első nagy költője. Mindez számára a legcsekélyebb problémát sem okozta, minthogy nem gondolkodott nemzeti kategóriákban. Hazájának Pannóniát tekintette, nem látva különbséget az egykori római provinciának a Drávától délre és a Drávától északra elterülő része között. A horvát és magyar Pannónia számára egy haza, egy ország; második hazája Itália volt. Írni nem írt sem magyarul, sem horvátul, sem olaszul, csupán latinul; s nem is nevezte magát sem horvátnak, sem magyarnak, sem olasznak, csak *pannonius*nak. Mikor egyik epigrammájában békéért könyörög a pannonok számára („Jam parce fessis, quaeso, Pannoniis Pater!" – „Atyánk, kíméld megfáradt pannon népemet!"), akkor egyformán gondolhatott horvátokra és magyarokra.

Az elmondottakkal látszólag ellentétben áll, hogy egy alkalommal Janus Pannonius a hunok közé sorolja magát. *De inundatione* (Az árvíz) című nagyszabású elégiájában olvas-

hatjuk ezt a sort: „Sin Hunni luimus communia crimina soli" (De ha mi, hunok, egyedül levezekelhetnők a köz bűneit). Érdekes, hogy a vers modern horvát fordításából, miként azt Gerézdi Rabán kimutatta (ItK 1960. 278), a *Hunni* szó kimaradt. A fordító talán arra gondolt, hogy a magyarok vélt őseire, a hunokra való utalás ellentétben áll a költő horvát származásával. Pedig a hunok és a magyarok azonosságáról szóló középkori történetkoncepció a magyar állam uralkodó osztályának, a nemességnek az öntudatát volt hivatva emelni, ez a nemesség pedig korántsem állt csak magyarokból. Egy rendi, nem pedig nemzeti tudatról van itt szó, s míg a magyar paraszt nem számított hunnak, addig a nem magyar nemzetiségű báró éppúgy hunnak tekintette magát, mint magyar osztályostársa. S bár kétségtelen, hogy ez a nagyhatalmi gőgöt kifejező hun öntudat erős idegenellenességgel párosult, a magyarországi nemzetiségek, illetve a magyarokkal államszövetségben élő horvátok, pontosabban a közülük kikerült urak és nemesek, sohasem számítottak a hun eredetével kérkedő nemesi rend szempontjából idegennek. Mátyás király uralkodása idején pedig már egyenesen állami dinasztikus ideológiává fejlődött a magyar államnak Attila országa örököseként való felfogása, s magát Mátyást is szívesen nevezték *secundus Attilá*-nak. Mi sem természetesebb tehát, mint hogy a „pannóniai" származású, a magyarországi feudális uralkodó osztály vezető köreibe emelkedett, s Mátyás közvetlen munkatársai közé tartozó Janus magát is a hunok közé számítja.

El lehetne ezek után dönteni, hogy Janus Pannonius melyik irodalom kizárólagos része? Nyilvánvalóan nem. Munkássága beletartozik mind a magyar, mind a horvát irodalom történelmi folyamatába, sőt egy kissé még az olaszéba is. S ugyanígy kell eljárni a magyarországi latin irodalom legtöbb képviselőjével. A főművét Magyarországon író Antonio Bonfini nem hiányozhat az olasz irodalom történetéből, de nem hiányozhat a magyaréból sem, hiszen Mátyás megbízásából írt magyar története az egész későbbi magyar nemzeti történetírás alapja lett. A XVIII. század legnagyobb magyarországi tudósa, a félig magyar, félig szlovák származású Bél Mátyás, aki élete nagy részében mint pozsonyi német lelkész működött, és aki egyforma buzgalommal kutatta a magyar és a szlovák nyelv problémáit, s igyekezett feltárni mindkét „hazai" nép történelmi múltját és eredetét, vajon tekinthető-e kizárólag szlovák vagy kizárólag magyar írónak? A régibb magyar irodalomtörténetírás merőben történelmietlenül járt el, amidőn ezt a magyarországi latin irodalmat egyszerűen a magyarság számára sajátította ki, csupán a magyar irodalom történetéhez tartozónak tekintette. De ugyanígy téves és elhibázott minden olyan törekvés is, amely egyes írók származása alapján elvitatja annak jogosultságát, hogy azok munkásságát más nemzeti irodalomtörténet is szerves részének tartsa. Ami a maga korában nem különült el nemzeti szempontból, ami közös örökség, azt az utókornak sincs joga egyik vagy másik nép kizárólagos nemzeti tulajdonává minősíteni.

Mindez nem korlátozódik csupán a latin irodalomra, gyakran ugyanis az anyanyelven dolgozó régi írók nemzeti elkülönítése sem lehetséges egyértelműen. Ismét a soknemzetiségű régi Magyarországról hozhatok számos példát. Az erdélyi Heltai Gáspár élete végéig öntudatos szásznak vallotta magát, magyarul is csak későn, körülbelül negyvenéves korában tanult meg, műveivel mégis a XVI. századi magyar próza mestere lett. A XVII. század derekán élő Beniczky Péter magyar és szlovák költő egy személyben; a XVII–XVIII. századi

kéziratos énekeskönyvekben pedig magyar, latin, szlovák, német, román énekek gyakran tarka összevisszaságban jelennek meg együtt. Az erdélyi szász, illetve magyar reformáció sodrában születtek meg az első román nyelvű nyomtatott könyvek, az ellenreformáció sikeréért munkálkodó szlovák származású Szőlősy Benedek pedig egyidőben rendezi sajtó alá a magyar, illetve szlovák nyelvű katolikus egyházi énekeket, mindkét gyűjteménynek a *Cantus Catholici* címet adva.

A legtanulságosabb azonban a két Zrínyi esete. A hagyományos horvát felfogás szerint mindketten horvátok, csak Miklós sajnálatos módon magyar nyelven írta irodalmi munkáit. A magyar nacionalista történetírás viszont mindkettőt magyarként szerepeltette, s fejcsóválva regisztrálta, hogy Péterből mégis horvát író lett. Be kell vallani, hogy mindkét álláspont mellett lehetett bőven tényeket felsorakoztatni. De természetesen csak önkényesen kiválasztott tényeket. Hiszen a nemzeti apologetika sohasem az objektív igazságra törekszik, hanem egy eleve felállított tétel igazolására keres bizonyítékokat. A jelen esetben is erről van szó, ugyanis ha a tények összességét, rendszerét nézzük, akkor egykettőre kiderül, hogy az egész múltbeli vitának és egyáltalán a kérdés ilyen felvetésének nincsen semmi értelme és jogosultsága.

A horvát Zrínyi család a XVI. század közepétől kezdve kétnyelvűvé vált, miután a család a török előnyomulás következtében északabbra fekvő, részben magyar etnikumú területen szerzett birtokokat. Ez nem egyedülálló jelenség, hiszen a XV. század vége óta valóságos népvándorlás indult meg a fenyegetett délről északra: a horvát és a délvidéki magyar nagybirtokosok, nemesek, sőt jobbágyok nagy számban költöztek védettebb vidékekre. A horvát arisztokrácia egy része teljesen összekeveredett ekkor a magyar főnemességgel; a Zrínyiekhez hasonlóan magyar családokkal házasodtak össze, és kétnyelvűekké váltak a Keglevichek, Draskovichok is, sőt ez utóbbiak közül többen magyar nyelven folytattak irodalmi munkásságot. Ha pedig egy magyar főnemes család Horvátországban szerzett birtokokat, mint az Erdődyek, akkor az viszont félig elhorvátosodott. Ugyanígy vált kétnyelvűvé számos magyar főúri család, akik a XVI. század folyamán Észak-Magyarországon, szlovák nyelvterületen szereztek új birtokokat. A nyelv használatát ugyanis nem elvi álláspont, nemzeti öntudat határozta meg, hanem a célszerűség, melyet praktikus szempontok, a környezet hatása, de legfőképpen a birtokok fekvése döntött el. Ez vonatkozik Zrínyi Miklósra és Péterre is.

Hogy ifj. Zrínyi György és Széchy Magdolna fiainak mi volt az anyanyelve, magyar-e, horvát-e, nem tudjuk, de ez nem is fontos. Minden bizonnyal kora gyermekkorukban egyformán jól beszélték már mindkét nyelvet, később pedig írásban is egyformán használták. 1633. december 27-ről fennmaradt egy közös magyar nyelvű levelük Batthyány Ádámhoz, melynek felét Miklós, felét Péter írta. (Lásd: *A két Zrínyi Miklós körmendi levelei.* Kiadta Iványi Béla. Budapest, 1943. 57–59.) Tökéletes magyarsággal írnak benne mindketten, sőt a tizenkét éves Péter stílusa még talán zamatosabb is, mint egy évvel idősebb bátyjáé. Sajnos, horvát levelük ebből az időből nem maradt fenn, de semmi kétség sem lehet afelől, hogy horvát rokonaikkal viszont ugyanilyen jó horvátsággal leveleztek. Hogy később Miklós mégis a magyar, Péter viszont a horvát nyelvet használta elsősorban, szóban és írásban egyaránt, annak nem valami eredendő hajlam vagy eltérő nemzeti szimpátia volt az oka,

hanem egyszerűen az, hogy az osztozkodásnál Miklós kapta a család északi, muraközi birtokait, Péter viszont a déli, tengermellékieket. Így Péter tiszta horvát nyelvterületen, Miklós viszont vegyes lakosságú vidéken élte le élete nagy részét. Minthogy a Muraköz közjogilag és katonailag nem tartozott Horvátországhoz, Miklóst az országos politika, a dunántúli várak védelmének az ügye, a társadalmi kapcsolatok elsősorban magyar katona- és főúrtársaihoz kötötték. Nyelve így szükségképpen a magyar lett, s mint költő ezen a nyelven szólalt meg.

Zrínyi Miklós magyar író volt tehát, de végül is milyen nemzetiségű? A válasz egyszerű: magyar is, horvát is. Egyaránt büszke volt ő horvátságára és magyarságára. Ezt csak a múlt századi nacionalizmus látta összeférhetetlennek, ő nem. Ő egész természetességgel írta le *Török áfium* című munkájában az új állandó hadsereg felállítását sürgetve: „mindnyájunknak kell, akik magyarok, horvátok vagyunk ebben concurrálnunk". Ez Zrínyi igazi állásfoglalása, s minden egyoldalúság téves.

Régebbi horvát tudósok szívesen idézték Zrínyi Miklósnak Ručić János zágrábi alispánhoz 1658-ban írt egyik leveléből ezt a mondatot: „Ego mihi conscius aliter sum, etenim non degenerem me Croatam et quidem Zrinium esse scio" (Nekem más a meggyőződésem, mert tudom, hogy nem utolsó horvát vagyok, ráadásul Zrínyi). Ebből azt a következtetést vonták le, hogy noha magyar író volt, horvát nemzetiségűnek vallotta magát. Igen ám, csakhogy ugyanebben a levélben, néhány sorral lejjebb, legfőbb politikai ellenfelének, Lippay érseknek adresszálva szavait, már így nyilatkozik: „non tu Ungarus es, nec nos tua natio" (te nem vagy magyar, mi nem vagyunk a te nemzeted). Zrínyi magyarságának hangsúlyozása érdekében a magyar historikusok viszont hivatkozhattak a *Szigeti veszedelem* dedikációjára: „Dedicálom ezt az munkámat magyar nemességnek, adja Isten, hogy véremet utolsó csöppig hasznosan néki dedicálhassam"; vagy a prózai művei elé írt dedikációra, melyben azon kesereg, hogy „a magyar romlásának seculumjában" született, nem pedig olyan korban, mikor Isten „kegyelemmel volt a magyarokhoz, és nem fordította volt orcáját őtőlök, hanem rettenetessé tette volt azoknak, akik most unalommal néznek reánk, és csúfsággal említenek bennünket"; avagy, hogy a *Török áfium* elé ezt írta mottónak „Ne bántsd a magyart!" Mindebből azt szűrték le, hogy Zrínyi érzelmileg teljesen azonosult a magyarsággal. Ez igaz is, csakhogy éppilyen izzó szenvedéllyel szólt ő a horvát nép nevében is. Bizonyíték rá az a nemrég megtalált levele, melyet „a horvát nemzet" nevében valószínűleg 1663-ban írt I. Lipót császárhoz. (Lásd: ItK 1962. 748–750.) Az eredetileg latinul írt levélben, melynek eddig csak egy olasz fordítása került elő, ezekkel a sorokkal fordul a magyar költő és horvát bán a „szent császári fölség"-hez: „Íme, a családok és népünk utolsó maradványai Fölséged lába elé borulva, aki képes fölemelni és a fölemelteket gyarapítani vagy elnézni, hogy közel legyen a teljes és tökéletes megsemmisülés, Fölségednek átnyújtjuk ezeket a leveleket, amelyek igaz tanújeléül szolgálnak a mi végső romlásunknak, és amelyekből Fölséged megértheti, mekkora dühösséget készül ránk okádni a mohamedán veszettség, és milyen tehetetlen gyűlölettel tekint Horvátország népére, és hogy mesterkedik gyökeres kiirtásán." Nincs különbség Zrínyi szavainak érzelmi telítettségében, ha a magyar vagy ha a horvát nép szószólójaként beszél. A *Török áfium* tónusára ismerhetünk a „horvát nemzet" levelének ebben a szenvedélyes, igazi „zrínyis" mondatában: „De ha a sors úgy hozza magá-

val, hogy azt látjuk, hogy panaszaink és kéréseink semmi eredménnyel nem járnak ebben a legsürgetőbb szükségben, hanem minden marad a szokásos zűrzavarban és romlásban, ha végül is nem fogunk látni határozott és időszerű reformot, előre térden állva kell kérnünk Fölséged bocsánatát, hogy kegyesen, a fölháborodás minden jele nélkül engedje meg nekünk, hogy megvédhessük vagyonunkat, amely teljesen ki van téve az ellenség barbárságának, és megpróbálhassuk a nyugodtabb és biztonságosabb sorsot, úgy, mint mások, hogy egyszer már mi se legyünk kénytelenek feleségünkkel, gyermekeinkkel és utódainkkal, megsemmisülten, nyomorult és koldus életet élni."

A XVII. század e kiváló egyénisége, aki horvát is volt, magyar is volt egyszerre, irodalmi munkásságában sem volt kizárólag magyar érdeklődésű. Horvát könyvet ugyan alig találunk könyvtárának katalógusában, de magyart is csak néhányat, olvasmányai főként latin és olasz művek voltak. Ez utóbbiak közül pedig éppoly buzgón jegyzetelte Mauro Orbini *Il regno degli Slavi* című híres munkáját, melynek oly fontos szerepe volt a szláv népek öntudatra ébredésében, mint Bonfini és Istvánffy magyar históráit. Főművének, a *Szigeti veszedelem*-nek írásakor egyaránt támaszkodott magyar és horvát költői előzményekre, forrásokra. Öccse, Péter tehát olyan magyar remekművet ültetett át horvát nyelvre, melynek a genezisében egyforma része volt mindkét nép költői hagyományainak. A *Zrínyiász* mint költői struktúra nem magyarázható, nem érthető meg csak a magyar irodalom fejlődéséből. Nem olyan magyar mű, melyre hatással volt a horvát irodalom is, hanem olyan, amelyiknek a létrejöttében a horvát irodalomnak organikus része volt. Zrínyi Péter művében ezért nem annyira egy magyar mű fordítását kellene látni, hanem sokkal inkább mindkét irodalom közös gyermekének horvát variánsát. A magyar változat elsőbbsége annak köszönhető, hogy a Zrínyi testvérek közül a magyar nyelven író volt a nagyobb költői lángelme, Miklós zsenialitása kellett ahhoz, hogy e remekmű létrejöjjön. Ha úgy alakult volna életük sora, hogy az idősebb testvér kerül a tengermellékre, és Péter a Muraközbe, akkor a *Zrínyiász* alighanem horvátul született volna meg, s Péter lett volna a magyar változat szerzője. Ez persze már csak játékos kombináció és találgatás, de jól jellemzi a kérdés lényegét.

Azt hiszem bízvást levonhatjuk azt a tanulságot, hogy a polgári nemzeti mozgalmak kialakulásáig az irodalmakra nem szabad a nemzeti irodalom normáit ráerőltetni. A nemzeti irodalmak kialakulási folyamatában írók, művek gyakran több irodalom fejlődésének egyformán részei. A nemzeti irodalom tudományos vizsgálatához ezért veszélyes dolog nemzeti egyoldalúság alapján közeledni. A nemzeti irodalomtörténeteket is csak minden nemzeti elfogultság és apologetika nélkül lehet jól, tudományos objektivitással megírni.

1966

*

KLANICZAY Tibor, *Az írók nemzeti hovatartozása* = K. T., *A múlt nagy korszakai*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 19–31.

STOLL BÉLA

SZÖVEGKRITIKAI PROBLÉMÁK A MAGYAR IRODALOMBAN

ELŐSZÓ

Ez az értekezés eredetileg egy irodalomelméleti tanulmánykötet számára készült 1975-ben. A kötetből kimaradt, joggal, mert – bár az elvi tanulságokat állandóan figyelemmel kíséri – lényegében nem más, mint példatár, azok szerint a gyakorlati problémák szerint csoportosítva, amelyek a szövegkritikai munka során felmerülnek.

Egyetemi segédkönyvként való közreadását több szempont indokolja. Először is az, hogy a magyar irodalomtörténetnek az egyetemen oktatott anyaga felfrissítésre szorul; ehhez és egy új szintézis megírásához elkerülhetetlenül szükséges új szövegek közzététele, vagyis a textológiai munka fellendítése. Ilyen szakirodalom magyar nyelven alig van, s a jelen kötet segítséget nyújthat ahhoz, hogy a hallgató teljes filológiai képzést kaphasson, és végigkísérhesse az irodalmi művek útját a megfogalmazástól a kinyomtatásig és fogadtatásig.

Textológiai speciál-szemináriumokat már több egyetemen tartottak, de a tapasztalat szerint a filológiának ez az ága azok közé a stúdiumok közé tartozik, amelyeknek a tanulásához a nyomtatott anyag néha fontosabb a szóbeli közlésnél, sőt az intenzív gyakorlati foglalkozásokhoz is nélkülözhetetlen. A jelen kötet bőséges anyagot nyújt ehhez a képzéshez.

Ezúton is köszönöm Hexendorf Editnek és Péter Lászlónak, hogy munkámat gondosan elolvasták, és számos hibáját kijavították.

*

Azok, akik a textológia iránt segédkönyvünk szűkre szabott keretein túl is érdeklődnek, az alábbi szakirodalom segítségével indulhatnak el.

Alapvető munkák

Dain, Alphonse: Les manuscrits. Paris, 1949. – 1964[2]. – 1975[3]. (Bibl.: 191–205.)

Havet, Louis: Manuel de critique verbale appliqué aux textes latins. Paris, 1911.

Maas, Paul: Textkritik. Leipzig 1950[2]. – 1957[3]. – 1960[4].– Angol ford.: Textual Criticism. Oxford, 1958.

Pasquali, Giorgio: Storia delle tradizione e critica del testo. Firenze, 1934. – 1952[2]. – 1974[3].

Tomasevszkij, Borisz Viktorovics: Piszatel' i kniga. Ocserk teksztologii. Moszkva–Leningrad, 1928. – 1959[2].

Tanulmánygyűjtemények

Avant-texte, texte, après-texte. Volume publié par Louis Hay et Péter Nagy. Paris–Bp. 1982. (A Mátrafüreden 1978. okt. 13–16-án tartott kollokvium előadásai.)

Barbi, Michele: La nuova filologia e l'edizione dei nostri scrittori da Dante al Manzoni. Firenze, 1938. – 1973[2].

Studi e problemi de critica testuale. Bologna 1961.

Texte und Varianten. Probleme ihrer Edition und Interpretation. Hrsg. v. Günter Martens u. Hans Zeller. München 1971. (Bibl.: 415–426.)

Egyéb munkák

Bowers, Fredson: Textual and Literary Criticism. Cambridge, 1959. – 1966[2].

Brambilla Ageno, Franca: L'edizione critica dei testi volgari. Padova, 1975.

Cesarini Martinelli, Lucia: La filologia. (Dagli antichi manoscritti ai libri stampati.) Roma, 1984. (Bibl.: 155–156.)

Collomp, Paul: La critique des textes. Strasbourg, 1931.

Froger, Dom J.: La critique des textes et son automatisation. Paris, 1968.

Laufer, Roger: Introduction a la textologie. Vérification, établissement, édition des textes. Paris, 1972.

Lihacsev, Dmitrij Szergejevics: Teksztologija. Kratkij ocserk. Moszkva–Leningrad, 1964.

Severyns, Albert: Texte et apparat. Histoire critique d'une tradition imprimée. Bruxelles, 1962.

Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak. Pécs, 1931. (70–98: Állandósuló szöveg. 145–148: Állandó szöveg.)

Timpanaro, Sebastiano: La genesi del metodo del Lachmann. Firenze, 1963. – Német ford.: Die Entstehung der Lachmannschen Methode. Hamburg, 1971.

Wehrli, Max: Általános irodalomtudomány. Bp. 1960. (44–52: Szövegkritika és kiadástechnika.)

Wellek, René–Warren, Austin: Az irodalom elmélete. Bp. 1972. (81–100: Az adatok rendezése és rögzítése. Bibl.: 501–502.)

Witkowski, Georg: Textkritik und Editionstechnik neuerer Schriftwerke. Ein methodologischer Versuch. Leipzig, 1924.

*

A leggyakrabban idézett műveket, valamint a közgyűjtemények neveit a következőképpen rövidítem:

Balassi Bálint ÖM = Balassi Bálint összes művei. Összeállította Eckhardt Sándor. Bp. 1951–1955. I–II. köt.; BK = Balassa-kódex. Kiad. Varjas Béla. Bp. 1944.; FJK = Mišianik,

Ján–Eckhardt Sándor–Klaniczay Tibor: Balassi Bálint szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei. Bp. 1959. (Irodalomtörténeti Füzetek 25.); ItK = Irodalomtörténeti Közlemények; József Attila ÖM = József Attila összes művei. I–II. Versek. S. a. rend. Waldapfel József–Szabolcsi Miklós. 1. kiad.: Bp. 1952. 2. kiad.: Bp. 1955. III. Cikkek, tanulmányok, vázlatok. S. a. rend. Szabolcsi Miklós. Bp. 1959. IV. Novellák, önvallomások, műfordítások. Pótlások az I–III. kötetekhez. S. a. rend. Fehér Erzsébet–Szabolcsi Miklós. Bp. 1967.; József Attila ÖV = József Attila összes versei. Közzéteszi Stoll Béla. Bp. 1984. I–II. kötet.; RMKT XVII. = Régi Magyar Költők Tára. XVII. század. Szerk. Klaniczay Tibor–Stoll Béla. Bp. 1959–1976. I–X. köt.; NySz = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond: Magyar Nyelvtörténeti Szótár. Bp. 1890–1893. I–III.köt.; TESz = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Bp. 1967–1976. I–III. köt.; MTAK = A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára; OSZK = Országos Széchényi Könyvtár; PIM = Petőfi Irodalmi Múzeum.

BEVEZETÉS

Az irodalmi mű egyik jellemzője az, hogy szövege egyedi, megváltoztathatatlan. Ez az invariáns jelleg az írásos rögzítéssel párhuzamosan alakult ki, és fejlődése is állandó kölcsönhatásban van az íráséval. (A betűírás korai szakaszában pl. még szóközöket sem alkalmaztak; bizonyos írásjeleket csak egészen későn kezdtek használni; stb.) Az írás fejlődésével egyidejűleg az irodalmi szövegek egyre több részletükben rögzítődnek, s ez részben már az előadás módjára is kiterjed. Jellemző József Attila egyik verstani tanulmányának utolsó mondata: „Időmértékben írt verseim elé én a jövőben odajegyzem az olvasás jeleit." (ÖM III, 271.)

Az invariáns jelleggel ellentétben áll az a tény, hogy a szöveg a reprodukálások során állandóan változik, vagy úgy, hogy a szöveget szándékosan átírják, vagy azért, mert csődöt mond a reprodukálónak az a törekvése, hogy a szöveget minél pontosabban visszaadja. A reprodukálandó jegyek tetemes részét nem veszi észre, és ezeket a felfogottak alapján rekonstruálja,[1] illetve emlékezetből egészíti ki,[2] vagy pedig az történik, hogy „a kapott jelek a hallgatóban aktivizálják figyelemrendszerének megfelelő láncszemét, és így egy hasonló, de nem azonos fogalom felmerülését idézik elő."[3]

A szövegkritikus feladata az, hogy – a szerzők szándékával összhangban[4] – a szöveg invariáns jellegét megőrizze, illetőleg az eredeti szöveget helyreállítsa.

Tevékenységének lényege tehát: hibák keresése. A jelen dolgozatban felsorolt számos példa mind e körül forog: honnan tudjuk, hogy egy variáns hiba-e vagy nem, hogyan javítsuk, stb. Illenék tehát e fogalmat definiálni. Annál tovább nem jutunk, hogy hiba az, ami a szerzői szövegtől eltér.[5] Más tudományágak egzaktabb hibadefiníciói sem segítenek. A pszichológiában pl. a hiba elvileg különbözik a tévedéstől (ez felfogási jellegű, az pedig kiviteli), de ezzel a megkülönböztetéssel a szövegkritikus nem tud mit kezdeni. Nyelvileg hibás alakok is lehetnek szövegkritikai szempontból helyesek, vagy fordítva.

A hiba fogalmának bizonytalan volta abból származik, hogy a költői stílust nem lehet egzaktul leírni. A teoretikusok a generatív poétika lehetőségét vagy tagadják,[6] vagy legfeljebb „fakultatíve választható, másodlagos szabályok" leírását engedik meg.[7] A matematika-i-statisztikai módszerek hívei szerint is „egzakt adatok egyenletes érvényességének föltételezése hasznosabb, a nem művészi szövegek elemzésében."[8]

A szövegkritikus azonban sokkal gyakrabban találkozik egy mű kisebb-nagyobb részletének (pl. egy verssornak vagy egyetlen szónak) hitelességi problémáival. Ilyenkor inkább az intuicióra, mint az egzakt elemzésre támaszkodik.[9] A stílussal dolgozik, de anélkül, hogy pontosan ismerné mibenlétét. Valamilyen módon „megtanulja" a szerző stílusát, s többékevésbé jártas lesz benne, kb. úgy, ahogyan egy valamilyen nyelvet használó egyén meg tudja állapítani egy mondatról, hogy helyes-e vagy nem.[10]

Az irodalmi szöveg reprodukálóinak (másolóknak, szedőknek stb.) változtatásai a köznyelv felé irányulnak: az átlagos nyelvérzéknek (és versérzéknek) megfelelően banalizálják a költői szöveget. A szövegkritikus tehát a stilisztikai *écart* fogalmával dolgozik, és ezt a „lectio difficilior" szabályával fogalmazza meg: két variáns közül nagy valószínűséggel a komplikáltabb, a ritkább, a nehezebben érthető egyezik a szerzői szöveggel.

SZÖVEGFORRÁS ÉS SZÖVEG

„Ha festményt nézünk, magát a művet látjuk; ha zenét hallgatunk, magát a művet halljuk. Ha a zenét látással érzékeljük (kottát olvasunk): nem a művet látjuk, csak a jegyeit. És az irodalmi teljesítmény sose »maga a mű«, csak annak jegyei, melyek bármelyik érzékszervhez intéződhetnek..."[11] Kérdés, hogy a szövegforrások[12] mely részei, mely sajátosságai közvetítik elsősorban a művet az olvasóhoz, és melyek az esetlegesek, véletlenszerűek, a szöveghez nem tartozók. Ez utóbbiak vizsgálata szintén fontos, mert hozzásegíthet szövegkritikai kérdések megoldásához. Ilyenek mindenek előtt a szó szoros értelmében vett „szöveghordozó" (pergamen, papír) anyagi jellemzői: vízjele, színe, a tinta vegyi összetétele stb. Mindegyikkel úgyszólván külön tudományág foglalkozik. A szöveg rekonstruálásához közvetlenül nem tartoznak hozzá, annál nagyobb a jelentőségük a mű keletkezésénél és lokalizálásánál. A hazai szakirodalomban különösen Szabó Dénes ilyen irányú vizsgálatai tűnnek ki középkori kódexeink fakszimilekiadásainak bevezetőiben.[13] Foglalkozni kell velük a legújabb kori szövegkritikai feladatok megoldásához is.

József Attila *Nagyon fáj* c. versének kéziratairól az 1955-i kritikai kiadás (ÖM II, 428–430.) a következőt állapítja meg: „A Múzeum őrzi két lapra terjedő első fogalmazványát, amelyen a végleges 28 szakasz közül még csak 15 van meg (k_1). A kialakulás következő állomását jelzi egy cím nélküli, javított és bővített kézirattöredék, amely a 60. sorig terjed (k_2)...". Ezzel szemben a papírlapok vízjeleinek alapján megállapítható, hogy a legkorábbi változat, vagyis a fogalmazvány csak egy lapra terjed (PIM JA 225. 1. fol.), s a fogalmazványnak hitt második lap (az *Ép emberek...* kezdetű versszaktól, JA 225. 2. fol.) már a javított tisztázat, a „kézirattöredék"-nek nevezett lap (PIM JA 460.) folytatása (ÖV II, 315.).

Partikuláris a szöveg szempontjából a kéz- és gépiratok külső képe („duktusa"), valamint a nyomtatási sajátságok. A kézírások jellemző sajátságainak megállapítása a keltezésen és lokalizáláson kívül a szerzőség megállapításához is hozzásegíthet. Középkori kéziratok meghatározásában nagy szerepe van; az egyéni írás kialakulása előtti írások karaktere, paleográfiai sajátosságai olykor évtizednyi pontossággal teszik lehetővé a keltezést, vagy másolóműhelyekig a lokalizálást. A reneszánsz korban kialakuló egyéni írások azonosítása eltérő eljárásokat igényel; tudományos módszereit a pszichológia és a kriminalisztika dolgozta ki.[14]

A József Attila-szövegkritika egyik problémájának megoldásában a kézírás azonosítása döntő jelentőségű volt. A probléma az, hogy a *Négykézláb másztam...* kezdettel ismert kései töredék kéziratára (PIM JA 118.) a szöveg elé utólag egy idegen kéz ezt írta:

Az isten itt állt a hátam mögött
s én megkerültem érte a világot
.....
.....

Ezután kezdődik József Attila kézírása. (Az idegen kéz látta el a kéziratot nyomdai utasításokkal is.) Az 1955-i sajtó alá rendezők e két sor hitelességéről ezt írják:

„Úgy látszik, szerkesztői önkény akarta a vers kezdetét módosítani..." (ÖM II, 457.)

Sikerült megállapítani, hogy a két sort ugyanaz a kéz írta a vers fölé, amelyik néhány más 1937-i kéziraton is felfedezhető. Ez a kéz írta pl. az *Egy költőre* kéziratára (PIM JA 211.) az utolsó versszakot és a költő nevét. Sikerült azt is megállapítani, hogy a kézírás Ignotus Pálé: teljesen azonos a PIM JA 801. és 872. sz. alatt őrzött Ignotus-levelekével. Ignotus Pál személyisége ismeretében teljesen valószínűtlen, hogy önkényesen, a költő beleegyezése vagy tudta nélkül két sort írjon a vers elé. E két sort tehát hitelesnek kell minősítenünk. (ÖV I, 555; II, 414.)

A gépiratok jellemzői lehetnek: a sorközök nagysága, a ritkított gépelés gyakorisága, piros gépszalag alkalmazása stb.

A József Attila kritikai kiadás 1. kiadásában a *Kurucok beszélnek* c. vers a kétes hitelűek között szerepelt. (1952: II, 363, 453.) A 2. kiadás már a hiteles versek közé sorolta, a jegyzetekben enyhe szkepszissel. (1955: II, 351, 479.) Az átsorolás egyik oka az volt, hogy közben előkerült a vers „eredeti gépirata". (PIM JA 10.) József Attila korai verseinek gépirataiban az írásjel és a következő szó között nincsen köz. (A lány:Ős,termő,naphaju mező – PIM JA 992.) E szokásával fokozatosan felhagyott; kb. 1927-től kezdve egyáltalán nem találkozunk ezzel. Az 1930-ra keltezett *Kurucok beszélnek* gépiratán viszont nincs helykihagyás az írásjelek és az azokat követő szó között. A gépirat nincs aláírva (pedig ez is József Attila jellemző szokásai közé tartozik), s ezért nem lehet autográf. Ez a tény, amellett, hogy a vers hangja is idegen József Attiláétól, bizonyossá teszi, hogy másvalaki (mint M. Pásztor József újabban megállapította: Pákozdy Ferenc, Népszabadság 1983. febr. 16.) írta. (ÖV I, 573.)

A kéziratok „duktusának", a gépiratok gépelési jellegzetességeinek nyomtatványokban a szedéskép felel meg: a betűtípusok, a szóköz, a sorköz, a sorméret stb. Ezek a külsőségek a mű szempontjából nem lényegesek, bár némely költők néha igen nagy fontosságot tulajdonítanak nekik. Szeretik pl., ha minden versük új oldalon kezdődik. Juhász Gyula keserűen panaszkodott egyik kötete miatt: „Nem külön oldalon voltak benne nyomtatva a versek, hanem egymás alatt, mint a napihírek."[15] József Attila *Nagyon fáj* című kötetét szokatlan, meglepő módon tördeltette: a versek nemcsak hogy új oldalon, hanem az oldal közepén kezdődnek, pirossal nyomott címmel.

Bár – ismételjük – ezek a nyomdai külsőségek nem tartoznak hozzá a szoros értelemben vett szöveghez, vizsgálatuk közvetve sok szövegkritikai kérdés megoldásához segíthet hozzá. A tipográfiai vizsgálat ezért újkori nyomtatványokban is elvégzendő.

József Attila *Nagyon fáj* című kötetét és a *Szép Szó* című folyóiratot egyaránt Löbl Dávid és Fia nyomdájában nyomták. A kötet verseinek többsége (36-ból 28) előzőleg a *Szép Szó*ban is megjelent. A két szedés összehasonlítása ahhoz a felismeréshez vezet, hogy e szövegeket azonos betűtípusból szedték, és a folyóirat 1936. október–decemberi számaiban megjelent versek szedését sem dobták szét, hanem felhasználták a kötethez. Ennek bizonyítéka, hogy azok az apró nyomási szabálytalanságok, amelyek még a leggondosabb szedésben is előfordulnak, mindkét helyen azonosak. Így a *Kosztolányi* című vers 10. sorának *letört* szavában a második *t* betű, az *...aki szeretni gyáva vagy* 11. sorában a *megnyomott* utolsó *t*-je, a 27. sor *zárt* szavának *t*-je, a *Nagyon fáj* c. vers 23. sorában a *szavakat z*-je, ugyanott a 38. sor *hull* szavának *l*-je kissé lejjebb csúszott. A *Kései sirató* 43. sorának *csügg* szavában hibás az *ü* betű; második szára törött. A *Kiáltozás* 1. és 4. sorának végén a vesszőt idegen típusból szedték. Azokban a versekben, amelyekben a költő változtatott a folyóiratbeli szövegen (a kötet nyomdai gépirata: PIM JA 137/III), csak a megfelelő sorokat szedték újra. (*Kosztolányi* 4–5. sor; *...aki szeretni gyáva vagy* 28. sor; *Jaj, majdnem...* 1–2. sor – ÖV I, 527–528.)

A szedésvizsgálat során az ellenkező is kiderülhet: ugyanaz a nyomtatott forrás kétféle változatban is létezik. Ilyenkor meg kell állapítani, hogy a két szedésvariáns közül melyik a hiteles.

A Szenczi Molnár Albert által szerkesztett oppenheimi biblia függelékében a *h* ív szedése bizonyos példányokban néhány apróságban eltér. Az ív nyomás közben szétesett, s ezért újra kellett szedni. Az átszedés csak a sajtóhibák számát szaporította, s feltehető, hogy a szerző nem is tudott róla. Ezért az átszedett ív variánsait nem kell figyelembe venni.[16]

A *Külvárosi éj* c. József Attila-kötet 30. lapján a *Bánat* 3. versszaka néhány példányban[17] így szerepel:

Csak egy pillanatra marta ki, csak.
Zúgj, erdő elvtárs! Szinte csikorgok.
Egy pillanatra se marta ki, csak

Más példányokban a helyes *martak* alak szerepel. Mivel mindkét nyomásvariánsban a sor ki van egyenlítve, a szövegváltozat úgy keletkezhetett, hogy a költő nyomtatás közben észrevette az értelemzavaró sajtóhibát, és az illető két sort átszedette.

A FAKSZIMILE KIADÁS

A szövegforrás eddig tárgyalt külsőségeit visszaadni szándékozó kiadástípus a fakszimile kiadás. A szövegforrások anyagi tulajdonságait (vízjel stb.) természetesen nem reprodukálja, csak az írott vagy nyomtatott szöveg külső képét. Csak akkor van tudományos értéke, ha magas technikai színvonalon áll. Hibái fokozottan félrevezetők, mert használója nem is gondol arra, hogy egy fakszimile kiadás sem mindig hű.

Bornemisza Péter *Énekek három rendbe* (Detrekő, 1582.) c. énekeskönyvét 1964-ben jelentette meg az Akadémiai Kiadó.[18] Az eredeti nyomtatvány és a kiadás között néhány apró eltérés van. Pl. a CCXXIIIb. lapon alulról az 5. sorban az eredeti: meg vęr, fakszimile: meg ver; a CCXXXVa. lapon alulról a 3. sorban az eredeti: könyöröguen, fakszimile: könyörögue.

Még nagyobb baj, ha a felvétel hibáit retusálással próbálják javítani, s mást retusálnak a lemezbe, mint ami az eredeti nyomtatványon található.

1951-ben fakszimilekiadásban tettem közzé Heltai Gáspár egyik fordítását.[19] Az A5a lapon a két szereplő neve előtt az eredetiben ez áll: PERSONAE. A kiadásban ez van helyette: PÉSONAE.

Egy-két ilyen apró pontatlanság még talán elmegy, de ha nagyobb tömegben fordul elő, a fakszimilekiadás csak szobadísznek használható.[20]

Országos Széchényi Könyvtár

A BETŰHŰ KIADÁS

A betűhű kiadás készítője további, a szöveghez nem tartozó esetlegességeket hagy figyelmen kívül. Nem törődik mindenekelőtt azzal, hogy egy-egy betű- és írásjel (beleértve a törlés módját is) milyen formában található a szövegforrásokon.

Az újabb kori nyomtatványok betűkészlete nagyjából megegyezik a maival, s ezért a szöveg betűhű reprodukálása nem gond. Régebbi nyomtatványokban több, a maitól eltérő betűjel akad. A mássalhangzók közül legtöbbször az *s, sz* és a *z* betű formája különbözik a maitól, a magánhangzók közül pedig a különféle ékezettel ellátottak. Technikailag nem megoldhatatlan, hogy ezeknek a régi betűknek a külső alakját utánozzuk, de mivel ez növeli a nyomdaköltséget, és a szövegkritika szempontjából nincs jelentősége, nem feltétlenül kell törekedni erre. Elegendő, ha arra ügyelünk, hogy az eredeti minden eltérő nyomdai jelének megfeleljen a kiadásban egy-egy eltérő nyomdai jel. (Tehát egy ȯ-t minden esetben *ö*-vel jelöljünk és viszont: a modern kiadás minden *ö*-jének az eredetiben ȯ feleljen meg.) Az

eredeti szövegforrás különböző alakú betűit (pl. *s* és ſ) sem feltétlenül szükséges megkülönböztetnünk, ha nincs eltérő hangértékük.[21]

Annál számosabbak azok az nehézségek, melyek kéziratok betűhű reprodukálásával kapcsolatosak. Régi kéziratok esetében nagyjából ugyanaz a helyzet, mint a régi nyomtatványoknál: arra kell ügyelni, hogy a kézirat minden egyes, paleográfiailag eltérő jelének a kiadványban egy-egy eltérő nyomdai jel feleljen meg. Ennek következetlen keresztülvitele félreértésekre adhat okot.

A *Müncheni Kódex* kiadói két esetben a kódex paleográfiailag eltérő és hangértékben is különböző betűjét ugyanazzal a nyomdai jellel adták vissza: a *z*-nek (amely *sz* hangértékű is lehet), és a *-den, -dom* rövidítésnek egyformán ʒ felel meg, a verzál *L* és a *cs* hangértékű, *L* formájú betű ugyancsak teljesen azonos. Eszerint a *mondʒ* szó olvasata *mondom* és *mondsz* is lehet, a *Laʒar* szóé meg akár *Lázár*, akár *császár*.[22]

Újabb kori, az egyéni írások elterjedése utáni kéziratoknál ezt egyre nehezebb megvalósítani. Ugyanannak a betűnek a külső alakja teljesen eltérő lehet (pl. az *r* betű hurkolt változata), és két különböző betűnek az írásképe pontosan egybeeshet (*n* és *u*). Ezért az újkori kézírások kibetűzéséhez elengedhetetlen a nyelvi kompetencia, sőt az illető író stílusában való jártasság. (Egy ismeretlen nyelvű, tiszta nyomásképű nyomtatott szöveget pontosan reprodukálni lehet; kéziratnál ez elképzelhetetlen.)

Egy XVII. századi névtelen szerelmi ének 37–38. sora:

> Idvöz légy eltemnek szep edes remenie,
> Az en szívemnek vilagos szép fénye.

A 37. sor utolsó szavának első betűje *t*-nek látszik, s a szöveg korábbi kiadója ennek megfelelően így próbálta értelmezni a szót – *tömjénje*. Az *életem tömjénje* kifejezés azonban teljesen szokatlan ezeknek a szerelmi énekeknek a frazeológiájában, míg az *életem reménye* közhely. A névtelen szerző sablonokkal dolgozott, s megvan e két sor mintája is, Balassi *Ez világ sem kell már nekem...* kezdetű énekének (ÖM 46. sz.) 8. sora:

> Két szemem világos fénye, élj, élj életem reménye.

Nyilvánvaló tehát, hogy – noha az illető betű *t*-nek látszik – a másoló *r*-nek szánta. Mégcsak nem is tollhibáról van szó, hanem a tollvezetés egy alkalmi variánsáról. Felesleges akríbia volt kiadásomban az *r* betűt kurziválni, s a lap alján a *temenie* alakot közölni. (RMKT XVII/3, 125.)

Balassi *Fáradsága után...* kezdetű énekében, az 5. sorban a kritikai kiadás szerint (ÖM 93.) ez a kérdőmondat fordul elő: „De te mért haragszol?" A BK átírásában ez áll: „De te mēt haragszol?" Ha figyelembe vesszük, hogy a *mit* kérdőszót Balassi gyakran használja „miért" jelentésben (pl. 73, 1: De mit gyötresz engem most keserves lelkem? 87, 5: Mit haragszol? stb.), könnyebben felismerjük, hogy a látszólagos „mēt" alak hogyan keletkezett: a másoló az *i* kezdő vonáskáját túlságosan gömbölyűre formálta, s az *i* pontjának kitételekor tolla kissé elcsúszott. Eckhardt a *mért* szót „olvasta bele" a szövegbe, s ezért az *e*

fölötti vonást az *r* rövidítésjelének értelmezte, holott ilyen rövidítés ebben a korban nem fordul elő. (ItK 1974. 458.)

Az, amit a betűk külső alakjáról, a tollvezetés esetlegességéről megállapítottunk, érvényes a törlések, betoldások stb. külső alakjára is. Közömbös, hogy egy szövegrész törlése hullámvonallal, vízszintes vonallal, vagy (régebben) zárójelbe tevéssel történt-e, hogy a betoldás a sor fölött, alatt vagy mellett található-e.

József Attila *Falu* c. versének foglamazványát Fehér Erzsébet publikálta.[23] A vers 43–44. sorát így közli (egy-két apró hibát javítottunk):

mint
szó, [amiként] költeménnyel szólok én
dallal
lenge időnek mondom
lepke ugyanazt

A kutatónak azonban ez a közlés nem nyújt információt a szerzői változatok egymásutánjára vonatkozólag; értelmetlen szóhalmaz. Jobb így közölni:

43 (1) Szó, amiként
(2) Szó, mint költeménnyel szólok én
(3) Szó, mint dallal mondom ugyanazt
44 (1–2) lenge időnek
(3) lepke időnek

Egy esetleges *szó, amiként dallal szólok én* változat az íráskép miatt nem képzelhető el.

Nem tartoznak a szöveghez a szerző vagy a másoló által azonnal kijavított toll- vagy géphibák sem, ha csak egyetlen betűre terjednek.

Olyasmikre gondolunk, mint amilyeneket az *Én ki emberként...* c. József Attila-vers első fogalmazványán (PIM JA 291.) találunk: a 10. sor *sírdogált* szavának *d*-je *g*-ből van azonnal javítva; a 24. sor *lelkemnek* szavát előbb úgy kezdte írni a költő, hogy a második *l* egyúttal a *k* szára is lett (az íráskép tehát kb. ez: *lekemnek*), de ezt a tollvezetési hibát azonnal kijavította.

A gépiratokon található azonnal kijavított melléütésekre nem is gyűjtöttünk példákat, annyira nyilvánvaló, hogy az effélék a szöveg szempontjából elhanyagolhatók. Ezeket általában az apparátusban sem kell jelezni.

Nem tartoznak a szöveghez a nyilvánvaló, egyértelműen javítható toll-, gép- és sajtóhibák sem.

A *Balassa-kódex* szövegében: *cza* (*czak* helyett); *szabsagom* (*szabadsagom* helyett). BK 28.

József Attila kéziratairban:

ha nem Marxot, *akkir* inkább (a *Szabados dal* 13. sora a PIM JA 474. jelzetű kéziratában.)

de fogatlan szád már nem *valászolhat* (a *Majd megöregszel* 18. sora. OSZK An. 11.390/8, xerox-másolat.)

Mert *lehetem* segít a felhőn (*lehelletem* helyett a *Beteg vagyok...* kezdetű vers 7. sorában, PIM JA 245.)

József Attila gépirataiban:

Burkolva *száp* fejét (a *Hűség* 22. sora; PIM JA 1030, xerox-másolat.)

Minek jóság-festék a *jótakaróta*? (a *Jónál jobb* 8. sora; PIM JA 150/48.)

Légy jó, *hosz* egyszer elpusztulsz te is. (*Koldusok* III, 9. PIM JA 150/52.)

Sajtóhibák:

tormbitaszóval (Jókai: *Szeretve mind a vérpadig*; vö. ItK 1966. 498.)

a földre *sötöttük* szemünk. (József Attila: *A város peremén* 4. sora a *Nagyon fáj* kötetben.)

Fölgetjed; *bünress*; *hoczásdmeg*; *olv*; *yagyon* stb. (Szenczi Molnár Albert zsoltáraiban; RMKT XVII/6, 411.)

A géphibák keletkezési oka nyilvánvaló: az é – á, r – t, i – o betűk az írógépen egymás mellett vannak, a gépelő tehát melléütött. A zsoltárokból idézett hibákat magyarul nem tudó szedő követte el. A nyelvismeret hiányát mutatja a hasonló alakú betűk felcserélése: r – t, h – b, v – y.

Az ilyesféle hibákat jelezni kell, nem szabad hallgatólagosan javítani. Gyakran előfordul ugyanis, hogy olyan alakot is hibának minősítünk, amely nem az.

A *Müncheni Kódex* kiadói tollhibának minősítették a kódexben három helyen is előforduló *pelda bèzet* szót, a *parabolam* fordítását. (20ra; 30rb; 77vb.) A *bèzet* alakváltozatra a NySz a másik huszita bibliafordításból, a *Bécsi Kódex*ből is idéz két adatot; mindkét esetben a *sermonem* szót fordítják így. Valószínű tehát, hogy ezek az alakváltozatok nem másolási hibák, hanem az elvonás útján keletkezett *besze* tárgyesetei. (TESz I, 289.)

Jókai *Névtelen vár* c. regényében kétszer is előfordul a *füge gyerek* kifejezés. A regény sajtó alá rendezője sajtóhibának tekintette és hallgatólagosan *fürge gyerek*-re javította. A kifejezés azonban máshol is előfordul Jókainál (pl. az *Eppur si muove* c. regényben), s ezért feltételezhető, hogy az író szóalkotása. Martinkó András szíves szóbeli közlése szerint az író valószínűleg „fasza gyerek" helyett írta. Martinkó magyarázata azért is valószínű, mert Jókai hajlott a túlzó eufemizmusra, *farba rúg* helyett például ezt írta: *falba rúg*.[24]

Azok a szavak, amelyek önmagukban értelmesek ugyan, de a szövegösszefüggésben nyelvileg lehetetlenek, szintén hibásak, tehát javítandók.

Varjas számos ilyen jellegű javítása közül csak egyet, az 51. sz. Balassi-vers (*Te szép fülemile...*) 20. sorának végén olvasható *enekeket mondod* javítását idézzük: minthogy a *mondod* a rímek tanúsága szerint helyes, az *enekeket* javítandó erre: *enekedet* (amint Varjas tette), nem pedig a *mondod* szó erre: *mondasz*.

A tollhibák javítását gyakran a szöveg értelmezésével együtt kell végezni.

Balassi *Szép magyar komédiá*-jában (Actus I. Scena III.) Dienes, Sylvanus juhásza Júliáról beszél Credulusnak, s többek között ezt mondja róla: „köuetke pirosoczka io ůzeczke mint egy niůl czimereczke." (FJK 67.) Eckhardt az első szót – joggal – erre javítja: *köuerke*, a további szöveghez pedig ezt a jegyzetet fűzi: „A NySz szerint ‚nyúlcímer' = lumbus, ‚ágyék-

rész'; az ‚ůzeczke' tehát helyesen ‚őszecske' és az ‚ősz' szó itt ‚szőke' jelentésben szerepelhet." Nem vette tekintetbe, hogy Dienes Júliát a továbbiakban is különféle ételekhez hasonlítja. (Az melle mint egy gyömbelő retkecske... stb.) Idézett jegyzetében két értelmezési tévedés van: a *nyúlcímer* nem ‚ágyékrész'-t, hanem nyúlcombot jelent, s az *ősz* szónak sohasem volt ‚szőke' jelentése. (Ugyan mi járhatott Eckhardt fejében?) A feltehetően hibásan másolt *úzeczke* szóban nem az első betűt kell *ő*-re javítani, hanem a harmadikat (a *z*-nek egyébként is ritkán van *sz* hangértéke a kódexben), s ennek megfelelően a kérdéses hely azt jelenti, hogy Júlia jóízű, mint egy nyúlcomb.

AUTOGRÁF SZÖVEGFORRÁSOK

Autográf szövegforrások betűhű kiadása megközelítőleg azonos a kritikai szöveggel. Azért csak megközelítőleg, mert az autografák különböző típusai további esetlegességeket tartalmaznak. Legkevesebbet a gondos tisztázatok és a szerző által kijavított (ékezetekkel ellátott) gépiratok. Ezek szövegét a kiadó a központozásban is kövesse, s a mai helyesírási szabályzat előírásai se befolyásolják.

József Attila *Párbeszéd* c. versének 12. sora az egyetlen hiteles szövegforrásban, a PIM JA 9. sz. gépiratában ez:

Arra felelj, mért vékony, hogyha töröm magam érte?

Az 1955-i kritikai kiadásban (ÖM II, 41.) a sor végén felkiáltójel áll, annak a szabálynak megfelelően, amely szerint az alárendelő összetétellel alakult, kérdő tagmondatot is tartalmazó összetett mondatok végén a főmondat („Arra felelj!") tartalmának megfelelő írásjelet kell alkalmazni. A felkiáltójellel viszont meghamisítjuk a szerző mondaivalóját, aki a kérdést („mért vékony?") emelte ki kérdőjellel.

Az ékezés tekintetében már sokkal bizonytalanabb a helyzet autográf gépiratok (sőt kéziratok) esetében is, különösen versszövegekben. Gyakori ugyanis, hogy a szerző gépiratain nem pótolta a (legtöbbször i-u-ü betűkön) hiányzó ékezetet, s nem dönthető el, hogy milyen mértékben kívánta versének ritmusát betűjelekkel érzékeltetni. Ez ugyanis rendkívül változatos képet mutat. Korok szerint is változhat (Vörösmarty pl. a hexameterkívánta hangsúlyt névelőnél vagy mutatónévmásnál hiányjellel emelte ki, József Attila már nem: *E csevegő szép olvadozásban...* nem pedig *E' csevegő*), de változhat egy-egy költő életművén belül is.

József Attila fiatal korában gyakran rétegnyelvi alakot választott köznyelvi helyett, s ezek gondos ékezésével emelte ki versének ritmikáját.

A *Kozmosz éneké*-nek 42. sora: Dübörgő gépváros zugó agyam.

A *Tanulmányfej* 4. sora: Sok alkohol áll színes űvegekkel.

A *Szeged alatt* 3. sora: A Nap bucsúzik tört örömre festvén...

Később már nem ennyire következetes. Szilágyi Péter pl. a *Nagyon fáj* c. vers két sorát idézi az azonos című kötetből mint helyesírási-ritmikai anomáliát:

26 így, élők közt. Zúg a fejem
35 a világ igy is olyat, akit

„A 26. sorban az *így* szó *í*-je spondeussá rontja a jambust. A 35. sorban viszont az *igy* szó *i*-je a spondeust változtatja trocheussá. Ez pedig sem a helyesírási, sem a ritmikai aspektusból nem fogadható el" – írja kommentárjában.[25] Eszerint ő a 26. sor *így* szavát *i*-vel közölné. Csakhogy a vers autográf kéziratában (PIM JA 460.) valamint javított autográf gépiratában (PIM JA 148/15.) a költő hosszú *í*-vel írta a szót, az utóbbi forrásban ráadásul úgy, hogy a gépirat *i*-jére tintával ráírta az ékezetet. A 35. sorban viszont csakugyan hosszú *í* írandó, mert a vers egyik gépiratán a költő tintával kitette. (József Attila ÖV II, 311–312.)

A kvantitás jelzése iránt tanúsított némi közömbösség jól illusztrálható a *Bukj föl az árból* c. vers ilyen jellegű szavainak egymás mellé állításával, a vers öt szövegforrása alapján:

k_1	k_2	g_1	g_2	SZSZ
5 föltaszít	föltaszít	föltaszít	föltaszit	föltaszít
7 szívébe	szivébe	szivébe	szivébe	szívébe
8 kínok	kínok	kínok	kínok	kínok
9 Gyulékony	Gyúlékony	Gyulékony	Gyulékony	Gyulékony
11 ordíts	Ordits	Ordits	Ordits	Ordíts
13 –	bosszúd	bosszud	bosszúd	bosszud
14 –	bűntelenség	büntelenség	büntelenség	büntelenség
17 –	nyálú	nyálu	nyálu	nyálu
23 –	ugy	ugy	ugy	úgy
24 –	Emberarcú	emberarcu	emberarcu	emberarcu

Egyik oka lehet ennek a kevert ritmusú formák előretörése, a másik az az általános tendencia, amelynek során az i-u-ü és í-ú-ű kvantitásbeli különbsége egyre inkább eltűnőben van.[26]

A kritikai kiadás szerkesztője ékezetlen szövegek esetében két véglet között ingadozhat: vagy pontosan követi az eredeti helyesírást, vagy a jelenleg érvényes helyesírási szabályzathoz igazodik. Minden más megoldás már interpretáció. Ha például a szerkesztő ragaszkodik a rövid ortográfiához *kivéve* a rím és a ritmus megkövetelte hosszú magánhangzók írásában, akkor előbb meg kell határoznia a vers ritmusát, illetőleg azt, hogy e ritmust milyen mértékben kívánta a költő érzékeltetni. (Lásd a fentebb felsorolt példákat!)

Országos Széchényi Könyvtár

A SZERZŐ ÉLETÉBEN MEGJELENT KIADÁSOK

A szerző életében megjelent kiadások egy fokkal kevésbé hitelesek. Helyesírásuk (főként ékezésük) a gépiratokénál is bizonytalanabb: a szedő másképpen szedi a kéziratot, vagy azért, mert más helyesírási normát követ, mint a szerző, vagy pedig azért, mert betűkészlete hiányos. (A hosszú í-ú-ű még a század első felében is gyakran hiányzott a kisebb nyomdák betűkészletéből.)

E szövegforrásokat „félig autográf" forrásoknak is nevezhetnénk. Bármennyire gondosan korrigált is a szerző, maradhattak benne észre nem vett „értelmes" sajtóhibák. Hibáktól hemzsegő nyomtatott szövegről is kiderülhet viszont, hogy közvetlenül a szerzőtől származik. Ezúttal is példákkal világítjuk meg az elmondottakat.

Az „eliminatio codicum descriptorum" törvénye előírja: ha két szövegforrás bizonyos mennyiségű közös hibát tartalmaz, ezen felül az egyik szövegforrás bizonyos mennyiségű saját hibát is, akkor az utóbbi a vizsgálódásból kizárandó. (Lásd alább.) A „félautográf" nyomtatott forrásoknál ez a törvény így módosítható: ha két szövegforrás betű szerint (központozásban is) egyezik, de az egyik ezen felül több hibát tartalmaz, akkor az utóbbi nagy valószínűséggel a szerző közreműködése nélkül készült, s ezért figyelmen kívül hagyható.

A *Nagyon fáj* c. József Attila-kötet néhány verse a kötet megjelenése után különböző hírlapokban látott napvilágot. A *Majd megöregszel* c. vers Brassói Lapok-beli közlésében (1937. márc. 14.) a következő variánsok találhatók: 16 Nem *öltem* meg (*öleltem* helyett); 27 Mert elfárad*t vele* (ehelyett: Mert elfárad *bennem*). E variánsok – bár nyelvileg értelmesek – nyilvánvalóan szövegromlások (a 16. sorban pl. elromlik a ritmus), s ezért a közlés kritikailag nem használható.

Érdekes viszont a *Fiatal asszonyok éneke* utánközlése. A vers 16. sorában a *csicsítjuk* szót József Attila a tájnyelvből vette. (Új Magyar Tájszótár. Bp. 1979. 817–818.) Hazatérő urukat a fiatal asszonyok nem csitítják, „csendre intik", hanem a csicsí: „kisgyerek elaltatására használt indulatszó"-ból képzett ige szerint elaltatják:

> Hogy az urunk megjön este, mosdóvízzel, vacsorával, csókkal várjuk,
> ingerkedünk, játszadozunk, csicsítjuk, ha bajjal van...

Ez a köznyelvben ismeretlen szó szinte predesztinálva van arra, hogy felcserélődjék az etimológiailag azonos tövű (TESz I, 520.), és jelentésben közelálló *csitítjuk*-kal. Már a költő életében a *Nincsen apám se anyám* kötetben a hibás *csitítjuk* változat olvasható. Hatvany Lajos a kötet ismertetése (Magyar Hírlap 1929. május 26.) során a vers teljes szövegét lenyomtatta, nyilván a kötet alapján, mert szövege és központozása azonos a kötetével. Emellett néhány súlyos hiba is van benne, így az 1. sorban *Pihenés*, huncut, görbe állunk...(*Pihés* helyett), a 8. sorban: jósz*á*gunkat terelgeti (jósz*a*gunkat helyett), viszont az ominózus szó a kötet szövegétől eltérően jól szerepel: *csicsítjuk*. A javítás csak a költőtől származhat. Talán külön felhívta Hatvany figyelmét erre a szóra, vagy a Hatvanynak adott kötetben kijavította a sajtóhibákat.

Ha csak egy nyomtatott szövegforrás áll rendelkezésünkre, ennek esetleges hibái a Bevezetésben felsorolt okok következtében jószerivel felismerhetetlenek. Ha valamelyik szó mégis gyanús, a szövegkritikus akkor is csak konjektúrával, javasolt hozzávetéssel élhet.

Csak valószínű például, hogy a *Szépség koldusa* c. József Attila-kötet 25. lapján az *Ének magamhoz* 6. sora hibás:

Csudálni kell a lányszem tiszta képét

A képzavar mellett feltűnő, hogy e szó rímhelyzetben már a 2. sorban előfordult. (Szeretni kell száz csillag enyhe képét.) Az eredetiben esetleg *kékét* állhatott. Újabban előkerült autográf kézirat (Makó, József Attila Múzeum 84. I. 4) igazolta a javítást.

Látszólag több biztonsággal ismerhetők fel a nyomtatványok „értelmes" sajtóhibái akkor, ha a szövegnek több korábbi autográf forrása is fennmaradt. Ám itt a stíluselemzés ingoványos talajára érünk: annak eldöntése, hogy a források közötti eltérések szerzői variánsok-e vagy pedig a nyomdász tévedései, nem dönthetők el egyértelműen, csak több-kevesebb valószínűséggel. Az alábbi példákat a valószínűség foka szerint rendeztük.

A *Szeretők lázadása* 23–24. sorát az 1955-i kritikai kiadás a *Nincsen apám se anyám* 44. lapján található szöveg alapján adja:

fölöttük reszketve ereszkednek
páratlanul nagy, teli holdak.

A többi autográf forrás[27] a *pártalanul* szót tartalmazza. A kötet változatát azért gondolhatjuk sajtóhibának, mert ritkább alakot változtat köznyelvire, s mint sajtóhibatípus is gyakori: indítóoka az ún. folyamatosság.

A *Ha a hold süt...* 18. sora a *Nagyon fáj* c. kötetben és korábbi kritikai kiadásban:

szétfreccsen iromba szilánkja,

Valamennyi többi forrásban:[28] *szétfeccsen*. „Köznyelvi szinten... a *feccsen*-t és a *feccsent*-et a *fröccsen, fröccsent* szorítja ki." (TESz I, 857.) Az Értelmező Szótár más íróktól idézett példamondatai kizárólag *feccsen* változatot tartalmaznak. Ez az alakváltozat feltehetően már 1936-ban szokatlan volt, a nyomdász talán nem is ismerte. József Attila egyik korai versének (Ó szőke csókok partja...) 17. sora: Száz ringó csókom freccsen az égbe szét. A kritikai kiadás (1955: I, 118.) kénytelenségből csak egy 1942-i közlés szövegét adhatta. Azóta előkerült az 1942-i közlés alapjául szolgáló autográf kézirat (Móricz Virág tulajdonában), továbbá egy másik autográf kézirat (PIM JA 965.), mindkettőben *feccsen* olvasható. Jellemző, hogy a kritikai kiadás változatapparátusában először (1952: II, 405.) helyesen idézték a *Szép Szó* és az egyik gépirat alapján a szétfeccsen változatot, de az új kiadásba (1955: II, 420.) sajtóhibából a *szétfreccsen* alak került, s ezáltal a jegyzet értelmetlenné vált. (József Attila ÖV I, 216; II, 279.) Nem lehetetlen, hogy a költő a korrektúrában beszúrt egy *r* betűt,

mert máshol is előfordult, hogy rétegnyelvi alakot köznyelvivel helyettesített. (A *Nagyon fáj* kötetben a *Kirakják a fát* 9. sorában a *kölyök* szó korábbi kéziratokban: *kölök*; a *Medvetánc*ban: *Megfáradt ember* 1. sor: A földeken nehány komoly paraszt → A földeken néhány komoly paraszt; *Éhség* 9. sor: Most nem törődnek semmit az *ü*dővel → Már nem törődnek semmit az *i*dővel stb.) Mégis az a valószínűbb, hogy a *Nagyon fáj* kötetben a szedő (szándékos vagy szándéktalan) beavatkozásának köszönhető a *szétfreccsen* alak, és sajtóhibának minősítendő.

A város peremén 49–50. sora:

Ki inti le? – talán a földesúr?
a juhász vad ebét?

Ismerjük Török Gábornak a három kérdőjellel kapcsolatos fejtegetéseit,[29] mégis kissé gyanússá teszi az első kérdőjel hitelességét az a tény, hogy a *Nagyon fáj* nyomdai gépiratában (PIM JA 137/III/45.) és egy későbbi közlésben hiányzik. Lehetséges, hogy sajtóhibával van dolgunk, de az sem egészen valószínűtlen, hogy a szerző a korrektúrába tette be a kérdőjelet.

A *Gyönyörűt láttam* 21–24. sorának ismert szövege a *Szép Szó* 1937. szeptemberi száma alapján ez:

Fegyvert ragadni gyengeség:
megöl az ellenség és megver
s elszáll rólam a kedvesség.
Jogállamban a pénz a fegyver.

A *kedvesség* helyén a közlést megelőző három forrásban[30] *kedves ég* szerepel. Ez önmagában még semmit sem jelent, hiszen e források más helyeken is eltérnek a *Szép Szó* közlésétől, amelynek közvetlen előzménye, szedőpéldánya nem maradt fenn. Tartalmi okok sem szólnak a *kedvesség* ellen, s az sem, hogy a *kedves ég* a költemény ritmussémájának jobban megfelel; -ság -ség képzős szavak is elég gyakran rímelnek egymással József Attilának e kései korszakában. Csak azért gyanakodhatunk egy kicsit sajtóhibára, mert a *kedvesség* szó itt köznapibb, banálisabb, mint a *kedves ég* szókapcsolat, s a nyomdász talán a két sorral előbb szereplő *gyengeség* hatására követte el ezt a hibát. Lehet, hogy a szerző a folyóirat szeptemberi számát betegsége miatt nem tudta korrigálni, mert a vers 15–16. sora (is?) sajtóhibásan szerepel:

El voltam keseredve. Hát
Minden sötét és szomorú lesz.[31]

A *Gyermekké tettél* 13–14. sorát a *Nagyon fáj* c. kötet alapján a kiadások így közlik:

Reám néztél s én mindent felejtettem.
Meghallgattál és elakadt szavam.

A kötet nyomdai gépirata, valamint három korábbi szövegforrás[32] *felejtettem* helyett az *elejtettem* szót tartalmazza. Itt is két lehetőség között kell választanunk: a kötetbe sajtóhibából került a *felejtettem* változat, vagy pedig a költő a korrektúrában változtatta meg a szót. Az igekötő elhagyása a költő gyakran alkalmazott stíluseszköze ugyan,[33] de a két sor annyira befejezett szemléletű, hogy a *felejtettem* talán stílustörést okozna itt:

Reám néztél s én mindent *el*ejtettem.
*Meg*hallgattál és *el*akadt szavam.

Az *elakadt szavam* a *felejtettem* után némileg tautologikus lenne. A költő Gyömrői Edithez írt egyik levelében (akihez a vers is szól) használja ezt a szót: „csak a nagy zuhan nagyot, ne ejtsen el hát engemet!" Az *elejtettem* (kétértelműségével is) többféle asszociációt kelt, mint a banálisabbnak látszó *felejtettem*. Utal a gyermeklétre: az egyéves, kezéből mindent kiejtő gyermekre; a felnőtt meg ugyanazt mondja e sorban, mint a *Tudod, hogy nincs bocsánat* utolsó sorában: „Vagy vess el minden elvet s még remélj hű szerelmet..." Mindent mérlegelve az a valószínűbb, hogy a *felejtettem* változat a szedő által elkövetett hiba. Teljesen azonban azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, hogy a szerző szúrta be a korrektúrában az *f* betűt.

A fenti esetekben a valószínűség amellett szólt, hogy az utolsó közlésbe sajtóhiba került. Vizsgáljunk meg most egy olyan esetet, amelyiknél az a valószínű (csak valószínű, nem teljesen bizonyos), hogy a közlésben a költő változtatott a szövegén.

A *Sok gondom közt* című vers 2. szakasza így szól:

Hosszukat lépek s keserülvén
legelgető borjak közt ülvén
orrocskájuk is téged idéz
s rózsás csülkökkel szivembe lépsz.

A vers két autográf gépirata a legkorábbi.[34] A vers ezután a *Nincsen apám se anyám* című kötetben látott napvilágot, majd négy periodikában: *Az Újság Vasárnapjá*ban (1929. febr. 24.), az *Előörs*ben (1930. jan. 4.), a *Vásárhelyi Friss Újság*ban (1930. nov. 30.), végül a *Békésmegyei Közlöny*ben (1934. szept. 30.). Valamennyi nyomtatott kiadásban az idézett szöveg olvasható, a nyomtatott kiadásoknál korábbi két gépiraton a szakasz utolsó sora viszont így szól:

s rózsás csülkükkel szivembe lépsz.

Két lehetőség van: 1. A szerzői *csülkükkel* sajtóhiba miatt erre változott: *csülkökkel*. 2. Maga a szerző javította az *ü*-t *ö*-re. Az első lehetőség mellett szólna, hogy az előző sorban is

orrocskájuk van, s a következetesen végigvitt hasonlat a 4. sorban is birtokos személyjelet kívánna. Mint sajtóhiba könnyen magyarázható: gátlás az *ü*-re. *Az Újság Vasárnapjá*ban a közlés alatt ez áll: „A szerző most megjelent »Nincs [!] apám, se anyám« c. kötetéből", az *Előörs* a kötet ismertetése során hozza a verset, a hódmezővásárhelyi lapok pedig más esetekben is közölnek a *Nincsen apám se anyám* alapján verseket. A *Békésmegyei Közlöny* viszont a költő eredeti gépirata alapján közölte a verset. (ItK 1977. 65.) Eszerint csak két esetben (a kötetben és a *Békésmegyei Közlöny*ben) keletkezett egymástól függetlenül ugyanaz a sajtóhiba, ami végül is elképzelhető. Az utánközlés tényét cáfolja viszont, hogy a vers 12. sora a kötetben nem külön mondat:

ordítok, ha szól a billegő,
a folyóig szenved a mező.

Valamennyi többi közlésben viszont az:

ordítok, ha szól a billegő.
A folyóig szenved a mező.

Elég valószínűtlen, hogy három forrás egymástól függetlenül és a szerző szándéka ellenére új mondatot kezdett volna. A szöveg tehát feltehetőleg a szerzőtől került az újságokhoz. Egy analógia is támogatja azt a feltevést, hogy a szót a költő változtatta meg. A *Tanulmányfej* 12–13. sora eredetileg (két kéziratban, három gépiratban, *Az Est Hármaskönyvé*ben és a *Nem én kiáltok* c. kötetben) így szólt:

Ködlepte, síkos szemsikátorban,
véres kövén a mámor tántorog.

*A Friss Újság Vasárnapjá*ban (1932. szept. 25.) és a *Medvetánc*ban a 13. sor így fordul elő:

véres kövön a mámor tántorog.

Itt tehát ugyanaz történt, mint a *Sok gondom közt* két sorában: a birtokos személyjellel kezdett hasonlatot a költő személyjel nélkül fejezte be. Mindezek alapján nagy valószínűséggel kimondható, hogy a *csülkökkel* változat hiteles, a költőtől származik.

Végül egy olyan esetet ismertetek, amelyik arra figyelmeztet, hogy a szövegkritikus mindig fékezze „javítási" vagy hibavadászó dühét. E tanulmány első megfogalmazásában az *Elmaradt ölelés miatt* c. József Attila-vers 12. soránál vetettem fel egy javítási lehetőséget az idézett példák mintájára. Az azonos szedésből készült *Szép Szó*- és *Nagyon fáj*-beli közlésben a sor szövege ez:

De mélyben, egyben él, aki szeret.

Egy korábbi javított gépiraton a *mélyen* változat szerepel. (PIM JA 148/29.) Azt hittem, hogy a *mélyben* változat sajtóhibából keletkezett az utána álló *egyben* hatására, s a *mélyen* változat egyszeriben többértelműnek, költőibbnek tűnt. Érveimet megerősíteni látszott, hogy Vágó Márta emlékiratainak eredeti gépiratában (amelynek egyik példányához Vezér Erzsébet szívességéből jutottam) szintén a *mélyen* alak szerepel.[35] Ezután megnézhettem a Cserépfalvi Imre tulajdonában levő anyagot, s benne az *Elmaradt ölelés miatt* nyomdai szedőpéldányát: egy tintával javított gépiratot is. A kérdéses szó így van gépelve: *mélyen*, de a szerző utólag tollal beszúrt egy *b* betűt.

AZ AUTOGRÁF SZÖVEGFORRÁSOK IDŐRENDJE

A fenti esetekben az autográf források időrendje külső adatokból (a kéz- vagy gépirat keltezéséből vagy a megjelenés időpontjából) megállapítható volt. Ilyen időadatok híján a változatok időrendjének megállapítása más módszerekkel történhet. Ha például egy-egy szövegforrásban sok az eltérő hely, az időrend az eltérések egyszerű megszámolásával meghatározható.

A bűn c. József Attila-versnek három szövegváltozata ismeretes: két nyomtatott és keltezett (*Nyugat* 1935. szept.; *Nagyon fáj* c. kötet, 1936. dec.) és egy keltezetlen kézirat. (PIM JA 1/8.) Kérdés, hogy e kézirat a legkorábbi-e, a legkésőbbi-e, vagy a két nyomtatott forrás közé helyezhető-e. Minthogy a kötet szövegétől a kézirat 28 helyen, a *Nyugat*-beli közlés 18 helyen tér el, a kézirat a legkorábbi. Az 5 közös eltérés kizárja azt a lehetőséget, hogy a kézirat legyen a legkésőbbi.

Az időrend megállapítása akkor is elvégezhető, ha a szerző a fogalmazvány tisztázatát használta fel újabb javításokra, s ezt a műveletet esetleg többször is megismételte.

A *Bukj föl az árból* négy autográf, a *Szép Szó*-beli közlést (1938. ápr.–máj.) megelőző szövegforrása a következő:

k_1 = Ceruzával írt fogalmazvány. (PIM JA 239., 1–3. vsz.)

k_2 = A ceruzaírásos fogalmazvány tintával leírt, majd tovább javított tisztázata. (Cserépfalvi Imre tulajdonában.)

g_1 = Géppel írott, *grm* nyomdai jellel ellátott tisztázat; egyes sorok tovább módosítva. (PIM JA 147/11.) De nem ez került nyomdába, hanem az alábbi:

g_2 = Géppel írött, néhány helyen ismét módosított tisztázat. (PIM JA 147/12.)

Az 1. és 2. forrás leszármazását bizonyítja pl. a 2. sor:

k_1, k_2 (1) ne födözzön a semmi sodra –

k_2 (2) ne rántson el a semmi sodra –

A 2–4. források szövegében a 13. és a 19. sor szövege így alakul:

13	k_2	(1)	Verjen meg bosszúd, vagy kegyed –
	k_2	(2)	Verje már bosszúd, vagy kegyed –
	g_1		Verje már bosszúd, vagy kegyed,

	g_2	(1)	Verje már bosszúd, vagy kegyed
	g_2	(2)	És verje bosszúd, vagy kegyed
19	k_2		Értsd meg, hogy én mindent merek.
	g_1	(1)	Értsd meg, hogy én mindent merek,
	g_1	(2)	s egyedül. Már én mindent merek,
	g_1	(2)	s egyedül. Már mindent merek,

Egyetlen forrásban sincs olyan variáns, amelyik a megelőzőben javítás formájában ne fordult volna elő, s ezért lehet, hogy (az 1. forrás csonkaságától eltekintve) valamennyi, a költő alakító munkáját tükröző forrás fennmaradt. Az utolsó gépirat szó szerint egyezik a folyóiratbeli közléssel, kivéve az i-u-ü betűk ékezését.

A *Majd megöregszel* c. vers változatainak sorbarakásánál esztétikai érvek alapján dönthetünk. A vers szövegforrásai a következők:

k_1 = Cím nélküli kéziratos fogalmazvány. (PIM JA 14.)

k_2 = Kéziratos tisztázat, nyomdai példány a *Szép Szó* közléséhez. (OSZK Analekta, 11.390/8. Xerox-másolat.)

SZSZ–NF = *Szép Szó* 1936. nov. és a *Nagyon fáj* című kötet. (Azonos szedés, lásd fentebb.)

g_1 = Gépiratos tisztázat, kézzel aláírva. (PIM JA 148/6.)

g_2 = Gépiratos tisztázat, a *Nagyon fáj* nyomdai példánya. (PIM JA 137/III/26.)

A vers 8. és 24. sora e forrásokban így alakult:

8	k_1	(1)	sok árnyék les az anyókára
	k_1	(2)	árnyak lesnek a fáradt anyókára.
	k_2	(1)	Árnyak ütnek a sovány anyókára.
	k_2	(2)	SZSZ–NF
	g_1 g_2		Árnyak ütnek a rezgő anyókára.
24	k_1		a szívedben: szeress-e, ne szeress-e?
	k_2 SZSZ–NF		a bensődben: szeress-e, ne szeress-e?
	g_1 g_2		a fejedben: Szeress-e, ne szeress-e.

Ha mármost azt tételezzük fel, hogy a két gépirat korábbi, mint a k_2, akkor az történt volna, hogy a költő a 8. sor *rezgő* jelzőjét *sovány*-ra változtatta, majd visszajavította *rezgő*-re. A sablonosabb *fáradt*, majd *sovány* jelzőkhöz képest a *rezgő* oly remek és végleges találat, amelyet még átmenetileg sem lett volna oka a szerzőnek visszajavítania. Ebben az esetben a 24. sorban tehát a *fejedben* változat a legkésőbbi.

Az autográf (és félautográf) forrásokról eddig elmondottak alkalmazását József Attila *Nagyon fáj* című kötetének szövegkritikai problémáin mutatjuk be.

A források összefüggése szempontjából a *Nagyon fáj* versei három csoportra oszlanak. Az első csoportba azok a versek tartoznak, amelyek először a *Szép Szó* 1936. március–szeptemberi számaiban vagy más periodikákban jelentek meg, és amelyeknek a szövegét a szerencsés módon megmaradt nyomdai gépiratról (PIM JA 137/III.) szedték ki. A második csoport a *Szép Szó* 1936. október–novemberi számaiban megjelent versek csoportja. Az *Egy spanyol földmíves sírverse* kivételével valamennyinek megvan a nyomdai gépirata is, de a szöveget nem erről szedték ki, hanem a *Szép Szó* már meglevő szedését használták fel

a kötet nyomásához. (Lásd fentebb, a 119. lapon.) Végül a harmadik, a *Szép Szó* decemberi számában megjelent versek csoportjában a gépiratok mind hiányoznak, feltehetőleg nem is készültek, mert a *Szép Szó* és a kötet szedése és nyomása egyidőben történt. Itt a két nyomtatvány között nincs is semmiféle eltérés.

A szövegek részletekbe menő összehasonlítását az első csoporttal kezdjük. Itt mindenekelőtt az érdekel bennünket, hogy a szerző mennyire volt pontos a korrektúrában. József Attila általában nagyon ügyelt arra, hogy versei kifogástalanul jussanak az olvasó kezébe. Ezt kortársi emlékezések[36] és verskötetei egyaránt tanúsítják. A *Nem én kiáltok* (1925) végéhez Erratá-t tett a következő címmel: „Sajtóhibák, melyeknek alábbi szíves kijavítása szükséges és fontos!" Láttuk fentebb (119–120. l.), hogy a *Külvárosi éj* (1932) egy értelemzavaró sajtóhibáját nyomás közben javíttatta ki. A gondos tipográfiával készült *Medvetánc*-ban buta sajtóhiba maradt (a *Háló* harmadik sorában: *halász bástyám*), a felesleges *s* betűt a kötet számos példányában tollal kihúzta.

A *Nagyon fáj* kötet első részében azonban alig van nyoma közreműködésének. A gépirat és a szedés közötti eltérések közül hármat fentebb részletesen elemeztünk. (A *Ha a hold süt... szétfreccsen* szavát, *A város peremén* egy kérdőjelét, s a *Gyermekké tettél felejtettem* szavát.) Mindháromnál a valószínűség inkább amellett szól, hogy „értelmes" sajtóhibával van dolgunk. Nyilvánvalóan sajtóhibás *A város peremén* 41. sora: A földre sötöttük szemünk. A többi eltérés: néhány apróság, többségében sajtóhiba, mindössze két helyen hajtott végre a szerző apró módosítást. (Az *Amit szivedbe rejtesz...* 13. sorában például a *nyolcvan éves* szavak kezdőbetűit verzálra változtatta.)

A versek második csoportjában, mint fentebb a 119. lapon bizonyítottuk, nem a gépiratot követte a szedő, hanem a *Szép Szó* október–novemberi számainak szedését használták fel a kötet nyomásához. Ahol a folyóirat szövegét a költő a szedői gépiraton megváltoztatta, ott csak a megváltoztatott sorokat szedték újra, de a többi sort ezekben a versekben is a meglevő szedésről nyomták.

A költő beavatkozása a versek e második csoportjánál mindössze egy helyen konstatálható: a *Jaj, majdnem...* első két sorának végén a gépiraton egy-egy felkiáltójel áll, a *Szép Szó*ban vessző, illetőleg gondolatjel, a kötetben egy-egy pont.

A probléma azonban az, hogy a verseknek e második csoportjánál a gépirat számos más esetben is eltér a *Szép Szó* szövegétől, de ezeken a helyeken az átszedés nem történt meg. Még szövegváltozat is akad az eltérések között, mégpedig a következő három helyen:

A *Temetés után* 6. sora:

SzSz–NF	ez a hirtelen zivatar,
g	az a hirtelen zivatar,

A *Majd megöregszel* 24. sora:

SzSz–NF	a benső̈dben: szeress-e, ne szeress-e?
g	a fejedben: Szeress-e, ne szeress-e.

A *Mint a mezőn* utolsó sora:

SzSz–NF	észre se venném, ha szeretne.
g	már észre se venném, ha szeretne.

A központozási eltérések számosabbak, s azokban a versekben is előfordulnak, amelyeknek a szövegét a költő módosította, s a szedő a módosított szöveget szedte ki. Vajon miért nem történt meg ezeken a helyeken a szöveg javítása? A kérdés megválaszolásához meg kell vizsgálnunk, milyen körülmények között jött létre a költő utolsó verseskötete.

A *Szép Szó* füzetei 1936-ban a borítón olvasható hónap *végén* jelentek meg; lapzárta 15-én volt. A Kosztolányi halála, nov. 3-a után írt *Kosztolányi* című vers egyik kéziratán nov. 13-i dátum olvasható. A költő ezután mégegyszer letisztázta a verset kisebb változtatásokkal, s erről a kéziratról szedték ki a novemberi számban megjelent szöveget. A költő nov. 15-e után kezdte összeállítani kötetét. A verseket újra legépelte (ez a JA 137/III. jelzetű szedőpéldány), néhányat, pl. *A bűn* címűt, teljesen átdolgozott, de itt-ott javította a többi vers szövegét is. Nov. 30-án még nem volt készen; ekkor írja Cs. Szabó Lászlónak: „Azonkívül a Cserépfalvi is naponként sürget, mert könyvet ad ki tőlem és nem akarja lekésni a karácsonyi piacot, és naponta sürget a Bethlentéri Színház is a régen esedékes Lope de Vega fordítás miatt." Közben tehát a darab fordításán is dolgozott, ebből kb. 1500 sor készült el, de a munka végül befejezetlen maradt. (ÖM 1967: IV, 263.) Csaknem azonos szavakkal mentegetődzik Móricz Zsigmondnál is: „Drága Zsiga bátyám, bocsáss meg, hogy ígéretem ellenére ma sem tettem tiszteletemet. Majdnem délig dolgoztam, tegnap déltől fogva – és este nagyon mélyen elaludtam. Nem is hiszem, hogy egy-két hét előtt, azaz mielőtt azt a versesdráma fordítást, melyet naponta sürget a színház, meg a könyvemet, melyet szintén naponta sürget a Cserépfalvi, hogy idejében kihozza a karácsonyi piacra, befejezném, használható lennék." A munka tehát tovább folyt december első heteiben is. Ilyen körülmények között szinte hihetetlennek tűnik, hogy a költő egy teljesen új munkába kezd. Dec. 9-én írja Bartóknak: „Az történt, hogy érdekesnek tartott ötletemet Bartók Béla disszonanciájáról meg akartam írni a keddre virradó éjszakán, hogy délelőtti látogatásom alkalmával megmutathassam. Sajnos, túlbecsültem testi erőmet – elaludtam a találkozót, mert reggelig dolgoztam."[37] A tanulmányból csak a vázlat készült el. (ÖM 1958: III, 277, 456.) De ez még mindig nem elég. A *Szép Szó* decemberi számában (lapzárta 15-én!) tíz verse jelent meg a költőnek. Vannak köztük régebbiek is, de többségük ezekben a napokban készülhetett. Hatnyolc vers egy hónap alatt: példátlan teljesítmény József Attila részéről, hiszen máskor fél év alatt sem írt meg ennyit. A versek szövegét a kéziratok tanúsága szerint újra és újra átírta, de ezt tette a decemberi számban megjelent régebbi verseivel is. A *Kései sirató* megmaradt korrektúrája alapján idézhető fel talán a legjobban a költő munkamódszere, amely a nyomdász és a kiadó szempontjából valóban kétségbeejtő lehetett. Ezen a levonaton a költő a vers szövegét több helyen átírta, a 25. sort háromszor is átdolgozta. A levonat bal felső sarkán ez olvasható: „Láttam. Ennek dacára tarthatja a határidőt! – Utána vissza hozzám! Cserépfalvi." A kiadó nyilván a méltatlankodó nyomdásznak üzent. „Hozzá" küldje vissza a levonatot, vagyis ne a költőhöz. De a levonat szövege még mindig nem végleges! A költő tehát még ezekben az utolsó percekben is megtalálta a módját, hogy javítsa versét. Hogyan? Valószínűleg úgy, mint a *Magány* című versben, ahol a változtatásokat egy cédulára írta, amelyet aztán bevitt vagy beküldött a nyomdába.

Feltűnő az ellentmodás: az igényes, művével örökké elégedetlen József Attila még a legutolsó határidő után is jelentős mértékben módosította a szövegét, a *Nagyon fáj* korrek-

túrájába viszont alig-alig nyúlt bele, és még a nyomdász által végre nem hajtott változtatásokat is úgy hagyta. Talán meg sem mutatták neki a kötet egyes részeinek levonatait, attól tartva, hogy ismét átírja verseit. Talán ő maga beletörődött abba, hogy a szöveg úgy maradjon, ahogy van, mert belátta, hogy egy újabb korrektúra végképp lehetetlenné tenné a kötet karácsonyi megjelenését.

Felmerülhet az az ellenvetés, hogy a gépiratok nem azt a verziót tartalmazzák, amelyet a költő a kötetbe szánt, hanem már meglevő gépiratos másolatait csak azért rakta össze, hogy a versek tördeléséhez útmutatóul szolgáljanak. A *Jaj, majdnem,* a *Kosztolányi* és az *...aki szeretni gyáva vagy* esetében ezt a feltevést eleve kizárhatjuk, hiszen, mint láttuk, a gépirat szövegét a szerző a *Szép Szó* megjelenése *után* módosította, s a kötetben a módosított szöveg jelent meg. Teljesen világos a források kronológiája a *Majd megöregszel*, de különösen a *Mint a mezőn* esetében is. Fennmaradt ugyanis a *Szép Szó* szedőpéldánya, s mindkettőn szövegmódosítások láthatók. A módosításokat a költő közvetlenül a nyomdába adás előtt végezhette. A *Mint a mezőn* utolsó sorait előbb kézzel fogalmazta, majd a végleges, kiszedendő sorokat is tintával írta a lapra. Ha a meglevő gépiratok már készen lettek volna, nyilván azokat adja nyomdába, nem pedig a kézírással kiegészített, javítgatott szöveget.

A központozási változtatások vizsgálata is ugyanerre az eredményre vezet. Hankiss Elemér figyelte meg, hogy a költő a központozás javítása során a nagyobb emfázist keltő írásjeleket (kérdő- és felkiáltójel, gondolatjel stb) a nyugodtabb pontra változtatja, s hosszú mondatait gyakran több rövidre tagolja.[38] Ugyanez a tendencia figyelhető meg a szóban forgó versek szövegében is. Csak néhány példát a sok közül. A *Balatonszárszó* 18. sorának végén a költő a pontosvesszőt pontra változtatta, s a következő sorban új mondatot kezdett; elhagyta a kérdő- és felkiáltójelet a *Majd megöregszel* 25–26. sorának, a *Judit* 16. sorának és a *Jaj, majdnem...* 1–2.sorának végéről (az utóbbit még a korrektúrában); rövidebb mondatokra tagolta az *...aki szeretni gyáva vagy* 10–11. és 16–17. sorának szövegét. Ezek a helyek is azt bizonyítják, hogy a gépiratok a *Szép Szó* szövegének megjelenése után készültek.

A fentebb felsorolt három szövegeltérés sem mond ellent a források időrendjének. A *Temetés után* 6. sorában az *az* szó esetleg géphiba is lehet, de valószínűbb, hogy múltra emlékező versben a közelre utaló *ez* szót a költő nem tartotta helyénvalónak. A *Majd megöregszel* 24. sorában a *bensődben* talán szebben hangzik, mint a *fejedben*, ám a korábbi, még érzelmesebb *szivedben* megváltoztatása inkább azt mutatja, hogy a költő szándékosan törekedett az egyre szárazabb megfogalmazásra. Érdekes a *Mint a mezőn* utolsó sorának változata. Az utolsó sor szótagszámának váratlan megváltoztatására, s ilymódon történő hangsúlyozására éppen a *Nagyon fáj* kötetben, a *Harag* című versben találunk példát. Ez történt a *Mint a mezőn* utolsó sorában is; ráadásul a kiemelt *már* a költő egyik kulcsszava.[39] (József Attila ÖV I, 524–531.)

Az elmondottak alapján a *Nagyon fáj* verseinek e második csoportját a szerző eredeti, de a kényszerű körülmények folytán meg nem valósult szándékának megfelelően a gépirat alapján közlöm a kritikai kiadásban. Látszólag az „ultima manus" elve érvényesült: a nyom-

dai gépirat a legkésőbbi eredeti szövegforrás, mert az annál is későbbi *Nagyon fáj* kötet eliminálandó, mint „codex descriptus".

József Attila többi köteténél viszont az „ultima manus" elvét nem alkalmaztam. A költő ugyanis először 1932 nyarán, majd 1934 nyarán[40] állított össze gyűjteményes kötetet, olyat tehát, amelybe korábban megjelent köteteiből is válogatott. A versek legépelése során a szöveget számos helyen megváltoztatta. A legépelt versek egy része nem jelent meg a megvalósult gyűjteményes kötetben, a *Medvetánc*ban. Noha ezekben az esetekben a gépiratos változat a legkésőbbi, mégsem ezt közlöm főszövegként, hanem a korábbi kötet (*Nem én kiáltok; Nincsen apám se anyám*) változatát. A látszólag következetlen eljárás magyarázatául meg kell előbb vizsgálnunk a szerzői variánsok különböző típusait, s meg kell kísérelnünk értékelésüket.

SZERZŐI VARIÁNSOK

A legalacsonyabb rendű variánstípus a szerző tévedése folytán keletkezett változat. Ennek a szerzői alkotófolyamat szempontjából nincs jelentősége. Annál érdekesebb viszont, hogy a szerző ugyanolyan típusú hibákat követ el, mint a szöveg bármelyik más reprodukálója (másolója, szedője), csak jóval ritkábban, s ezekben a ritka esetekben is többnyire kijavítja.

Nyilvánvaló oka az alábbi hibának: József Attila véletlenül az előző sor szövegével akarta folytatni versét.

egy, ki végzi szolgálatját,
egy, ki <végzi> kezdi szabad napját,

A *Falu* című vers fogalmazványán (PIM JA 429.) a vers 19. sora így fest:

Égbe röppenne, | mint <az> elnyomott

Itt a félsorok kiegyenlítődésének törvénye érvényesült. (Lásd alább, a 145–146. lapon, további példákkal.)

A szöveg banalizálása figyelhető meg a *Tavaszi labdajáték* 22. sorában. A szerző egyik gépiratában a sort előbb így gépelte:

Borba vetem sebesre mart szivem.

Ezután a *sebesre* szó 2. *s* betűjét *k*-ra javította, az eredeti szövegnek megfelelően. Ezt a banalizáló hibát a korábbi kritikai kiadás is elkövette. (ÖM 1955: I, 93.)

A *Gyermekké tettél* Gyömrői Editnek ajándékozott kéziratán (PIM V. 3718.) a 13–14. sor így fordul elő:

Reám néztél s én mindent elejtettem.
Meghallgattál és <szavam> elakadt szavam.

Aligha kísérletezett a szerző egy ilyen variánssal: Meghallgattál és szavam elakadt. Inkább csak a leírásnál hibázott, összhangban egy általános variálódási tendenciával: a mondatrészek sorrendje az előző sor analógiájára változik meg.

Hogy József Attila csakugyan másolási hibát követett el, nem pedig más variánssal kísérletezett, azt a források időrendje is bizonyítja. Mindkét esetben vannak korábbi szövegforrások is, s ezek a végleges változatot tartalmazzák.

A *Fiatal asszonyok éneke* egyik helyénél nem dönthető el, hogy melyik esetről van szó, minthogy a talán hibás kézirat a legelső. A vers utolsó előtti, más összefüggésben már idézett sorában (ingerkedünk, játszadozunk, csicsítjuk, ha bajjal van), az egyik kéziraton (PIM JA 8.) a költő előbb ezt írta: *csitítjuk*, majd a második *t*-t *cs*-re javította. Minthogy a kézirat a legkorábbi, az is lehet, hogy a költő előbb szándékosan írt *csitítjuk*-ot, (vagyis így fogalmazta meg versét), majd utóbb rájött a jobb megoldásra.

Lehetséges tehát, hogy itt már fogalmazási változattal van dolgunk, amely a variánsok következő típusa. Némely költők a fogalmazást állítólag fejben végzik, s csak a végeredményt vetik papírra. József Attila az alkotás kivitelezési részének minden fázisát írásban végezte. Maradtak fenn tőle rímötletek, ritmustalan tartalmi vázlat, s Németh Andor szerint a készülő vers ritmusát külön is papírra vetette. Legtöbb fogalmazványát azonban úgy kezdte, hogy a vers ritmusa és mondanivalója lényegében kialakult benne. A fogalmazás során keletkezett szövegvariánsok sorrendjének megállapítása a vers egészét figyelembe véve meglehetősen nehéz. Úgy látszik, az a leggyakoribb, hogy a költő egy-egy sor leírása után rögtön módosít, majd a módosítás után folytatja a fogalmazást. Ezt bizonyítja például a *Falu* fogalmazványán (PIM JA 429.) a 33–36. sor:

Benne csönd van. Mintha valami
(1) csengőn elhangzott volna
(2) elhangzott volna csengve.
Fontolni lehet, nem hallani.
Nincs, csak a csendje.

A rímek mutatják, hogy a 4. sort a 2. sor átdolgozása után írta le a költő. Ugyane fogalmazvány 45–48. sorában is:

Szó, mint csecsemőnek a mosoly.
(1) simogatás az ebnek
(2) veregetés a lónak
Szó, de tiszta értelmű, komoly
nyelve a szónak.

Előfordulhat az is, hogy a javítások más sorrendben történtek. Lehetséges például, hogy a szerző a teljes szöveg leírása után (is) módosítja szövegét. Az íráskép alapján egyáltalán is nagyon nehéz a kidolgozási sorrendet megállapítani. Inkább csak szerzői önvallomásokra és mások megfigyeléseire vagyunk utalva. Egy ceruzakéziraton (PIM JA 136.) olvashatók az ismert sorok:

Csak az olvassa versemet,
ki ismer engem és szeret,
aki a semmiben hajóz,
s hogy mi lesz, tudja mint a jós,
–
mert álmaiban megjelent
emberi formában a csend
<s mint ismeretlen jótevő
szólt: aludj kedves szenvedő.>
s szivében néha elidőz
a tigris és a szelid őz.

E töredék leírása állítólag így történt: „A fenti sorokat 1936-ban a Japán Kávéházban vetette papírra József Attila. Sokat vajúdott vele. Megkísérlem leírni: Már az első sor után megállott. És csak hosszas tűnődés után írta le a másodikat. Hosszú idő múlva követte ezt, de egyszerre az 5. 6. 7. és 8. sor. Grimaszok, szájrángatás, fogszívás, pislogás, bajuszkefélés, ismételt tűnődés. Hirtelen, valósággal odadobja a 4. sort. Feketét kér, de – mikor meghozzák – hozzá sem nyúl. Megint hirtelen kihúzza a 7. és 8. sort. Utána kihegyezi a ceruzáját s leírja az új két záró- és a harmadik sort." (Bányai Lászlónak a kézirathoz mellékelt jegyzete szerint.)

Fogalmazványát a költő ezután letisztázza. A letisztázás során gyakran új megoldások jutnak eszébe; ezek a variánsok is a fogalmazás változatai. Akkor tekinthető késznek egy vers, ha a költő a letisztázás után címmel látja el (a legtöbbször utoljára történik a címadás), aláírja, esetleg keltezi, s (ha tudja) publikálja.

Igen gyakori azonban, hogy a vers története ezzel nem ér véget. Az egyszer már késznek tekintett szöveget a költő újból előveszi, változtat rajta, s az új változatot ismét publikálja, vagy legalábbis letisztázza. Ezeket a befejezett versváltozatokat főváltozatnak, az utolsó főváltozatot végleges változatnak nevezi a kritikai kiadások szabályzatának készítője.[41] E főváltozatok minőségileg különböznek a fogalmazás változataitól. Ez utóbbiak időrendje egyszersmind értékrend is, a szöveg a változtatások során egyre jobb lesz. Az ismert töredék fogalmazási változatait mutatjuk be:

(1) Az árnyékból elindul lassan
hűs szárnyakkal a szürkület
már ég a lámpa, de még nem világít –
ami fehér volt, szürke lett.

Az ég színe, mint könnyű női ingben
kék s rózsaszín selyempapír

*

(2) Az árnyékból elindul lassan
csapatosan a szürkület
már ég a lámpa, [...]

*

(3) Az árnyakból – csipogva – fiókáit
összegyűjti a szürkület.
Már ég a lámpa, [...]

*

(4) A csipogó árnyakból fiókáit
összegyűjti a szürkület.
Már ég a lámpa, [...]

A fővátozatok ezzel szemben egyenrangúak. A fogalmazási változatok a vers mondanivalóján nem változtatnak, a fővátozat egyetlen átdolgozott sora lényegében új verset eredményez.

A kritikai kiadásban elvileg valamennyi fővátozatot teljes egészében közölni kellene. A használhatóság, a változatok közötti könnyebb tájékozódás érdekében azonban mégis csak kénytelenek vagyunk kiemelni valamelyik fővátozatot („főszöveg"), s a többinek az eltéréseit jegyzetben adni. A fővátozatok egyenrangú voltából az is következik, hogy elvileg teljesen mindegy, melyiket közöljük a főszövegben. Az általam közreadott kritikai kiadásban a közönség által ismert és megszokott változatot, vagyis a szerző által sajtó alá rendezett utolsó kötetkiadás szövegét közlöm. Az „ultima manus" helyett tehát az „ultima editio" elvét követem.

A SZERZŐ AKARATA

A *Nagyon fáj* verseinek, illetőleg a *Medvetánc*ból kimaradt verseknek a kiadásánál nem érvényesítettem tehát két, egymásnak ellentmondó elvet. A *Nagyon fáj* nyomdai gépiratának és a kötetnek szövegeltérései a lényeget nem érintő fogalmazási eltéréseknek tekin-

tendők, ahol érvényesíteni kell a szerző utolsó akaratát. A *Medvetánc*ból kimaradt, átdolgozott versek változatai viszont főváltozatok. Itt már csak azért is célszerű volt a korábbi kötetek szövegét adni, mert végül is nem tudhatjuk, hogy a gépiratok szövegét miért nem publikálta a költő a *Medvetánc*ban: azért-e, mert az átdolgozott változattal nem volt megelégedve, vagy azért, hogy mecénásai politikai érzékenységére tekintettel legyen, vagy pedig pénzügyi okokból kellett csökkentenie a kötet terjedelmét.

Változataik megítélésében maguk a szerzők is bizonytalankodnak. Füst Milán például 1934-ben, válogatott verseinek előszavában így írt: „E kötetben régi és új verseim gyűjteménye van együtt. [...A régieket] azért adom itt ki újra, mert egykori verskötéteim már nem kaphatók s tudok olyanokról, akik szívesen olvasnák e régieket is. Ezek számára s magamnak válogattam s javítottam ki tehát mégegyszer ifjúkorom lírai szerzeményeit. E javítás és rostálás most már, – magam is remélni merem – végérvényes. Ami számomra azt jelenti, hogy amit ide felvettem, szívesen a magaménak vallom, amit nem vettem fel, azt ízlésem ma már elveti, azt úgy tekintem tehát, mintha nem én írtam volna." Második előszavában, 1947-ben ezt írta: „...bármennyire fogadkoztam is az előző kiadás lezárásakor, hogy ezek szövegét most már véglegesnek tekintem, nem voltam képes megállni, hogy jelen kiadás rendezésekor újból munkába ne vegyem azokat, már annálfogva is, mert időközben be kellett látnom, hogy egyes véglegeseknek hitt változtatások mégse voltak helytállók, el kellett ismernem, hogy ha többségében nem is, de itt-ott mégiscsak volt rá eset, mikor a javítás inkább kárára, mint hasznára vált a versnek. E helyeken aztán a legrégibb szövegekhez tértem vissza, vagy igazodtam újra, – de van olyan versem is, ahol nem ezt tettem, hanem az újabb variánsot még újabbal váltottam fel."

A kritikai kiadást úgy kell megszerkeszteni, hogy valamennyi változat könnyen rekonstruálható legyen. Ennek érdekében célszerű nemcsak a változatokat, hanem a forrásokra vonatkozó tudnivalók egy részét is a főszöveg alatt közölni. Másrészt a kritikai kiadást nem szabad valamiféle rendeletileg előírt, megmásíthatatlan kánonnak tekinteni, hanem munkaeszköznek, amellyel egyrészt a tudományos kutató, másrészt a népszerű kiadások sajtó alá rendezője dolgozik.[42]

A kritikai kiadásban voltaképpen megvalósíthatatlan a szerző akaratának érvényesítése. A szövegkritikusnak mások a szempontjai, mint a szerzőnek. A kritikai kiadás a szerző valamennyi művét tartalmazza, azokat is, amelyeket a szerző elvetett, a töredékeket, az alkalmi (nagyközönség elé sohasem szánt) verseket, stb. A befejezetlen szövegeket a szerző valószínűleg csak azért tette félre, hogy esetleg később elővegye és teljes művé formálja. Az utókor ezeket is teljes értékű műalkotásokként publikálja, és elemzi. A mű a szerző halála után megkezdi a maga önálló, kiszámíthatatlan életét, s a szerző eredeti szándéka egyre inkább feledésbe merül, és lényegtelenné válik.

NEM-AUTOGRÁF SZÖVEGFORRÁSOK

A szöveg romlása a szerző halála után azonnal elkezdődik, még a közvetlenül az autográf forrásról, a pontos reprodukálás igényével készült másolatokon is, s ekkor már a szerzőnek nem áll módjában tenni ellene.

József Attila egy cím nélküli, a kiadásokban *Bibliai* címet viselő versét a kritikai kiadásban (1955: I, 200.) egy olyan gépirat (PIM JA 238.) alapján tették közzé, amelyet József Jolán készített közvetlenül az eredeti kéziratról. József Jolán arra törekedett, hogy öccse verseit minél pontosabban másolja le. Mégis másolatába egy apró, de az értelmet kissé módosító hiba csúszott: a 12. sorban a tehenek *füzes* parton (nem pedig *füves* parton) heverednek egymás mellé.

József Jolán másolata mindaddig a vers egyetlen szövegforrása volt, amíg az eredeti kézirat elő nem került.(PIM JA 1025/6.) Az eredeti megkerültével azonban tökéletesen érdektelenné és értéktelenné vált. A kritikai szöveg szempontjából érdektelenek a szerző halála után készült kiadások is, amennyiben ismert, meglevő autográf forrásról készülnek. Előfordul azonban, hogy a közlők változtatnak a szövegen, s így az a látszat keletkezhetik, hogy egy ismeretlen, elveszett forrás alapján dolgoztak.

A *Szürkület* címen ismert József Attila-verset először Németh Andor adta ki,[43] s a kritikai kiadás szerkesztői az ő szövegét közölték. Feltételezték tehát, hogy Németh Andor egy ma már ismeretlen kézirat alapján közölte a szöveget. Ezzel szemben megállapítható, hogy forrása az a kézirat volt (PIM JA 230.), amelyet az 1955-i kritikai kiadás (ÖM II, 458) mint „egy talán korábbi változatot tartalmazó címnélküli kéziratot" említ. E kézirat és Németh Andor közlése között (a magánhangzók kvantitásának jelzésétől eltekintve) a következő eltérések vannak:

	Kézirat	Németh Andor kiadása
9	s ha idegen jő, rávonít,	s ha idegen jő rávonít,
18	s azt mondja, szép fiu	s azt mondja szép fiú
19	randa	ronda
20	félted! /Hát	félted /hát
21	Ez pénzt nyom a kezembe s így szól: Boldogulj	Ez pénzt nyom kezembe s így szól: boldogulj,
27	mellyel – azt hiszi – ősi némaságot	mellyel – azt hiszi – némaságot

Az eltéréseket elemezve a következő eredményre jutunk. A 21. sorban a ritmikai döccenő annyira nyilvánvaló, hogy biztosan sajtóhibával állunk szemben. Ezt a hibát Kardos László jó érzékkel a kézirattal egyezően javította ki, holott valószínűleg nem látta a kéziratot.[44] Érdekes a 27. sor eltérése is. A kézirat lemásolásakor én is kifelejtettem az *ősi* szót; ennek részben írásképi oka van (a szó apró betűkkel van írva), részben gátlás: a vers sorai-

nak többsége 12 szótagos, a 24. és a 27. sor viszont váratlanul 16 szótagos. Nagyon valószínű tehát, hogy Németh Andor is rosszul olvasta el a sort. A 19. sor *randa–ronda* eltérése is lehet olvasási hiba. A központozási jellegű eltérések közül a 9. és a 18. sorban találhatók nyilvánvaló sajtóhibák Németh Andor kiadásában, a másik kettőnek többféle oka lehet.

A kéziratban a 27. sor három lehetséges változatban szerepel. A költő nem húzott át semmit, tehát nem döntötte el, hogy melyik változatot tartja meg:

(1) mellyel – azt hiszi – némaságot szűl vagy ősi tiszta űrt.
(2) mellyel – azt hiszi – ősi némaságot szűl vagy tiszta űrt.
(3) amellyel némaságot szűl – azt hiszi ő –

Ezután a harmadik változathoz kapcsolódva így folytatódik a szöveg:

vagy ősi, tiszta űrt. Viselem púpomat
ődöngve én a hemzsegő körútakon
és senki

Németh Andor a három változat közül kiválasztott egyet, s a töredékes folytatást figyelmen kívül hagyva a verset befejezte. Ezután címet adott neki, s ezzel azt a látszatot keltette, mintha kész, végleges szöveggel volna dolgunk.

Ismert autográf forrásokról készült másolatok és kiadások „szövegváltozatait", vagyis a másolók és kiadók hibáit örömmel közlik a textológusok, mert duzzad az apparátus.

József Attila *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* c. feljegyzéseiből néhány részletet közöl a kritikai kiadás. (ÖM IV, 28–34.) A jegyzetekben a közlésnél alig valamivel kisebb terjedelemben sorolja fel a kiadó „a közlések ortográfiai, grammatikai és tartalmi eltéréseit". Az a tény, hogy Németh Andor vagy József Jolán mit olvastak rosszul a kéziratban, vagy hogy közléseikbe miféle sajtóhibák csúsztak, a József Attila-szöveg hitelessége szempontjából teljesen mellőzhető.

Itt említjük meg, mint kuriózumot, hogy Csokonai verseinek textológusa egy autográf forrás vélt hibáját az autografáról készült hibás másolat alapján „javította".

A reggel c. vers 29–32. sora az autográf forrásban a következő:

A hajós életét vetvén vak kéttségre
Hajóját bízza a' szélre 's a' méllységre
Viszi a' félelem színétől kékellő
Tengert fel bosszantván vásznait bőv szellő.[45]

A kiadó a 32. sor első felét kései másolatok alapján erre „javította": *Tenger*, fel bosszantván... A kissé bonyolult szerkezetet a kiadó ugyanúgy értette félre mint a másoló, s a „javítással" a szerzői szöveget banalizálta, sőt az értelmét is elrontotta. (A hajós vásznait nem a tenger viszi, hanem a bő szellő; ugyanez a bő szellő nem a hajós vásznait bosszantja fel, vagyis teszi haragossá, hanem a tengert.)

A másolatokról készült másolatokba egyre több hiba kerül. Minél népszerűbb egy mű, annál többet másolják, annál romlottabb formában marad ránk. Másrészt éppen a sokat olvasott művek (kéziratos és nyomtatott) példányai vesznek el a legkönnyebben, a szó szoros

értelmében elhasználják, szétolvassák őket. Így aztán a legnépszerűbb művek gyakran kevésbé autentikus források alapján adhatók ki, mint az érdektelenségbe fulladók.

A XVI. századi *Árgirus-históriá*nak egyetlen XVI. századi szövegforrása sem maradt fenn. A XVII. századból is csak töredékeket ismerünk: az 1–109. versszak az 1618-ból való Tatrosy-énekeskönyvben maradt fenn; egy 1671-ben nyomtatott könyv kötéstáblájából kiáztatott kézirattöredék a 40–49. és a 133–142. vsz. szövegét tartalmazza; egy 1686-i kézirat az 1–155. versszakot őrizte meg; három, a XVII. századból származó nyomtatott kiadás töredékei könyvtáblában maradtak meg, ezek a 76–166. és a 184–237. vsz. szövegét tartalmazzák. A meglevő versszakok szövege gyakran csonka, mert a papírt szú rágta vagy víz áztatta. A széphistória legkorábbi, teljesen fennmaradt kiadása Nürnbergben jelent meg az 1720-as években, a külföldi szedő által gyakran értelmetlenné torzítva. Az eredeti szöveghez legközelebb álló teljes kiadás 1762 körül jelent meg ismeretlen helyen. A széphistória 243 versszakából ezek szerint 40 versszak szövege a megírás idejénél több mint 150 évvel későbbi forrásból adható csak ki.

A szövegek ilyesféle viszontagságaival a szövegtörténet foglalkozik, amely az utóbbi évtizedekben szinte külön tudományággá fejlődött. A szövegkritikust csak addig érdekli, amíg a hiteles szöveg helyreállításához szükséges; a szöveg további története – bármilyen érdekes legyen is egyébként – szövegkritikailag közömbös.[46]

Az *Árgirus-széphistória* 1749 utáni kiadásaiban csak a szövegromlások száma növekszik egyre nagyobb mértékben. Még kevésbé érdekesek a hiteles szöveg szempontjából a XVIII. század végi átdolgozások. A folklorista számára azonban nagy jelentőségű, hogy az egyik átdolgozás, a Piskolti Istváné, a nép ajkára került, s egy részletét – értékes, XVI. századi dallammal – Kodály Zoltán 1916-ban lejegyezte. (ItK 1955. 461.)

Kritikailag elsősorban azok a másolatok használhatók, amelyekben a reprodukáló híven, változtatás nélkül igyekezett visszaadni a szöveget. Mindegyikre az jellemző, hogy külső indítékoknak köszönhető létrejöttük, nem pedig kedvtelésből, időtöltésül készültek. Vallásos szövegeket tartalmazó kéziratok készülhettek például egyházi megrendelésre; nyomdászokat üzleti szempontok vezetnek; egyes – főleg nyomtatásban meg nem jelent – szövegeket irodalomkedvelők írnokkal, hivatásos másolóval íratnak le. Ide tartoznak a tudományos célból, pl. szövegkiadás szándékával készült másolatok és a kritikai szövegkiadások.

A SZÖVEGVÁLTOZÁSOK TÖRVÉNYSZERŰSÉGEI

A szövegnek ezek a reprodukálói – a Bevezetésben jelzett lélektani okok következtében – a szöveghűségre irányuló szándékukat csak tökéletlenül tudják megvalósítani. Az alábbiakban a szövegváltozás, illetőleg változtatás különböző típusait ismertetjük[47] a következő rendben:

I. Szándéktalan változtatások.

1. A másoló mást olvas, mint ami előtte van: *a)* hasonló betűk (f ~ ſ ; f ~ ß; n ~ u) felcserélése, *b)* szó- és sorkihagyás.

2. A másoló azt olvassa, ami előtte van, de mást ír le: *a)* pszichés eredetű betűváltoztatások, *b)* stílussajátságok megváltoztatása, *c)* változtatások a versritmuson.

II. Szándékos változtatások.

1. A másoló által okkal vagy ok nélkül hibásnak tartott helyek „javítása".

2. Elavult, a másoló előtt ismeretlen jelentésű szavak mással való helyettesítése vagy a sor átértelmezése.

3. A stílus megváltoztatása.

I. 1a. A betűcserék között azok az esetek a gyakoribbak, amikor a betűcsere következtében a sor értelme csak keveset változik; 119, 117 I Mint egy kőszálhoz, nagy erős gyalhoz II–VI Mint egy kőfalhoz, vagy erős gyalhoz – Teljesen értelmetlen szavak hasonló betűk cseréje következtében csak idegen, a nyelvet nem ismerő nyomdász szedésében keletkezhetnek. (Lásd a 123. lapon felsorolt példákat.)

I. 1b. A szó- és sorkihagyás azoknál a másolóknál gyakori, akik aggályosan, szóról szóra vagy éppen betűről betűre követik a lemásolandó szöveget. (Más leírók azért kerülik el az efféle hibákat, mert tekintetük nagyobb, többnyire sornyi egységet fog át, s leírás közben a szöveg értelmére és a vers ritmusára is figyelemmel vannak. Ezek viszont az alább, a 2b. és 2c. pontokban felsorolt hibák elkövetésére hajlamosabbak.) Mivel a szedők munkájuk természeténél fogva ehhez a típushoz tartoznak, nyomtatott szövegben különösen gyakori a szó- vagy sorkihagyás. A másoló vagy a szedő szeme egy olyan megismétlődő szóra ugrik, amely az előzményben egymás alá esett.

Jókai *Eppur si muove* c. regényének első, hírlapi kiadásában három sor így helyezkedik el:

> a szélső utczája, a hol most vagyunk, ennek a
> háznak a kerítése a régi bástyafal, ennek egy
> szűk lőrésén keresztül a mire kiláttam, az a te-

A hírlapi közlésről készült kötetkiadásban ez a szövegrész így olvasható: „a szélső utczája, a hol most vagyunk, ennek egy szűk lőrésén keresztül, a mire kiláttam, az a te-"[48]

I. 2a. A szándéktalan változtatások második csoportjánál a változtatásoknak nem külső, vagyis a reprodukálandó szöveg alaki sajátságaiban rejlő okai vannak, hanem belső, lélektani okai. Az ily módon keletkezett hibák közül az egy-két betűre terjedők nagyobb része felismerhető és könnyen javítható; számosat felsoroltunk e tanulmány 122–123. lapján. Az értelmi illúzióval bíró hibák javítása már több gondot igényel.

Ilyen pl. a következő: 14,26 I Hol ingyen sem félnek, ott vesznek kell → II–VI Hol ingyen sem félnek, ott vesznek el. Itt a gátlás a *k*-ra érvényesült. A szöveg legépelésekor én is ugyanezt a hibát követtem el. (Vesznek kell = veszniük kell.)

Más változatok úgy keletkezhetnek, hogy a másoló végigolvassa a lemásolandó sort, majd leírásához kezd. Mire a sor végére jut, tudatában a viszonylag szokatlan szó kicserélődik egy olyan megszokottal, amelyik ugyanúgy kezdődik, és a sor értelmébe is beleillik. Ezzel a szerző egyéni szóhasználatát eltünteti, stílusát banalizálja.

I. 2b. Stiláris értékük van a következő szócseréknek: 75,19 II, IV–VI Vess véget a kevély szűnek → I, III Vess véget a kevélységnek; 33,15 I–II, IV–V Kiknek a nap és hold díszességek III Kiknek a nap és hold dicsőségek VI Kiknek a nap és hold díszességek (*dicsőségek*-ből javítva).

Szokatlan, a köznyelvitől eltérő nyelvtani szerkezetek is megváltozhatnak.

Pl. 10,17 I–IV, VI Száját átok és szitokkal megfűzte → V Száját átokkal, szitokkal megfűzte; 73,40 I–IV Ártatlan és szentül élni → V–VI Ártatlanul, szentül élni. (Az ismétlődő rag elmaradása Thordai beszélt nyelvi sajátsága is lehetett.) – A *csaknem* és *mígnem* határozószókat Thordai olykor kettéválasztja, és a két összetevő közé más szót, többnyire kötőszót iktat. A XVII. század második felében ez már szokatlanná válhatott: 124,13 I És csak mind meg nem halánk → II–VI És csaknem mind meghalánk; 50,60 I Míg úgy meg nem rontja, hogy csak porát hagyja → II–VI Mígnem úgy megrontja, hogy csak porát hagyja.

A szórendi változtatások illusztrálására egy-egy példát idézünk a mondatinverzió és a kötőszó hátravetése jelenségköréből.[49] 23,15 I–III, VI Mindjárt, ha megtántorodom, gyámolt hoz → IV–V Ha megtántorodom, mindjárt gyámolt hoz; 73,36 I–III, V A bűnt úgy isszák, a vizet mint az aszu hártyák → IV, VI A bűnt úgy isszák, mint a vizet az aszu hártyák.

A szórendet a másoló sokszor az előző sor vagy félsor analógiájára változtatja meg: 11,10 II–III, VI Ellenek ki áll, vagy ki szembe száll? → I, IV–V Ellenek *ki áll*, vagy szembe *ki száll?*

I. 2c. A fenti esetek egy részében nemcsak a mondatrészek sorrendje, hanem a ritmus is lehet a változtatás oka. Különösen az olyan ritmikai sémák változnak meg a másolás során, amelyek az átlagos versérzéktől eltérnek. Azt persze, hogy mi az „átlagos versérzék", pontosan nem tudjuk. Egzakt meghatározására nálunk Horváth Iván tett erőteljes lépéseket,[50] a szövegkritikus csak empirikus, a bizonyítandóval való bizonyítás tudományosan talán kétes értékű, de a gyakorlatban mégiscsak használható módszerével él: az átlagos versérzéktől azok a ritmikai képletek térnek el, amelyek az írásbeli és szóbeli szöveghagyományozás során a leggyakrabban változnak bizonyos meghatározott irányban. A következő két jelenség látszik a legáltalánosabbnak: 1. Szótagszámkiegyenlítés (versszakon belül: a heterometrikus stófaszerkezetek izometrikussá válása; soron belül: a félsorok szótagszámának kiegyenlítése); 2. A nyelvi értelmi tagolás alkalmazkodása a ritmikai sémához.

Balassi *Somnium proponit* c. verse (ÖM 13. sz.) hat négysoros versszakból áll. A sorok szótagszáma: 12 | 12 | 12 | 13, a metszet nem kötelező. Az utolsó, 13-as sorok részben már a *Balassa-kódex*ben tizenkettesekké váltak:

8 Megh retenik latuan | hogy haragudnek ram.
12 Ezt latuan mjnt ha igj | szolanek jetemben.
16 Kegietlen mit mjuelsz | te leszé gilkosom. (BK 36–37.)

A szótagszámhiányokat Eckhardt pótolta; a 16. sor javításának alternatív lehetőségeire a 156–157. lapon utalunk.

A versnek egy 1672 körül a *Vásárhelyi Daloskönyv*be leírt változatában (RMKT XVII/3, 316–7.), valamint a *Csáky-énekeskönyv* változatában, amelyet Czobor Ádám talán a BK-ból másolt, (Ötvös Péter, ItK 1980. 497–8.), már a másik két 13-as sor is 12-essé változott:

4	BK	Giakran kólt almombul | rola ualo nagj gondom.
	VD	Fel serkent almamban | rollad valo gondom.
	CsÉ	gyakran költ almombul | rola gondolkodom.
20	BK	Vilagbul akarom | hogj kezem miat mulj ky.
	VD	Világhbol akarom, | kezem miá muly ki
	CsÉ	Vilaghbul akarom | kezem miatt mully ki.

Félsorok kiegyenlítődésére Thordai János zsoltáraiból is idézünk néhány példát: 17,25 I, III–VI Körülvettek mint egy \| nagy erős sánccal → II Körülvettek engem \| mint egy erős sánccal; 6,15 I–V A nyavalya az ágy \| fenékhez nyomott → VI A nyavalya az ágy \| fenekéhez nyomott.

A másik említett jelenségre először Balassi fentebb említett verséből idézünk példát. A vers 6. és 11. sora nem tagolódik két hatosra, a *Vásárhelyi-daloskönyv* változatában viszont a többi sor analógiájára 6 \| 6 osztású:

6	Balassi:	Virradata felé szen|deredve aluván,
	VD:	Teczik hajnal tájban, | hogy én elalunnám.
11	Balassi:	Arányoz aval en|gem ölni éltemben
	VD:	Arányozni kezde | nagy hirtelen engem.

További példák Thordai János zsoltárparafrázisaiból:

68, 103 I–IV	Országoknak urá|nak néked ád kezet
V	Országok urának | tenéked ád kezet
45,66 I–II, IV, VI	Előtted tér|det és fejet | szoktak hajtani
III	Te előtted | térdet fejet | szoktak hajtani
V	Előtted es | térdet fejet | szoktak hajtani.

József Attila *Csak most...* kezdetű töredékének kiadója, Németh Andor[51] mindössze egy pontot nézett vesszőnek emiatt. A vers 13–15. sorának eredeti ceruza-fogalmazványa (PIM JA 208.) a következő:

Mig itt az urak csak fecsegtek. (1)
Az urak locsogtak fecsegtek (2)

kicsi batyuval odaszállt, (1)
ő batyut kötött. odaszállt, (2)

hol jó munkást szép pénz kecsegtet.

A 14. sor átdolgozásakor a költő az *odaszállt* szó *o*-ját elfelejtette *O*-ra javítani, s ez is megzavarta a kiadót. A fő ok azonban itt is az átlagos versérzék hatása, amely azt kívánja, hogy egy ritmikai egység, a sor egy nyelvi egységgel, a mondattal essék egybe. Ezért közölte a 14. sort így:

ő batyut kötött, odaszállt,

A versszak helyes szövege ez:

Az urak locsogtak, fecsegtek,
ő batyut kötött. Odaszállt,
hol jó munkást szép pénz kecsegtet.

Az eddig ismertetett szándéktalan változtatások tanulságait a következőkben foglalhatjuk össze. A másoló két fő típusa: a szöveghez tapadó, aggályosan, szóról szóra másoló és az ezzel ellentétes: az, aki tekintetével nagyobb szövegegységet fog át, és a szöveg leírásakor az értelemre és a ritmusra is támaszkodik. Az első típus inkább az 1. pontban felsorolt hibák elkövetésére hajlamos, míg a másodiknál gyakoribbak a 2. pontban ismertetett elírások. Ez utóbbiakra jellemző, hogy a szerző egyéni stílussajátságait a közízlés irányában megváltoztatják.

Szövegkritikai célokra az 1. típus másolatai alkalmasabbak, a kéziratokról alkotott első, kedvezőtlen benyomás ellenére. (Primitív írású, értelmetlen elírásoktól hemzsegő kéziratok.) A 2., kreatívabb, intelligensebb másolótípus kéziratai első pillantásra kifogástalanok, nyelvileg értelmesek, s csak a közelebbi vizsgálat során derül ki, hogy a szerzői szövegtől távol állnak.

A szándéktalan változtatásoknak csak az 1. pontban ismertetett esetei módosulnak tovább, azok a helyek, ahol a másolók felismerik a hibát, és kijavítják. A tudatos változtatások ismertetését ezekkel kezdjük.

II. 1. A kéziratokban gyakran előfordul, hogy egy-egy szót utólag szorítanak be két szó közé, a sor fölé vagy a lap szélére. Az esetek egy részében az ilyen módon pótolt szó egyezik a többi kézirat, tehát feltehetően az előzmény szövegével. A másoló kifelejtett egy szót, de azonnal észrevette és pótolta a hiányt. Ha azonban az utólag betoldott szó nem egyezik a főszöveggel, akkor a lemásolandó előzményből hiányzott egy szó, a másoló észrevette a hibát, és egy másik, általa kiválasztott szó beiktatásával korrigálta. Alábbi, Thordai János szövegeiből vett példáinkban az előzményben feltehetőleg kimaradt, majd a másoló által utólag beírt szót egyaránt kurzívval emeljük ki. 10, 22 I Dúl-fúl minden *kicsin* dologra képest → *Dúl-fúl minden dologra képest → Dúl-fúl, *morog* minden dologra képest; 138, 26 I Ragaszkodom én *is* csak ő szent felségéhez → *Ragaszkodom én csak ő szent felségéhez → Ragaszkodom *hát* én csak ő szent felségéhez.

Minthogy a „javítás" nem egyezik a szerzői szöveggel, szövegkritikai szempontból rontásnak számít. Hasonló esetekkel kritikai kiadásokban is találkozunk.

József Attila *Gyémánt* c. versének 5. sora a *Nem én kiáltok* c. kötet 88. lapján így olvasható:

Kövér vánkosokka tömtük fehér szárnyaink.

A nyelvileg lehetetlen második szó háromféleképpen javítható: *vánkosokkal*, *vánkosokká* vagy *vánkosokba*. A korábbi kritikai kiadás sajtó alá rendezői a *vánkosokká* alakot választották, pedig a többi szövegforrásban (a kritikai kiadás 399. lapján felsorolt forrásokon kívül a PIM JA 561. jelzetű autográf kéziratában is) a *vánkosokba* alak található. Itt tehát egy vánkosokba → vánkosokka → vánkosokká változatsor jött létre.

Az *Egy büntetőtörvényszéki tárgyalás irataiból* c. töredék az eredeti kéziratokban (PIM JA 143. és 210.) valamint a kritikai szöveg 1952-i és 1955-i kiadásaiban a következő:

Kéziratok:	szemtől szemembe mondanád
1952 (II, 293):	szemtől szemembe megmondanád
1955 (II, 309):	szemtől szembe megmondanád.

A szótagszámtöbblet javítása során a köznyelvitől eltérő alak („szemtől szemembe") kicserélődött egy sztereotíp fordulattal, s talán az átlagos ritmusérzék is érvényesült: a jambikus nyolcasból 4 | 4 osztású nyolcas lett.

Előfordul, hogy hibás vagy annak tartott helyeket a másoló nem a saját feje után javít ki, hanem egy másik szövegforrás segítségével. Az így keletkezett kontaminált kéziratok nagy nehézségek elé állítják a szövegkritikust. (Lásd alább, a sztemma problémáit tárgyaló részben.)

II.2. Gyakran oka a szöveg megváltoztatásának, hogy a másolók nem értik vagy félreértik a szöveg egy-egy szavát.

A legegyszerűbb megoldás ilyenkor az, hogy az érthetetlen szó helyét üresen hagyva tovább haladnak a másolásban. Így Rákosi János, Thordai zsoltárainak egyik másolója, 97,13-ban a *szikats*, 106,79-ben a *sujtolák* szó helyét hagyta ki. Az alábbi sorban a *kép* szó egyik ritka jelentését nem ismerték (NySz II, 210: 'venabulum, telum, jaculum'): 89,26 II–V Kivőd kezéből minden erődből az ő éles képét. Két másoló emiatt a sort megváltoztatta: I Kivőd kezéből minden erődből az ő széles képét VI Kivőd kezéből minden erődből az ő éles késit. – A 14. zsoltár 9. sorában az okozta a félreértést és a szöveg megváltoztatását, hogy a másoló nem ismerte *tekintél* szó ‚tekintget' jelentését: Az úr mennyből tekintél a földre. Azt hitte, hogy itt a *tekint* szó múlt idejű második személyű alakja szerepel, s ennek megfelelően megváltoztatta a sort, sőt az egész versszak összes harmadik személyű alakját második személyűvé alakította át: I A mennyekből tekéntél a földre... Vigyázsz minden cselekedetekre, Igen hallgatsz álnok beszédekre. (*Vigyáz* és *hallgat* helyett.)

II. 3. Egy szó mással való helyettesítésének az is oka lehet, hogy az illető szó – noha a másolók tisztában vannak jelentésével – elavult, vagy talán túl közönséges hangulatúvá vált.

Érdekes például, hogy az *alél* szót és származékait a *Thordai psaltérium* másolói milyen gyakran cserélik fel más, rokon értelmű szóval. 6,13 II, IV–V Lelkem elalélt és elszakatkozott I Lelkem ellankadt és elszakatkozott III, VI Lelkem elaludt és elszakatkozott *Kőrispataki-ék*. Lelkem elájult és elszakatkozott *Ajtai-k*. Lelkem el <alílt> lankadt és elszakatkozott; 38,10 II, IV–V Megalílt beteg testemet sújtod I, III Megveszett beteg testemet sújtod VI Megaludt beteg testemet sújtod *Kőrispataki-ék*. Megavult beteg testemet sújtod. (További példák: RMKT XVII/4. 591.) Ez a szó Szenczi Molnár Albertnek sem tetszett. Egyik kiadványában ezt a verssort: *Vígasztalja a megalélt lelkeket* erre cserélte ki: *Vígasztalja a megájult lelkeket*. (RMKT XVII/6. 440.) A szó később ismét polgárjogot nyert a költői nyelvben, sőt választékos, emelkedett hangulatú lett.

A *Thordai-psaltérium* egyik másolója, Bölöni Pálfi András a *bezzeg* szót túlságosan köznapinak, talán triviálisnak érezhette, és ezért változtatott a szövegen: 8,25 II–VI Hatalmas úr, bezzeg csodálatos vagy! I Hatalmas úr, ó mely csodálatos vagy!

Az eddigi példák megvilágítják azokat az alapelveket, amelyek segítségével a nem autográf forrásokkal dolgozó szövegkritikusok a szerzői szöveg megközelítő helyreállításán fáradoznak. 1. Két különböző olvasat közül nagy valószínűséggel a komplikáltabb, a nehezebben érthető egyezik a szerzői szöveggel. (A „lectio difficilior" törvénye.) 2. Alig van arra eshetőség, hogy egy módosított hely a szövegtörténet későbbi szakaszában az eredeti szerzői szövegnek megfelelően változzék vissza. 3. Mivel a változtatások lélektani indítékai minden másolóban ugyanazok lehetnek, előfordulhat, hogy az eredeti szerzői szöveget két másoló egymástól függetlenül egyformán változtatja meg.

A fenti példasor végén olyan másolókhoz jutottunk el, akik – bár lényegében tiszteletben tartják a szöveget – de ízlésbeli okokból kis mértékben a stílusát változtatják meg. Ha ezek a változtatások nagyobb arányúak, a szöveghűség iránti teljes közömbösséggel állunk szemben. A változtatások a szöveg teljes átdolgozásáig terjedhetnek.

Az átdolgozásnak egészen közvetlen, praktikus oka is lehet: az átdolgozó mások szerelmes verseivel udvarol, s ezért saját helyzetére alkalmazza a szöveget. Balassi *Csak bubánat...* kezdetű versével (ÖM 3. sz.) barátja Batthyány Ferenc, Lobkowitz Poppel Évának udvarolt. A versfők Balassi szövegében a CHAK BORBALAERT GT szöveget adják. Batthyány a szöveget annyi szakaszra rövidítette, és úgy fogalmazta át, hogy a versfőkből ez jöjjön ki: CHAK EVAERT.

Az átdolgozók egy másik csoportja azért változtatja meg a szöveget, mert nincs megelégedve vele, és olvashatóbbá, szebbé akarja tenni. Ezek az átdolgozók többnyire maguk is költők.

Ilyen típusú átdolgozók a magyar irodalomban pl. Bornemisza Péter, Szenczi Molnár Albert és Németh Andor. Bornemisza és Szenczi Molnár arra törekedett, hogy az énekek szótagszáma következetes legyen; nem rímelő sorokat rímelővé változtatott; ritka szót köznyelvivel helyettesített. Néhány példa Szenczi Molnártól. Következetesen 12 szótagos sorokká alakította Sziráki Balázs házasénekét; a 8. vsz. 3–4. sorát pl. így: Keresztyén nép közt

jó hírbe és névben, Erősíts meg holtunkig nagy tisztességünkben > Keresztyén nép között jó hírbe és névben, Erősíts meg minket holtig mi tisztünkben. – A nem rímelő sorokat a legradikálisabban a Te Deum verses parafrázisában tette rímelővé. Az 5. vsz. eredeti szövege:

Téged ez földön keresztyéneknek szent gyülekezeti
Atya Úr Isten, mindenkoron dicsér.

Szenczi Molnár átírása:

Téged ez földön, atya Úr Isten, a szent gyülekezet
Mindenkor dicsér, hirdetvén nevedet. (RMKT XVII/6. 440.)

Németh Andor átalakításainak az volt a célja, „hogy ez a kötet elsősorban azt bizonyítsa be, milyen nagy költő volt József Attila".[52] Fentebb, a 138–139. lapon már elemeztük a *Szürkület* szövegén végrehajtott változtatásait. Körülbelül ugyanezt tette a *Csak most...* kezdetű töredékkel is: bizonyos strófákat kihagyott, s a töredék végén a versszakok sorrendjét is megváltoztatta.[53]

Bizonyos fajta szövegeket folklorisztikus jellegük miatt változtatnak a reprodukálások során. Ilyenek például azok a szerelmi énekek, amelyeket egyéni kedvtelésből írtak össze kéziratos füzetekbe. Az összeírók teljesen közömbösek voltak a szöveg invariáns jellegével szemben; a szövegeket szabadon alakították, saját helyzetükre alkalmazták, kihagytak belőle, hozzátoldottak, stb. A szövegváltozatok közti eltérések néha oly nagyok, hogy feltételezhető: nem is másolás révén, hanem emlékezetből jegyezték le őket.

Példaképpen Balassi *Ez világ sem kell már nekem...* kezdetű versének (ÖM 46. sz.) 3. versszakát s ennek variánsait mutatjuk be. Az első öt változat olyan szövegben őrződött meg, amely egészében is Balassi versének változata, a többi Balassi szövegétől teljesen eltérő környezetben maradt fenn. (Ún. vándorversszak.) Némely változatokba a Balassi-vers más részletei is belejátszottak.

1. En dragalatos palotam
   io ilatu piros rosam,
   Giónierő szip kis Violam,
   ilj sokaigh szep Juliam
   (BK 63.)

2. En dragia latosz szep palotam
   zep illato piros rosam
   gonörv zep ...dalmam
   ijly sokaig en uiolam
   (MTAK T. 133., könyvtáblából kiáztatott töredék, XVII. sz. 1. fele)

3. En dragalátos palotám,
Jo illatu piros Rosám,
Győnyőrű ékes Violám,
ely ely edes szep asszonkám.
(Kt. 1672 k., Balassi ÖM 217.)

4. Én drágalátos palotám,
Jó illatu piros rózsám,
Gyönyörü szép kis violám,
Élj sokáig, szép Máriám!
(Radvánszky János átírása, 1696. – OSZK Fol. Hung. 1390/II, 249a.)

4a En Dragalatos palotám
jo illatu piros rosam
Gyönyöruseges violam
elly sokaigh szep Juliam.
(Czobor Ádám másolata a BK-ről. ItK 1980. 498.)

5. Isten legyen hozzád, szép rosám,
Jo illatu szép violám,
Gyönyörüséges cyprus fám,
Kertemben plántált majoránám.
(1624-re keltezett ének. RMKT XVII/3, 52–3.)

6. Kertemben nyilt piros rosam,
Arniek tarto szep czipros fam,
Jo szagu kisded violam,
Egessegel, szep Juliam.
(Kt. 1626 k., uo. 55.)

7. Oh drága látos szép rosám,
Szepen tündöklö violám,
Ékessen szollo kegyessem,
Mosolodgyál, szivem, lölkem.
(1670-re keltezett ének. Uo. 154.)

8. Kertemben fel-nött szép rosám,
Most fel-nött szep virag szálom,
Zöldelö szép majorannam,
Kericsen Isten kezemhez.
(Kt. 1670-es évek uo. 344.)

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

9. Kertemben nyilt piros rosám,
Árnyek tarto szép cyprus fám,
Jo szágu kégyes violám,
Egességel, edes Annám.
(Kt. 1672 k., uo. 57.)

10. Kertemben nyilt piros rosam,
Arniek tarto szöld czedrus fam,
Jo szagu kegjes violam,
Sokáig ély, gjenge rosam.
(Kt. 1695 k., uo. 55.)

11. Az Isten áldjon meg rózsám,
Éltedben kedves violám,
Téged szeretlek én rózsám,
Kedveskedő majoránnám.
(Kt. XVII. sz. [?], uo. 542.)

12. Oh gyönyörü szép vilolam,
Ékes termetö szép rosám,
Tavaszi szép virágocskám,
Élj sokáig, szép Juliám!
(Kt. 1748 k., uo. 569.)

13. Édes szivem, szép violám,
Gyönyörüséges szép rosam,
Élly sokáig, szép Ersokám,
Én édes szép majoránnám.
(Kt. 1750 k., uo. 569.)

14. A Isten algyon meg, rosam,
Éltetben edes violam,
Jo illatu szép violam,
Edes kedves majorannam.
(Kt. 1758., uo. 569.)

15. Arnyék tartó zöld tzedrus fa,
Gyöngyén nőt édes szép rozsa,
Jo szagu kedves violla,
Egéséggel majoránna.
(Kt. XVIII. sz. 2. fele, uo. 571.)

16. Ne meny el töllem violám,
Ekes szavu szép madárkám,
Gyönyörü szép piross rosám,
Szivem ujjito én Sárám.
(Kt. 1802 k., uo. 569.)

17. Edes Rosám violátskám,
Szomoru árva madárkam,
Elj sókáig Galambotskám,
Illatozo Majoránnám.
(Kt. XIX. sz. eleje. MTAK Ms 846, 20–1.)

17a Árnyék tartó szép tzedrus fám
Gyenge hejjen nöt Narants fám
Jó szagu kedves Violám
Enyim vagy te szivem rosam.
(Makói ék. 1826. 45a–b.)

18. Szép Juliám, szép leányom,
Kertembe nyilt tulipánom.
.....
Hej Juliám, szép Juliám,
Kertbe nyiló szép violám
.....
Hej Juliám, szép leányom,
Kertembe nőtt tulipánom!
(Népballada. Magyar Népköltési Gyűjtemény III, 9.)

19. Oda sétál szép Lilia,
Szépen termett szép viola
.....
Haza sétál kis Lilia,
Szépen termett szép viola.
(Népballada. Magyar Népköltési Gyűjtemény III, 10.)

20. Oda mene kis Lilia,
Szépen termett szép viola
.....
Haza mene kis Lilia,
Szépen termett szép viola.
(Népballada. Bartók–Kodály: Erdélyi magyar népdalok. Bp. 1921. 96–7.)

E változatsor szinte kínálja az elemzést: mint tűnik el Balassi egyéni hasonlata („palotám"), s mint válik a versszak végül egyetlen sztereotíp sorrá az erdélyi népballadában. Balassi szerzői szövege szempontjából azonban nem használható. Talán-talán a 2. változat 4. sora adhat ötletet a BK esetleg hibás sorának javításához: lehetséges, hogy az előző sorban is meglévő *szép* jelző a másolók hibájából ismétlődött meg, s az eredetiben *én Juliám* állott.

Az efféle változatokkal nem tudunk mit kezdeni. Átírt szöveg esetében csak kételyeinket jelezhetjük a szöveg reprodukálójának megbízhatóságát illetően; átköltött szövegekben mindegyik változat elvileg egyenértékű. Ez azonban már a folklór területére vezet, s ez nem tárgya a jelen dolgozatnak.[54]

SZÖVEGEK KRITIKAI HELYREÁLLÍTÁSA EGYETLEN NEM-AUTOGRÁF SZÖVEGFORRÁS ALAPJÁN

Balassi Bálint szerelmi verseinek többsége egyetlen olyan kódexben maradt fenn, amely az autográf forrás másolatáról készült másolat, 1635–1650 táján. A kódexet hivatásos másolók másolták. A kétszeres másolás során igen sok tollhiba, olvasási hiba és félreértés került a szövegbe. (Az első másoló nehezen tudta Balassi írását elolvasni.) A romlott szöveget a kódex felfedezése, 1870 óta számosan próbálták javítani, és Balassi eredeti szövegét legalább megközelítően rekonstruálni. „Legrégibb nagy költőnk szövegének helyreállítása a magyar filológiának egyik legingerlőbb feladata" – írta Babits Mihály.[55] Erre különösen azóta nyílt lehetőség, mióta a kódex fakszimiléjét és betűhű átírását Varjas Béla 1944-ben közzétette.[56]

Varjas Béla kódexátírása a magyar filológia kiemelkedő teljesítménye. Mégis, valahányszor a szöveget kritikai igénnyel elővesszük, vissza kell mennünk az eredeti forráshoz vagy legalább a fakszimiléhez.

Kimutatható, hogy Eckhardt Sándor Balassi műveinek kritikai kiadásánál nem a fakszimilét, hanem Varjas átírását használta. A 19. sz. vers (*Mire most barátom...*) 8. sora a kódexben:

Vehetcʒ egyebrólis példat nem cʒak emberrol.

Varjas átírásában (BK 41):

Vehetcʒ egyebrólis példat cʒak emberrol.

Eckhardt kiadásában (Balassi ÖM 50):

Vehetsz egyebről is példát, *nem*csak emberről.

Eckhardt jegyzete: „ Minden kiadó beírta a *nem* szót, mellyel a szótagszám is kitellik." (Uo. 181.) Persze hogy beírta, mert a kódexben is megvan, csak Varjas átírásából maradt ki. (ItK 1974. 456.)

A nem-autográf szövegforrások a tanulmányunk 117–124. lapjain felsoroltakon kívül további, a kritikai szöveg szempontjából elhanyagolható esetlegességeket tartalmaznak: a másoló vagy szedő helyesírását és hangállapotát. Különösen régebbi korokban a szöveg reprodukálói a szöveget magától értetődően a saját helyesírásuknak és nyelvállapotuknak megfelelően átírták. A kritikai szöveg ilyen esetben nem kell, hogy betűhű legyen. Különösen felesleges ez akkor, ha a szövegforrás több, különböző helyesírású és hangállapotú másoló munkája, mint amilyen éppen a *Balassa-kódex* is.

Eckhardt először Balassi rekonstruált helyesírásában akarta a Balassi-verseket közzétenni. (ÖM 16.) Szerencse, hogy szándékát nem valósította meg, mert ezzel csak olvashatatlanná tette volna a szöveget, minden tudományos haszon nélkül.

Kritikai szöveget gyakran azért adnak ki betűhíven, mert nincs külön hasonmás-kiadása. A szerzőtől bizonyára idegen helyesírás megtartásának látszólag az a haszna, hogy 1. kevesebb a hibalehetőség, 2. tanulmányozható a kor helyesírása is. Ezzel szemben 1. egy betűhű átírást ugyanúgy el lehet rontani, mint a modernizált helyesírásút, 2. a helyesírástörténészek eredeti forrásokat tanulmányoznak. A mai helyesírásra átírt kritikai szövegnek viszont nemcsak az az előnye, hogy olvashatóbb, hanem az is, hogy a szövegértelmezés egy része magával az átírással megvalósítható. Minthogy az átírással történő értelmezés gyakran nehéz feladat, a betűhű kritikai kiadásban egy kis szélhámosság is van: a textológus látszólag nehéz tudományos feladatot old meg, valójában azonban a könnyebb végét fogja meg a dolognak.

A *Régi Magyar Költők Tára* XVII. századi sorozatában megjelent szövegek egy részét ebből a szempontból elhibázottnak kell tartani. Csak a *Csepreg romlásáról* szóló ének jelent meg modern helyesírással, mert ebben az esetben már nagyon nyilvánvaló volt, hogy az ének keletkezése és a legkorábbi fennmaradt kézirat lemásolása közötti százhúsz év alatt az eredeti helyesírásból semmi sem maradt. (RMKT XVII/8. 91. sz.) De ugyanez elmondható Thordai János zsoltárainak szövegéről (RMKT XVII/4), és számos más szövegről is. Elhibázott a *Régi Magyar Prózai Emlékek* című sorozat egy része is. Egy-egy régi könyv betűhű kiadása rengeteg nyomdaköltséggel, s állandó hibalehetőséggel jár. A mű fakszimile-kiadása viszont tökéletesen megfelel a célnak: nem olvasható sokkal nehezebben, és szöveghűsége megbízhatóbb.

Balassitól számos saját kezű kézirat maradt fenn, s ezek alapján rekonstruálható nyelvállapota. Verseit nem a másolók nyelvállapotának, hanem Balassi saját nyelvállapotának megfelelően közlik a modern kiadásokban. Ez az eljárás jogos, bár vannak buktatói is. A költők ugyanis gyakran használnak olyan, a köznyelvitől eltérő alakot valamilyen művészi cél érdekében, amely egyébként nem sajátjuk. Balassi saját kezű verskéziratában olvasható például a *szüvemben* szó. Ezért aztán Eckhardt a *szív* szó ragozott alakjait ü-vel kezdte írni, s az 1974-i kiadásban én is ezt tettem. Kőszeghy Péter azonban nemrég elkészítette a Balassi-szótárt, s ebből kiderült, hogy Balassi többi saját kezű iratában a *szív* különböző ragozott alakjai mindig *í*-vel szerepelnek. A saját kezű verskézirat *szüvemben* alakja tehát egyszeri

változat. Balassi talán azért írta így a szót, hogy a *szüntelen* szóval jobban rímeljen. Jogos tehát Horváth Iván megjegyzése: „Aligha helytelen a figyelmeztetés: a *szüvem, éll* (‚élj') stb.-féle alakokat nem kell egészen bizonyosra venni."[57]

A helyesírás és a nyelvállapot megállapítása után következhet azoknak a helyeknek a javítása, amelyek köznyelvi szinten értelmesek ugyan, de az író szóhasználatával nem harmonizálnak.

A példák sorát Varjas egyik bravúros szövegjavításának ismertetésével kezdjük. A *Két szemem világa...* kezdetű Coelia-vers (ÖM 79. sz.) 7–8. sora a kódexben így fest:

> Hainalban szépülnek fak viragok füuek harmaton hogi nap fel kel,
> czeng szep Magiar szozat uigan sietal sok vad regel hogi el mult ejfel,

A hibát azért volt nehéz felismerni, mert a köztudatba bevéső dött, a nemzeti érzésnek hízelgő helyről van szó. Eckhardt pl. így lelkesedik: „Tehát ha a vers után indulunk, Coelia környezetében, a völgyekben magyarul énekeltek. Az is lehet, hogy a szép magyar ének Balassi nyolc katonája ajkáról csendült fel, de valószínűbb, hogy valamelyik magyar úr vára alján, a magyar várnép dalától visszhangzott a lengyel Kárpátlejtő egyik szép völgye s ez ragadta meg Balassi költői lelkét."[58] Varjas azonban függetleníteni tudta magát attól a jó érzéstől, amely a magyar embert megszállja a sor olvastán, és felismerte, hogy „a természet hajnali ébredését, ujjongását leíró szakaszban kissé meglepő a *Magiar szozat* emlegetése." (BK 124.) Ezután kimutatja, hogy csak a másolók tollán lett a „madár szózat"-ból „magyar szózat". Az 1951-ben előkerült egyetlen autográf Balassi-verskézirat igazolta Varjas javítását. (ÖM II, 126.)

A költői nyelv struktúrájától való eltérést a legkönnyebben a ritmus és a rím alapján lehet tetten érni. Elsőnek Babits fogalmazta meg: „Balassánál van egy pontos és érzékeny kritériumunk a romlott szövegű sorok fölismerésére: a szótagszám... Eldöntöttnek kell tartanunk, hogy Balassa sohasem vétett a szótagszám törvényei ellen."[59] A BK másolói léptennyomon elrontják a ritmust, oly esetekben is, amikor közismert ritmussémáról van szó.

A Coelia-ciklus tizedik énekében, „kit egy citerás lengyel leányról szerzett" Balassi (86. sz.), a strófák első két sora a legelterjedtebb felező tizenkettősben íródott. A 11–12. sor kódex-beli szövege a következő:

> Kegies Abrazattia en aranzo czelom
> cziteraia szozattia bum ronto Aczelom

A 12. sorban a javítás elég egyértelmű, az eredetiben nyilván ez állt: *citeraszózatja.* (Győry János, ItK 1954. 419.)

Felesleges szótagot könnyebb elhagyni, mint hiányzót pótolni.

A *Somnium proponit* c. versben (13. sz.) a 16. sor így szerepel a kódexben:

> Kegietlen mit mjuelsz te leszé gilkosom.

A sor második feléből hiányzik egy szótag. Eckhardt így pótolta:

Kegyetlen, mit mívelsz? Te lész-é *már* gyilkosom?

Balassi 1968-i népszerű kiadásában Eckhardt a *már* helyett *a*-t írt, de elképzelhetők más megoldások is: Te lész-é *én* gyilkosom? Te lész*esz* é gyilkosom?

A javításokhoz tehát az író szóhasználatának ismerete, de legalább a régi magyar nyelvben való jártasság szükséges, mert előfordulhat, hogy olyan szó segítségével javítjuk a hibás szótagszámot, amely a régi magyar nyelvben nem is létezett.

A *Bizonnyal esmérem rajtam most erejét...* kezdetű vers (20. sz.) 26. sora a *Balassa-kódex*ben hibás szótagszámú:

Tuduán hogj jarok megis elhajlottam

Eckhardt a hiányzó szótag pótlására (Szilády nyomán) a *hogy* szót *hogyan*-ra változtatta. Ez a szó Balassi korában valószínűleg még nem létezett, mert a NySz egyáltalán nem ismeri, s a TESz (II, 129.) szerint csak 1724-ben bukkan fel először. Valószínűbb, hogy az *így* szó maradt ki a *hogy* után. (ItK 1974. 456.)

Még nagyobb arányú a másolók rontása a szokatlan versformájú költemények szövegein. Ilyenkor még a versforma megállapítása is nehéz.

A *Valaki azt hiszi...* kezdetű versben (27. sz.) Eckhardt jegyzete szerint a „szótagszám elég szeszélyesen oszlik meg az egyes sorokban". Az ének ezzel szemben nagyon kötött szótagszámú: 6|3|7||6|3|7||6||3|6||3|5|8. A metszeteket olykor belső rímek is kiemelik. A 7. vsz. 2. sora a kritikai kiadásban a következő:

Noha kinját vallom | de válnom | tüle nem kívánozhatom,

Az utolsó harmad szótagszámtöbblete hibát gyaníttat, s mint ez mindig ajánlatos, a javítási kísérletet az eredeti kézirat vizsgálatával kezdjük. Megállapítható, hogy Varjas átírásába (BK 17.) hiba csúszott: a másoló az utolsó szót nem *kivanoszatom*, hanem *kivanohatom* alakban írta le. Az állítólagos *kivanoszatom* alakot Szilády *kívánkozhatom*-ra, Eckhardt *kívánozhatom*-ra írta át. Ez az utóbbi azonban talán nem is létezik a magyar nyelvben. A másoló valószínűleg előbb *kivánom*-ot akart írni, s a leírás közben helyesbített, az *o*-t azonban nem törölte. Az eredetiben tehát *kivánhatom* állt, s ezzel a helyes szótagszámot is megkapjuk. (ItK 1974. 456. – E sorra alább még visszatérünk.)

Vannak végül olyan helyek, amelyek értelem és ritmus szempontjából kifogástalanok, de valamilyen okból hitelük mégis gyanús. Balassi verseiben ilyenek azok a helyek, ahol egy vagy több szó két egymást követő sorban, azonos helyen megismétlődik. Ez igen gyakori, tipikus másolási hiba. (Vö. RMKT XVII/4. 587–8.)

A példákat a kódexből, a kritikai kiadás ének- és sorszámaival idézzük:

44,22–23 Minden keminsiget nagj idegensiget jo kedure forditotta
hozad giólelsiget nagj idegensiget Aniam megh lagetotta
86, 6–7 Mutat Angiali fent szerelmes szemevel
Piros Angiali szint szerelmes szineuel.

Ez utóbbit Győry János így javítja ki:

Mutat angyali szént szerelmes szemével,
Piros hajnali fént ajaka szenével. (ItK 1954. 419.)

Javítása azonban inkább újraköltés.

Az ilyen helyeket crux-nak nevezik: igen nagy valószínűséggel romlott helyek, de javításukra semmiféle támpont nincs.

A fenti módon végrehajtott szövegjavítások csak megközelítő értékűek, azaz többkevesebb valószínűséggel egyeznek a szerzői szöveggel. Szükséges tehát, hogy minden esetben jelezzük a szövegben tett változtatásokat, még a „legnyilvánvalóbb" hibáknál is, mert majdnem mindig van arra eshetőség, hogy a hibásnak tartott alakok nem azok.

Ennek illusztrálására két fentebb idézett példára térünk vissza. A *csa* ehelyett: *csak* nyilvánvaló tollhibának látszik, s nagy valószínűséggel az is, mert Balassi egyébként mindig *csak*-ot ír. A NySz (I, 369) és a TESz (I, 468) adatai szerint azonban igen szórványosan a *csa* is előfordul; a régiségben egy 1555-i levélben (*chya* formában), a népnyelvből pedig az *Új Magyar Tájszótár* kéziratos anyagában van rá adat. Nincs teljesen kizárva, hogy Balassi alkalmilag ezt az alakváltozatot használta, mert pl. egyetlen fennmaradt autográf verskéziratában szintén egy igen ritka, egy-két régiségbeli és népnyelvi adattal dokumentálható alakot használ: *let*tovább és *let*inkább (ÖM II: 125.) A költészetben az „egyedi" szavak számaránya (tehát azoké, amelyek csak egyszer fordulnak elő) 50 százalékig is emelkedhetik.[60] Ez statisztikailag igazolja a „lectio difficilior" törvényének érvényességét.

Az *enekeket mondod* szókapcsolat sem feltétlenül rossz. Figyelembe kell venni, hogy a tárgyas ragozás a régi nyelvben a maitól eltérő volt. A NySz pl. a *Bécsi Kódex*ből idézi: Es m9dnakuala a. nèmberièc Ez a Noemi. Itt a *mondnak vala* (ehelyett: *mondják vala*) éppen ellentétes módon tér el a mai használattól, mint a *Balassi-kódex* szókapcsolata. A határozott névelő elmaradására nyelvészek a következő, esetünkkel megegyező példákat idézik:[61] „Syrou *aniath thekunched*" (ÓMS), „Hatalmas karommal *verém nemzeteket*." (Zrínyi.) Valószínűleg Balassi sem használta a tárgyas ragozást mindig a mai nyelvnek megfelelően. Az 53. sz. ének 7. sorának, valamint az 59. sz. ének 4–6. sorának ilyen szempontú elemzése például szolgálhatna a szövegkritika komplex voltára is: a BK ortográfiáját, Balassi rímelését, a szöveg szélesebb összefüggését kellene ahhoz tanulmányoznunk, hogy egy bizonytalan, csak a valószínűség fokát meghatározó eredményre jussunk. Ha a *Valaki azt hiszi...* egyik sorában a fentebb ajánlott javításunk helyes, akkor volna egy biztos példánk a maitól eltérő tárgyas ragozásra: Noha kínját vallom, de válnom tüle nem kívánhatom (*kívánhatok* helyett). Az az érzésem azonban, hogy Balassi eredeti szövegében *válnom* helyett *váltom* állt.

Bornemisza Péter búcsúénekének első sorában is (Siralmas énnéköm tetűled megváltom) az utolsó szót a legtöbb kiadás erre egyszerűsíti: *megválnom*.

Balassi szerelmi verseinek egy részében tehát a szerzői szöveg megközelítését paleográfiai vagy stíluskritikai vizsgálattal végezhetjük el. Idegen nyelvből fordított művek esetében még egy fogódzónk van: a fordítás alapjául szolgáló eredeti szöveg. A szövegkritika ilyenkor – a kézirat kibetűzése mellett – az eredetinek pontos megállapításával kell hogy kezdődjék. Ha ez nem történik meg, a szerzői szöveg rekonstrukciója ingatag alapra épül.

A négy evangélium huszita fordításának másolatát tartalmazó *Müncheni Kódex* kiadásában[62] a szerkesztők a magyar szöveggel párhuzamosan a latin eredetit is közlik. Minthogy nem sikerült olyan latin Újszövetség-változatot találniuk, amely pontosan megfelelne a magyarnak, azt a megoldást választották, hogy egy modern kritikai kiadás szövegét tették a magyar mellé. Ha a magyar és latin szöveg között különbség mutatkozott, ezeket jelezték; vagy úgy, hogy a magyar (vagy latin) szöveghiány esetében a megfelelő latin (vagy magyar) szövegrészt ritkították, vagy úgy, hogy az eltérő fordításra jegyzetben figyelmeztettek. A magyar szöveg hiányait, többleteit és változtatásait a bevezetésben is összegezték, s ennek alapján következtetéseket vontak le a fordító munkamódszerére, illetőleg a másoló tévedéseire vonatkozólag.

A *Müncheni Kódex* kiadása tehát egy olyan kiadástípus, amely egyetlen fennmaradt nem-autográf szövegforrást reprodukál, ugyanakkor a szerkesztők kísérletet tesznek arra, hogy anyagot szolgáltassanak az eredeti fordítás szövegének helyreállításához. Ha netán akad egyszer vállalkozó erre a munkára, jóformán elölről kell kezdenie. A latin és magyar szöveg különbözőségeinek egy részében ugyanis a fordítás csak a modern kritikai kiadások latin szövegéhez képest tér el, megegyezik viszont a kritikai kiadások apparátusában közölt valamelyik variánssal. Ezeken a helyeken tehát a fordító munkája pontos volt, mert elképzelhetetlen, hogy pl. bővítsen a szövegen és a bővítés szövege véletlenül pontosan egyezzék valamelyik latin verzióval. (Kihagyás vagy változtatás esetén igen ritkán, de elképzelhető egy-egy horizontális variáns létrejötte.) Ezt a tényt a szerkesztők, úgy látszik, későn vették észre: a főszövegben csak egy részüket jelezték, s a változtatásokat összegező tanulmány (59–72) nem is veszi figyelembe. A 64–5. lapon a szerkesztő például felsorol néhány olyan helyet, ahol a *Müncheni Kódex* „magyar szövege a latinhoz viszonyítva több, hosszabb, bár csak néhány szavas bővítést tartalmaz". A hét felsorolt eset közül azonban háromnál (Máté XXIV, 40; Lukács XI, 2; János VII, 28.) maguk a szerkesztők közlik a kiadvány megfelelő helyén a magyarnak pontosan megfelelő latin variánst, egy továbbinak (Máté XXI, 17.) egy XV. századi kódexben található meg latin megfelelője:

Müncheni Kódex	Modern kritikai kiadás	OSZK Cod. Lat. 267.
és ott lakozék, és tanejtja vala istennek országáról őket.	ibique mansit.	ibique mansit et docebat eos de regno dei.

A magyar fordítók pontosságának mértéke tehát jóval nagyobb, mint azt a szerkesztők jegyzetei alapján gondolni lehetne, s ennek megfelelően a szöveg tényleges hibáit a legtöbb esetben nem a fordítók, hanem a másolók számlájára kell írnunk.

SZÖVEGEK KRITIKAI HELYREÁLLÍTÁSA TÖBB NEM-AUTOGRÁF SZÖVEGFORRÁS ALAPJÁN

A nem-autográf szövegforrások kisebb-nagyobb mértékben eltérnek egymástól a 31–39. lapon ismertetett törvényszerűségek alapján. A szövegkritikus azzal a problémával találja magát szemben, hogy a különböző szövegű források közül melyiket adja ki. Első megközelítésre több megoldás kínálkozik; pl. a leghitelesebb változat az, amelyik a legrégebben készült, vagy az, amelyet a mű szerzésének földrajzi helyén készítettek, vagy az a variáns hiteles, amelyiket több szövegforrás tartalmaz. Mindezek az első megközelítések tévéseknek bizonyultak akkor, amikor a XIX. században módszeresen hozzáfogtak ahhoz, hogy az egyre nagyobb mennyiségben előkerülő kéziratok között rendet teremtsenek. Kiderült pl., hogy nem szükségszerűen a legrégibb forrás a legjobb; annak a feltételezésnek, hogy a mű keletkezési helyén készült másolatok hitelesebbek volnának, éppen az ellenkezője bizonyult be: a hitelesebb formát (összhangban más hagyományok, pl. a népköltés vagy nyelvfejlődés törvényszerűségeivel) a peremvidékek őrizték meg.[63]

Az első lépés a szövegforrások egymáshoz való viszonyának, vagyis a szöveghagyomány mikéntjének tisztázása.[64] Két szövegforrás (A és B) esetén három eset lehetséges. Ha a két szövegforrás bizonyos mennyiségű közös hibát tartalmaz, s B ezen felül bizonyos mennyiségű saját hibát, akkor B származik A-ból:

A
|
B

Ugyanez fordítva:

B
|
A

Ha mindkét szövegforrás bizonyos mennyiségű közös hibát tartalmaz, ezenkívül A is, B is bizonyos mennyiségű saját hibát, akkor mindkét forrás egy (elveszett) harmadikból származik:

α
/\
A B

Ha a két forrás kronológiája ismert, akkor az első két lehetőség közül az egyik elesik. A hibák száma nem jellemző; egészen ritka esetben egyetlen közös hiba is elegendő ahhoz, hogy a források leszármazását megállapíthassuk.

Kolosi Török István *Az egyes életnek kedvetlen és káros voltáról* c. versezete két kiadásban áll a szövegkritikus rendelkezésére: Kolozsvár 1643. és Lőcse 1647. A 230. sor mindkét forrásban a következő hibás alakban szerepel:

Nints ki fel-emelni ha el-tsiszamodik,

A lőcsei kiadásban ezenkívül néhány sajtóhiba akad (254: huszszabbittya; 261: hazábn; stb.), míg a kolozsvári kiadásnak nincs saját hibája. Ennek alapján megállapítható, hogy a lőcsei kiadás a kolozsvári alapján készült, tehát szövegkritikai szempontból érdektelen. (RMKT XVII/4, 514, 681.)

Balassi szerelmi költeményeinek egy kisebb csoportja két kódexben maradt fenn: az 1595–1608 között másolt *Fanchali Jób-kódex*ben (FJK) és az 1650 utáni *Balassa-kódex*ben (BK). Négy ének (*Mi dolog Uristen..., Szerelem Istene..., Ó nagy kerek kék ég..., Szerelem s Julia...*) szövegének összevetése azt eredményezi, hogy az eltérő helyeknél a BK 9 esetben, a FJK 41 esetben hibás, 10 esetben mindkét változat elfogadható, 5 esetben pedig mindkét kódex hibás alakot tartalmaz. Ennek alapján feltételezhető, hogy a két másolat egy közös eredetire megy vissza.

Közös hibának számítanak azok a helyek is, ahol A és B eltér ugyan, de segítségükkel rekonstruálható α (hibás) alakja.

Az *Ó nagy kerek kék ég...* (66. sz.) kezdetű ének 30. sora a két említett forrásban a következő:

BK: Sziuemis eckepen Juia *szineben* magat örömmöl fütj.
FJK: sziuemis éz kepen Julia *sziuiben* magat öromest sütj.

Ha a kiemelt szót Eckhardt helyesen javította erre: *szenében*, akkor feltételezhető, hogy α is a hibás *szineben* szót tartalmazta, s a FJK másolója – *u*-nak olvasva az *n* betűt – helytelenül értelmezte a szót.

A hiba megállapítása ugyanolyan módszerekkel történik, mint az előző fejezetben: az esetek nagy részében stíluskritikai alapon történik a minősítés. Fennáll tehát annak a lehetősége, hogy tévesen „attribuálunk": olyan helyeket is hibásnak minősítünk, amelyek nem azok. (Ez a sztemma helyességét is befolyásolhatja.)

Két olyan helyet veszünk vizsgálat alá, amelyet a „közös hibák" kategóriájába soroltunk. Idézzük a *Szerelem Istene...* (69. sz.) 16. sorát és a *Mi dolog Uristen...* (63. sz.) 17. sorát az említett két forrásból és Eckhardt kritikai kiadásából:

BK 78: Mikor fenjes bogar | szent Iuanj hauaban | iar a nyarnak közöpibe
FJK 140: Mikor finies Bogar | szent Iuan Hauaban | iar niarnak kezepiben
ÖM 113: Mikor fényes bogár | Szent-Ivány hóban jár | az nyárnak közepiben

BK 73: Chak kar szomat higyed | hanem ha lelkedis | belőled ki megyen
FJK 131: czak kar szomot hidgied | hanem ha lelkedis | belöled ellj midgien
ÖM 104: Csak kár: szómot higgyed, | hanem *még* ha lelked | is belőled kimegyen

Eckhardt e két sort a szótagszám alapján javította. (A FJK szövegét még nem ismerte.) Magától értetődőnek vette, hogy a belső rímeket meg kell őrizni. Ritka kivételképpen Balassi érett verseiben is előfordul, hogy a róla elnevezett versformában nem minden hatos rímel:

48, 36 Szózatod búm verő | vigaságtételnek | zengő s gyönyörű hangja.

Lehetséges, hogy 69,16-ban a *havában* szó nem hibás (nincs tehát közös hiba), és a szerzői szöveg ez volt:

Mikor fényes bogár | szent Iván havában | jár nyárnak közepiben.

A másik idézett hely kétségkívül szótagszámhibás, itt viszont esetleg egy olyan jellegű közös hibával állunk szemben, mint a fentebb említett *szineben –sziuiben* rontás: a sor utolsó szava Ó-ban ez volt: *el-kimegyen*, s ezt A és B különbözőképpen rontotta el. Eszerint a sor szerzői szövege ez volna:

Csak kár, szómot higgyed, | hanem ha lelked is | belőled el-kimegyen.

Mindkét sorban – ha ugyan javításunk helyes – megfigyelhető egy apró, 48,36-tal egyező stílussajátság: megvan a rím, csak éppen nem esik egybe a metszettel. Láttuk az előző fejezetben, éppen Balassi szövegeiből vett példákon, hogy az átlagos versérzék rím, metszet és szintaktikai határ egybeesését kívánja. Az ettől eltérő helyek nemcsak a régi másolókat, hanem az újkori kiadókat is megzavarják.

Kétágú sztemma esetén tehát bármelyik ág ronthatott, s ennek megfelelően a szövegkritikus választása alternatív. Minthogy gyakran dönt stílusérzéke alapján, fennáll az a veszély, hogy a „kritikai" szövegben egyéni ízlése vagy korának az illető költő stílusáról alkotott elképzelése tükröződik vissza.

Balassi istenes énekeinek egy csoportjában a nyomtatványoknak egy olyan összefüggése mutatható ki, hogy végeredményben a szövegkritikusnak alternatíve lehet választania a lőcsei (Lő) vagy a bártfai (Bá) kiadás szövege között. Idézek négy sort a két kiadás változatában, kiemelve azt a szót, amelyet Eckhardt választott:

7,3	Lő	Ördög, ellenség, sok bu, *szégyenség* nem árthat...
	Bá	Ördög, ellenség, sok bu, szegénység nem árthat...
8,15	Lő	Csóválván fejeket csufolnak engem
	Bá	Csóválván fejeket *tréfálnak* engem

8,24	Lő	Noha nem látom most egy csepp módját is
	Bá	Noha nem látom most egy *szál* módját is
40,7	Lő	Kit ez világ utál, csufolván engemet
	Bá	Kit ez világ *általl*, csufolván engemet.

Eckhardt két lehetőség közül a számunkra szokatlanabbat, régiesebbnek tűnőt, ízesebbet választotta. Ez az eljárás csak látszólag felel meg a „lectio difficilior" törvényének. E törvény alkalmazásánál gondosan mérlegelnünk kell, hogy az illető szó, kifejezés vagy nyelvtani szerkezet a XVI–XVII. században is szokatlan, nehezen érthető volt-e.

Alternatív lehetőség (pl. kétágú sztemma) estén a gondosan kiválasztott alapszövegtől csak súlyos okok miatt lehet eltérni, s mivel a szubjektivizmust nem lehet elkerülni, ajánlatos, hogy az eltérést feltűnő módon jelezze a kiadó. A kiválasztás szempontjai többfélék lehetnek. Balassi vallásos verseinek egy részénél pl. a két kiadásnak a *Balassa-kódex*-szel való (Klaniczay által tisztázott) [65] összefüggései a lőcsei kiadás alapszövegül választását javallják. Más esetben meg kell kísérelni a másolók típusának meghatározását, a 147–148. lapon elmondottak alapján.

Ha három vagy ennél több szövegforrás áll rendelkezésünkre, a lehetséges összefüggések száma megsokszorozódik. (Három nem-autográf forrás pl. 22-féleképpen származhat le egymástól.) A sztemma elkészítésében olykor segíthet, ha ismerjük a kéziratok történetét.

Balassi *Csak bubánat...* kezdetű énekének (ÖM 3. sz.) három kézirata maradt fenn. Az egyik egy talán 1579 körüli, erdélyi kézirat (E). A második változat (B) Batthyány Ferenc másolatában maradt fenn, s tudjuk, Batthyány közvetlenül Balassitól kapott szerelmes versszövegeket, hogy menyaszzonyának udvarolhasson velük. A harmadik forrás, a *Balassa-kódex* eredetije Balassi „maga kezével írt könyve". E három forrás tehát egymástól függetlenül megy vissza, ha nem ugyanarra a szerzői kéziratra is, de mindenesetre a szerző által leírt szövegekre. (Az esetleges szerzői variánsok kérdését később tárgyaljuk.) Ábrázolva:

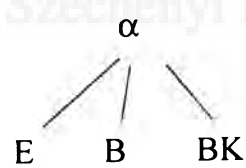

A legtöbbször azonban a szövegek belső vizsgálata segítségével lehet a különböző források összefüggéseit megállapítani. Abból indulhatunk ki, hogy ha két kézirat megegyezően tér el a többitől, ebből valamilyen összefüggésre következtethetünk. Itt ismét a stílus bizonytalan területére jutunk. Csak az a két kézirat származhat ugyanis egy elveszett közös kéziratról, amely közös hibákat, nem pedig csak közös eltéréseket tartalmaz. Az pedig, hogy két variáns közül melyiket minősíthetjük hibásnak (szövegkritikai szempontból hibásnak, azaz a szerzői szövegtől eltérőnek), csak stiláris elemzéssel dönthető el. Attól függően, hogy melyik változatot tartjuk hibásnak, különböző sztemma keletkezik.

Az alábbi példa fiktív. Három kézirat közül kettőben ez áll: *Földre esének szent gyermek előtt*, egyben pedig ez: *Térdre esének szent gyermek előtt.* Ha *Földre* szó hibás, akkor pl. a következő összefüggések lehetségesek:

1. I. Térdre
|
II. Földre
|
III.Földre

2. α
β
I.Földre II.Földre III.Térdre

3. α stb.
β
I.Térdre II.Földre III.Térdre

Ha viszont a *Térdre* a hibás, e három sztemma ki van zárva, s feltételezhetők – többek között – az alábbi leszármazások:

4. I. Földre
|
II. Földre
|
III.Térdre

5. α
I.Földre II.Földre III.Térdre

6. α stb.
β
I.Földre II.Térdre III.Földre

Ha mégis fordítva áll a dolog (tehát pl. a kéziratok a 4–6. sztemma szerint származnak le, de a *Földre* a hibás), akkor anomáliával állunk szemben. Az anomália oka lehet kontamináció (a 4. esetben pl. III a hibás *Földre* alakot egy másik kézirat segítségével a helyes *Térdre* alakra javította), vagy horizontális variáns. (az 5. esetben pl. I–II egymástól függetlenül egyformán rontotta el a szerzői *Térdre* alakot.)

Csak nagyobb mennyiségű közös eltérés esetén lehet a sztemmát megbízhatóan elkészíteni. Ilyenkor a variánsok egy részében a bizonyossággal határos valószínűséggel lehet dönteni hibás vagy autentikus voltuk felől. A teljes bizonyossággal hibásnak minősíthető, vagyis nyelvileg lehetetlen alakok a reprodukálás során legtöbbször eltűnnek, mert ezeket a reprodukálók automatikusan kijavítják. Ha két szövegben mégis találunk ilyen jellegű közös hibát, ez annak a jele, hogy a reprodukáló az illető nyelvet nem értette.

Szenczi Molnár Albert *Psalterium*-ának 1608-i és 1612-i, német nyomdász által szedett kiadásaiból idézzük: 132,28 II–III ötömet (*örömet* helyett), 136,87 II–III Tálplál stb. (RMKT XVII/6. 303, 311.)

A sztemma helyes felállítása után a szövegkritikai munka további menete részben automatikussá válik: az alternatív választási lehetőségek száma csökken. Az „eliminatio codicum descriptorum" kötelező műveletének végrehajtása után a kritikai szöveg az 1. sz. sztemmánál: *Térdre*, a 4. számúnál: *Földre*. A 3. számúnál a kritikai szöveg: *Térdre*. (ß nem tartalmazhatta a *Földre* variánst, mert ebben az esetben I a szerzői szövegre javított volna vissza; α sem, mert ez esetben I és III egymástól függetlenül ugyanarra változtattak volna.) Ugyanez a helyzet a 6. sztemmánál is, de fordítva. Az 5. sz. sztemmánál a szerzői szöveg: *Földre*. (Ellenkező esetben I és II változtattak volna egymástól függetlenül ugyanarra.) Mindössze a 2. sztemma esetében alternatív a választás ß (*Földre*) és III (*Térdre*) között.

Két valós példát Balassi verseinek szövegeiből idézünk. A *Segélj meg engemet...* kezdetű istenes ének (ÖM 40. sz.) három nyomtatott kiadásának, a bártfainak, bécsinek és lőcseinek összefüggései a 3. (vagy 6.) sztemmával ábrázolhatók. A 31. sor szövege a következő: *Bá* Ki tégedet régen keserven kiáltott *Bé* Ki tégedet régen keresvén kiáltott *Lő* Ki téged keservesen régen kiáltott. Az elmondottak értelmében a keresvén – keserven szópárból a második állott a szerzői szövegben. (Szempontunkból nincs jelentősége, hogy *Lő* tovább módosított a sor szövegén.) A szövegmegállapítást a „lectio difficilior" törvénye is támogatja. A ritka keserven (=keservesen) szóra a NySz egyetlen példát sem hoz, Balassi viszont máshol is használja: Mely keserven kiált fülemile, fiát hogyha elszedi pásztor. (ItK 1974. 458.)

A *Csak bubánat...* kezdetű vers (ÖM 3. sz.) sztemmáját külső érvek alapján fentebb felállítottuk. A vers 7–9. sorát a *Balassa-kódex* így adja:

> Azert en szerelmem es gjőniőrűssegem mjert hagjal el engem,
> hogj vigaztaltatvan en nagj banatjmban latvan szep szemeljedeth,
> ó te fenjes napom mjre nem terjezted en felemis fènjèdeth.

Eckhardt a 8. sor *vigasztaltatván* szavát a másik két forrás alapján erre javította: *vigasztaltatnám*, de a sor így is értelmetlen marad. A *hogy* ebben a helyzetben nem jelenthet mást, mint ezt: ‚miként? hogyan?', nyilvánvaló viszont, hogy a szerelmes éppen a szép személy látásával vigasztaltana. A másik két forrásban a 8–9. sor sorrendje fordított, ami meg is oldja a problémát. A versszak valószínű szerzői szövege (néhány további javítással) ez lehetett:

> Azért én szerelmem és gyönyörüségem, mért hagyál el engemet?
> Ó te fényes napom, mire nem terjeszted én felém is fényedet,
> Hogy vigasztaltatnám én nagy bánatimban, látván szép személyedet?
> (ItK 1974. 454.)

Háromnál több nem autográf forrás esetén a leszármazási lehetőségek – s velük a nehézségek – megsokszorozódnak, de a módszer lényegében ugyanaz marad.

Előfordul, hogy egy mű nem-autográf forrásainak variánsai sem átdolgozással, sem kontaminációval, sem pedig a többszörös másolás során bekövetkezett torzulásokkal nem magyarázhatók meg. Ilyenkor –„ultima ratio"-ként – azt kell feltételeznünk, hogy maga a szerző dolgozta át a szöveget, és mindkét szerzői változat továbbhagyományozódott.

Balassi *Bocsásd meg Úristen...* kezdetű énekénél (ÖM 36. sz.) „a szövegek két családját különböztethetjük meg... A két énekcsoport közötti nagyszámú eltérés alapján arra kell gondolnunk, hogy e versnek két redactiója volt, s hogy két alapszöveggel kell számolnunk: az egyik ...a házassága alkalmával készített szöveg... Ezt a szöveget azután 1589-ben, versei összeírásának idején átjavította, s az így kialakult második redactiót írta be a maga kezével írt könyvbe."[66]

Valószínű, hogy a *Csak búbánat...* kezdetű versnek is két szerzői redakciója maradt fenn. Láttuk, hogy a versnek mindhárom nem-autográf forrása egymástól függetlenül a szerzői szövegre megy vissza. Az *E*-vel jelzett változatot 1579-ben másolták, *BK* szövege viszont Balassi 1589 júliusában összeállított, „maga kezével írt" verskötetén alapul. A verset Balassi 1577 után írta. Az erdélyi másoló – bizonyos Giróthi Pál – olyan másolási hibákat követett el, amelyek a szöveghez tapadó, aggályos másolónak mutatják (lásd fentebb a 147. lapon), tehát valószínűtlen, hogy a szöveget ő dolgozta volna át. (Pl. a 23. sor *Az én víg szivemet* szavait megismétli a következő sorban.) A változatok többsége nehezen volna magyarázható azzal, hogy a szöveg a sok másoláson keresztül romlott el. Nincs kizárva, hogy Giróthi Pál egy átdolgozott szöveget másolt le, de a valószínűség inkább amellett szól, hogy Balassi szerzői variánsaival állunk itt is szemben. (Néhány példa: 2 *BK* az most elhagyott engem *E* az elméne éntülem. 4 *BK* Ha néha hogy értek egyéb embereket *E* Ha mikoron értek kegyes embereket 11 *BK* Kik hogy ezideig be nem telhettenek *E* Ki hogy ezideig még meg nem lehetett stb.)

Balassi egyetlen fennmaradt autográf verskézirata ugyanis cáfolhatatlanul bizonyítja, hogy a költő átírta saját szövegeit. A negyedik epigramma utolsó sora az autográf kéziraton így fest (ÖM II, 125.):

wywl zöld bokoris, de nekem akoris, <go> dolgom chak gond, bu, ueszel

A kihúzott *go* betűk azt mutatják, hogy a *Balassa-kódex* szövegváltozata is a szerzőtől származik:

Uyúl zőld bokoris de nekem akor is gondom chak merő veszélj.

A SZÖVEGKRITIKA VISZONYA AZ IRODALOMTUDOMÁNYHOZ

A szövegkritika az irodalomtudomány egyik segédtudománya, de sikeres műveléséhez sokkal nagyobb mértékben van szükség az irodalomtudomány elvi kérdéseiben való jártasságra, mint más segédtudományokban. (Egy vízjel-repertórium összeállításához elegendő a szorgalom.) Kissé paradox módon a stilisztika vagy irodalomtörténet a gyakorlatban a szövegkritika segédtudománya lesz. Ugyanakkor a szövegkritikai munka rendkívül munkaigényes és eredményeiben nem nagyon látványos. Napokig tartó kollacionálás eredménye olykor egyetlen kijavított hiba. A kritikai kiadás erényei magától értetődőek, hibái szembeszökők. Mint Babits megfogalmazta: „Az *irodalmi* kritikát első sorban a művek jelességei érdeklik; ezek a pozitívumok; mennél jobb valamely mű, annál többet lehet beszélni róla; ami rossz, arról nem is érdemes szólni. Egészen másképp [!] van a *kiadás filológiai* munkájának kritikájával. Itt a jelesség maga a korrektség, a hibátlanság: sokszor szinte negatív valami;

szerény munka ez, mely nem nyit teret a dicséretre, s csupán hibáiban ad fogózót a szónak. Ilyen műmunka úgy legjobb talán, mint az asszony: ha legkevesebbet lehet beszélni róla."[67]

JEGYZETEK

[1] Roman Jakobson: *Fonológia és fonetika.* – R. J.: *Hang–jel–vers.* 2. kiad. Bp. 1972. 15.

[2] E. H. Gombrich: *Művészet és illúzió.* Bp. 1972. 187.

[3] Noam Chomsky: *A nyelvelmélet céljai.* – *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához.* Bp. 1971. 318.

[4] Lásd például Balassi Bálint kifakadását: „S nevetem azokot s búsulás nélkül sem szenvedhetem, akik akármi írásimot is elméjeknek csomós pórázára kötvén sok igéknek változtatásával (obruálván sensusit is) vesztegetik, fesletik, ízetlenítik..." (ÖM I, 381.)

[5] A szövegkritika kérdéseit rendszeresen tárgyaló tanulmányok sem mennek túl ezen a megállapításon, pl.: „Une faute est une variante dépourvue d'autorité." (Roger Laufer: *Introduction à la textologie.* Paris 1972. 58.)

[6] Lásd pl. Petőfi S. János Lotman-ismertetését: Helikon 1967. 516–7.

[7] Kanyó Zoltán: *Szövegelmélet és irodalomelmélet.* – *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI. A szöveg megközelítései.* Szerk. Telegdi Zsigmond és Szépe György. Bp. 1976. 169.

[8] Jozef Mistrík: *Egzakt módszerek a stilisztikában.* – *A nyelvtudomány ma.* Szerk. Szépe György. Bp. 1973. 463.

[9] Gyakrabban, mint a konkrét esetek indokolásából megállapíthatni, mert a textológus legtöbbször az intuíció által felismert megoldáshoz gyűjt utólag egzaktnak tűnő érveket.

[10] „für das Stilistische ist er [der Philologe] allein verantwortlich, und sein Gefühl hierfür zu vervollkommen, wird zeitlebens sein eifrigstes Streben bleiben müssen, auch wenn er einsieht, daß ein Menschenleben nicht ausreicht, um eine wirkliche Meisterschaft auf diesem gebiet reifen zu lassen." (Paul Maas: *Textkritik.* Leipzig 1950[2]. 10.)

[11] Weöres Sándor: *A vers születése.* – *Egybegyűjtött írások.* Bp. 1970. I, 210.

[12] A magyar szaknyelvben nincs külön szó, amely összefoglalóan jelölné a szöveg „hordozóit": kéziratokat, nyomtatványokat (vagy a kettő keverékét, pl. javított korrektúrát), hangszalagot stb. (A németek a „Zeuge" szót használják erre.) A kétértelmű „szövegforrás" szót egyéb híján használom.

[13] Codices Hungarici. I: *Jókai-kódex.* Bp.–Stockholm 1942. II: *Apor-kódex.* Kolozsvár 1942. III: *Guary-kódex.* Bp. 1944.

[14] Lásd például Vass Kálmán: *A kézírás vizsgálata.* Bp. 1973. (Az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet Tudományos Kiadványai.)

[15] *Juhász Gyula összes művei. Versek I.* S. a. rend. Ilia Mihály–Péter László. Bp. 1963. 339.

[16] Szenczi Molnár Albert: *Szent Biblia...utánna vettettec egyéb válogatott Psalmusok, innepi Enekec, és szokott lelki diczéretek...* Oppenheim 1612. – Trócsányi Zoltán: *Szenczi Molnár Albert zsoltárfordításának 1612. évi oppenheimi kiadásáról.* Magyar Könyvszemle 1913. 13–6. – *Szenczi Molnár Albert költői művei.* RMKT XVII/6. Bp. 1971. 425.

[17] Így a Szőke György tulajdonában levő példányban; ezúton is köszönöm Szőke Györgynek, hogy felhívta figyelmemet erre a hibára.

[18] A kísérő tanulmányt írta Kovács Sándor Iván. A fakszimile szövegét gondozta Varjas Béla. (Bibliotheca Hungarica Antiqua VI.)

[19] *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való Dialógus.* Az 1552. évi kiadás hasonmása. Bp. 1951.

[20] A fakszimile-kiadások kérdéseivel Szabó Dénes (Magyar Nyelv 1948. 128–132.) és Borsa Gedeon (Magyar Könyvszemle 1972. 393–5.) foglalkozott.

[21] Ennek eldöntéséhez korabeli nyilatkozatok is hozzásegíthetnek. Szenczi Molnár Albert például a szóvégi *k*-t *c*-vel jelölte, de csak azért, hogy csinosabb legyen a szedéskép: „...plurales nominativi et vocativi in *k* desinunt, pro qua elegantia causa in fine vocis plerumque *c* ponitur." (RMKT XVII/6. 409.)

[22] *A Müncheni Kódex 1466-ból.* Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt. Szerk. Nyiri Antal. Bp. 1972. – Lásd ismertetésemet: ItK 1972. 544.

[23] *A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve.* 1960–61. 195–204. – Közlésében szögletes zárójelbe tette a kéziraton áthúzott szövegrészeket.

[24] *Névtelen vár* (1877). S. a. rend. Harsányi Zoltán. Bp. 1965. 418. – Vö ismertetésemmel: ItK 1966. 498.

[25] *József Attila időmértékes verselése.* Bp. 1971. 45.

[26] A. Sauvageot: *A magánhangzók hosszúsága a magyar versmértékben. Balassa József-emlékkönyv.* Bp. 1934. 126–9.

[27] Nyugat 1928. május; kéziratos tisztázat a *Nem én kiáltok* Wallesz Lucának ajánlott példányában (PIM JA 910.); kéziratos tisztázat Szőke György tulajdonában. (ItK 1960. 482.)

[28] Szép Szó 1936. március; saját kezűleg javított gépirat (PIM JA 584.); a *Nagyon fáj* kötet nyomdai gépirata. (PIM JA 137/III/3.)

[29] „A kérdés gúnyos indulata e módon, ezzel a három kérdőjellel fölerősödött." (Magyar Nyelvőr 1970. 438–9.)

[30] Ceruzával írt, javított kézirat: PIM JA 268. Ennek géppel írt tisztázata: PIM JA 267. Mindkettő cím nélkül. *Kaland* című tintaírásos tisztázat Makainé József Etelka tulajdonában.

[31] A *Hát* után hiányzik a pont, nem pedig a *Minden szó M*-je hibás *m* helyett! A legtöbb kiadás hibásan közli.

[32] A nyomdai gépirat: PIM JA 137/III/16. – Szép Szó 1936. május. Ennek nyomdai kézirata: MTAK Ms 10714/2. (Horváth Tibor hagyatékából.) Kéziratos tisztázat: PIM V. 3718. (Gyömrői Edit ajándéka.)

[33] Török Gábor: *Lírai igefüggvények stilisztikája.* Bp. 1974. 146–168.

[34] PIM JA 1002/10.; Makainé József Etelka tulajdona.

[35] Az emlékiratok nyomtatott kiadásában a versidézetek a kritikai kiadásnak megfelelően ki vannak javítva. Vágó Márta: *József Attila*. Bp. 1975. 236.

[36] Löbl Dezső, Szép Szó 1938. 121–3.; Müller Lajos, *József Attila emlékkönyv*. Bp. 1957. 284.

[37] *József Attila válogatott levelezése*. S. a. rend. Fehér Erzsébet. Bp. 1976. – A fenti három idézet a 299–301. sz. levelekből való.

[38] Hankiss Elemér: *Az irodalmi mű: struktúra vagy modell?* Valóság 1970. 78–80.

[39] Németh G. Béla: *Még, már, most. József Attila egyik kései verstípusáról*. Alföld 1969. június, 64–76.

[40] Stoll Béla: *A Medvetánc előzménye*. Magyar Könyvszemle 1981. 238. – uő: *A Medvetánc kötetterve*. ItK 1977. 61–71.

[41] Horváth Károly: *A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata*. Bp. 1962. 12.

[42] A népszerű kiadásokban egyre gyakrabban jelennek meg szerzői változatok. József Attila-főváltozatokat már a kritikai kiadás szerkesztői, Waldapfel József és Szabolcsi Miklós is közöltek, magam ezek számát megsokszoroztam az általam szerkesztett kiadásban. (*József Attila minden verse és versfordítása*. Bp. 1980. 475–504.) Ady verseinek változatait a jegyzetekben közölte Láng József. Balassi verseinek legújabb kiadásaiban előbb Horváth Iván, majd az ő nyomán Varjas Béla tett közzé szerzői változatokat. (*Balassi Bálint összes versei a versek helyreállított eredeti sorrendjében*. Közzéteszi Horváth Iván, Újvidék 1976. – *Balassi Bálint összes versei és szép magyar comoediája*. Szerk.: Varjas Béla. Bp. 1981.)

[43] *József Attila összes versei és válogatott írásai*. Bp. 1938. 270–1.

[44] *József Attila összes verse*. Bp. 1950. 495.

[45] *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények 1*. S. a. rend. Szilágyi Ferenc. Bp. 1975. 67.

[46] Lásd például: *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*. Zürich 1961–1964. I–II. köt. – D. Sz. Lihacsov: *Tyeksztologija*. Moszkva–Leningrád 1962. – A szövegtörténet mint ízléstörténeti vagy eszmetörténeti stúdium tehát nem tartozik a szoros értelemben vett textológiához. Lásd a B. Buchstab, J. Prohorov és D. Lihacsov között lezajlott vitát: *A textológia problémái. I. rész. Vita a textológiáról a Szovjetunióban*. Bp. 1966. (Soksz.)

[47] Lényegében azt a szöveget követem (lerövidítve és néhány példával kiegészítve), amit Thordai János zsoltárfordításának jegyzeteiben adtam. (RMKT XVII/4, 587–592.) A példák nagyobb része Thordai zsoltáraiból való. A felosztás empirikus. A lélektani indítóokok rendszerezése: H. Schiller Pál: *A sajtóhibák keletkezésének pszichológiai oknyomozása*. Bp. 1931. (Klny. a Magyar Psychologiai Szemléből.)

[48] ItK 1966. 491–498., további példákkal. – E hibafajta műszava: homeoteleuton. A nyomdászok temetésnek nevezik.

[49] Fajcsek Magda: *Hagyományossá vált mondatképletek középkori és XVI. századi verseinkben*. Bp. 1942. 64–71, 83–87.

[50] *Archaikus versmondattani alakzatok a XVI. századi magyar költői nyelvben*. Acta Iuvenum 1972. 31–112. – *A versérzék modellezése*. ItK 1973. 380–397.

[51] *József Attila összes versei és válogatott írásai.* Bp. 1938. 334.

[52] Németh Andor: *A szélén behajtva. Válogatott írások.* Bp. 1973. 683.

[53] *József Attila összes versei és válogatott írásai.* Bp. 1938. 334–335. – Németh Andor nem egy ma már ismeretlen kézirat alapján közölte a szöveget, mint ezt a kritikai kiadás jegyzete (1955: II, 451.) sejteti, hanem ugyanannak a ceruzával írt fogalmazványnak az alapján (PIM JA 208.), amelyet a kritikai kiadás szerkesztői is használtak.

[54] Folklór szövegek speciális kiadási kérdéseire: Voigt Vilmos: *A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata.* Bp. 1974.

[55] *Írás és olvasás.* 2. kiad. Bp. [1938] 291.

[56] Az alább gyakran idézett Balassi-kiadások könyvészeti adatait a Bevezetés végén adtam meg. Cikkemre csak a lelőhely megadásával hivatkozom: *Szövegjavítások Balassi verseihez.* ItK 1974. 454–460.

[57] *Balassi Bálint összes versei a versek helyreállított eredeti sorrendjében.* Közzéteszi Horváth Iván. Újvidék 1976. 144.

[58] Eckhardt Sándor: *Balassa Bálint.* Bp. [1942.] 173–174.

[59] Babits: *i. m.* 292.

[60] Jozef Mistrík: *i. m.* 464–5. (8. sz. jegyzet.)

[61] Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: *A magyar nyelv története.* Bp. 1967. 434.

[62] Lásd a 22. sz. jegyzetet!

[63] A legmódszeresebben a több nem-autográf forrás problematikáját dolgozták ki.

[64] Vagyis a *recensio*; a szöveg értékelése az *examinatio*. (Maas *i. m.*, 5.)

[65] Klaniczay Tibor: *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához.* A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei XI, 265–338.

[66] Klaniczay: *i. m.* 314–316.

[67] Babits: *i. m.* 298.

*

Országos Széchényi Könyvtár

Stoll Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*, Bp., Tankönyvkiadó, 1987.

SZENTMIHÁLYI JÁNOS

A MAGYAR NEMZETI BIBLIOGRÁFIA
(RÉSZLETEK)

1. A RETROSPETÍV MAGYAR NEMZETI BIBLIOGRÁFIA

A/ A MAGYAR NEMZETI BIBLIOGRÁFIA KEZDETEI

A magyar írók műveinek első összefoglaló ismertetése a 18. század elején jelent meg. Nem mondhatjuk tehát, hogy a magyar nemzeti bibliográfia megvalósítása iránti kísérlet korai lenne. A nagy nyugati kultúrnemzetek művelődéstörténete majdnem kivétel nélkül szinte évszázadokkal korábban jegyez fel olyan kísérleteket, melyeknek célja számbavenni, lajstromozni a nemzet kultúrkincsének részét képező irodalom teljességét. Nagy szerepe volt ezeknek a jegyzékeknek létrejöttében annak is, hogy az állandóan fejlődő és gyarapodó könyvkereskedelem érdekei megkívánták annak feltárását, mi áll rendelkezésre, mi juttatható el a könyvvásárló közönséghez.

A 16. és 17. században nálunk Magyarországon könyvvásárló közönség nem alakulhatott ki; a török hódítás, a Habsburgok gyarmatosító politikája ezt megakadályozta. Az ország kulturális téren lemaradt a többi európai ország fejlődése mögött. Olvasóközönség hiányában tehát szinte természetes, hogy a nemzeti irodalom számbavétele sem vált a nemzeti bibliográfiák kialakulása idején – a 16. és 17. század folyamán – aktuális feladattá.

A kulturális elmaradottság, a hazai egyetemi élet fejletlensége arra késztette az értelmiségi pályára készülő fiatalok nagy részét, – különösen a Habsburg uralom alatt lévő országrészek vallási üldözésnek is kitett protestáns fiataljait – hogy külföldi egyetemeken végezzék tanulmányaikat.

A fejlettebb kultúrájú nyugati országokkal létrejött ilyen kapcsolat járult hozzá ahhoz, hogy megszülessen az a mű, melynek célja a magyar irodalom alkotásainak számbavétele, vagyis egy retrospektív nemzeti bibliográfia megalkotása.

E mű szerzője Czvittinger Dávid. Czvittinger életéről nem sokat tudunk. Feltehetőleg 1673 és 1680 között született Selmecbányán. Családja nemesi család, atyja városi tanácsbeli, aki fiát igen gondos nevelésben részesítette.

Czvittinger középiskoláinak elvégzése után németországi egyetemeken tanult. Járt Berlinben, Strassburgban, Tübingenben, és valószínűleg 1701 körül került Altdorfba. Itt kötött barátságot Moller Dávid pozsonyi születésű egyetemi tanárral, és ez a barátság minden bizonnyal nagy hatással lehetett rá.

Egyetlen munkáját, az első művet, mely a magyar írók műveit rendszeresen lajstromozza, a *Specimen Hungariae literatae*t itt Altdorfban írja Moller Dávid és más tudós barátai ösztönzésére.

Az indokokat, melyek Czvittingert műve megírására késztették, könyve előszavában világosan kifejti: Minden nemzetnek vannak férfiai, kik az írók neveit, életét, a róluk mondott véleményeket összegyűjtötték és kiadták. Csak Magyarországon nem akadt még senki, aki erre vállalkozott volna. Nagy hatással volt rá az, amit Jacob Friedrich Reinmann *Versuch einer Einleitung in die Historiam Literariam* (Bevezetés egy irodalomtörténetbe) c. munkájában írt: „Ki tud nekem valamit a magyar írókról és a magyar irodalomról mondani? Nem ismerek senkit, akihez utasíthatnálak. Azt hiszem eddig nem akadt senki, aki erről írt volna és alig hiszem, hogy van olyan ember, aki képes lenne erről írni, hiszen a magyarok eddig többre becsülték az ügyes lovat és a fényes kardot, mint az érdekes könyvet."

Czvittinger tehát részint véget akart vetni azoknak a panaszoknak, melyeket a magyar irodalomtörténet hiánya miatt emeltek, részint bizonyítani kívánta, hogy nekünk is vannak íróink.

A Rákóczi-szabadságharc idején külföldön tartózkodó diák részéről tehát hazafias, a szabadságharcot támogató cselekedetnek is tekinthető egy, a magyar szellemi élet fejlettségét bizonyító mű megalkotása; figyelembe kell vennünk azt is, hogy ebben az időben a közkézen forgó lexikonok, történeti munkák, a fejlődésnek induló napisajtó cikkei Rákóczi szabadságharcát rablóhadjáratként igyekeztek feltüntetni.

Czvittinger műve a kor szokásának megfelelően bio-bibliográfia. Mintegy 250 írót sorol fel, röviden közli az író életrajzi adatait és az író által írott művek címének leírását. Az egyes életrajzok – mint ahogy azt Czvittinger művének ismertetői kivétel nélkül állítják – sem az irodalomtörténet, sem az irodalomkritika szempontjából nem bírnak értékkel. Igen bőkezűen bánik dícséretekkel, néha jelentéktelen írókat magasztal, neves írókról pedig megfeledkezik.

A magyar írók közül például kihagyta Komjáti Benedeket, Ilosvai Pétert, Tinódi Sebestyént, Batizi Andrást, Pesti Gábort, Erdősi Jánost, Zrínyi Miklóst, Listius Lászlót, Gyöngyösi Istvánt stb.

Ítéletére jellemző, hogy Bulyovszky Mihályról pl. a legmagasztalóbb szavakat írja, míg Apáczai Csere Jánost három sorban intézi el; életrajzát nem közli, megelégszik műveinek hiányos felsorolásával.

Mivel Czvittinger célja a külföldiek előtt bebizonyítani, hogy Magyarország mennyi kiváló embert adott a világnak, a *Specimen* az írók életrajzain kívül egyes neves történeti személyiségek életrajzát is közli. Így megtaláljuk benne a Báthoriak, Apafi Mihály stb. életrajzát is. Czvittinger azonban nemcsak az író fogalmát értelmezi rendkívül liberálisan, hanem a magyar nemzetiséghez való tartozást is. Így kerül egy magyar bio-bibliográfiai felsorolásba Szent Jeromos, csak azért, mert egyesek szerint Pannónia és Dalmácia határszéli vidékén született; IV. János pápa, mert dalmáciai születésű.

A *Specimen*t kiegészíti a *Bibliotheca scriptorum qui extant de rebus Hungaricis* (A magyarok dolgaival foglalkozó írók könyveinek jegyzéke), az első olyan bibliográfia, mely a Magyarországra vonatkozó hazai és külföldi irodalmat rendszeresen ismerteti. Az anyagot három főcsoportba (classis) sorolja. Az első főcsoport a Magyarországnak és tartományainak történetével és földrajzával foglalkozó műveket tartalmazza. A második főcsoportba azok a művek tartoznak, amelyek nem teljes egészükben foglalkoznak Magyarországgal,

hanem amelyekben csupán egyes részek, fejezetek magyar vonatkozásúak. A harmadik csoport a Magyarországgal szomszédos népek történetére, földrajzára vonatkozó műveket tartalmazza.

A *Specimen* 1711-ben jelent meg Frankfurtban. Czvittinger a művet külföldi tartózkodása idején állította össze, kizárólag a külföldön, illetve Németországban található irodalomra szorítkozhatott. Ez hiányainak, hibáinak egyik fő forrása. Ezenkívül Czvittinger nem volt tudós természet. Barátságot tartott tudósokkal, ezt bizonyítják azok a hozzá intézett üdvözlő versek, melyeket az altdorfi egyetem rektora, Zeltner, továbbá az egyetem több professzora hozzá intézett és melyeket a *Specimen* elején le is közölt. A *Specimen*en kívül mást nem is írt. E mű megírása nyilván sok költséget okozott számára, és talán ezért került az adósok börtönébe, ahonnan 1713-ban megszökik és hazatér. 1743-ban halt meg Selmecbányán, mint jómódú bányapolgár és házbirtokos.

Annak ellenére, hogy a könyvkereskedelem még mindig nem lépett fel azzal az igénnyel, hogy elkészüljön a forgalomban levő magyar könyvek rendszerező lajstroma, – minek egyszerű és nyilvánvaló oka, hogy a könyvek rendszeres árusítása Magyarországon csak sokkal később kezdődött el – Czvittinger példáját gyors egymásutánban követték közvetlen utódai. Ezek között a legelső Spangár András jezsuita szerzetes (1678–1744) volt. *Magyar Bibliothéka* címen egy Czvittingeréhez hasonló jellegű összeállítást szerkesztett a magyar írókról és műveikről. Ez az összeállítás kiadásra nem került. Kézirata elveszett. Spangárt is az indította írásra, ami Czvittingert; a gyakran hangoztatott panasz, hogy a magyar irodalom szegény, amit ő meg akart cáfolni. Művének nagy hibája, hogy teljesen Czvittinger művén alapul, aminek következtében neves írók kimaradtak az összeállításból, a felsoroltak méltatása pedig igen megbízhatatlan. Állítólag megírta műve folytatását az *Új magyar Bibliothéká*t is, ennek kézirata azonban nem került elő napjainkig. Ebben a műben, egyesek megállapítása szerint több volt a kritika.

Spangár műve azért jelentős, mert Czvittinger latin nyelvű műve után közvetlenül magyar nyelven íródott. Rotarides – a magyar irodalomtörténet-írás egyik megalapítója – szerint Spangár összeállítása Szentiványi Márton egyik ún. katalógusának fordítása volt. Ez azonban nem látszik valószínűnek, hiszen Spangár egyéb műveiben erről az elkészült bibliográfiai összeállításról, mint teljes és alapos munkáról beszél.

Ugyancsak kéziratban maradt az erdélyi származású Schmeizel Márton *Bibliotheca Hungarica sive de scriptoribus rerum Hungaricarum commentatio litterario-critica* (Magyar könyvtár azaz a magyar tárgyakról írók irodalmi–kritikai méltatása.) Ezen munkán szerzője haláláig (1747) dolgozott. Rotarides ugyancsak nagy dícsérettel emlékezik meg erről a munkáról, melynek kézirata szintén nem került még elő.

A nemzeti bibliográfia hiányait néha pótolhatja egy teljességre törekvő gyűjtemény katalógusa is. Sajnos ilyennel sem rendelkezünk még a 18. század folyamán sem. Az előbb említett Schmeizel Márton a hallei egyetem tanára volt. Hazájához hű tudós ember létére szorgalmasan gyűjtögette a magyar és magyar vonatkozású könyveket. Halála után a hagyaték egy részét képező könyvtár eladásra került. Ebből az alkalomból, tehát kereskedelmi célból elkészült a birtokában lévő könyvek katalógusa, mely sok magyar és magyar vonat-

kozású művet sorol fel. (*Index Bibliothecae* stb.) Ha a magyar nemzeti bibliográfia kezdeteiről beszélünk, ezt a katalógust nem hagyhatjuk megemlítetlenül.

Azok közül, akik Czvittinger nyomdokain haladtak, messze kiemelkedik Bod Péter (1712–1769). Bod Péter református lelkész volt Erdélyben. Bethlen Kata házi papja lévén megismerte annak hatalmas méretű könyvtárát, melyről jegyzékeket is készített. E könyvtárban igen sok volt az ún. hungaricum. Az 1747-i katalógus szerint 11 olyan magyar mű volt benne, mely ma már csak egy példányban ismeretes, négynek a címét pedig csak a katalógus alapján ismerjük. E könyvtár gondozása szolgálhatott indítékul egy új bio-bibliográfia megírásához. Bod Péter *Magyar Athénás*a Nagyszebenben 1766-ban jelent meg. Ez a mű is bio-bibliográfia, mely a szerzőket, kiknek életét és műveit ismerteti, betűrendben sorolja fel.

Az előszó tanúsága szerint főleg azokkal a tudósokkal foglalkozik, akik a 16–17. században éltek. Czvittingerrel ellentétben a vallás tekintetében elfogult és szívesen hagy ki katolikus írókat. Nem mentes a sovinizmustól sem. Az előszó szerint felvett néhány nemzetiségi írót is, de csak olyanokat, akik szerinte jó hazafiak és akiktől nem kell sajnálni a „magyar nevezetet". Külföldi mintára néhány élő író munkásságát is ismerteti, továbbá elsőízben szerepelnek nála nőírók is.

Bibliográfiai jelentősége abban áll, hogy a régi magyar irodalom néhány termékének címét számunkra fenntartotta. Könyvészeti leírásai részletesek és ott, ahol autopszia alapján írja le a könyvet, megbízhatók is. A magyar irodalomról alkotott képe elég szegényes. Felemlíti ugyan azoknak az íróknak egy részét, kiket Czvittinger elfelejtett megemlíteni, mint például Zrínyit, vagy Gyöngyösit, de Balassiról például mindössze 4 sort ír.

A *Magyar Athénás* az írói életrajzok felsorolása után közöl egy 20 csoportból álló bibliográfiát, melynek címe: *Magyar könyvek, melyek bizonyos matériákról írattak és adattak világra.* A 20 szakcsoport közül 17 vallásos tárgyú.

Alig tíz esztendővel Bod Péter *Magyar Athénás*ának megjelenése után, – 1775-ben – jelenik meg Horányi Elek piarista (1736–1809) latin nyelvű életrajzi összeállítása a magyar írókról, melynek címe: *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum.* Horányiról Szinnyei József az életrajzi lexikonban többek között a következőket írja: „1767-ben beteljesült rég óhajtott vágya és a bölcselkedés tanára lett Vácon. Ekkor forduló pontra jutott életében és tudományos működésében, ti. a külföldnek nemzetünk iránt tanúsított szemrehányásait, hogy a tudományokban járatlanok és hátramaradottak vagyunk, szívére vévén és hogy megcáfolja, a hazai történelmet, különösen az irodalomtörténetet választá tudományos kutatásainak tárgyává s a Memoria Ungarorum c. nagy munkájának tervét készíté el." Mint látjuk, írók irodalmi alkotásainak rendszeres ismertetésére még mindig az készteti a magyarországi és magyar vonatkozású írott emlékek gyűjtőit, hogy bebizonyítsák, Magyarország hátramaradottságának oka nem az, hogy szűkölködik tudósokban, írókban, hanem a reá nehezedő gyarmati elnyomás. Czvittinger és Bod Péter után Horányi Eleknek sikerült a leginkább teljes képet adni a magyar írók életéről és műveiről. Nagyszabású művében, melynek anyagát itthon és külföldön gyűjtötte, mintegy 1200 írót sorol fel, tehát 700-zal többet, mint Bod Péter. Horányi művében főleg az életrajzi adatok pontos megállapítására törekedett, és kevesebb gondot fordított a könyvek címének pontos leírására. Ítéletei nem megbíz-

hatók. Czvittingerhez hasolóan bőkezűen bánik a dícsérettel. Vallási elfogultsággal nem vádolható, Gulyás Pál szerint „csak az unitáriusokkal szemben veszíti el objektivitását".

Horányi művét kedvezően fogadták külföldön. Ez némiképpp igazolja azt is, hogy miért írt latin nyelven. A kedvező fogadtatáson felbuzdulva hozzáfogott a mű kiegészítéséhez, ill. a mű bővített kiadásának közrebocsátásához. 1792-ben jelent meg a kiegészített mű, a *Nova memoria Hungarorum*... első kötete. A mű azonban csonka maradt, több kötet nem jelent meg belőle.

A 18. század második felét általában a magyar könyvkultúra és könyvkultusz egyik virágzási korának tekintik. A magyar irodalom megújhodása, Bessenyei fellépése is erre a korszakra esik. Ha késve is, kialakul a városokban a könyvvásárló közönség; főurak nagy könyvtárakat alapítanak. Fellendül a könyvkereskedés, a könyvnyomdászat. A nemzeti bibliográfia hiányát tehát némiképp pótolják azok a könyvjegyzékek, amelyeket egyes nyomdák adnak ki. Az egyetem nyomdája előbb Nagyszombatban, majd az egyetem Budára költözése után Budán könyvkereskedést is tart fenn. A nyomda a 18. század utolsó évtizedétől kezdve rendszeresen ad ki könyvjegyzékeket, melyek azonban csak a nyomda saját termékeit tüntetik fel. 1799-ben megjelenik a nyomda általános katalógusa, a *Catalogus generalis*, mely a nyomdának még forgalomban lévő termékeit foglalja pontos és felhasználható jegyzékbe. A retrospektív nemzeti bibliográfia későbbi összeállítóinak ezek a jegyzékek fontos forrásként szolgáltak.

Ebben az időben már egész könyvtárak is eladásra kerültek. Az árverési katalógusok is sokszor tartalmaznak olyan bibliográfiai adatokat, amelyek a nemzeti bibliográfia összeállítása szempontjából fontossággal bírnak. Ilyen fontos bibliográfiai forrásnak tekinthető az a katalógus, melyet Pray György állított össze abból az alkalomból, hogy az Egyetemi Könyvtár 1784-ben árverésre bocsátotta értékes másod-, vagy többespéldányait. E katalógus 1189 tételt sorol fel. A többespéldányok a feloszlatott szerzetesrendek könyvtáraiból kerültek az Egyetemi Könyvtár birtokába. Ebben az időben – a 18. század végén, a 19. század elején – , amikor már kifejlődött a könyvkereskedelem, a városi polgárság és a főurak igénye a könyvek iránt állandóan növekedő tendenciát mutatott, már nemcsak az tette szükségessé a magyar irodalmi termékek rendszerező nyilvántartását, hogy a külföld meggyőződhessen arról, hogy Magyarország kulturálisan nem elmaradt ország, hanem a nemzeti bibliográfia megalkotása hazai szükségleteket is hivatva volt kielégíteni. Így tehát Horányi Elek latin nyelvű műve már nem volt alkalmas arra, hogy ezeket az igényeket kielégítse; nem csupán rendszere miatt, mely alkalmas lehetett egy életrajzi gyűjtemény felépítésére, azonban a szorosabb értelemben vett bibliográfia igényeit nem tudta kielégíteni.

Sándor Istváné az érdem, hogy a korábbi adatgyűjtő irodalom gazdag anyagát helyes bibliográfiai érzékkel feldolgozta és rendszerbe foglalta. Művét, a *Magyar Könyvesház*at már kortársai is egy tüzetesebben kidolgozandó magyar nemzeti bibliográfia alapjának tekintették és Sándor Istvánt jogosan nevezik az első magyar bibliográfusnak.

B/ SÁNDOR ISTVÁN ÉS A *MAGYAR KÖNYVESHÁZ*

Sándor István 1750-ben született a Nyitra megyei Lukán. Előkelő nemesi család tagja, mely család a gróf Sándor családdal rokon, honnan a híres lovas, gróf Sándor Móric is származott.

Sándor István iskoláit a nyitrai piaristáknál és a nagyszombati jezsuitáknál végezte. Szüleit korán elvesztette és idősebb testvérei gyámsága alá került. Az állandó családi pereskedések életét elkeserítették; emberkerülő – és mivel nyilván családja nőtagjai sok keserűséget okozhattak neki, nőgyűlölő is lett. Legalábbis erre utal az, hogy amikor lukai kastélyát újjáépítette, a bejárati ajtó felett réztáblát helyezett el, melynek szövege a következő: „Jaj annak a háznak, hol tehén bikának jármot vethet nyakába. Renovavit Stephanus Sándor 1778". A gazdálkodás iránt nem sok hajlamot mutatott. Vonzotta azonban az irodalom. A hazai irodalom pártolójának ismerték, és a magyar nyelvre és történelemre vonatkozó fontosabb munkákat könyvtára számára beszerezte. 1784-ben Bécsbe költözik, hogy Bessenyeiék közelében lehessen. Egész fejlődésére nagy hatással volt Révai Miklóssal kötött barátsága. Egyik fő élvezete az utazás volt, és első nyomtatásban megjelent munkája – egy jelentéktelen fordítást nem számítva – Révai Miklós közbenjöttével az ő javításaival jelent meg 1791-ben Győrött: *Jelki András történetei*. Ugyanebben az évben indítja meg *Sokféle* c. sorozatát.

A magyar irodalomtörténet a *Sokfélé*t általában folyóiratként tartja nyilván. E megjelölés azonban nem egészen helytálló, hiszen Sándor István a *Sokféle* minden egyes kötetét elejétől végig önmaga írta. Az 1796-ban megjelent 3. kötetben már kitűnik, hogy széleskörű bibliográfiai ismeretekkel rendelkezett Sándor István. E kötetben ugyanis 105, 16. századbeli magyar könyv címét közli „amint azokat följegyezte leginkább könyvtárakban nyert tapasztalatai alapján".

Szinnyei József *Az első magyar bibliographus* (Bp., 1901.) c. munkájában a következőket írja: „Sándor István hazafisága s a magyar irodalom iránti kiváló szeretete már évek előtt munkáiból és összes levelezéseiből kitűnik. Mint irodalompártoló és könyvgyűjtő is igyekezett a magyar irodalmat minden részletében megismerni s annak ismeretét hazánkban minél inkább terjeszteni. Irodalomtörténetünket latinul írták, bibliográfiánk, mely annak alapjául szolgálhatott volna nem volt, kivévén néhány könyvárusi jegyzéket, mely korántsem volt alkalmas irodalmunk megismertetésére. Sándort az indíthatta azon eléggé nem dícsérhető gondolatra, hogy magyar bibliográfiát állítson össze". Hogy mennyire helytálló Szinnyei József megállapítása, mutatja az, hogy Sándor István a bécsi *Magyar Hírmondó* 1799. december 6-i számában arról ír, hogy néhány nemrégen megjelent Magyarországot ismertető német könyv azt állítja, hogy Magyarországon nincs ötvennél több író, és cáfolatképpen közli az élő magyar írók betűrendes névsorát.

A *Sokfélé*ben közölt összeállítás a 16. századbeli magyar írókról, a bécsi *Magyar Hírmondó*ban közölt jegyzék az élő írókról, tehát már utalnak arra, hogy Sándor István készül a feladatra, a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia összeállítására.

Műve a *Magyar Könyvesház*, teljes címén: *Magyar Könyvesház, avagy a magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerint való rövid említésük*, 1803-ban jelent meg Győrött Streibig József kiadásában.

Az előszóban Sándor István megmagyarázza műve címét, melyet a régiek „bibliotheca"-jának értelmezése szerint jelölt meg *Könyvesház*nak.

A *Könyvesház* nem bio-bibliográfia, vagyis az előzőekben megemlített régebbi összeállításokkal ellentétben a könyvcímeket nem a szerzők életrajzai keretében, hanem a megjelenési évek szerint csoportosítja. Az egy éven belüli csoportosítás alapja a könyv megjelenési helye. E beosztás alkalmas arra, hogy tiszta képet adjon arról, hogy egy éven belül hol, milyen könyvek jelentek meg.

A *Magyar Könyvesház* formáját tekintve tehát igazi retrospektív nemzeti bibliográfia. Ami tartalmát illeti, úgy annak két döntő hiányossága van. Az egyik az, hogy – bár Sándor István nagy szorgalommal gyűjtötte az anyagot és teljességre is törekedett – a feldolgozott anyag igen hiányos. A 16. századból 198, a 17.-ből 778, a 18. századból pedig 2645 művet sorol fel. A későbbi retrospektív bibliográfiák – Szabó Károlyé és Petrik Gézáé – ennél lényegesen több magyar művet tártak fel. A másik hiányosság címleírásainak pontatlansága, illetve egyenetlensége. Sándor István nemzeti bibliográfiája csak kis részben elsődleges nemzeti bibliográfia. Sok könyvcímet más rendelkezésre álló jegyzékből vett át. „A könyvcímeket úgy adta, amint találta, hol hosszabban, hol rövidebben; így a halotti gyászbeszédeket igen röviden. A *Magyar Könyvesház* könyvcímei jelenleg már teljesség dolgában könyvárusi katalógusaink rövid könyvcímeivel sem állnák ki a versenyt." – állapítja meg erről Szinnyei József. Nagyrészt másodlagos bibliográfia lévén a *Magyar Könyvesház* nem közli a kiadók nevét, és a könyv terjedelmét sem tünteti fel, ami pedig a modern értelemben vett bibliográfia, különösen pedig a nemzeti bibliográfia egyik legfontosabb formai követelménye.

A *Magyar Könyvesház* tehát ma csupán történeti értékkel rendelkezik. Ezen értéke azonban kimagasló, mert hiányosságai ellenére – melyeknek Sándor István maga is tudatában volt – a retrospektív nemzeti bibliográfia megalkotásának, sikeres kísérletének tekinthető. Megjelenése idején az írók, irodalommal foglalkozók örömmel fogadták, bár többen már akkor is rámutattak a mű hibáira is.

Sándor István 1815-ben halt meg.

C/ A RETROSPEKTÍV NEMZETI BIBLIOGRÁFIA MEGALKOTÁSÁRA IRÁNYULÓ TÖREKVÉSEK A *MAGYAR KÖNYVESHÁZ* MEGJELENÉSE UTÁN

Sándor István kezdeményezése, bár művének hibái, hiányosságai nyilvánvalók voltak, hosszú ideig nem talált követőkre. Mindössze néhány kísérletről tudunk. Az igény a jól használható, teljességet nyújtó retrospektív nemzeti bibliográfia iránt nem csökkent ugyan, de a nemzeti öntudatra ébredés, az irodalom fellendülése úgy látszik nem volt elegendő

erejű ahhoz, hogy a retrospektív nemzeti bibliográfia korszerű, jól használható formában létrejöjjön. A kísérletek és tervezgetések közül elsősorban megemlítendő Kovachich Márton Györgynek az egyetemi könyvtár őrének és fiának, Kovachich Györgynek, a levéltár igazgatójának 1814-ben kiadott *Planum egy tökélletes Magyar Bibliografia és Szókönyv iránt* c. tervezete. A tervezethez Döbrentei Gábor írt előszót. A tervezet célul jelöli ki egy olyan nemzeti bibliográfia összeállítását, mely magában foglal betűrendbe szedve minden olyan magyar nyomtatott könyvet, melyet a könyvnyomtatás feltalálása óta a 18. századig kiadtak.

Az anyaggyűjtést a következőképpen képzelték el: 1. A nyilvános könyvtárakban lévő magyar könyvek számbavétele. 2. Felszólítják a magánosokat, hogy a birtokukban lévő magyar könyveket írják le és küldjék be annak a „főtársaságnak", mely a bibliográfiát szerkeszti. A tervezet a címleírásra vonatkozóan igen részletes szabályzatot tartalmaz, melyet még ma is korszerűnek kell tartanunk. Modern gondolkodásra vall az is, hogy a könyvek címleírását nem jegyzékben, hanem különálló cédulákon kérték.

Utasításaik szerint a könyvek címét az első szótól az utolsóig kell külön-külön lapokra feljegyezni. E leírásokhoz járulnának a könyvek formátumára és terjedelmére vonatkozó adatok, valamint, ha a címleírásból nem derül ki, hogy ki volt a kiadójuk, vagy a nyomdászuk, a feltételezett kiadó, vagy nyomdász megjelölése. Felszólítják az adatszolgáltatókat, hogy megvizsgálva a könyv tartalmát az íróra és esetleges munkatársaira vonatkozó jegyzeteket is vezessék rá a cédulákra, valamint a munka tartalmi felosztását, sőt azt is, hogy vajon a cenzúra engedélyével, vagy anélkül jelent-e meg a könyv. A könyvárusi jegyzéket a tervezet készítői csak abban az esetben kívánták figyelembe venni, ha a könyv sehol sem található. A beérkezett cédulákat a nagyobb könyvtárak könyvtárosai vizsgálták volna felül és osztották volna be.

Abafi Lajos 1876-ban a *Magyar Könyvszemlé*ben a tervezetről írott ismertetését így fejezi be: „ a »Plánum«, mely igen szépen ki volt cirkalmazva, de egyáltalában kivihetetlen volt ily alakban; amint hát csakugyan annak maradt, ami kezdetben volt: pium desiderium [jámbor óhaj]".

1832-ben újabb retrospektív nemzeti bibliográfia megalkotását célzó felhívás jelent meg a *Magyar Kurir*ban. Ennek szerzője Jankovich Miklós (1773–1846). Jankovich Miklós, Sándor Istvánhoz hasonlóan a tudomány és irodalom barátjává szegődött előkelő középnemes volt. Gyermekkorában Cornides Dániel volt tanára, aki felkeltette benne az irodalom iránti érdeklődést. Szenvedélyesen gyűjtötte a magyar irodalom emlékeit, a történelmi ereklyéket. 1836-ban az országgyűlés 125.000 forintért megvette a nagyon értékes gyűjteményt a Magyar Nemzeti Múzeum számára. A gyűjteményben 63.000 kötet könyv volt, ebből 50.000 hungarica.

Az 1832-ben kibocsátott felhívásban tudatja a közönséggel, hogy *Közönséges magyar könyvtár 1533–1830.* címmel két vaskos kötetben kiadni szándékozik az általa gyűjtött minden önálló magyar nyomtatvány leírását, az Ebert féle bibliográfiai lexikon mintájára. Közli, hogy a leírást és szerkesztést már megkezdette és hogy eddig mintegy 30.000 hungaricát írt le. A munka megjelenését a közönség pártolásától tette függővé, e pártolás azonban elmaradt.

A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia megalkotására irányuló kísérletek közül talán a legértékesebb a legtöbbet vitatott Kertbeny Károlyé. Kertbeny Károly Mária (1824–1882), igazi nevén Benkert Károly hányatott életéről, fantasztikusnak minősített bibliográfiai terveiről sok szó esett a múltban. Kétségtelenül kapkodó, ideges egyéniség volt, sok olyasmihez fogott, aminek véghezviteléhez nem volt meg az ereje. Amit róla a múltban írtak (Gulyás Pál, Abafi Lajos stb.), az nem egyéb, mint egyéniségének lebecsülése, a dilettáns iránti megvetés kifejezése. Múltbeli méltatói megfeledkeznek azonban arról, hogy Kertbenyt igazi, önzetlen lelkesedés fűtötte, célja – ha ezt nem is szolgálta nagy tehetséggel – mégiscsak az volt, hogy összegyűjtse, feltárja mindazt, amit magyar nyelven írtak, ami Magyarországon nyomtatásban megjelent, amit külföldiek Magyarországról írtak. Ugyanakkor fáradhatatlanul tevékenykedett a magyar irodalom érdekében és minden igyekezete az volt, hogy annak külföldön elismerést szerezzen. E két cél érdekében kevesen dolgoztak nála lelkesebben.

Életének külső körülményei híven tükrözik törekvéseit. Bécsben született, apja német színész, aki családjával 1826-ban, mint a pesti német színház tagja Pestre költözött. Már gyermekkora is hányatott volt. Iskoláit Bécsben, Pesten, Egerben végezte, kora ifjúságában nagybátyjával Konstantinápolyban is jár. 14 éves korában lesz könyvkereskedő-tanonc előbb Győrött, majd Pesten Heckenast Gusztáv könyvkereskedésében. Itt Heckenast boltjában ismerkedik meg a magyar irodalom akkori nagyjaival, itt válik a magyar irodalom lelkes és valóban odaadó hívévé. 1842-ben Németországba megy, itt is könyvkereskedőknél van alkalmazásban, de hamarosan hátat fordít a foglalkozásnak és beáll katonának. Alig egy évig tart katonáskodása. 1843-tól német irodalommal foglalkozik Pesten. 1845-ben ismerkedik meg Petőfivel. Életéről a továbbiakban így számol be Szinnyei József a *Magyar írók élete és munkái*ban: „K. érezni kezdé tanulmányainak hiányosságát és miután rendszeres felsőbb iskolai nevelésben nem részesülhetett, korábbi idők hibáit önképzés által iparkodott helyrepótolni, ezért hosszú utazásra szánta rá magát. 1846. máj. 6. kezébe vette a vándorbotot és öt forinttal zsebében megindult a nagy útnak. ... Megfordult majd minden nevezetes olasz városban és itt tartózkodása alatt az irodalom és művészet több férfiai körében, a nyilatkozó részvét és kíváncsiság által ösztönözve, mindinkább megérett benne a gondolat, a magyar irodalom közvetítőjévé lenni a más nyelvű külföld irányában". Élete a későbbiekben a hányattatás, a nyugtalanság éveit jelentik. Svájcban, majd Franciaországban él. Megismeri a politikai, művészeti és irodalmi élet legnevezetesebb személyeit. Londonban is megfordul, ahol szorgalmas olvasója a British Museum könyvtárának. 1848 Berlinben találja, ahol aktívan részt vesz az ottani márciusi mozgalmakban. Weimarban Liszt Ferenc baráti köréhez tartozott. A magyar szabadságharc idején mint hírlapíró a magyar ügy szolgálatába áll. Mint Szinnyei írja: „Minden lépten-nyomon látta külföldön a homályt, mely hazai viszonyainkat illetőleg el volt terjedve. Hivatásának és erélyének öntudatában K. a közvetítői munkához fogott és fáradozásainak legnagyobb jutalmát abban látta, hogy működése figyelmet ébreszt". 1849-ben adja ki első Petőfi-fordításait. Németországi hányattatásai után visszatér. Az osztrák-német határon elfogják és Bécsbe szállítják, később azonban szabadon bocsátják. 1852-ig marad Bécsben, ahol most már apja halála után családjáról is gondoskodnia

kell. Visszatér Pestre, ahol idejét nagy tervének, a magyar nemzeti bibliográfia szerkesztésének szenteli.

Saját állítása szerint már a negyvenes évek elején, amikor Heckenast könyvkereskedésében volt alkalmazva, céljának tekintette egy általános magyar könyvészet megalkotását. Most visszatérve Pestre végre munkához látott, és 1854-ben kész tervvel lépett fel. Ez a terv szerény, reális és valóban könyvkereskedői és művelődéstörténeti szükségleteket volt hivatva kilégíteni. Az 1848–l853 évek könyvészetét szándékozta kiadni s azt évenként évkönyv alakjában folytatni. Kiadót erre azonban nem talált. Külföldről érkezett ugyan 120 előfizető (Németországból, Angliából, Svédországból, Franciaországból, Olaszországból), többek között Liszt Ferenc, Alexander Humboldt, Jacob Grimm, Bettina von Arnim stb. megrendelték a soha kiadásra nem kerülő művet.

Kertbeny előfizetési felhívására rendeléssel válaszoltak a nagy külföldi könyvtárak is. Annak ellenére, hogy a magyar szellemi élet akkori vezetői szintén kedvezően fogadták a tervet, az előfizetők száma csekély maradt, és így kiadót a műre nem talált – ami akkori viszonyainkra, akkori kapitalistáink kapzsiságára igen jellemző.

A kudarc nem kedvetlenítette el Kertbenyt. A következő évben a *Pesti Napló* újabb előfizetési felhívását közli. Ezúttal az 1800–1854. évek könyvészetét kívánja kiadni. E felhívás szabatosan meghatározza, hogy Kertbeny fogalmazása szerint mi tartozik a nemzeti bibliográfia által ismertetendő nyomtatványok közé: „minden, bármely nyelven, akár Magyarországon nyomtatott, akár külföldön megjelent, de tartalmuk, szerzőjük, kiadójuknál fogva Magyarországra vonatkozó könyv". E bibliográfia kiadására akadt ugyan vállalkozó Számvald Gyula személyében, mivel azonban ez az előfizetési felhívás is sikertelen volt, a kiadó visszalépett.

1855-ben Kertbeny megint Bécsbe költözik. 1859-ben innen is tovább vándorol és teljes 16 évet tölt külföldön. Bibliográfiai terveit itt sem adja fel, sőt egyre nagyobb szabású tervekkel lép fel. Genfben anyagi helyzete kissé megerősödik és 1862-ben távol a hazától újabb, még nagyobb szabású tervvel lép a nyilvánosság elé. Tervezett művének címe: *A magyar könyvészet kézikönyve 1473–1863.* A tervezet szerint a mű kilenc kötetből állt volna, mely három osztályra tagolódik. Első osztály: *Magyar nemzeti könyvészet 1533–1862.* Ez három kötetből állt volna. 1. *A világirodalom a magyarban, s a magyar a világirodalomban.* 2. *Magyar nemzeti irodalom 1535–1863.* 3. *A magyar tudományos és közhasznú irodalom.* A második osztály összefoglaló címe: *Magyar könyvészet idegen nyelven 1473–1863.* Az egyes kötetek nyelvek szerint csoportosítják a Magyarországról megjelent idegen nyelvű könyveket. A harmadik osztály: *Magyarország hírlapirodalmának repertoriuma és a műtárgyak katalogusa* címet viselte volna, és ugyancsak három kötetre tagolódik.

Ez a bibliográfiai terv határozottan modern bibliográfiai elgondolások alapján készült. A betűrendes beosztástól eltérően szak szerinti csoportosításban kívánta az anyagot feltárni és, hogy a bibliográfiát a külföldi kutatók számára is használhatóvá tegye, a címleírások német fordítását is közölni kívánta. Mindezt azzal a céllal, hogy „okoskodás helyett az annyira gazdag anyag egész bőségének kitárása által a külföld előtt bebizonyítsa, a legszélesebb körökben felköltse azt a meggyőződést, hogy a magyar nemcsak történeti, nemzetiségi és politikai, hanem igen nagy *szellemi létjoggal* is bír".

Mielőtt ezt a programot kibocsátotta volna, igyekezett idehaza is megfelelő munkatársat biztosítani műve számára. Tettey Nándor, a Ráth-féle könyvkereskedés első segédje az eszmét lelkesen felkarolta, azonban Kertbenyvel anyagi természetű vitája lévén a közreműködéstől visszalép. Abafi Aigner Lajost, aki szintén dolgozott egy szerényebb keretű, rövidebb időközt magába foglaló nemzeti könyvjegyzék összeállításán, szintén felkérte munkatársul, azonban, amint azt Abafi maga írja, látván, hogy a bibliográfia megjelenése nem biztosított, bár Kertbeny állítólag egy külföldi kiadóval megállapodott, Abafi is visszalépett. A padlásszobában nyomorgó, eladósodott Kertbenytől ugyanis nem remélhette sem Tettey, sem Abafi Aigner, hogy gyűjtési munkájukat kellőképpen díjazni tudja. A nyomorban élő Kertbenyt súlyos szembaj támadta meg. Így a munka teljesen abbamaradt.

Jókai a következőképpen jellemzi Kertbenyt: „Még most sem tesz egyebet, mint félholtan, betegen, szegényen nyomorogva, ingyen dolgozik, küzd a magyar irodalom terjesztésével; hordja hírlapokhoz, műintézetekhez, könyvárusokhoz a magyar írók műveit, életrajzait anélkül, hogy valaki azt mondaná érte, hogy „köszönöm"; s ha adatai néha hibásak, annak egyszerű oka az, hogy mikor valami adat iránt kérdezősködött nálunk, mi olyan indolensek voltunk, hogy még csak nem is feleltünk neki".

A hetvenes évek elején, amikor már nagyon égető szükség volt a retrospektív nemzeti bibliográfiára, amikor a történeti kutatások, az adatok felkutatása komoly nehézségekbe ütközött egy összefoglaló magyar könyvjegyzék hiánya következtében, felfigyeltek a Berlinben nyomorgó Kertbenyre. A minisztérium 1875-ben néhány író felszólítására 500 forint segélyt küldött Kertbenynek ügyei rendezése céljából, hazatérése esetén 60 forint havi kegydíjat biztosítottak neki és ingyen lakást a Rudas fürdőben.

Hazatérése után, bár teljesen rokkant volt már, az 52 éves író még nagyszabásúbb tervet terjesztett elő. Trefort Ágoston kultuszminiszterhez terjedelmes beadványt nyújtott be, melyben egy országos központi könyvészeti iroda felállítását sürgette. Az iroda feladata lett volna havi füzetekben ismertetni a könyv- és folyóirat-újdonságokat. Ugyanakkor egy korszerű kötelespéldányszolgáltatási rendelet kiadását is sürgette. A retrospektúv nemzeti bibliográfia megalkotása mellett tehát egy korszerű, nem a könyvkereskedői érdekeket, hanem az ismeretterjesztést, az olvasók és kutatók érdekeit szolgáló kurrens nemzeti bibliográfia megindítását sürgeti. És ezt egyszerűen fantasztikumnak minősítették azok, akik kisebb munkát nem voltak hajlandók a Kertbenyéhez hasonló lelkesedéssel és áldozatkészséggel elvállalni.

A Trefort miniszterhez beadott emlékirat, bár a bibliográfiai központ nem valósult meg, mégsem maradt hatástalan. Kertbeny megbízást kapott, hogy állítsa össze a Magyarországra vonatkozó külföldi irodalom bibliográfiáját. E négy kötetre tervezett mű első kötete *Magyarországra vonatkozó német nyomtatványok 1454–1600.*, 1880-ban meg is jelent. Ennek ismertetésére később a hungarica bibliográfiák kapcsán még visszatérünk. E helyütt csak annyit jegyzünk meg, hogy kisebb tévedései, elírásai ellenére is alapvetően fontos bibliográfiai műszert alkotott meg. A négy kötetre tervezett hungarica bibliográfia 4. kötetének elkészítéséhez is hozzáfogott, ezt azonban nem tudta már befejezni. Az 1801–1860. évek magyar vonatkozású német könyvészetét Petrik Géza fejezte be. Kertbeny 1882-ben meghalt.

D/ A MAGYAR RETROSPEKTÍV NEMZETI BIBLIOGRÁFIA MEGVALÓSULÁSA. SZABÓ KÁROLY: *RÉGI MAGYAR KÖNYVTÁR* ÉS KIEGÉSZÍTÉSEI

A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia megalkotója Szabó Károly (1824–1890), a kolozsvári egyetem tanára volt. Ő állította össze azt a retrospektív könyvjegyzéket, mely az első magyar nyomtatványtól kezdve az 1711-ig megjelent magyar könyveket rendszerezően ismerteti.

Szabó Károly Kertbenynél sokkal nyugodtabb életkörülmények között, a hivatalos tényezők támogatása mellett végezhette munkáját, melynek eredménye a magyar bibliográfia egyik alapvetően fontos, nélkülözhetetlen alkotása a *Régi Magyar Könyvtár* – közhasználatú rövidítése szerint az *RMK*.

Szabó Károly az 1859-ben alakult Erdélyi Múzeum Egyesület könyvtárosa volt. Mint ilyen, az Egyesület könyvtárának katalogizálásával foglalkozott. Ahogy maga írja: „ezen munka közben szerzett tapasztalatok ébresztették föl bennem a gondolatot, hogy magyar könyvészeti irodalmunk hiányait pótolni, tévedéseit kijavítani igyekezzem, s e végre minden általam megkapható magyar könyvről teljes betűhív címmást vegyek, kimerítő könyvészeti leírást szerkesszek, és azt a szükséges tudományos jegyzetekkel kísérjem". Belátván, hogy e munka elvégzése egyetlen ember erejét messze meghaladja, megelégedett azzal, hogy az 1711-ig Magyarországon megjelent és magyar szerzők ez időpontig külföldön megjelent műveit lehető teljességgel regisztrálja.

Szabó Károly volt az első, akinek elsődleges célja a hazai tudományos kutatás támogatása volt, nem pedig az, hogy a külföld előtt bizonyítsa a magyar kultúra és irodalom magas színvonalát.

A történeti és irodalomtörténeti pozitivizmus korszakában szinte parancsolóan lépett fel az igény a magyar irodalom ilyen pozitivista, a mű keletkezésének körülményeit tisztázó feltárása iránt. Ezért is részesült a magyar tudományos élet, a Magyar Tudományos Akadémia, a magyar könyvtárak teljes támogatásában. E támogatás birtokában kezdte el először az erdélyi könyvtárak anyagának gondos átvizsgálását; feldolgozta többek között gróf Mikó Imre, báró Radák Istvánné és Mike Sándor magyar nyomtatványokban igen gazdag magánkönyvtáraiban található anyagot. Majd az erdélyi közkönyvtárak – a marosvásárhelyi Teleki könyvtár, a gyulafehérvári Batthyány könyvtár stb. – és az erdélyi kolostorok, iskolák, egyházi intézmények anyagának feldolgozására került sor. A munkát, mint már mondottuk, a magyar tudományos élet kiválóságai, köztük elsősorban a „magyar irodalomtörténetírás atyja" Toldy Ferenc, az Egyetemi Könyvtár akkori igazgatója támogatták. Így Szabó Károlynak módjában állott az erdélyi könyvtárak anyagának feldolgozása után a magyarországi könyvtárak gondos átvizsgálása is. Az anyaggyűjtés 17 évig tartott. Ekkor Szabó Károly felajánlotta munkáját a Magyar Tudományos Akadémiának, mely annak kiadásáról rövid időn belül gondoskodott. Így jött létre eléggé meg nem becsülhető, szorgalmas, körültekintő és alapos munkával, nagy tudományos felkészültséggel a régi magyar könyvek nélkülözhetetlen bibliográfiája: az *RMK*.

A mű három kötetes, a harmadik kötet két részből áll. Az első kötet megjelenési éve 1879, a másodiké 1885, a harmadik kötet első része 1896-ban, második része 1898-ban jelent meg. Az elrendezés midegyik kötetben azonos. A címleírások minden kötetben évrendben és az éveken belül ismét a szerzők, vagy rendszók betűrendjében követik egymást. Az első és második kötet a lelőhelyeket is feltünteti, ennek következtében a bibliográfia egyben a régi magyar könyvek központi lelőhelykatalógusának is tekinthető.

Annak ellenére, hogy a címleírások igen részletesek, és a régi magyar könyvek azonosításánál még mindig jól használhatók, a mai követelményeknek már nem felelnek meg. Szabó Károly bibliográfiájában nem használ sorválasztókat, a címleírás nem betűhív, a latintól eltérő betűtípusok jelzésére nem terjed ki, a színes nyomást sehol sem jelzi, a verzális sorokat mindössze azzal szemlélteti, hogy a sor valamennyi szavát nagy kezdőbetűvel adja vissza, gyakran elmulasztja az illusztrációk felemlítését, vagy részletezését. Nem mindig jelzi az ún. liminériák (üdvözlő versek, ajánlások, előszavak stb.) jelenlétét és nem mindig különbözteti meg a nyomtatványokon tényleg szereplő megjelenési dátumot, a kikövetkeztetett, vagy más bibliográfia alapján megállapított, a könyvön nem szereplő dátumtól. (L. Gulyás Pál: *A bibliográfia kézikönyve*. II. k.)

Mindhárom kötet az 1711-ig megjelent nyomtatványokat ismerteti. Sokan ezt az időpontot önkényesen megválasztottnak tekintik, mondván, hogy a szatmári béke megkötésének időpontja a magyar könyvtörténet szempontjából nem jelentős dátum. Az időpont megválasztása azonban nem tűnik önkényesnek, ha tekintetbe vesszük azt, hogy 1711-el Magyarországon a viszonylagos béke időszaka következett be és az ezen időpont után megjelent könyvek már kevésbé voltak kitéve a pusztulás veszélyének, mint a korábban megjelentek; tehát az 1711 előtt megjelentek nagyobb ritkaságszámba mennek, ezért igényelnek gondosabb leírást.

A három kötet közül az első az 1531-től 1711-ig megjelent magyar nyomtatványokat tartalmazza, tekintet nélkül arra, hogy azok hol jelentek meg. A kötet 1793 könyvet regisztrál. A második kötet az 1473-tól 1711-ig Magyarországon megjelent nem magyar nyelvű művek bibliográfiája, és 2483 tételt tartalmaz. E kötet anyagának összegyűjtése tulajdonképpen párhuzamosan történt az első kötet anyagának gyűjtésével. Az 1882-ben az Iparművészeti Múzeumban rendezett könyvkiállítás anyagának tudományos rendezése alkalmat adott azonban Szabó Károlynak arra, hogy eddigi gyűjtését kiegészítse. Trefort Ágoston kultuszminiszter támogatásával hozzáfogott tehát az anyaggyűjtés kiegészítéséhez, amiben az állami támogatás nagy mértékben segítette, hiszen, mint ahogy maga írja e kötet előszavában, a könyvtárak őrei a miniszteri felszólítás hatására az ország legtávolabbi vidékeiről is elküldötték a könyvtáruk birtokában lévő magyarországi nyomtatványok címleírásait.

A harmadik kötet mindkét része már Szabó Károly halála után jelent meg. Az anyaggyűjtést még legnagyobbrészt Szabó Károly végezte, de azt Hellebrant Árpád, a magyar bibliográfia egyik legszorgalmasabb művelője, az Akadémia könyvtárának igazgatója fejezte be, és a kötetet is ő rendezte sajtó alá. A Hellebrant által gyűjtött anyag a bibliográfiában csillaggal van megjelölve. A harmadik kötet első része az 1480–1670-ig terjedő időszak alatt, második része, mely két évvel az első rész megjelenése után 1898-ban jelent meg, az

1671–1711-ig terjedő időszak magyar szerzők külföldön megjelent idegen nyelvű műveit tartalmazza.

Az *RMK III.* részének anyaga tulajdonképpen már nem tartozik a szorosan vett nemzeti bibliográfia által feldolgozandó anyaghoz, hanem valójában magyar vonatkozású, azaz hungarica anyag. Szabó Károly felfogása szerint azonban ez az irodalom is a magyar nemzeti bibliográfia által nyilvántartandó irodalomnak tekinthető. A nemzeti bibliográfia és a hungarica bibliográfia által feldolgozandó anyag elhatárolásának pontatlansága vezetett el ahhoz, hogy ugyanazt a könyvet gyakran az *RMK III.* mint nemzeti bibliográfia tartja nyilván, és az Apponyi gyűjteményben – melyről később beszélünk – mint hungaricumot találjuk meg.

Az *RMK*, bár nagy gonddal és alapos anyaggyűjtés alapján készült, nem egészen teljes. Már 1880-ban a *Magyar Könyvszemle* pótlásokat közöl, melyeknek gyűjtője Ráth György. A *Magyar Könyvszemle* ettől az időtől kezdve folyamatosan közli az *RMK* kiegészítéseit. 1892–1931-ig a *Magyar Könyvszemlé*ben *Magyar Könyvesház* címen külön rovat foglalkozik az *RMK* kiegészítéseivel. Egyes folyóiratok, mint pl. az *Irodalomtörténeti Közlemények*, az *Erdélyi Múzeum* stb. – ha nem is rendszeresen – közöltek kiegészítéseket az *RMK*-hoz. Az 1912-ig megjelent pótlások nagy részét Sztripszky Hiador gyűjtötte egybe. 1912-ben jelent meg munkája: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez* címmel. Sztripszky Hiador már nem részesült abban a támogatásban, mint Szabó Károly, ami a mű külső megjelenési alakjában is kifejezésre jut. A könyv mindössze 100 példányban jelent meg, csupán a néhány oldalas bevezetés nyomtatott, maga a bibliográfia, mely címleírásait tekintve teljesen Szabó Károly mintájára készült, igen kezdetleges sokszorosítási eljárással készült. A szerző meg is állapítja az előszóban: „A nyomás technikája nem sikerült úgy, ahogy azt remélni lehetett".

Sztripszky munkája nem részesült kedvező fogadtatásban. Melich János a *Magyar Könyvszemlé*ben igen lesújtó bírálatot írt róla.

Mint láttuk, Szabó Károly munkája minden erénye ellenére nem teljes: ismertetései, leírásai ma már nem korszerűek, tehát kétségtelenül szükség volna az 1711-ig megjelent magyar könyvek modern elvek szerint elkészített összefoglalására. Dézsi Lajos a kiváló irodalomtörténész az első világháborút megelőző években megbízást is kapott a bibliográfia átdolgozására, azonban ez a munka abbamaradt. Az *RMK* új kiadásának terve csak a felszabadulás után vetődött fel újból. Tekintettel azonban arra, hogy a magyar nemzeti bibliográfia egyéb, igen sürgősen pótlandó hiányainak kiegészítésére sem tudott még sor kerülni, még várnunk kell e feladat elvégzésével.

E/ AZ 1711 UTÁN MEGJELENT MAGYAR KÖNYVEK RETROSPEKTÍV BIBLIOGRÁFIÁI

Kőhalmi Béla Petrik Gézáról írott kis tanulmányában (*Könyvtáros* VI. évf. 185–187. p.) – melynek tanulmányozására a figyelmet nyomatékosan felhívjuk – a következőket állapítja meg: „Az 1711 előtt megjelent régi magyar könyvek leírása nyomdászattörténeti, könyv-

történeti adatainak egybegyűjtése, egy-egy nevezetes könyv sorsának nyomon követése bizonyára nagyobb tudósi készültséget, irodalomtörténeti és történeti tájékozottságot követel a bibliográfustól, de csaknem az egész 18. és 19. századi magyar könyvtermés hatalmas mennyisége és rendkívüli változatossága nem kevesebb probléma elé állítja e századok könyveinek leltározóját, mint a „régi magyar bibliográfust". E feladat megoldására, 18. és 19. századbeli magyar könyvek leltározására vállalkozott Petrik Géza (1845-1923).

Több ízben említettük már, hogy a nemzeti bibliográfia létrejöttében nagy szerepe van annak, hogy ilyen bibliográfiára a könyvkereskedelemnek határozottan szüksége van. Ez a tény azonban nem jelenti azt, hogy ez a könyvkereskedői szükségleteket is kielégítő bibliográfia – ha az a tudományos igényeket is kielégítő alapelvek és módszerek alapján készült – a szaktudományok által támasztott igényeket ne lenne hivatott kielégíteni. Petrik Géza könyvkereskedő volt, 1869-ben nyitja meg üzletét, melyet később antikváriummá alakít át és 10 évi könyvkereskedői gyakorlat után a könyvkereskedők magyarországi érdekképviseletének szolgálatában, mint bibliográfus keresi kenyerét. A könyvkereskedelemnek elsősorban a kurrens nemzeti bibliográfiára van szüksége és ezért szinte magától értetődő, hogy ennek valamilyen formában való megvalósulása megelőzi az újabb kori magyar könyvek retrospektív bibliográfiájának megjelenését. Petrik munkaköre a könyvkereskedői szükségleteket elsősorban kielégítő kurrens bibliográfia szerkesztése volt. Mégis fáradhatatlan szorgalommmal, nagy lelkesedéssel végzi el azt az igen nehéz munkát, mely az újabb kori magyar könyvek retrospektív bibliográfiájának összeállításával jár.

Petrik Géza fő műve: *Magyarország bibliográphiája 1712–1860.* 1888–1892-ben jelent meg négy kötetben. Majdnem 150 év magyar könyvtermésének számbavétele igen fáradságos, nehéz munka eredménye. Sándor István műve, a *Magyar Könyvesház* volt az egyetlen „tiszta" bibliográfiai forrás, mely rendelkezésére állott. Ez volt az egyetlen bibliográfia, mely az 1711 után – tehát a Szabó Károly által fel nem dolgozott időszakban – megjelent könyveket is tartalmazza. Ez a bibliográfia azonban csak a 18. századi könyveket ismerteti. 1800-zal megszakad, ezenkívül címleírásai pontatlanok lévén felhasználható nemigen volt. Épp úgy, mint Szabó Károlynak, Petriknek is a könyvtárak katalógusaira kellett támaszkodni. Kétségtelen azonban, hogy elegendőnek látszott, ha tíz könyvtár anyagát vizsgálja át, hiszen feltehető volt, hogy az újabb kori magyar könyvek mindegyike e könyvtárak közül legalább az egyikben megtalálható lesz. Meg kell azonban mondanunk azt is, hogy Petrik eme feltevése nem bizonyult helytállónak. Az utóbbi tíz esztendőben állami tulajdonba került könyvanyagban az Országos Széchényi Könyvtár munkatársai sok olyan művet találtak, amely nem szerepel Petrik bibliográfiájában. Igaz ugyan, hogy ezek nagy része a magyar művelődéstörténet szempontjából nem jelentős.

Petrik e művének jelentősége azonban nem csupán abból áll, hogy e korszak legteljesebb magyar könyvjegyzéke, hanem abból is, hogy a nemzeti bibliográfia fogalmát a maga teljességében értelmezte. Egy nemzet irodalmi termésének számbavétele ugyanis nem merül ki abban, hogy annak könyveit regisztráljuk. A folyóiratokban megjelent tanulmányok, a gyűjteményes munkák, poligráfiák részeit képező írásművek önállóan is nemzeti bibliográfia által feltárandó szellemi termékek közé tartoznak. Petrik bibliográfiája az egyetlen, amely számol ezzel, és bibliográfiájába bedolgozta a folyóiratok tartalomjegyzékét, a gyűjtemé-

nyek, évkönyvek cikkanyagát is. A külföldi nemzeti bibliográfiák között sem akad olyan nemzeti bibliográfiai alkotás, amely a feltárási munkát ily alapossággal végezte volna el. Petrik a nemzeti bibliográfia fogalmát is tágan értelmezi. A bibliográfiában nemcsak a Magyarországon megjelent művek szerepelnek – bármely nyelven is írták azokat, – hanem a hazánkra vonatkozó külföldi művek is.

A mű, mint már említettük, a Magyar Könyvkereskedők Egyesülete megbízásából és annak kiadásában jelent meg.

Az 1712–1860. időszakot feldolgozó bibliográfia nem első bibliográfiai alkotása volt Petriknek. Ennek megjelenését megelőzte az 1860–1875-ig terjedő időszak alatt megjelent magyar művek retrospektív bibliográfiája. Ez a műve a Magyar Könyvkereskedők Egyesülete megbízásából és annak kiadásában jelent meg. Az ebben az időszakban megjelent folyóiratok címanyagát már ebbe a kisebb terjedelmű bibliográfiába is felvette. Annak ellenére tehát, hogy könyvkereskedői érdekek indokolták a bibliográfia megjelenését, a tudományos kutatás igényeinek kielégítésére is volt gondja. „Utolsó ciklus bibliográfiájának előszavában írja meg, hogy ezt a nemzeti bibliográfiákban szokatlan repertorizáló munkát Kálmán Mór, a Trefort korszak neves pedagógusának tanácsára kezdte el". (Kőhalmi uo.)

Petrik e ciklusbibliográfiájának, melynek címe *Magyar Könyvészet 1860–1875.* nagy érdeme ezen kívül az is, hogy szakmutató is készült hozzá, ami annak tudományos kutatás céljaira való felhasználását megkönnyíti.

A következő ciklus 1876–1885. retrospektív bibliográfiáját nem Petrik, hanem Kiszlingstein Sándor állította össze. Kiszlingstein Sándor (1852–1913) éppúgy, mint Petrik eredetileg könyvkereskedő volt.

Külföldi üzleti jellegű könyvjegyzék számára már korábban állított össze jegyzéket a forgalomban levő magyar könyvekről. Kőhalmi Béla szerint e ciklus bibliográfiájának összeállítására valószínűleg azért kapott ő megbízatást és nem Petrik, mert nyilvánvalóan vita keletkezett a megbízó könyvkereskedői egyesület és Petrik között a cikkbibliográfia felvételei miatt. A könyvkereskedők ezt nyilván sokallták, a maguk szempontjából feleslegesnek tartották.

Kiszlingstein munkája, mint a Petrik-féle *Magyar Könyvészet* második kötete jelent meg. Teljesen Petrik módszere szerint készült. A műben számos 1860-1875 között megjelent könyv is szerepel, amennyiben azok Petrik figyelmét elkerülték.

E ciklus bibliográfiájának összeállítása már könnyebb munka volt, mivel a már erre az időre meglévő kurrens nemzeti jegyzékeket fel lehetett használni. A Magyarországon megjelent idegen nyelvű könyvek, valamint a külföldön megjelent magyar vonatkozású könyvek itt már nem szerepelnek és természetesen elmaradt a folyóiratok repertorizálása is. Ezt a kötetet is kiegészíti a szakmutató, mely 18 főszak szerint csoportosítja az anyagot. Közli a bibliográfia az e ciklusban megjelenő magyar folyóiratok és hírlapok jegyzékét is.

A következő 15 éves ciklus – az 1886 és 1900 között megjelent könyvek bibliográfiája ismét Petrik Géza gondozásában jelent meg 2 kötetben, 1908-ban és 1913-ban. E munka már a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelent meg és szerkesztésében Székely Dávid, az első magyar álnév lexikon szerzője is közreműködött. Az előző kötetekkel szemben tipográfiai újítás az, hogy az anyagot kéthasábos szedésben közli. Az anyaggyűjtés

ebben a kötetben még szűkebb körre korlátozódott, a heti- és napilapokat például már címük szerint sem közli. A bibliográfiának ez a kötete már valamilyen átmeneti formát jelent a könyvkereskedői és a hivatalos, nemzeti könyvtár által kiadott nemzeti bibliográfia között; a kurrens könyvkereskedői jegyzékek mellett ugyanis a bibliográfia összeállítása a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának – azaz a mai Széchényi Könyvtárnak – katalógusa alapján történt. Így tehát a könyvkereskedői forgalomba került nyomtatványokon kívül ez a kötet ismerteti a hivatalos jellegű kiadványokat, a különlenyomatokat is, ami a bibliográfia értékét nagyban emeli. Ez a kötet a szakrendszerű mutató helyett tárgyszavas, azaz alfabetikus tárgymutatót tartalmaz, ami a kötet használhatóságát nagyban emeli.

[...]

2. A MAGYAR NEMZETI BIO-BIBLIOGRÁFIA

A/ SZINNYEI JÓZSEF MUNKÁSSÁGÁT MEGELŐZŐ KORSZAK

A retrospektív nemzeti bibliográfia megvalósításának egyik formája az, hogy a nemzeti irodalom egészét kitevő egyes műveket szerzőjük szerint csoportosítjuk. Az ilyen nemzeti bibliográfia többnyire nem csupán az egyes szerzők műveit sorolja fel, hanem közli a szerzők életrajzi adatait, valamint a szerzővel és műveivel foglalkozó irodalmat is. Általában a nemzeti bibliográfiák kezdeti megjelenési formája az ilyesfajta bio-bibliográfiai összeállítás. Czvittinger, Bod Péter, Horányi összeállításai is, mint láttuk, bio-bibliográfiai összeállítások voltak.

Ezt a 18. századi hagyományt Horányi Elek félbemaradt latin nyelvű munkája után többen is folytatták hazánkban. 1856–1858-ban, a Habsburg elnyomás legsötétebb éveiben jelenik meg Ferenczy Jakab és Danielik József *Magyar Írók* című életrajz-gyűjteménye, mely összesen 1562 életrajzot tartalmaz, és amelyik az ismertetett írók műveinek bibliográfiáját is tartalmazza. E gyenge és már feledésbe merült alkotás után bio-bibliográfiai összeállítással kísérletezett Moenich Károly és Vutkovich Sándor is, akiknek *Magyar írók névtára* című műve 1876-ban jelent meg. Ez az összeállítás nem betűrendes életrajzgyűjtemény, hanem eseménynaptár jellegű összeállítás. *Életrajzi és könyvészeti adatok gyűjteménye* alcímet viseli ez az ugyancsak gyenge, ma már alig használható munka, mely az írók születési vagy halálozási napja szerint közli az életrajzokat és az írókra vonatkozó, meglehetősen hiányos könyvészeti adatokat.

A 19. század második felében, egészen Szinnyei József művének megjelenéséig (1891) tehát nem állott rendelkezésre olyan magyar nyelvű bio-bibliográfiai összeállítás, melynek alapján az egyes írók életrajzi adatait, műveiknek lajstromát és a rájuk vonatkozó irodalom bibliográfiáját meg lehetett volna állapítani.

Az ilyen igényeket, ha hiányosan is, egy idegen nyelvű munka elégítette ki. 1856 és 1891 között jelent meg Constantin von Wurzbach osztrák történettudós nagy jelentőségű életrajzi lexikona 60 kötetben, melynek címe: *Bibliographisches Lexikon des Kaiserthums*

Österreich (Az osztrák császárság életrajzi lexikona). A mű első kötete az osztrák önkényuralom kellős közepén, az osztrák elnyomás és gyarmatosítás tetőpontján jelent meg. Természetes tehát, ha a hivatalos támogatással készülő lexikon, melynek szerzője a hivatalos osztrák történetírás egyik legnevesebb képviselője, Magyarországot az osztrák császársághoz tartozónak tekinti és ennek következtében magyar személyiségek életrajzát ismerteti, műveik jegyzékét közli és a reájuk vonatkozó irodalomról felvilágosításokat ad. A mű célkitűzése szerint az 1750 és 1850 közötti száz esztendő nevezetes személyiségeinek életrajzi lexikona; de nemcsak az osztrák nemzetiséget terjeszti ki „bőkezűen" magyarokra, lengyelekre, csehekre stb., hanem ezt az időhatárt sem veszi szigorúan. Sok benne az olyan személyiség életrajza, aki e száz év előtt élt, vagy működésének jó része az 1850 utáni időkre esett. Mint adattár tehát Wurzbach műve igen értékes. Hogy értékeléseit milyen nagy óvatossággal kell kezelni, arról meggyőződhet mindenki, aki pl. elolvassa Haynaut magasztaló, vagy Kossuth Lajost gyalázó életrajzi ismertetését. Nem szabad megfeledkeznünk azonban arról, hogy pl. éppen Kossuth Lajossal kapcsolatban 29 hasáb terjedelemben igen részletes, korabeli okmányokat is feltüntető, nemzetközi szak szerint csoportosított bibliográfiát is közöl.

B/ SZINNYEI JÓZSEF ÉS GULYÁS PÁL MUNKÁJA

A múlt század második felében a pozitivista irányú történetírásnak, különösen pedig az irodalomtörténetírásnak szüksége volt olyan bibliográfiai és életrajzi adattárra, amelynek adatai megbízhatóak és lehetőleg részletesek és teljesek.

Ezeket a pozitivista igényeket pozitivista módon elégíti ki Szinnyei József nagy életrajzi összeállítása a *Magyar írók élete és munkái.*

Szinnyei József (1830–1913) példaképe a szerény, nagyszorgalmú, a részletek iránt is nagy érzékkel bíró gyűjtő tudósnak. Mint az Egyetemi Könyvtár könyvtárosa a hetvenes évek elején a könyvtár kézikönyvtárát állította fel, és nyilván ezen munkája során tapasztalhatta azt a hiányt, amit irodalmunk bibliográfiai feltárásának hézagai és „fehér foltjai" jelentenek. A magyar folyóiratirodalom kurrens nyilvántartása, a magyar folyóiratirodalom tartalmi feltárása, melyet Szinnyei kezdett el, már egymagában is rendkívül fontos bibliográfiai munka. Szinnyei azonban nem elégedett meg ezzel az úttörő jellegű munkássággal, – melynek méltatására a folyóiratbibliográfiák kapcsán még visszatérünk – hanem hozzáfogott egy olyan bibliográfiai és művelődéstörténeti mű megalkotásához, melynek használata az irodalomtörténet, művelődéstörténet és magyar tudománytörténet minden tanulmányozója számára máig is nélkülözhetetlen.

Szinnyei már 1860-ban – pozsonyi tartózkodása idején, amikor ott egy ügyvédi irodában volt alkalmazva – foglalkozott egy írói adattár megalkotásának gondolatával. Ennek szükségességére akkor jött rá, amikor Arany János születési dátumát sehol sem volt képes megtalálni. Hozzáfogott tehát az adattár anyagának összegyűjtéséhez, mely anyaggyűjtést haláláig nagy szorgalommal végezte. Amikor Pozsonyból Pestre költözött, már közel fél millió cédulával rendelkezett.

1877-ben közzétette a Magyar Könyvszemlében a *Magyar írók névtárának tervét*, ugyanakkor az Akadémiának is benyújtotta javaslatát. Az Akadémia ezt a javaslatot háromszor is visszautasította. Szinnyei azonban folytatta gyűjtőmunkáját, melyet ez időben már a színlapokra és a gyászjelentésekre is kiterjesztett. Sok esetben magukhoz az írókhoz fordult önéletrajzi adatokért. 1889-ben a Magyar Tudományos Akadémia az írói tiszteletdíjat kifizette Szinnyeinek, de kiadóról neki kellett gondoskodnia. Hornyánszky Viktor a kiadást vállalta. (E vállalkozás nyilván nem jelentett ráfizetést.)

A Magyar írók élete és munkái címet viselő hatalmas betűrendes életrajzi lexikon első füzete 1890-ben jelent meg. Ettől kezdve a mű rendszeresen jelent meg. A munka utolsó 14. kötete már Szinnyei 1913-ban bekövetkezett halála után 1914-ben jelent meg. Zichy Antal életrajzát még ő írta meg, az utána következőket fia, Szinnyei Ferenc, a Szinnyei József által gyűjtött anyag felhasználásával állította össze.

Szinnyei József hatalmas alkotása közel 30.000 – pontosan 29.553 – író életrajzát tartalmazza.

Az egyes életrajzok rövidek, tárgyilgosak és a lehetőség szerint pontos adatokat tartalmaznak. Ki kell emelni Szinnyei stílusának erényeit is. A tárgyilagosság és a pontos adatközlés nem zárja ki, sőt talán elősegíti azt, hogy az egyes cikkek egyben élvezetes olvasmányok is. Szinnyei a pozitivista történész minden erényével rendelkezett. Az életrajzokat követi az ismertetett író önállóan megjelent műveinek időrendi felsorolása, majd annak közlése, hogy rövidebb tanulmányai, cikkei hol jelentek meg. Végül azt is közli a cikk, hogy az író képmása, ill. képmásai hol találhatók. Az ismertetést petit szedéssel nyomtatott felsorolás zárja le, mely az írókról megjelent cikkek, tanulmányok felsorolását tartalmazza.

Szinnyei munkája máig tökéletes műszernek bizonyult, és hivatott arra, hogy a retrospektív nemzeti bibliográfia nem egy hiányát pótolja. Használhatóságát nagymértékben emeli a tény, hogy az író fogalmát – igen helyesen – tágan értelmezi. Írónak tekint minden olyan magyar anyanyelvű, vagy Magyarországon született idegen nyelven író egyént, akinek valamilyen írásműve nyomtatásban megjelent, vagy kézirata fennmaradt. Ennek következtében nemcsak az irodalom- és tudománytörténet, hanem a történettudomány számára is fontos segédeszközt alkotott meg.

Szinnyei művének utolsó kötete 1914-ben jelent meg. Természetes tehát, hogy néhány évtized elteltével annak kiegészítése, pótlása szükségessé vált. A pótlás és kiegészítés munkájára Gulyás Pál vállalkozott, aki 1939-ben megindította a *Magyar írók élete és munkái* új sorozatát. A második világháború a megkezdett munka folytatását megakadályozta. 1939 és 1944 között az új sorozat 6 kötete jelent meg és az A–D betűig (bezárólag) terjed. Részben kiegészíti Szinnyei adatait, részben a Szinnyei munkájában nem szereplő írók életrajzát közli.

Nem vitás, hogy Gulyás Pál sajnálatosan abbamaradt munkája sok értékes bibliográfiai és életrajzi adatot közöl. Az 1939-ig megjelent Ady-irodalom legteljesebb bibliográfiája például máig is Gulyás műve alapján állítható össze.

[...]

C/ ÍRÓI ÁLNÉV LEXIKONOK

A bio-bibliográfia egy formája, mely ugyancsak a retrospektív nemzeti bibliográfia egyik kiegészítőjének tekinthető, az olyanfajta életrajzi adattár, mely az álnéven író írók valódi nevét és a névtelenül megjelent művek szerzőit állapítja meg.

Hosszú ideig nélkülözni voltunk kénytelenek az ilyenfajta használható kiadványt. Székely Dávid könyvkereskedő ugyan 1904-ben megjelentetett egy *Magyar írók álnevei a múltban és jelenben* c.meglehetősen kis terjedelmű összeállítást, ez azonban pontatlan volt, és nagyon sok esetben nem szolgált a kellő felvilágosítással.

A hiány pótlása csak a felszabadulás után következett be, 1954-ben jelent meg Gulyás Pál munkája: *Magyar írói álnév lexikon*. E munka betűrendben sorolja fel a magyarországi írók álneveit és azokat a jegyeket, melyekkel különböző helyeken megjelent cikkeiket, tanulmányaikat jegyezték. A kötet függelékeként néhány száz névtelenül megjelent munka címét is közli és megállapítja azok szerzőjét.

Gulyás Pál munkája a bibliográfus és könyvtáros számára fontos műszer. Az összeállítás jól használható, bár itt is el kell mondanunk, hogy elfogultságtól nem mentes. A Tanácsköztársaság leveretése után külföldre menekült írók által használt álneveket például alig igyekszik kideríteni, álnévként szerepeltet olyan neveket is, melyeken az írót ismerik, amelyen írt (Heltai Jenő stb.).

3. A KURRENS MAGYAR NEMZETI BIBLIOGRÁFIA

A/ A KURRENS MAGYAR NEMZETI BIBLIOGRÁFIA 1920-IG

A magyar könyvtermés kurrens nyilvántartására irányuló törekvések Magyarországon későbbi keletűek, mint az a törekvés, hogy a nemzet kultúrkincsét képező könyvtermést a maga egészében tárják fel. A kurrens nemzeti bibliográfia létrejöttét a könyvkereskedelemnek köszönheti (Messekatalogok). Hazánk történeti fejlődése során a könyvkereskedelem kialakulására később került sor, mint a nyugat-európai államok legtöbbjében. Ezért telt el több, mint nyolcvan esztendő Czvittinger retrospektív bibliográfia megalkotására irányuló kísérlete és a kurrens bibliográfiát megvalósítani igyekvő első magyar kísérlet között. Amint Magyarországon a könyvkultúra és könyvkultusz virágzásnak indul, a nemzeti bibliográfia megalkotása szempontjából fontos igény, a könyvkereskedői igény is jelentkezik. Nálunk is a kurrens nemzeti bibliográfia létrejöttében a legnagyobb szerepe mégis annak van, hogy a könyvkereskedők tudomást kívánnak szerezni az új megjelenésű könyvekről, hogy azokat vevőiknek ajánlhassák, hogy ismerve vevőközönségük igényeit, szükség szerint azokat beszerezhessék.

1798-tól kezdve Schedius Lajos, pesti egyetemi tanár, a Kilián Testvérek könyvkereskedő cég közreműködésével, folyóiratszerű kiadványban rendszeresen ismertette az irodal-

OSZK Országos Széchényi Könyvtár

mi újdonságokat. E kiadvány címe: *Allgemeines Verzeichnis der inländischen Bücher* (A belföldi könyvek általános jegyzéke). Mintául a Bécsben megjelenő hasonló kiadvány az *Österreichischer Merkur* szolgált. Ez 1793-tól jelent meg.

1817-ben indul meg Pesten Trattnerék kiadásában a *Tudományos Gyűjtemény* c. folyóirat, mely 1830-ig rendszeresen közöl többnyire üzleti jellegű ismertetéseket az új kiadványokról. A *Tudományos Gyűjtemény*ben kurrensen ismertetett kiadványok majdnem kivétel nélkül a Trattner cég kiadásában jelentek meg.

A könyvkereskedői érdekeket szolgáló összeállítások után a Magyar Tudományos Akadémia a tudományos kutatás érdekeit véli szolgálni, amikor az Akadémia folyóiratában a *Tudománytár*ban Toldy Ferenc kezdeményezésére rendszeresen megjelennek az új kiadványok ismertetései. E folyóiratban 1843-ig jelenik meg az új könyvek jegyzéke. Toldy Ferenc e jegyzékek összeállításánál teljességre törekedett, és a Magyarországon megjelent idegen nyelvű könyveket is felvette.

A múlt század negyvenes éveiben a könyvkereskedők mindinkább érdeklődést mutattak olyan jegyzékek iránt, melyek folyamatosan tájékoztatják a vásárló közönséget az új megjelenésű könyvekről. A nagyobb könyvkereskedők egymás után adnak ki ilyen jegyzékeket. Heckenast Gusztáv 1840–42-ben kiadja a *Bibliográfiai értesítő*t, Eggenberger József a *Honi irodalmi értesítő*t stb. A kurrens bibliográfia első kumulációja is megjelenik, Magyar Mihály pesti könyvkereskedő *Az 1847–57-i magyar könyvészet* címen összefoglaló tájékoztatót ad ki. Ebben közel 3000 könyvcímet sorol fel.

Az *Új Magyar Muzeum* c. folyóirat Toldy Ferenc gondozásában ismerteti a megjelent magyar újdonságokat. Ez a rovat kizárólag azoknak a könyveknek ismertetésére szorítkozott, amelyeket ismertetés céljából a szerkesztőségnek beküldtek.

1860–1870 között a kurrens bibliográfia szerepét a bécsi könyvkereskedők által kiadott *Österreichischer Katalog* magyar része töltötte be. Két éven át 1874–75-ben Márki Sándor, a kiváló történettudós, az egyetemi könyvtár őre *Irodalmi Értesítő* címen bibliográfiai folyóiratot szerkeszt, mely az újdonságokat ismerteti.

Mivel elsősorban a könyvkiadók és könyvkereskedők érdekeit szolgálja az a fajta kiadvány, amely az új megjelenésű könyvekről tájékoztat, Magyarországon is éppúgy, mint Németországban és más nyugati országokban a könyvkereskedő érdekképviselet egyesülete vállalta magára a kurrens bibliográfia gondozását. 1875-ben a magyar könyvkereskedő segédek *Csak Szorosan* elnevezésű egyesülete elhatározta egy bibliográfiai évkönyv kiadását. Az első évkönyv 1877-ben jelent meg *Magyar Könyvészet* címen, mely az 1876. évben megjelent könyvek jegyzékét tartalmazza. Az évi kurrens bibliográfia első összeállítója Makáry Gerő volt. 1890-ben a Magyar Könyvkereskedők Egyesülete vette át az évkönyv gondozását és a *Magyar Könyvészet* a *Magyar Könyvkereskedők Évkönyve* alcímet is viselte. Az évi kurrens bibliográfián kívül az *Évkönyv* cikkeket, beszámolókat, tanulmányokat is tartalmazott.

1887-ben indul meg a *Corvina* c. folyóirat, a Magyar Könyvkereskedők Egyesületének hivatalos folyóirata. Ez megindulásától kezdve könyvészeti rovatot is tartalmazott. 1919-ig, a Tanácsköztársaság idejéig tíz naponként, kiadók szerint csoportosítva közölte az új kidványok jegyzékét. A magyar *Könyvkereskedők Évkönyvé*ben, azaz a *Magyar Könyvé-*

*szet*ben lévő évi kurrens bibliográfia tulajdonképpen a Corvina könyvészeti rovatának évi kumulációját jelenti.

A kurrens nemzeti bibliográfia létrejöttében, azon kívül, hogy ezt a könyvkereskedői érdekek előmozdítják és szükségessé teszik, nagy szerepe van annak, hogy az egyes államok törvényhozásilag gondoskodnak arról, hogy minden, az országban megjelent nyomtatvány bekerüljön a nemzeti könyvtár állományába. Magyarországon is több törvényhozói intézkedés – törvény, rendelet intézkedett erről. A Széchényi Könyvtár megalakulásáig az Egyetemi Könyvtár rendelkezett kötelespéldányokkal, 1779-ben és 1780-ban kiadott helytartótanácsi rendelkezések alapján. A Széchényi Könyvtár számára, annak megalakulása óta – 1802. – törvény biztosította a kötelespéldányt.

Amikor 1876-ban megindult a *Magyar Könyvszemle*, mint a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának, azaz a Széchényi Könyvtárnak hivatalos orgánuma, annak első szerkesztői kötelességüknek érezték, hogy az ország teljes kurrens könyvtermésének birtokában, mint annak könyvtári gondozói folyamatosan tájékoztassák az érdeklődőket az új megjelenésű magyar könyvekről. 1876-tól kezdve tehát a *Magyar Könyvszemle* a nemzeti könyvtár kötelespéldányait leíró katalógus alapján kurrens nemzeti bibliográfiát közölt. E kötelességét a Széchényi Könyvtár azonban csak 1892-ig teljesítette. Kőhalmi Béla 1919-ben, a Tanácsköztársaság utolsó napjaiban a *Corvinában* megjelent cikkében ezt írja: „1892 után ez a kötelességteljesítés elmaradt, a Nemzeti Könyvtár tudós bibliográfusai letették a pennát, nem írtak több cédulát, és rábízták a kurrens magyar könyvészetet a Corvina-ra, vállalja és csinálja tovább". (Ld. Kőhalmi: *A Magyar Tanácsköztársaság könyvtárügye.*)

A *Magyar Könyvszemle* előbb folytatásos közleményben, majd 1879-től kezdve külön mellékletben tartotta nyilván az új megjelenésű nyomtatványokat. E rövid ideig fennálló kurrens bibliográfia az irodalom tudományos feldolgozása szempontjából nagyobb jelentőségű, mint a könyvkereskedői jegyzékek. Figyelembe vette a külföldön megjelenő magyar vonatkozású nyomtatványokat is, és felvette az iskolai értesítőket is.

[...]

5. A MAGYAR VONATKOZÁSÚ KÜLFÖLDI IRODALOM (HUNGARICA) BIBLIOGRÁFIÁI

A/ A „HUNGARICA" BIBLIOGRÁFIA JELLEGE. AZ ELSŐ KÍSÉRLETEK

Amikor a nemzeti bibliográfia által feldolgozandó terület határait kell kijelölnünk, nem támaszkodhatunk kialakult gyakorlatra. A mi kurrens nemzeti bibliográfiánk kizárólag a Magyarországon előállított nyomtatványokat – tekintet nélkül azok nyelvére – tartja nyilván.

Azok a nem hivatalos angol nyelvű és francia kiadványok, amelyek az angol, illetve francia könyvtermés kurrens nyilvántartását tűzték ki célul, a megjelenési helyre való tekintet nélkül az angol ill. francia nyelvű nyomtatványyok feltárását végzik el. (*Le livre francais, Cumulative Book Index* stb.)

Vannak olyan nemzeti bibliográfiák (Csehszlovákia, Svájc, Belgium stb.), melyek nemzeti bibliográfiai kiadványban, ill. Csehszlovákia esetében annak mellékleteként ismertetik a nemzetükhöz tartozó szerzők műveinek idegen nyelvű fordításait is.

Végül olyan nemzeti bibliográfiai kiadványokat is ismerünk, amelyek a nemzetre vonatkozó irodalom feltárását is feladatuknak tekintik. (Ugyancsak Belgium és Svájc.)

Mint ismeretes, a teljes magyar nemzeti bibliográfia – mely mindennemű hungaricát is magába foglal – gondolatát Kertbeny Károly vetette fel, az ő elképzelése egy olyan bibliográfia megalkotása volt, mely magába foglal minden olyan nyomtatványt, „mely bárminő tekintetből Magyarországot illeti".

Nagyszabású elképzeléseiből három valósult meg. 1876-ban jelent meg *A magyar nemzeti és nemzetközi irodalom könyvészete 1441–1876* címet viselő kiadvány első és egyetlen füzete, mely magyar irodalmi alkotások idegen nyelvű fordításait tartalmazza. A mindössze 73 oldal terjedelmű összeállítás 415 idegen nyelvre fordított magyar művet sorol fel. E művek legnagyobb része – 315 – német nyelvű.

1880-ban az előzőhöz hasonló címmel jelenik meg tervezett művének első kötete, melynek alcíme: *Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok 1454–1600.* Ez a kimondottan „Hungarica" bibliográfia már igen gazdag anyagot tartalmaz, melyet időrendi összeállításban közöl. Több, mint 1400 művet dolgozott fel Kertbeny – bár a címleírások a mai követelményeknek már nem felelnek meg.

Kertbeny harmadik „Hungarica" bibliográfiája, melyet Petrik Géza rendezett sajtó alá és fejezett be, az 1801–1860. évek alatt Magyarországon megjelent német nyelvű nyomtatványokat, a külföldön megjelent magyar vonatkozású német nyomtatványokat lajstromozza. A mű címe, mely a tartalmat illetően félrevezető, *Magyarországi német könyvészet 1801–1860.* A bibliográfiát egy Petrik Géza által készített szakmutató egészíti ki. Az 1886-ban megjelent bibliográfia a „Hungarica" anyag egy igen fontos, történelmi forrásértékkel bíró részét tárja fel, ma is igen jól használható módon.

Szabó Károly műve, az RMK harmadik kötete tulajdonképpen „Hungarica" bibliográfia. Magyar szerzők külföldön megjelent nem magyar nyelvű műveinek lajstromozása ugyanis nem a szorosan vett nemzeti bibliográfia feladatai közé tartzik. Szabó Károlynak szándékában volt művét egy negyedik kötettel kiegészíteni, mely a Magyarországra vonatkozó külföldi nyomtatványokat ismerteti 1711-ig, azonban erre sajnos már nem került sor.

Nehezen is lett volna megvalósítható. A Magyarországra vonatkozó irodalom teljes bibliográfiájának összeállítása – még ha a bibliográfiát időhatárok közé is szorítjuk – megoldhatatlannak látszik.

Apponyi Sándor örök érdeme, hogy „Hungarica" gyűjteményének katalógusában a 18. sz. előtti legfontosabb magyar vonatkozású művek gondos leírását adja, és főként az, hogy az e műveket tartalmazó rendkívüli értékű gyűjteményét még életében a nemzetnek ajándékozta. A gyűjtemény az Országos Széchényi Könyvtár „Apponyi gyűjteménye", mely idő-

közben kiegészült a könyvtár által újabban szerzett hungaricumokkal, ma már a kutatók számára könnyen hozzáférhető.

B/ APPONYI SÁNDOR „HUNGARICA" GYŰJTEMÉNYE

[...]

Az 1844-ben született Apponyi Sándor már 14 éves kora óta szenvedélyesen gyűjtögette a régi könyveket. Mint külföldön szolgálatot teljesítő diplomata, mint sokat utazó, a világot bejáró főúr rendszeresen látogatta a külföldi könyvtárakat, búj ta az antikváriumokat. Nagy vagyona és jövedelme lehetővé tette számára, hogy az őt érdeklő könyveket meg is vásárolja. Összeköttetést tartott fenn Európa-szerte a nagy antikváriumokkal; ezek értesítették, ha olyan könyv került a birtokukba, amelyről úgy gondolták, hogy érdekelni fogja. Figyelte a nagy könyvaukciókat, és ha ezeken olyan hungaricum került árverésre, amely még nem volt birtokában, úgy azt feltétlenül megvásárolta.

Nemcsak a könyv tartalmára volt tekintettel. Gondosan ügyelt arra, hogy a könyv, melyet gyűjteményébe felvesz, mint példány is mintaszerű legyen. Az Apponyi gyűjtemény darabjai ezért nemcsak érdekes „Hungaricák", hanem egyben szép könyvek is.

Apponyi érdeklődése kora ifjúságától kezdve a magyar vonatkozású nyomtatványokra összpontosult. Gyűjtésének első darabja, amelyet 14 éves korában vásárolt, Laskai Osvát *Biga salutis* c. művének 1484. évi kiadása volt. Saját gyűjtési területét azonban sohasem határolta körül. Erről önmaga így ír: „Sok oly munka és röpirat foglaltatik benne (a gyűjtemény katalógusában), mely szisztematikus munkában nem találná a helyét, melyet a magyar bibliográfus úgyszólván ignorálni kénytelen. Mert meglehetős tág fogalom a »magyar vonatkozás« és nehéz annak határt szabni. E tekintetben pedig szabad kezem volt és talán megbocsájtja, sőt szívesen veszi az olvasó, hogy a határt szorosan meg nem tartottam".

Ennek következtében a gyűjtemény tartalma is rendkívül változatos. Találunk benne bőven olyan művet, melyet az *RMK III.* is nyilvántart. Tehát magyar szerzőnek külföldön megjelent idegen nyelvű munkáját, olyat, mely egész terjedelmében Magyarországgal, annak történetével, irodalmával, mindennapi életével foglalkozik, körülbelül 800 egy-két leveles magyar tárgyú újságot, röplapot, igen sok olyan művet, melynek csak egy kisebb részlete volt magyar vonatkozású stb.

Mégis az Apponyi gyűjtemény katalógusa képezi a 18. század előtti magyar vonatkozású irodalom legfontosabb, alapvető bibliográfiáját. E katalógust maga a gyűjtő állította össze. A katalógus első része két kötetben magyar és német nyelvű kiadásban jelent meg. Az első kötet a 15. és 16. századbeli, a második kötet a 17. és 18. századbeli (1720-ig) magyar vonatkozású külföldi irodalmat dolgozza fel. A mű a szerző saját kiadásában jelent meg, és mind a magyar, mind a német nyelvű kiadásból egyenként mindössze 125 példányt nyomtattak ki. Az annotált katalógus szinte mintaképe a régi könyvek bibliográfiájának. Nemcsak azért, mert címleírásai pontosak, megbízhatóak, mert a könyv adatainak kiegészítése a legnagyobb gonddal és körültekintéssel történt, hanem azért is, mert alapos, teljesen megbízható felvilágosítással szolgál a mű keletkezési körülményeit illetően, érdekes és fontos adato-

kat közöl a szerzőkre vonatkozóan, és részletesen feltárja, s kritikailag méltatja a mű magyar vonatkozásait.

[...]

A katalógus második részét, mely már csak német nyelven, 1927-ben jelent meg, és amely a katalógus első részének közrebocsátása utáni gyarapodásokat – mintegy ezer művet – dolgoz fel, Apponyi már nem tudta befejezni. 1925-ben bekövetkezett halála ebben megakadályozta. A katalógust Dézsi Lajos rendezte sajtó alá. E második rész is két kötetből áll. Tartalmazza, mint mondottuk, a gyűjtemény újabb darabjait, ezenkívül a második kötetben új anyagként szerepel az 1720 után megjelent 18. századbeli magyar vonatkozású művek leírása, ami az első részből teljesen hiányzik.

C/ A „HUNGARICA" BIBLIOGRÁFIA APPONYI SÁNDOR UTÁN

Apponyi Sándor művéhez hasonló, bár annál kevésbé jelentős bibliográfiai összeállítás Ballagi Aladár munkája, melynek címe: *Buda és Pest a világirodalomban (1473–1711.)* Az 1925-ben megjelent bibliográfia egy több kötetes összeállítás első köteteként jelent meg, de folytatása sajnos már nincs. Ballagi évtizedeken keresztül végzett Magyarországon és külföldön bibliográfiai gyűjtést, melynek során elsősorban a „Hungaricá"-ra volt tekintettel. Kiadásra gyűjtésének az a része került, mely a két városra vonatkozó külföldi nyomtatványokat írja le.

Apponyi Sándor és Ballagi Aladár mellett a külföldi magyar vonatkozású nyomtatványok bibliográfiai feltárása csak egyes részterületeken valósult meg. Így Kont Ignác (1856–1912), aki 1902-től haláláig a párizsi Sorbonne-on a magyar irodalom rendkívüli tanára volt, és aki sokat tett a magyar irodalom és kultúra külföldi, különösképpen pedig franciaországi megismertetése érdekében, bibliográfiát állított össze a magyar vonatkozású francia nyomtatványokról. (*Bibliographie française de la Hongrie 1521–1910.*)

Az 1913-ban Párizsban megjelent bibliográfia két részből áll. Az első rész, a tulajdonképpeni bibliográfia, időrendben sorolja fel azokat a könyveket és folyóiratcímeket, melyek francia nyelven jelentek meg, és Magyarországra vonatkoznak. Felsorolja azokat a francia szépirodalmi alkotásokat is, melyeknek szereplői magyarok, vagy cselekményének színhelye Magyarország. Azokat a műveket azonban nem regisztrálja, amelyekben Magyarország csak fiktíven szerepel.

Kont Ignác bibliográfiájának nagy érdemei vannak. Sok olyan nyomtatványt ír le, amely nem szerepel az Apponyi féle gyűjteményben, azonban a hungarica-bibliográfia szempontjából legértékesebb anyagot, a magyar művek francia nyelvű fordításait, valamint magyar szerzőknek franciául megjelent műveit – amennyiben azok nem magyar tárgyúak – sajnálatosképpen kihagyja. Nem dolgozza fel továbbá a magyar történetírás szempontjából fontos szerződésgyűjteményeket, még akkor sem, ha azok Magyarországgal kötött, vagy magyar vonatkozású szerződéseket tartalmaznak.

A bibliográfiának kiegészítései is megjelentek. André Leval és Baranyai Zoltán közölték gyűjtésük eredményeit, amelyek kiegészítik a francia hungaricumok bibliográfiáját.

Amikor az első világháború idején a hivatalos körök szükségesnek látták szövetségesüknek, Németországnak fővárosában, Berlinben megszervezni az ottani magyar intézetet, felvetődött annak szükségessége is, hogy az intézetet könyvtárral is ellássák. Össze kellett tehát gyűjteni azokat az idegen nyelvű magyar vonatkozású munkákat, melyek alkalmasak arra, hogy egy külföldi magyar intézet könyvtárában elhelyeztessenek. Az intézet első igazgatójának, Gragger Róbertnek irányítása mellett tehát könyvjegyzék készült a hozzáférhető idegen nyelvű magyar művekről. Ez képezi alapját a *Bibliographia Hungariae* c. 1922–1929-ben megjelent könyvjegyzékeknek, mely magába foglalja az 1861–1921 között megjelent külföldi magyar vonatkozású irodalmat. Annak ellenére, hogy a bibliográfia elkészítésére igen rövid idő állt rendelkezésre, sikerült az újabb kori hungaricumok meglehetős teljes, szak szerint csoportosított bibliográfiáját létrehozni. A bibliográfia négy kötetes. Az első kötet a történelmi, a második a földrajzi, a harmadik a filológiai és szépirodalmat dolgozza fel, melyhez egy negyedik indexkötet is járul. A bibliográfia a hungarica fogalmát eléggé tágan értelmezi. A Magyarországra vonatkozó fontosabb külföldi irodalom mellett regisztrálja a magyar szerzők idegen nyelven megjelent szépirodalmi alkotásait és azokat az idegen nyelvű Magyarországon kívül is megjelent műveket, melyeknek tárgya a magyar irodalom, történelem, vagy Magyarország földrajza.

A hungarica bibliográfia legjelentősebb alkotásai alapján kialakult kép – bár néhány kiváló bibliográfia járul hozzá a magyar vonatkozású külföldi irodalom feltárásához – csak vázlathoz hasonló. A külföldi magyar vonatkozású irodalom rendszeres retrospektív és kurrens feltárása nem történt meg. Ez éppúgy a magyar bibliográfiai munka hiányai közé tartozik, mint nemzeti bibliográfiánk „fehér foltjai" és kurrens nemzeti bibliográfiánk egyéb hézagai.

A magyar szépirodalom fordításainak különböző nyilvántartásaival, melyek között meg kell említenünk Gulyás Pál összeállításait a magyar irodalom idegen nyelvű fordításairól (az OSZK katalógusai alapján) az irodalmi szakbibliográfiák kapcsán fogunk megismerkedni.

Országos Széchényi Könyvtár

6. A MAGYAR FOLYÓIRATOK ÁLTALÁNOS BIBLIOGRÁFIÁI. ÁLTALÁNOS FOLYÓIRAT-REPERTÓRIUMOK. KÖZPONTI FOLYÓIRAT CÍMJEGYZÉKEK

A/ RETROSPEKTÍV FOLYÓIRAT-BIBLIOGRÁFIÁK

Retrospektív nemzeti bibliográfiánk egy része, mint ahogy az az előbbiekből kitűnik, számon tartja a Magyarországon megjelent folyóiratokat is. E nyilvántartásra a történettudomány, az irodalom-, a művelődés-, a tudománytörténet kutatóinak nagy szüksége van, mert hiszen a folyóiratok, újságok tartalmazzák a mindenkor legaktuálisabb anyagot. Ehhez

járul még az is, hogy különösen napjainkban a tudományos közlések java része, az új eredményekről szóló beszámolók éppen folyóiratcikkek formájában jelenik meg.

Első retrospektív nemzeti bibliográfiáink, mivel bio-bibliográfiák nem lajstromozzák a folyóiratokat, újságokat, Sándor István *Magyar Könyvesháza* – amely ugyan nem bio-bibliográfia – sem említi ezeket.

Az első biblográfiai összeállítás, amely a magyarországi folyóiratokat retrospektíven ismerteti, Csaplovics János (1780–1847) 1821-ben megjelent honismertető munkájában, a *Topographisch Statistisches Archiv des Königreich Ungarn* első kötetében található.

Csaplovics Jánosnak ez a munkája, melyet a mű előszavában *Plagiat*nak nevez, könyvek és folyóiratcikkek kivonata, illetve másolata, és olyan cikkeket és könyvrészleteket tartalmaz, melyek Magyarországot, vagy annak egyes tájait ismertetik.

E kiadvány első kötetének egy fejezete a *Literatur der Zeitschriften in Ungarn bis 1820* címet viseli. Ebben nyelvek szerint csoportosítva közli a Magyarországon megjelent folyóiratok jegyzékét.

Hosszú évtizedek teltek el újabb retrospektív folyóirat-bibliográfia megjelenéséig.

Csaplovics bővebb adatokat nem tartalmazó jegyzéke nehezen volt hozzáférhető. Petrik Géza retrospektív bibliográfiája, mely az 1712–1880. évekről, valamint ciklusbibliográfiája az 1860–1875. évekről még nem jelent meg, amikor Szalády Antal 1884-ben megjelentette *A magyar hírlapirodalom statisztikája 1780–1880* c. művet, melyet a magyar folyóiratok első összefoglaló retrospektív bibliográfiájának tekinthetünk.

A bibliográfia forrása legfőképpen az a kurrens folyóiratjegyzék volt, melyet Szinnyei József a *Vasárnapi Újság*ban, és később a *Magyar Könyvszemlé*ben folyamatosan közölt. Szalády összeállítása a mai követelményeknek már alig felel meg. A folyóiratokat és újságokat betűrendben ismerteti. Közöl ugyan egy statisztikai kimutatást arról, hogy az egyes folyóiratok miképpen oszlanak meg szakok szerint, de sem tárgymutatót, sem névmutatót a bibliográfia nem közöl. Használhatóvá az teszi, hogy az egyes folyóiratok megjelenési adatait, a szerkesztők nevét elég pontosan feltünteti.

A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának (az Országos Széchényi Könyvtárnak) hírlaptára, ill. annak vezetői és munkatársai azonban – ellentétben a nemzeti bibliográfia és a hungarica bibliográfia gondozásának elmulasztásával – kötelességüknek tartották a magyarországi folyóiratok retrospektív ismertetését is.

Kereszty István, a nemzeti könyvtár hírlaptárának őre először a Magyar Könyvszemlében, majd külön kiadványban is, *A magyar és magyarországi időszaki sajtó áttekintése 1705–1867.* címmel összefoglalóan ismerteti az általa feldolgozott korszak sajtótermékeit. A bibliográfia a Széchényi Könyvtár hírlaptárának katalógusa alapján készült, melyet a szerző kiegészített azoknak a folyóiratoknak leírásával, melyek nincsenek, ill. nem voltak a nemzeti könyvtár birtokában.

A munka két fejezetre tagolódik. Az első az 1705–1848. korszak folyóiratirodalmát ismerteti kétféle csoportosításban. Az első csoportosítás időrendi, a második nyelvek szerinti.

A bibliográfia nem tartalmazza a folyóiratok részletes leírását, mégis világos áttekintést ad a tárgyalt korszak folyóiratairól.

1941-ben *Magyarország Időszaki Sajtójának Könyvészete* gyűjtőcím alatt megkezdte az Országos Széchényi Könyvtár a magyar időszaki sajtó teljes visszatekintő bibliográfiájának feldolgozását. A sorozat a modern címleírás elveinek tekintetbe vételével hivatott lett volna feltárni a teljes magyarországi folyóirat- és hírlapirodalmat. A II. világháború eseményei megakadályozták e kitűnő kezdeményezés megvalósulását. A sorozatnak csak az első kötete jelent meg. Ez Dezsényi Béla igen gondos és a lehető teljességre törekvő munkája: *A magyar hírlapirodalom első százada. 1705–1805.* A bibliográfia betűrendben sorolja fel az ebben az időszakban Magyarországon megjelent valamennyi sajtóterméket, és annak részletes, pontos leírását adja.

A retrospektív bibliográfia összeállításának munkája 1952-ben újból megindult. Igen helyesen elsőként a felszabadulás utáni első tíz esztendő retrospektív folyóirat-bibliográfiája készült el.

Dezsényi Béla, Falvy Zoltán és Fejér Judit összeállításában 1956-ban jelent meg *A magyar sajtó bibliográfiája 1945–1954.* című összeállítás. Ez a bibliográfia is a modern címleírási alapelvek teljes figyelembevételével készült. Minden egyes folyóiratra, újságra vonatkozóan pontos adatokat közöl a betűrendes összeállítás. Szerkesztők azzal indokolják a szak szerinti beosztás mellőzését, hogy a szakrendi csoportosítást nehézzé tette volna az a körülmény, hogy sok lapnál a profilban, a lap tárgykörében és pártállásában is voltak ez időszak alatt változások.

A betűrendes részt nyelvek szerinti áttekintés követi, majd egy, az ETO rendszere szerinti szakmutató. Ez utóbbiban egy-egy lap – ha tartalma több tárgykörhöz tartozik – több helyen is szerepel. Sajnos helyszűke miatt a bibliográfia összeállítói nem minden lapot vettek fel a szakmutatóba, csak azokat, melyeknek cikkeit a *Magyar Folyóiratok Repertóriuma* is ismerteti. A kötetet névmutató és földrajzi mutató egészíti ki.

A magyar folyóirat-bibliográfiának is, mint látjuk, vannak „fehér foltjai". E „fehér foltokat" némiképpen pótolja Szinnyei Józsefnek a *Magyar Könyvszemlé*ben 1877-ben megjelent összeállítása 1848–49 hírlapirodalmáról, melyet Goriupp Alíz tanulmánya egészít ki. A Tanácsköztársaság folyóiratairól a kornak nyomtatványait ismertető bibliográfiák részletesen tájékoztatnak. Az egyes folyóiratokra, lapokra vonatkozó felvilágosításokat tehát nem bibliográfiai forrásokból vagyunk kénytelenek megszerezni. Ebben nyújt nagy segítséget az a sajtótörténeti munka – Dezsényi Béla és Nemes György munkája –, mely *A Magyar Sajtó 250 éve* címmel 1954-ben jelent meg. A két kötetre tervezett sajtótörténeti összefoglalónak megjelent első kötete az I. világháború végéig – 1918-ig – megjelent fontosabb újságokat, folyóiratokat ismerteti. Sok olyan adatot tartalmaz ez a magas színvonalú feldolgozás, melyet egyébként bibliográfiák alapján kellene megállapítanunk. Ezért, mint bibliográfiai forrás feltétlenül figyelembe veendő. Sajnos a mű második kötete – mely a magyar sajtó történetét 1918 után dolgozza fel – mindezideig nem jelent meg.

[...]

C/ FOLYÓIRATCIKKEK BIBLIOGRÁFIÁI, REPERTÓRIUMOK

A tudományos kutatás érdekeit a leghathatósabban az irodalom analitikus feltárása szolgálja. Nemzeti irodalmunkról, az országban folyó tudományos munkák eredményeiről a legjobban úgy szerezhetünk tudomást, ha a könyveket feltáró nemzeti bibliográfia mellett rendelkezésre áll egy, a folyóiratcikkeket is feltáró rendszerező bibliográfia.

Szinnyei József, aki amellett, hogy a magyar művelődéstörténetet megajándékozta a maga nemében páratlan bio-bibliográfiai összeállításával, aki elvégezte a magyar folyóiratok kurrens nyilvántartásának munkáját, vállalkozott arra a magyar művelődéstörténet szempontjából rendkívül fontos munkára is, hogy retrospektív módon rendszerezve feltárja a magyar folyóiratok fontosabb közleményeit is.

Szinnyei tulajdonképpen a *Magyar írók élete és munkái* részére gyűjtötte az anyagot. Az anyaggyűjtés annyit jelentett, hogy bibliográfiailag feldolgozta a teljes magyar folyóiratirodalmat is. Természetes volt tehát, hogy ezt az anyagot megfelelően rendezve a kutatók rendelkezésére kell bocsátani. A Magyar Tudományos Akadémiával közösen megállapított tervezet szerint e bibliográfia tartalmazta volna valamennyi hazai, bármely nyelven megjelent hírlap, folyóirat és gyűjteményes munkában megjelent cikkek, továbbá a külföldi periodikus kiadványokban megjelent magyar vonatkozású cikkeket.

A *Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertóriuma* 1874–1885 között jelent meg. Az első két kötet a történettudományra és segédtudományaira vonatkozó részt tartalmazza. A második kötetnek azonban csak első fele jelent meg. A természettudományi és matematikai részt tartalmazó kötetekből is csak egy kötet jelent meg. Így csonkán is mérhetetlenül gazdag anyagot tartalmaz ez a retrospektív repertórium. Gulyás Pál szerint Szinnyeinek mintegy 100.000 cédulája maradt feldolgozatlanul.

A magyar folyóiratok tartalmának kurrens feltárása korszerű módon történik felszabadulásunk óta. A *Magyar Nemzeti Bibliográfia* mellékleteként az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptára havi füzetekben közrebocsátja a *Magyar Folyóiratok Repertóriuma* c. kiadványt, mely a fontos folyóiratok jelentős tanulmányait, cikkeit a nemzeti bibliográfia elrendezésével teljesen azonos beosztásban bibliográfiailag feldolgozza. Ez a korszerű és hasznos kiadvány a szakbibliográfiai és könyvtári tájékoztató munka nélkülözhetetlen segédeszköze.

*

SZENTMIHÁLYI János, *A magyar nemzeti bibliográfia*, 5. kiad., Bp., 1974.

*

Szerkesztői megjegyzés: Szabó Sándor jegyzete (SZABÓ Sándor, *Általános tájékoztatás II. A nemzeti bibliográfia*, 2. kiad., Bp., 1994), amely szintén a Nemzeti Tankönyvkiadónál jelent meg, sok tekintetben tartalmaz új kiegészítéseket a fenti szöveghez képest, ezért itt hívjuk fel rá a figyelmet. Mégis a Szentmihályi-féle szöveg mellett döntöttünk, részben a bővebb régi magyar irodalmi vonatkozások közlése, részben adatainak helyenként pontosabb volta miatt.

SZILASI LÁSZLÓ

A TÖRTÉNETI POÉTIKA TÖRTÉNETE (1982–2000)[1]

I. RÉGIEK ÉS MODERNEK (1)

Meglehetősen sietősnek tűnik az az elterjedt gyakorlat, amely az örömtelien szaporodó hazai irodalomértelmező közösségek közötti egyre bonyolultabbá váló tájékozódást szinte kizárólag egy-egy nyugati irodalomelméleti irányzat címkéjének felhasználásával véli megoldhatónak. A külhoni megközelítések minden esetben teljesen eltérő tudománytörténeti szituációba érkeznek meg nálunk, és teljesen más szakmai hagyományok talaján, más kulturális környezetben és más jövőképek céljaitól vezérelve fejtik ki hatásukat. Az ezen körülményekhez alkalmazkodni kívánó, gyakorta alkalmazkodni képes, néha pedig kifejezetten kreatív honi recepciós gyakorlatok szükségszerűen mindig több forrásból táplálkoznak, és garantáltan hibrid eredményeket hoznak. Ezért aztán (jóllehet reflektált szóhasználatot feltételezve gyakorlatilag talán orientáló, ám többnyire) nem csupán pontatlan, de egyenesen megtévesztő is elsősorban mégiscsak az *egynemű azonosság*ot sugalló és sulykoló elnevezésekkel ellátni őket. Lehet, hogy a „magyarországi", „hazai", „honi" jelzők gyakori előrevetése szándék szerint a különbségeket kívánná hangsúlyozni, ám a gyakori gáncsoló mellékzönge miatt inkább csupán kisebbségi érzéseinkről ad hírt.

A posztstrukturalista irányzatok hazai recepcióját elsősorban az a vitathatatlan tény tereli a nyugati példáktól radikálisan eltérő irányokba, hogy saját szakmai hagyományainkból jórészt egész egyszerűen *hiányoznak* azok a kifejlett prestrukturalista, de leginkább strukturalista irodalomértelmező gyakorlatokat működtető és összegző művek, amelyekre építve s amelyekkel vitatkozva például a dekonstrukció vagy a recepcióesztétika létrejött. Idegen nyelvű olvasmányok segítségével vagy átgondolt fordítói munka gyümölcseit élvezve természetesen hozzáférhetünk azokhoz a műfajelméleti, retorikai, poetológiai, narratológiai ismeretekhez, amelyek birtokában beláthatók, mondjuk, Paul De Man tropológiai olvasásmódjának tétjei.[2] Ám joggal nagyra becsült, de ridegebb információs környezetben dolgozó, s alkotó energiáikat jórészt téves csatatereken elpazarolni kényszerített tudós elődeink azokat a hiányzó műveket, amelyek a hazai anyagról megalkotott rigorózus értelmezéseik, kiforrott terminológiájuk vagy lenyűgöző ismeretanyaguk által kínált dialógusokkal siethetnének mai recepciós gondjaink közepette a segítségünkre, már sohasem fogják megalkotni.

Ebben a helyzetben éppen ezért különösen fontos lenne az eltérő tudománytörténeti időkben működő és eltérő érdekeltségű mai értelmező közösségek egymásra fordított

kölcsönös figyelme. Ám az 1989 utáni irodalomtudományi diskurzus meghatározó narratívája sajnálatos és önbeteljesítő módon a „régiek és modernek vitája" lett. Ami pedig épp a szótárak szigorú megrostálását, a radikális profiltisztítást, végeredményben pedig a kölcsönös elzárkózást írja elő az irodalomtudósok követendő magatartás- és identitásmintájaként. Ezért aztán, miközben a porond rokonszenves, lendületes és jelentős eredményekkel kecsegtető manifesztumoktól és tervezetektől hangos, még az sem érdemel ki mindig figyelmet, ha egy korábban meghirdetett, s így ma már esetleg konzervatívnak ható ismeretelméleti és módszertani alapokon álló, ám az évek során újabb elméleti megfontolások által átjárt, azokhoz apránként eljutó, vagy azok alkalmazását hazai történeti anyaggal megtámogató (*mai* recepciós gondjainkat okozó *öröklött* alulkondicionáltságaink némelyikét tehát épp *most* enyhítő) projekt netalántán épp a végére ér a tervezett munkának. Vagy – legalábbis – szép csendben eljut a meghirdetett munka kezdetének végére. A hazánkban elsősorban *retorika-történet*ként értett *történeti poétiká*val, meggyőződésem, éppen ez történt, történik. A történet tanulságos és örömteli: a tágabb szakma egyidejű egyidejűtlenségeinek (oly sokszor kárhoztatott, de nem kizárólag az oppozíció mintázataiban elrendezhető) együttállása korántsem csupán lehangoló szakmai tapasztalatok forrása lehet.

II. A TÖRTÉNETI POÉTIKA TÖRTÉNETE

Amikor immár majd' két évtizeddel ezelőtt, 1982-ben megjelent Horváth Ivánnak a történeti poétikai módszert címében hordozó (de a mindenkori jelenbeli értelmezői perspektíva kitüntetett szerepére és jelentőségére is határozottan figyelmezető) könyve a Balassi-életműről,[3] a munka tiszta és határozott hangja valósággal berobbant abba a jórészt pozitivizmusból, szellemtörténetből, a magyar esszéhagyományból, jó adag marxizmusból meg némi strukturalizmusból összegyúrt keverékközegbe, amit akkoriban magyar irodalomtörténet-írásnak neveztek. Mi tagadás, az akkori egyetemisták és pályakezdő kutatók számára úgy tűnhetett, hogy e kitűnő, nagy viharokat kavaró[4] mű előzmények nélkül, egyenesen az égből pottyant. A *Történeti poétika és magyar irodalomismeret* című elméleti zárófejezet[5] Veszelovszkij *Történeti poétiká*ját, az orosz formalistákat, a korai cseh strukturalizmust és a *Szövegmagyarázó Műhely* tagjai (Bojtár Endre, Szegedy-Maszák Mihály, Szörényi László és Veres András) tevékenységét nevezte meg nézetei elsődleges forrásaként. Úgy látszott, a „mindent a maga mércéjével" alapvető ismeretelméleti és módszertani elvének az elődök közül valóban kizárólag Horváth János egy (eredetileg még a *Minerva* 1922-es évfolyamában megjelent) konvencionalizmusvédelmező cikkében[6] van némi (termékeny vitára ingerlő) nyoma.

Innen nézve belátható, hogy nem egészen ez volt a helyzet. A fiatal tudós valóban első volt (régi magyar) irodalmi teória és praxis aprólékos, invenciózus és lendületes összevetésében, ám néhány türelmesebb pályatárs alighanem úgy gondolta akkor, hogy rendben, csak mindez picit talán korai még. A Curtius alapművét[7] már 1954-ben recenzeáló,[8] a Koltay-Kastner Jenő reneszánsz irodalomelméleti szöveggyűjteményéhez bevezetést író,[9] majd a

XVI–XVIII. századi magyarországi irodalomelméleti kézikönyveket kezdeményező erővel összegyűjteni kezdő[10] s az *imitatio* arisztoteliánus fogalmáról is értekező[11] Bán Imre, a toposzkutatással gyakorlatban[12] és elméletben[13] is foglalkozó, majd (Csetri Lajossal) az első átfogó magyar kritikatörténeti szöveggyűjteményt összeállító[14] Tarnai Andor, a fontos tanulmánykötetet szerkesztő Komlovszki Tibor,[15] a Pázmány humanista erudíciójáról értekező Bitskey István[16] (de talán még maga a korábban poétikatörténeti szöveggyűjteményt összeállító Horváth Iván is[17]) úgy vélekedett, hogy elmélet és gyakorlat módszeres összevetésére csak az elméleti háttér alapos, minden mozzanatra kiterjedő feltérképezése és vizsgálata után lehet majd érdemi kísérleteket tenni. Ha már „mindent a maga mércéje szerint" kell olvasnunk, akkor előbb talán meg kellene tudnunk, valójában mik és milyenek lennének is ama mércék. Előbb össze kell gyűjtenünk az összeset, és csak utána lehet majd elkezdenünk a tulajdonképpeni olvasást, hiszen produkciónak és recepciónak a korban – természetszerűleg – azonos a bázisa. A módszerességnek megvan a maga varázsa: a Horváth János életművének (konvencionalista) korszakszintézisei által már jóval korábban, a század első felében felkínált (átfogó fejlődéstörténeti narratívába ágyazott, nemzeti esszencializmussal átitatott, de alapvetően mégiscsak formatörténeti) történeti poétikai jellegű olvasásjavaslat Bán Imre, Szauder József, Tarnai Andor és követőik munkássága által átfogó kritikatörténeti vizsgálattá alakult át. A (hivatkozhatatlanságig szétszórt) projekt szerint előbb az előírások (*regulae*), majd ezeknek az irodalmi hagyomány (*traditio*) szövegeiben való tükröződése kerül sorra, egy ezeken alapuló, ezekhez illő, igazán történetinek mondható *majdani* olvasásmód reményében – az első (napjainkban lassanként lezáruló) fázisban érthető módon részben a poétika –, de sokkal inkább a retorikatörténeti kutatások dominanciájával.

A történeti poétika nyolcvanas évekbeli (és későbbi) történetének alakulásában, retorikatörténetté válásában roppant fontos szerepet játszott az, hogy Horváth Iván könyvének megjelenése után nem sokkal (Kibédi Varga Áron legendás tanulmányának[18] és Tarnai Andor meghatározó jelentőségű főművének, középkori kritikatörténeti monográfiájának[19] megjelenése után azonnal) kiderült: az elméleti előírások általános hátterének átfogó ismeretében tevékenykedő szövegértelmező munka az irodalmi szövegekhez korabeli kontextust utólagosan, némiképp *ad hoc* jelleggel illeszteni próbáló kísérleteknél jóval termékenyebbnek bizonyulhat az irodalmi praxis szövegeinek megszólaltatásában is. Az évtized végén Szabó G. Zoltán és Szörényi László *Kis magyar retorikája*[20] szakmai közkinccsé tette, Téglásy Imre monográfiája[21] pedig immár XVI. századi terepen is kamatoztatta ezt a felismerést.

A kilencvenes évek folyamán aztán (Bartók István, illetve Kecskeméti Gábor készülő monográfiájának előmunkálatai és részpublikációi mellett) Tarnai Andor műfajelméletileg[22] és retorikatörténetileg[23] egyaránt orientáló tanulmányai, Tüskés Gábornak az egyházi retorikával,[24] Ács Pál Rimay költészetének teoretikus kontextusával[25] foglalkozó dolgozatai, valamint Imre Mihálynak a *Querela Hungariae*-toposzról írt monográfiája[26] jelezték és bizonyították e kutatási irány jogosultságát és termékenységét. A kezdet végét jelző három alapmunka: Bartók Istvánnak (a kritikatörténeti kutatások szempontjából központi jelentőségű *Irodalomtudomány és kritika* sorozatban[27] megjelent) a magyarországi barokk irodalom (1630 és 1700 közötti) korszakának retorikatörténeti keresztmetszetét adó monográfiája,[28] Kecskeméti Gábornak a XVII. századi magyar nyelvű halotti beszédekre koncentráló műfaj-

történeti hosszmetszete,[29] nem utolsósorban pedig Imre Mihálynak a jelentősebb magyarországi hatással bíró reformáció kori német retorikákból (Bartók István és Szörényi László közreműködésével) válogatást adó, a nagy ívű szerkesztői utószóban pedig részben a Tarnai és Bartók monográfiája által üresen hagyott (1530 és 1630 közötti) hazai időszakot is bemutató szöveggyűjteménye[30] az évtized végén látott napvilágot. A primér eredmények mellett mindhárom munka alapvető (a posztstrukturalizmus néhány tipikusnak mondható problémájával számos ponton paralel) kérdéseket vet fel a projekthez alapot szolgáltató elméleti előfeltevéseket, s így a kutatások további menetét illetően.

Kecskeméti Gábor monográfiájának legmeghatározóbb tapasztalata mindenekelőtt az, hogy a magyarországi halotti beszédek szerzői elsősorban nem retorikai kézikönyvek, hanem elődeik és kortársaik gyakorlata alapján dolgoztak. Vagyis fehéren-feketén kiderült egyrészt az, hogy a *traditio* maga is *regula*, másrészt az, hogy a *regula* maga is csupán egy műfaj az irodalmi *traditión* belül. Amiből az következik, hogy *teória* és *praxis* mind ez ideig meghatározónak tűnő kizáró szembeállítása történeti okokból sem tartható tovább fenn: az oppozíció az *imitatio* fogalmában kioltódik. Ezenfelül kérdéssé vált, hogyan is olvashatták valójában a *traditio* szövegeit. Ha ugyanis a korabeli olvasó éppen azért olvassa a számára létező irodalmi hagyományt, hogy olvasásával kitermelje a szövegekből az adott műfaj formateremtő elveit, azokat ekkor, az olvasás pillanatában még természetszerűleg nem ismerheti, tehát nem is alkalmazhatja őket. Ha pedig ez így van, immár korántsem bizonyos, hogy a korabeli alkotás és a korabeli befogadás mindig ugyanazon a teoretikus bázison nyugodott volna, s hogy produkciónak és recepciónak minden esetben közösek lettek volna az elméleti keretei. Magyarul: korántsem biztos, hogy maguk a régiek mindig minden szöveget a *maga* mércéjével mértek volna, sőt nagyon is valószínű, hogy néha e mellé vagy (*horribile dictu*:) fölé odaállították a *maguk* mércéjét is. Ezen felismerés elsősorban az *olvasás retorikáinak*, s ezen olvasásretorikák történetiségének irányába igazíthatja a további kutatások lehetséges kérdéseit.

Amiképpen Bartók István monográfiája is. Az imádságelméletekkel foglalkozó fejezet végén például a következő összegzést olvashatjuk: az *ars orandi* a kor hazai irodalmában „segítséget nyújtott az imádságok *megírásához*. A mai ember számára viszont az *olvasás* módját befolyásolhatja."[31] E megfogalmazás nem foglalkozik azzal a (nehezen kutatható) problémával, hogy az alkotás normatív előírásai meghatározó módon befolyásolták-e a befogadást saját korukban: e kérdéstől úgyszólván függetlenül nevezi meg az alkotás régi konvencióit az olvasás mai retorikájának alapjaként. Egy *mai* olvasást tehát elvileg történeti szempontból relevánsnak tekint akkor is, ha nem (bizonyos, hogy) a korabeli *olvasási* konvenciókat követi. Bartók könyvének legfontosabb tanulságai azonban a konvenció-rendszerek létmódjára vonatkoznak. Először: az előírások nem csupán rendszerező igényű összefoglalásokban, de elszórt megjegyzésekben is megfogalmazást nyertek, sőt létük az irodalmi gyakorlat szövegeiből is kikövetkeztethető. Másodszor: erősen kérdéses, hogy a kanonizált követelmények milyen mértékben és hogyan befolyásolták az irodalmi szövegek létrejöttét – a két terület viszonya jóval áttételesebb és szűrtebb a *tükröződés* metaforája által felkínált modellnél. Harmadszor: előbb-utóbb azt is meg kell majd kérdeznünk, hogy a kialakult szokásrendszer hogyan hatott *vissza* a normatív szövegekre. Mindennek értelmében a projekt

eredeti menetrendje (előbb az előírások teljes feltérképezése, majd ezek tükröződésének átfogó vizsgálata, az irodalmi hagyomány szövegeiben, végül a primér szövegeknek az ezen ismeretekből következő immár valóban történeti poétikai szempontú újraolvasása) aligha tartható: ha a konvenciórendszer valójában teória és praxis bonyolult összjátékának mutatkozik, akkor ezeknél *dialogikusabb* kérdésekkel szükséges operálnunk.

Imre Mihály szöveggyűjteménye az *olvasás retorikájának* irányába mutató kérdések és a *dialogikusság* szempontrendszerének érvényesítésére tett ezen karakteres javaslatok mellé odailleszti a *tropologikus olvasás* mellett szóló egyértelmű történeti érveket is. Monografikus utószavának első fejezete[32] ugyanis annak a történetét mondja el, ahogyan a retorika – az antik és a középkori előzmények után – a XVI. század első felének Wittenbergjében, Reuchlin, Melanchthon és Westhemer munkásságában elsősorban immár hermeneutikai: Szentírás-értelmező (teológiai és filozófiai) funkciójában tesz szert kitüntetett jelentőségre. Márpedig ha e történet helytálló, vagyis ha igaz, hogy a reformáció első évtizedeinek a retorika funkcióját illető legfontosabb teljesítménye az volt, hogy az exegetika alapelveit tekintve az órigenészi eredetű értelmek négyességét (*sensus litteralis, moralis, allegoricus, anagogicus*) lecserélte a trivium hármasságára (*grammatica, dialectica, rhetorica*), s ezzel saját interpretatív elméletében és gyakorlatában az ellenőrizhetetlenül burjánzó allegorézis helyébe a trópusok és a figurák működésének rigorózus vizsgálatát állította, nos, ebben az esetben történeti alapon immár aligha gáncsolhatók legitim módon a régi (elsősorban XVI. századi) szövegek retorikai dimenzióinak összetettségére koncentráló mai olvasásmódok.

Mindeközben (bár a *regulae* műfajainak vizsgálatánál összehasonlíthatatlanul kisebb volumenben, az intézményi hátteret pedig szinte teljesen nélkülözve, de) hasonló lendülettel folytak a konkrét irodalmi gyakorlatra (a versszerzéshez képest a drámára valamivel,[33] a prózára jóval[34] kevésbé) koncentráló, a normatív hatással bíró előírásokat elsősorban magukból az irodalmi szövegekből rekonstruálni, illetve megkonstruálni igyekvő közvetlen kutatások is. A XVI. századi magyar vers régóta várt, és a *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*-ben[35] végre testet öltő totális adatbázisa, Szigeti Csaba nagy tömegű vers vizsgálatára épülő, elsősorban formatörténeti érdekeltségű, a Balassi-univerzum vizsgálatából induló, s a radikális archaizmus[36] általános jegyeinek megfogalmazásához eljutó munkássága, valamint (az elsősorban textológus) Vadai István mindig kitűnő verstörténeti tanulmányai[37] jelentős eredményeket hoztak. Mivel a XVI–XVII. századból átfogó s elméleti igénnyel megfogalmazott magyar nyelvű poétika nem maradt ránk (s ilyen vélhetőleg a korban sem létezett), e tudósoknak a korabeli gyakorlatot elméleti igénnyel kellett olvasniuk. Kutatásaik arról győzhetnek meg, hogy a régi magyar irodalom (jelen tudásunk szerint elsősorban a magyar nyelvű versszerzés) olyan, jóllehet explicit teoretikus megfogalmazást nem kapott, mégis jól láthatóan normatív érvényű tradíciókat is kitermelt, amelyek a retorikai és poétikai kézikönyvekből vagy más nyelvű irodalmak gyakorlatából teljes mértékben és bizonyossággal nem levezethetők. Európai kontextus ide, összehasonlító irodalomtudomány oda: a régi magyar irodalmi tradíción belül tájékozódva (amiként másutt is) részben *autochton* fejlődésű mozzanatokkal is számolnunk kell.

A történeti poétikai projekt részleges beteljesedéséről szóló jelen történet időrendjének és érvényének viszonylagosságát mindazonáltal jól mutatja, hogy a módszer ez idő szerinti

főműveként (Horváth Iván könyve mellett) mégiscsak Pirnát Antal *Balassi Bálint poétikájáról* szóló (Horváth Iván disszertációjához kapcsolódó, azzal szinte minden jelentősebb ponton vitatkozó, opponensi véleményként jórészt már 1977 nyarán papírra vetett, 1983-ban pedig – Klaniczay Tibor „biztatásának, sőt kényszerítő fellépésének" köszönhetően – nagydoktori értekezéssé fejlesztett, de nyomtatásban csak 1996-ban napvilágot látott) munkáját[38] kell megneveznem. Mégpedig egész egyszerűen azért, mert Pirnát Antal húszéves késéssel, de korántsem megkésve megjelent munkája felettébb nagy határozottsággal tudja felkelteni annak radikális illúzióját, hogy egy jelenbeli olvasását író mai, de a korabeli elméletet és gyakorlatot teljes mélységében és bonyolultságában összevetni képes olvasó itt valóban úgy (olyan irodalomfelfogás birtokában és olyan módszerekkel) olvassa a XVI. századi magyar nyelvű verses szövegeket, ahogyan azt egy XVI. századi művelt *academita hungarus* tette vagy tette volna, de legalábbis: tehette volna.

Ám az e lenyűgöző teljesítmény ellenére sem bizonyos (s az itt elmondott történetnek talán épp ez a legfőbb tanulsága), hogy a „mindent a maga mércéjével" munkahipotézise által vezérelt értelmezői tevékenységben valóban mindig ennyire békésen megférhet egymással a *normatív elmélet és az irodalmi praxis* összevetésére irányuló szándék az *olvasni a régiek módjára* kívánó vággyal. A kezdet végéig eljutott történeti poétikai projekt az idők során jórészt elveszítette eredendő naivitását. Egységesnek vélt kérdései és egységesnek remélt eredményei megítélésem szerint két fő irányba tartanak (szét): az irodalmi *produkció* régi konvenciórendszereinek (mint teória és praxis dialogikus együttműködésének) vizsgálata irányába egyfelől, és a történeti igényű mai *recepció* (az olvasás történetileg is megalapozható és megalapozandó retorikáinak) irányába másfelől.

III. AZ OLVASÁS (TÖRTÉNETI) RETORIKÁI

A történeti poétika húszéves projektjéből ily módon létrejött két fő mai kutatási irány létjogosultsága, termékenysége, távlatos és irodalomelméleti szempontból is *up to date* volta további bővebb argumentációt aligha igényel. Az irodalmi alkotás és olvasás elméletének, gyakorlatának és befogadásának vizsgálata a szűkebb „régimagyaros" irodalomtörténész szakma több (hosszú életű) generációjának adhat olyan munkát, amely az eddig mégiscsak dominánsnak mondható történelmi, eszmetörténeti, filozófiatörténeti, teológiai kérdések (vérmérséklet és tradíciók szerint:) mellett, fölött vagy helyett az olvasók *speciálisan irodalmi* (nyelvi, retorikai, tropológiai) tapasztalatokhoz való hozzáférésének megkönnyítését tekintené elsődleges feladatának. Emellett – valamivel tágabb kontextusban – teljesen nyilvánvaló, hogy a (korabeli elvárási horizontok rekonstrukciójában mindig szükségszerűen érdekelt) recepcióesztétikai ihletettségű megközelítések immár az ez ideig fájón nélkülözött retorika-*történeti* ismeretek segítségével is alapot vethetnek a régi magyar irodalom szövegeiről szóló értelmezéseknek, s a teória, a praxis és a recepció immár részben együtt is olvasott jelenségeit is ismerve próbálhatnak meg választ adni a „miért van valami éppen így, s nem másként" kérdésére. Amiképpen az sem kétséges, hogy a feladatát a jelölés egymással szemben álló

erőinek gondos előcsalogatásában látó, s emiatt elsősorban a trópusok dinamikájára figyelő dekonstrukciós érdekeltségű olvasatok is gazdagodhatnak a jelek szerint nem csupán kizárólag allegorézisre hajlamos, de grammatikusan, retorikusan, logikusan és tropologikusan is olvasni kívánó elődök munkáiból. Az efféle figyelemből következő, több forrásból is táplálkozó gazdagodás lehetőségeit ez idő szerint Oláh Szabolcs *Hitélmény és tanközlés (Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználata)* című kitűnő (s elméleti hovatartozását tekintve egyneműen nem azonosítható) könyve példázza a legmeggyőzőbben.[39]

Arról azonban érdemes talán még néhány szót ejteni, hogy míg a produkció régi magyar irodalmi konvenciórendszereinek vizsgálata (az elmélet, a gyakorlat és e két elem dialógusának területén is) viszonylag jól bejáratott alapfeltevésekkel és módszertannal dolgozik, s jelentősnek mondható kortárs vagy közel kortárs elődök munkáira támaszkodhat, addig a recepció feltételrendszerének és gyakorlatának (jószerivel még meg sem indult) vizsgálata szinte minden effélét majdnem teljes mértékben nélkülözni kénytelen. E hiányok részben akár a további teendők egy lehetséges körét is kijelölhetik.

Először is: nagyon keveset tudunk (pontosabban: még azt sem tudjuk, mennyit tudunk) a XVI–XVII. századi recepciót szabályozni kívánó *teoretikus* előírásokról. Kérdés, hogy a Szentírás értelmezésének szabályozásával foglalkozó szövegeken, a bibliai filológia *philologia rhetoricá*ján és *oratoriá*ján,[40] valamint a mindig kéznél lévő interpretatív célzatú retorikai utasításokon kívül léteztek-e egyáltalán olyan diszperz jellegű, egyes részproblémákat összefüggően tárgyaló vagy esetleg átfogó és összefoglaló megnyilatkozások Magyarországon, amelyek számottevő mértékben befolyásolhatták volna a különböző nyelveken keletkezett, különböző időkből, regiszterekből és műfajokból származó szövegekről kialakított korabeli értelmezéseket. Másodszor: hasonlóképpen elenyészően csekélyek az ismereteink a korabeli recepciós *gyakorlat*okról is: például a színpadi előadásról mint értelmezésről, a versek énekkel kísért előadásának interpretatív funkcióiról, a hangos és a néma olvasás egymástól nyilvánvalóan radikálisan eltérő recepciós hatásairól, arról nem is szólva, hogy adósok vagyunk még a XVI–XVII. századi szövegértelmező munkák első összegyűjtésével is. Valóban úgy tűnik, hogy a korban (a prédikációk – interpretációs előfeltevéseik szempontjából szisztematikusan egyébként ez ideig szintén nem vizsgált – corpusát leszámítva) kevesen írták az olvasásukat, s így a korabeli interpretációs gyakorlatoknak kevés nyomuk van. Ám a valahogy mégiscsak létrejött és ránk is maradt ismertebb esetek (például Bornemisza Péternek számos világi szövegről,[41] Balassi Bálintnak saját verseiről,[42] Rimay Jánosnak Balassi költészetéről és Tolnai Balog János Balassi Bálintot dicsőítő verséről,[43] Szenci Molnár Albertnek zsoltárfordító elődeiről,[44] Kecskeméti Alexis Jánosnak *Dániel könyve* negyedik részéről[45] vagy Vitnyédy Istvánnak Zrínyi eposzáról[46] szóló értelmezése, illetve értelmezéskezdeménye) azt sejtetik, hogy egy efféle interpretációtörténeti szöveggyűjtemény felettébb izgalmas és elmemozdító olvasmány lehetne. Valójában azonban még azt sem tudjuk, a korban mennyire tekinthető kialakult és önálló műfajnak a szövegértelmezés. Mindenesetre úgy látszik, hogy az irodalmi művet irodalmi művel magyarázó interpretációs gyakorlatnak megvan a maga (tágabb értelemben: *minden* imitációelvű művel gazdagodó) tradíciója. Lehetséges tehát, hogy a kor szignifikáns interpretációs gyakorlatának nyomait elsősorban nem a teoretikus diskurzus terepén, hanem magában a szépirodalomban kell keresnünk.

Harmadszor: mindezen hiányok következtében természetesen szinte semmit sem tudunk maguknak a régi magyar irodalmi recepciót befolyásoló teoretikus előírásoknak és gyakorlati értelmezéseknek a *befogadás*áról. Hogyan olvasták az olvasási utasításokat és magukat az olvasásokat? Hogyan viszonyultak az előírásokhoz és az általuk olvasott értelmezésekhez, elődeik és kortársaik interpretációs gyakorlatához? Mennyiben mutatkoznak normakövetőnek, imitatívnak vagy netalántán éppen radikálisan kreatívnak a régi magyar olvasók? Mennyiben és hogyan dialogikus a tulajdonképpen szintén előírásainak és gyakorlatainak együttműködésében megvalósuló recepciós konvenciórendszer? A hitviták – e szempontból szintén nem vizsgált – corpusának vagy Balassi Bálint *Dobó Jakab éneke ellen szerzett éneké*nek (*Bezzeg nagy bolondság*...) újraolvasása alighanem jó kiindulópontként szolgálhat efféle kérdések megválaszolásához. Az olvasási konvenciórendszerek módszeres feltérképezése bizonyosan megkönnyítené annak pontosabb megközelítését, hogy egy-egy meghatározott értelmező közösség képviselői a maguk korában voltaképpen hogyan és milyennek is láthattak egy-egy korabeli szöveget, hogy egy-egy régi textus miféle értelmezett alakokban is mutatkozhatott meg számukra. Ezek az ismeretek feltétlenül közelebb vihetnének bennünket az irodalomtörténet-írás tulajdonképpeni tárgyához: azokhoz a szöveges értelmezési alakulatokhoz, amelyekben az irodalmi szövegek a korban hozzáférhetők voltak, s amelyek segítségével korabeli hatásukat kifejtették. Az azonban továbbra is kérdés marad, hogy e régi olvasások tanulságait hogyan hasznosíthatjuk saját, mai, történeti igényű értelmezéseink megalkotásakor.

IV. TRÓPUS, FUNKCIÓ, TÖRTÉNET

Nos: az „úgy olvasni, ahogy a régiek" tervezete vonzó és termékeny munkahipotézis[47] ugyan, de nem csupán *lehetetlen* (ami önmagában még nem volna baj), hanem tulajdonképpen *történetietlen* vállalkozás is. Mivel az irodalomtörténet tárgya, az irodalmi szöveg tulajdonképpen nemcsak *akkor* (abban az időben) létezik, amikor keletkezett, hanem *attól kezdve* mindvégig (minden egyes esetben, amikor befogadást nyer), a vizsgálódás tárgya tulajdonképpen nem is annyira *maga* a szöveg, hanem sokkal inkább annak *(értelmezés)törté-nete*. Bár az alapmű e tárgyú fejezetét nemrégiben igazán briliáns és megfontolandó támadás érte,[48] azt hiszem, továbbra is igaz, hogy a megértés mindig alkalmazás (*applicatio*), egyben pedig beleállás a korábbi alkalmazások alkotta hagyományfolyamba.[49] Ha, teszem azt, a kerék mibenlétét kellene megvilágítanunk egy marslakó számára, előadásunkban vélhetőleg nem kizárólag feltalálásának (homályos) pillanatára koncentrálnánk, hanem jóval inkább mindarra, amit története során jelentett, illetve amit ma jelent civilizációnk számára. Hasonlóképpen, mondjuk, a *Halotti beszéd*nek a (marslakónál nem sokkal közelebbről érkezett) mai olvasó számára közvetítendő jelentése aligha merül ki annak (hozzávetőleges) rekonstrukciójában, amit a szöveg keletkezésekor jelenthetett, hanem elvileg magában foglalja mindazt, amivel története során olvasói felruházták.[50]

Vannak azonban konstansnak mutatkozó elemek. Úgy látszik például, hogy az irodalom elsősorban az a terep, ahol a nyelv a trópusok felhasználásával megpróbálja módszeresen

kijátszani az ember azon eredendő törekvését, hogy a nyelvet lehetőleg kizárólag referenciális üzemmódban, annak közlő funkciójában használja fel. A nyelv (az irodalomban kitüntetetten, de egyébként a leghétköznapibb nyelvhasználatban is:) tropizál – az ember pedig megpróbálja a használat által valahogy mégiscsak rögzíteni a jelentést. Ha például valaki épp *fél liter sör*re szomjazik, az a kocsmában általában *egy korsót* kér, s jóllehet félreérthető metonímiával él, kérését mégis viszonylag ritkán értelmezik (helytelenül) magának az *edénynek* a megszerzésére irányuló óhajként: a csapos jól tudja, hogy vendége nem a tartalmazóra, hanem annak tartalmára utal, s a mondatot ezért úgy érti és alkalmazza (helyesen), mintha a vendég azt mondta volna: „meg kívánok vásárolni öt deciliter erjesztett árpalevet". A *tropika* és a *pragmatika* harca folyamatos – és (példaképpen olyan mondatokra gondolva, mint, mondjuk: „időérzékem csütörtököt mond") el kell ismernünk, hogy e harcban az irodalom *nem* az utóbbi pártján áll.

Ha ennek nyomán elfogadjuk annak tapasztalatát, hogy minden szöveg dekonstruálódik, vagyis, hogy egyetlen szöveg jelentése sem képes hiánytalanul egységesülni, mert a tropológiai mozgások megakadályozzák a szövegek végérvényes elolvasását, akkor be kell látnunk azt is, hogy az irodalom dekonstruktív energiája elsősorban épp a trópusok dinamikájából származik.[51] Mindig – de korántsem minden történeti korszakban azonos módon. A dekonstrukció: történik. De: mikor és hogyan? Milyen trópusok által? A dekonstrukciós folyamatok levezénylése mellett miben áll még a trópusok funkciója? Ha egy kicsit is belegondolunk, a dekonstrukció történésének mikéntjére vonatkozó, első látásra vérlázítóan történetietlennek látszó kérdés és a belőle következő továbbiak alapvetően és eredendően történeti jellegűnek mutatkoznak. Olyannyira, hogy ha innen nézve az irodalom legmeghatározóbb jegyének épp a trópusok használatát látjuk, akkor úgy fogalmazhatunk, hogy az irodalomtörténeti kutatás esetében talán éppen a trópusok képezhetik az egyik kínálkozó és központi jelentőségűnek ígérkező történeti tárgyat. A velük kapcsolatos kérdés azonban immár nem kizárólag az, hogyan használták, mit jelentettek, hogyan funkcionáltak keletkezésükkor, hanem az is, hogy az idők során hogyan változott meg használatuk, jelentésük és funkciójuk.

Mindennek értelmében az irodalom döntően történeti poétikai indíttatású, mégpedig – a kutatástörténet eddigi alakulásának következményeként – elsősorban retorikai és retorikatörténeti alapozású tanulmányozásának egyik (kívülről érkező és belsőleg kitermelődött poszt-strukturalista megfontolásoknak egyaránt engedő) kifutása egy olyan értelmezői és irodalomtörténet-írói megközelítés lehet, amely elsődleges feladatának a módszeres, interpretatív célú hossz- és keresztmetszetek[52] létrehozásában egyaránt érdekelt, *trópus-funkciótörténeti* vizsgálódást tartja.[53]

V. RÉGIEK ÉS MODERNEK (2)

Végezetül pedig a kiinduló kérdésekhez visszatérve: az, hogy különböző értelmező közösségek radikálisan eltérő tudománytörténeti időkből merítik tevékenységük alapelveit és legitimációs érveit, aligha vitatható. Döntően „régi" és döntően „modern" irodalom-

értelmező diskurzusok valóban léteznek, és gyakorta tényleg még vitatkoznak is egymással. Ám (a történeti poétika történetének tanulságai szerint) ezen együttélés történetének a „régiek és modernek vitája" csak akkor lehet valóban helytálló és hasznos uralkodó narratívája, ha az egyidejű egyidejűtlenségek viszonyait nem csupán a jól elkülöníthető, belsőleg pedig egységes partnerek közötti alkalmi disputák keretei között gondoljuk el, hanem azokat a *belső különbségek* konstruálta diskurzusok *kölcsönös egymásra utaltságá*ból következő folyamatos *dialógus*ként is hajlandók vagyunk újraértelmezni.

JEGYZETEK

[1] Jelen dolgozat egy nagyobb munka bevezetéseként jött létre. Észrevételeikért és tanácsaikért Balázs Mihálynak, Font Zsuzsának, Füzi Izabellának, Keserű Bálintnak, Ötvös Péternek és Takáts Józsefnek kell köszönetet mondanom.

[2] Bókay Antal szerint egyébként most, amikor valahogy meg kell küzdenünk „a kiteljesedett irodalomtudományi formalizmus honosításának elmaradásával" és ennek következményeivel, a hazai irodalomtudományi diszkurzusokban részben épp „némiképp a formalizmust bepótlandó" fordítódik nagy figyelem Paul De Man „ posztformalista" életművére. (Bókay Antal, *Paul De Man és az amerikai irodalomtudományi dekonstrukció* = Paul De Man, *Esztétikai ideológia*, ford. Katona Gábor, Bp., Janus/Osiris, 2000, 216.) Jelen dolgozat – e helytálló megfigyelést kiegészítendő – a bepótl(ód)ás fordított irányú lehetőségeivel foglalkozik.

[3] Horváth Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982.

[4] Lásd pl. Kőszeghy Péter, Horváth Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1987–1988,3. sz., 310–388; Horváth Iván, *Egy vita elhárítása*, Uo., 1987–1988, 5–6. sz., 642–655; Kőszeghy Péter, *Elhárítva: Megjegyzések Horváth Iván, Egy vita elhárítása című cikkéhez*, Uo., 1989, 5–6. sz, 597–604; Horváth Iván, *Az eszményítő Balassi-kiadások ellen* (Előzetes közlemény) = *Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter, Szeged, JATE Régi Magyar Irodalmi Tanszék, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez), 191–204. (A továbbiakban: *Keserű-emlékkönyv*.)

[5] Horváth Iván, *i. m.* 295–307.

[6] Horváth János, *Magyar irodalomismeret* = Uő., *Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1956, 7–26.

[7] Ernst Robert Curtius, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*, Bern, Francie, 1948.

[8] Irodalomtörténeti Közlemények, 1954, 442–452.

[9] *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete*, szerk. Koltay-Kastner Jenő, bev. Bán Imre, Bp., Akadémiai, 1970.

[10] Bán Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1971.

[11] Bán Imre, *Az imitatio mint a reneszánsz arisztotelizmus esztétikai kategóriája*, Filológiai Közlöny, 1975, 374–386. (Uő., *Költők, eszmék, korszakok*, vál., szerk. Bitskey István, Debrecen, KLTE, 1997, 23–44.)

[12] Tarnai Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Bp., Akadémiai, 1969 (Modern Filológiai Füzetek, 6).

[13] Tarnai Andor, *A toposz-kutatás kérdéseihez*, Literatura, 1975, 66–73.

[14] *A magyar kritika évszázadai: Rendszerek: A kezdetektől a romantikáig*, írta és összeállította Tarnai Andor, Csetri Lajos, Bp., Szépirodalmi, 1981 (A Magyar Kritika Évszázadai, 1).

[15] *A régi magyar vers*, szerk. Komlovszki Tibor, Bp., Akadémiai, 1979 (Memoria Saecolorum Hungariae, 3).

[16] Bitskey István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8).

[17] *Francia és angol poétikák 1392–1603*, szerk. Horváth Iván, Szeged, JATE, 1975.

[18] Kibédi Varga Áron, *Retorika, poétika, műfajok: Gyöngyösi István költői világa*, Irodalomtörténet, 1983, 545–591.

[19] Tarnai Andor, *„A magyar nyelvet írni kezdik": Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984 (Irodalomtudomány és Kritika).

[20] Szabó G. Zoltán, Szörényi László, *Kis magyar retorika*, Bp., Tankönyvkiadó, 1988.

[21] Téglásy Imre, *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig)*, Bp., Akadémiai, 1988 (Humanizmus és Reformáció, 15).

[22] Tarnai Andor, *A paródia a XVI–XVII. századi Magyarországon*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1990, 4. sz., 444–469.

[23] Tarnai Andor, *A váradi Orator extemporaneus = Klaniczay-emlékkönyv*, szerk. Jankovics József, Bp., Balassi, 1994, 365–378.

[24] Tüskés Gábor, *Az exemplum a 16–17. század katolikus áhitati irodalmában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1992, 2. sz., 133–152.

[25] Ács Pál, *Ratio és oratio: Rimay János verstípusai = Klaniczay-emlékkönyv*, 270–283.

[26] Imre Mihály, *„Magyarország panasza": A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, KLTE, 1995.

[27] A sorozat történetéről lásd: Korompay H. János, *A „jellemzetes" irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai/Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 9–12.

[28] Bartók István, *„Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk": Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai/Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika).

[29] Kecskeméti Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5); lásd még recenziómat: Irodalomtörténeti Közlemények, 2000, 1–2. sz., 240–250.

[30] *Retorikák a reformáció korából*, szerk. Imre Mihály, Debrecen, KLTE, 2000. (2., bőv., átdolg. kiad.; 1. kiad.: 1998.)

[31] Bartók, *i. m.*, 176.

[32] Imre, *i. m.*, 399–427.

[33] Pirnát Antal, *A magyar reneszánsz dráma poétikája*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1969, 5. sz., 527–555; Latzkovits Miklós, *Bornemisza Electrájának chorusa: Némaszereplők a magyar reneszánsz drámákban*, Szeged, 1988 (Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, XXV), 3–13; Uő., *Argumentum és prológus a régi magyar drámában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1995, 586–595; Balázs Mihály, *Teológia és irodalom: Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Bp., Balassi, 1998 (Humanizmus és Reformáció, 25), (főként: *Irodalmiság és propagandisztikus szándék a párbeszédes művekben*, 115–196).

[34] Pl. Pirnát Antal, *Fabula és história*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1984, 2. sz., 137–149.

[35] *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, szerk. Horváth Iván, H. Hubert Gabriella, munkatársak Font Zsuzsa, Herner János, Szőnyi Etelka, Vadai István, Ruttner Tamás, Gál György, Párizs, Nouvel Objet, 1992, I–II.

[36] Szigeti Csaba, *A hímfarkas bőre: A radikális archaizmus a mai magyar költészetben*, Pécs, Jelenkor, 1993.

[37] Pl. Vadai István, *+1: Metrikai határjelölések a régi magyar versben*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1991, 4. sz., 351–370.

[38] Pirnát Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Bp., Balassi, 1996 (Humanizmus és Reformáció, 24).

[39] Debrecen, KLTE, 2000 (Csokonai Könyvtár, 22).

[40] Lásd: Kecskeméti, *i. m.*, 174–175.

[41] Lásd pl. Szilasi László, *„szabott módunk": Szövegosztályok Bornemisza Péter* Ördögi kísértetek *című művében = Keserű-emlékkönyv*, *i. m.*, 561–571.

[42] Lásd pl. levelét Batthyány Ferenchez (Pozsony, 1593. március 21.)= Balassi Bálint *Összes művei*, összeáll. Eckhardt Sándor, Bp., Akadémiai, 1951, I,. 397. old.

[43] Lásd Rimay János *Összes művei*, szerk. Eckhardt Sándor, Bp., Akadémiai, 1955, 33–44, 47–48.

[44] Horváth Iván, *„Számtalan az sok vala vala vala" = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*, összeáll. Csanda Sándor, Keserű Bálint, Szeged, JATE, 1978 (Adattár, 4), 183–188; Uő., *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982, 192–200.

[45] Idézi és értelmezi: Kecskeméti, *i. m.*, 175.

[46] Mészöly Gedeon, *A költő Zrínyi ügyvivőjének leveleskönyvéből*, Magyar Nyelv, 1918, 109.

[47] Pirnát Antal könyve mellett a másik igazán meggyőző példa: Gerézdi Rabán, *„Balassa János éneke sólymocskájáról"*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1965, 689–693.

[48] Kisbali László, A filológia bosszúja, avagy Gadamer esete a pietista hermeneutikával = *Keserű-emlékkönyv*, *i. m.*, 263–279.

[49] Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlata*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Gondolat, 1984, 218.

[50] Lásd pl. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Hal(l)ott (?) beszéd (?)*= Uő., *Hagyomány és kontextus*, Bp., Universitas, 1998, 147–163.

[51] E tapasztalatok és a belőlük következő belátások számbavételére ez ideig Paul De Man tette a legmódszeresebb kísérleteket. Magyarul lásd: Paul DE MAN, *Az olvasás allegóriái*, ford. FOGARASI György, Szeged, Ictus/JATE Irodalomelmélet Csoport, 1999; Uő., *Esztétikai ideológia*, ford. KATONA Gábor, Bp., Janus/Osiris, 2000.

[52] Lásd még: SZILASI László, *A nyúl és a sólyom (Trópusok és funkcióik: Madách Gáspár Balassa János éneke sólymocskájáról című versének példája)*, Literatura, 2000, 3. sz.

[53] A funkciótörténeti áttekintések hiányáról és szükségességéről lásd még: OLÁH Szabolcs, *Elbeszélhető beszélgetés?*, Alföld, 2001, 2. sz., 113–120, (kül. 119.)

*

SZILASI László, *A történeti poétika története (1982–2000)*, BUKSZ, 2001, 258–264.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

ARS MUTILANDI HUNGARICA

Ez az esszé kiegészített változata annak a cikknek, melyet eredetileg a régi *Mozgó Világ*ba írtam. 1982. október 7-én adtam le, Kulin Ferenc meg is jegyezte, hogy írásakor nem alkalmaztam öncenzúrát. Őrá bíztam a húzást, új cím adásába is beleegyeztem. A *Szövegmagyarázás magyar módra* hasábkorrektúráját 1983. február 8-án javítottam. Folyton csúszott, végül 1984 februárjában jelent volna meg, de mint tudjuk, a lap 1983. novemberi számával befejezte pályafutását. A szegedi József Attila Tudományegyetem – akkor még a KISZ égisze alatt működő – bölcsészkari lapja, a *Gondolat-jel* vállalkozott a kis híján teljes kézirat közlésére (az Eszterházy-féle Lenin> Jenő alakváltozáson kívül még néhány efféle apróságnak kellett belőle kimaradnia) 1984-ben, a 2., 3., 5. és 6. számban. Rövid ideig próbálkoztam a cikkel a *Kortárs*nál is, hiába. A rövidített kéziratot mintegy még egyharmadával-kétötödével meghúzva –, s erről egy szerkesztői utószóban korrekt módon beszámolva – az *Alföld* közölte, 1985 októberében. Utoljára 1986 februárjában jelent meg belőle a Babits-fejezet, Mányoki Endre jóvoltából, az ezzel a számmal végképp be is tiltott veszprémi *Visszhang* című lapban.

A „delfinizálás" fogalma a szövegcsonkításokra időközben valamelyest elterjedt. Márton László megtisztelő módon regénybe is emelte. „De te, mindeneknél kedvesebb Quintusom, szabad vagy; rólad hallgatásukkal is kiáltanak a disznószemű tengeri morgóhalak és a mélyvizek többi lakosai. A rád való tekintettel, vagyis a delfinek szokása szerint, kedves Quintusom, kipurgálják a hozzáértők a könyvekből az ártalmas delfinhetetlenségeket, s a hasznosakat pedig bennök hagyják. [...] a könyvek ad usum delphini tisztogatása nem büntetés, de jutalom; csak nem kívánod, hogy a delfinek bálnaságokat olvassanak?" (*Menedék*, Beszély, Budapest, 1985. 137.) Tovább is tallóztam a végtelenül gazdag cenzúra-mezőn; most hát az eredetihez képest is bővebb szöveget ajánlhatok a *2000* nyájas olvasóinak. Kedves kötelességemnek teszek eleget, amikor megköszönöm azoknak a kollégáknak segítségét, akik újabb meg újabb delfinekre figyelmeztettek (főleg Stoll Béla, Szabó G. Zoltán és Varga Katalin).

Meg kell jegyeznem, hogy egyrészt a legritkább esetben tüntettem fel azokat a sajtó alá rendezőket, akik egy-egy klasszikus kiadását gondozták. A klasszikusok csonkításának elterjedt gyakorlatáért ugyanis nem ők a felelősek, hanem a kiadók vezetősége, illetve az őket irányító párt- és állami kultúr-apparátus. (vö. Babits: Kultúra – a rút luk.) Nevet csak akkor tüntettem fel, ha a szokásos csonkításon túl még átírásra is vetemedett az illető. A klasszikusok szövegkiadását rendező, az Akadémia által jóváhagyott szabályzat nem intézkedett egyértelműen arról, hogy mit kell tenni a politikai, illetve ideológiai szempontból nem kívánatos szövegrészekkel, illetve művekkel. Klaniczay Tibor tett ugyan egy javaslatot, mely szerint 1919-ig – tehát a történelmi Magyarország szétdarabolásáig – minden szöveget csonkítatlanul ki kell adni, kétséges esetben legfeljebb alaposan megjegyzetelve. Trianon után azonban a klasszikusok azon szövegeit is meg kell szűrni, – e javaslat szerint –, amelyek

zavarhatnák viszonyunkat a szomszéd népekkel. (Klaniczay Tibor: *A textológiai munka helyzete = Marxizmus és irodalomtudomány*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964. 237.) Azonban ezt a javaslatot még a kritikai kiadások szerkesztői sem hajtották végre maradéktalanul, hiszen vidáman csonkították – mint látni fogjuk – Mikszáthot, vagy Adyt is. Másrészt, azok a kiadók, amelyek a nagyközönség számára készült szövegeket gondozták, mindig teljesen önkényesen jártak el, időnként már a megjelent kiadáshoz képest is újabb csonkításokat hajtottak végre. Ami magát az alapelvet illeti, az azon az egyoldalú feltételezésen alapult, hogy a mi nacionalizmus-ellenességünk viszonzásra talál a szomszédoknál. Az illető szomszédok egy pillanatig sem vették ezt komolyan.

Legvégül azt indokolnám, miért az idézetek bősége? Kossuth Lajos írta 1847-ben az *Ellenőr* című zsebkönyvben, amelyet a magyar irodalom színe-java külföldön, a cenzúra megkerülésével adott ki: „Uraim, írósereg, ugyan tartsatok egy gyűlést egyszer, és szedjétek össze a cenzúra törléseit, melyek birtokotokban vannak, és nyomassátok ki. Soha még tanulságosabb könyvet nem látott a magyar ég. Látni fognók a rendszeresített hon-alkotmány és szabadság rombolását, az ész vértanúságát, a becsületes hazafiság kínpadát, és látni némely cenzor komikus butaságát, miről hétköznapi embernek bizony fogalma sincs. És én ez utóbbitól, a nevetségestől várnék legtöbbet. Egy egész nemzet megvetését, átkát ki tudják állni némely emberek, látjuk mindennap, de egy nemzet egyetemes kacaját talán mégsem bírnák kiállani. Uraim, írósereg, tegyétek meg ezt!" (Idézi Lukácsy Sándor a *Nemzeti olvasókönyv*ben, Budapest, 1988. 196. és nyomában Esterházy Péter a *Hitel* 1989/7. számában.)

*

Magyarországon nincs cenzúra. Ezt a mindennapos, örvendetes tapasztalatot elvileg is megerősíti a *Világirodalmi Lexikon* második kötetében Rónai Mihály András cikke; szerinte azért nincs cenzúra, mert nincs is rá szükség.

1867-től 1914-ig sem volt semmiféle cenzúra hazánkban. Figyelemre méltó, hogy Pozder Károly latin nyelvű Horatius-kiadásából mégis kihagyott bizonyos szövegeket. Mint írja: „Mivel ez a kiadás nem tudós férfiaknak, hanem tanulóknak készült, az volt az egyedüli célkitűzésem, hogy Horatius verseit a lehető legkönnyebbé tegyem azon serdülő gyermekecskék számára, akik az ókori irodalom tanulmányozásának szentelték magukat, azokat a részeket pedig, amelyek a mi szépről és jóról alkotott felfogásunktól teljes mértékben eltérnek, sőt sérthetik is a serdülők szeméremérzetét, egészében vagy részeiben eltávolítsam. Quintilianus is azt mondja, »hogy a görögök is igen sokat írtak szabadosan, de még magát Horatiust sem akarom bizonyos részeiben értelmezni« (*Szónoklattan* I. 13.) – hát akkor én sem mertem teljes egészében kiadni." (Q. Horati Flacci: Carmina. Ed. C. Pozder, Bp., Lampel. 1891. III. – az eredetiben latinul). Pozder valójában nem is alkalmazott cenzúrát, csupán a francia jezsuiták és Fénelon által kidolgozott szövegkiadási modort követte, amikor is „ad usum Delphini", azaz a trónörökös (franciás latinsággal Delphinus – azaz Dauphin) használatára a klasszikusokból kihagyták azokat a fejezeteket, amelyeket az újkori ízlés szeméremsértőnek ítélt. Néha odáig mentek a túlbuzgóságban, hogy a kihagyott részeket saját átírásukkal helyettesítették. Ekkor mondjuk a kurvából barát, a bordélyházból iskola lett – és így tovább. Vegyünk hát néhány példát azokból a szövegekből, amelyeket a múlt századi „delfinek"

nem láthattak Magyarországon, de azóta egész dolgozó népünk birtokába kerültek, a teljes kétnyelvű Horatius-kötet révén!

8. EPÓDOSZ: A KÉJELGŐ VÉNASSZONY ELLEN

Még kérdezed, te századéves agg lotyó,
erőim húrja mért lazul?
Hisz barna már a fogsorod s a homlokod
vénség ekéje szántja rég,
s aszott farod két partja közt a ronda rés
mint egy tehénlyuk tátogat!
De bezzeg ingerednek fonnyadt emleid,
akár a vén lovak csecse,
Löttyedt hasad, s a megdagadt bokák felett
díszelgő szalmacsutka comb.
Légy csak szerencsés! Kriptádig kísérjen el
a győztes ősök képsora,
s még férjes asszonyok nyakán se csüggjenek
gömbbé-csiszoltabb ékkövek.
Hogy?! – Már a perzsa párnák közt a stoicus
könyveknek kész a fekhelye?
S analfabéta húrom még így sem feszül?
Sőt összetöppedten fityeg?
Bizony, hogy azt ily büszke ágyékból kicsald
a száddal kell segítened!

Horváth István Károly fordítása

Ebben a versben feltehetőleg az orális szex számított tabunak, más epódusokban a temetőben űzött varázslás, a homoszexualitás vagy a hónaljszag; a szatírák közül kimaradt az I. könyv 2. és 8. darabja, mely a házasságtörésről, ill. egy Priapus-szobor nevében szól. Volt, amikor csak néhány sor ítéltetett törlésre: a *Szatírák* I. könyvének 5. darabjából kimaradt a 82–85. sor.

Itt én ostoba módon egészen az éj közepéig
vártam a hűtlen lányt. De az alvás végül elűzi
hő szerelemvágyam, miután ocsmány jelenéssel
szennyezik álmaim éji ruhámat, s domború gyomrom.

Bede Anna fordítása

Itt a pollutio nocturnát küszöbölte ki az ügyes szerkesztő. Figyelme kizárólag bizonyos testnyúlványokra irányult, ettől függetlenül a „delfinek" vígan fickándozhattak a klasszikus szöveg habjaiban.

Amióta a kultúrpolitika egész népünket neveli, s nem középiskolás fokon, a delfinképzés lehetőségei is hallatlanul kiterjedtek. A magyar klasszikusokat is át kell vizsgálni abból s szempontból, hogy nincs-e bennük valami, ami szeméremsértő lehetne. Ez a szemérem viszont a legritkábban azonos a nemiségre irányuló tabukkal. Igaz, hogy Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfélszáz énekek* című gyűjteményét még ez az ósdi szempont csonkíttatta meg az 50-es évek elején megjelent kritikai kiadásban, de ez inkább az olvasó kíváncsiságát növelte, hiszen találgatni lehetett, vajon mi következett a pontok helyén, pl. annál az éneknél, amelynek csak kezdősorát adták meg a tartalomjegyzékben: „másszál följebb, toljad beljebb..." Össznépi szemérmünk azonban nem korlátozódhatik a szexuális tabuk világára, ezért a következőkben – népnevelői célzattal – egy kis csokrot nyújtanék át a kedves olvasónak azokból a kihagyásokból, amelyeket itt-ott találtam. A lista korántsem teljes, kiegészítheti bárki saját olvasmányai alapján.

BESSENYEI GYÖRGY. A *Rómának viselt dolgai* című, Millot történeti műve nyomán készült munkáját – mint pusztakovácsi remeteségében írott valamennyi művét – annak idején a cenzúra nem engedélyezte. Keserűen ki is fakadt az egész intézmény ellen: „Hiába fáradok, azt mondják, mert az okvizsgálók (censorok) ezen munkákat nyomtatott betűkben világ elibe terjedni meg nem engedik. Következik hát, hogy időről időre senki soha a censura meghatározott értelmén túl és afelett elmélkedni ne bátorkodjon. De ha minden író lelkét ezen akadályhoz kötötte volna, most is ott sínlenénk tudatlanságunkkal, ahol a tizedik s több századokban vesződtünk. Nem lehet elmére, pennára venni azon rettentő veszedelmeknek sokaságát, melyet Európának régi tudatlansága okozott. Szabadulni kellett alóla ésszel, okossággal s tudománnyal. Mondani, hogy azon együgyűségben az emberek jobban hittek, okosabbak, s boldogabbak voltak, mint most, csak olyan embert illet, aki nyálacsorgó bolond, vagy tudatlanságba fagyott ostoba." (Bessenyei György: *Rómának viselt dolgai.* ⟨Második rész⟩ Nyíregyháza, 1972. 127.) De a cenzúra elmúltán Bessenyeit is utolérte a delfinizálás. „Mindössze mintegy 50 sort hagyunk el bántóan éles voltuk és egyébként jelentéktelenségük miatt". (i. m., 146.) Mivel a kihagyást nem is jelölték, elég nehéz volt megtalálni a kéziratban. Íme, a bántóan éles és – egyébként (!) – jelentéktelen passzusok; a Vespasianus alatti zsidó háborúról van szó. A kihagyott részt szögletes zárójelbe tettük: „Támadás esik Zsidóországban is, de ez már Nérótul fogva, újra meg újra történik, [ez ostoba, és éppen oly vakmerő, mint tehetetlen Nemzet közt azt gondolják, hogy a felhőnek, tűznek oszlopa halad előttök, hogy most is Moses által vezéreltetnek: hogy a Világ Istene egyedül övék különösen, ki most is méltóztatni fog érettek Egeibül a hartzra alá szállni. Azonban a Római Tsászár tsak más tehettségü uralkodó vólt, mint a Básán béli Óg király, kit az UR a maga népének kezében ada. A római Legiok tsak túl lehettek a Filisteusokon sat. De a sidó nép tsak ugy tartotta magát most is, mint másszor. Hogy a Világ Istene tölle ki válva minden más teremtésének halálos ellensége és mennyei üldözője; ki azon okbul nem akarja magát a 'Sidón kívül semmi féle Nemzettség által megismértetni, hogy módot szolgáltasson magának az örökös bosszu állásra; pokloknak emberekkel való megtöltésére, ördögnek hagyván az emberi Nemzetet, melynek teremtésében üdvösségét kereste. Nem szenyvette a sidó, hogy más emberi teremtés, teremtőjéhez just tartson, tsak ő. A Jerusalemi sidóság, ezen egyfelől nevettséges más felől ostoba hitben meg átalkodva győzedelmes Messiássát minden ablakfiokon leste, sábesben ordítozva,

hogy el érkezését sijjettesse!! Akár mely hitető jelentette magát, hogy Messiás vagyok; ehol jövök hozzád; ezen emberi nemzet sepreje, mind annyiszor zendülést, támadást tsinált.

E szánakozásra való nemzet, mely minden magán kívül élő embert vallásbul utált, el hitte, hogy baráttságáért az Isten is utálni fogja világát, mellyet nékik ígéretben adott, hogy sidók legyenek e Világnak Urai itt e Földön. Ennél fogva Róma ellen ottan fel támattak míg e győzedelmes hatalmat, minden irántok való szánakozásbul ki nem vetkeztették. Eleitül fogva ez a Nemzet azt vette törvénybe, hogy az egész világnak legyen ellensége, az az, a magán kívül élő emberi Nemzetnek gyűlölője. Ollyan törvény mely Isten, Természet törvényével ellenkezik, és emberséget igasságot el temet. Annyira, hogy ha a mai keresztény világ ő irántok az ő igasságokat venné gyakorlásba, a magok vallásának szentségénél fogva, mind el töröltetnének e földrül. Soha a sidó törvénynél törvénytelenb törvény nem vólt e világon a közönséges társaság boldogsága ellen. Ez a galád nemzet irántunk most is oly utállattal viseltetik hogy edényünkbül sem eszik, és borunkat sem issza sat.

Ezen részeg értelmü nemzet szegénységében kevélykedve, gyengeségében hatalmaskodva, és alatsonyságában méltóságot mutatva, a Római zászlókat, a Tsászárnak képit, tzimerét nem is nézhette, azt hivén magában hogy azok a rómaiakkal együtt a mindenható igaz istennek ellenségei, kiket Mennyei módon utál és ő általok kíván el veszteni. Ostobaságok miat tehát vallásoknak világánál meg vakulva, az Istenben, annak természete ellen bizva.] Rómának rettentő hatalmára pártot ütnek." (i. m., 119., ill. OSZK 56/II. Quart. Hung. ff. 225v–227r.)

Nem tudjuk pontosan, hogy vajon Bessenyeit, avagy a zsidó népet akarta-e védeni a kiadó ezzel a csonkítással. Mindkét esetben helytelen és suta volt eljárása. Hiszen Bessenyei a zsidó háború, illetve a zsidó messiás-várás fentebbi megítélésében egyszerűen forrásának, Millot-nak nézeteit, illetve általában a francia felvilágosodás radikális egyházellenességének nézeteit visszhangozza. Ehhez az egyházellenességhez mind természetszerű előtörténet tartozott hozzá az ószövetségi vallás fanatikusnak ítélt nézeteire irányított megsemmisítő bírálat (vö. pl. Holbach: *Szentek naptára* című művét, amelynek magyar fordítását – minden csonkítás nélkül – 1977-ben adta ki a Kossuth Könyvkiadó). Ami közelebbről a zsidó háború megítélését illeti, az alapeszme – vagyis az idegengyűlölet, mint embertelenség, antihumanizmus – magától Josephus Flaviustól származik. Végül, ami az ortodox zsidók rituális étkezési szokásainak elítélését illeti, Bessenyei itt olyan véleményt hangoztat, amelyben megannyi kortársa és az a reformkori értelmiség is osztozik, amely a zsidókat emancipálni akarta; sőt magának a felvilágosult zsidóságnak is az ortodoxiával szembeforduló része.

JÓSIKA MIKLÓS. Emlékiratát a Magyar Helikon 1977-ben jelentette meg. A kiadó ugyan az utószóban nem említi, de ha összeszámoljuk, tizenhat helyen van elhagyva kisebb-nagyobb szövegrész. A kihagyás helyét szögletes zárójel és három pont jelzi. (A kiegészítést a mű első kiadása alapján készítettem: *Emlékirat*, Pest, Heckenast, 1865. I–IV. köt.) A kihagyások egy része a románokkal kapcsolatos: pl.: „Aztán nem nevezte-e Cserey Mihály az annyira kitűnő Teleki-családot oláhnak, s nem törik-e fejüket a román genealogok és philologok azon, hogy egész sereg ős törzsökös családból oláh családokat hevenyésszenek." (Új kiadás 13. – régi kiadás I. 14.) Ezek szerint a modern kiadó úgy érezte, hogy meg kell védeni a múlt századi román nacionalizmust. Más helyen Jósika az öltözködési divatokban

mutatkozó különbségeket teszi nevetségessé. Idéz egy francia írót, aki sosem látott nevetségesebbet, mint Ausztráliában egy meggazdagodott és európai gigerlinek kiöltözött kínait. „Az ily dandykké változott chinézerek akkor még a ritkaságok közé tartoztak." (Új kiadás 63.) A következő félmondat marad ki: „habár e kecses faj egészen akkor sem hiányzott". (Régi kiadás I. 112.) Ez esetben találgathatjuk, hogy vajon a baráti kínai nép érzelmeit akarta-e kímélni a kiadó, vagy pedig a faj szót tartotta gyanúsnak. Az utóbbi sincs kizárva, egészen ártatlan szavak is kerülhettek rossz hírbe. Mint már többen megírták, 1950 óta rákosrétinek hívják a rákosi viperát, I. Lajosnak Nagy Lajost, nagykócsagnak a nemeskócsagot. Balassagyarmaton a régi megyeházán lévő Mikszáth- és Madách-emléktáblán Nógrád vármegye megnevezése előtt kivésték a „nemes" jelzőt; Budapesten a Petőfi Sándor utcai postahivatal oldalán a postások első világháborús, hősi emlékművéről levésték a „magyar királyi" jelzőt; Dobogókőn a menedékház feliratán Eötvös Loránd neve előtt nem aranyozták újra a „báró"-t; 1966-ban a veszprémi Bakony étteremben még magam is ettem Puskin-rostélyost, ahogyan akkoriban az Esterházy-rostélyost tisztelték, nyilván azért, mert Budapesten az Esterházy utcát Puskin utcává keresztelték át. A kiadónak a kínaiakkal mindenképpen valami baja lehet, ugyanis Jósika egy helyen például leír egy fiatal orosz tisztet, aki – noha nem volt orra – nagyon szép férfinak hitte magát, és folytonosan a szép hölgyek körül forgolódott. Itt kimaradt a következő részlet: „... s valódi chinai Don Juan volt, gondolom, kevés eredménnyel." Végül a testvéri szlovák nép érzelmeit véli kímélni a kiadó, amikor egy helyen megcsonkítja Jósika ezredének Mühlhausen alatti kalandját, a huszárok ugyanis, „akik közt sok gyólcsos tót volt", a város szélén száradni kiterített mosott ruhákat meglovasították. (Új kiadás 251. – régi kiadás III. 84.) Meg kell jegyeznünk, hogy a legutóbbi időben javult Jósika helyzete. Az író emlékalbuma és emigrációs levelezése 1988-ban a Szépirodalmi Kiadónál csonkítások nélkül jelent meg „Idegen, de szabad hazában" címmel.

TÁNCSICS MIHÁLY. A sajtószabadság legendás hősét, a cenzúra áldozatát is megdelfinizálták. A szabadságharc leverése után titkos, földalatti rejtekhelyén kezdett hozzá önéletrajzának megírásához. Ez végül is 1873-ban jelent meg. Czibor János azonban 1949-ben újra kiadta, mint harmadik kiadást, mert volt közben egy, a második világháború idején megjelentetett változat is, amelyről Czibor megjegyzi, hogy „politikai okokból erősen rövidítve" készült. (Táncsics Mihály: *Életpályám*. Révai Könyvkiadó N.V., 1949. 431.) Czibor teljesnek tekinti az általa gondozott szöveget, csak három, betétszerű és részben külön is megjelentetett részlet közlésétől tekint el. Ezt teszi hozzá: „A három eseten kívül néhány nem jelentős, apró részlettel rövidítettük az első kiadás szövegét. Táncsics néha kis eseményekhez néptanítói vagy bölcseleti záradékot kapcsolt, különös tekintettel arra, hogy az egyszerű olvasónak gyakorlati élettanácsokat adjon. Néhány ilyen részlet elhalt anyagként nehezítette az emlékirat elevenségét." (i. m., 132.) Ha azonban az eredeti kiadás alapján megszemléljük a végeredményt, erős kétségünk támad a felől, hogy vajon szabad-e a modern kiadónak saját stílusérzékére támaszkodva rövidíteni egy klasszikust? Ezen kívül a lektori bölcsesség bizonyos esetekben delfinizálást takar! Lássunk példákat mind a két eljárásra. Táncsics gyermekkorában egyszer letépte egy erdő mélyén lakó molnár gyönyörű violáit. Tarisznyájába rejtve a zsákmányt, elsietett. Egyszerre csak egy lovas legény rúgtatott utána. Noha a végén kiderült, hogy nem őt üldözi, a gyermek iszonyúan megijedt. A delfinektől

elzárt folytatás így hangzik: „Én megbűnhődtem ugyan rút vétkemért, mert ijedtségem szörnyű vala, de azért mégis mai napig sajnálom, hogy azt elkövettem, mivel érett koromban át bírom látni, mit tesz az, valakit legnagyobb gyönyörűségétől, a nélkül, hogy magamnak használtam volna vele, oly otrombán megfosztani, mint én tevém.

Akkor időben a sokszínű teljes viola még igen nagy ritkaság lehetett, tehát a molnárnak kimondhatatlanul kellett a virágot szeretnie, hogy oly magányban megszerezte és tenyésztette, következőleg elképzelhetni, vagy alig képzelhetni, mily fájdalmas érzést okoztam neki. Azzal, hogy engem a nagy ijedség meglakoltatott; a molnárnak nem volt elégtétel adva, ez óráig adósa vagyok. Ő maga valószínűleg már örök álmát alussza, s mindent felejtett, de ha vannak gyermekei s e könyv valaha kezökbe jut, ezennel tőlük is bocsánatot kérek." (Táncsics Mihály: *Életpálya vagy emlék-iratok*. I. (Íratott 1851–4-ben; 8 évig tartott rejtezkedésem idején.) Pest, 1873. 11–12. 1949-es kiadás, 32.) Megindító gyermekkori bűnvallomás, a szentágostoni – később Rákóczitól is ismert – motívum rokonságából. Talán azért kellett kihagyni, mert katolikus asszociációi vannak? Erre vagyunk kénytelenek gyanakodni, mert az egyértelmű delfinizálás kizárólag olyan szakaszokat tüntetett el, amelyekben Táncsics ifjúkori zarán-doklataira vagy templomlátogatásaira emlékezik. Igaz, egy kivétellel. Ott az író, miután részletesen felsorolta a szegény parasztifjakat és a velük együtt őt is egész héten át sújtó nyomorúságokat és megaláztatásokat, hozzáteszi: „Ne úgy vegye az olvasó, mintha sorsom ellen panaszolkodnék, nem, békével tűrtem: [...; az én rövidítésem, Sz. L.]

És hogyan is zúgolódhatnék ember a sors ellen éltének tavaszán, mely az első tiszta szűz szerelemnek üdvözítő kora? Az egész héti bajt, méltatlankodást, mik az élettől elválaszthatatlanok, szombaton este szeretőmhöz menvén, vagy csak ha vasárnap a szentegyházban láthattam is, elfelejtettem." (*Életpálya* 31–31. 1949-es kiad. 49.) Nem hiszem, hogy itt csak a „szentegyház" emlegetése ítélte volna halálra a szöveget. A daliás sztálinizmus korában egy népi forradalmár ne felejtse el egy percre se, főleg ne szerelmi okokra hivatkozva, osztály-harcos gyűlöletét a kizsákmányolók ellen! Hová vezetne ez, elvtársak? Ez az az idő, mikor Farkas Mihály, a Párt az idő szerinti nőfelelőse, felszólítja a dolgozó asszonyokat, akik már tagjai az Egyedül Üdvözítőnek, hogy tagadják meg házastársi kötelességeik teljesítését még nem párttag férjüktől. Talán nem Arisztophanész sugallta az ötletet – noha Farkas Mihály klasszikus műveltségéről még nincsenek szaktanulmányok, pedig valamely baloldali alternatív egyesület igazán vállalkozhatnék erre a feladatra –, hanem az, hogy a sztálinizmusba beleve-gyül a nemi perverzió is, amely szadista alapállásánál fogva gyanakodva néz más szexuális „kilengésekre". Lássuk azonban Táncsics nyíltan klerikális eltévelyedéseit! „Az ácsteszéri egy-ház igen egyszerű, szegényes, még csak nem is bolthajtásos, hanem csak deszka födele van.

Másutt láttam ugyan nagyobb szentegyházakat, de csak kívülről; mert ha apám városba vagy bucsus helyekre magával vitt is, csak a kocsira vigyáztam, tehát nem volt, nem lehetett képzeletem arról, mily nagyszerűek, pompások némely szentegyházak belül látva.

Én tehát a zirczi szentegyházban oly valami parányi teremtménynek éreztem magam, hogy azon dicső, felséges, szent helyen csak alig-alig mertem fölpillantani vagy széttekinteni.

Hazajövet eszembe sem jutott a gazdasszonyt arról kérdezni meg, hogy hát miért nem lett a szándékból semmi [tudniillik, hogy sekrestyés lehessen Zircen, Sz. L.]; mert a nagy

csodálkozás miatt egyebet nem is tudtam gondolni, mint azt: *hogyan lehetne oly szegény pórfiú, milyen én vagyok arra méltó, hogy ide befogadtassék, s ily felséges helyre, milyen e szentegyház, naponként beléphessen?*" (*Életpálya*, 24. 1949-es kiad., 43.) A gondos gyomláló óvta az ifjúságot a templomra-csodálkozástól, hiszen az a klerikális reakció csapdája. Ebben az időben jelenik meg a *Pajtás* újságban az a cikk, amely az imperialista kárhozat félelmét ülteti el azon ébertelen úttörők zsenge lelkében , akik akárcsak a sekrestyébe beteszik lábukat: hiszen ott ólálkodik a fekete reakció, a Wall Street és a Vatikán ügynöke, a gaz csuhás, aki a Télapó által az iskolákból kiűzött Mikulást ábrázoló arany (!) bélyegeket ad a gyanútlan dednek, aki így beszerveztetvén, holnapra már ki tudja, milyen diverzióra képes! Mindszenty még alig-alig került rács mögé, régebbi partizán tisztelői, akik éppen az ÁVH-ban tevékenykedtek, még alig láttak hozzá sűrű farbarugásához (vö. a bíboros emlékiratait; a fő-farbarúgó, ahogy a fáma tartja, később a tudományos könyvkiadásban helyezkedett el), és Táncsics galád módon zarándokhelyekről mer írni könyvében. Így: „Pünkösdkor Bodaikra, kisasszonykor szintén oda, vagy e helyett Mária neve napján Jásdra szokott ájtatosok serege menni bucsura, s többnyire én voltam énekese: és a lelki épülésen kívül világi örömöm is igen nagy vala, kivált ha szeretőm is köztünk volt s nekem bucsufiát készített, virágbokrétát vett.

Mennyire csudáltam a bodaiki czukorsüveg alakú hegyeket, melyeknek egyikén van a kalvária. Én szentül hittem, hogy e hegyeket Isten különös csodaintézkedéséből alkotá ilyenekké, s azért is szent a hely. Buzgóbb pápista nem igen volt mint én.

És mennyire csodálkoztam, s mintegy magamban kérdeztem: hogy lehetnek e szent helyen hitetlen kálvinisták? Miként van az, hogy nem térnek az egyedül üdvözítő katholikus egyház kebelébe e szent helyen?

Jásdra is több ízben mentem, s az ottani szent kútról szintén hittem, hogy az Isten csodaképen fakasztá a hegy tövéből, mert vizét oly bőven ömleszti, hogy azonnal nagy patakká terül, és sok malmot hajt. Az ájtatos asszonyok közől némelyek azt beszélték nekem, hogy a kutban Szűz Mária mutatja magát, s erősíték, miszerint ők is látták: de én, bár többször hosszas ideig néztem bele, sohasem lehettem szerencsés Mária képét látni; valószínűleg azért mert ő előre gyanította, hogy nem maradok állandóan oly buzgó tisztelője, mint akkor valék, tehát nem tartott arra méltónak, hogy képét nekem láttassa." (*Életpálya*, 32–33. 1949-es kiad., 50.)

Sajnos, mind a mai napig ez a delfinizált *Életpályám* van forgalomban. Utoljára a Magvető adta ki, 1978-ban. Azóta, 1984-ben volt ugyan Táncsics-évforduló, néhányan javasoltuk is a Hazafias Népfrontnak, hogy netán adjon ki néhány Táncsics-könyvet, többet között olyanokat, amelyek egy (!) példányban léteznek, de csak a KISZ ajánlotta fel, hogy ők majd rendeznek fáklyásmenetet. (Egyébként nem rendeztek. Nyilván kellett a fáklya március 21-re.) Érvényesül továbbra is az a tendencia, amelyet Lukácsy Sándor – Szemere Bertalan útleírásának új kiadásával kapcsolatban így bélyegzett meg: „A Helikon szemelvényesen tette közzé Szemere Bertalan művét, a szakmai közönség tehát kénytelen ezután is az eredeti kiadásokat használni. Annál is inkább, mert a válogató [...] – noha azt írja, hogy csak a hosszadalmas, nehezen olvasható passzusokat hagyta ki, terjedelmi okokból – következetesen törölt minden olyan részletet, melyben Szemere a természeti szépségektől megilletődve a teremtő Istenről elmélkedik. Ennek az ötvenes évekre emlékeztető eljárásnak követ-

keztében Szemere Bertalan portréja szegényebb lett egy vonással: a poétikus deistáéval." (ItK, 1985. 135.)

VÖRÖSMARTY MIHÁLY. Versei kritikai kiadásából – minden említés nélkül – kimaradt egy költemény, amely Sallay Imre: *Igénytelen-rövid Vázlatok Vörösmarty Mihál Koszorús Költőnk életéből* c. emlékezésében maradt fönn. Az MTA könyvtárának kéziratárában Tört. 20111. sz. alatt őrzött kézirat 25–27. lapján olvashatjuk: „A fentebbi eszme a' haza vágyról késztet engemet arra, hogy Vörösmarty hazájához – a mely mindannyiunknak szinte [= szintén] imádott hazánk – hő szeretetét és lángoló vonzalmát egy adattal erősítsem, ámbár ő a kedves hazánkhozi szerelmét egy mind örökre fennmaradandó emlékben a dicsőített »Szózat« által ő maga tüzetesen bebizonyította, mely elhangzott az egész magyar hazában 's egy nagy nemzetet felvillanyozott az. – Ha valakit káromolni vagy ellenséges indulattal a magyar nemzetiség ellen szólni hallott vagy tapasztalt, hirtelen méltó boszúra gerjedt. A föntebb említettem adattal, mely történt tény volt, Vörösmarty jelleméből e vonást is ki akarom emelni.

Egy időben, ha jól emlékezem, 1836-i évben a' M. Kir. Helytartó Tanács egyik alárendelt hivatalában pajzánságból-e, vagy valami különös szeszélyből? sőt valószínűleg boszú gyűlölet által, egy Szlav nemzetiségért buzgólkodó hivatalnok, magyar érzelmű tiszt társának asztalán fekvő boríték – diák értelemben suppositura – papírjára epés kifakadásokkal latin föltételben [fogalmazásban] magyar ellenes gúny verseket helyezett. E tény a többi hivatalokban is néhány egyén tudtára jött, 's nem csekély zúgolódásra szolgáltatott okot. – Mely esetet mint Curiosumot, vagy tulajdonképen mint botrány okozót elbeszéltem Vörösmartynak. Ő is gerjedelembe jött, hamarjában e következő verseket [verssorokat] – viszontorlásul – rögtönözte, 's tollam alá dictálta:

Zabgyermek! te horog lábu hegy'mászni teremtett
Tót csuda! mely dolog az: hogy magyar ellen ugatsz?
Megvesztél-e, hogy eb fogadat vigyoritod Uradra,
S annyi kegyelme után föl marod álmaiból?
Ódd magadat! ha fölébreszted, bizony elbotoz egyben,
Bőrödből ki vet, és azt buta dobra üti. –
Majd bezeg akkor bőgsz, és bőgve Swatoplug apádat
'S hasztalanul hívod szürke vitézit elő.
Mert rajtok síron túl is nyargalva megy Árpád!
S vas sarkantyúját oldalaikba veri.
Azt mondod: ha magyar szóból a tót kimaradna,
Szólalni nem tudván, bőgene a' ki magyar.
Hogy lehet az? te egészen tót csak bőgeni tudsz, és
Medve hazádban nem hallani emberi szót. –
»Krk, Szmrt, prszt –« Ne üvölts! mert elfúlsz tőle 's bögyödből
A zab, melyet evél, – vissza böfögve meg öl.

Mi illette e verseket, V...ty gondolván, hogy én a sértett egyénnel közlendem, úgy emlékezem: ezen verseknek előmutatásával csak olajt önthettem volna a tűzre – ovatos lettem, egyedül meghitt barátim előtt olvastam föl ezeket.

Mindazonáltal az ügy nem maradhatott titokban, panasz ment az akkoriban erélyes Iroda Igazgatóhoz Komáromy Péter Helytartó Tanácsos eleibe. Ez tekintélyes Horvát Országi nemes vala; mintha ő a' két viszálykodó egyént rendre utasította – a mint az elbeszélésekből hallottam –, e szavakkal fejezte volna be feddéseit, az egyiknek mondá: „Inclyta gens hungara pro sui defensione non eget tali procuratore, quam dominatio vestra." [A nemes magyar nemzet a maga védelmezésére nem szorul olyan ügyvédre, mint uraságod]; a' másiknak pedig: „Ipse vero non credat semet aliquando futurum Swatoplug fore." [Maga pedig ne higgye, hogy valaha is eljövendő Szvatopluk lesz magából.]

Az e képen általam föntebb közölt költeményét Vörösmartynak, sajátságos kifejezésénél fogva, jelen viszonyokban sajtó által közre bocsátani – így hiszem: óvatosságot igényelne, ámbár ha betekintünk a jeles Dugonics András »Szittyai történeteinek« 2-ik kötetébe – ő Zalán embereit: lőcs lábu, Karika fülü szegletes hátu csodáknak [szörnyetegeknek] nevezi. – De akkoriban más Nap sütött az égen!"

A kihagyás érthetetlen – mondhatná valaki –, mivel a korban a másik oldalról pl. Jan Kollár, a pánszláv irányú szlovák nemzeti ébredés atyja, Vörösmartyénál sokkal erősebb hangot használ Árpáddal és a magyarokkal szemben, *Slávy dcera* című eposzában, és ezt a mai szlovák kiadásoknak – nagyon helyesen – eszük ágában sincs megcsonkítani. Ám a mi kiadáspolitikánk nem majmol senkit! Vajon lehet-e a nacionalizmus történetéről e szövegek ismerete nélkül hiteles képet adni? Csak e kötet sajtó alá rendezésekor figyeltem fel – Milbacher Róbert kéziratos PhD-dolgozatának hála – arra, hogy még a „A holdvilágos éj" c. Vörösmarty-novellát is megdelfinezték! (Ráadásul a kritikai kiadásban.) Az elbeszélés első mondata így hangzik: „Három árva [tót] deák mendegélt egykor este szép holdvilágnál a' téres országúton." A szögletes zárójelbe tett ominózus jelző a főszövegből kimaradt, a képmellékletben közölt hasonmás-lapon azonban rajta van. A kiadó nyilván az interaktív olvasás elkötelezett híve volt. (Vörösmarty Mihály: *Beszélyek és regék – Ezeregyéjszaka 1. füzet*, Összes Művei, 13. k., Akadémiai Kiadó, Bp., 1974. 7. 3. képmelléklet).

BARABÁS MIKLÓS. Elvből nem tárgyalom a romániai kiadók delfinizálásait, hiszen náluk némileg más – bár lényegében azonos – cenzurális előírások hatnak. Egy kivételt mégis teszek, ugyanis néha túllépnek a saját alapcélkitűzéseiken is, vagyis az oláh népnév helyettesítése románnal, az erre a népre esetleg hátrányos megjegyzések kihagyása, Erdély és Magyarország történeti kapcsolatára történő bármely utalás törlése – és olyan nyílt magyarellenességről tesznek tanúbizonyságot, amelyet hazai cenzoraink saját hatáskörükbe való durva beavatkozásként értékelhetnének. (Ami a népnévcserét illeti, tudományos kiadványok esetében elhagyással is helyettesíthető: a Horea-Cloşca felkelés okmánytárában például hűségesen kiadták azokat a megyei jegyzőkönyveket, amelyek a felkelők borzasztó pusztításairól és fosztogatásairól szóltak, nem éppen hízelgő fénybe állítva őket, de a „barbár" stb. szó után következő népnevet kipontozták.) Visszatérve a romantikus festőre, emlékiratainak új kiadásába így nem kerülhetett be a román kocsmák bírálata sem: „Ki hevert, ki aludt, de én be sem tudtam menni, mert majd leütött a lábamról a fokhagymaszaggal kevert pálinkabűz

mely onnan kiáradt." (*Barabás Miklós önéletrajza*, Kolozsvár 1985. Dacia, 65.) Ez a sors várt a bojárok bemutatására is: „... amint a szobába lépek, alig bírom a kacagást visszafojtani. Vagy tíz bojárt látok benn amint hosszú szárú csibukból füstölve, mindegyik egy-egy szék mellett úgy törökösen a földön kuporog, föltett cylinderrel a fején s a frakk szárnyai hátul szétterülnek a földön. Ő maga a kanapén ült, de a több bojárnak kellemesebb volt a régi szokáshoz híven cigánykarikába kuporogni és mivel hogy régebben a turbánt sem vették le a fejükről, a cylindert sem jutott eszökbe levenni. Érdemes lett volna ezt a kacagtató jelenetet megörökíteni." (i. m., 71.) Ami viszont a romániai cenzorok hatáskörtúllépését illeti: „Teleki Blanka grófnő csupán hazafiságból, hogy jeles magyar nőket neveljen, Pesten nevelőintézetet állított..." (i. m., 1.19.) Román szempontból nézve Pest külföld. (Reméljük.)

PETŐFI SÁNDOR. Összes prózai műveinek és levelezésének a Magyar Helikonnál 1967-ben megjelent kiadásából hiányzik egy passzus. A Kerényi Frigyeshez intézett *XIII. úti levél* így fejeződik be: „Munkácstól egy jó etetés Beregszász. Közönséges mezőváros, van benne gót templom, megyeház és magyar kocsmáros, ami nagy vigasztalás (nem a templom, hanem a magyar kocsmáros), ha az ember három napig csupa zsidó kocsmákban hentergett. Dicsekedés nélkül szólva, a legnagyobb emberbarátok egyike vagyok, s tisztelem, becsülöm a zsidókat, de már a kocsmákból csak kikergetném őket..." A mondat kihagyott vége: „pokolig, mert ami ronda csak ronda az, hiába!" (370.) Petőfit nehéz lenne antiszemitizmussal vádolni, tehát a kihagyás oka csakis népnevelői lehet: nem kell a dolgozók fejét tömni olyan szavakkal, amelyek a nép ópiumát, a vallást idézik, mint például „pokol"!

Külön tárgyalást érdemelne a tankönyvek válogatási és szövegcsonkítási gyakorlata. A válogatás már irodalmi motívum lett: „A fiú a tankönyveiből a költő négy vagy öt versét ismerhette; ezek a parasztok, proletárok elnyomóiról, valamint a szükségszerűen elközelgő forradalomról szóltak. De egyetlen parasztot, proletárt sem ismert, és a forradalomról annyit tudott, hogy akkor nem kell iskolába járnia (így sem járt). Igen meglepődött, hogy Adynak immár hatodik versét hallotta, sőt a recsegő lemez második felén meghallotta a hetediket is! Szívében gyanú ébredezett, hogy a költő talán kilenc-tíz verset is írhatott; persze, pontosan nem tudhatta, nem merte megkérdezni efelől a grófot, avagy a szobrászt." (Hajnóczy Péter: *Galopp*). Ami viszont a csonkításokat illeti, ez év (1989.) március 15-e után derült ki, hogy az általános iskola második osztályának tankönyvében a Nemzeti Dal kissé megkurtított formában szerepel; a rádióban megkérdezett tanügyi néni azzal védekezett, hogy a gyermekecskék úgysem tudnának olyan bonyolult szavakat felfogni, mint például „kárhozottak"!

MIKSZÁTH KÁLMÁN. A kritikai kiadás 29. kötetéből, amely az 1877-ben megjelent elbeszéléseket tartalmazza, kimaradt *A selyem kokárda* című elbeszélés néhány mondata. Az indoklás lakonikus: „E két helyen mintegy öt sornyi szöveget mellőztünk." (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964. 252.) A szabadságharc idején játszódó elbeszélés cselekvénye 1849-re fordul. „Megfogamzott agyában az a gondolat, hogy az oroszokat hívja be segítségül ellenünk." (i. m., 43.) A kimaradt mondat így hangzik: „Azt a nemzetet, mely egyedül képes vállalkozni széles e világon a bakó szerepére." (*Lányok Lapja*, 1877. X. füzet, 184.) A szöveg így folytatódik: „De ennek a behívásnak némi jogos színt kellett adni..." A kimaradt

rész a következő: „... mert talán az oroszok, e vad hordák se jöhettek volna be, a legszentebbet, egy nemzet jogait letapodni, ha legalábbis látszólagos joguk nincs arra.

Az kellett nekik, hogy a nemzet önmaga verje meg magát." (*Lányok Lapja*, i. h.) Sapienti sat.

Ugyanebben az 1877. évben Mikszáth rengeteg apró cikket írt a balkáni háborúról a *Budapesti Napilap*ba. Bizonyos cikkeiből a kritikai kiadásban kihagyták azokat a passzusokat, amelyeket – hogy az indoklást idézzem: – „teljesen áthat az egész magyar sajtót jellemző nacionalista szemlélet, amelyben a fiatal Mikszáth is osztozott." (*Mikszáth Kálmán Összes Művei* 53. kötet, *Cikkek és karcolatok* III., Budapest, Akadémiai Kiadó 1968. 412.) Az eredetivel összevetve, a román és a szerb fejdelemre, valamint a cárra tett fullánkos megjegyzéseket találunk. No persze, vigyázni kell! De a legszebb, mikor egy egész cikket hagytak ki a következő megokolással: „Az orosz hadműveletek sikerei és a török vereségei a törökbarát magyar sajtó munkatársait – s köztük Mikszáthot – egyre élesebb hangú cikkekre ösztönzik. A háború kimenetele nem sok jót ígér Törökország számára, előtérbe lép tehát a felszámítandó hadisarc kérdése. Sértő, gúnyos hangja miatt mellőztük e cikket." (i. m., 446.) Lássuk hát, mit követhetett el a testvéri segítségnyújtás igazi jellegéről – a kihagyást 1968-ban eszközölték! – még mit sem sejtő fiatal újságíró:

„Az oroszok szerencsésebb hadműveletei Ázsiában megtették a magok hatását.

Kevélyebb modor, gőgösebb hanghordozás jellemez azóta az utolsó kozáktól kezdve fölfelé egész a cárig mindenkit.

S mint a kígyó a nyelvét, kezdik lassankint kifelé nyújtogatni terveiket.

Eddig hiába forceirozta, hiába mesterkedett az egész európai diplomácia, hogy:

»Csiga biga nyújtsd ki szarvacskádat«. Az orosz ármány és hódítási vágy nem akart színt vallani, jámbor kereszténvi mezt öltött a medve.

(Most veszem észre, hogy már a harmadik állattól veszem a hasonlatot a muszkához... ne vegye bűnömül valami állatvédegylet.)

Az átkozott medve nem akart színt vallani, egész mostanig.

A kisütött napfénytől azonban elbizakodottan kezd a másik oldalára fordulni, a honnan meglátszik az igazi arca.

Európában a világért sem akar hódítani, szegény ártatlan, mindössze is csak Romániát kerekíti ki egy csöppet, a *szabályosabb geometriai figura kedvéért*. Egyéb tekintetben aztán épen nincs semmi kívánsága: kivévén hogy az illedelem úgy fogja majd hozni magával, hogy a *hadiköltségeit a török fizesse*. És minthogy minden nap több a kiadás, minél tovább tart a háború, *annál több lesz a hadiköltség is*.

Ezen arany okoskodásból kifolyólag még csak az van hátra, hogy oda vigye őket a szemtelen kérkedés, miszerint *csak azért tempóznak a törökkel* (kivel hamarább is elbánhattak volna), hogy annyira felszaporodjék a hadiköltség, miszerint *Törökországot anyagilag végkép megnyomorítsa*.

Így lesznek az utolsók elsőkké – s így lesz a *gyámoltalanságból diplomaciai fogás* – persze *in spe*.

Most aztán valójában az is könnyen megeshetik abban a nagy mohóságban, mellyel a töröknek egészen le akarják nyúzni a bőrét – miszerint véletlenül az ő bőröket hámozzák le, – a forgó hadi szerencse esélyei.

Ez lesz azután a komikus történet! Mert az már megesett egyszer valamikor, hogy egy pár naiv vadász idejekorán ivott a medve bőrére; Magyarországon közmondás is maradt róla; – de az még nem történt soha, hogy *maga a »medve« ivott volna a maga bőrére.*

...Hát csak hadd gyönyörködjék a muszka abban a busásan kivetendő hadisarcban... s addig a sors szeszélye dolgozza ki történelemmé ezt a humoros tárgyat *a mi szájízünk szerint.*" (*Budapesti Napilap*, 1877. november 4., 305. sz.)

Mivel a „sors szeszélye" már azon a november 4-én is csalfa volt hozzánk, nem csoda, hogy az *Új Zrínyiász* az első – még az ötvenes években készült – rádiójáték-változatban úgy fejeződik be, hogy ismét rátámadnak az országra a törökök (noha így a szép „bátyuskás" szóváltást a pasává degradált orosz tábornokkal Zrínyi nem tudja lefolytatni), a pár évvel ezelőttiben csak valami meghatározatlan ellenség helyettesíti a regénybeli oroszokat.

CZÓBEL MINKA. A Szabolcs-vármegyei Bessenyei Kör 1922. évi március 25-i ünnepségén a költőnő *Az elveszett doboz* címmel tartott felolvasást. Elmondta, hogy több évig írt egy összefoglaló, hosszú regényt. Azonban a háború végi zűrzavar végül is megfosztotta a kéziratától.

„Lassanként elhallgattak a hazatért katonák éjjel-nappal ropogó puskái, elhallgattak a vérrel-sárral mindent bemázoló (...) diktiók, elvonult az utolsó (...) katona is, és én újult munkakedvvel verseim rendezésére, s a regény befejezésére gondoltam. Volt vagy hat kötetre való kéziratom: vers, próza, jegyzetek vegyest, két nagy dobozban. Midőn sok idő múlva ismét felkerestem dolgozó szobámat, a dobozokat nem találtam. Igaz, hogy a zavaros időkben ide-oda hurczolgatta azokat, hogy a szobából (...) többször keltett a bútorokat éjjel elhordani, hogy aztán az éppen jelenlegi parancsolók jókedvére – ha nekik éppen úgy tetszett – vissza helyezzük.

Hurczolkodásnál sok kár érhet két árva dobozt! De jól emlékszem, hogy utoljára, mikor láttam őket, az iroda egyik sarkában álltak. Aztán? – vége – nincs tovább.

(...) nem tudom. De bizonyos, hogy bár az egész házat, padlást, pinczét felkutattam, a kéziratokat soha meg nem találtam, még egy rongyát sem, még egy darabját sem. Eltűntek mindörökre versek, jegyzetek, s a regény 2 vagy 3 másolása." (ItK, 1978. 504.)

A kihagyásokról lapszéli jegyzet tájékoztat, imígyen: „Az olvasó tájékoztatására közöljük, hogy a közleményben kipontozással jelölt szövegkihagyások nem szövegromlásból erednek, hanem Czóbel Minka olyan negatív politikai beállítottságáról árulkodnak, melyeket ezúttal szükségtelennek tartottunk reprodukálni." Köszönettel tartozunk a lovagias szövegközlőnek, aki megvédte az idős hölgyet attól, hogy rossz hírbe keveredjék. Most még csak a történelemkönyvek szerzőit kellene felkérni, hogy szögletes zárójelekkel és pontokkal helyettesítsék a csonkuló Magyarországot 1919-ben megszálló hadsereg nemzeti hovatartozását kifejező jelzőjét. Sajnos van még sok lovagiatlan férfi: pl. 1982-ben a Kossuth Könyvkiadó kibocsátott egy kis kézikönyvet *Mit kell tudni Magyarországról?* címmel, amelyben kifecsegték a hadititkot, ebből ország-világ megtudhatta, hogy a román hadsereg volt az, amely Magyarországról, kivonulása után több millió korona értékű berendezést hurcolt el.

BENEDEK ELEK. Elek apó naivnak bizonyult, mikor így vélekedett meséi 5. kiadásának előszavában:

„A mesemondó magyar nép halhatatlanságának emlékköve ez a könyv, mely nagyobb és kisebb kötetekben több százezer példányban rongyolódott szét. E példátlan siker dicsősége az én mesemondó népemé, s az ő dicsősége az is, hogy nem méltatlan tolmácsolója lettem az ő meséinek, hisz az ő fia vagyok; az ő lelke termékenyítette meg lelkemet; mesemondó készségemet tőle öröklém.

A nemzet ezeréves ünnepére született meg a Magyar mese- és mondavilág öt nagy kötete, s ím újabb tízkötetes formájában *ötödik* kiadásban kerül, ki tudja hányadik gyermeknemzedék asztalára. Nemcsak a gyerekek, az öregek asztalára is. És az apróbb kötetek, melyek megtollasodott madárfiókákként repültek ki a Magyar mese- és mondavilág anyai fészkéből. Mind a magyar népmese öröklétűségét hirdetik.

Ezeknek a meséknek fehérhajú írója leszakadott az anyaország kebeléről, hazajött a szomorúságában is oly szép Székelyföld kebelére. A maga személyét illetően már csak egy a kívánsága: e szomorú föld porával vegyüljön pora. Hazajött meghalni, de a lelki kapcsolatot a halál sem fogja szétszakítani: az örökéletű mese rajta is diadalmaskodik. A fehérhajú mesemondó mosolyogva száll a koporsójába: már bizonyos abban, hogy nem élt hiába.

Kis-Baczon, 1922 tavaszán." (Benedek Elek: *Magyar mese- és mondavilág*. Ötödik kiadás, I. k., Bp., Athenaeum, 1922. 4.)

1949-ben Gál Zsuzsa válogatásában még változatlan formában jelenhetett meg a *Magyar népmesék* két kötetében az anyag egy része, csak a Krisztus és az oláh papból lett román pap, no de üsse kő.

Hanem utána a nemzetközi helyzet fokozódott. Hárs László is megfogadta – mint az *Új Magyar Mesékönyv* előszavában írja –, hogy Sztalin és Rákosi elvtárs iránti tiszteletből megteremti a szocialista mesét, mert a Sztalin-szobor előtt elvonuló dolgozók mind tettek felajánlást május elsején, csak az ifjúsági- és meseírók nem. Meg is született az ő és mások avatott tollából a dolgozók gyermekeit helyes irányba terelő mese, például a falra Sztalin elvtársnak oltárt emelő kisdobosról, vagy később Tóbiásról, a toronydaruról. Sok élenjáró szovjet mese is megjelent, nem csoda, hogy Sztalin elvtárs halálának kellett eljönnie, hogy Elek apó ismét valami kis helyet kaphasson. No persze, csak szerényet. 1955-ben jelent meg egy válogatás meséiből. Az Ifjúsági Könyvkiadó természetesen vigyázott arra, hogy a habtiszta gyermeki lelket obszcén szavak ne háborgassák. Ezért például a ravaszdi koma így vezeti rá a becsapott farkast, hogy valami baj van: „Tyű, aki áldója van – mondja a róka – baj van koma. Akármi legyek, ha oda nem fagyott a farkad." (*Világszép Nádszál kisasszony – A farkas és a róka*, 6.) Az eredetiben még így disznólkodott a kuláklelkű róka: „Az Isten Istenem ne legyen, ha oda nem fagyott a farkad." (*Magyar mese- és mondavilág*, i. m., II. k., 171.) Hadd tanulja meg a gyermek, hogy a szocializmusban akármi lehet (ha jól viselkedik, esetleg még hortobágyi vagy recski internált is; – ott különben vele is megeshetik az, mint a farkassal.) Egy másik mesében a bús öreg király klerikális kicsapongásait fegyelmezte meg a szerkesztő. „Volt egyszer egy öreg király [mert hiába imádkozott Istenhez, hogy áldja meg egy fiúgyermekkel, nem áldotta meg sem fiúval, sem leánnyal.] (*Az erdőzöldítő és mezővirágoztató királykisasszony*, i. m., 79., illetve *Világszép Nádszál kisasszony*, 88.) Ha kell, a

vén reakciót egészségügyi sétára is kényszeríti a delfinizáló: „Egyszer amint jön a templomból…" (i. h., illetve *Magyar mese- és mondavilág* II. k., 80.) Velem is megesett, hogy hiába próbáltam a Televízióval egy olyan rajzfilmet elfogadtatni, ahol Gizella királynő imádkozott Veszprémben a kis Szent Imrével; az illetékes elvtárs azt ajánlotta, hogy elég, ha csak sétálnak az utcán.

De akármelyik mesét vizsgáljuk meg, mindegyiknek a hőse, akár királyfi, akár árva királylány, akár közönséges parasztlegény, az új kiadásban már illedelmesen beszél és fohászkodik: „Mit csináljon, mit csináljon?" – hát átnevelték, és ezért már nem mer így sóhajtani: „Mit csináljon, Istenem, mit csináljon? (*Magyar mese- és mondavilág* I. 1. k., 28.)

Nem csoda, hogy a mesemondó önéletrajzának csak első felét jelentették meg. Hiszen, mint az előszó megjegyzi: „Ezt a második kötetet sokkal erősebben átszövik az akkor időszerű országos politikai problémák és a személyi vonatkozások, semhogy új kiadása időszerű lenne." (Benedek Elek: *Édes anyaföldem! Egy nép s egy ember története*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1959. és 1979. 12.)

Azonban talán most már időszerű volna megjelentetni a második kötetet is, ahonnan például örökérvényű tanulságok meríthetők minden delfinizátor számára, hogyan kell bánni a burzsuj mesékkel és íróikkal; Benedek Elek lapjának, a *Jó Pajtás*nak sorsáról van szó, a Tanácsköztársaság idején.

„Ami igaz, igaz, ami nem igaz: hazugság. Nem szabad elhallgatnom, hogy a halálos ítéletet nyomban követte a felmentő ítélet. Fellebbezés nélkül követte. „Ön nélkül az ifjúsági irodalom el sem képzelhető!" áradt felém erről, arról, jobbról, balról, minden felől a kísértő szózat. „Természetesen", csak a proletárgyermekeknek szabad írnia…

– S a „burzsuj" gyermekek?

– Azok dögöljenek meg!

Ezt üzenték nekem abból a házból, ahol gyermekkoromban Eötvös József, életem delén Apponyi Albert csinált nemzeti kultúrát.

– Inkább dögöljek étlen! – tört ki ajkamon az első s remélhetően az utolsó durva szó.

A burzsuj gyerekek dögöljenek meg… Ezt nekem üzenték, aki gyermek és gyermek közt különbséget soha nem tevék. Burzsuj gyermek is, proletár gyermek is megtalálhatá könyveimet az iskolák könyvtárában, s ha nem hazudik a statisztika, az én könyveimnek akadt legtöbb olvasója. A léha, munkátlan életre az én könyveimből nem kapott kedvet a burzsuj gyermek, a munka s a munkás kéz megbecsülésére annál nagyobbat. Fajokat, felekezeteket, osztályokat egymás gyűlöletére nem neveltem, a Szeretet volt alapigéje minden egy könyvemnek, és most életem alkonyulatán a Gyűlölet szolgálatába állítsam tollamat?!

Teljes két hónapig aludt a Jó Pajtás, özönével jöttek a gyermekek levelei. Ha valahol annak a sok ezer gyermeknek a sírása összetalálkozik! A kő is meglágyul bizonnyal. Ezekre a levelekre válaszolni nem lehetett. Megírhattam-e, hogy miért kellett az ő kedves pajtásuknak meghalnia? Bizony, mondom, ezek az emberek az ártatlan gyermekszíveken követték el a legnagyobb kegyetlenséget.

Két hónap múlva újabb üzenet. Nem bánjak, gyermek és gyermek közt ne tegyek különbséget, ők is a szeretetet akarják hirdetni, de az újságnak más címet kell felvennie! Más

címet. Miért? Csak azért. Megmagyarázni nem tudják. Egyszerűen mást akarnak, valami újat minden téren, ha annak az újnak sem haszna, sem értelme nincs.

Számtalan, kedvesnél kedvesebb címet ajánlanak. Például: A Kis munkás. A kis elvtárs. *A kis proli*! Még ezt is. De ettől elállnak, mert eszükbe jut: hiszen prolinak csúfolja őket a pesti elmeskedés.

– Nem, nem soha!

Tovább alkudoznak. Hát legyen *Jó Barát*. Igen jó cím, de miért legyen a *Jó Pajtás*-ból *Jó Barát*?

– Nem, nem soha!

Végre is kapitulálnak. Jól van, maradjon a régi cím." (*Édes anyaföldem! – Egy nép és egy ember története*. Budapest, Pantheon, 1920. II. k. 242–243.)

Mindenesetre a maradék első kötetet is itt-ott megcsippentve adták ki. Hogy miért, arra némileg magyarázatot ad a szintén elhagyott előszó.

„A magyar nemzet ezeréves életének legszomorúbb tavaszán fogtam e könyv írásába: az első fejezetek egy-két keserű kiszólását ez magyarázza. Azzal az érzéssel ültem íróasztalomhoz, hogy e könyv írói pályám utolsó könyve lesz – halálom után ha nyilvánosságra kerül. A vörös fergeteg elviharzott, úgy tetszik, dereng a magyar ég, nem kell írásomat az asztalfiókban rejtegetnem. Az ország színe előtt róhatom le régi adósságomat ama nép iránt, amely ezer évig őrizte, védte a keleti határt, s jutalma: »Honját a hazában« nem leli... Úgy állítom ország színe elé, a székely népet, amilyennek gyermekifjúságomtól életem alkonyáig láttam: erényeit nem túlozom, hibáit nem titkolom. Gyermekifjú korombam e népnek élete kedves, mosolygó idill, férfikorom s főképp életem alkonyának idején – dráma. Lélekrendítő dráma. A népem élete is, az enyém is. Az olvasó választhat hajlandósága szerint a két könyvre nőtt történet közül: idill az egyik, dráma a másik. Ám jól esnék, ha amazt nem mosolyogná le, emettől nem riadna vissza." (i. m., I. k., 3.)

A mai olvasó már nem választhat, hová is jutnánk, ha egy választáson két dolog is illegetné magát a szocialista ember előtt! De az idill egységét is helyre kellett állítani, tehát jelölés nélkül kell eltávolítani minden zavaró elemet. Az „oláh" népnév átírásán kívül lássunk még néhány törölt illetlenséget. Az író például így sóhajt fel saját művének csapongásával kapcsolatban:

„Uram, teremtőm, micsoda szabályellenes kitérések! (Ilyet ma már nem követnek el azok a hosszúhajú gyerekek, akik éppen most üvöltik: le a tőkéseknek udvarló öreg írókkal! Haljanak éhen! Ne engedjük írni őket! Mi vagyunk a *Ma*, a *Holnap*, a *Holnapután*! S igazuk van a gyerekeknek. Én már jóval az októberi forradalom kitörése előtt kiolvastam az újságok sorai közül, hogy már írják a mi halálos ítéletünket, melyet meg is szövegeztem ebben az egy mondatocskában: Agyon kell verni minden öreg embert! Íme, hogy igazolom a gyerekeket.) Megállapítom, igazán feleslegesen, hogy István nagyapó szombati nap halt meg." (i. m., 23., 1979-es kiadás, 23.)

Dajkájára így emlékszik: „Vajon él-e még Anis?? Még élt most esztendeje, mikor világszép kertemből másodízben kellett menekülnöm..." (1979-es kiadás, 59.) Innen csak egy lábjegyzet maradt el, melyet az író a „másodízben" szóhoz fűzött, csillag alatt: „Első

ízben 1916 augusztus végén az oláh betörés, másodízben 1918 végén az oláh megszállás elől." (i. m., I. k., 54.)

Nyilván a francia nép nemzeti érzékenységét védi a következő törlés: „Mert Csíkországnak hívják nálunk felé Csík vármegyét: ma tréfásan, de vannak, akik komolyan állítják, hogy valaha régen a Székelyföld e része – ország volt [no lám, mondaná Clemenceau úr – ha nektek egy vármegye is ország volt, nem elég nagy ország nektek tíz vármegye?"]. (1979-es kiadás, 73. vö. i. m., I. k., 68.)

GÁRDONYI GÉZA. *Az én falum* című elbeszélésgyűjtemény I. kötetében szerepel egy tanévkezdésről szóló történet, „*A gyerekek*". Az elbeszélő – azaz a falusi tanító – meghatottan nézi végig a gyerekeket, akik egy évig most megint az ő felügyelete alá fognak tartozni. „Intek nekik, hogy álljanak fel. Egyszerre fölemelkednek mindnyájan..." (*Szegény ember jó órája*. Elbeszélések I–II. Bp. 1964. Szépirodalmi Könyvkiadó 368.) Az eredetiben a három pont helyén ez áll: „Imádkozzunk!" A kiadókról igazan szép, hogy csak egy szót töröltek, és nem énekeltetik el a gyerekekkel 1898-ban az Internacionálét. Jól végzett munkájuk után a csonkítók közlik, hogy a szövegkezelői önkénynek – természetesen a burzsuj időszakban – nincs határa. Mint ahogyan erről az idézett kiadás utószavából értesülünk: „Sok helyütt a szövegben is – különösen a háború és a forradalmak idején írottakéban – olyan korrekciókat eszközölt (mármint Gárdonyi József, a sajtó alá rendező – Sz. L.), miknek az író életében sehol sem találni nyomát, sem az eredeti kéziratban, sem a későbbi változatokban." Nagyon helyes, hogy a kiadó jelzés nélkül gyomlálta ki azt a klerikális szemérmetlenséget az elbeszélés végéről, amely megronthatta volna a jámbor olvasó lelkivilágát. (Nyilván hasonló erkölcsvédelmi szempont vezethette a Móra Ferenc Kiadót is pár éve, hogy Lesznai Anna képes mesekönyvéből minden jelzés nélkül eltüntette *A kis lepke imája* c. versikét, amint ezt annak idején Könczöl Csaba az *Élet és Irodalom*ban szóvá is tette.)

Az *Egri csillagok* szövegének igen hányatott a sorsa. Az utolsó, még az író életében megjelent kiadás 1913-ban látott napvilágot. Mint Z. Szalai Sándor és Tóth Gyula, az 1963-as kiadás sajtó alá rendezői valószínűsítették, az 1923-as, a legtöbb újranyomásnak alapul szolgáló kiadásba az író fia, Gárdonyi József – részben atyja hagyatéka, részben saját ötletei alapján – itt-ott belejavított (l. Gárdonyi Géza: *Egri csillagok*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1963. 580–588.) Ezért ők visszatértek az 1913-ashoz. Nem így járt el azonban annak idején a „Magyar Klasszikusok" sorozatában kiadott regény gondozója, akit világnézeti tisztító szigor vezetett: „Gárdonyi Géza *Az egri csillagok* című regénye a Pesti Hírlap 1899–1900-as évfolyamának Regénycsarnokában jelent meg először, mint folytatásos regény. Az 1923-as kiadás volt az utolsó, amelyet Gárdonyi jegyzetei alapján rendeztek sajtó alá. Az utána következő kiadások mind ennek lenyomata. Ebben a kiadásban már bizonyos világnézeti jellegű változások is vannak, amelyek Gárdonyi Géza fejlődésének törését tükrözik.

Ezért helyesnek találtuk, hogy politikai téren az első kiadás szövegét vegyük alapul. Stiláris szempontok miatt a könyvet az 1923-as kiadás alapján rendeztük sajtó alá, mivel Gárdonyi stilisztikailag elvitathatatlanul fejlődött." (*Egri csillagok*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1951. II. k., 249.)

Így létrejött egy sosemvolt szövegű kiadás. A megrótt politikai velleitások és a megdicsért stilisztikai fejlődés összeegyeztetésével sikerült kilenc darab Istent, illetve Jézust (egyszer

feszületen!) kispórolni a szövegből. Valamint – s ez nem a két szöveg összemixeléséből, hanem éberségből fakad – megóvni két szocialista nemzet, a magyar és a bolgár barátságát. Mert az olyan, elvtársak, mint a párt egysége, vagyis drágább nekünk a szemünk világánál. Gábor pap ugyanis a regény elején, mint török fogoly, a paraszt rabtárs lábbilincsének bevéséseit tanulmányozva, rekonstruálja a bilincs tulajdonosával együtt a rabok útvonalát Konstantinápolyig.

„– *Dragomán* – olvasta a pap tovább.

– Az már Bolgárország – szólt az ember –, onnan érkezünk Szófiába. Ott sok a torony. Nagy város." (i. m., I. k., 24.) Eredetileg így folytatódott: „Égjen porrá." (1963-as kiadás, 32.) A Bolgár Népköztársaság fővárosa így épen marad, nem úgy, mint az előzőleg felsorolt szerbiai városok, amelyek mellől a paraszt átkait nem törölte a delfinizáló tolla. Hiszen azok a láncos kutya országában fekszenek. Ez volt az az idő, mikor Fényes Szabolcs alkotott egy operettet, amelyben magyar tengerészek hazaszöktettek egy hajót, amelyet Marseille-be hurcoltak az amerikai imperialisták és francia cinkosaik. Miután tüzes dalra és táncra fakadtak a görög partizánokkal, felhozzák a zsákmányt a Dunán. A román és bolgár elvtársakkal meg egy-egy forró szolidaritási jelenet, mjuzik, illetve muzüka, majd – hipp-hopp, már itthon fogadja őket a magyar határőrök kórusa. Jugoszlávián, úgy látszik, átrepültek. (A földrajzilag csorba megoldást nyilván az okozta, hogy az Operettszínház nem talált elég szépen éneklő kutyát.)

HERCZEG FERENC. Az író *Emlékezéseinek* új kiadásában az előszó számot vet a kihagyásokkal:

„... fölmerült, nem volna-e tanácsos a Tiszáért hevülő, a Tiszát magasztaló passzusait kihagyni, hiszen a mai olvasónak egy olyan idealizált képet sugall Tiszáról, amellyel a történetírás nem érthet egyet. Lényegi részek ezek azonban Herczegnél, s lényegi részeket kihagyni általában sohasem szabad. Nemcsak mert történeti torzítás lenne az, hanem mert a kiadás általa értelmét vesztené. Ezúttal különösen. Hiszen Herczeg pályája, s mentalitása, mint utaltunk rá, a nagyközönségnek is fogható történetszociológiai mintapélda gyanánt szolgálhat, s éppen ez a történeti eszmélkedési lehetőség kallódnék el a Tiszáról szóló részek kihagyásával. (Csupán néhány olyan mellékesen odavetett, az előadás menetébe szervesen nem fűződő mondatát, megjegyzését hagytuk el Herczegnek, amely a szomszéd népeket sérthetné, vagy faji előítéletnek is magyarázható, annak ellenére, hogy a szélsőjobb „zsidóbarátnak" titulálta egyfolytában, vagy a világháború után forradalmakra az íróhoz is méltatlan szólamos oldalvágást tartalmaz.)" (Herczeg Ferenc *Emlékezései. A Várhegy. A gótikus ház.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1985. 30–31.)

Ez mind igen szép. Csak azt nem értjük, hogy ezek után miért maradt ki a kiadásból két, Tiszára vonatkozó passzus: „... és a geszti remete gránitalakját olyan...", illetve: „Tisza István tisztító orkánként söpört végig az országon." (i. m., 453., illetve Herczeg Ferenc: *Emlékezései. A gótikus ház.* Singer és Wolfner, Bp., 1939. 305–306.) Azután, hosszas töprengés után, megfejteni véltük a rejtélyt. Gránit csak Észak-Magyarországon, Vihnyén volt bányászható, tehát emlegetése a szlovák nép érzékenységét sérthetné, ami meg a tisztító orkánt illeti, e kifejezés emlékeztet Aczél Tamás és Méray Tibor könyvének címére, mely revizionista módon tárgyalja az *izét*, 56-ban. Vagy tán az volt a baj, hogy az egész akkori

országon söpört végig, és – mondjuk – Nagylaknál nem szállt át egy Daciába, mint Grósz elvtárs Aradra menet?

Ám az egyébként szépen körülcirkalmazott többi kihagyás is elgondolkoztató. Például a következő mondatból törölt, az eredetiben kerek zárójelbe tett mondat egy szomszéd nép érzékenységét sérti-e, vagy az íróhoz is méltatlan megjegyzés a forradalmakra? „Nevezetes azonban, hogy a sajtó [az orosz GPU szakkifejezése szerint] *likvidálta* darabjaimat, olyan nagyszabású büntető expedíciót rendezett, mely semmiképpen sem volt arányban a kihágás nagyságával." (i. m., 295., 1939-es kiad., 93.) Ugyanez a kérdés merül fel akkor, ha latolgatjuk, miért hagyták ki a cárizmus végét jósló mondat egy részét: „Ha valaki akkor azt mondja nekem, hogy ez a ragyogó kép cárostul, vezérkarostul, püspököstül [szennybe és vérbe fog fulladni, biztosan futóbolondnak nézem]. (i. m., 360. 1939-es kiad., 178.) Végül ebbe a kategóriába tartozik az is: „Azt azonban elismerte Komarovszky, hogy az orosz népet éppen a passzív természete teszi európai veszedelemmé, mert könnyen aláveti magát minden zsarnokságnak, és ellenállás nélkül hajtatja magát a legigazságtalanabb háborúba is." (i. m., 367. 1939-es kiadás, 188.)

ADY ENDRE. Összes műveinek kritikai kiadásából, ezen belül a *Versek I.* (1891–99.) című kötetből (Akadémiai Kiadó, 1969.) hiányzik a *Bolcas Lukács úrhoz* című, „a D. (Debreczen) 1889. január 27-i számában megjelent és nacionalista beállítottsága miatt a kiadásunkban nem közölt verse" (i. m., 177.) Adynak viszont protekciója lehetett valamelyik kiadónál – vagy igen magas helyen járhatott el –, ugyanis a Láng József és Schweitzer József által gondozott újabb, kétkötetes *Összes versek*ben ez a vers is szerepel. Az is igaz viszont, hogy a *Debreczen* című hírlapnak 1899. január 27-én nem is jelent meg száma...

KRÚDY GYULA. Bizonyos írásait egyszerűen ki sem nyomtatják. Ilyen például a *Tegnapok ködlovagjai* (1925) című gyűjtemény Kun Béláról szóló portréja, *A bolsi*, amely az 1961-ben a Magvető Kiadónál megjelent kiadásból minden külön értesítés nélkül hiányzik. Ilyen a *Magyar Tükör* (1921) című cikkgyűjtemény igen sok, s köztük *Debrecen* című darabja; az író ebben a város románok általi kirablását emlegeti. No, de kár belemenni abba, hogy mit nem jelentetnek meg. Akkor ugyanis se vége, se hossza nem lenne a hiánylistának, hiszen például Jókai: *A Bárdy-család* című novellája, melyben a fönt nevezett család tagjait egy szálig kiirtják a román felkelők, mind a mai napig magával rántotta a meg nem jelenés feneketlen örvényébe az összes 1850-ben írt novellának kritikai kiadását. A dolog különös szépsége az, hogy ezt az elbeszélést Romániában – mint Vita Zsigmondnak *Jókai Erdélyben* című, kitűnő könyvéből tudjuk – heroikus román néptribun főhőse miatt úgy tartják nyilván, mint az írónak a románok iránt megnyilvánuló szimpátiájának egyik tanúbizonyságát. A. Diákkönyvtárban megjelentetett szemelvényes *Szigeti veszedelem*ből (1963) nem hiányoznak csak az Úristen és az angyalok, nem beszélve a feszületről. Kassák Lajosnak az *Egy ember élete* című önéletrajzából a legutóbbi időkig elhagyták az 1918–19-re vonatkozó utolsó könyvet; igaz, ezt már a Horthy-korszakban is betiltották. Szabó Lőrinc „Összes"-ként hirdetett versei közül hiányzik Az *Ipoly ünnepe*. De kár is tovább sorolni, lássuk inkább milyen turpisságokon kapták rajta az éber delfinnevelők Krúdy urat.

A Gondolatnál 1974-ben jelent meg *A szobrok megmozdulnak* című gyűjtemény Krúdynak az irodalomról szóló írásaiból, amelyek az *Írói arcképek* kétkötetes gyűjteményében (1957) még nem szerepeltek. Sajnos, a megmozduló szobroknak hol a jobb keze hiányzik, hol a széket lopták ki alóluk, ugyanis a szövegközlés – minden külön értesítés nélkül, ha csak azt nem tekintjük figyelmeztetésnek, hogy a válogatás lektorát külön feltüntették – lépten-nyomon szögletes zárójelbe tett három ponttal hasít a szöveg testébe. Mivel az eredeti szöveg csupán mikrofilmre vett, régi hírlapok hasábjain olvasható, az alábbiakban közlöm a pótlásokat – legalábbis azokat, melyeket a némely helyen hibás bibliográfia nyomán megtalálhattam.

A *Csavargó ősökről* című cikk az írói nyomorról szól, Chatterton és Reviczky példáját felhasználva. Utóbbiról így kezd szólani: „Élt egyszer [...] egy Reviczky Gyula nevű ifjú legény." (i. m., 108.) Mivel a cikk a *Fővárosi Lapok*ban jelent meg 1897. június 12-én, ezért felvillanyozódva siettem a hírlaptárba. Lám, az elvetemült író Trianon előtt már több mint tíz ével képes volt megsérteni szomszéd népeink nemzeti önérzetét, mert arcukba dobja, hogy Reviczky Vitkóczon született, és Léván, valamint Pozsonyban töltötte gyermekkorát! Mekkorát kellett csalódnom! A delfinek elől a következő mondatbővítményt dugdosta a szemérmes kiadó: „– amint ezt a jó Tissot kezdené – a czigányok és betyárok földjén". A szerkesztő vagy a lektor előtt föltehetően egy elavult szolgálati szabályzat feküdt – ó, átkozott íróasztali rendetlenség! – ugyanis az Osztrák-Magyar Monarchia egy ideje már nem létezik és hazánk utoljára ebben a keretben volt határos Svájccal; márpedig a mondat kihagyása csak azzal magyarázható, hogy kíméljék a svájci nép nemzeti érzékenységét, hiszen Krúdy gúnyosan rátapintott a svájci francia újságíró, Victor Tissot felületességére, aki hírhedt magyarországi útleírásának, a *Voyage au pays des Tziganes* (1880) címet adta.

A következő kihagyás megnyugtató, klasszikus eset. A prüdériával függ össze. Krúdy a *Molnár és közönsége* című cikkében így ír: „Ezeknek a fölényes okosoknak csinált dialógusokat a költő az emberfeletti önzetlenségről [...]" (i. m.). Az eredetiben így folytatódik: „akik legföljebb akkor vannak megelégedve, ha a szegény színésznő megmutatta a menstruációját". (*Magyarország*, 1917. 291. sz.) (Persze, meg kell jegyeznünk, hogy a föntebb célzott piros bugyik is kombinálódhattak kiadáspolitikánkban más természeti fönntartásokkal. Legalábbis látszik utalni egy nyelvtörténetileg és onomatológiailag megmagyarázhatatlan Lenin > Jenő alakváltozás Esterházy Péter *Ágnes* című kisregényében.) (vö. *Mozgó Világ*, 1981. 10. sz. 16. és *Ki szavatol a Lady biztonságáért?* Bp. Magvető Kiadó, 1982. 83.)

Greiner Jenő hírlapírót igen megilletődött hangú nekrológban búcsúztatta Krúdy. A kiadói bölcsesség jónak látta belőle kihagyni a következő passzust: „Én nagyon szerettem őt, mert bátor volt és olyan jó magyar volt, amilyennek minden zsidónak kellene lenni, és mert szegény volt, ette az ellenzéki hírlapírás sótlan kenyerét. Ha mindenki kormánypárti lett volna Magyarországon, a Vörös Grajna egyedül megmarad az ellenzékben, mert véleménye szerint igazi hírlapíró csak a baloldalon lehet az ember" (Magyarország, 1917. 305. sz.; a kötetben a kihagyás: 270.) Igaz is: ne csináljunk reklámot zsidóknak, magyaroknak és ellenzékieknek! Azért a delfinképző finomabban is bánhatott volna a szöveggel: legalább a baloldaliságra tett célzás megmaradhatott volna. (Igaz viszont, hogy az Jenő – akarom mondani – Lenin szerint a kommunizmus gyermekbetegsége.)

A szemérmes szöveggondozó figyelme mindenre kiterjed. Szelíden kiigazítja például a vigyázatlan írót, ha elavult utcanevet használ. *Jókai májusa* című cikkében például így ír Krúdy: „és mostanában ültetik szobrát az Andrássy út (ma Népköztársaság útja) mellé, hogy ezentúl elborulva nézze innen hazája pusztulását, magyarok letörését, megöregedett, gondtól elhalványult arculatát az egykori Budapestnek." (i. m., 41.) Követendő eljárásmód! Javasolnánk is, hogy a továbbiakban Janus Pannonius ne csak Váradtól, hanem (zárójelben) Oradeától is búcsúzzék, Vörösmartynál pedig (zárójelben) Hunedoara karjai is törjék azt a rabigát.

Krúdy egyszer az öreg Kiss Józseffel találkozott a Margitszigeten.

„Valamely mélységes csodálkozás ereszkedik megszokott, mindennapos ítéleteinkre, amelyeket az a kisbíró, amelyet minden ember állandóan magával hord, nem is tud mindjárt megfogalmazni. Egy más embert látunk magunk előtt, mint a többi ember; egy új mérleget kell elővennünk, hogy róla véleményt mondjunk magunknak; a legmesszibb bibliai múltba kell visszatérnünk, hogy példáját találjuk. Vagy tán az Ezeregyéjszakában voltak hozzá hasonlók, akik öregségükben is mindig virágokkal, ifjú nőkkel, versekkel álmodtak? [...] De nem is öregember, mert ambiciózusabb, mint fiatal korában »modernebb«, mint bármely költőtársa, büszkébb lantjára, mint az akadémikusok." (i. m., 167–168.)

A kihagyott helyen ez állott: „Nem zsidó, mert ha a világon mindenütt ilyen csodálatos, költői gondolatú, lírai öregek volnának a vén zsidók, nem volna antiszemitizmus." (*Szigeti Séták*, 1921. 5. sz. szept. 1., 7.) A szöveggondozó röntgenszeme itt is átlátott a ravasz író lelkén, aki össze-vissza hablatyol arról, hogy a mindennapos ítélet beskatulyázásai és a xenofóbia keletkezése között összefüggés van, de mindezt a körítést csak azért teríti a gyanútlan olvasó elé, hogy Kiss Józsefet lezsidózhassa! Az operáció sikerült, csak a mondat így kezdődik: „De nem is..." Legjobb ezt is kihagyni, mert az író itt is rágalmaz: azt állítja körmönfontan a 78 esztendős Kiss Józsefről, hogy öreg.

A kiadók között szemérmetességi verseny is kialakulhat. Nyilván ez az egészséges versenyszellem bírta rá a Gondolat delfinológusát, hogy felülbírálja a Magvetőnél dolgozó kollégája döntését, aki még elbambulva – hja, a nagy Homérosz is szundikál néha! – átengedte Krúdy Jókairól írott egyik cikkének (*A mesemondóhoz*) következő mondatát: „Mesél a sorompókról, amelyeket idegen színekre festettek, fehér hajókról, amelyek partot sem érintve úsznak el a folyamon, vonatról, amelyről idegen hang, idegen nevű állomás nevét kiáltja a régi Pokrócz Ádám helyett, vámosokról, akik néhány esztendős szolgálat után háziurak lesznek Budán vagy Prágában..." (*Vallomás*, Magvető Könyvkiadó, 1963. 49.; a kihagyás: *A szobrok megmozdulnak*, 37.) A lecke használt, a lepipált kiadó is fölzárkózott. *Kossuth fia* címmel bocsátotta közre Krúdy két kiadatlan regényét (1976). Az utószóban megjegyzik: „Ezenkívül két – kisebb – néhány mondatos szövegrészt kiemeltünk a kéziratból, félreérthető megfogalmazásuk miatt." (i. m., 383.) Csak dicsérni lehet, ha a kiadó felülbírálja a disznólkodásra mindig hajlamos, sikamlós kétértelműségekben kedvét lelő Krúdyt, aki nyilván ebbe a késői művébe is belopott mindenféle perverziót. Mivel a kéziratba nem állt módunkban betekinteni, csak feltevésekre vagyunk utalva a félreérthetőség természetét illetően. Talán a 288. lapon található „–" jelzés, azaz a szögletes zárójel és a három pont helyett elmés újítással alkalmazott huszonöt nagykötőjel utal a kihagyásra. Itt arról van szó, hogy Kossuth sírját, a halál tízéves évfordulóján, ifjúsági küldöttségek koszorúzzák meg, az egész országból. „Bizony felvették

fekete magyar ruháikat, a máramarosszigeti ifjak már egy héttel előbb, és messze városokból, ahonnan úgyis nagyon bonyodalmas volt a pesti utazás, ájtatos zarándokként elindultak. Megérkeztek a kassai jogakadémia kiküldöttei ugyancsak nem rövid ideig tartó utazás után.

De legmesszebbről a marosvásárhelyiek jöttek. Az ő útjukhoz mérve Kecskemét, Debrecen csak egy ugrásnyira esett a fővárostól. Ők valóban két napig utaztak azért, hogy a budapesti szabadságünnepen jogakadémiájukat képviseljék a többi jogászokkal együtt. Pozsonyból megérkeztek e teológusok, megannyi szálas fiatalemberek, akik zászlót hoztak, mintha új szabadságharc kezdődne. – – – – – – – – – – – – – – –" Ez a tipográfiai és indoklásbeli újítás is bizonyítja, igaza volt a Magvető akkori igazgatójának, Kardos Györgynek, midőn így ír: „...a kulturális kormányzattól kapott felhatalmazás alapján, a Magvetőnek van irodalomtörténeti és művelődéstörténeti elgondolása". (*Élet és Irodalom*, 1979. április 24., 6.)

Egyébként a kihagyott részt így rekonstruálhatjuk, a kéziratból annak idején készült, nem teljesen megbízható kiadás alapján: „Ó, csodálatos, lelkes, drágalátos magyar ifjúság, amelynél soha a hont jobban senki nem szerette, amely hazáját félté a korszak új eszméitől, a korrupciótól, az internacionalizmustól! Igazi márciusi ifjak, akik még komolyan veszik az ifjúság nemzetvezető hivatását. Derekukat nem törték meg az élet megalázkodásai, lelkük szabadon repül a magyar iskolákban tanított történelem szárnyain." (Krúdy Gyula: *A magyar sasfiók*. Fővárosi Könyvkiadó Kft., é. n. [1943] 106.)

A szemérmes olló akkor is nyisszant egyet Krúdyból, mikor túlságosan hősködik, dicsérve az újságírók kitartását: „Az emberi szívek vérhullámaira, a lelkek kiapadhatatlan tüzére van szükség, hogy az ólom megolvadjon, a gép mozgásba jöjjön, a toll elinduljon útjára eszméket keresni a sivatagba, amelyet egy évtized viharai szórtak tele megkövesedett könnyekkel és jajokkal.

Az életet és halált egyformán megvető elszántság kell ahhoz, hogy a magyar sajtó prófétaként szebb jövőt hirdessen itt a süket völgyben, amikor odafent a hegyek karéján zsákmányuk felett terpeszkedő farkasok nyalogatják véres szájukat." (*A munka lángja. Magyarország*, 1922. július 19. vö. a kihagyást: *A szobrok megmozdulnak*, 319.) A szerkesztő, bölcs, sokat tapasztalt emberként tudja, hogy nem eszik az újságírót olyan forrón.

Máskor a szöveggondozó történészi biztonságérzettel bírálja felül a hebehurgya Krúdy egy-egy szubjektív megállapítását. Például a *Zilahi Simon, vagy egy lap a magyar sajtó történetéből* című emlékezés esetében. „Magyarországon talán az egy Jókai és [...] Bartha Miklós kedvéért olvasott a közönség bizonyos újságokat..." (i. m., 311.) A három pont egyetlen szót jelöl: „felejthetetlen". (*Világ*, 1926. április 11.) Bartha Miklós nem volt felejthetetlen, punktum. (Hasonló típusú kihagyásokat találhatunk a *Pályi szerkesztő úr rövid életrajza* című cikk közlésében, i. m., 277., vö. *A Reggel*, 1927. okt. 27. 16. p. Itt Bánffy Dezső és Rákosi Jenő megítélésében tér el a szerkesztő véleménye Krúdyétól, no és az ünnepelt Pályi *Miképp szereztem én meg a csehek ajánlatát az elszakított magyarok békés visszaadására* című könyvének említését törli. Ennél nyilván műfajelméleti nézetei tértek el Krúdyétól, aki költői műnek tartja az aposztrofált könyvet, a delfinológus pedig sci-finek.)

Végül a megcsonkító a kiherélt szerző jó hírének, becsületének legfőbb őre. Mint a megföllebbezhetetlen proletár utókor képviselője, törli azt az egy-két rosszindulatú böffenést, amellyel a könnyelmű író veszélyeztethetné a fehérterrorral való szembenállása révén szerzett

érdemeit. Ezért marad ki az *Írjanak kevesebbet az írók* című cikkből két félmondat, amelyben az író a kurzus kultúrpolitikáját a kommünéhez hasonlította: „... amikor már csaknem olyan utakra téved a tanácskozás szelleme, mint a kivégzett kommunizmus idejében." illetve: „a vállveregetés nyoma a kommün idejéből, amely nyomról a rendőrség megállapítaná, hogy Kun Béla tenyerétől származik." (i. m., 366–367., vö. *A reggel*, 1928. dec. 10. 52. sz., 12.)

Hasonlóan rosszindulatú vágást süllyeszt a hírlaptárak homályába a jóindulatú szerkesztő a Szép Ernőről szóló cikk megnyirbálásával: „Csak hallgass, hallgass, te bolond emlékezet, most Tót Manci lép a színpadra, szegényen, perkálban, mintha arra volna kijelölve, hogy a kis Rókusban végezze Pesten életét [...]" (i. m., 258–259.) A mondat az eredetiben így folytatódik: „vagy népbiztosné legyen Moszkvában". (*Nyugat*, 1923. II. félév, nov. 16. 505.).

A *Vészi József adománja* című cikk kicenzúrázott részeiből föltárul Krúdy egész romlottsága. Ezt az adomát az ünnepelt szerkesztő mondta el sajtókonferenciáján: „Ferdinánd román királyról, akinek csak furfangos úton tudta elküldeni lapját, hogy a királyi előfizető éppen olyan pontosan kézhez kapja azt, mint bármely más polgári prenumeráns [...]". (i. m., 306). Csak ez maradt el itt: „Mert a román határon még a királynak expediált újságpéldányt sem engedik át." (*A Reggel*, 1927. aug. 29. 8.)

Meg is érdemelte ezek után, hogy cikke egy más helyéről szögletes zárójel nélkül, csak közönséges három ponttal távolítsák el ezt a passzust:

„*Dugáru lett a magyar gondolat.* Az írók pedig néhány kivételével még mindig íróasztalaik mellett üldögélnek, akik a régi Magyarországon írtak; – sőt számuk inkább növekedett, mint fogyott azoknak, akik a nemzeti ideált éppen úgy átérzik, mint a Rákosiak, Vésziek, mert hiszen nem nehéz többé vérmes nacionalistának lenni korunkban, amikor úgy sem lehetnénk mások szegénységünkben és elhagyatottságunkban. A Rákosiak, Vésziek elvetett magva hihetetlen gazdagsággal növekednek az 1927-ik esztendőben is, hogy a szellemi munkát betakarítani majdnem oly nagy föladattá vált, mint akár kis országunk földi, ipari és kereskedelmi produktumait. De főleg szellemi termékeinkben vagyunk gazdagabbak, mint valaha, nagyon sok kézujjának kellene annak lenni, aki a mai magyar értékeket az ujjain akarja összeszámlálni." (i. h.)

Hogy pedig ne higgye senki, hogy már eljött a Kánaán, azaz a geje-guja (magyarul: glásznoszty) és a gyinom-danom (magyarul: peresztrojka), lássuk csak, hogy az idén, 1989-ben kiadott *Irodalmi kalendárium* kötetében, hogy delfinizálták Krúdyt, akit egyébként eddig ettől az eljárástól az új életmű-sorozatban megkíméltek. *A magyar milliomos* című cikk Jókairól szól. Jókai szobrának avatásakor.

„Állnak a szobor körül olyanok is, akik a Jókai korszakait, a boldog Magyarországot a két szemükkel láthatták, akik felsikoltanak fájdalmukban, mint a szíven zúzottak, ha Jókai napján a múlt időkre gondolnak.

Állnak ott őszbe borult férfiak, akik a Jókai szemével látták Magyarországot. [...]" (Krúdy Gyula: *Irodalmi kalendárium*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989. 174.)

A következőt nem szabad olvasnunk még ma sem: „... amikor a fájdalom és a nyomorúság nem égette meg a tekintetüket. Látták Kárpátot és Adriát, Erdély aranybányáit és Bánát búzáját." (*Magyarország*, 1921. aug. 13.)

A következő kihagyást már nem is jelölték: „nem a végzet különös jutalma, hogy akkor költöztette el a nemzet költőjét a hazából, mikor az még hatalmas és boldog volt?" (*Irodalmi kalendárium*, 175.) Boldogság és nagyság csak a szocializmusban van, punktum.

Krúdy esete igen tanulságos. Jól szemlélteti azt a fáradhatatlan munkát, amelyet a delfinizátor végez az író igazi – osztályszempontú – arcának feltárásáért, az átkos múlt és az író saját korlátai által rárakott rétegek lehántásáért. „Mit rákentek a századok, Lemossuk a gyalázatot" – kiálthat fel a szerkesztő, Petőfi elvtárssal. De Jókai elvtárs is prófétai szemmel látott a jövőbe: „A felszabadult kor valóban tartoznék költőinknek azzal, hogy most, midőn lánczok nem terhelik többé a szellemet, szolgáltatna nekik igazságot az által, hogy keresné fel munkáikat meghamisítatlan, eredeti szövegeikben, s mutatná be szellemöket az ő eredeti tisztaságában." (*A szellem meghamisítása. – Életemből.* I. kötet, 206. Jókai Mór Összes Művei, Nemzeti kiadás XCVI. kötet, 1904.).

SZABÓ DEZSŐ. Önéletrajzának posztumusz kiadásáról mondja a sajtó alá rendező: „A szövegben csak ott és annyiban rövidítettünk, ahol és amennyiben egyes népeket vagy vallásokat becsmérel vagy gyaláz, vagy ahol a szerző végletes nacionalizmusa más nemzetek önérzetét sérti vagy sértheti. Hasonló okokból kénytelenek voltunk az Adyról szóló fejezetet is kissé megrövidíteni. Ezek a törlések egyedül az »Ötödik életem«-ben, a székesfehérvári eseményeket elmondó részben jelentősebbek; ott a folyamatos érthetőség kedvéért egy-egy magyarázó mondattal segítettük tovább az olvasót; ezt azonban nyomdatechnikailag mindig élesen elválasztottuk a szerző szövegétől". (*Életeim*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1965. II. kötet, 587.) Sajnos, a rövidítéseket viszont nyomdatechnikailag nem jelzi semmi, így véges fantáziánk csak olyan általános képet alkothat a kigyomlált gyalázatokról, mint az öreg székely a vasárnapi prédikációról aznap, mikor nem ment el a templomba. „Na, és miről beszélt a főtisztelendő úr? – kérdezte a fiától. „A bűnről" – válaszolt az. „És mit mondott róla?" „Helytelenítette."

Érdemes viszont elolvasni a dőltbetűs összefoglalókat is a kihagyott részekről. Ezek ugyanis műfajilag újítanak az eddig megismert magyarázkodásokhoz képest: egy ügyészi vádirat szigorával olvassák a szerző fejére bűneit: „A következő lapon a zsidó tanároknak az előzőekhez hasonlóan gunyoros, de gyűlölködően elvakult portréját rajzolja meg." (i. m., II. k., 163.); „A következő lapokon megírja, hogy eleinte a tanári karban kezdett mind kihívóbb és támadóbb antiszemita agitációt folytatni." (uo. 171.); „Szent Imrére emlékezés ürügyén uszító, antiszemita célzásokkal teletűzdelt beszédet ír" (uo. 187.); „A 'Renaissance' gyűjtő-című cikksorozat az akkori magyar sajtóban szinte példátlanul útszéli hangon támadott a zsidóságra, minden valóságos vagy vélt társadalmi bajáért őket okolva." (uo. 198.); „A következő lapokon az antiszemita uszítás elleni tiltakozókat útszéli hangon, mint szervezett összeesküvést mocskolja, s gúnyosan említi, hogy feljelentették Apponyi Albert grófnál, az akkori közoktatásügyi miniszternél." (uo. 199.)

Valamelyest összehasonlítási alapként szolgálhat a kihagyások megítélésénél a Kriterion kiadása. (Szabó Dezső: *Életeim* I–II. k. Bevezette: Molnár Gusztáv. Utószó: Budai Balogh Sándor. Kriterion, Bukarest, 1982.) Ez ugyan a budapesti kiadást vette alapul, de összehasonlította – ami a szerző életében meg nem jelent részeket illeti – Budai Balogh Sándornak a kéziratról készített betű szerinti másolatával (vö. i. m., I. k., 705.). Vannak ebben is kiha-

gyások, de sokkal csekélyebb számban, mint a budapestiben. Lássunk például néhány passzust „a tanári karban kezdett, mind kihívóbb és támadóbb antiszemita agitáció"-ból; ezt a részt ugyanis a Kriterion teljes egészében közölte.

„A tanári kar feszültsége érhető volt, s Déri tanár úr mindennap feszített egyet rajta. És bár ízléstelen adomáin a katolikus hit egyes jelenségei ellen a szegény különkullogók egy része még kacagott is, s unalmas és szokványos frázisait a középkor, a vakhit, az elfogultság ellen, melyek a legdühösebb elfogultság kifogásai voltak, tiltakozás nélkül hallgattak, a folytonos belső megalázkodás szégyene még felszívódott idegeikben, s látszott, hogy nem öröm nekik a tanári teremben lenni. Én, aki ötéves koromban kis ökleimmel rohantam egy részeg kőmívesnek, aki feleségét verte, akinek nem hitét, hanem emberségét bántották ezek a komiszságok: csakhamar ellen-adomákat rögtönöztem, melyek most már szélesebb és ösztönösebb kacagásokat fakasztottak.

Még közelebb volt a kitörés a tanári kar ülésein. Itt minden egyes felmerülő kérdés, minden egyes gyermek elbírálásnál látszott, hogy Déri tanár úrékat egyáltalán nem pedagógiai, nem a gyermek érdekeit néző szempontok vezetik. A gyűléseken nagy erősségük volt Fürj tanár úr, aki nagyon mintagimnáziumos frázisokba tudta pakolni a gyűlöleteit és a hajlandóságait, igen elszántan és konokul. Több se kellett nekem. Fel-felálltam, és meglehetősen derült nyugodtsággal, de nem minden lendület nélkül, szétvertem okoskodásaikat, mindig a legemberibb és abszolúte tudományos elvek alapján. De azt már most ki kell jelentenem, hogy soha – a későbbi legelkeseredettebb küzdelem napjaiban sem – nem befolyásolta megítélésem az egyes gyermekek megítélésénél az, hogy keresztény vagy zsidó. És magatartásom, bánásmódom, igézetem a gyermek képességeinek felmozdítására teljesen azonos volt minden gyermekkel szemben. Erről maguk a zsidó gyermekek tettek vallomást a küzdelem legnehezebb napjaiban. És később, hosszú évek múlva, hol egyik, hol másik tett tanúságot arról, hogy jó emlékkel vannak irántam." (i. m., II. k., 138–139.).

Látván a diszkrepanciát a vádbeszéd és a deliktum között, csak egyetérthetünk Nagy Péterrel, aki a Szabó Dezső-emlékülésen így nyilatkozott:

„...a mai vita fényében már sajnálom, hogy annak idején, az Életeim sajtó alá rendezésekor engedtem a kiadó kívánságának, s kicenzúráztam a hosszas és durva antiszemita kirohanásait. Ezek jól bizonyítanák – s a kéziratot átlapozó előtt ma is bizonyítják –, hogy ő ekkor sem, utolsó korszakában sem osztályban és népben, hanem fajban gondolkodott, és faji agresszivitása mit sem változott." (*Irodalomtörténet*, 1979. 987.).

Még csak azt tennők hozzá, hogy különösen sajnáljuk, hogy nem is mindenhol jelölte a kihagyásokat. Így például annál a résznél, ahol az író mély rokonszenvvel szól két zsidó kollégája emberségéről az elmérgesült vitában (l. a Kriterion kiadást, II. k., 168–169., illetve Nagy Péternél a szakasz hűlt helyét, II. k., 205–206.)

MÓRICZ ZSIGMOND. *A boldog ember* című regény összes újabb kiadásából hiányzik három szó. (Most mi szögletes zárójellel jelezzük.) A regény vége: „Arról nem tehetsz, hogy az ember az ország szolgálatában ég el, mint a kicsiny gyertyaszál. Ebben mindnyájan osztályos társaid vagyunk e megtöretett [kis trianoni csonka] hazában." (*A boldog ember*. Móricz Zsigmond művei, Athenaeum, 1939. 320. l.) Móricz persze haladó író; ezért reá a gyanú árnyéka sem eshetik, hogy egy főművében valami illetlenséget írt; éppen ezért a kiadók

a csonkítást nem is jelzik. (Pl. *Regények*, IV. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976. 311.). Én a magam részéről a „megtöretett"' jelző megtűrését is csak azzal tudom magyarázni, hogy az olvasó bizonyára osztályharcos jelentést olvas bele (vö. József Attila: Törékeny termetét a tőke megtörte; gondoljátok meg proletárok!). Én azonban figyelmeztetném a könyvkiadókat, hogy ha el is tekintünk a szerencsésen kimetszett Trianontól, Móricz szövegének így is lehet obszcén mellékjelentése: lehet, hogy az úrvacsorára, a kenyér megtörésére való célzást is belerejtett alattomos módon. Legjobb az egész mondatot kihagyni.

Van, ahol azonban a kiadó jónak látott figyelmeztetni arra, hogy még Móricznak is vannak árnyoldalai. „Néhány helyen – a népek barátságát sértő, rossz hangzású, vagy félreérthető mondatok esetében – mégis a kihagyás mellett döntöttünk, s ezt jelezzük is: amennyiben mondat vagy mondatrész maradt el, azt [...] jellel, ahol bekezdésnyi, vagy annál több, ott egy kipontozott sorral." (Móricz Zsigmond *:Regényei és elbeszélései.* Magyar Helikon, 1962. I. k. 783.)

A *Sárarany*ból például a következő rész maradt ki, a XVIII. századi, grófi telepítések leírásakor a német telepeseket illető rész után (az NSZK-érzékenységet akkor még nem kellett kímélni): „...lássuk uramisten, ki csinálja jobban. [Ha van már kellemetlen jövevény elég, hadd legyen még alacsonyabb, még rosszabb, bőséggel! Még alázatosabb, még éhesebb, piszkosabb faj kell. Itt az oláh!

Ki vette eddig észre, hogy ez is van a világon? Pedig itt vannak. Úgy húzódnak lefelé a tölgyes, bükkös hegyekből észrevétlenül, mert ahol már nem terem meg a búza, csak a makk, meg a boróka, ott megtalálni szegény oláhot, ahogy öt-hat kecskéjét legelteti, fáradtan, lomposan, vállig érő hajjal, rövidre nyírt bajuszával és éhes, örökké éhes hassal fújja a tilinkón a véghetetlen unalmas, gyászos nótákat. Úgy nézték ezt idáig, mint a medvét az erdőben: a határtalan nagy erdőkben, ahol nincs az oláhnak egy talpalatnyi földje sem, éppen mint a medvének. Olyan is, mint a mackó, hát nem egyformák, ha együtt lejönnek és vásárokon, falu hosszan táncolnak a bőrdob egyhangú dobogására. Milyen elnézően, megbámulva, megborzongva nézik a búzakenyérrel jóllakott magyarok.

S ezt a félvad népet eresztette be a gróf azokba az alja falvakba, ahol nem volt kedve megtelepedni a svábnak. Valamikor húsz községet nekik adott.]" (i. m., 20. vö. *Sárarany.* Móricz Zsigmond Művei, Bp., Athenaeum, 19–20.)

A románokra a főhős által tett megjegyzést kidelfinezték a *Házasságtörés* című regényből is, de ezt az újabb életműsorozatban visszaállították. Ki tudja, mi történt közben a népek barátságával? (Móricz Zsigmond: *Regényei és elbeszélései.* II. k., Magyar Helikon, 1962. 613., 620., illetve Móricz Zsigmond: *Összegyűjtött Művei. Házasságtörés.* (Kisregények I.) Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1985. 133., 140.)

De ugyanebben a sorozatban az *Életem regénye* a delfinizálás szinte megoldhatatlan nehézségeire is figyelmeztet. Például a „ruténok meg az oláhok" népmegjelölést „ruténok meg a románok" formára igazították át, sértve ezzel továbbra is a baráti kárpátukrán nép érzelmeit. (*Regények*, IV. k., Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1978. 795.). Persze, van, ahol hibátlanul jártak el. „Meghatottan láttam a [...] Ruszinszkó asszonyairól szóló felvételeken, hogy ők ma is fehér gubában járnak" (i. m., 795.). A kihagyott szó: „visszacsatolt"! (*Életem regénye.* Móricz Zsigmond önéletrajza. Athenaeum, Budapest, 1939. 111.)

Ugyanezt a megcsonkított szöveget közli, a [...] illendő kirakásával, a Helikon életműsorozatbeli kiadás is. A gyönyörű csak az az egészben, hogy a szerkesztői jegyzet szerint a szöveg érintetlen! „A regény kétségtelen dokumentumjellege teszi szükségessé az érintetlen szöveg közlését még olyan esetekben is, amikor az például az antiszemitizmus vagy a faji ideológia időleges hatását tükrözi. Móricz sohasem lépett szövetségre a fasizmussal, de ideig-óráig hitelt adott Mussolini Közép-Európa átrendezésére vonatkozó demagógiájának, és 1938-ban még nem látta azokat a tragikus következményeket, amelyek Csehszlovákia feldarabolásához, majd a II. világháború kitöréséhez vezettek." (Móricz Zsigmond: *Regényei és elbeszélései*. 7. k., Magyar Helikon, 1963. 737. 1049.)

A kiadó nyilván azt hitte, hogy az olvasó hülye. Vagy vak. (vö. az orosz viccet a Moszkvá-ból New Yorkba kivándorolni akaró Kohnról. „Mivel indokolja kérelmét?" – kérdezi a szigorú hivatalnok. „Kérem, a nagybátyám vak és én szeretném ápolni." „Rendben van, de miért nem költözik akkor a kedves nagybátyja Moszkvába?!" „Mondom, kérem, hogy vak. Nem hülye.")

A sorozat 9. és 10. kötetéből rengeteg novellát hagytak ki, a háborús témájúakat. Ezekben az író „a kor véres ideológiájának hatásától nem tudta megőrizni a tablót"; illetve: „a háborús propaganda torzító hatása érződik, vagy újra való kiadásuk sértené a szomszéd népék nemzeti érzékenységét." (9. k., 1964. 796., illetve 10. k., 1964. 935.) Annyi gond legyen, legalább nem kellett delfinizálni őket. Nem úgy némely tanulmányt. Ezekben ugyanis, mint a szerkesztőtől megtudhatjuk, „... a magyarság megmaradásának és haladásának problémáit olykor leszűkítette, sőt eltorzította: írásaiba nacionalista, rasszista gondolatok is beszivárogtak." (Móricz Zsigmond: *A tizenkettedik órában*. (Tanulmányok III.) Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1984. 613.)

A beszivárgott mocsári nedvek értő lecsapolására lássunk egy példát. A leszűkült és eltorzult Zsiga bácsi itt éppen a sajtószabadságról rasszistáskodik össze-vissza, Illyés Gyulához intézve szavait.

„A *Nyugat* harminc évvel ezelőtt egy furcsa szabadságot jelentett. A fájó magyar ügyekben szólásszabadságot. Ezt a többi lap és folyóirat nem engedte meg. Nem is engedhette: soha politikai nyomtatvány mást nem tehet, mint a betű hatalmát fel akarja használni az elmék irányítására a mindenkori kormányzat akarata érdekében. A *Nyugat*nak nem volt központi célja. Soha nekem írásomba senki bele nem szólt. És a máséba sem, csak egy *irányban: művészivé emelni az írást, tekintet nélkül a tartalomra. [...]*" (Illyés Gyula: *Magyar Csillag*. i. m., 581.)

A kihagyott helyen ez állott: „(Kivéve persze, hogy zsidó ügyekben a legszigorúbb censura volt. Se jót, se rosszat.)" (*Kelet Népe*, 1941. nov. 15. A címlap belső felén.) Tehát a szerkesztő, Nagy Péter szerint rasszizmus annak megállapítása, hogy a Nyugat elvszerűen elzárkózott mind az anti-, mind a filoszemitizmustól.

Egyébként örülnünk kell e gondos, mérlegelő delfinológiai akribiának. A komoly, megbízható Révai-féle kultúrpolitika idején még nem kergették effajta kétségekbe az olvasót. Egyszerűen megcsonkították, jelzés nélkül, a karmaik közt lengedező (Petőfi után szabadon) szöveget. Az akkori időkben páratlan bátorsággal ezt szóvá is tette a *Légy jó mindhalálig* című regény ifjúsági és felnőtt átírásaival kapcsolatban Margócsy József. Egy kimaradt

passzust hoz fel példának, majd így folytatja: „A mai olvasó azonban hiába keresi ezeket a sorokat az 1950-i kiadás 175. lapján, – ahol lenniük kellene. Egyébként is több hasonló kitétel, hosszabb, rövidebb megjegyzés maradt ki ebből a legutóbbi, „teljes" kiadásból, – következésképpen az utána következő ifjúsági kiadásokból is.

Nem egyszer megállapították már vezetőink, hogy régebbi irodalmunk nagy íróit meg kell ismernünk, úgy és olyanoknak, amilyenek voltak, de csak azt tanuljuk meg tőlük, ami ma is előremutat. A *Nagy úr*-féle beszélgetésben megmutatkoznak Móricz korlátai, de Móricz Zsigmond ezekkel a korlátokkal együtt Móricz Zsigmond. A sematizmus Csimborasszója az, ha egyszerűen kihagyjuk az új kiadásokból a 'meg nem felelő' részeket. Könyvkiadásunknak jóvá kell tenni az ezen a területen elkövetett hibákat". (Margócsy József: *Megjegyzések a Légy jó mindhalálig* kiadásaihoz. Irodalomtörténet, 1954. 381.)

Láttuk, hogyan teszi jóvá folyamatosan. Hiszen a „Magyar klasszikusok" sorozatában kiadott *Életem regénye* még minden jelölés nélkül hagyta el az író nagyanyjának házát hajdan birtokló zsidó család említését és a hozzá fűzött reflexiókat, ma már ezek a bekezdések vidáman olvashatók. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 119–124., illetve *Regények és elbeszélések*. Magyar Helikon, 7. k., 1963. 745–752.) Csak a Kárpátalja visszacsatolásáról nem szabad Móricznak megemlékeznie. Minden rasszizmusnak van végül is határa. Úgy látszik, éppen Záhony és Csap között.

MÓRA FERENC. Az *Ének a búzamezőkről* című regényét (1927) sokáig nem adták ki újra 1945 után, a Tanácsköztársaságra tett megjegyzései miatt. A Magvető Könyvkiadó életműsorozatából is kihagyták. Majd jött a delfinizált változat, ugyanezen kiadónál, 1978-ban. A Szépirodalmi az új életműsorozatba ezt vette át, 1985-ben. Annyiban becsületesebb viszont az előzőnél, hogy a kihagyásokat a szokásos [...] jellel feltünteti.

„Hát azt nem löhetne mondani, hogy itten mifelénk valami különösebb garázdaságot csináltak volna a vörösök [az Isten tüze pusztítsa el őket, ugyan már el is pusztította, én is tudom vagy háromrul, hogy hun vannak elásva, kögyetlen nagy paréjok nőnek ott a laposban, a tehén nem is öszi meg, alighanem vér-ízit érözi.

– Itt nem is sokan vótak, mert aki a mifelénk való népbül beállt közéjük, az nem számít, az csak olyan se háza, se földje csoze volt, aki mind azt gondolta, hogy no, most fölvirradt nekik is, ők is belakhatnak végre hússal. Mert tudtuk, vót ám köztük olyan, aki miuta a háborút elröndölték, még tán sátoros ünnepre is koldulta a húst a családjának, csak bab, mög krumpli, mög káposzta, mög krumpli furton-furt. De hát nagyon mögbuktak, mert a vörösök nem sokba vették a parasztot, különösen amelyik közéjük állt, csak olyan mitugrásznak használták őket, szaladj ide, szaladj oda, vidd a városba ezt a levelet, mutasd mög, hogy mölyik tanyát vóna érdemös föltörni egy kis borért, mög eféle]" (*Ének a búzamezőkről*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985. 132., ill. Lantos Rt., Bp. 1927. I. k., 165.)

A többi kihagyás is a vörösök becsületét védi az elvetemült paraszti vádaskodásoktól. Van, amikor csak egy szót kellett kigyomlálni: „Mondtam is neki, hogy ha mán suszterségbül nem tudott mögélni, mért nem mönt el inkább istória-árulónak vagy hangásznak, mert pikulázni is tudott, minek adta magát erre a [csúnya] pályára?" (1985-ös kiadás, 132–133.; 1927-es kiadás 165.). Meg is érhetjük, hogy a kihagyott „csúnya" szót – eltérően az egész kötet gyakorlatától – még csak nem is jelölték. Hogyan lehetne csúnya az a pálya, amelyre

egy hajdani Lenin-fiú, későbbi munkásőr még hatvan év után is ilyen forró nosztalgiával emlékezik:

„Ceglédhez közel megáll a vonat. Bőrkabátos fiatalemberek ugrálnak le a vagonokról, töltött fegyverrel felsorakoznak. Parancsnokuk a két fogoly felé fordulva felolvassa az ítéletet: »A magyar proletáriátus nevében a Tanácsköztársaság rögtönítélő bírósága...« ...Még néhány perc, és a vizsgálatot követően a makói ellenforradalmárok ott a töltésoldalban nyerik el méltó büntetésüket. A Lenin-fiúk osztaga – a makói-szentesi ellenforradalmi zendülés leverését követően hazafelé tartanak (sic!). Köztük kanalazza a csajkából a babgulyást Wiezner Jenő vasmunkás. Még húszéves sincs." (*Mindig a vártán.* Készült a Magyar Tanácsköztársaság 60. évfordulójára, a Munkásőrség országos Parancsnoksága Propaganda és Sajtó Osztályának gondozásában. Szerk.: Borzák Lajos és F. Pintér Anna. 88.)

Igaz, hogy némely akadékoskodó történész kicsit másképp látja a dolgokat, nem tartják helyesnek a Budapestre szállított túszok – mert azok voltak! – kivégzését, de hát a vizsgálat már annak idején is elakadt, „mivel a különítményben bizonyos demokratikus fegyelem volt." (Hajdú Tibor: *A magyarországi Tanácsköztársaság.* Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1969. 131.) Ha pedig demokratikus fegyelem volt, akkor bizonyára csak mesebeszéd és gaz rágalom, amit Móra állít az üdvösen elhagyott passzusokban lopásról, rablásról, nők hajkurászásáról.

Móra azonban nemcsak a vörös mítosz ellen vétkezett, hanem a Trianon-tabu ellen is. Meg is kapta megérdemelt büntetését: „Jelen kötet szövege az 1935-ös A jó öreg Dugonics kötet szövegének alapján készült, mely később kapta a Napok, holdak, elmúlt csillagok címet; csupán a Petőfi mítosz című tárcát hagytuk el;..." (Móra Ferenc: *Napok, holdak, elmúlt csillagok – A fele sem tudomány.* Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980. 517.) Kikeresvén az 1922-ben írott, elhagyott tárcát, először azt hittem, hogy talán a Habsburgok szidása számított botrányosnak, de aztán észbekaptam, hogy kilenc éve ez talán még nem számított. Akkor talán Petőfivel lehet a baj – töprengtem –, hiszen egy tanárom az egyetemen nem akarta engedélyezni egy szavalóesten a Nemzeti dalt, mondván, hogy azt elég egy évben egyszer elviselni, de azután a cikk vége felé rábukkantam az elkobzás okára:

„Egy anekdótával kezdtem, amelyben a földről néztünk fel az égbe; egy legendával végzem be, amelyben az égből néznek le a földre. Ez a legenda talán mindennél jobban megérteti azt, mit jelent Petőfi és Petőfi mai ünneplése a magyarságnak.

A legenda úgy kezdődik, hogy a jó Isten megint fönt ült elefántcsont székében. Körülötte a magyarok szentjei, Árpád apánktól Arany Jánosig. A főtrónálló kerubim Petőfi, szárnnyal a vállán, de karddal az oldalán, hanem gallérja itt sincs neki. Fölmentette a viselése alól Szent Mihály arkangyal, a mennyei hadak fő-főgenerálisa, mikor elolvasta azt a versét, amelyiknek a címe: Egy goromba tábornokhoz.

– Nézz le már, Sándor fiam – mondja neki az Úristen –, mi újság minálunk Nagy-Magyarországon?

Kitekint a kerubim egy aranyablakon, amikor visszafordul, sápadtabb az arca, mint az elefántcsont-trón.

– Nincs már Nagy-Magyarország, csak Kis-Magyarország. Toportyán férgek négy oldalról szétragadozták.

Csönd lesz a kristályoszlopos teremben, csak a magyar szentek halk zokogása hallik. Kisvártatva megint megszólal az Úr.

– Hát most mit látsz, Sándor?

– Nagy tüzek égnek mindenfelé, nem látni az embereket, Uram.

Türelmetlen az Úr, megint kinézet az ablakon.

– A tűz már kialudt, Uram, de most már a füsttől nem látni.

Megint eltelik egy perc, megint kinéz a kerubim, de szótlan fordul vissza az ablakból. A szája csukott, de a szívén megnyílik a kozáklándzsa ütötte seb és pereg belőle a vércsepp, mint a rubin.

– No, Sándor, mit csinál az én népem?

– Egymást marcangolja, uram, és közös erővel pusztítja, ami még megmaradt.

– Hát akkor pusztuljon el egészen, nem érdemel többet – mondja az Úr, s ahogy lehajtja szép fehér fejét a tenyerébe, végig gördül egy nehéz könnycsepp a szakállán.

Most már senki sem küldi a kerubimot az ablakhoz, mégis egyre ott áll reszkető szárnyakkal. S egyszerre csak megfordul, kigyulladt arccal és odainti Arany Jánost.

– Gyere csak, János, ezért mégis érdemes volt meghalni!

Mire Arany János odatopog öreg lábaival, akkorára mind ott vannak a magyar szentek és egyszerre eláll a könnyük folyása attól, amit látnak.

Ezer, meg ezer ünnepi mécses gyúl ki a magyar éjszakában, pirosak, fehérek, zöldek, olyan az egész kis ország, mint egy kivilágított oltár és csitt csak, hallani is, ahogy imádkoznak az emberek:

– Petőfi Sándor, Petőfi Sándor…

– Ejnye, szólni kellene az Úrnak – mondja Deák Ferenc tűnődve Kossuth Lajosnak, de ahogy megfordulnak, már akkor ott áll az Úristen maga is, és mosolyogva simogatja meg a kerubim meghajtott fejét:

– Nem veszendő nép az, fiam, amelyeik így tud ünnepelni egy költőt. Megkegyelmezek a magyaroknak temiattad, Petőfi Sándor!" (*A Petőfi-mítosz – Napok, holdak, elmúlt csillagok.* Bp., Révai kiadás, 1936. 45–47.)

BARTÓK BÉLA. Van egy cikke, amelyet nemcsak, hogy nem közöltek gyűjteményes kötetben, hanem nyomát még a teljes Bartók-bibliográfiából is eltüntették. Ez a szovjetunióbeli útjáról írott úti beszámolója 1929-ből. Így kezdődik:

„Oroszországi utamtól az ottani viszonyok megismerése szempontjából nem sokat vártam, mert tisztában voltam vele, hogy külföldi ember a mai körülmények között alig láthat valamit Oroszország igazi életéből. Az emberek általában nem őszinték vele szemben, kémek figyelik, alaposan körülnézni nem igen van módja, de nem is tanácsos, – szóval épp az marad számára megközelíthetetlen, ami legjobban érdekelné. Mégis, azok a momentumok, melyek a legnagyobb ellentétben állanak az európai viszonyokkal, természetesen így is magukra vonják a figyelmet." (*Bartók Béla, oroszországi útjáról.* Zenei Szemle, 1929. II. 10.)

Először a szervezés fejetlenségéről ír, amelynek következtében jó előre lekötött hangversenykörútjának némely állomása el is maradt. Azután arról szól, hogy a honorárium kifizetése alól hogyan akartak kibújni, mert nem volt dollárjuk: „…külföldre szóló vasúti menetjegyet, régiségeket ajánlottak fel, hogy kivonják magukat a dollárban való kifizetés

kötelessége alól. Végre is anélkül utaztam el, hogy az összeget kifizették volna; megállapodtunk abban, hogy utánam küldik, de ezideig csak kétharmad részét juttatták el hozzám." (i. h.) Majd a képtelen útlevélviszonyok taglalása következik: „Általános szokás, hogy mindenkinek, aki külföldre utazik, túszt kell állítani maga helyett, s ez a túsz felelős mindenért az orosz hatóságok előtt, ha az eltávozott a megállapított időre nem tér vissza az országba." (i. m., 11.) A Tánc-szvitet zsebpartitúrából játszotta, mert arra sem volt valuta, hogy a bécsi kiadótól kölcsönkérjék a zenekari anyagot. A hangversenyek közönségéről így ír: „Valószínű különben, hogy ez a hallgatóság tisztán a régi, lerongyolt, elnyomorodott orosz középosztály soraiból kerül ki; a munkásságot, úgy látszik, még nem sikerült »becsalogatni« a hangversenytermekbe." (i. m., 12.) Az értelmiségiek fizetése elképesztően alacsony. Mégis lelkesen dolgoznak a zenetudósok is: „Megtudtam, hogy itt nyaranként még rendszeresen gyűjtenek népi dallamokat – egészen addig, amíg fonogrammlemez-készletük el nem fogy: mert új anyagot külföldről kellene hozatniok, az pedig lehetetlen." (i. h.) A zenetudósok régi holmijaik eladogatásából tengetik életüket. „Igaz, nem igen panaszkodtak; de nyilván azért kellett hallgatniok, mert külföldivel állottak szemben. Egyszer történt meg, hogy egy ember, mikor négy szem közt voltunk, kétségbeesetten kezdett panaszkodni: »úgy járok majd, mint a többiek« – mondotta, de mielőtt megmagyarázhatta volna, mire gondol, valaki belépett hozzánk, s a beszélgetés megszakadt. Senkisem beszélhet nyíltan más előtt." (i. h.) A lakásviszonyok ijesztőek. A műsorpolitika tendenciózus. „Egyházi műveket, általában vallásos zenét nem adhatnak elő, mert az »vallásos propagandát« jelent. Bach passióit például nem játszhatják, legfeljebb egy évben egyszer, s akkor sem »Passió«, hanem »Szenvedélyek«, vagy hasonló, különös címen. Pétervárott és Moszkvában felvetettem azt a tervet, hogy hívják meg Kodály Zoltánt »Psalmus Hungaricus«-ának eldirigálására. Sajnálkozva mondották, hogy a Zsoltárt a kormány nem engedné előadni, mert vallásos zene, s így indexen áll. Szinte meglepett, hogy ugyanazon a pétervári hangversenyen, melyen zongorakoncertemet játszottam, Beethoven »István király«-nyitánya is szerepelt, tehát ebben még nyilván nem láttak monarchista propagandát..." (i. m., 13.) Sztravinszkijt nem tartják igazi orosz zeneszerzőnek. „Ebben kétségkívül Sztravinszkij személyes magatartásának van legnagyobb része; emlékszem, egyszer kijelentette előttem, hogy nem akar többé Oroszországba visszatérni, mert az ottani vezetőkkel nem vállal semminemű közösséget." (i. m.) Végül lehangoló képet fest a zenei élet egészéről: „Általában mondhatom, hogy jó zenekart vagy figyelemreméltó együttest sehol sem hallottam. Már maga a zene anyagi apparátusa is láthatólag lezüllött. Hogy csak egy példát említsek: jó zongora jóformán egyáltalán nincs; a régieket elhasználják, de renoválni már nem tudják, mert minden hozzávaló anyagot külföldről kellene hozatniok, ez pedig, mint már említettem, lehetetlen." (i. m., 14.)

Azt hiszem, itt kell megemlítenem, hogy Kodály Háry Jánosát 1950 óta némileg átalakítva játsszák a magyar operaszínpadon. Az eredetiben a muszka-osztrák határ szerepel, az átalakítottban a burkus-osztrák. (Ám a díszleteket nem cserélték ki. Csodálkoztam is mindig gyermekkoromban, hogy Burkusországban mért lógnak öles jégcsapok minden-honnan.) Eredetileg egy hórihorgas kozák határőr járkált le-föl a határsorompónál. Jött egy öreg zsidó, aki ki akart vándorolni. „Dokument jeszty?" – kérdezte tőle a zord kozák.

A zsidó előkereste a bumáskát és átadta. A kozák kettétépte és rárivallt a rémült zsidóra: – „Dokument nyista, mars vissza!" Érthető, hogy szocialista kultúrpolitikánk törölte ezt a burzsoá módon dekadens, szürrealista részletet: nyilván csak azért, hogy megóvja a népiesen realista mű stílusegységét. Meg arra is emlékezem, hogy tízegynéhány éve, a Zeneakadémián egy Richter-koncerten a mester ideges volt, mert a zongora ide-oda gurult a színpadon. Sebaj. Jött egy munkás és egy összegyúrt Népszabadsággal kitámasztotta a rakoncátlan lábat. Világ proletárjai, egyesüljetek!

JUHÁSZ GYULA. Különösen megindító az atyai hang, amellyel a kiskorúnak tekintett olvasót fölvilágosítja, s egyúttal megnyugtatja Juhász műveinek kritikai kiadása. „Gyűjteményünk nem tartalmazza a költő néhány olyan versét, amely sérthetné szomszéd népeink nemzeti érzését. E versek, melyeket a költő többnyire nem is belső ihletésből, hanem külső ösztönzésre írt, művészeti tekintetben sem érnek föl Juhász Gyula költői alkotásainak színvonalára, hiányuk nem szegényíti a nagy költő jellegzetes vonásait." (*Versek III.*, 1926–1934. *Utánzatok, rögtönzések, töredékek, énekkari szövegek, műfordítások.* Bp., Akadémiai Kiadó, 1963. 409–410.) Utána: „A tudományos kutatás céljaira alább adjuk a kimaradt versek lelőhelyeit, bibliográfiai adatait:..." (i. h.) Az utánkeresés csak igazolta a sajtó alá rendezők ítéletét: e versek – többnyire – külső ösztönzésből keletkeztek (mint pl. Trianon, stb.) Itt van példának a *Madách kardal* című kihagyott vers, amelyhez Magyarország megcsonkításán kívül még második külső ösztönzésként csatlakozott egy Madách-évforduló!

Férfi szívvel, férfi karral
Megküzdünk mi száz viharral,
mely hazánkra támad.
Régi hittel, régi dallal,
Új erővel, diadallal,
Védjük szép hazánkat,
„Küzdj és bízva bízzál"
Ez költőnk szava.
Nem csügged magyar dal
S magyar kar soha!
Valahány csapás jött,
Valahány bukás ért,
Megfizettünk mindig
A pártoskodásért.

Minden vészből, gyászból
Új életre keltünk
S a föltámadásról
Hymnust énekeltünk.
Férfi hittel, férfi tettel
Lesz még ünnep itten egyszer,
Győzni fog mi népünk,
Hogyha eddig nem veszett el,

Szembe néz új évezerrel,
Istenünk mivélünk!
„Küzdj és bízva bízzál",
Ez költőnk szava
S élni fogsz örökké
Nagy magyar haza!

(Juhász Gyula *Összes Versei, Hírlapi és kézirati vershagyaték*. Sajtó alá rendezte Paku Imre, Szukits, 1942. 163.)

Azonban nem lehet eléggé vigyázni. Mint a fentebbi atyai figyelmeztetés gondos hangneme is mutatta, egy kritikai kiadás az érettebb ifjúságnak szól (18 és 120 év között). Ám egy népszerű kiadás eljuthat a végleg megbízhatatlan, sőt, debil nép kezébe is. Ezért Juhász Gyula *Összes Versei*nek népszerű kiadásából (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974.) gondos kezek kigyomláltak még egy verset, amely a kritikai kiadásban még szerepelt.

AZ ERDÉLYI GYERMEK

Idegen utcák köveit csak rójja,
Fekete vihar szele elsodorta,
Tegnap kicsiny volt, örült víg mesének,
Adjatok neki menedéket!

Egy kertre gondol, csöndes, ősi házra,
Nagy hintalóra, ódon bibliára,
Játéka olyan korán ért ma véget.
Adjatok neki menedéket!

Erdély: ez nem szó neki. Dús valóság,
Öröm és napfény, kenyerek és rózsák.
Az első bánat és az első ének...
Adjatok neki menedéket!

(*Versek II.* 1912–1925. Akadémiai Kiadó, 1963. 124.)

Mint ugyanezen kiadás 478. lapjáról kiderül, e verset a költő azért írta, hogy felkeltse a makói közönség szánalmát az 1916-os erdélyi román betörés elől menekült, és a városba érkezett gyermekek iránt. Mivel a Szépirodalmi nem indokolta – és nem is jelezte – a vers elhagyását, saját tompaeszű delfin-találgatásunkra vagyunk hagyatva. Talán azon makói polgárok utódainak érzékenységét akarta kímélni a Kiadó, akik hajdan nem adtak menedéket az erdélyi gyermekeknek? (Ezek megbecsülésre méltó elődei a mai hajdúszoboszlói KISZ-eseknek.) Vagy talán a Biblia számít illetlen szónak? Tudja a hintalófasz. Mindenesetre a bánkódásra semmi okunk, hiszen napnál világosabb, hogy ezen vers is külső ösztönzésre született, így elhagyása nem szegényíti a nagy költő jellegzetes vonásait. (Javaslom, ezen

okból Petőfitől is hagyják el a jövőben a *Nemzeti dalt*!) Juhász Gyula verseinek kritikai kiadása azért is tanulságos, mert megmutatta, hogy egy marxista-delfinista számára nincs lehetetlen, hiszen a filológiai műfajok leghagyományosabbját is meg tudta újítani, amelyet pedig a burzsoá tudomány oly aggódó pedantériával bástyázott körül. A magyar „kritikai kiadás" tulajdonképpen szolgai fordítása a latin „editio critica"-nak és eredetileg csak annyit jelentett, hogy a benne közölt szöveget a rendelkezésre álló források gondos megítélése, mérlegelése után alakították ki. Ezt a tartalmatlan burzsuj szépelgést új vérrel töltötte meg e Juhász-kiadás: itt a „kritika" már azt jelenti, hogy a kiadó alaposan megbírálja a költőt! (vö. az Alapító Atya aforizmáját a kritika fegyveréről és a fegyverek kritikájáról.)

BABITS MIHÁLY. Van egy regénye, az *Elza pilóta*, amelyet 1945 óta egyáltalán nem jelentettek meg. (Kéziratom első változatának a lezárása után megjelent, természetesen megcsonkítva.) A kihagyás kicsi, de erős, mint Bors elvtárs. „A társadalom katonai megszervezése [...] már a XX. század elején elkezdődött, s lassankint minden államra átterjedt." (Babits Mihály: *A gólyakalifa – Kártyavár – Tímár Virgil fia – Elza pilóta*. Szépirodalmi k., 1982. 464.) A három pont helyén ez állott: „– szovjetek vagy fasció-k formájában –" (*Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom*. Nyugat-kiadás, 1933. 6.) Verseinek egyetlen csonkítatlan kiadása van: az 1945-ben Török Sophie által sajtó alá rendezett Babits Mihály Összes művei (Franklin). Előtte és utána mindig volt valami baj e szövegekkel. 1942-ben pl. Összes Versei 372. lapján olvashatjuk: „*A Fiatal Katona* és *Ne ily halált, ne ily harcot* című verseket, valamint az *Ezerkilencszáz-negyven* és *Talán a vízözön...* című versek néhány sorát nem vehettük fel e kötetbe." (Athenaeum). Hiába, háborús cenzúra volt, s a szigorú cenzor nem engedhette meg, hogy a nemzet harci szellemét gyöngítsék pl. az ilyen kitételek:

> Immár a népeket terelik mint nyájat,
> emberek futkosnak, mint riadt patkányok,
> városok lángolnak telhetetlen tűzben,
> nemzetek halálát engedte az Isten.
> Te állsz vén bástyádon fürkészve, hallgatag.
> Gonosz, szomszéd szelek borzasztják hátadat.
> Szemed úgy száll szerte, mint a bibliai
> özönben a Noé csapzott galambjai.

No de, eső után köpönyeg. (Vagy hogy is mondják a kedvező változásra utaló közmondást? Megvan! Cseberből vederbe.) 1961-ben a Babits Mihály *Összegyűjtött Versei* című kiadványból (Európa–Szépirodalmi Könyvkiadó) ez a versszak ismét hiányzik: „Gyűjteményünk nem tartalmazza a költő néhány olyan versét, amely irredenta hangjával sérthetné szomszéd népeink nemzeti érzését. Elhagytuk a következő költeményeket: *Vásár*, *Szíttál-e lassú mérgeket*, *Csonka Magyarország*, *Áldás a magyarra*, *Erdély*.

Ugyanilyen okból elhagytuk a következő versek egy-egy versszakát is: *Dal az esztergomi bazilikáról* 4. vsz.; *Hazám* 3. vsz.; *Ezerkilencszáznegyven* 3. vsz." Újra eltelt 16 év. Szomszéd népeink önérzete időközben teherbíróbb lett, vagy talán Babits irredenta hangja enyhült – ki tudja?

Mindenesetre *Összegyűjtött Versei*nek 1977-es kiadásából (*Babits Mihály Művei*, Szépirodalmi, I–II. k.) már kevesebb szöveg hiányzik. „Egy néhány sor a *Vásár*, a *Dal az esztergomi bazilikáról*, (Bár lenne a hangom tiszta...) és a *Hazám* című versekből"; ami pedig a hátrahagyott műveket illeti, „közülük kettőt – az *Áldás a magyarra* és az *Erdély* címűeket – kihagytuk." (i. m., 661–662.) Ezen kihagyások közül igaz mestermunka az első pillantásra rejtélyesnek tűnő (Bár lenne a hangom tiszta...). Ez nem egyéb, mint a *Csonka Magyarország* című vers, ahol maga a cím is tabu alá esett és ezért a kezdősorral helyettesítették. Az ötlet élénken emlékeztet II. Fülöp spanyol király 1563-i körlevelére, amelyben az összes hitszónok kötelességévé tette, hogy a szószékről állandóan cáfolják az eretnekséget, de úgy, hogy – az esetleges fertőzés elkerülése végett – még csak ne is célozzanak az eretnek tanra. Ez a szükséges óvatosság ez esetben teljes eredményre vezetett, ui. a cím és a hátulról számított 3. sor („Erdélyben Felvidéken") elhagyása után a vers tökéletesen értelmetlenné vált. Az útmutató kezdeményezést ajánlhatjuk széles körű átvételre. Pl. a „Csonka Magyarország nem ország, Egész Magyarország mennyország" irredenta jelszót a könnyelmű szerzők néha idézik (mint pl. Huszár Tibor a *Valóság* 1982/10. számában) és nem gondolnak a delfinekre. Nos: „Csonka" természetszerűleg elhagyandó, ugyanígy „Egész" is. A művelet első fázisa után így festett az idézet: „(...) Magyarország nem ország, (...) Magyarország mennyország". Az olvasó, aki türelemmel kísérte eddigi fejtegetéseinket, sejtheti, hogy tapasztalt delfin-textológus nem tűrheti a klerikális célzásokat sem. A jelmondat tehát így alakul: „(...) Magyarország nem ország, (...) Magyarország (...) ország". A versike egyik fele viszont egyértelműen sérti a baráti magyar nép nemzeti érzését, ezért tovább kell finomítani: „(...) Magyarország (...) ország, (...) Magyarország (...) ország". Ez viszont nyilvánvaló tautológia, egyszerűsítsünk imigyen: „(...) Magyarország (...) ország, (...)". Ez még mindig redundáns, racionálisan csökkentendő: „(...) Magyarország (...)". Ennyi maradhat, egyelőre.

A *Szíttál-e lassú mérgeket?* proskribálása különben csak egy évig tartott: verseskötetben ugyan továbbra sem olvasható, de a dörzsöltebb delfinek megtalálhatják az *Esszék, tanulmányok* között (*Babits Mihály Művei*, Szépirodalmi, I–II. kötet, 1978.). Olvasható itt, mint a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című tanulmány betétje (i. m., I. kötet, 656–657.) Így legalább ki-ki meggyőződhetik arról, hogy a magyar is szomszédos nép, ui. e vers a Tanácsköztársaságról szól. Tanulságos az is, hogy e két kötetes gyűjteményben közölt, 1937-ből való *Fogaras* című emlékezésből kitűnik: a mai magyar könyvkiadás osztja a századelő dél-erdélyi román értelmiségének elfogultságait. Babits ugyan megpróbál mosakodni, mikor így ír a *Vásárban* című versének keletkezéséről: „Egyszer még egy afférom is volt velük. Egy versemet félreértették, egy ártatlan verset: a vásár szennyes, balkáni sokaságát festettem le, melynek alacsony alkuiban „római szó kopik". A havasok szűrös, halinás csődülete, mely ma is Cicero nyelvén ad-vesz és pörlekedik: micsoda élmény a fiatal humanistának" (i. m., II. k. 559–560.).

E tanulmányoknak a szövegközlése a szokásos csonkításokkal tarka, de az indoklásba új motívum lopódzik: „A szövegközlés módjával kapcsolatban kell megemlítenünk, hogy néha egy-egy mondatot, vagy szót el kellett hagynunk; a hiányt (...) jellel jelezzük. Babits ui. a 20-as évektől kezdve – Trianon következményeire utalva – gyakran használ olyan

jelzőt, kifejezéseket, melyek esetleg sérthetik szomszéd népeink érzékenységét, még akkor is, ha Babits ezeket a szavakat nem sértő szándékkal írta le, hiszen nem volt nála »naivabbul Európa-hívő, s nagyobb megvetője minden sovinizmusnak és vadmagyarságnak« – ahogyan vallja önmagáról egyik szép esszéjében". (i. m., I. k., 777–778.) Az ember – akarom mondani, ami maradt belőle a delfinképzés során – majd elsírja magát, különösen, ha a fenti szavakhoz csatolt 22 soros, további fejtegetést olvassa Trianonról és következményeiről, az akadémia nagy történeti kézikönyvének VIII. kötete alapján! Így már szinte nem is érti, miért kell hát kihagyni azokat a fránya szövegeket? Veszélyes dolog ez, elvtársak!

Ha elmarad a csonkító műhelyek közötti, munkaversenyen alapuló kölcsönös tapasztalatcsere, még az is előfordulhat, hogy – horribile dictu!! – olyan sajtó alá rendező is akad, aki maga is, elvetve szemérmét, a már egyszer gondosan kiherélt szöveget visszatökösíti! Erre a szörnyű eltévelyedésre példa Babitsnak *A magyar jellemről* írott tanulmánya, amely a Magvető „*Gondolkodó magyarok*" sorozatában megjelent, csak úgy! (1981-ben). Idézek belőle néhány arcpirító szakaszt, amely a Szépirodalmi kétkötetes változatából bezzeg kimaradt. „Persze az ezeréves országot értem, a hegyektől félkörben koszorúzott földet..." (Magvető, 32.; vö. Szépirodalmi, II. k., 641.); „Pécsett a cifra sokacot bámultam, Fogarasban a lógósüngű oláht. Még az Alföldre is lejártak a tótok" (M., 34.; vö. Sz., II. k., 643.).

„Ez a szent korona területe, egységes és változhatatlan, ezer esztendő óta. Más nemzetek növelhetik, vagy elveszthetik birtokaikat, Magyarország olyan, mint egy eleven test, melyet sem vagdalni, sem toldani nem lehet. A történelem tanúsága szerint minden toldás, vagy hódítás hamarosan lehullott róla, s viszont elvágott részei előbb-utóbb újból összenőttek.

De amíg ez nem történt volna is meg, a magyar mindig csak ugyanazt az egységes és teljes földdarabot tudja hazájának tekinteni. Az ezeréves jogállapot az ő szemében nagyobb és igazabb valóság, mint politika véletlenei által teremtett változó helyzetek." (M., 52.; vö. Sz., II. k. 653.).

Pfuj!

Azért pécéztem ki a fenti példátlan botrányt, hogy óva intsek mindenkit attól, nehogy illetéktelen orrát olyasmibe üsse, amiről a nevelésünkről gondoskodó Fensőbb Hatalmak bölcsessége megállapította, hogy veszélyes nekünk, tehát kerülendő. Az írók – Babits – csak írtak össze-vissza, de mi csak annyit olvassunk belőle a konyha szögletében, ahová kegyelmes jó urunk helyheztetett, amennyi üdvös az emésztésre. Ezért például nagy lelki megnyugvással vettem tudomásul, hogy az illetékesek Babitsnak a náci könyvpusztításról szóló, 1933-ban *Könyvpropaganda és könyvégetés* címmel írott esszéjének tanulságát megszívlelték.

„Az életet többre tartjuk a betűnél" – jellemzi a csetrefüles író a könyvégetőket – „s életnek pártunkat és harcunkat értjük, pártunk egyedül üdvözítő világmegváltását. Ha ennek a betű nem segít, vagy éppen ellene hat: Pusztuljon a betű.

A berlini könyvégetők voltaképp egészen modern elv szerint jártak el, oly elv szerint, melyet a mi (teljesen más világnézetű) ifjú irodalombarátaink egy része is unton hangoztat. A könyv tehát hatalom, szellemi fegyver vagy varázserő, amit lehetőleg ki kell venni az ellenfél kezéből, s monopolizálni, vagy máglyára gyűjteni és elégetni." (*Esszék, tanulmányok.* II. k., 406.).

Sapienti sat!

A Nyugatban volt Babitsnak egy rovata, a „Könyvről könyvre". Kötetben a Magyar Helikonnál jelent meg e sok kis remek kritika és esszé. „A gyűjteménybe három cikket nem vettünk föl; ezek a következők: *Szabad-e sírni a Kárpátok alatt?* (1934. január l.); *Trockijtól Tóth Árpádig* (1934. szeptember 1.); *A messzeség és az itthoni fű* (1935. február)." (Babits Mihály: *Könyvről könyvre*. Magyar Helikon, 1973. 322.)

Indoklás nincs, de néhány idézet majd megmagyarázza, miféle illetlenséget rejtegetnek a szemérmes helikoni szüzek. Az első cikkben Babits Julien Benda szemrehányásaival szemben védi meg a magyar írástudóknak azt a jogát, hogy a trianoni döntés után az igazságot képviseljék. Hiszen annak idején egyetlen valamire való magyar író sem üdvözölte a háborút, mint amely majd üdvös döntést hoz. „Elismerem: aki a háborús döntést jogosnak vallja, s »örömmel üdvözli«, annak nincs joga e döntés eredményei miatt zúgolódni. De a magyar írástudóknak, akik mindig az Eszme és Igazság jogait hangoztatták a fegyverek ellen: joguk és kötelességük kitartani az Igazság mellett most is, mikor a fegyverek az Igazság ellen döntöttek." (*Nyugat*, 1934. I. 57.) A második cikk Trockij emlékiratain meditál:

„Óriás egész népek (mint a német és az orosz) szinte hivatalosan és szántszándékkal kiszakadtak a közös európai kultúrából, megtagadva minden egységet és örökséget. Mostanában kerültek kezembe Trockij emlékiratai, aki, mellesleg mondva, kiváló író, még a régibb intellektüel fajtából, s akarata ellenére is él még benne egy morzsa az európai irodalmiság hagyományából. Ő éppen ezt a folyamatot írja meg: hogyan lesz az intellektüelből forradalmár? Ami talán kultúránk legjellegzetesebb folyamata – szellemiségünk öngyilkos önátértékelése. Trockij beszéli el, hogy Lenin, mikor együtt voltak Londonban, mily megvetőleg emlegette az európai kultúra büszkeségeit: »az ő Westminsterük«...»az ő Shakespearejük«... Ez a szakadár gőg, ez a fölényes gesztus, amellyel a forradalmár az örökölt kincset elutasítja, s mindent teljesen elölről akar kezdeni, jelentősen mai magatartás. Mondják, Oroszországban ma már ellenkező áramlat van, s a mai orosz literátornak nincs hőbb ambíciója, mint visszakapcsolódni az európai szellemiségbe. Ez a szellemiség azonban mindenfelé szakadozik már, s mintha mindenütt egészen újat szeretne kezdeni, hol a »faji kultúra«, hol a szocializmus, hol az »élet és valóság« nevében." (*Nyugat*, i. h. 176.).

Végül a harmadik cikk Illyés *Oroszország*járól szól. „Kit ne érdekelne Oroszország? Az »orosz szfinx«, ahogyan nemrégiben mondtuk. Ma már az emberi társadalom kísérleti laboratóriumáról beszélünk. Ez a kísérlet nem kisebb kérdést vet föl mint a szfinxé. A híres Kapun túl, mintha a jövők és álmok birodalma kezdődnék. Vagy a rémálmoké..." (Nyugat, i. h.) A szövegek magukért beszélnek, leleplezik Babits megrögzött ellenforradalmiságát.

Végül, kis csokrot állítottunk össze Babits kisebb cikkeinek gyűjteményéből, az olyan mondatokból vagy akár csak szavakból, amelyeket az *Arcképek és tanulmányok* c. kötetből hagytak ki. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977.)

Íme:

Mikor a Kommün kitörése miatt kényszerült működését megállítani
És megcsonkított
Forradalom
A megcsonkított ország s az elszakított részek lakossága között
Jobboldali és baloldali

Nagyobb mint az ország megcsonkítása
Melyet egy háború már csúnyán és katasztrofálisan feldarabolt
És csonkává
Országunkat megszelték, mint kenyerünket
Amelytől az övékét elszakította az erőszak
Eltépett
A kényszerű idegenség áradatában.

(A vonatkozó lapszámok: 76., 78., 128., 138., 141., 376., 378.)

A legszebb, mikor a VKF hajdani – Lengyelország német-szovjet felosztásakor alkalmazott – háborús cenzúrája és a lakosság ellen folytatott háború békés cenzúrája tökéletesen azonos szavakat talált elvetendőnek. Ez *A háború háborúja* c. cikk esete, Babits az *Apollóban* szerette volna megjelentetni. A háborús mondat: „Nemzetek roppannak össze vak hősiességben, (ÉSZAK ÁRNYAI TÁMADNAK FEL ISMÉT) s a szabadságharcok korának tragikus és lelkesítő emlékei kelnek föl előttem, melyek kora ifjúságomat betöltötték." (i. m., 148., vö. Gál István: *Babits a világbékéért*. Filológiai Közlöny, 1967. 355–357.) Hja, szép dolog a világbéke, de még szebb dolog a Ribbentrop–Molotov paktum!

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ. Hihetetlenül erkölcstelen író, nem árt vele vigyázni! Sajnos az utóbbi időben az ő kezelésébe is érthetetlen lazaságok csúsztak. Például a Szépirodalminál 1971-ben megjelent egy kötete: *Összegyűjtött versei*. Új, bővített kiadás (I–II. kötet egybekötve). Ebbe valami ellen-delfinász belecsempészte az előző, 1962-es és 1964-es kiadásból gondosan kilúgozott pornográf szövegek egy részét. Például újra olvasható a *Csáth Gézának* című vers 7–8. szakasza:

Ah, jól siess. Szíved még egyszer megszakad tán,
ha hosszan bolyongsz a cirill betűs Szabadkán,
s nem értenek.

És űznek majd tovább, idegen, bús hazádban.
Zsákutcán és közön idegen és hazátlan
kísértetet.

(i. m., I. k., 256–258.)

Ugyanebből a versből a 19. szakasz pedig ilyen arcátlansággal kezdődik:

Síró Hungáriánk ma porba fekszik árván...

Különösen felháborító, hogy szerepel a *Forradalmár* című vers, a *Három arckép* azon tagja, amely különösen alkalmas arra, hogy ferde fényt vessen a dicső múltra. Szerencsére azért a vakondokként áskálódó osztályellenség még nem omlasztotta be az összes bástyát a fronton, ahol nem rés stb. Továbbra is hiányzik – s ami fontos, jelzés élkül, nehogy a sanda burzsuj megszimatolja – négy vers. Be kell vallanom, hogy az egyikért azért fáj a szívem. Persze elismerem, hogy jelenlegi formájában használhatatlan, de talán át lehetne igazítani. Az *Esti Kornél rímei* című sorozat elhagyott első tagjára gondolok:

KASSA

Csak arra vár, hogy egyszer
Rákóczi kürtjeit újra megríkassa.

Ez a javasolt, illedelmes átigazításban így hangozhatnék:

KOSICE

Csak arra vár, hogy
Benes elnök fosik-e.

(Célzás a kassai kormányprogramra, egyúttal a rímmel tisztelgés az államalapító Masaryk emléke előtt.) Nagyon helyesen hiányzik továbbá a következő idétlen rímjáték:

LÁZONGÓ SZOVJET-KÖLTŐ

Lunacsarszky!
Belőlem
több rímet nem facsarsz ki!

(*Szeptemberi áhítat*. Kiadatlan költemények. Révai. 1939. 211.)

A *Csacsi rímek* egy másik darabja föltehetőleg a címe miatt került szórásba.

TANÁCS MEGSZÁLLOTT TERÜLETI BARÁTOMNAK

Nézd az ember optál.
Akkor is, ha loptál.

(i. m., 225.)

Némileg rejtélyes, hogy az Adyról írt csacsi rímeket miért kellett kihagyni; de már Szabó Dezső kezelésénél is láttuk, hogy delfinológiai szempontból Ady egy kategóriába esik a szomszéd népek nemzeti érzékenységével.

ISMÉT ADYRÓL

Nálad óriásabb költő
nem adódott.
Más a lelkét énekelte,
te Magógot,
tegnap bút, közönyt, nyavalygást,
de ma gőgöt,
s végül ünnepeltek,
mint egy demagógot.

(i. m., 226.)

Kosztolányi kisebb műfordításainak kiadásával meg lehetünk elégedve. Az *Idegen költők. Összegyűjtött műfordítások* című kötetből (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966) – ha jól számoltam – húsz költő hiányzik az *Idegen Költők Anthológiája* című, kétkötetes válogatáshoz képest, amely a Kosztolányi-életmű sorozatban jelent meg. (Révai, 1937). Bizonyára igen figyelemreméltó megfontolások húzódnak meg minden egyes darab elhagyása mögött; mi, bevalljuk, csak néha tudtunk rájönni. A kiadó nem segít, mert csupán ennyit jegyez meg: „Nem törekedtünk filológiai teljességre, de ez a kiadás Kosztolányi Dezső műfordításainak mindeddig legteljesebb gyűjteménye." (i. m., 937.) A nemes szerénység burkán áttörve, néha azért dereng valami: D'Annunzió Tripoliszi diadalénekét például azért kellett elhagyni, mert sérthetné a testvéri líbiai nép nemzeti érzését. (vö. *Idegen Költők Anthológiája*. I. 246–247.) Baudelaire-nek *A belga civilizáció* című verse a belga népet sérthetné, *Halál, vén kapitány* című verse pedig talán megrendíthetné a bizalmat a MALÉV-ben. Richard Dehmel *Roham* című verse nyilván háborús uszításban marasztaltatott el stb. stb. A bevezető kisportrék elhagyása is helyes volt – ezeket a modern kiadásokra hagyatkozó olvasó más gyűjteményben sem találhatja –, ugyanis a delfin így az ideológiailag megbízható lexikonokhoz fordul, s nem hagyja magát befolyásolni Kosztolányi megbízhatatlan, szubjektív ítéleteitől. A szerkesztő legalább ennyivel ellensúlyozza azt az önmagában megbocsáthatatlan lazaságot, hogy a költő csak úgy összeválogatta a neki tetsző költőket, ahelyett, hogy megvárta volna, amíg illetékes helyről felhatalmazást kap a fordításokra.

Ami a prózát illeti, ott is jól állunk. Például az *Édes Anna* forgalomban lévő kiadásaiból nagyobbrészt hiányzik a XV. fejezet harmadik bekezdésének két utolsó mondata: „Csöndes, megindító viszontlátás volt. A bujdosók, mint annyiszor a magyar történelemben, hazaérkeztek." Igaz, hogy a Szépirodalmi Remekírók-sorozatában megjelent szövegbe a Horthy-féle nemzeti hadsereg budapesti bevonulására utaló sorok megint bekerültek. Ez hiba, de valamelyest vigasztalhat bennünket, hogy a romlatlan ifjúság kezébe a Diákkönyvtár azután is megbízható, csonkított szöveget helyezett. Az ellen viszont határozottan tiltakozzunk, hogy a törlésről semmi sem tájékoztat és a szöveg folyamatosnak látszik. Ilyen kedvezményben csak nagy, haladó íróink részesülhetnek, mint Petőfi vagy Móricz Zsigmond. Kosztolányi, ez a megbízhatatlan reakciós, csontja velejéig burzsoá firkász ezt nem érdemli meg. Tessék feltüntetni, hogy kinek mijét micsodálhatná.

Úgy például, mint a Magyar Helikon kiadásában, 1965-ben megjelent *Kosztolányi Dezső Elbeszélései* című kötetnél. „Közli a Kosztolányi életében megjelent elbeszéléskötetek anyagát, két elbeszélés kivételével (*Omnibuszkocsi, Égi jogász*), melyeknek néhány mondata elhibázott, sértő." i. m., 1287.) Így van ez, s nem változtat rajta az sem, hogy a legutóbbi kiadás – némileg puhánykodva – már nem indokolja az elhagyást. „Közli a Kosztolányi életében megjelent elbeszéléskötetek írásait, két novella kivételével (*Omnibuszkocsi, Égi jogász*)..." (*Hét kövér esztendő*, Kosztolányi Dezső Összes Novellái, III. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981. 540.)

Ez az *Égi jogász* förtelmes egy írás. De első a tudomány, legyőzöm fizikai gyöngeségemet, az obszcenitástól undorodó gyenge gyomromat. A cselekmény röviden a következő: egy tiszántúli faluba bevonulnak a románok. Kaszás-Kis János katonaviselt kubikust egy román katona pofonüti és kihallgatásra hurcolja. A megaláztatástól Kaszás-Kis lelke jóvá-

tehetetlenül megsérül. Hogy ellensúlyozza a pofont, egy isteni kinyilatkoztatást vél látni és hallani. Az Úr kinevezi „égi jogásznak", aki majd a magyarok dolgát igazítja ezentúl. A faluból elmegy, s ponyván kiadott versezetekben próbálja terjeszteni zavaros égi üzenetét. Persze, bolondnak nézik. Eddig az elbeszélés csak egy szomszéd nép nemzeti érzését sérthette, de ezentúl jön a java! Idéznünk kell, hogy teljes terjedelmében feltáruljon az üzelem:

„Ruhája hónapok múltán cafatokban lógott testéről, hajtókáját belepte a piszok. Egyszer egy kispesti kocsmában megverték és kirúgták az ajtón. Orrán sokáig látszott két véres csík. Az emberek megálltak a fűzfapoéta előtt, aki valamit hasonlított Hazafi Veray Jánoshoz, és nézték.

Körötte pedig folyt az élet. Szónokoltak, loptak, raboltak, irigykedtek és rágalmaztak, üzleteket kötöttek, a valutaüzérek feleségei díszelőadásra hajtattak az Operaházba, a pöffedt igazgatók szájukban füstölgő szivarral vágtattak gépkocsijukon, a vendéglőkben cigányoztak, a kávéházban tortákat ettek, a bárban a város ringyó-színésznői angol és francia tisztekkel pezsgőztek, az orfeumban csiklandós kuplékat daloltak és fox-trottot lejtettek, a klubban százezer koronás bankókat húztak ki egy tétre, a tőzsdén *hausse* és *baisse* volt, a márka árfolyama emelkedett és esett, és csaltak liszttel, zsírral, cukorral, selyemmel, gyémánttal és szesszel, szerelemmel, művészettel és politikai jelszavakkal, kabáttal és gubával, magyarsággal és nemzetköziséggel egyaránt.

János minderről semmit sem tudott.

Amint esténként zúgó parasztfejét egy gázlámpáshoz nyomta és nézte a reménytelen kavargást, ő volt ebben a hűtlen országban a hűség, ő volt ebben a rothadt városban a megalázott szenvedés, a pokolba hullajtott ártatlanság, a jogászfajta szent prókátora, a leggyilkosabb világtörténelmi pör égi fiskálisa, a vértanú, kürtös és apostol, a dalolni és szólni nem tudó igric, aki csikorgó-ízetlen rigmusokban jajgatja ki barbár fájdalmát, a századokig parlagon hagyott parasztság magáraocsudása, az eltékozolt napkeleti gazdagság, egy évezredre nyúló sajgó visszaemlékezés, Komárom, Kassa, Pozsony, Eperjes, Losonc, Szabadka, Temesvár, Arad, Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely keserve, egy nép ki nem szakadható halálordítása.

Ő volt a magyar költő." (*Kosztolányi Dezső Novellái*, I. kötet, Révai, 1943. 493–494.)

Az idézetből beláthatjuk Kosztolányi galádságának egész mélységét: nem csupán kékre-zöldre sérthetné szomszéd népeink stb. stb.-jét, hanem képes volna még azt a jól kidolgozott irodalomtörténeti skatulyát is földönteni, amely a kispolgárság ábrázolásában elismeri ugyan érdemeit, de illetéktelennek nyilvánítja a szegényparasztság ügyében. Hozzá kell még tenni, hogy ez az elbeszélés nem akárhol jelent meg, hanem a *Vérző Magyarország* című antológiában. Ezt a gyűjteményt – amelynek alcíme: Magyar írók Magyarország területéért –, maga Kosztolányi szerkesztette. (Bp., Pallas. 1921.) A szerkesztő fondorlatos módon rávett jó néhány írót, színészt, rendezőt, tudóst a szomszéd népek nemzeti érzésének kiadós sértegetésére: írt ide Gárdonyi, Schöpflin Aladár, Jászai Mari, Krúdy Gyula (az itt közölt novellája, *Az utolsó garabonciás*, még a Krúdy-bibliográfiából is hiányzik!), Hevesi Sándor, Oláh Gábor, Babits Mihály (*A repülő falu* című elbeszélését), Erdélyi József és Karinthy Frigyes, hogy csak néhányat említsek. Utolérte a nemezis ez utóbbit is, mert fiához intézett levele azóta sem jelent meg másodszor. Csak magára vethet, hiszen ilyeneket írt:

„De nem mondtam ki azt a szót soha. És most már nem is tudom kimondani, csak annyit: valami fáj, ami nincs. Valamikor hallani fogsz majd az életnek egy fájdalmas csodájáról – arról, hogy akinek levágták a kezét és lábát, sokáig érzi még sajogni az ujjakat, amik nincsenek. Ha ezt hallod majd: Kolozsvár, és ezt: Erdély, és ezt: Kárpátok – meg fogod tudni, mire gondoltam." (i. m., 198.)

Valamire talán mégis jó ez az arcpirító szöveg: mégpedig arra, hogy rávilágítson a delfinképzés egyik legfőbb céljára. A Karinthy által leírt jelenség ugyan valóban létezik. „Fantomfájdalom: a hiányzó, amputált végtag helyére vetített hallucinált fájdalom. Kínzó állapot, amelyet általában – amputációs neuroma okoz. Az idővel centrálisan fixálódhat (sensoros cortex), és ilyenkor már a neuroma eltávolítása nem hoz gyógyulást. Néha a végtag corticalis representatiójának széles kimetszése (topectomia) eredményes lehet. Újabban stereotacticus műtéttel (thalamotomia) több esetben gyógyulást értek el." (*Orvosi lexikon.* Bp., Akadémiai Kiadó, II. kötet, 1969. 257.) Nos, a népben-nemzetben gondolkodó delfinidomár tisztában van azzal – mert hiszen az egyedül helyes történelmi szemlélet adja cselekvéseihez a vezérfonalat –, hogy a delfineknek régebben, szárazföldi állatok lévén, lábuk is volt. Az elvesztett végtagok iránti fájdalmas nosztalgiát legradikálisabban az agybeli képviselet kimetszése révén lehet gyógyítani. A pornográfia alaptermészetét már cikkünk elején Horatiusszal kapcsolatban láthattuk: különböző testvégződések ingerlése agykérgi úton. Pontosan ezt a célt akarja elérni úgynevezett „klasszikusaink" jó része is, a perverziót azzal súlyosbítva, hogy levágott, illetve elsorvadt végződéseket kívánna ingerelni. De a delfinszövegrendőr kivágja a centrálisan fixálódott kortikális reprezentációt, mint a huszonegyet és a delfin boldog lehet, mint szárazon maradt rokona, a „szőke és másfél mázsa". Így jöhet el végül a szép új világ, amelyről Babits – noha persze burzsuj nyavalygással – így írt:

Megengednéd-e, hogy gyermekeink
gyermekei, gonosz új iskolák
neveltjei már nevét is felejtsék
annak, ami előttünk szent ma még
s amiért annyit küzdtenek apáink?

(*Talán a vízözön...*)

Kosztolányi *Vérző Magyarországát* különben egészében is elérte jól megérdemelt végzete. Belekerült *A fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke* című összeállításba (kiadja a Magyar Miniszterelnökség Sajtóosztálya, 1945. 40.), így példányait begyűjtötték és megsemmisítették. Nyilván címe miatt került Hitler és Mussolini művei mellé, nem azért, mert Horthy bevezetésével jelent meg. (Horthyval a kiadvány összeállítói nem foglalkoztak.) Viszont következetesen fölvettek minden művet – s korántsem csak az irredenta hangúakat –, amely valamiképpen az elcsatolt területek magyarságával foglalkozott. E névtelen hősökben kell tisztelni a mai tisztes delfintermelő ipar megalapítóit. Néha ugyan elkövettek egy-két túlkapást, de ezt dicséretes buzgalmuk menti. Werner Sombart művét például talán mégsem kellett volna fasisztának minősíteni, és Baktay Ervin India szabadságharcával foglalkozó műve is aránylag nehezen fér a címlapon megjelölt kategóriákba (talán

leginkább antidemokratikus lehet, hiszen az indiaiak a demokratikus Anglia gyarmati uralma ellen harcoltak). Van, amikor utólag be is látták tévedésüket. Pl. gróf Révai István, *A belvederi magyar-szlovák határ*. Bp., 1941. (*A Magyar Statisztikai Társaság kiadványai*, 14. sz.) c. könyvét előbb feketelistára helyezték (i. m., 33.), majd utóbb törölték. (*A fasiszta, szovjet-ellenes, antidemokratikus sajtótermékek II. sz. jegyzéke*, 1946. 59.) A grófnak ugyanúgy nem lehetett panasza az eljárás ellen, mint testvérének, a filozófus gróf Révay Józsefnek, akit 1945 tavaszán Gyömrőn – néhány tucat társával együtt – helyi kommunisták tarkón lőttek, de utána „Erdei, a belügyminiszter kivizsgálta, mindent megtett, panasz nem lehet." Révay István szavait idézi Várkonyi Nándor: *Pergő évek*. (Magvető Könyvkiadó, Bp., 1976. 131.) (Még csak annyit tennék hozzá: Ries István igazságügyminiszter a tetteseket szabadlábra helyezte. De neki sem lehet oka panaszra, mert kisvártatva letartóztatták, majd a börtönben megölték.) Hogy a kivizsgálás ellenére volt még panasz, az jelzi, hogy Bóka László Révayt fölvette az 1947-ben megjelent *Magyar mártír írók* c. antológiába, ahol Mátrai László írt bevezetőt a Révay-részlet elé.

No, de hagyjuk a kortikális reprezentáció felszámolásának ezeket a durva, direkt és elavult módjait; térjünk vissza a publicistaként még az íróknál is csalafintább Kosztolányi delfinizálására. Ha végignézzük az örvendetes számban megjelent köteteket, itt is csak azt tapasztalhatjuk, mint eddigi hosszmetszeteinkben: a szöveggondozó előbb tele szájjal indokolja, hogy mit és miért hagyott el – ezzel mintegy meg akarja osztani a felelősséget a gyanútlan olvasóval –, aztán belefárad, és egyszerűen megföllebbezhetetlenül közli a tényt. Megvallom, szívemhez közelebb áll ez a cicomátlan egyszerűség. Akinek hatalma van, az beszéljen úgy, mint akinek hatalma van, az beszéljen úgy, mint akinek hatalma van – hogy biblikusan fejezzem ki magamat – és ne sopánkodjék, mint egy fürdőskurva. Sajnos, ez utóbbira a régebbi termésben akad példa: „Néhány esetben (mint a *Gyorsíró*, *Rendőr*, és *Olivér* stb. esetében), a zömében művészi szöveg megmentése érdekében a nyilvánvalóan rosszindulatú politikai megjegyzéseket, egy-két mondatot kihagytuk." (*Bölcsőtől a koporsóig, Alakok*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959. 456.) Igaz, persze, hogy igaz, de minek itt magyarázni? Hiszen napnál világosabb, hogy a túlvilágról is farkcsóválva kell az elvetemült írónak megköszönnie azt, hogy egyáltalán szóba áll vele a magyar könyvkiadás, miután ilyen rosszindulatúságra vetemedett, például az *Olivér* kihagyott részében:

„– Mikor voltál legszomorúbb?

– Szemérmesen mondom ezt barátom és halkan: a románok erdélyi bevonulásakor. Kolozsvári vagyok." (*Bölcsőtől a koporsóig*, Bp., Révai, 1937. 26.) Később a tisztogató stílusa tisztul, csak kissé közhelyes: „Egy-két esetben elhagytunk néhány mondatot, melyek sérthetnék a szomszéd népek érzékenységét. A kihagyásokat ...-tal jeleztük. Ugyanilyen okból elhagytuk a Nyelvművelés című cikk befejező részét." (*Nyelv és lélek*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971. 560.) Bizony, bizony. Ha szomszéd népeink érzékenysége csak valamelyest nagyobb a csizmatalpénál, felszisszennének az ilyesféle mocskos provokációra:

„Évekkel ezelőtt – éppen az én kezdeményezésemre – néhány remekírónk minden politikától mentes, szépirodalmi munkáját küldették ki a megszállott területekre, potom pénzen akarták ott árusítani, hogy tőlünk elszakított testvéreink legalább valami szellemi táplálékot kapjanak. E munkák terjesztése leküzdhetetlen akadályokba ütközött. Tervünkről kénytelenek

voltunk letenni. Madách Imrét és Arany Jánost oly bizalmatlansággal és gyanakvással fogadták, mint a tilos fegyverszállítmányokat. Ez – sajnos – az erő kérdése. Nem reánk, írókra tartozik." (*Erős várunk a nyelv*. Nyugat, 1940. *Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei* I. Nyelvművelés, 204., Sajtó alá rendezte: Illyés Gyula.)

Még tisztultabb a tisztító stílusa itt: „Két cikknek elhagytuk egy-egy bekezdését; a kihagyásokat ...-tal jelöltük". (*Sötét bújócska*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974. 579.) Legszebb ez a beavatkozás a *Nyelvleckék hanglemezen* című cikknél: itt az író megállapítja, hogy „a hanglemez szerkesztője az angol nyelv első elemeivel együtt az angol véralkatot is jellemezni óhajtja. De vajon mit mond akkor a többi népről?" Pardon, már a kihagyott rész első mondatát is leírtam. De jobb is lett volna itt elvágni a közlést, különben a cikk címében előforduló többes szám értelmetlenné válik. Viszont az éberség azt követeli, hogy az olvasó ne is gondoljon más népre. Feloldhatatlannak látszó dilemma! No de folytassuk az idézést:

„Ha van következetesség, az orosz nyelv első hanglemeze nyilván így hangzik:

– Anasztazovics Anasztáz Pjotr a vodkától részegen hortyog az asztal alatt. Marva, a felesége, az ágyban nyög és köhög. Amint rohamja jön, horpadt, beesett arca elzöldül. A hideg vaskályha mellett rongyokba bugyolálva kancsal öregasszony mormol érhetetlen szavakat, a nagyanya. Mellette két kis unokája sír. Katja, a nyavalyatörős, és Irina, az elmebajos. A sötét, bűzös odú egy zugolyában sápadt fiatalember vakaródzik és köpköd. Homlokán azonban átszellemült fény reszket. Megvalósította azt, amit egy életen át akart. Ma délután – egynegyed öt és fél öt között – sikerült végérvényesen megmentenie az emberiséget." (i. m., 35. vö. *Ákom-bákom. Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei*. VIII. *Nyugat*, 1943. 184.)

Néha azonban a csonkító álszerényen kicsinyíti a maga érdemét. Például: „Két cikknek elhagytuk egy-egy mondatát, a kihagyásokat [...]-tal jelöltük." (*Európai képeskönyv*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979. 311.) Nem szabad saját érdemünket lekicsinyleni. Nem egy-egy mondatot metszett ki a gyógyító kés a delfin táplálására kerülő férges húsból, hanem négyet-ötöt, például a *Würzburg* című cikkből:

„Sokat és sokáig hallgatnak. Velem szemben egy öregedő magyar ül. Csak néz rám, csak tűnődik. Egyszerre a bajusza alól azt kérdezi a népmesék andalító egyszerűségével:

– Aztán az oláh még mindig nem akarja visszaadni Erdélyt?" (i. m., 221. vö. *Elsüllyedt Európa. Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei* VII. *Nyugat*, 1943. 217.)

Legszebb azonban a megföllebbezhetetlen kijelentés: „Néhány tanulmányt tartalmi okokból nem közöltünk." (*Ércnél maradóbb*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975. 481.) Elmondhatjuk a költővel, hogy csak a törvény a tiszta beszéd – ez esetben a föntebb már ismertetett, II. Fülöptől származó törvény. Ha az olvasó nem tudja, mit nem kap, nem is ácsingózik utána. (Csak a javíthatatlanoknak súgom meg, hogy pl. a Makszim Gorkijjal készített interjú maradt ki, l. *Lángelmék*. Nyugat, 1941. 305–314.)

KUNCZ ALADÁR. *A fekete kolostor* megcsonkítása ellen pár éve fölemelte szavát egy meggondolatlan elme, Pomogáts Béla. Átlátszó érvei így hangzanak a XXIV. fejezet néhány mondatával és az egész regény zárómondatával kapcsolatban: „Ezt a részletet valószínűleg a szomszédos nép érzékenységére való tekintettel törölte a szerkesztői figyelem, nem egészen számolva azzal, hogy Kuncz Aladár számára (ahogy Ady és mások számára is) valódi személyes tragédiát jelentett szülőföldjének elvesztése, s nem egyszerűen irredenta

szólamokat hangoztatott." „Ráadásul a törlések anélkül történtek, hogy a szerkesztő annak idején szögletes zárójelekkel és pontokkal jelezte volna azt, hogy a szövegből kihagyott." (*ItK*, 1976. 415.) A kiadó persze fölényes mosollyal halad tova, a filosz-kutya csak hadd ugasson. Csakazértis megjelentették azóta a regényt, változatlanul purgálva. Hogyisne, majd bennhagyjuk, hogy a hadifogoly Kuncz pont akkor tudja meg egy becsempészett újságból, hogy a románok Arad vonaláig nyomultak előre, mikor a vár udvarán a kolerában elhunyt foglyok tetemét szállítják vértől csepegő koporsókban! Ez csak ócska nacionalista handabanda, a vége pedig már reakciós is, amikor Kuncz, a Kommün idején érkezve Pestre szomorúságot mer mutatni! Az okvetetlenkedő kritikusnak a kiadó egy emberként csak azt felelheti: Kéne Kuncz, Pomogáts?? Orrod tőle fokhagymás!

KASSÁK LAJOS. Az önéletrajz, az *Egy ember élete* kihagyott részei a legújabb kiadásba visszakerültek, így most már tudhatjuk, miért volt rossz véleménye az írónak Kun Béláról, Lukács Györgyről vagy Balázs Béláról. Az ötvenes évek elején írott *Naplót*, a *Szénaboglyát* viszont ismét megcsonkítva jelentették meg, tehát még egy ideig várnunk kell arra, hogy világosan lássuk, miért utálta Kassák Rákosiékon kívül a fiatalabb kommunista nemzedéket is. Ezt a csonkítást talán lehet személyes érzékenységek védelmével magyarázni, a *Képarchitektúra* című esztétikai cikk megnyesését azonban kizárólag az ideológiai éberség magyarázza. Három részlet maradt ki: „Kit indít ma tettre az »eszme glorifikálása«?"; „A marxi szocializmus, mint tudományos elmélet, nem lehet világszemlélet."; „És nem tendenciózus osztályok vagy pártok érdekei szerint, hanem maga a tiszta élettendencia." (Az eredeti a MA című folyóiratban, 1922/IV. 52., az új kiadás az *Éljünk a mi időnkben* című kötetben, Magvető, 1978. 53–61.) Kassák kihagyott gonoszkodásai jól mutatják, mennyire igaza van a marxista kritikának, mikor így fogalmaz róla: „Fenntartásai voltak, amelyek valószínűleg elméleti ismereteinek hiányosságából táplálkoztak." (*Kalendárium '87*. Uzsgorod, Kárpáti Kiadó, 1986. 43.)

KARINTHY FRIGYES. A Kosztolányi-antológia számára írott levél sorsáról már beszámoltunk. De ez a könnyelmű viccelődő máshol is belegázolt szomszéd népeink nemzeti önérzetébe. A *Tanár úr kérem* című kötet *Reggel hétkor* című fejezetében például nem kevesebbet mer állítani, mint hogy Magyarország és Szerbia határos! Sőt, nyilvánvaló szándékossággal ezen a rágalmon nyargal az egész írásban, és nem restelli egy álomleírás és földrajzóra ürügyén folyton hangoztatni! Azonban, sajnos, nem is kell folytatnom, hiszen – néhány aluszékony delfingató rosszvoltából – szinte az egész olvasóközönség ismeri ezt az ocsmányságot, elsősorban a fiatalság! Mert bármennyire is szégyelljük, meg kell mondanunk, hogy a Móra Kiadó folyton így adja ki a *Tanár úr kérem* szövegét, sőt – közös kiadások révén – még a szomszédos, baráti kárpátukrán nép körében is így terjeszti (l. pl. Móra-Kárpáti Kiadó, Bp.–Uzsgorod, 1971. 20–30.) No de él még Bánk, azaz a Szépirodalmi Könyvkiadó, amely nemcsak a *Bánk bánt*, hanem a *Tanár úr kéremet* is átigazíttatta. Mint e mű szerzőjétől tudjuk, drámát legjobban Shakespeare, poloskát legjobban Dietrichstein írt. Hozzátehetjük: és Karinthyt legjobban Ungvári írt. Ungvári Tamás ugyanis, aki „mérvadónak az Athenaeum 1928-as, tízkötetes Karinthy-sorozatának verzióját" tekintette, s „a szöveget is ennek alapján" közölte (*Heuréka*. Szépirodalmi Kk., 1975. 484.) – nos, ez az önfeláldozó hős átírta – minden

jelzés nélkül – Magyarországot és Szerbiát Dániára és Norvégiára! Igen, önfeláldozó, mert magára vonta a Ludas Matyi rosszindulatú kritikáját, mely szerint nem is látta a hivatkozott tízkötetes kiadást, hanem az 1955-ös átírt kiadásból dolgozott. De mindig ez az úttörők sorsa. Most már csak az ifjúsági kiadásokat kellene helyesbíteni.

HAMVAS BÉLA. A *Karnevál* késői kiadásából csak egy passzus hiányzik. De az nem akármilyen:

„Herstal élénken hadonászik. Nem írom alá. A teória jó. Ha ön 2000-ben a tízéves gyereknek 1950-ről beszélne, mit mondana?

Vidal. (Ennek az embernek a leánya olyan, mint a bazaltba fúrt kút.) Valamelyik napilapból riportot olvasnék fel neki –

Herstal megáll. Úgy. Például –

Vidal. a következő: [Látogatás a női hóhérképző főiskolán. A nők egyenjogúságának újabb diadala – a nők elől a hóhéri hivatás nem lehet elzárva – a hóhér név megint szép lesz – a próbakivégzések holnap kezdődnek –

Tardos Etel, sztahanovista, normáját óránkint huszonkilenc akasztásra javította – a nők e foglalkozásra a férfiaknál alkalmasabbak, mondja a főiskola igazgatója – az év végéig megszűnik a hóhérhiány – az ötéves terv keretében 688 hóhért képzenek ki –]

Herstal vigyorog. És reméli, hogy az a kölyök meg fogja érteni?

Vidal rágyújt. Már a mai kölykök is értik. Mi van ebben érthetetlen?" (Hamvas Béla. *Karnevál*. II. k., Magvető, Bp., 1985. 480–482. A kiegészítést a kézirat alapján végeztem, melynek vonatkozó részét Pálfalvi Lajos baráti szívességéből ismertem meg.)

ZILAHY LAJOS. A *Két fogoly* című regényét az új kiadás egy helyen minden külön jelzés nélkül átírta. Lássuk a két változatot!

„Amikor a Duma egy viharos éjjeli ülés után kimondta a trónvesztést és Lvov herceg a felszabadult és megmámorosodott Dumát kénytelen volt átadni a szocialisták leghangosabb vezérének, Kerenszkinek, akkor már titokban egy lepecsételt vasúti kocsi indult útnak Svájcból Moszkva felé. A kocsiban, térdeire könyökölve egy kopasz és töprengő ember ült, akit igazi nevén Iljits Uljanov Vladimirnek hívtak. Szegletes szatírarc, lapos, tatár szemekkel, s bennük egy borzalmas eskü tüze lappangott, amit akkor fogadott az egész emberiség ellen, amikor testvérét, a cár elleni merénylet miatt felakasztották, őt magát pedig láncra verték és hat évre Szibériába vitték.

És ahogy ez a lepecsételt kocsi Moszkva felé közeledett, úgy változott át lassanként Oroszország homlokán Isten kenete Káin átkává.

Ezt az embert Leninnek hívták." (Zilahy Lajos. *Két fogoly*. Bp., Athenaeum, 1926. II. rész, 260.)

Az illedelmes változat pedig így hangzik:

„A kocsiban, térdeire könyökölve, egy kopaszodó és töprengő ember ült, akit Vlagyimir Iljics Uljanovnak hívtak, s akinek testvérét a II. Miklós cár ellen tervezett merénylet miatt felakasztották, őt magát pedig láncra verve vitték Szibériába, ahonnan csak hat év múlva szabadult.

Lenin!

És ahogy a lepecsételt kocsi Moszkva felé közeledett, úgy változott át lassankint Oroszország homlokán a cári évszázadok sötét jele egy teljesen új, és még beláthatatlan jövendő jelévé." (Bp., Szépirodalmi Kk., 1981. 430.)

Az átigazításból nemcsak az látszik, hogy a kiadó kiköszörülte azt a csorbát, melyet Zilahy Lenin elvtárs iránti tiszteletlenségből ejtett becsületén – mint Kun Béla, aki Borsányi Károly életrajza szerint nem tisztelte eléggé Lenin elvtársat, mert fenyegető levelet írt neki akkor, mikor az ki akarta tenni a szűrét Oroszországból, hanem az is, hogy egy magyar szerkesztőnek, ha javít, nem annyira magyarul kell tudnia, mert akkor mondjuk kijavította volna a „térdeire" szó magyartalanságát, hanem oroszul, hogy helyreállítsa az apai név helyes sorrendjét. Arról nem is beszélve, hogy az idősebb Uljanov-fivért a III. Sándor elleni merényletért végezték ki.

SZERB ANTAL. Az ő világirodalom-történetének megcsonkítását kíséri a legtudományosabb magyarázat: „A szovjet irodalmat, valamint a kisebb népek irodalmát ismertető fejezetet, illetve függeléket elhagytuk a kötetből: túl messzire vezetne itt részletesen megmagyarázni, hogy Szerb Antal irodalomtörténetének polgári korlátai, az egész akkori magyar politikai légkör, s hiányos tájékozottsága hogyan vezették helytelen megállapításokra. De különben is feleslegesnek látszott e fejezetek közlése, hiszen – tizenkét év felvilágosító munkájának eredményeképpen – ma már mindnyájan jobban ismerjük, helyesebben értékeljük ezeket az irodalmakat, mint ő a maga korában." (*A világirodalom története*, I. Bibliotheca, Bp., 1957. 11.) Arany szavak, ércbe vésendő igék. Ő a maga korában, mi a magunk korában. De éppen azért, mert immár negyvennégy éve folyik a felvilágosító munka, hadd lássunk egy csipetet Szerb Antal polgári korlátaiból:

„A szovjet színpad érdekes különlegessége volt egy időben az irányzatosan átírt klasszikus darabok, pl. Schiller Don Carlosa, megfelelő átalakításban. Hamletet úgy játszották, hogy kihagytak belőle minden polgári és elavult mozzanatot, így pl. a szellemet; Hamlet maga öltözik szellemnek, ezzel a fogással ugratja bele a többieket bosszútervébe; Ofélia pedig nem őrül meg, az nagyon romantikus volna, hanem leissza magát a részeg állapotban fullad a vízbe." (*A világirodalom története*, III. Révai, 1941. 405.)

Persze, Szerb Antalt, a szépírót azonos elbírálásban részesítette a delfinizátori szigor, mint Szerb Antalt, az irodalomtörténészt. *Budapesti kalauz Marslakók számára* című írásából a következő részletet hagyták ki, mint ahogyan a három pont jelzi is:

„... Azután, az ország két szörnyű, apokaliptikus hónapjában kiírták a kapura: Minden a miénk. Vagyis hogy semmi senkié. Nagy harmincad volt a város, ebek számára. De ez ma már mindegy. Az egyetlen jó az volt hogy be lehetett menni a Várkertbe, a nap bármelyik szakában. Be is mentünk, ott is voltunk egész nap. Itt nem volt szociális termelés, a fák termeltek, szigorúan individuális alapon, nádori emlékű jó illatokat." (*A Vak Macska belső ügye. Pest-Budai történetek*. Bp., Szépirodalmi Kk., 1983. 263.)

Igazságosnak is minősíthetjük a cenzurális szigort, hiszen Szerb Antal makacs individualizmusában képtelen volt felérni a szociális termelés szépségeit, holott már április közepén olvashatta a Vörös Újságban, hogy még a hegedűhúrokat is be kellett szolgáltatni, nehogy a hegedűsök, e megrögzött burzsujok, kaotikus kistermelést űzhessenek privát termelőeszközök birtokában.

JÓZSEF ATTILA. Jó példája e költő annak, hogy a könyvkiadás nálunk nem ismer kivételezést, és a proletár származás, valamint a munkásmozgalmi érdemek senkit sem mentesíthetnek a jogos kritika alól (legfeljebb, ha élne, még tapsolnia is kellene a csonkításhoz). Az indoklás egy közbevetése minden esetre arról árulkodik, hogy kiadónk nincs azsúrban a szomszéd népek nemzeti érzésével. Talán fel kellene venniük román, szlovák, stb. lektort?! Na de lássuk az eltévelyedést: „nem tartalmazza kiadásunk a *Nem! nem! soha!* című zsengét sem, mert – talán – sértené a szomszéd népek nemzeti érzését." (József Attila *Minden verse és versfordítása*, Szépirodalmi Kk., 1980. 607.) Szinte hibátlan, de ha adhatunk tanácsot, javasolnánk, hogy a címet is helyettesítsék szögletes zárjelbe tett három ponttal, hiszen ugyanazon trágár szócsoportba tartozik, mint a Babitsnál kihagyott „Csonka Magyarország". Perverz olvasóinknak azonban közöljük a szöveget:

Szép kincses Kolozsvár, Mátyás büszkesége
Nem lehet, nem soha! Oláhország éke!
Nem teremhet Bánát a rácnak kenyeret!
Magyar szél fog fúni a Kárpátok felett!

Ha eljő az idő – a sírok nyílnak fel,
Ha eljő az idő – a magyar talpra kel,
Ha eljő az idő – erős lesz a karunk
Várjatok Testvérek, ott leszünk, nem adunk!

Majd nemes haraggal rohanunk előre,
Vérkeresztet festünk majd a határkőre
És mindent letiprunk! – Az lesz a viadal!! –
Szembeszállunk mi a poklok kapuival!

Bömbölve rohanunk majd, mint a tengerár
Egy csepp vérig küzdünk s áll a magyar határ
Teljes egészében, mint nem is oly régen
És csillagunk ismét tündöklik az égen.

A lobogónk lobog, villámlik a kardunk,
Fut a gaz előlünk – hisz magyarok vagyunk!
Felhatol az égig haragos szózatunk:
Hazánkat akarjuk! vagy érte meghalunk.

Nem lész kisebb Hazánk, nem, egy arasszal sem,
Úgy fogsz tündökölni, mint régen, fényesen,
Magyar rónán, hegyen egy kiáltás zúg át:
Nem engedjük soha! soha Árpád honát!

(A vers – melynek szövegét Stoll Béla lekötelező szívességgel bocsátotta rendelkezésemre – Radnóti Miklós gépiratos másolatában maradt ránk, amelyet ő a *Lovas temetőből* című, 1922-ben készült, elveszett füzetből készített; PIM JA 155/B/16.)

Amennyiben nem a nagy proletárköltőt, vagy egyéb, a szocialista kultúrpolitika által gyártott fantomot, hanem a valódi József Attilát akarjuk megismerni, akkor ennek a versnek is kell az általunk – minden magyar irodalomértő által – hozzáférhető anyagban szerepelnie. Akkor is, ha a vers gyermetegen irredenta és gyermetegen Petőfi-epigon. De tanulságos pl. abból a szempontból – s most csak egy szempontra utalunk –, hogy a 17 éves diák még mindig a több évszázados poétikai oktatás módszerei szerint készített verset: vagyis chriát írt. Itt egy megadott sententia – ez esetben a Nem, nem, soha! – logikai előzményeként kell megszerkeszteni retorikailag az egész verset, amelynek így a tematikus szentencia egyszerre válik csattanójává és vezérmotívumává. Ha a vers ismeretében csak ennyi tanulsághoz jutunk a kezdő költő beállítottságáról és poétikai hangoltságáról, már akkor is igen hasznos a szöveg közlése. No, persze, a delfinizátortól távol állnak az efféle ezoretikus megoldások.

DSIDA JENŐ. *A magyar karaván Itálián keresztül* című útirajz bekerült ugyan a válogatott prózai műveket is tartalmazó kötetbe, de: „Néhány, ma esetleg félreérthető megfogalmazás miatt a szöveget rövidítettük." (Dsida Jenő: *Út a Kálváriára.* Vigília, Bp., 1985. 404.) Először is kimaradt a könyv VIII. fejezete, melynek címe: *A fasiszta kiállítás termeiben.* Nagy kár, mert igen érzékletes leírást ad a fasiszta propaganda és művészetfelfogás lényegéről. Idézzük a végét:

„A kétemeletes kiállítási palota helyiségeiben helyet kapott az egész, 1914 óta folyó olasz politika és történelem. A világháború minden eseménye megörökítve újságokban, képekben, kéziratokban, hadiszerekben, szobrokban, stb. A fasizmus első napjainak apotheozisa. A nápolyi gyűlés.

És minden teremben: Mussolini kemény arca, összeszorított ökle, óriásira nagyított alakja.

Az egyik teremben nekünk, magyaroknak fájdalmas emlékre bukkanunk. Az Osztrák-Magyar Monarchia gúny-gyászjelentésére. Fekete keretben áll: »1918 októberében, különböző népeink nagy örömére, hosszú és gyógyíthatatlan betegség után, száztizennegyedik életévében megszűnt élni az Osztrák-Magyar Impérium, a barbarizmus utolsó sziklavára, a sötét középkor menedéke.« A szidalmak egész özöne után aláírva: „Wilson etc. Co, temetkezési vállalat."

Mekkorát fordult az idő azóta? Most, ha bemutatkozunk a jó taljánnak, mosolyogva nyújtja kezét:

– Ah, ungherese! Buon amico!... (Ah magyar, jó barát!) és rázza, rázza nagy barátsággal kezünket.

Az egész kiállítás inkább valami merev germán szellemet tükrözött, mint olaszt vagy csak nekünk tűnt fel úgy, aki a Belvedere szobrai közül lépett a szögletes épületbe?..." (Dsida Jenő, *Magyar karaván Itálián keresztül.* Az „Erdélyi Lapok" kiadása. Nagyvárad, 1933. 49–50.)

A XII. fejezetből is kimaradt egy passzus. Az író itt azt fejtegeti, hogyan próbálta Mussolini vasmarokkal átformálni az egész országot, a mindennapi szokásokat is. Éles szemre

vall, amit a dresszúra légköréről ír: „Naphosszat szórakozunk azzal, hogy a fasiszta köszönést gyakoroltuk az utcán. Az olasz idegesen, gyorsan, szinte ijedten fogadja a fasiszta köszönést. Kerékpár kormányról, volánról is felkapja kezét – ha másként nem tud magán segíteni, az égő cigarettát is elhajítja, hogy feléd emelje jobb tenyerét." (i. m., 68.)

BEFEJEZZÜK. Az értelmes olvasó, ha alaposan áttanulmányozta példatárunkat, hozzáfoghat az ön- és közhasznú, magyaros csonkításhoz. Ha író, önheréljen, ha netán szerkesztőnek készül, addig is, amíg élő húsba vághat, gyakorolja kése pontosságát a védekezni nem tudó klasszikusokon. Segítsen azon a tarthatatlan helyzeten, hogy például Kölcsey és Arany eddig még nincs delfinesítve. Pedig az előbbi a *Hymnus*ban nyilvánvalóan megsérti egy baráti, sőt testvéri nép érzelmeit, mikor – a különben is kétes egzisztenciájú – Istent, oppardon, istent azzal vádolja, hogy „most rabló mongol nyilát zúgattad felettünk!" Az utóbbi pedig nem röstellte azt írni Petőfiről:

„vad kozák a láncsát hű szívébe tolá,
vagy fejszével ütötte agyon buta oláh?"

Ha van világirodalmi műveltsége, javaslatot tehet idegen klasszikusok megcsonkítására, mert az szinte nevetséges, hogy eddig jószerivel még csak a *Winnetout* gyomlálták ki – mint maguk a kiadók mondják – „hozzáértő és óvatos kézzel" (l. Karl May: *Winnetou*, Móra Kk. Bp., 1966. 149.) Sokra megyünk vele, ha Winnetou már nem imádkozik halála óráján a Szűzanyához, de mások, mint például Dante, csak úgy vájkálnak a mennyországban! Egy szó, mint száz: munkára fel! Nem kell az [...] drága napját lopni, a filológusokra pedig nem kell hallgatni, tökéletlen népség. Egyikük, Bodnár György a minap is azt nyilatkozta: „s vannak ideológiai megfontolások, bár ilyen fenntartások esetén felmerül, hogy bármilyen szöveg elhagyása tulajdonképpen hamisítás." (Marafkó László: *Klasszikusok szövegei. Panteon és forrás*. Magyar Nemzet, 1982. szeptember 25.)

ZÁRÓ MEGJEGYZÉS. Néhány barátom azt mondta e leporolt kézirat olvasásakor, hogy érzik rajta valamilyen dohos illat, a múlt illata, hiszen az elmúlt évben, mióta a cenzúra nagyjából jobblétre szenderült, igen sok megjegyzésemnek eltompult az éle.

Igaz.

Mégis úgy döntöttem, hogy ezeket a megjegyzéseket is változatlanul hagyom. Azért, mert a romhalmaz, amelyen átgázolásra hívtam az olvasót, továbbra is itt van. Igen sok magyar klasszikus csak purgált kiadásban férhető hozzá, és a könyvpiac jelenlegi válságánál nem is igen lehet számítani új, korrekt kiadások megjelentetésére. Vörösmartynál jó hírről számolhatok be: Horváth Károly volt szíves tájékoztatni, hogy – mivel felfigyelt cikkemre – javasolni fogja, hogy a kritikai kiadás készülő pótkötetébe vegyék fel a kihagyott verset. A példa talán ragadós lesz. Margócsy József baráti levélben hívta fel figyelmemet arra, hogy ő a Czóbel-család hagyatékából összeállított kötetben (*Egy régi udvarház utolsó gazdái*) közölte Czóbel Minka felolvasásának teljes szövegét.

Még egyszer leszögezem, hogy eszem ágában sem volt egyéneket vádolni. Sem textológusokat, sem kiadói szerkesztőket. Pamfletemben a bolsevik kultúrpolitika egyik arcát igyekeztem megrajzolni. ennek alapelveit magasabb szinten döntötték el, mint a Tudományos

Akadémia, vagy a Kiadói Főigazgatóság. Nagyon sokan nyilván abból a meggondolásból vetették magukat alá a cenzúra döntéseinek, hogy mentsék, ami talán menthető.

A cenzúra – félhalott állapotában is – veszedelmes szörnyeteg. Idézzük ezzel kapcsolatban Babitsot, a *Cenzúra* című cikkét, amely (természetesen) nem található a ma kiadott gyűjteményekben. A romániai cenzúra szigorításakor írta, mikor már az „Erdély" szót sem volt szabad leírni. „Maga az Erdélyi Helikon címe is ma már ez: Helikon.

Ez a kimondhatatlan szó, amely mindenütt jelen van és mindenütt tabu, Kínát, Jávát, s a rejtelmes Tibetet juttatja eszembe." Persze vannak terjedelmesebb fehér foltok is; s az egésznek vadságát és barbárságát talán az a hely mutatja legjobban, ahol éppen egy ilyen pár sornyi szélességű fehér folt után közvetlenül és szembeötlően (facsimilében kellene mutatni) a következő sorok olvashatók:

„A cenzúra csírájában elnémít minden öntudatosabb, bátrabb, a kedélyeket esetleg nyugtalanító hangot és így tovább... Ezeket a szavakat nem törölte ki a cenzúra; de fölöttük tüntetőleg fehér foltot csinált. Ezt talán így lehet értelmezni: A kutya ugat, a karaván halad. Ez a cenzúra nem az eszmék ellen van. Az eszmékkel nem törődik, azok ugyis hatástalanok. Miatta kifejthetnek akármit, s gyalázhatják akár magát a cenzúrát is. Azért ezt a szót: Erdély, mégsem szabad leírni. A cenzor nagyon jól tudja, hogy az olvasó kitalálja a kitörölt szót, sőt számít is erre. Olyan ez, mint Gessler kalapja: a hatalom kéjelgése, erőpróbája, a kitanult zsarnok lélektani művészete, a legsötétebb korokba illő.

Az áldozat azonban: a magyar szó. Mért nem jajdulunk hát föl mi, magyar írók, a magyar szó védői és sáfárai? Mi, akik szabadon beszélhetünk. Mért nem méltatlankodunk hangosabban, merthogy alig veszünk tudomást minderről, miért vonjuk a vállunkat? Ennek is oka van. S ez talán egy másik Őrjárat-cikket érdemelne." (*Nyugat*, 1937. I. 157–259.)

Az élő irodalom megcenzúrálásáról nem írtam. Más téma, Kőszeg Ferenc már elkezdte elemezni a *Beszélő* néhány régebbi számában. Remélem, akad folytatója. A „delfin" terminust mindenesetre már alkalmazta ma élő író saját kötete sorsára: „Máskor kollégám, Sz. Laci rendezett egy találkozót, amelyen közös diákunk, K. Tibor elemezte elbeszéléseimet. Ez a fiú az eredetivel a kezében összeírta a delfineket, a magyarországi másodközlésből kimaradt szövegrészeket. Kezdtem otthon érezni magam a Ménesi úton." (Ferdinandy György: *Hazaszakadásom története*. 2. Új Tükör, 1989. április 2. 16.)

Végül kifejezem köszönetemet a már említetteken kívül Isztray Botondnak és Stauder Máriának, akik szintén felhívták figyelmemet egy-egy delfinre.

(1989)

A DELFIN KÍSÉRTÉSE

Olvasom, – ki tudja, hányadszor – a *Rejtelmes szigetet*. Cyrus Smith és telepestársai éjnek idején éppen ereszkednek le a tengeralatti barlangba, ahol majd föllelik Nemo kapitányt. Egyszerre csak megakad a szemem egy furcsa szón: „...még világos nappal is szinte kísértésszámba ment volna a leereszkedés". (Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1961. 534. l.,

első kiadás: 1953., felelős szerkesztő: Illés Endre.) Mi az, hogy „kísértésszámba"? Miért spórolták le az elejéről az itt jólélekkel kisbetűvel írható istent?! Szörnyű gyanú ébredezett bennem: Vernét is megdelfinizálták!

Csak néhány példa. „A hajótöröttek csak saját erejükben, meg a jószerencséjükben bizakodhattak." (i. m., 47. l.) Az eredetiben: „A hajótöröttek csak saját magukra számíthattak és arra a Gondviselésre, amely sosem hagyja el azokat, akiknek őszinte a hitük." (Jules Verne: *L'ile mystérieuse*. J. Hetzel, Paris, é. n. 44. l.) Oké, fideizmus helyett fatalizmus, mint szocialista viselkedésmodell a zsenge ifjúságnak. Mikor Top, a kutya nyomába erednek a hajótöröttek, hogy az eltűnt mérnököt megkeressék, Harbert, az ifjú így fohászkodik: „Isten adná!" De csak a franciában. A magyarban elfojtja pedagógiailag káros, trágár kifakadását.

Pencroft, a tengerész, lelkesen kis Amerikává akarja változtatni a szigetet, ellátni a civilizáció minden áldásával, s végül, hazatérésük után, Amerikához csatolni (fr. kiad., 99. l.) A magyarban maradt a város-, vasút- és távíróépítés, csak a rút imperialista terv mellőztetett hallgatással. (98. l.) De azt sem kötik a delfin orrára, hogy Abraham Lincolnt éppen nagypénteken sebezte halálra a merénylő golyója... (102. l.)

A partra vetett láda kincseinek pontos leltárát közli a magyar fordítás, csak egy tételt feled ki: az Ó- és Újszövetséget tartalmazó Bibliát. Így azután a fejezet végét is meg lehetett spórolni, illetve leegyszerűsíteni imigyen: „Este pedig körülülték a tűzhelyet, és barátságos gyertyafénynél az új könyvek olvasásába merültek." (220. l.) Szász Károlynál viszont így van: „Éppen vasárnap lévén aznap: ezt jelnek vették arra, hogy a talált bibliából olvassanak is valamit. – Nyissuk ki találomra – mondá Pencroft, aki egy kissé babonás volt –, s lássuk meg, mit mond. Smith Cyrus úgy tett, s e verset olvasá az Újtestamentomból a Máté VII. része 8. verséből: »Aki keres, az talál; aki kér, annak adatik, s aki zörget, annak megnyittatik«".(Budapest, Franklin társulat, é. n. 151–152. l.)

A legszebb azonban – delfinológiai szempontból – a számtalan, s egy kaptafára menő csonkítás között Nemo kapitány halálának megnyesegetése. A haldokló megkérdezi: „Nos, hogy vélekednek rólam uraim? – Cyrus Smith megragadta a kapitány kezét és komoly hangon így válaszolt: – Kapitány, ön tévedett. Azt hitte, fel lehet éleszteni a múltat, s ezért a szükséges haladás ellen támadt." (551. l.) Az eredetiben így folytatódik: „Egyike volt ez azon tévedéseknek, melyeket némelyek csodálnak, némelyek kárhoztatnak, azonban fölötte csak Isten lehet a bíró, és az emberi okoskodásnak el kell némulnia." S később: „Minden nagy és nemes tett – mondá – Istentől jő." (fr. kiad. 573. l., ill. Szász Károly, 374. l.) Így azután nem csoda, hogy a haldokló nem áldja meg – gyermekként – Harbertet, ajkáról utolsó sóhaja sem röppen el, melyben Istenét és hazáját emlegeti, a telepesek sem imádkoznak lelki üdvéért. Mindezekért azonban pótol egy lábjegyzet, amelyben a kiadó kioktatja Vernét, mert az egyébként haladó író téved az imperializmus megítélésében.

Michel Butor egy pompás tanulmányában elemezte a *Rejtelmes sziget* struktúráját. Bebizonyította, hogy a kalandos robinzonád tulajdonképpen theodicea, az Isten kegyelmének és igazságosságának a modern természettudomány és az önérzetes polgári öntudat köntösébe öltöztetett igazolása. Michel Butor és minden firlefrancos polgári irodalomtudomány nélkül rájött erre a magyar kiadó névtelen (?) delfinizátora, aki sikerrel rendőrködött a szocialista gyermekek lelki üdvén.

Hallom múltkor, hogy a Tankönyvkiadóban megfeszített erővel dolgoznak a szerkesztők, hogy az összes tankönyvből kiirtsák az ellenforradalmat, a testvéri segítségnyújtást, a szocializmus alapjainak lerakását és a hasonló malacságokat. Azt hiszem, itt az ideje annak is, hogy a Móra Kiadó revideálja összes klasszikus kiadását, mert kötve hiszem, hogy csak a *Rejtelmes szigetet* tüntette ki figyelmével a gondolatrendőrség. Segítségül megmondhatom, hogy az Eötvös Könyvtárnak az a francia Vernéje, amelyet használtam, az összes – általam idézett, vagy nem idézett – passzust ceruzával bezárójelezve tartalmazza. Talán pont ebből a példányból dolgozott Nemo-cenzor úr?

(1990)

*

Szörényi László, *Bevezetés a delfinológiába* = Sz. L., *Delfinárium: Filológiai groteszkek*, Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1998, 5–84.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

THIMÁR ATTILA

A FILOLÓGIA ÉRTELMEZÉSE

A filológia legfontosabb feladata, hogy a szövegeket a lehető „legjobb rendben" hagyományozza az elkövetkező korok számára. A „legjobb rend" korszakonként, eszmei irányzatonként más-más, mint ahogy különbözőek a hagyomány elemei és szerkezete is, pl. a szóbeliség, a kéziratosság, a nyomtatás vagy az elektronikus kultúra korában. Változik a hagyományozódás rendje annak függvényében is, hogy milyen intézményeken, közvetítő közegen keresztül jutnak el a szövegek a befogadókhoz. Ebben a nagyon sok változót tartalmazó rendszerben egy dolog állandó: a filológus „idealista" szándéka, hogy a lehető legjobbra törekedjék, a szöveget a lehető legjobb rendben hagyományozza. A filológus munkájának ez a fajta meghatározása ugyan etikai és nem ismeretelméleti alapon áll, ám napjainkban ez még mindig elég erős alap a tudomány műveléséhez.

A hagyomány megőrzésének különböző okai a filológiai munkának más és más irányt szabhatnak. Az okok között szerepelhet a nemzeti identitás erősítése a nemzeti irodalmi kánon által vagy az iskolai oktatás számára használható szövegkorpusz előállítása, sőt bizonyos korszakokban a filológus tevékenységében politikai „irányvonalak" is közrejátszhatnak. Az elérendő eredmények felhasználásának célja meghatározza az alkalmazandó módszereket. Ebből következően elengedhetetlen, hogy a filológiai vizsgálat egész folyamata, módszerei, célja, esetleges gyengeségei vagy hibái is láthatóak legyenek a befogadók számára. A filológia tudományterületének története ennek a követelménynek jegyében változott a kezdetektől napjainkig.[1]

A filológia látszólag olyan egységes szabályrendszerrel rendelkezik – legalábbis ezt igyekszik elérni –, amely a szövegekkel kapcsolatos bármely kérdés esetében iránymutató lehet, annak ellenére, hogy minden szöveg és minden szerző más–más megszólítást és dialógust igényel. Igaz, éppen ez utóbbi ok miatt a filológia szabályai nem úgy állnak előttünk, mint egy kodifikált törvénytár előre megfogalmazott paragrafusai, hanem az elkészített munkák példatáraként, ahonnan mintegy a precedens szemlélésével választhatunk magunknak elveket, szabályokat, módszereket.

Mindezekből az következik, hogy nem lehet a filológiai munka és az irodalomtudományi vizsgálódás között olyan éles, akár hierarchikus különbséget tenni, amint azt Tolnai Vilmos megfogalmazta 1922-ben.[2] Sőt, mivel a filológia és az irodalomtudomány motivációi és céljai egybeesnek, inkább a kettő állandó és szoros egymásra utaltságáról és kölcsönös viszonyáról beszélhetünk. A filológiai vizsgálat nem lehet önmagába zárt kutatási módszer, nem hagyható figyelmen kívül az a világ, amelyet a különböző rendben hagyományozódó szövegek megépítenek.[3] Minden filológiai kérdésfelvetésben jelen kell lennie az irodalom egészéről alkotott képünknek, annak a biztos tudásával, hogy hol helyezkedik el kérdésünk a nagy rendszeren belül, s milyen viszonyát tételezzük a vizsgálni kívánt anyaggal. Azt hiszem, felesleges erőfeszítés az, amely a filológiai munka és az irodalomtudományi vizsgá-

latok közé éket igyekszik verni, kijátszva egymás ellen a két tudományágat. Legfeljebb kutatócsoportok, iskolák állhatnak egymással szemben, s inkább a finanszírozás, mint a tudományos paradigmák különbözőségének okán.

Ez a dolgozat olyan kérdéscsoportról szól, amely élesen villantja fel a filológia és az irodalomtudomány szoros együttállását. A filológia a szövegek hagyományrendjét elsődlegesen a források vizsgálatával akarja megalkotni, s általában a több, egymást igazoló forrás erejével támasztja alá állításait. Ám gyakran találkozunk olyan problémával, ahol a források száma nem elégséges egy kérdés eldöntéséhez, s ekkor az adott szöveg minél részletesebb értelmezése, elemzése lehet az útmutató.

Az irodalomban „határterületnek" nevezhetjük az egy szerzői névhez tartozó szöveghalmaz határvidékét, azaz a kétes hitelű, bizonytalan szerzőségű műveket. Ezek az írások több szerzői korpusz határán, vagy az ismeretlen szerző mindenkit körülölelő tengerének hullámverésében állnak, vagy inkább úsznak egyik helyről a másikra.

A magyar irodalomszemlélet sajátos jellemzője már Toldy irodalomtörténetei óta, hogy az irodalomról szóló történetként elmondott elbeszélés alapvető narratív szervező egységei a szerzők. Mintegy szigetek emelkednek ki az irodalomból, amelyekre a folyamatok hosszú hídjait lehet építeni.[4] Ez a sajátosság olyannyira átitatta a filológiai horizontot, hogy pl. Stoll Béla nagyon fontos, e kötetben is közreadott tanulmányában csak az egy szerzőtől származó szövegek textológiai kérdéseivel foglalkozik, az esetleg több szerzőhöz is köthető szövegek, illetve a hitelesség kérdésével már nem.[5] A szerző fogalom magyarországi erős helyzete teremti meg annak lehetőségét, hogy filológiai munkáinkban többnyire az ideális állapotú szöveg rekonstrukciójára történnek erőfeszítések,[6] s jobbára a háttérben maradnak a források mint önálló egységek feldolgozására irányuló kísérletek. A szerző fogalom központi szerepét jelzi az is, hogy esetenként hosszú tanulmányokban polemizálnak egymással a szakemberek, hogy egy-egy művet melyik szerzői névhez kapcsoljunk, vagy hogy az egy szerzőhöz tartozó művek körét milyen szélesen jelöljük ki.

A filológusnak egyszerű vagy legalábbis egyszerűbb a dolga, ha a szerző nevével ellátott kéziratot vagy nyomtatványt vizsgál. Sok esetben azonban olyan szöveggel találkozik, amelynek a szerzőhöz kapcsolása „közvetett bizonyítékokat", érvek aprólékos felsorolását követeli meg, mert vagy több szerzői név szerepel a forrásokban, vagy egy nevet találunk ugyan, de az nem azonosítható egyértelműen, vagy sok esetben egyáltalában nem szerepel név, amelyet a műhöz kapcsolhatnánk. Ezek az esetek előfordulhatnak akkor is, amikor egyetlen példány maradt fenn az adott szövegből, s ekkor éppen az adatok szegény volta miatt vakarhatjuk fejünket, vagy éppen az ellenkező eset miatt, hogy túl sok másolattal kell szembenéznünk – mondjuk Csokonai versei esetében –, s emiatt nehéz eldönteni, melyiket ellenőrizte a szerző gondos szeme.

Átgondolva az előforduló eseteket négy plusz egy csoportot tudtam kialakítani a szerzői név és a szöveg viszonyának leírásában.

I. TÖBB SZERZŐI NÉV

Ebbe a típusba tartoznak azok az esetek, amelyekben két vagy több szerzői névhez köthetők a szövegek, de teljes bizonyossággal nem sorolhatók egyikhez sem, s azt sem lehet eldönteni, ki és mennyit tett hozzá a szöveg végleges változatához. Ilyen esetek lehetnek, amikor több szerző művét másolják össze egy kéziratos könyvbe, vagy egy antológiában több szerző művét adják ki, vagy amikor bevezetést készítenek egy többszerzős műhöz, esetleg egy induló folyóirathoz, s abban közösen mondják el szándékukat a szerzők. Egy másik alcsoportot képez, amikor valaki álnéven ad ki művet, s ez az álnév lehet fiktív, mint például Révai Miklós esetében, aki Világosvári Miklósfi János és Fényfalvi Kardos Adorján néven vitázott Verseghyvel, de ide sorolhatók Pázmány vitairatai is, ahol az érsek néha valós személy nevét használta álnévként, mint a Sallai István neve alatt megjelentetett *Okok, nem okok* kinyomtatásakor. Egy külön alcsoportot mutatnak azok az esetek, amikor egy másik szerző szerepébe bújik a költő, s ezért nehéz eldönteni a fennmaradt forrás alapján, hogy saját költeményét írta-e le, vagy valóban egy másik szerző művét másolta valaki számára.

A közös kéziratos forrásra jó példa lehet a Rimay–Madách-kódex, amelyben egymás mellett találjuk Rimay János és Madách Gáspár verseit. A kéziratos füzeteket Radvánszky Béla fedezte fel, s ő a bennük található ismert Rimay-versek alapján Rimay nevéhez kötötte az anyagot. Eckhardt Sándor, aki az ötvenes években elkészítette Rimay verseinek kritikai kiadását, az azonos kézírást figyelembe véve az összes ismeretlen szerzőjű verset Madách Gáspár nevéhez kapcsolta.[7] Nem sokkal a kritikai kiadás megjelenése után Bóta László egy tanulmányában vitatta ezt a megoldást, s a versek egy csoportjáról (az I. kötet II. füzetének 15 szerelmes verse) kívánta bizonyítani, hogy azok nem származhatnak Madách Gáspártól, hanem csak egy sokkal tehetségesebb és jobb verselőtől. A versek szerzőjét azután azonosítani próbálta, s a stilisztikai hasonlóságok alapján Rimayt helyezte a szerző pozíciójába. Mivel közvetlen forrás nincs a versek szerzőségére vonatkoztathatóan, ezért csak a művek értelmezésével és elemzésével lehetett eldönteni a kérdést. A főbb érvek a nagyobb írói tehetség és a stilisztikai hasonlóság körül csoportosultak. A strukturalista elemzés során kimutatott metrikai, versszerkesztési egyezések olyan kontextuális elemeket is magukba foglaltak, mint pl. egy szó vagy szintaktikai alakzat lehetséges előfordulásainak jelentésmezői. A tanulmány első részében található érveléssorban, ahol Madách szerzőségét vitatja Bóta, olyan rontásokat mutat ki, amelyek nem származhattak a szerzőtől, hanem csak egy, a szöveget sokszor félreértő, de azt természetességgel átjavító másolótól. Ezeket a rontásokat, illetve az ebből következő javításokat azután elutasította a kritikai kiadás készítője, Varga Imre.[8] Egy új megoldással állt elő, amelyben a verseket ugyan nem kötötte Madách Gáspár nevéhez – ezzel elfogadta Bóta érvelését –, viszont Rimayhoz sem kapcsolta azokat, ezért a poémák átkerültek az ismeretlen szerzőjű művek csoportjába. Érdekes, hogy amikor Rimay szerzőségét vitatta Varga, olyan érveket használt fel, amelyek nem az ismeretlen költő, hanem Madách Gáspár szerzősége mellett szólnak. Úgy vélekedett, hogy mivel Madáchtól csak istenes és kontemplatív versek maradtak fenn, ezért az összehasonlító elemzés nem áll meg erős lábakon, hiszen a szó- és jelentéselőfordulások nem azonos kontextusban értelmeződnek.[9] Az 1990-es években

készített Rimay-kiadásban Ács Pál már nem is említi meg Bóta ezen cikkét, s fel sem veti a lehetséges szerzőség kérdését.[10]

Érdemes figyelmünket azokra az indítékokra fordítanunk, amelyek Bótát a kérdés újratárgyalására késztették. A záró bekezdésben utal arra, hogy Rimayhoz kapcsolva a költeményeket fontos és jelentős művekkel gazdagodik a manierista szerző világi költészete. A filológiai (filológusi) értelmezés előfeltevése itt tehát minden bizonnyal a manierista világi költészet szabályainak, értékeinek felfedezése volt, hiszen ezen az úton kívánta bizonyítani Rimay szerzőségét e versekkel kapcsolatban.

Az álnéven megjelentetett munkánál a szöveghez két szerzői név is kapcsolódik. Híres eset, amikor Révai Miklós egy egész „iskolát", több tanítványt vonultatott fel saját álláspontjának védelmében az Y-ista vitában. A három név közül kettő őt takarta, Világosvári Miklósfi János és Fényfalvi Kardos Adorján szinte beszélő nevek. A legérdekesebb a harmadik vitairat, amely Boldogréti Víg László álnéven jelent meg. Ezt Horvát Istvánnak tulajdonítja a szakirodalom, nem is jogtalanul, hiszen a források tanúsága szerint a harmadik iratot Horvát a sajátjának ismerte el. Ha megnézzük azonban a fennmaradt kéziratokat, akkor látjuk, ennek a harmadik iratnak megvan a Horvát-féle fogalmazványa, amelybe Révai belevezette saját változtatásait, s megvan Révai cenzúrai példánya, ahol újabb változtatásokat tett.[11] A szöveg ezek után – ha mennyiségileg tekintjük – 75% Horvát, 25% Révai, ha a végső szövegből olvasható szerző intenciót, akkor 50–50%.

A két szerző a fenti esetben más forrásokból megállapíthatóan létező személy, s tudható, közük is volt a végső változat létrejöttéhez. Van azonban olyan eset is, ahol az egyik személyről, még ha szólnak róla más források is, nem bizonyítható, hogy köze van a nevével jelzett szöveghez. A XVII. századi hitviták során ez több esetben előfordult, Pázmány művei esetében feltehetően azonos okokból, mint Révainál. Az érsek így mutatta meg, hogy többen is készen állnak a protestánsokkal hitvitát folytatni. A *Okok, nem okok* című munka Sallai István plébános neve alatt jött ki a nyomdából, azonban semmilyen adat nincs arra, hogy ő valóban látta volna a szöveget. A beszédszólamok, az elképzelt olvasóközönséghez fordulás és az ezekhez kapcsolódó stilisztikai elemek szempontjából vizsgáltam meg a vitairatot, s arra jutottam, hogy abban két, egymástól nagyjából elkülöníthető szerzői szándék, két, stílusában elütő beszédszólam fedezhető fel.[12] Ezek alapján nem kizárható, hogy a Pázmány körül szolgálatot tevők közül valamely fiatal klerikus fogalmazta a szöveget, amelyet azután Pázmány véglegesített. Azt jelenleg nem lehet eldönteni, hogy Sallai volt-e a másik személy, bár valószínűbbnek látszik, hogy nem.[13] S persze a végső kérdés ugyanaz, mint fentebb, hogy amennyiben a végső változat létrehozása Pázmány ellenőrzése alatt történt, akkor kinek tulajdonítsuk a szöveget?

Különös és sajátos eset, amikor valaki egy másik költő szerepében szólal meg, mint például Arany János Csukat Nagy János egykori debreceni poéta bőrébe bújva. Források híján nem állapítható meg, hogy Arany valóban lemásolt-e egy költeményt barátja, Szerdahelyi Kálmán számára, vagy ami talán számára még egyszerűbb volt, saját maga fogalmazta meg a „régi poéta" sorait. Keresztury Dezső a verset részletesen elemezte, megvizsgálta a stilisztikai és poétikai elemeket, összehasonlította azokat Arany elméleti megfontolásaival, s ezek nyomán arra jutott, hogy a vers inkább az ő saját, sokszor humoros, gúnyolódó költői szerepversei közé tartozik.[14]

II. EGY SZERZŐI NÉV

Eddig azokat az eseteket tekintettük át, amelyekben az egyes művek két szerzői életmű határán helyezkedtek el. Most azokra vessünk pillantást, amikor a szöveg egy konkrét szerző és az ismeretlen szerző közötti határvidéken áll: egy szerzői név kapcsolódik a szöveghez, de ez a név felkelti a filológus amúgy is éber gyanakvását. Olyankor lehetséges ez, ha több másolattal állunk szemben, amelyek olvasásakor nehéz eldönteni, hogy ki írta a szöveg fölé a nevet; vagy olyan álnév áll a szöveg mellett, amelynek a feloldása nem lehetséges, illetve bizonytalan; vagy olyan műről van szó, amelyet csak hallomás alapján tudtak emlékezetből rögzíteni a befogadók.

A több másolatban fennmaradt szövegekre a Csokonai-versek nyújthatnak példát, hiszen ebben a szövegcsoportban sok olyan művel is találkozhatunk, amelyek már nem a vidám természetű poétától, hanem az ő költői hagyományát követő csoport tagjaitól származnak.

Fazekasnak a Debreceni Kalendáriumban megjelent művei olvastakor nem a forrás bizonytalan származása nyit kérdéseket, hanem a kor szokásaihoz illeszkedő gyakorlat, hogy az egyes műveknél nincs semmiféle jelzés a szerzőt illetően, legfeljebb néha egy F. betű. A kritikai kiadás ezeket a munkákat felvette az életmű darabjai közé, leginkább talán amiatt a régen (s talán ma is) elterjedt gyakorlat miatt, amely szerint anyag hiányában sokszor maguk a szerkesztők írták az újságot. A kritikai kiadás sajtó alá rendezői nem indokolták különösebben ezt az egyébként ésszerű, bár nem minden szempontból igazolható eljárást.[15] Fazekas művei esetében nemcsak idős éveinek debreceni alkotásaival lehetünk bajban, hanem műveinek első összegyűjtött kiadásának hitelességével is. A Lovász-féle 1836-os kiadás már a szerző halála után jelent meg, s emiatt nincs olyan forrásunk, amely száz százalékosan igazolná az abban szereplő minden vers hitelességét, Fazekas kéziratos hagyatékában nincsen meg minden ott szereplő vers. A szövegkiadók a bizonytalan esetekben a Fazekas más műveivel való hasonlóságot vették alapul, némely esetben a szerző „kiválóságát",[16] illetve néha az életrajzi vonatkozásokat hozták bizonyítékul.[17]

Az emlékezetből lejegyzett versre legizgalmasabb példának a *Rebellis vers* kínálkozik. Az irodalomtörténeti hagyomány sokáig (1919–1993) Kölcsey alkotásának tartotta a művet, majd Fried István a szerzőséget tisztázni igyekvő tanulmánya[18] után a kritikai kiadás egyértelműen a kétes hitelű művek közé sorolta. A Kölcseyt szerzőnek gondoló filológusok korábban a versben megnyilvánuló költői erőre hivatkoztak, amely véleményük szerint csak Kölcsey nagyságához mérhető. Kerényi Ferenc hozott egy új adatot Egressy Gábor szavalókönyvéből, amelyben a vers változata alatt Kölcsey neve olvasható,[19] ám nem zárható ki, hogy a korabeli köztudat emelte Kölcsey nevéhez a művet. Sőt, a legvalószínűbbnek azt tartom, hogy már a kortárs, 1838-as irodalmi közönség odakapcsolta a reformkor kiemelkedő s politikai tartásában kérlelhetetlen költőjéhez a szöveget, függetlenül attól, hogy valóban ő írta-e. Nem vitatva a kritikai kiadás döntését, amely a verset a kétes hitelűek közé sorolta, elgondolkodtató, hogy mihez kezdjünk azzal a korabeli irodalmi köztudattal, amely szerint a vers Kölcseytől származik, és feltehetően ilyen nagyságú és irányú kultikus tisztelettel kezelte azt,[20] más szóval a kortársak Kölcseyének tudták.

A több évtizedes hagyományt cáfolandó Szabó G. Zoltán, a Kölcsey versek kritikai kiadásának sajtó alá rendezője alapos körültekintéssel foglalta össze a bizonyítás lehetséges módjait, a filológiai érvektől az értelmezésen keresztül a versformák, a metrika vizsgálatáig.[21] Végső következtetése, hogy vannak ugyan olyan motívumai a versnek, amelyek Kölcseynél is megtalálhatók, ám ezek a korabeli költészetben szinte „közkincsnek" számítottak, másrészt viszont a Zrínyi, Rákóczi nevek és jelentésmezejük itteni használata eltér a Kölcsey versekétől, s a rövid versecske metrikai képlete, „rontásai" erősen valószínűvé teszik, hogy nem Kölcsey a szerző.[22]

III. EGYETLEN SZERZŐI NÉV SEM

Ha a filológus gyakran jár levéltárba, bizony sokszor bukkan az iratcsomókban olyan darabokra, ahol semmilyen jel nincsen arra vonatkozóan, ki is lehet a szerző. A hagyományrend ilyenkor adhat egy csekély eligazodást, hiszen a levéltárosok már legtöbbször besorolták valahová (akár az ismeretlen szerző neve alá) a szöveget, ám ez még korántsem biztosíték arra, hogy a megjelölt szerzői név pontos.

Szövegkiadói munkám során Gyárfás István fordítása kapcsán találkoztam ilyen esettel. Esztergomban, az érseki könyvtárban őrzik azt a kéziratot, amely Vergilius eposzának első teljes magyar nyelvű, prózai fordítását tartalmazza. A szöveg elöljáró beszédében egy versbeli akrosztichonban rejtette el a nevét a fordító. Létezik viszont egy másik kézirat is, amely nagyrészt megegyezik ugyan a fordítással, ám ennek az elején nem található meg a vers, sőt a szöveg több ponton eltér az esztergomi kézirattól, az egyezés mértéke 80–90% körül mozog. A nagyfokú szövegegyezés miatt ebben az esetben valószínűsíthető, hogy itt ugyanannak a fordításnak két, különböző kidolgozásáról, egymás utáni változatairól van szó. A szövegek összevetésekor megállapítottam, hogy az OSZK-ban őrzött Mihály deák-kódexe lehet a korábbi változat, amelyből átdolgozással másolták azt a példányt, amelyet ma Esztergomban őriznek. Az átdolgozás, illetve másolás során megváltoztatták a magyar szöveg helyesírását, méghozzá protestáns felől katolikus irányba.[23]

Ennél érdekesebb viszont, hogy Esztergomban Gyárfás prózai fordítása mellett őriznek egy verses fordításrészletet is az eposz első három énekéről, s feltehetően az azonos téma okán ezt is Gyárfás István nevéhez kapcsolták a régi katalógus elkészítői. Ám a mitológiai nevek magyarosított helyesírása – igaz, a verses formában a nevek magyarosított használatának oka lehet a versforma kényszere –, arra utal, hogy nem vehető biztosra Gyárfás szerzősége.[24]

IV. A FORDÍTÁSOK

Az előbbi csoportban említett példák átvezetnek minket egy olyan különálló csoporthoz, amely mindhárom előző kategóriához tartozhat ugyan, ám külön kezelése mégis ajánlott, mert egy sajátos szerző–szöveg kapcsolatot jelöl. Ez, a negyedik csoport a fordításoké, átdolgozásoké, amelyek egy új, elsőrendűen a fordító nevéhez tartozó művet hoznak létre.

Ezeknél a munkáknál egyrészt külön kérdéskört jelent az eredeti szerző és a fordító szöveghez való viszonya, ebbe most nem is vágok bele, másrészt viszont a fordítások egymáshoz való viszonya is problémát jelenthet, hiszen a közös eredetihez való kapcsolódás nagyfokú szövegegyezéseket hozhat létre. Ilyen szövegekre lehet példaként hozni az antik, kanonizált művek fordításait, fordításrészleteit, ahol az irodalmi köztudat számon tartja (legalábbis igyekszik) a fordító nevét. Az előbbi Gyárfás-fordítás kapcsán már szóltam ezekről a kérdésekről, de érdemes újra emlékezetünkbe idézni, hogy a fordítások kapcsán robbant ki az első magyarországi „plágium per" Kölcsey Iliász-fordítása kapcsán 1823-ban. Jellemző a korszak, az 1820-as évek irodalmi gondolkodására, hogy Kazinczy és Kölcsey, a két vitatkozó fél éppen nem a fordítás során megalkotott két műértelmezésen vitatkozik, hanem, amint az Szemere igazságtevő írásából is kiderül, mennyiségi kérdéseken: hány szó, szókapcsolat, verssor származik Kölcseytől.[25]

A fordítások esetében az értelmezés arra irányul, hogy felderítse, a fordítás mint értelmezői, „félreértelmezői" munka hogyan érvényesül a szövegben. A filológus ekkor tehát nem egy szöveget, hanem egy értelmezési műveletet, folyamatot próbál újra értelmezni. A Gyárfás-féle magyar tolmácsolás esetében egyszerű volt a dolgom, mert a nagyfokú szövegegyezés miatt könnyű volt az értelemegyezést is kimutatni.

A fordítások esetében azonban sokszor nehéz dolga akad a filológusnak, mert két szöveg egyezése származhat a fordító azonos gondolatmenetéből, szövegértelmezéséből, de adódhat az azonos fordítói hagyományból, amely az eredeti szöveghez kapcsolódott. Érdekes eset Csáky István fordítása, a *Politica philosóphiai Okoskodás*.[26] A nyomtatott szövegben megtalálható a fordító betűjele *G. C. I.*, s létezik egy kéziratos változat, amelyben azonosítható Csáky keze írása. Mindkét szöveg latin eredetije szintén Csáky István segítségével, azaz költségén jelent meg Kassán 1674-ben, ám a két magyar fordítás mégis jelentősen különbözik egymástól. A kéziratos változat tömörebb, pontatlanabb, sokszor elhagyja a latin nyomtatvány idézeteit, jegyzeteit, forrásmegjelölését. A szöveg kiadója, Hargittay Emil arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a kéziratos változat egy munkapéldánya a fordításnak, amely időközben elveszett vagy máshoz került, s ezért a fordítónak újból végig kellett fordítania a szöveget. Ebből adódhatnak a szövegeltérések mellett a jelentős szövegegyezések is.

V. A SZERZŐK KIKÖVETKEZTETETT MŰVEI

Az utolsó csoport egészen elüt az előző négytől. Itt ugyanis nem a szövegekkel rendelkezünk, amelyhez szerzői nevet akarunk kapcsolni, hanem szerzőkkel rendelkezünk, akiknek elveszett, lappangó, esetleg sosem volt művei késztetik a filológusokat, hogy különféle értelmezéseket tegyenek az egyes életművekre vonatkozóan.

Nagyon sok példát lehetne hozni e csoportra, de most csak kettőt szeretnék kiemelni közülük. Az egyik az utóbbi évtizedek legjelentősebb filológiai konstrukciója a Balassi-versekkel kapcsolatos Gerézdi–Klaniczay–Horváth koncepció a 1+3×33 versfüzérről.[27] A nagyon invenciózus, látványos elképzelés igen hamar a középiskolás tankönyvekbe is

bekerült, s ennek következtében a mai, egyetemre felvételiző diák Balassival kapcsolatban ezt tudja legjobban. Sőt, egy olyan kérdésre, hogy vajon a tizenkettedik, avagy a huszonötödik istenes ének miről szólhat, magabiztosan válaszol, s csak a tájékozottabbak felelik, hogy az istenes énekekből csak tízről van tudomásunk,[28] pedig sem Gerézdi, sem Klaniczay, sem Horváth nem állították soha, hogy létezne tíznél több a istenes énekekből. Balassinak mint nagyívű szerkezetekben gondolkodó költőnek a képe azonban olyannyira erősen ivódott a köztudatba, hogy a szerzői név hallatán egy reneszánsz kiteljesedésű életműre gondolunk, s még az sem tűnik fel sok érettségizettnek, hogy vitézi éneke is valójában csak egy van, s ebből következőleg a szokásos szerelmes, istenes, vitézi tematikus csoportosítás némileg sántít.

Eddig ez az irodalmi folklorizáció[29] sajátos esete, azonban érdekes az is, hogy a hipotézis alapját képező előfeltevés, hogy Balassi nagy versciklusokban gondolkodott, továbbra is meghatározza a Balassi-kutatás kereteit. A nagyívű, a számmisztikán alapuló koncepció olyan műveket sorolt csak implicite, és sehol sem kijelentve Balassi nevéhez, amelyek jelenlegi tudásunk szerint nem léteznek, ennek ellenére az egyes versek, illetve az egész életmű értelmezését befolyásolják.

Horváth Iván 1994-ben, a Balassi halálának 400. éves évfordulójára emlékező konferencia után a 2000 című folyóiratban jelentette be, hogy módosítja korábbi 3×33-as koncepcióját, s a középkori számmisztikán alapuló verseskötet helyett egy petrarcai, reneszánsz, lírai önéletrajzi kompozíciót lát valószínűbbnek a Balassi életművet vizsgálva. Érdekes, hogy az előfeltevés, amely szerint Balassi egy nagyobb kompozícióban gondolkodó költő volt, ez esetben sem került vizsgálat alá, pusztán a középkori Dante helyett a reneszánsz Petrarcához kapcsolódott a kompozíció mintája.

Pedig akár egy 1589-es ősmásolót tételezünk fel, akár csak az 1610-es összefoglaló másolatot, nem tudhatjuk bizonyosan, hogy Balassi vagy a másoló (Rimay?) rendezte komponált ciklusba a verseket. Még a legtöbb művet tartalmazó Balassa-kódex kezdő soraiban sem utal semmi arra, hogy Balassit egy nagyobb szerkesztmény szándéka vezette. A bevezető szövegből csak annyi derül ki, hogy Balassi a maga kezével összeírta a verseit, de hogy milyen szerkezetben, az nem. „Ezeket penig az maga kezével írt könyvéből írtak ki szórul szóra. Vétek kevés esett benne. Az sem egyébtül lött penig, hanem az Balassi írásának nehéz olvasása miatt, de afelől meglehet." A másoló bejegyzése még csak arra sem utal, hogy sorrendben másolta-e ki a verseket. Annyi áll itt, hogy igyekezett pontosan másolni. Elgondolkodtató ebből a szempontból a híres bejegyzés záró sora: „De nem mindent hövít úgy a szerelem tüze talám, mint őtet." Ezek alapján a másolónak határozott elképzelése volt Balassi szerelmi lángolásáról, de legalábbis ezt a képet kívánta tükröztetni a másolás munkájával. Nem igazolható, de nem is zárható ki, hogy egy „tudós" másoló rakta ilyen sorrendbe a verseket.

Az életmű kerekségére vonatkozó erős vágy azután Balassinál a kétes hitelű versek esetében is hozott újításokat. Balassi verseinek1986-os kiadásában a szövegkiadók, Kőszeghy Péter és Szabó Géza a kétes hitelű versek közé sorolták a Csáky-énekeskönyv három darabját, kettőben felfedezni vélve azokat a verseket, amelyek kimaradtak a Balassa-kódexből. Döntésüket alátámasztották a verseknek a Balassi életmű egyéb darabjaihoz való hasonlóságával: „Azonos a Cupidóhoz való viszony, a »fogadott fiú« szituáció, a történelmi, mitológiai alakok

névsora, szerepeltetésük mikéntje, a bűn értelmezése, rájátszásokat találhatunk a lírai önéletrajz, a hatvanhat versből álló gyűjtemény verseire, végül a szó- és képhasználat, a hiteles versek reminiszcenciái is valószínűsítik Balassi szerzőségét."[30]

Amíg a Balassi-versek összeállításának elképzelése megalapozható álláspont, addig korábban születtek olyan elképzelések, amelyekben a költői hevület, az elveszett művek iránti vágy nagyobb volt, mint azt a filológusi mértéktartás megengedhette volna. Így nemcsak művek, de egész szerzők is teremtek a fantázia nyomán, mint Szőke Ambrus, aki Kemény József szülötte, de aki Thaly balladáinak is fiktív szerzője lett. Thaly szövegkiadásai során a hiányzó kuruckori népi balladák pótlására saját balladáit adta közre. Ezen „hamisítása" olyannyira sikeres volt, hogy még Gálos Rezső is örömmel számolt be az *Ócskay László balladájá*nak egy felfedezett másolatáról, ahol a szerzőt Szőke Ambrusban jelölte meg a másolat készítője.[31] Azután hosszú viták során, amelyben Thaly verseit többen is védték filológiai érvekkel, végül bebizonyosodott, hogy a „megrótt balladák nem abban az öt esztendőben, hanem hozzánk sokkal közelebb, a múlt század ballada ontó éveiben termettek; nem csatazajban és tábori tüzek mellett, hanem csöndes lámpafénynél, a pesti református gimnázium tanárának, majd a honvédelmi minisztérium titkárának asztalán, hol a dicső múltnak garmadába halmozott emlékeiből izzó lelkesedés és ihlet szállotta meg a kutató tudóst és kezébe vétette vele a költő tollát. Megértjük a lelki okokat s nem vetünk követ a balladák szerzőjére, hanem kiváló Arany-epigonok közé soroljuk: az egész ügyet pedig irodalomtörténetünk egyik érdekes esetének jegyezzük fel."[32] Tolnai Vilmos következetesen érvelt a balladák hitelessége ellen, s a vitában tömören összefoglalta hitelesség vizsgálatának legfőbb módszereit: „ebben a kérdésben semmiféle más szempont nem lehet az irányadó, mint az irodalomtörténeti, mely szerint arról kell dönteni: hitelesek e ezek a szövegek vagy sem. Bármely más: személyi, érzelmi, erkölcsi tekintetet mellőzni kell, mert nem tartozik a dologra és megzavarja az emberek tiszta látását. Ennek következtében az eljárásnak tisztán philológiainak kell lennie, mely itt talán a következő pontokba volna foglalható: 1. származás, lelőhely tisztázása; 2. A Thaly-féle gyűjtemények kéziratainak felkutatása és vizsgálata; 3. a kétséges szövegek megjelenésének, összes meglévő szövegeinek megállapítása; 4. nyelv, szókincs; szókapcsolatok és sorrendjük; kifejezések; stilisztikai sajátságok; 5. verselés: a sorok száma, tagozódása; a verselés fejlettségének összehasonlítása, a rímek fajai és elhelyezésük; 6. műfaji sajátságok; összehasonlítása a történeti énekeknek és a történeti tárgyú balladás költeményeknek, összehasonlítása a kuruc balladáknak a XIX. századi népballadával és műballadával; 7. a költemények eseményes tartalmának összevetése a történeti forrásokkal; 8. a gondolati tartalom elemzése a korszerűségre nézve; 9. egyeztetés Thaly kiadványaival; 10. Thaly költeményeivel; 11. más költők műveivel. A vizsgálat folyamán valószínűleg több szempont is felmerülhet még, de annyi bizonyos, hogy csak egy-két szempontból való vizsgálat, a többinek elhanyagolása kétségessé teszi az eredményt."[33]

Lehetne tovább folytatni a különböző érdekes esetek sorát, s talán újabb csoportokat elkülöníteni, de Tolnai Vilmos összefoglaló módszertani ajánlásával lezárom a példák bemutatását. Összefoglalásul néhány következtetést szeretnék levonni a kiválogatott esetek tanulmányozása alapján a filológusok értelmezői módszereit illetően.

Az bizonyosan kijelenthető, hogy a filológusok is ugyanolyan módon támaszkodnak az értelmezői eljárásokra, mint az irodalomtudomány más területének szakértői. Különbségnek tűnik azonban, hogy a filológus a megértés és értelmezés során többnyire elsődlegesen egy konkrét, eldöntendő kérdésre keresi a választ, s ezért ennek a kérdésnek a keretei szabályozzák a jelentéstulajdonítást, a művek kontextusba állítását. A művel kezdeményezett párbeszédnek éppen ezért vannak olyan súlyozott pontjai, amelyek az alapkérdés megválaszolását segítik: pl. mennyire illik az adott mű a szerző többi munkája közé a jelentését, funkcióját, stilisztikai, poétikai eszközeit tekintve. A szerzőről kialakított s korszakonként változó kép jelentősen befolyásolja az ilyen kérdésekre adható válaszokat, hiszen mondhatjuk, hogy a szerző homogén életművet hagyott hátra, vagy éppen szélsőséges elemekből épült fel munkássága, vagy egynemű volt, de éppen a vitatott mű ellenpontot képez a munkásságában. A szerzők egész életművéről, annak milyenségéről kialakított képet viszont meghatározza, hogy milyen stílusirányzathoz soroljuk őket, s az is, hogy ehhez a stílusirányzathoz tartozó alkotónak milyen antropológiai jegyeket tulajdonítunk. A romantikus szerzőhöz könnyebben társítunk szélsőséges műveket, a reneszánsz szerzőhöz ellentétekből épülő, de kiegyensúlyozott életművet, stb. Ezen a ponton a filológusi értelmezés azonban már egy pályán halad az irodalomról szóló bármely értelmezéssel, és azokkal a kérdésekkel kell szembenéznie, amelyekkel az irodalomtudomány minden területén szembe kell néznünk.[34]

Az áttekintett példákban sokféle típusát láttuk a filológusi értelmezéseknek az alapos, mély elemzésektől a rövid, néhány mondatos hasonlításokig, s a hermeneutikai interpretációtól az életrajzi „passzításig". Egyformán jellemző azonban mindegyik esetben, hogy a filológusnak ugyanúgy értelmeznie kell a szöveget, mint az összes irodalmárnak. A különbség pusztán abban állhat, hogy legtöbbször nem tanulmányban,[35] hanem más műfajban: a szövegkiadásban, annak elrendezésében, a szöveghez kapcsolódó jegyzetekben foglalja össze értelmezésének eredményeit.[36]

Országos Széchényi Könyvtár

JEGYZETEK

[1] Dávidházi Péter, *A hatalom szétosztása: Klaszikus, modern és posztmodern a szövegkritikában* = D. P., *Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998, 209–225.

[2] Tolnai Vilmos egyértelműen az irodalmi vizsgálatok előkészítő fázisaként helyezi el a filológiai munkát: [A filológiának] „a magyar irodalomtudományban legszűkebbre szabjuk terét: előkészítője és megalapozója minden egyéb vizsgálatnak, mely nélkül, ha a helyes eredményt kockáztatni nem akarjuk, máshoz fogni nem lehet; mintegy megtisztítása, kiválogatása az anyagnak, melyből építeni karunk. A filológiai vizsgálat szószerint alapvető művelete az irodalomtudománynak. [...] Látnivaló, hogy a filológiai vizsgálat értelmi művelet, mely az irodalomtudományban öncél nem lehet, csak eszköz, lépcső a további műveletek elvégzéséhez." Tolnai Vilmos, *Bevezetés az irodalomtudományba*, Pécs, 1922, 60–61.

[3] Takács József, *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*, ItK, 2001, 3–4, 316–324.

[4] Olyannyira megszoktuk már ezt az irodalomszemléletet, hogy nehezen mozdulunk ki belőle. Pedig elképzelhető lenne egy műfajorientált irodalomszemlélet, amelyben a műfajok képeznék az alapegységeket, s az alapvető „megértési" paradigma nem a szerzői életmű s a szerző alkotáslélektani változásának megértése, hanem a műfaj változásának megismerése: szabályrendszerének megújuló volta, változó népszerűsége, beszédszólamainak átalakulása stb. Hasonlóan elképzelhető lenne egy tematikus, egy a beszédrendet alapul vevő, s egy intézménytörténeti irodalomszemlélet is.

[5] Stoll csak tanulmányának végén tér ki arra a kérdésre, hogy a filológusnak még sok más társtudomány segítségét is igénybe kell vennie: „Kétágú sztemma esetén tehát bármelyik ág ronthatott, s ennek megfelelően a szövegkritikus választása alternatív. Minthogy gyakran dönt stílusérzéke alapján, fennáll az a veszély, hogy a „kritikai" szövegben egyéni ízlése vagy korának az illető költő stílusáról alkotott elképzelése tükröződik vissza." Stoll Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*, Bp., 1987, 47. „A szövegkritika az irodalomtudomány egyik segédtudománya, de sikeres műveléséhez sokkal nagyobb mértékben van szükség az irodalomtudomány elvi kérdéseiben való jártasságra, mint más segédtudományokban. (Egy vízjel repertórium összeállításához elegendő a szorgalom.) Kissé paradox módon a stilisztika vagy irodalomtörténet a gyakorlatban a szövegkritika segédtudománya lesz." Stoll, *i. m.*, 51.

[6] „A kritikai kiadás sajtó alá rendezőjének például az a feladata, hogy a változatok összevetésével egyetlen, hitelt érdemlő szöveget állítson elő, s lássa el azt a tekintély pecsétjével, hiszen a későbbi, egyszerűbb kiadványok számára hosszú ideig az ő munkája fog zsinórmértékül szolgálni. [...] A hagyományos, régivágású szövegkiadói munka során tehát általában az a feladatunk, hogy a rendelkezésünkre álló sok szövegből egyet csináljunk. Ez persze, láttuk, nehézségekbe ütközik. Mert miközben „más és más víz árad" ránk, mi csökönyösen „ugyanazokba a folyamokba" akarunk belépni." Horváth Iván, *Szöveg*, 2000, 1994, 11, 44, 46. Horváth lényegében háromféle szövegkiadást különböztet meg, az ideális „egy szöveget" létrehozó hagyományost, a genetikust, és az összes szöveget nyilvántartó adatbázis alapút. A régi magyar versrepertórium elkészítésével ő a harmadik mellett tette le voksát. Ez a típusú szövegközlés lehetőséget ad arra, hogy a verseket ne a szerzői név alatt tartsuk nyilván, hanem sokféle egyéb paraméterük alapján is (strófa típus, sor típus, metrikai kérdések, incipit, stb.).

[7] A kiadástörténet összefoglalása: Bóta László, *A Madách–Rimay kódexek szerelmes versei*, ItK, 1967, 1, 1–24.

[8] „A 15 szerelmes vers problémáival BÓTA László foglalkozott. [...] A Madách rossz másolatában ránk maradt verseknél Bóta számos javítást, „rekonstrukciót" javasolt. Nemcsak Madách helyesírási sajátságait vette hibáknak és ajánlotta azok kijavítását, hanem a szövegösszefüggésből kiindulva több logikus javítást is szükségesnek tartott. Számos rekonstrukciós ajánlata azonban az értelem logikáján túl legtöbbször nincs filológiailag kellőképpen megalapozva. Ha az általa említett esetekben elfogadnánk az értelem, szövegösszefüggés, metrum, rím stb. érdekében megkívánt javításokat, „rekonstruálásunk" könnyen hamisításnak minősülhetne vagy legalábbis önkényesnek. Az ajánlott javítások mellett ugyanis másfélék is szóba jöhetnének, és hogy valóságban mi állott az eredeti szövegben, nem tudjuk."

RMKT, XVII. sz. 12. *Madách Gáspár, Egy névtelen, Beniczky Péter, Gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál, és Fráter István versei*, s. a. r. VARGA Imre, Cs. HAVAS Ágnes, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1987, 733.

[9] „Madách ránk maradt hiteles versei között egyetlen szerelmes tárgyú sincsen. Ilyenek hiányában a 15 vers stílussajátságait, képi és kifejezésbeli elemeit Bóta csak Madáchnak más műfajú és tárgyú (elmélkedő, istenes, oktató) alkotásaival vethette össze, ami eleve Madách hátrányára billenti a manierista szerelmi költészet képeinek, kifejezéseinek, szavainak előfordulási arányát." RMKT, XVII, 12., *i. m.* 668.

[10] „Az itt közreadott nyolc ének a Madách Gáspár kezeírásában fennmaradt, Rimay–Madách kódexeknek is nevezett füzetcsomó (colligatum) Rimay-részében maradt ránk, ebben a sorrendben. A kódexeket legújabban, Madách Gáspár verseinek kritikai kiadásában Varga Imre ismertette. (RMKT XVII. 12. 663–673.)" RIMAY János *Írásai*, összeáll, jegyz., utószó Ács Pál, Bp., Balassi, 1992, 305.

[11] A Révai–Horvát kapcsolatról, THIMÁR Attila, *Révai Miklós és Horvát István*. Kézirat.

[12] „Az elképzelt olvasóközönséghez szóló részek, melyekben egyes szám harmadik személyű narratívikus megközelítéssel szól Pécsváradi tetteiről, gondolatairól, állításairól, sokkal szárazabb, tudományosabb stílusban készültek el. Ezek a részek tartalmazzák többségében a logikai okfejtéseket, a hitelvek kifejtéseit, a bibliai locusok megjelölései is egy kivételével itt találhatók. A két különböző típusú beszédszólam még akár azt a feltételezést is megengedheti, hogy valójában két szerzővel van dolgunk, melyek közül az egyik végül is átdolgozta az egész szöveget. Igaz, hogy ezt pusztán a stilisztikai különbségekkel alátámasztani nem elég erős érvelés." THIMÁR Attila, *Pázmány Péter a vitapartner?*, ItK, 1999, 1–2, 114–127, i. h., 123.

[13] Sallai István történeti személyével foglalkozik FUKÁRI Valéria, *A Pázmány–Sallai kérdés nyomában (kritikai jegyzetek a mai Sallai képhez és egy régi-új adat) = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001, 274–284. A kérdés továbbra is nyitott marad: azzal együtt, hogy Sallai bizonyíthatóan történeti személy volt, mennyiben volt részes a neve alatt megjelent irat szövegezésében?

[14] KERESZTURY Dezső, *Arany János tréfás költeménye* = K. D., *A szépség haszna*, Bp., 1973, 97–110. Köszönettel tartozom Szilágyi Mártonnak, hogy az Arany példára felhívta a figyelmemet.

[15] A *Debreceni Magyar Kalendárium*ban megjelent találós kérdések esetében nincs külön magyarázat a szerzőség kérdésére. A rövid, keleti témájú történetek esetében a következő érveléseket találjuk: „F. szerzőségét nagyon valószínűnek tartjuk. Napkeleti tárgyat dolgozott föl morális célzattal az *Aleddin* c. prózai és *A magahitt kalmár* c. verses elbeszélésében, valamint *A perzsa fejedelem* című dialógusban. Rávall az ízes, csendeshumorú stílus és a jóarányú szerkesztés is. Az -ódik, -ődik szenvedőalak (Fogadódott, teljesítődött) hiteles írásaiban gyakran előfordul, s a »belebunyolódtak« sem áll magában: *Az öröm tündérségé*ben fordul elő az »öszvebunyolódtunk« kifejezés ugyanabban a tájnyelvi változatban." Fazekas Mihály, *Összes művei*, s. a. r. JULOW Viktor, KÉRY László, Bp., Akadémiai, 1955, II, 253.

[16] „A *Hortobágyi dal*, minden valószínűség szerint az egyik legelső olyan magyar műdal, amely szellemében, tárgyában, és formájában egyaránt tökéletes mása a valódi népdalnak.

Jogosan tulajdonítjuk ezt tehát a plebejus népiesség időben első remekműve, a Lúdas Matyi szerzőjének." FAZEKAS, *i. m.*, I, 186.

[17] „A *Rajta vitéz!* mondanivalója kitűnően egyeztethető F. életrajzával és jellemével, aki a moldvai hadjáratban vett részt, de a maga felvilágosult humanizmusával egyúttal könyörületesen fordult az ellenség felé." FAZEKAS, *i. m.*, I, 186–187..

[18] FRIED István, *Kölcsey Ferenc rebellis verse?*, ItK, 1993, 1, 102–114.

[19] KERÉNYI Ferenc, *Rebellis vers vagy Átok?*, ItK, 1982, 1, 59–60, és Fried cikkére reagálva, *Kölcsey Ferenc Rebellis verséről*, ItK, 1994, 1, 68–71.

[20] A verset Kölcseyének tudta Szontagh Pál, Egressy Gábor, s feltehetően Fáy András is. L. KÖLCSEY Ferenc *Minden munkái, Versek*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2002,1029–1030.

[21] „A legfontosabb természetesen a szerzőség kérdése. Ezt vizsgálhatjuk az adat- vagy forrásközlők hitele, megbízhatósága szempontjából, a költői életmű belső konkordanciái alapján, továbbá egyéb közvetett adatok, életrajzi tények stb. számbavételével. [...] A hitelesség vizsgálatának másik útja a belső konkordancia, a költői életmű szövegmegfelelései, amelyhez szükségképpen járul az egykorú frazeológiai megfelelések kontrollja." KÖLCSEY, *i. m.*, 1032, 1034.

[22] A szerzőség melletti érvek és ellenérvek felsorolása: KÖLCSEY, *i. m*, 1029–1039, végkövetkeztetés: 1039.

[23] GYÁRFÁS István, *Virgilius poetának Aeneise*, szöv. gond., bev., jegyz. THIMÁR Attila, Bp., Universitas, 1995, 8–10.

[24] GYÁRFÁS, *i. m.*, 10–11.

[25] L. KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, s. a. r. SZAUDER József, Bp., Szépirodalmi, 1960, III, 454–476.

[26] CSÁKY István, *Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája (1664–1674)*, szöv. gond., bev., jegyz. HARGITTAY Emil, Bp., Argumentum, 1992.

[27] A koncepció történetét összefoglalja HORVÁTH Iván, *i. m.*, 48–56.

[28] Az is előfordul, hogy a 3×33-as szerkezetet a szerelmes, istenes és vitézi versek tematikus csoportjával azonosítják, mindegyik csoportba azonos számú verset sorolva.

[29] Az irodalmi folklorizáció fogalmát Szilágyi Mártontól kölcsönöztem. Ő azokra az esetekre használja, amikor az emlékezet, az irodalmi köztudat egy-egy szöveget őriz meg, és elmosódik ennek kapcsolata a szerzőjével. Úgy vélem azonban, hogy itt ennek a jelenségnek egy másik alakjával van dolgunk, a koncepció elszakadt a szerzőktől, s ma is él tovább függetlenül attól, hogy Horváth Iván már másik hipotézist állított fel a versfüzérrel kapcsolatban.

[30] Gyarmati BALASSI Bálint *Énekei*, szöv., dal. gond., jegyz. KŐSZEGHY Péter, SZABÓ Géza, Bp., Szépirodalmi, 1986, 312.

[31] GÁLOS Rezső, *Az Ócskay Lászlóról szóló ballada szerzője*, Századok, 1909, 253.

[32] TOLNAI Vilmos, *Thaly kurucz balladáinak keletkezéséhez*, EPhK, 1921, 128.

[33] TOLNAI Vilmos, *A kurucz balladák hitelességéről (Megjegyzések a cáfolatra)*, EPhK, 1914, 656– 674, 657.

[34] „Ebből a tudománytörténeti tradícióból kiindulva, a filológia értelmének meghatározása sem tűnik másnak, mint egy, az irodalomértelmezés hagyományában eleve meglévő

funkcióértelmezés újraértésének. A filológia „válságának" állítása ugyanis többnyire abból a nézetből fogalmazódik meg, amely a filológiát nem tekinti az irodalom értelmezése részének, s az sem példa nélküli, hogy ennek a válságtudatnak a megfogalmazása éppen azoktól ered, akik magukat filológusként határozzák meg. [...] A filológusok nem mondhatnak le arról az igényről, hogy saját szövegértelmező munkájuk tanulságait ütköztessék az irodalom elméleti megközelítéséből származó megfontolásokkal: saját tudományáguk hagyományához válnának különben hűtlenné, s valószínűleg önnön filológiai teljesítményük értékét is leszállítanák." Szilágyi Márton, *Filológia, irodalomtörténet, kanonizáció: Klasszikus módszertudat és új kihívások között*, Helikon, 2000, 4, 564–572, i. h., 567 és 569.

[35]Vannak természetesen olyan munkák is, amelyek a tanulmány műfajában tárják elénk a filológiai eredményeket. Merényi Oszkár a Berzsenyi-forráskutatás eredményeit dolgozta bele *Berzsenyi-tanulmányok* (Bp., 1936) című könyvébe, Szabó G. Zoltán a Kölcsey kritikai kiadás tapasztalatait gyűjtötte össze *A Kézirattól a kiadásig: Kölcsey Ferenc verseinek szöveghagyománya* (Bp., Argumentum, 1999) című munkájában, Hopp Lajos a Mikes kritikai kiadás jegyzetanyagát gyúrta egybe *A fordító Mikes Kelemen* (szerk. Tüskés Gábor, Bp., Universitas, 2002) című posztumusz könyvének kéziratában.

[36] L. ezzel kapcsolatban Szilágyi, *i. m.*, 568–569.

*

E kötet számára készült tanulmány.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

TOLNAI VILMOS

BEVEZETÉS AZ IRODALOMTUDOMÁNYBA
(RÉSZLETEK)

ELŐSZÓ.

Az irodalom tudományos tárgyalása az idők folyamán sok változáson, fejlődésen ment át. Majd könyvcímek felsorolása, vagy életrajzok lexikonszerű gyűjteménye, majd szövegek javítása, vagy egyes műalkotások elszigetelt méltatása, hol lélektani elemzés, hol történeti rendbe való sorakoztatás volt a föladat. Az általános tudományos fölfogás is mindig érezlette hatását s az irodalom fejtegetését egyszer az idealizmus, másszor a legszélsőbb realizmus szempontjai alá kényszerítette. Önállóságát későn sikerült kivívnia; míg egy időben a grammatizálás egyik ága volt, máskor a történelemnek, aztán a természettudománynak, hol az elvont erkölcstannak, hol pedig a társadalmi elméletnek volt kiegészítő része. Függetlenné akkor kezdett válni, mikor mint leíró irodalomtörténet külön utakon kereste föladatait, melyeket utóbb mint oknyomozó irodalomtörténet sikerült egy időre megoldania. Ám a történettől kölcsönvett módszer nem felelt meg minden kérdésre, mely az irodalomban s az irodalommal felvetődik. Az irodalomnak, mint a többi szellemi jelenségektől eltérő és saját jellegű megnyilvánulásnak, saját módszerre volt szüksége. Az irodalomnak önálló vizsgálata teremtette meg az irodalomtudományt, mely felhasználja ugyan más tudományok eredményeit, de ezeket mind saját céljának rendeli alá. E cél pedig nem egyéb, mint az irodalomnak s minden vele kapcsolatos jelenségnek megismerése, megértése, értékelése, hogy alapúl szolgáljon az irodalom végső céljának, a tiszta esztétikai élvezetnek. Ez úton aztán az irodalom belekapcsolható az emberi lélek többi megnyilvánulásába, a történeti élet fejlődésébe s a társas élet rendszerébe.

A következő fejezetek feladata az olvasót tájékoztatni egyrészt az irodalom jelenségeiben, másrészt vezérfonalat adni az irodalomtudományi kutatás módszereiben. Mint minden elméletben, a végső eredmények nagy általánosítások és elvonások a sok apró, százféle változatban eltérő részlet összefoglalására. Összegezésül is szolgálnak az eddig nyert eredményekre nézve, hogy kiindulópontokat adjanak a jövő kutatás számára; erre szolgál a szakaszok végéhez csatolt irodalom is.

Budapest, 1922 június havában.

T. V.

A) 66. §. **A filológiai vizsgálat.** A filológia (a philologia eredeti jelentése: a nyelv kedvelése) az idők folyamán különfelét jelentett: ma is még a classica-philologiában s a német tudományos felfogásban az irodalmi emlékek igen sokoldalú vizsgálatát foglalja magában: a művelődés, társadalmi, vallási stb. viszonyok részletes tárgyalását, az egész szellemi élet összefoglaló, tudományos rajzát.

A magyar irodalomtudományban legszűkebbre szabjuk terét: előkészítője és megalapozója minden egyéb vizsgálatnak, mely nélkül, ha a helyes eredményt kockáztatni nem akarjuk, máshoz fogni nem lehet; mintegy megtisztítása, kiválogatása az anyagnak, melyből építeni akarunk. A filológiai vizsgálat szószerint alapvető művelete az irodalomtudománynak.

A filológiai vizsgálat anyaga és alapja a szöveg (textus); a szöveg az elmeterméknek írás segítségével megrögzített nyelvi kifejezése. A filológiai vizsgálat célja a szövegnek mindenoldali megállapítása, hogy a teljes megértést lehetővé tegye; ezért elhárít minden akadályt, mely e megértés útjában áll. Evvel a filológia magasabb hivatást is teljesít: megtartja és megóvja az irodalmi alkotásokat. Megállapítja tehát a szövegnek

a) hitelességét: } szövegvizsgálat v. szövegkritika;
b) helyességét: }
c) keletkezését: a szöveg története;
d) nyelvi értelmezését: } szövegmagyarázat;
e) jelentésbeli és tárgyi értelmezését: }
f) forrásait: forráskutatás v. forráskritika.

Ha ezek után a nyelvtudomány, stilisztika, verstan, retorika és poétika segítségével megállapítottuk a szöveg alaki és műfaji sajátságait is, a filológiai vizsgálat elérte célját. Látnivaló, hogy a filológiai vizsgálat értelmi művelet, mely az irodalomtudományban öncél nem lehet, csak eszköz, lépcső a további teendők elvégzésére. A filológiai vizsgálat felsorolt módjai nincsenek egymástól elszigetelve, hanem rendszerint karöltve járnak; egy-egy filológiai művelettel gyakran több kérdést is meg lehet oldani egyszersmind, viszont egy kérdés megfejtésére is rendszerint több műveletnek összehatása szükséges.

A filológust a maga vizsgálatában a legnagyobb pontosság vezeti, melyet a gondosság, szabatosság és lelkiismeretes aprólékosság jellemez (philologiai akribeia). Különösen a jelentéktelenek látszó részletek. Taine szavával jelentős kis tények (petits faits significatifs) gondos számbavétele és mérlegelése termi e téren értékes gyümölcseit.

67. §. **A szöveg hitelessége; a kézirat.** A hitelesség kérdései a következők: ki írta a művet? az írta-e, akit szerzőjének tartunk? az írta-e, aki magát szerzőjének vallja?

A hitelesség első bizonyító tanujele a kézirat (manuscriptum). Ha a vizsgálandó műnek kézirata megvan, akkor megint az a kérdés: a szerzőnek egykorú, eredeti kézirata van-e előttünk, vagy másolata?

Az eredeti kézirat hitelességét az írás jellege s az aláírás bizonyítja. Ezekben a szövegvizsgálat segítségül veszi az írástan (graphologia) és az írástörténet (palaeographia) tudományát. Az előbbi kétségtelenül valódiaknak és hiteleseknek ismert kéziratok segítségével megállapítja egy-egy író kézírásának jellemző egyéni sajátságait, melyek a vonalvezetésben (ductus), a betűk alakjában, az írásjelek (ékezet, pont) s a központozás (interpunctio: vessző, pontosvessző, kérdő- és felkiáltójel stb.) használatában nyilvánúlnak: jellemzők még a betűk sűrűsége, álló vagy dőlt volta, a sorok iránya stb. Az írástörténet egyes koroknak jellemző írássajátságait vizsgalja: betűalak, az írás anyagától (festék, ténta) s az íróeszköztől (nád, madártoll, acéltoll; hártya, papiros) eredő különösségek; beletartozik magának a hártyának s kivált a papirosnak történeti korokhoz kapcsolódó minősége stb.

Fontos a kézirat eredetének és származásának (provenientia) megállapítása: hogyan került arra a helyre, ahol épen van, annak a tulajdonába, akinél van; pl. *Petőfi*nek a Nemzeti Múzeumban lévő kéziratairól szinte az időpont biztosságával tudjuk, hogyan kerültek a felesége és öccse révén oda. A kézirat eredete volt egyik döntő érv a Kuruc balladák pörében (l. alább).

Ha másolat a kézirat, az a kérdés: egykorú vagy későbbi-e? magának az írónak másolata-e vagy másé? kié? pl. (*Petőfi* és *Arany* többször másolták le, különösen kisebb műveiket, sajtó alá, vagy emlékűl valakinek). Első másolat-e, vagy másod-, harmad kézből ered-e? Van-e több másolat? Hogy viszonylanak ezek egymáshoz?

Ezek a kérdések különösen a régibb irodalom emlékeire nézve válnak sokszor nagyon bonyodalmasokká, mikor valamely mű csak a másolat másolatában maradt ránk. A másolás lélektanához pedig az tartozik, hogy ritkán adja az eredetinek tökéletes mását (copia), hanem öntudatlanúl vagy szándekosan módosít a szövegen. A régibb időkben a másoló a szöveget rendszerint átírja a maga korának, vagy a maga szokásának helyesírásába (orthographia), viszont némely helyesírási sajátságokat meg átvisz a másolásba. Minthogy a beszéd hangjainak írásjelekkel való rögzítése koronként, területenként és egyénenként is változott, a szöveg hitelességének (és korának) megállapítására kitűnően kell ismerni a helyesírás történetét.

Ha a szövegről több korban különböző másolat maradt fenn, ezeket egymással össze kell vetni (collationál) s meg kell állapítani, melyik áll vagy állhat legközelebb az eredeti, az ősszöveghez (archeetypus). Jó példa *Horváth János* szövegvizsgálata Thury György énekéről. (Irodt. III. 393. 1914; u. o. VI. 501, 1917.)

Sokszor a leíró szándékosan változtat az írásmódon, amiből verselési, nyelvtani, sőt értelmi eltérések támadhatnak. Például *Kazinczy* rendszerint „javítva" terjesztette azoknak a műveknek szövegét, melyeket neki megküldtek. Mikor a nyomtatásban való kiadás még anyagi s egyéb nehézségekbe ütközött, a költők művei rendszerint kézírásban terjedtek mindenfelé; a legtöbbször irodalmilag kevésbbé képzett leírók nagyjában csak a tartalomra ügyeltek, a'

szöveg finomságait nem érezték. Ha mármost az eredeti kézirat elveszett, vagy nem maga az író adta ki művét nyomtatásban, az ilyen pongyola leírások összevetéséből kell megállapítani a helyes szöveget; a szöveg hitelességét pedig belső (tartalmi, lélektani, történeti, stílus) bizonyítékokból kell meghatározni. Így bizonyult be, hogy a *Csokonai*nak tulajdonított „Magahitt kalmár" nem lehet övé, mivel a forrás, melyből meríthette volna, halála után jelent meg. (EPhK XXI, 56.) Hány *Csokonai*nak, *Tompá*nak, *Petőfi*nek tulajdonított vers forog közkézen, melynek valódiságát sem bebizonyítani, sem megcáfolni nem lehet; az ilyenek aztán mint „nem hiteles szövegű"-ek a tudományos kiadások függelékeibe kerülnek.

68. §. **A kiadvány.** (Vö. 51. §) A szövegnek nyomtatásban való megjelenése a kiadvány (publicatio). Megjelenhetik ez önállóan, külön könyv alakjában (nagy művek, kisebb művek gyűjteménye), vagy mint közlemény lapban, folyóiratban, évkönyvben, több író művéből szerkesztett kiadványban stb. A kiadás szövegének hitelét a címben kitett, vagy a mű alá nyomtatott név adja meg: a szerző maga vallja magáénak a művet; ez természetesen csak akkor biztos, ha a mű szerzője életében jelenik meg, ha a szerző maga gondoskodott műve megjelenéséről. A név kitétele annak bizonyítása és igazolása, hogy a mű a szerző szándékával, akaratával, vagy beleegyezésével jelent meg. Kevés eset kivételével a megjelenés alkalmával feltüntetett név elégséges a szerzőség hitelességének megállapítására. Régebben a szerző gyakran magába a versbe foglalta nevét, vagy a versfőkbe rejtette, t. i. a sorok vagy a szakok kezdőbetűinek egybeolvasása tűntette ki a nevet (akrostichon), pl. *Vásárhelyi András, Apáti Ferenc, Balassi Bálint, Amadé László.* Előfordúl az az eset is, hogy a versfők ajánlást foglalnak magukban, vagy annak a nevét, kihez a vers intézve van; ez is értékes adalek lehet a mű ismeretéhez. Régibb verses szövegekben ezért mindig meg kell kísérelnünk, van-e a versfőkben valami rejtett név vagy értelem. Néha a versvégek, sőt a sorközepi betűk is ilyen célra szolgálnak; pl. *Palocsay György* egy üdvözlő versének versfőibe és versvégeibe rejti *Forgách Julianna* nevét. (Beöthy-Badics. I. 524.)

A versfőkön kívül a záradékban, zárószakban (kolophon) is szokták a régi írók nevüket, az időt, sokszor a helyet is „jelölteni", néha a körülményekre való célzást is; pl. *Geszthy László* énekének záradéka: „Gezthy Lazlodyak zerze ez eneketh | Magyarorzagh vala nagh few zywksegeben | . . . Ezer ewth zaz hwzon ewth eztendoben." (RMKT. 2. kiad. 490.) *Szobatkay Mihály* Berizlo Péterről írt énekében a záradékban is, meg a versfőkben is megnevezi magát (RMKT. 2. kiad. 485). *Tinódi* és kortársai sokszor a záradékba csak utalást tesznek: „az nevét keresd meg a versfőkben." Az Eurialus és Lucretia históriájának szerzője évet, helyet, forrást is megnevez a záradékban, csak a nevét nem mondja meg; ezért a „pataki nevtelen" kiléte még ma is vita tárgya. Így tesz a „szendrei névtelen" is a Szilágyi és Hajmási históriájának végén. A régi verselők divatját követte *Arany* is, mikor a Toldi Szerelmének záradékában megnevezi magát: „Nagyfalusi *Arany*, szalonai hajdu."

Előfordul, hogy a szerző saját neve helyett **álnévvel** (pseudonym) el; vagy egészen el akarja rejteni kilétét, vagy csak a nagy közönség előtt, néha meg kénytelen vele. Pl. *Pázmány Péter:* Lethenyei István, Szyl Miklós név alatt írt; *Kisfaludy Károly:* Szalay Benjamin (szülőföldje Zala, családjában a legkisebb volt); *Vörösmarty:* Csaba; *Petőfi:* Pönögei Kis Pál, Dalma (álnév alatt küldte be verseit az Athenaeumnak, hogy elfogulatlan bírálatot halljon róluk; pályája elején összeütközése volt Garayval, mert ez kívánsága ellenére nevét kiírta); *Arany János:* Arianus (= Ar. ianus, kis latinos módosítással saját rövidített neve), Akakievics Akaki (Gogoly hőse „A köpenyeg" című novellában, melyet Arany fordított; álnévül használta az „aki: a ki" vitájában), Szalontai János; *Jósika Miklós:* Alt Móric; *Jókai:* Sajó; *Herczeg Ferenc:* Horkayné, Katang. Az álnévnek legtöbbször van köze az író nevéhez, szülőföldjéhez, valami sajátságához, a műfajhoz, melyet művel; sokszor puszta ötlet és szeszély. Különösen a sokfélét és sokfelé dolgozó író nem is egy, hanem öt-hat s még több alnevet használ, időnként a régit leteszi és újat vesz föl; ez főkép a hírlapirodalom fellendülése óta vált szokássá. — Van író, aki egyáltalán nem ír a maga neve alatt, hanem állandóan egy s ugyanazon álnevet használja, úgy hogy valódi nevét szinte elfeledjük; az ilyet **írói névnek** (nom de guerre) mondjuk. Legkevesebb ember tudja, hogy *Vas Gerebennek* Radákovics József, *Abonyi Lajosnak* Márton Ferenc a családi neve. Ide kell számítanunk azokat a neveket, melyet az írók (színészek, művészek) azért vesznek föl, mivel nem tartják illőnek, hogy idegen hangzású névvel szerepeljenek a magyar szellemi életben; talán a legrégibb írói névmagyarosítás *Heltai Gáspáré*, aki Helt volt; a legnagyobb fényű bizonyára *Petőfié*

Néha a szerző teljesen **névtelenül, ismeretlenül** (anonym) adja ki művét. *Kisfaludy Sándor* 1801-ben névtelenül adta ki Himfyjének első részét, talán mert nevet nem akarta esetleges balsiker miatt kockára tenni. A cenzúra miatt adta ki névtelenül *Jósika* 1853-ban „Eszther" című regényét, az utána következőket pedig „Eszther szerzője" jelzéssel. — *Arany László:* Délibábok hőse névtelenül nyert pályadíjat és névtelenül is jelent meg először (1872), mert költője ki akarta kerülni az atyjával való összehasonlítást.

Van eset, hogy két vagy több írónak több munkája névjelzés megkülönböztetése nélkül jelenik meg együtt egy kiadványban, pl. *Balassi Bálint* és *Rimay János* verseinek együttes kiadása, mely 39-szer jelent meg; vagy *Orczy Lőrinc* és *Barcsay Ábrahám* költői levelezése *Révay Miklós* kiadásában; *Arany, Tompa* és mások művei *Szilágyi Sándor* soknevű „Magyar Emléklapok" stb. vállalatában. Ilyenkor a névtelen műben rejlő személyes vonatkozásokat kell kihüvelyezni, a költő lelki sajátságait, érzelmének, képzeletének megnyilvánulását, nyelvi kifejezésmódját, verselésének jellemző vonásait stb. kell a szövegben megkeresni; levelezésből, egykorú írásokból,

szóval minden hozzáférhető forrásból adatokat szerezni a szerzőség megállapítására. — Máig sincsenek kiderítve az Uránia (1794) cikkeinek névtelen szerzői: a köztudat s az irodalomtörténeti hagyomány legtöbbjét *Kármán Józsefnek* tulajdonítja, de kétségtelen bizonyítékunk nincsen.

Az álnevekhez tartoznak a r ö v i d í t e t t n e v e k, n é v b e t ű k, j e l e k, miket az írók rendesen azért írnak a művük alá, hogy személyük a beavatottakon kívül (szerkesztő stb.) a nagy közönség előtt ne legyen ismeretes. Különösen bírálatokat, ismerteteseket szoktak név nélkül vagy jellel közölni, hogy a pártatlan és szigorú ítélet ne vonjon személyes kellemetlenséget maga után.

Az írói álnevek, jelek kiderítése néha igen nagy fáradságba kerül; egykorú levelek, följegyzések, emlékiratok, folyóiratokban s más művekben található célzások, a szerzőknek utóbb kiadott gyűjteményes kiadásai, de főképen, ha megmaradtak, a kéziratok igazítanak útba. Megtörténik azonban az is, hogy egy-egy álnév, betű, vagy jegy, s vele a szerző kiléte is örökre titok marad.

Az írói álnevek, rövidítések, névbetűk és jelek, amennyire ki vannak derítve, rendszerint fel vannak tűntetve az írói lexikonok cikkeiben, így nálunk *Szinnyei* Magyar Íróiban, a főcikkek végén; néhol az egyes művekkel kapcsolatban. Egy álnevek lexikona most van készülőben; kisebb arányú, nem teljesen megbízható *Székely Dávidé:* Magyar írók álnevei. Bp. 1904. Irodalomtörténeti folyóiratainkban is megjelent néhány ilyencélú közlemény.

Az az eset sem példátlan, hogy valaki másnak a neve alatt adja ki művét. *Petőfi* a győri Hazánk 1847 ápr. 15-i számába egy „Eulália" című dagályos és vizenyős verset írt *Pálffy Albert* aláírásával, hogy a soha verset nem író Pálffyt megtréfálja (Vadnay: Emlékek.) — *Sárosy Gyula* Farsangi dalát 1850-ben *Petőfi* neve alatt adta ki, valószínűen jóhiszeműleg.

Országos Széchényi Könyvtár

*

TOLNAI Vilmos, *Bevezetés az irodalomtudományba*, Pécs, 1922, 3, 60–65.

VARJAS BÉLA

PALEOGRÁFIAI ÚTMUTATÓ 15–17. SZÁZADI MAGYAR NYELVŰ KÉZIRATOK OLVASÁSÁHOZ

BETŰK — SZÁMOK — RÖVIDÍTÉSEK NÉHÁNY ALAPFORMÁJA A 15–17. SZÁZADI MAGYAR NYELVŰ KÉZIRATOKBAN

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

BETŰK - SZÁMOK - RÖVIDÍTÉSEK

néhány alapformája a 15-17. századi

magyar nyelvű kéziratokban

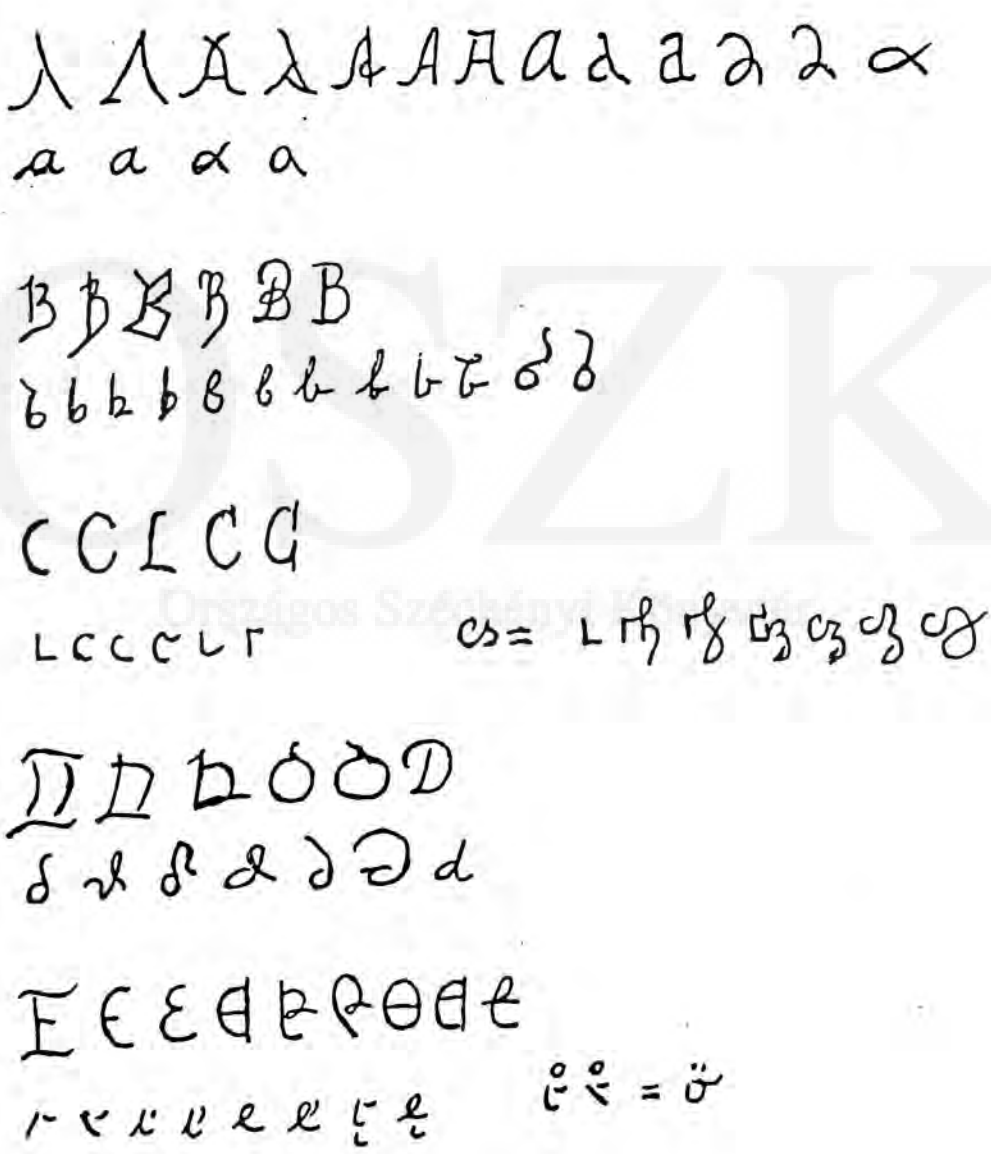

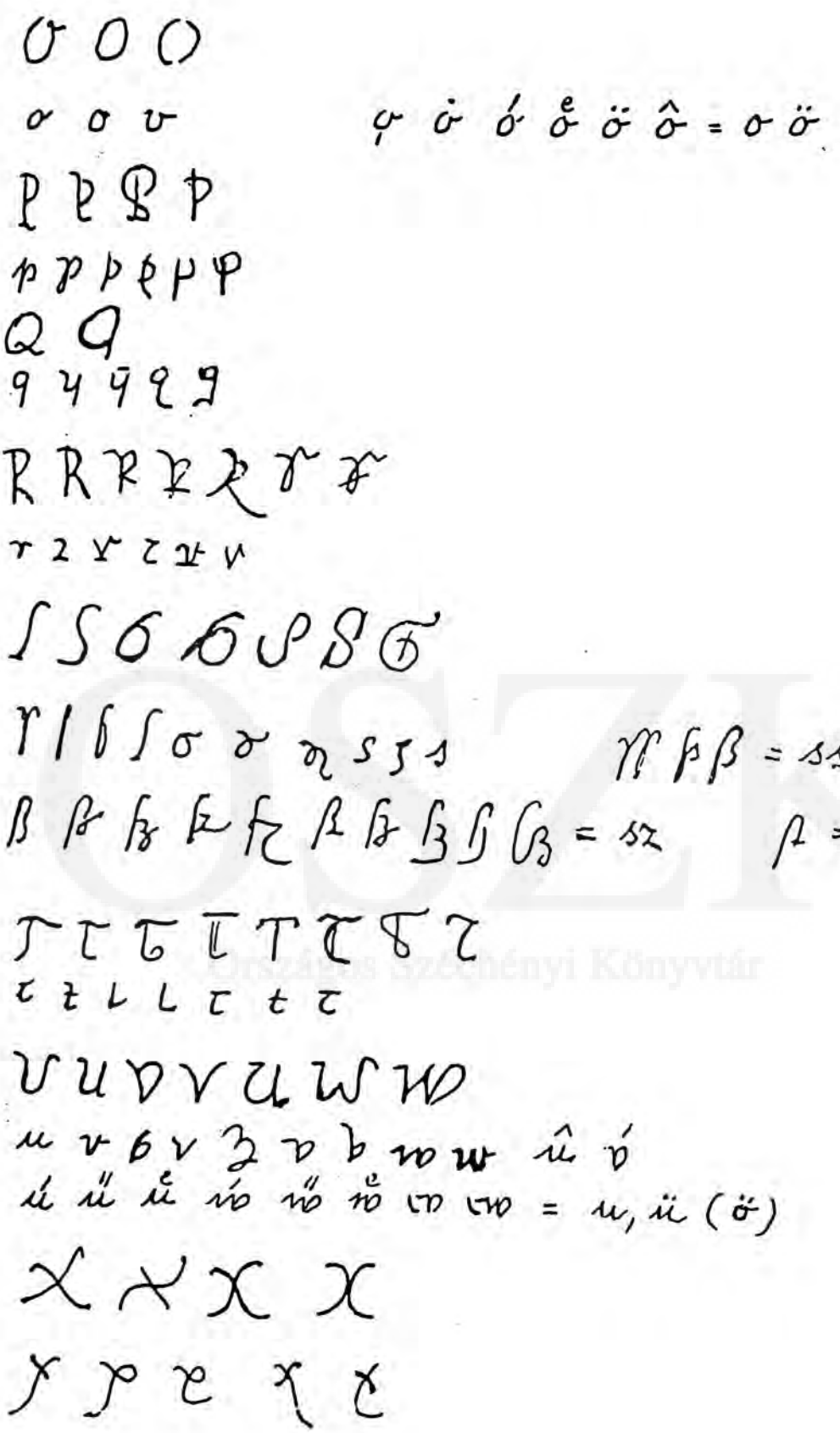

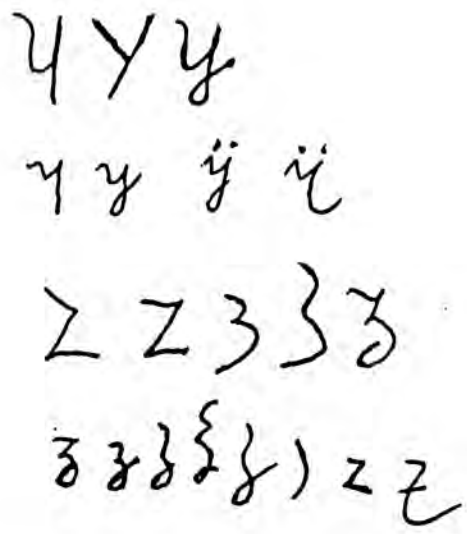

Számok

/ún. arab számjegyek/

1 = 1, ǀ, ȷ

2 = 2, Z

3 = 3, 3

4 = 8, 8, X, X, 4, 4

5 = 5, 5

6 = 6, 6

7 = ⌒, 7, 7

8 = ∞, 8

9 = 9, 9, 8

0 = 0

1626 = 1626

15000 = 1580

Római számjegyek

1 = I, ȷ, i, j

½ = ƨ, ƒ

1½ = ɣ, ij

2 = ɣ, ij, ɣ, ɣ, 2½ = iij

3 = iij, 3½ = iiij

4 = iiij, iv, jb, 4½ = iiiij

5 = v, v, 5½ = vj

6 = vi, vj, 6½ = vij

7 = vɣ, vij, vii, vij

8 = viij, viii, viij, viij

9 = viiij, viiij, ix

10 = ɛ, ɛ, x, x

11 = ɛi, ɛj, xj

12 = ɛɳ, ɛij, xij

13 = ɛiij, ɛiij

14 = ɛiiij, ɛiiij

15 = ɛv, ɛv

16 = ɛvj, ɛvj

17 = xvɣ, xvij

18 = ɛviij

19 = ɛviiij, ɛix

20 = ɛɛ, ℍ, ℍ

25 = ɛɛv, ℍv

30 = XXX, ɛɛɛ, ℍ

34 = ℍiiij

39 = ɛɛɛix

40 = ɛl, ɛl, ℍℍ, XL

41 = ɛlj

45½ = ɛɛɛɛvj

48 = ɛlviij, ℍviij

50 = l, l, l, L, L, l

60 = lɛ, L

61½ = Lɛɣ

66 = Lvj, lɛvj

70 = Lɛɛ, Lℍ

75 = Lℍv, lɛɛv

80 = lxxx, ℓℓℓℓ, 𝍸

90 = ℓℓℓℓℓ, 𝍸

100 = 𝔧, 𝔣, ℂ

132 = 𝔧𝔯 𝍸 𝔦𝔧

145 = ℂ ℓ 𝔳

150 = 𝔶𝔯

200 = 𝔫, 𝔦𝔧

500 = 𝔟, 𝔟𝔯, 𝔇

1000 = ℓ, 𝔐, 𝔪

1200 = ℓ 𝔶𝔯

10.000 = CCIↃ

12.000 = ℓ 𝔦𝔧𝔯

20.000 = 𝍸𝔪

40.000 = ℓ 𝔏𝔪, 𝍸𝔪

100.000 = CCCIↃↃↃ

Kevert számok: 245 = 𝔶𝔯45

20.000 = 20𝔪

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Rövidítések

ã, ẽ, õ, ũ = am, em, om, um,
vagy an, en, on, un

m̃; ñ = mm, nn
-h (szó végén) = -han, -ben
g- (szó elején) = com-, con-
-g (szó végén) = -us
-q (szó végén) = -rum
p̃, ꝓ = pre, pri
ꝑ, ꝓ = pro
ꝑ = per
ꝛ, ⁊, & = et
&c = etc.
-2 (szó végén) -tur
-r (szó végén) -ar, -er, -re, -ri

OSZK Országos Széchényi Könyvtár

$J\tilde{n}$ = Isten

$D\tilde{n}s$, $d\tilde{n}s$ = dominus

$\bar{p}bi$ = presbiter

$ep\bar{s}$ = episcopus

$\subset tor$ = servitor

A, Ao = anno

AD = Anno Domini

Datum $\subset q$ ... = Datum ex ...

7bris = szeptembernek a ...

8bris = októbernek a ...

9bris = novembernek a ...

10bris, xbris = decembernek a ...

k., kgd., k^d = kegyelmed,

k^{et} = kegyelmedet,

$\widetilde{kk}$ = kegyelmednek, kegyelmeteknek;

- $\widetilde{kk}$ (szó végén -k után) = - knak, - knek pl.

várak$\widetilde{kk}$ = váraknak, gierme$\widetilde{kk}$ = gyermeknek;

mpp, $\overset{\text{ab}}{\text{pp}}$, ma ppa = manu propria

A fentiekben felsorakoztatott minták a XV.-XVII. századi magyar kézírás néhány alapformáját mutatják be. Teljességéről még megközelítőleg sem lehet szó, hiszen a betűalakok, írásmódok számtalan variációjával találkozik a könyvtáros, a kutató. De nemcsak a betűalakok és írásmódok különböznek. Minden jelnek számos egyéni változata lehetséges egyazon kéz írásában is. /Ugyanakkor minden személy írásának van sajátos, utánozhatatlan vagy alig utánozható duktusa, betűvetés-módja is. Írásszakértők főleg ilyen megfigyelésekből kiindulva azonosítanak! /Létezik sokféle egyszerű, takarékos, nyugodtabb vagy lendületesebb vonalvezetésű, valamint cifrázásra, kacskaringókra hajlamos, könnyed, nehézkes, gyakorlott és gyakorlatlan, lassúbb és kapkodóbb, fiatalosabb és öregesebb írás. Meghatározza ennek jellegét az is, hogy milyen céllal készült a feljegyzés.

A gyors folyóírást /pl. magánlevelezés, följegyzések, jegyzőkönyvek stb. / a 15. század végétől kb. a 17. század végéig az un. "gótikus kurrens" képviseli. Szebb, elegánsabb a 16. századnak főként a második felétől a magyar nyelvű szövegírásban is terjedő, un. "reneszánsz" vagy "humanista kurzíva" /ez áll közelebb a mai betűink rajzához/. A gótikus és humanista betű-alakok a gyakorlatban kezdettől fogva keveredtek azonos vagy hasonló betűformák kialakulása következtében. A két írástípust mégis főleg az különbözteti meg egymástól, hogy az előbbi többet őrzött meg szögletesebb, keményebb, törtvonalú betűképből /pl. r, ∂, c, b, g, k, m, n, p, ſ, б, t, p,

v, w, ȝ ȝ /, míg a humanista betűk lágyabb, gömbölyűbb, kerekebb vonalvezetésűek /pl. c, d, e, h, k, m, n, p, s, ſ, ſs, v, z, ẓ /. A két írásforma ugyanazon kéz írásában is előfordulhat, s oly élesen elüthet egymástól, hogy szinte hajlandók lennénk két különböző személy kezevonását látni bennük, ha kétségtelen bizonyítékok el nem döntenék: ugyanazon kéz betűvetése mindkettő.

A nagy és kis betűk használata még teljesen ötletszerű és következetlen. A betűk mérete /nagysága/ is eltér /részben/ a ma szokványostól. A régiségben pl. több az alapvonaltól fölfelé és lefelé is nyújtott szárú /testű/ betű: ſ, ſh, ſe, ſp, ſb, ſz, de akad a mainál kisebb is pl. t, z = t, amely olykor nem emelkedik túl az i, ee stb. felső határán.

A régi betű-kapcsolásnak nem voltak merev szabályai, mint ahogy a mainak sincsenek. A gótikus folyóírásban talán egyik legfeltűnőbb sajátosság, hogy az c -t /e/ általában nem az alsó szárával kötik a következő betűhöz, hanem a tollat felemelve, az c feje mellől /de azt lehetőleg nem érintve/ indítják a következő betűt, pl. elſegh /= elsegh/. Ha ugyanis érinti az e fejét az összekötő vonal / c/, akkor a betű c-nek olvasandó vagy olvasható. Előfordul az is, ha az író nem emeli föl a tollát, hogy az e nyitott fejű o-nak / o / tűnik. Máskor meg egy mellé vagy fölé vetett pont jelzi az e-t /pl. tekent = tekent/, ami í-ző ejtés esetén / dicſeretes = dicséretes vagy dicséretes/ kétessé teheti az olvasást. A hurkolt fejű kurrens e , é jobbára csak a 17. században terjedt el, amikor a humanista kurzíva mindinkább tért hódított.

A 17. században gyakori, hogy az e feje mellett még vesszőt is / e' / találunk. Ennek azonban nincs hangérték jelölő /zárt, hosszú ejtés/ szerepe. Csupán annak az írásmódnak a maradványa, amikor az e hurkolt fejét még külön illesztették az l - szerű jel feje mellé: e' . Ezt a vesszőcskét egy ideig még akkor is odateszik, amikor már hurkoltan írják az e' -t. Megtéveszthetí pl. az m /m/ és w /=w/ is a szöveg kibetűzését, mert hasonlóságuk folytán könnyen fölcserélhetők, félreolvashatók, akárcsak az n /=n/ és u /=u/ is, de még sok más betűt is összetéveszthetünk, pl. l-l(l-b); ʒ-ʒ(h-z); ϱ-ϱ(t-g). 'stb. Zavart okozhat az olvasásban a többnyire szó végén, de gyakran szó belsejében is előforduló ún. "néma" h. Különösen g és t után találkozhatunk sűrűn vele /pl. sokzor lattzik = "sokzor látzék" vagy "sokzor láthék"/. Némely kéz írásában ez a h erősen hasonlít a z -hez / ʒ /.

A zöngés és zöngétlen hangokat írásban gyakran fölcserélik /b-p, d-t, f-v /w/, g-k, s-zs, sz-z/. Az sz hangot sokáig z-, ʒ -vel és ſʒ, ſβ -szel is jelölték; a zs-t pedig ſ, ſ, s, ſ -sel. A Sylvester Jánostól Heltain keresztül a nyomtatásban alkalmazott ſ =zs-t kézírásban ritkán használják.

Előfordul pl., hogy az ü-t egyszerű u -val vagy v -vel írják, de az is, hogy az u" vagy w" nem ü-t jelöl, hanem figyelmeztető, megkülönböztető értékű: hogy ti. ott u-t kell olvasni, és nem /az előbbiekhez nagyon hasonló rajzú/ n-t vagy m-et.

A palatalizált mássalhangzót olykor nem jelölik, pl. hog = hogy, germek = gyermek. Gyakori azonban a nyelvjáráson-

ként eltérően használt palatalizáló és nem palatalizáló ejtés és írásmód, pl. királ - király, leán - leány. A palatalizálás jele lehet a betű fölé vagy mellé helyezett vessző: ǵ, ť . De ezt már a 16. században kiszorítja a két betűjellel történő írás. A második betű i, j vagy ÿ /di, dj = gy, pl. Dialok = gyalog; gi, gj, gÿ; li, lj, lÿ; ni, nj, nÿ; ti, tj, tÿ/.

Hangérték, hosszan ejtés jelzése eleinte sem diakritikus jelekkel, sem betűkettőzéssel nem általános. Az ékezetes hangjelölések főleg a 16. század második felétől terjedtek el. Zavaró lehet, ha az ékezet /s ez gyakran előfordul/ nem ama betű fölé kerül, amelyhez tartozik pl. [illegible] /= érnek/. - Mássalhangzó kettőzés: ff = ff, tt = dt, kk = kk stb. általában a hosszú ejtés, nyújtás jele, de gyakran éppen ott hiányzik, ahol ma elvárjuk /békesség - [illegible]; adott - [illegible] /, és ott találkozunk vele, ahol ma nem ejtünk hosszú hangot / [illegible] - beszélek/.

Betűk	Olvasat
a	= a, á
aa, á, ā, â	= á
r, c	= c, cs /ercd = értsd/
ch, čh, chi, chj, chÿ	= cs
L, cz, ri, ci, cz	
e, ę, e, e'	= e, é
ę, ę	= é /?/
é, ee, ee, ê, é	= é

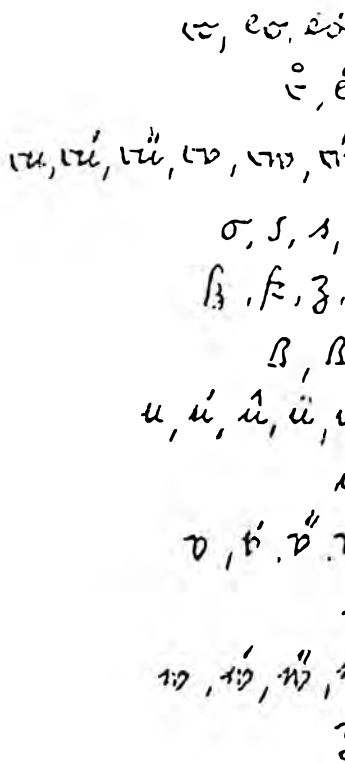

= ö, õ

= ö, õ

= ö, ü, ő, ű

= s, zs

= sz

= ss, sz

= u, ú, ü, ű

= v

= v, u, ú, ü, ű

= u, ú, v

= v, u, ú, ü, ű

= i, j, ij, ji

A központozás fejletlen és hiányos, gyakran pedig megtévesztő. Az írásjeleket /pont, vessző, pontosvessző, kettőspont, kérdő- és felkiáltójel; valamint elválasztó-, záró- és gondolatjel/ általában ismerik, de használatuk következetlen. A verses szövegeket tagoló vesszők, pontok, pontosvesszők rendszerint csupán a verssorok végét jelzik, szövegértelmező funkciójuk nincsen, sőt abban még olykor félre is vezethetnek. A versszakokat sokszor folyamatosan írják, nem tördelik verssorokra.

Az összetett szavakat általában még külön írják /egy néhány, Magyar ország/, külön szó még az igekötő is /megh találám/.

A szavak elválasztásának nincsenek még szabályai. Bármely betűjel szétválasztható a következőtől a mai szótagoló ejtéstől függetlenül. Rendszerint a szükség /többnyire a sor

vége, arányos szöveg-elhelyezés/ szabja meg, hogy egy szóból hány betű kerül át a következő sorba. Találkozhatunk pl. ilyen elválasztásokkal: a=/ /szszoni, bete=//gseg, hog=//ÿ, men=//ÿeknek. Tehát még a két betűből összetett hangjeleket is elválasztják. Az elválasztásra többnyire vízszintes vagy ferde egyenlőségjel figyelmeztet.

A táblázatokon az egyes betűformák nem kronologikus rendben követik egymást. Ennek megvalósítása már azért is nehézségekbe ütközik, mert ugyanazon hang írásjele egyidejűleg több változatban is előfordul. Az egyes formák használata tehát merev időhatárok közé alig szorítható. Forrásaink keletkezési éve, évtizede sem volt mindig pontosan meghatározható. A bemutatott összeállítás példatár csupán /és korántsem teljes!/ a magyar írástörténetnek kb. a 15. század végétől a 17. század végéig terjedő szakaszához.

*

VARJAS Béla, *Paleográfiai útmutató 15–17. századi magyar nyelvű kéziratok olvasásához*, Bp., ELTE Könyvtártudományi Tanszék, OSZK–KMK, 1982 (Segédlet a Könyvtárosképzéshez).

II. SZÖVEGGYŰJTEMÉNY ÉS GYAKORLATOK

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

1) RMK I., 35. tétel

35 **Bécs. 1558.**

Bornemisza Péter. Tragoedia Magiar nelvenn, az Sophocles Electrajabol nagiob rezre forditatot, ez az Kerezteneknek erkeoeczőknek iobitasokra peldaul szepen iateknak mogia szerint rendeltetet PESTI BORNEMIZZA PETER DEAK altal. M.D.LVIII.

Ily czimmel nyomtatott könyvet látott Bécsben 1778. julius 17-dikén Kapronczai Ádám, Benkő Józsefhez intézett levele szerint, mely megvolt a n.-enyedi coll. könyvtárában, *Epistolarum Josephi Benkő MS. Tom. I. nro* 182., mint ezt gr. Kemény Józsefnek Sándor István M. könyvesháza 2-dik lapjához irt jegyzete bizonyitja. — E tudósitás irója Kapronczai Ádám magyar nemes Maria Theresia különös kegyéből Bécsben az illyr-udvari typographiában nagy előmenetellel tanulta a nyomdászatot, metszést és betűöntést Kurtzboeck József nyomdász és könyvárus mellett, s ő birta rá e nyomdászt, hogy Benkő Transsilvaniaját adja ki. Lásd: BENKŐ *Transsilv. Pars Generalis. Viennae.* 1778. *Tom. II.* 329. *l.*; később Maros-Vásárhelyt nyomdát állitott s ott halt el. — Miután Benkő Epistolariuma Enyeden elpusztult, arról, hogy Kapronczai e most egy példányban sem ismert könyvet Bécsben kinél látta, bővebb tudósitást most már nem nyerhetünk.

Hogy Pesti Bornemisza Péter deák egy személy a későbbi superintendens Bornemisza Péterrel, ki magát «pesti fi»-nak, latinul «Petrus Abstemius Pannonius de Pest»-nek irta, kétségtelen, s igen hihető, hogy az 1576. körül már superintendens Bornemisza e könyvet 1558-ban Bécsben tanultában ugyanott nyomatta.

SÁNDOR ISTVÁN, *Magyar könyvesház* 14. *l.* kétségtelenül e könyvecskét irta le e czim alatt: «Clitemnestra Tragediája. Irta Sophocles. Ford. Bornemisza Péter.» Minthogy ő e könyvet a XVI. században megjelent azon könyvek közé sorolja, melyek megjelenési évéről nem volt tudomása: azt kell hinnünk, hogy ő e könyvről nem Kapronczai vagy Benkő által nyert tudomást, mert ez esetben az évet tudta s a czimet is aligha igy adta volna. Közleményéből azt gyanitom, hogy ő e könyvről valamely czimlaptalan csonka példányból vett tudomást.

Bessenyei György 1779-ben megjelent Holmi-jában e tragoediából közzé tett egy jelenetet, bizonyosan a Kapronczai által emlitett bécsi példányból.

144

BORNEMISZA Péter: Tragoedia magiar nelvenn az Sophocles Electraiabol. Nagiob rezre forditatot éz [!] az kerezteneknek erkoeczöknek iobitasokra peldaul szepen iatekncк mogia szerint rendeltetet Pesti Bornemizza Peter deak altal. (Viennae Avstriae) MDLVIII [Raphael Hoffhalter].

A–H I^4 = [68] fol. – 8° – 2 ill.

RMK I 35 — MKsz 1924:95

Dráma. — A címlevél után kezdődik a szerző ajánlása *Perneszich Györgynek, a nagyságos Nadasdi Tamás ... fő szolgájának és tanácsosának, nekem bizott uramnak. A játékba előljáró beszéd, a játékba szóló személyek* névsora és *az egész játéknak derék summája* után következik a főrész, Sophocles tragédiájának szabad átdolgozása, amely öt felvonásra, *actusra* oszlik. Utána áll a *Minden aktusokra rend szerint való summa*, vagyis rövid tartalmi összefoglaló. Ezt követi *Lectori candido* címmel Bornemisza Péter utószava. A kötet végén két vers található: *Georgii Prechtii Rotenburgensis epigramma in Electram Sophoclis, recens a Petro Abstemio Pestino in Hungaricum sermonem paraphrasticos conversam* és *Aliud in eandem fabulam Adami Schroteri Silesii*. A kolofon a nyomtatás befejezésének pontos dátumát közli: 1558 május 25.

Hasonmás kiadása Ferenczi Zoltán gondozásában és az ő utószavával jelent meg: Budapest 1932. — Szövegkiadása a latin nyelvű részek fordításával és szövegkritikai jegyzetekkel, valamint a korábbi szövegkiadások bibliográfiájával: RMDE I 791–843.

A pesti születésű Bornemisza Péter a bécsi és más külföldi egyetemeken folytatott tanulmányai után több helyen evangélikus lelkészként működött. Munkáinak zömét saját nyomdájában jelentette meg.

Szabó Károly ugyan nem ismert példányt Bornemisza nyomtatott drámájából, de azt a korábbi források alapján elég pontosan leírta (RMK I 35). Heinrich Gusztáv – továbbra is példány ismerete nélkül – megkísérelte a művet irodalomtörténetileg rekonstruálni és értékelni (EPhK 1878: 341–344). 1923-ban előkerült a gothai könyvtárból egy példány, amelyet elsőnek Ferenczi Zoltán ismertetett (MKsz 1924: 95 és a hasonmáskiadás utószava).

Sophocles drámáját Bornemisza nem csak egyszerűen lefordította, hanem azt – az utószóban kifejtett szempont alapján – a zsarnok szükségszerű bűnhődésének aktualizálására át is alakította. A mitológiai vonatkozásokat teljes egészében kihagyta, új szereplőket alkalmazott, az eredeti szerkezetet megbontotta.

Bornemisza életével és e munkájával foglalkozó fontosabb művek a korábbi irodalmat is közlik: Schulek Tibor: Bornemisza Péter. Bp. 1939 — Nemeskürty István: Bornemisza Péter az ember és író. Bp. 1959 — Borzsák István: Az antikvitás XVI. századi képe. Bp. 1960 — Lásd még: RMDE I 177–180–MIrodT I 372–382, Varjas Béla — ItK 1969:546–552, Pirnát Antal.

Pukánszky Béla feltételezését (Gutenberg Jahrbuch 1939:218) és Schulek Tibor megállapítását (Bornemisza Péter. Bp. 1939, 20), hogy a nyomdász neve nélkül megjelent mű Raphael Hoffhalter sajtója alól került ki, a tipográfiai vizsgálatok megerősítették.

Gotha *Nat* ①
Editio facsimile

—

3) Két jegyzetelési példa

a) Maróth Károly, *Az epopeia helye a hősi epikában*, Bp., Akadémiai, 1964, 7.

I.

AZ EPOPEIA MEGHATÁROZÁSA

A KÖLTÉSZET KOMPLEX ÖTVÖZETE

A pusztán irodalmi kategorizálás és az evolúciós felfogás alkalmatlansága

Az ember[1] a belőle külvilági behatásokra vagy fiziológiai okokból kilépő életjelekre, azaz mozdulatokra, hangokra stb. az alkata szerint adott reflexív képességénél fogva, önkéntelenül magyarázandó ún. rítusok, ceremóniák formáiban szokott válaszolni, és ezeket az eleinte differenciálatlanul egymásba nyúló megnyilvánulásokat gondolkozása fejlődésének folyamán, lassan mint a mágia, vallás, költészet, tudás stb. osztályaiba tartozó jelenségeket tartja számon. Ez a differenciálódás azonban nem lehet egyvonalúan csak evolutív, mert a kezdeti differenciálatlanság nyomai a mind határozottabb, de soha teljessé nem válható elkülönülés folyamán, akár végig magukkal hurcolhatják és hurcolják is a megelőző differenciálatlanság fokainak több-kevesebb maradványát.

Azt a folyamatot, amelyben a költészetként minősülendő elemeket külön tartani iparkodunk, a görögök többé-kevésbé találó szóval poiézisnek (am. csinálás, németül Mache) nevezték, miközben a szó egyszersmind e cselekvés eredményének, az ilyenné tisztult megjelenési formának is nevévé lett. Sajátos lényege és kialakító elve — szemben a többi, hasonló területével — abban áll, hogy a közösségből kivált képviselője, ill. kialakítója, a poéta, úgy igyekszik az irracionális „életet", illetve a maga szíve vérében ritmusindító élményt gondolatokká, kifejezésekké kristályosítani, hogy az másokban azonos vagy legalábbis hasonló megmozdulásokat provokáljon, s ezzel a másokból is kikívánkozó önigenlésnek valamifajta gyönyör-

[1] A következőkhöz részletesebben vö. Lényeg és Gondolat. Széphalom könyvtár, Szeged, 2. füzet, 1927. — Továbbiakban a név nélkül idézett dolgozatok tőlünk valók.

b) JANKOVICS **József, *Babits Mihály fegyelmi büntetésének revíziós eljárása ismeretlen dokumentumok tükrében*, ItK, 2001, 183.**

JANKOVICS JÓZSEF

BABITS MIHÁLY FEGYELMI BÜNTETÉSÉNEK REVÍZIÓS ELJÁRÁSA ISMERETLEN DOKUMENTUMOK TÜKRÉBEN

Háborúellenes verseivel *(Fiatal katona, Játszottam a kezével, Húsvét előtt, Fortissimo)*, pacifista állásfoglalásával Babits többször is kivívta a fennálló rend őreinek éber tiltakozását, olykor egészen a bűnügyi eljárás vagy a bírósági ítélet fegyelmező erejét vetve hadba ellene. Olyan súlyos, szinte egész lelkületére kiható következménye azonban egyik közéleti megnyilatkozásának sem lett, mint a napjainkig is kevéssé közismert, bár az utóbbi évtizedekben többször is nyomdafestékhez jutott írásának, *Az igazi hazá*nak.[1] Ez a Vörösmarty *Szózat*ját – a polgári forradalom sikerein felbuzduló, attól átlelkesült, a hazát és a nemzetet az Emberiséggel („mereven és történelmietlenül"[2]) szembeállító, azokat az Emberiség érdekében feláldozó, s a politikai fogalmat feltehetőleg Herder és a Schlegel fivérek nyomán a kulturálissal felváltó világforradalmár szemüvegén át – értelmező műelemzés óriási felháborodást keltett. Már közvetlenül néhány nap elteltével is, de különösen a kommün bukása után. Lendvai István kegyetlen elmeéllel utasította vissza nyílt levélben a költő mondandójának lényegét Milotay István lapjában, az Uj Nemzedékben 1919. március 8-án, a Lelkészegyesület névtelen glosszaírója pedig március 22-én minősítette elképzelését „zöldtudományú emberek"-től származó „maszlag"-nak.[3] Az Uj Világ, Purjesz Lajos és Benedek Marcell 1919 elején indított, tiszavirág-életű radikális ifjúsági lapja első számának közvetlenül a szerkesztői bevezető után következő, lapindító dolgozata, illetve a Magyar Tanácsköztársaság egyetemén vállalt katedra, a számos művészi-társadalmi szervezetben vállalt szerep súlyos magán- és közéleti következményekkel járt. Ezek vezettek oda, hogy 1919 decemberében a Középiskolai Tanári Fegyelmi Bizottság fegyelmi vizsgálatot indított ellene, hogy 1920 februárjában a Petőfi

[1] Uj Világ, 1919. február, 3–7; ÉDER Zoltán, *Ismeretlen adatok Babits 1919-es magatartásának következményeihez = Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve*, I, Bp., 1959, 70–77; SIPOS Lajos, *Babits Mihály és a forradalmak kora*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976, 142–145; *„Mindenki ujakra készül..."*, II, szerk., jegyz. JÓZSEF Farkas, Bp., 1962, 508–511; *A vádlott: Babits Mihály. Dokumentumok 1918–19-ből*, szerk., vál., gond., jegyz. TÉGLÁS János, Bp., Tótfalusi Tannyomda, 1996, 54–58; Uő., *A vádlott: Babits Mihály. Dokumentumok, 1915–1920*, Bp., Universitas Kiadó, 1996, 320–324 (Babits Könyvtár, 3); *„Engem nem látott senki még." Babits-olvasókönyv*, I, szerk., vál., jegyz. SIPOS Lajos, Bp., Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1999, 339–340 (részlet) (Babits Könyvtár, 4); JÓZSEF Farkas, *Álmok és tények: Magyar írók a demokráciáról és a nemzeti kérdésről a Monarchia felbomlása idején*, Bp., 2001, 395–399 (Új Magyar Múzeum, 18).

[2] JÓZSEF, *Álmok és tények...*, 512.

[3] Uj Nemzedék, 1919. március 8., 5–8; Lelkészegyesület, 1919. március 22., 103.

4) Hasonmás az ÚMIL-ból (*Új magyar irodalmi lexikon*, I–III, főszerk. PÉTER László, Bp., 1994, 1058–1059.)

KLANICZAY Tibor (Bp., 1923. júl. 5.–Bp., 1992. máj. 14.): irodalomtörténész. Bp.-en érettségizett; 1945-ben Eötvös-kollégistaként m.–olasz szakon szerzett diplomát. 1947-ben Horváth János tanítványaként *A fátum és szerencse Zrínyi műveiben* c. értekezésével bölcsészdoktor. 1949-ben egyetemi adjunktus, 1953-ban docens. 1955-ben Kossuth-díjat kapott. 1956-ban részt vett az MTA Irodalomtudományi Intézetének megalapításában, amelynek igazgatóhelyettese, 1984-től igazgatója volt. 1965-ben az MTA lev., 1979-től rendes tagja. 1956-tól a m. irodalomtudomány minden nagy vállalkozásában kezdeményező és irányító szerepet játszott: szerkesztette *A magyar irodalom története* 1–2. kötetét (1964), a Régi Magyar Költők Tára 17. sz.-i sorozata 3 első kötetét (Stoll Bélával), a Humanizmus és reformáció, a Studia humanitatis sorozatot, a Zrínyi-Könyvtárt (Kovács Sándor Ivánnal). 1958–1967 között az Irodalomtörténeti Közlemények szerkesztője. A m. középkorról, humanizmusról, reformációról, manierizmusról és barokkról szóló tanulmányai alapozták meg 1772 előtti irodalmunk modern földolgozását és európai összefüggésbe ágyazott értelmezését. Korszakolása időtálló. 1969-ben az MTA Irodalomtudományi Intézetében megszervezte a reneszánszkutató csoportot. Irányította a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság (AILC) világirodalmi szintézise reneszánszköteteinek munkálatait a francia Stegmann és a kanadai Kushner közreműködésével. A szerkesztésében készült m. irodalmi kézikönyv németül, majd angol, francia, finn és lengyel nyelven is megjelent. 1967–68-ban a párizsi Sorbonne, 1975–79-ben a római La Sapienza egyetem vendégtanára. Tagja volt több külföldi szakfolyóirat szerkesztőségének (Canadian Review of Comparative Literature, Revue de Literature Comparée), tudományos egyesületeknek (Mediaeval Academy of America, AILC, Nemzetközi Italianisztikai Társaság), a tours-i egyetem díszdoktora. 1977-től 1991-ig a kezdeményezésére létrejött M. Nemzetközi Filológiai Társaság főtitkára. Nemzetközi kongresszusokon képviselte a m. irodalomtudományt, elsőrendű a szerepe a hungarológia iránti nemzetközi érdeklődés felkeltésében, régi irodalmunk értékeinek külföldi megismertetésében. E lexikon kezdeményezője és szerkesztőbizottságának elnöke volt.

M. Zrínyi Miklós, 1954, 1964; Reneszánsz és barokk, 1961; Marxizmus és irodalomtudomány, 1964; A múlt nagy korszakai, 1973; La crisi del Rinascimento e il Manierismo Róma, 1973; A manierizmus, 1975, 1982[2]; Renaissance und Manierismus, Berlin, 1977; Hagyományok ébresztése, 1976; Pallas magyar ivadékai, 1985. Renesans, manieryzm, barok, Varsó, 1986; A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete, 1993.

Ir. KOVÁCS Sándor Iván, Beszélgetés ~ral a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságról, Kort 1978; uő, Hagyományok ébresztése, ItK 1979; [TARNAI Andor], ~ köszöntése, ItK 1983; KOVÁCS Sándor Iván, ~ köszöntése, Nagyv 1983; NEMESKÜRTY István, A múltból a mának = N. I., Olvasók és olvasmányok, 1984; TARNAI Andor, ItK 1986; Amedeo di FRANCESCO, Rivista di Studi Ungheresi, 1986; Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok ~ tiszteletére, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, 1990; ~ra emlékezünk, Irodalomismeret 1992 (válogatott bibliográfiával); R. TAKÁCS Olga, ~ munkái (1947–1993) = Klaniczay-emlékkönyv, szerk. JANKOVICS József, 1994. *Bt. I.*

SZÉKELY ARTÚR

A KORREKTÚRAJELEK ALKALMAZÁSA

NÉHÁNY KORREKTÚRAOLVASÁSI ÚTMUTATÁS

Alapvető szabálynak tekintsük, hogy a korrektúralevonaton a sorokat, a javítandó szöveget ne futólag, gyorsan, hanem inkább „fékezve" olvassuk. Így sokkal biztosabban észrevesszük a hibákat. A hosszabb neveket, számokat, idegen nyelvű és az olyan négy-öt és ennél több szótagból álló szavakat, melyekben sok az egyforma betű, (pl. megengedhetetlen, áthatolhatatlan), ajánlatos még lassabban, esetleg szótagolva olvasni. Különös gonddal kell olvasni a címeket és a kiemelt verzális sorokat.

Ha a szedésben táblázat fordul elő, ellenőrizzük, hogy nem keveredett-e a léniák közé oda nem való, másféle vonal. Nézzük meg, jól összeérnek-e a léniák sarkai, jól egymás alatt állnak-e az oszlopszerűen összeállított számok, helyi értéküknek megfelelően; a tizedes, az ismétlőjelek függőlegesen, vonalban állnak-e.

A korrektúraolvasáshoz nagyfokú figyelem kell. Ezt azonban olvasás közben ne koncentráljuk túlságosan egy hibára, mert akkor — tapasztalat szerint — nem vesszük észre a mellette vagy a közelében levőt. Ezért a hiba kijavítása után ajánlatos két-három szóval visszakozni, és így ellenőrizni a további szöveget.

A korrektúralevonat tiszta, minden betűje olvasható legyen, és a szedés mindkét oldalán elegendő margó (a szabvány szerint legalább 4,5 cm) maradjon. A javításokat lehetőleg a levonat jobb szélére írjuk. A bal oldalra írhatjuk az esetleges megjegyzéseket. Ha túl szélesek a szedett sorok, azok bal felén előforduló hibák javítását a bal oldali margón tüntethetjük fel.

Rossz levonatot, amelyen nem látszanak tisztán a betűk, gyengén vagy túl erősen (pacnisan) festékezettek, ne fogadjunk el. A javításokhoz ne használjunk kemény ceruzát. A lágy másolóiron különösen nedves levonaton jól érvényesül, de legjobb a tintával írt javítás.

A bejegyzett korrektúrajeleket és a javításokat tisztán, világosan, jól olvashatóan írjuk le, hogy újabb hibák ne keletkezhessenek. Különösen ügyeljünk az egymással könnyen összetéveszthető kis- és nagybetűk (pl. k és K, u és U, x és X, z és Z, o és O és a nulla) jelölésére.

Hogyan kell a hibákat kijavítani?

A szedésben előforduló hibát korrektúrajellel kell megjelölni. A bejelölt korrektúrajelet az adott sor mellett a levonat szélén megismételjük, és a jel jobb oldala mellé írjuk a szükséges javítást vagy változtatást. Az utasítást jelentő korrektúrajelek (pl. ⌐⌙ ⌐) mellé nem kell semmit hozzáírni.

A korrektúrajelek rendeltetése és alkalmazása

1. *Hibásan szedett és sérült, illetve idegen típusból való vagy fordított,* esetleg feje tetejére állított betű kicserélésére a következő alakú jeleket használjuk: ⌊ ⌋⌊ ⌋⌈ ⌈⌊ ⌊⌋ ⌋⌈ ⌈⌋ ⌊⌈ ⌈⌋ (és hasonlók). A javítandó betűt egy ilyen jellel áthúzzuk; a jelet a levonat szélén megismételjük, és a jel mellé írjuk a helyes betűt. Ha egy sorban többféle betűhiba van, mindegyiket másféle jellel javítjuk. Ha ellenben a sorban ugyanazok a betűhibák ismétlődnek, kijavításukra egyforma jeleket használunk; ezeket a levonat szélén megismételjük, és mellettük csak egyszer tüntetjük fel a helyes betűt. Ha egy vagy több sorban, illetve a hasában végig azonos (rendszerint műszaki jellegű) hiba ismétlődik (pl. sérült vagy idegen matrica következtében), mindegyik hibát egyforma jellel jelöljük, és ezt a jelet a helyes betűvel csak egyszer tüntetjük fel a levonat felső szélén.

2. *Két vagy több egymás mellett álló helytelen vagy idegen típusú betű,* illetve egy vagy egymás mellett álló néhány szó megváltoztatására egyik ilyen jellel ⊢⊣ ⊩⊪ ⌊⌉ ⌊⌋ ⌈⌉ ⌈⌋ a helytelen betűket, illetve szavakat áthúzzuk, a jelet a levonat szélén megismételjük, és mellé írjuk a javítást. Ha a szó csak részben helytelen, nem kell az egész szót kijavítani, illetve áthúzni, hanem csak a hibás betűket.

3. *Ha összetartozó nagyobb terjedelmű szöveget kell megváltoztatni,* javítani, az egész helytelen részt ilyen és hasonló alakú jellel 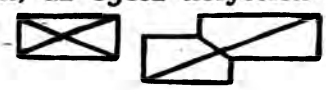 áthúzzuk.

A levonat szélén a megismételt jel mellé írjuk a helyes szöveget; a javításokról – ha annak szövege terjedelmes – a levonathoz külön lapot mellékelünk. – Példa:

A nyomdák korszerűsítését a régi, elavult gépek kicserélésével kívánjuk elérni. Az új gyorsjáratú gépek beállítása csökkentené az elavult gépek számát, s ezzel nagyobb termelés és termelékenység mellett a zsúfoltság csökkentésével megjavulnak a munkakörülmények. A korszerűsítés többé-kevésbé minden vállalatra vonatkozik.

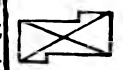

Így módon növeljük a termelékenységet.

4. Ha más típusú betűkkel kell átszedni a sorokat vagy szavakat, vagy pedig azok ritkítása, egyéb kiemelése, illetve kiemelésük megszüntetése szükséges, akkor a megváltoztatandó részt így ⌊aláhúzva⌋ megjelöljük. Ezt a jelet a papír szélén megismételjük és mellé írjuk a kívánt ⌊változtatást⌋ (kövér, kurzív, ritkítani, vagy a ritkítást megszüntetni). Ha csak egy betű (írásjel) típusát kívánjuk megváltoztatni, akkor az 1. pontban szereplő jelekkel, az ott előírt módon végezzük a javítást. Ez esetben a javítás egyszeres aláhúzása *dőlt*, kétszeres aláhúzása **félkövér**, az aláhúzás nélküli pedig normál álló betűvel való javítást jelent.

⌊ ritkítani!

⌊ kurzív!

5. Feleslegesen szedett egy vagy több betűt, szavakat, sort vagy szövegrészt a javítás terjedelmének megfelelően az 1., 2. vagy 3. pontban szereplő egyik jellel áthúzzuk. A levonat szélén megismételt jel mellé ⌊~~mellé~~⌋ írjuk a törlési utasítás jelét: ꝺ (deleatur; latin szó, magyarul: törlendő).

⌊ ꝺ ⊢ ꝺ

6. Hiányzó betűk, írásjelek, szavak vagy összefüggő szöveg pótlására az 1. pontban szereplő jeleket használjuk. Ha betű vagy írásjel hiányzik, áthúzzuk az azt megelőző vagy utána álló betűt (esetleg írásjelet), és a levonat szélén feltüntetett jel mellett az áthúzott betűt megismételve, hozzáírjuk a hiányzó betűt vagy írásjelet. Hiányzó szavak vagy szöveg pótlására a jelet a megfelelő helyre tesszük, és a levonat szélén megismételt jel mellé írjuk a pótlandó részt. Nagyobb kihagyások esetében célszerűbb a megismételt jel mellett hivatkozni a kéziratra, amelyen feltűnően meg kell jelölni a kimaradt részt. – Példa:

⌈ zu

⌊ én

⌊ ny 7t.

⌊ sz

ꝺ mellé

A tipográfia történelmének ⌊ alkalommal felvetik az építőművészettel való kapcsolatát.

⌊ l. kézir.!

7. *Ha a szedésből egy vagy több sor hiányzik,* akkor ilyen (vagy hasonló) jelet ——‖—— ——o—— ——□—— teszünk azon sorok közé, ahová a pótlás való. A levonat szélén megismételt jel mellé írjuk a hiányzó szöveget. Ha a kihagyás nagyobb terjedelmű, akkor a 6. ponthoz hasonlóan utaljunk a kéziratra. – Példa:

A korrektúraolvasást nem szabad futólag, gyorsan végezni, a sorokat, a szöveget ban észrevesszük a hibákat. A hosszabb szavakat, neveket, a számokat, az idegen

——o„fékezve" kell olvasni. Így sokkal biztosab-

8. *Két szomszédos szó felcserélésére* ezt a jelet ⌐¬ használjuk úgy, hogy a szavakat felcserélendő így átfogja. A levonat szélén csak a jelet kell megismételni. Kettőnél több szó felcserélésére vagy a mondatbeli szórend megváltoztatására a szavakat megszámozzuk. A levonat szélén csak a számokat írjuk ki. Helyszűke miatt, ha nem írhatjuk a számokat a szavak fölé, vagy a szórendi változás egy szedett soron túl terjed, a javítást a 2. ponthoz hasonlóan végezzük, vagyis a helytelen részt áthúzzuk, és a levonat szélén a helyesbített szórend szerint újból leírjuk.

⌐¬

lh ⌐ H 1234567

9. *Egy szó vagy szócsoport áthelyezését* egyik sorból a másikba úgy jelöljük, hogy az áthelyezésre kerülő részt körülhatároljuk és a kívánt helyre vezetjük nyíllal: A levonat szélén a jelet ismételjük.

10. *Ha a szedésben egy vagy több sort kell távolabbra áthelyezni,* akkor azt ezzel a jellel ⌐ ¬ javítjuk. A nyilat abba a sorközbe vezetjük, ahová az áthelyezendő rész tartozik. A jelet a levonat szélén megismételjük. – Példa a 9. és 10. ponthoz:

Nem véletlen tehát, hogy ismételten felvetik az építőművészet és a tipográfia kapcsolatát (a tipográfia történelmének kutatói) a könyvnyomtatás formavilága.
Aligha van az emberi gondolatnak olyan egyértelmű és tiszta kifejező formája, mint

lt.

11. *A sorok helytelen sorrendjét* úgy javítjuk, hogy közvetlenül a sorok mellé vízszintes vonalat húzunk, mellette feltüntetjük a helyes sorrendre utaló számokat. – Példa:

szólva:) „összedobódnak", és ilyenkor elő- felcserélődnek. Néha (nyomdásznyelven sága az, hogy feldolgozásuk közben könnyen A linógépen szedett sorok egyik sajátos- össze őket. fordul, hogy nem a helyes sorrendben rakják

12. Szűk szóközök vagy egyéb helyközök növelésére a helyközbe, szóközbe ezt a jelet ⊤ ⊥ írjuk, és a jelet a szokásos módon megismételjük. Ezt a jelet ⊤ ⊥ alkalmazzuk, ha a helyközt ⊤ (szóközt) csökkenteni kell.

13. Sorköz vagy más üres hely növelésére ilyen jeleket)——— ———(használunk. A jelet a növelendő sorközbe írjuk, a levonat jobb szélén. A jel mellett, ha szükséges, tüntessük fel a kívánt növelés nagyságát nyomdai (tipometriai) vagy rendes mértékegységgel. Sorköz vagy más üres hely csökkentésére ezt a két jelet ———) (——— használjuk, egyébként a sorköz (helyköz) növelésére adott magyarázat szerint. Két sor vagy egyéb üres hely teljesen szoros összehúzására a két sor vagy egyéb szedéselem közé ezt a jelet (———) írjuk.

14. Hiányzó szóközök javítására, betűk, írásjelek, szedésoszlopok szétválasztására ezt a jelet ⌶ a javítandó helyre írjuk, és a levonat szélén megismételjük. A szóközök (helyközök) teljes megszüntetésére pedig ezt a jelet ⌶ alkalmazva hasonlóképpen járunk el. – Szóköz hiba javítására ilyen jeleket: ⌋ ⌊ használunk. Ha a szó utolsó betűj ékerült a következő szó elejére, akkor a balra mutató jelet, fordított esetben a jobbra mutató jelet írjuk be, és a levonat szélén megismételjük.

15. Ha a folyamatosan szedett szövegben új bekezdést kell jelölni, ezt a sorban ezzel a jellel ⌠ tüntetjük fel. A levonat szélén a jelet megismételjük. Az új bekezdés megszüntetésének ez a jele: ⌒. – Példa:

A korrektúraolvasást nagy figyelemmel kell végezni, mert a sajtóhiba ördöge sohasem alszik. ⌠Megtörténhet, hogy egy súlyosabb hiba használhatatlanná teszi a nyomtatványt. ⌒

(A javítást ésszerűsítő korrektúrajeleket évszázadok óta használják a nyomdászok és a szerzők világszerte.

Alkalmazásuk nélkül szavakkal hossza-

16. A sor egyenes vonalából kiugró részek, „táncoló" betűk javítására fölöttük és alattuk vízszintes vonalat húzunk. A jelet a levonat szélén megismételjük.

17. Sorok vagy szedési részek egyvonalba állítására használható jelek a következők: ⊏ ⊐ A jelet a ⊏⊐ vonalba állítandó résztől, szükség szerint, jobbra vagy balra helyezzük, és a jelet a levonat szélén megismételjük.

18. Műszaki eredetű hibák javítása. a) Ha az egyébként jól olvasható levonaton elmosódott (gyenge nyomású rész, hidegen öntött, sérült sorok), olvashatatlan szövegrész fordul elő, az egész helyet bekarikázzuk. Ez a nyomás erősítésének a jele. A nyomás gyengítését úgy jelöljük, hogy a karika közepébe egy szorzójelszerű keresztet írunk be. Ha úgy látjuk, hogy a szedés alá idegen anyag került, ennek eltávolítására az érintett részt ugyancsak bekarikázzuk, a közepébe pedig két keresztet írunk. — Példa:

A nyomás erősítése | A nyomás gyengítése | Idegen anyag eltávolítása a szedés alól

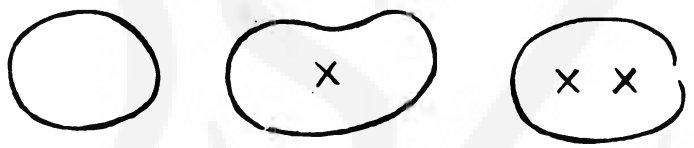

b) Ha a szóközök vagy más üres helyek kitöltésére használt szedésanyag (vakanyag) felemelkedik, a levonaton fekete folt jelentkezik. A kifogásolt részt ilyen jellel # megjelöljük és ezt a levonat szélén megismételjük.

19. Ha az ábrát (klisét) félfordulattal (180°) vagy negyedfordulattal (90°) hibásan helyezték el a szedésben, az ábra tulajdonképpeni felső részére írjuk a „Fej", az alsó részére pedig a „Láb" szót. Ennél kisebb állítási eltérésnél az ábra igazítandó részéhez nyíllal ellátott: Vízszintes legyen! – Függőleges legyen! jelzést írunk. – Példa:

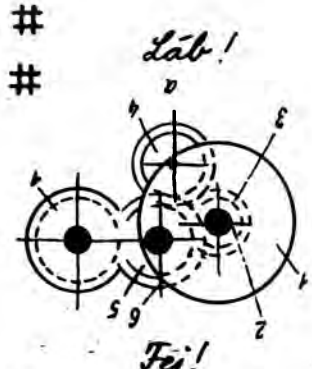

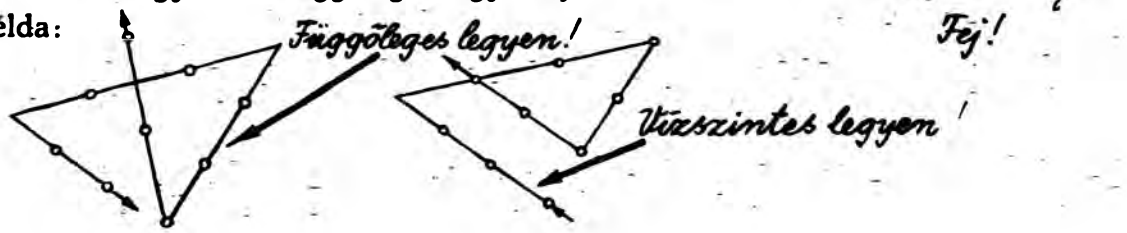

20. *Téves jelölés hatálytalanítására* a tévedésből kijelölt részt szaggatott vonallal aláhúzzuk, a levonat szélére írt ~~téves~~ jelölést pedig áthúzzuk.

21. *Hibás ékezetek, illetve egyes írásjelek törlésére vagy javítására sorszedésben* – a sor újraszedésének elkerülésére – az írásjelen véséssel javíthatunk (pl. a kettőspontot pontra, a pontosvesszőt vesszőre javíthatjuk) az ékezetes betűből a felesleges ékezetet levésve, ékezet nélkülit csinálhatunk. Sürgős vagy kevésbé igényes munka esetén (pl. újságnál) a felesleges írásjelet is véséssel távolíthatjuk el. A véséssel végzendő javítást azzal különböztetjük meg a rendestől, hogy a javítást a levonat szélén bekarikázzuk.

22. *Ha valamely szövegrészt vagy címet a szedés közepére kell állítani*, azt e két jel közé foglaljuk, és a jelet a levonat szélén megismételjük. A szedés egy részének (szövegrész, táblázat, ábra stb.) elmozdítására megfelelő irányú és határvonallal ellátott nyilakat használunk. A levonat szélén a jelet meg kell ismételni.

23. *Táblázatokban* a hiányzó lénia helyét vonallal megjelöljük, ezt a levonat szélén megismételjük, esetleg feltüntetjük, milyen fajtájú (pontozott, finom, kövér stb.) legyen a pótlandó lénia. Fölösleges léniát hullámvonallal kell áthúzni. A levonat szélén megismételt hullámvonal mellé írjuk a törlés jelét ( ). Ha egy léniát (vonalat) más fajtájúra kell kicserélni, a léniát szorzókereszttel × jelöljük meg. A levonat szélén a megismételt jel mellett feltüntetjük a kívánt lénia fajtáját. Ha a léniasarkok nem állnak össze, a sarkok helyét bekarikázzuk. – Példa a 22. és 23. ponthoz:

PAPÍRALAKOK

Az alak jele	Méret mm	Terület m²
A 0	841 × 1189	1,000
A 1	594 × 841	0,500
A 2	420 × 594	0,250
A 3	297 × 420	0,1250

24. Képletek javítása. Hatványkitevőt (felső állású kis számot vagy betűt), illetve indexet (alsó állású) úgy javítunk, hogy a hibásat az 1. pontban felsorolt egyik jellel áthúzzuk, a korrektúrajelet a szokásos módon a levonat szélén megismételjük, és emellé írjuk a helyesbítést. Az esetleges félreértések elkerülése végett a hatványkitevő alá alsó állású ⊓ űrkitöltő jelet, az index fölé pedig felső állású ⊔ űrkitöltő jelet írunk. Szabályellenes szorzópont javításakor a korrektúrajel mellé a helyes szorzópontot úgy jelöljük, hogy a középen álló pont alatt és fölött is ⊔ ⊓ feltüntetjük az űrkitöltő jelet. Hatványkitevő, alsó index és szorzópont pótlásánál hasonlóképpen járunk el azzal a különbséggel, hogy az előző betűt vagy számot húzzuk át a korrektúrajellel, és ezt is kiírjuk a levonat szélén.

Ha görög betűt kell javítani, a helyesbítés mellett zárójelben tüntessük fel a görög betű elnevezését is. – Példa:

$$i = \frac{\psi_1 + \psi_2 + \psi_3 + \psi_4 \ldots}{\pi} = \frac{\Sigma\psi}{\pi}$$

LLLL ω (görög ómega)
Π ω₃ ⊔

$$x = \frac{a_1 \Gamma c_1 (a\,b\,c)}{y^{-3}}$$

Γ b₁ ⊔

25. A kéziszedő vagy a gépszedő a kéziratban olvashatatlan szavak vagy később beírandó számok helyét, vagy a szerző által üresen hagyott helyet feje tetejére állított betűkkel ▮▮ (blokálással) vagy feltűnő betűkkel (pl. HHHH), jelekkel (pl. –?–), esetleg nullákkal (0000) tölti ki. Az ilyen részeket ezzel a jellel ⊢—⊣ áthúzzuk, és azt a levonat szélén kérdőjellel megismételjük. Ha a blokált részt tisztázni tudjuk, a kérdőjel helyett a javítást írjuk be.

⊢⊣ ?

EGYÉB ELŐÍRÁSOK

a) A kiadók által végzett korrektúralevonatokon a nyomdai hibákat (sajtóhibákat) kék színű irónnal vagy tintával, a kézirattól eltérő utólagos szerzői (szerkesztői) javításokat pedig vörös színű irónnal vagy tintával kell jelölni. Ezt a megkülönböztetett jelölési módot a szerzői korrektúrák felszámításának megkönnyítése végett alkalmazzuk.

b) A hasáblevonatokon (első korrektúrán) a később betördelendő ábrákra és táblázatokra vonatkozó számozásokat vagy egyéb megjegyzéseket a javításoktól való elkülönítés céljából keretezzük be. Ezzel az esetleges félreértések elkerülhetők (pl. hogy egy megjegyzést ne tévesszenek össze javítással).

c) Minden levonaton a szedés alatt fel kell tüntetni a korrektúrát olvasó személy kézjegyét és a keltezést.

*

SZÉKELY Artúr, *A korrektúrajelek alkalmazása*, Bp., 1961.

6) A görög betűk

A görög nyelvnek a hangok jelölésére a következő 24 betűje van :[1]

Alakjuk		Nevük		Kiejtésük
A	*α*	*Ἄλφα*	alpha	a, á
B	*β*	*βῆτα*	béta	b
Γ	*γ*	*γάμμα*	gamma	g
Δ	*δ*	*δέλτα*	delta	d
E	*ε*	*ἒ ψῑλόν*	epszílon[2]	e
Z	*ζ*	*ζῆτα*	dzéta	dz
H	*η*	*ἦτα*	éta	é[3]
Θ	*ϑ*	*θῆτα*	théta	th
I	*ι*	*ἰῶτα*	i-óta	i, í
K	*κ*	*κάππα*	kappa	k
Λ	*λ*	*λάμβδα*	lambda	l
M	*μ*	*μῦ*	mű	m
N	*ν*	*νῦ*	nű	n
Ξ	*ξ*	*ξεῖ*	kszí	ksz
O	*ο*	*ὂ μῑκρόν*	omíkron[2]	o
Π	*π*	*πεῖ*	pí	p
P	*ρ*	*ῥῶ*	rhó	r
Σ	*σ ς*	*σίγμα*	szigma	sz[4]
T	*τ*	*ταῦ*	tau	t
Y	*υ*	*ὗ ψῑλόν*	üpszílon[2]	ü, ű
Φ	*φ*	*φεῖ*	phí	ph, f
X	*χ*	*χεῖ*	khí	kh
Ψ	*ψ*	*ψεῖ*	pszí	psz
Ω	*ω*	*ὦ μέγα*	ómega[2]	ó

Jegyzet. 1. A görög írás sémi eredetű és a phoinikiaiaktól (púnok) származik. A görögöktől vették át azután az etruskok és a latinok az alphabetumot s az utóbbiak által használt alakban terjedt el mindenfelé a művelt világon.

7) Írott és nyomtatott gót betűk

Druckschriften		Kurrentschriften		Benennung des Einzelbuchstabens
gebrochene Schrift	runde Schrift	deutsche Schrift	lateinische Schrift	
𝔄 𝔞	A a			a:
𝔅 𝔟	B b			be:
ℭ 𝔠	C c			tse:
𝔇 𝔡	D d			de:
𝔈 𝔢	E e			e:
𝔉 𝔣	F f			ef
𝔊 𝔤	G g			ge:
ℌ 𝔥	H h			ha:
ℑ 𝔦	I i			i:
𝔍 𝔧	J j			jot
𝔎 𝔨	K k			ka:
𝔏 𝔩	L l			el
𝔐 𝔪	M m			em
𝔑 𝔫	N n			en
𝔒 𝔬	O o			o:
𝔓 𝔭	P p			pe:
𝔔 𝔮	Q q			ku:
ℜ 𝔯	R r			er
𝔖 𝔰	S s			es
	ſ			Schluß-s: ʃlus'es
	ß			Eszett: es'tset
𝔗 𝔱	T t			te:
𝔘 𝔲	U u			u:
𝔙 𝔳	V v			fau
𝔚 𝔴	W w			ve:
𝔛 𝔵	X x			iks
𝔜 𝔶	Y y			'ypsilon
ℨ 𝔷	Z z			tset

Das deutſche Alphabet. — A német abc.

a ā b c ch ck d e f g h i j k l m

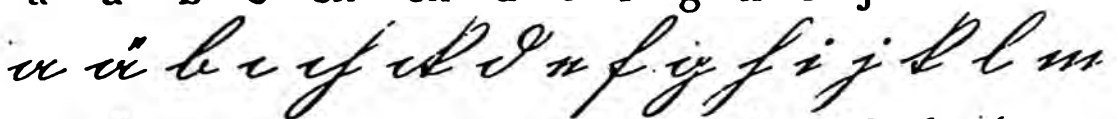

a ä b c ch ck d e f g h i j k l m

n o ö p q r s ss ß sch t u

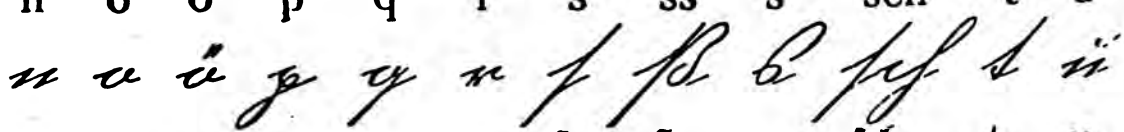

n o ö p q r ſ ß s ſch t u

ü v w x y z

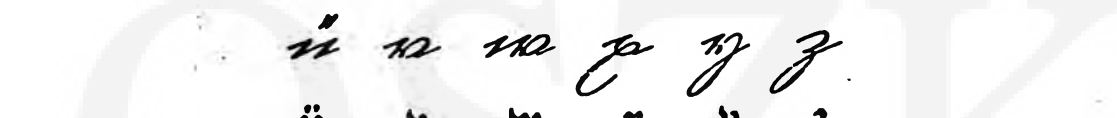

ü v w x y z

A Ā B C Ch D E F G H I J

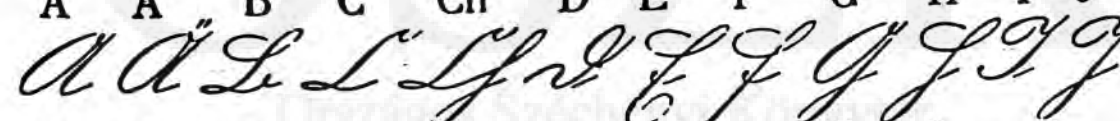

A Ä B C Ch D E F G H I J

K L M N O Ö P Q R S

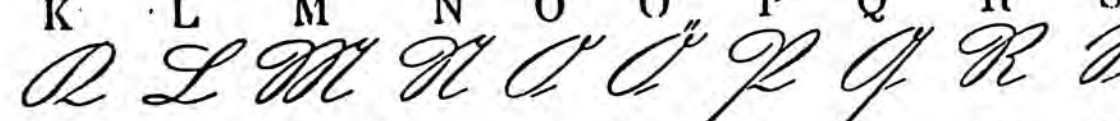

K L M N O Ö P Q R S

T U Ü V W X Y Z

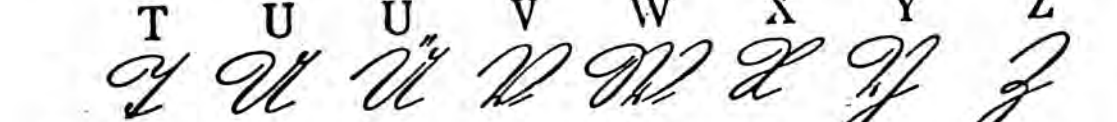

T U Ü V W X Y Z

8) A bibliai könyvek gyakrabban előforduló régebbi és újabb rövidítései
(*Kurzív* betűvel kiemelve: a ma Magyarországon használatos katolikus rövidítés.)

Ószövetségi könyvek

Mózes 1. könyve (Genesis; Teremtés) – Gen, Genes, 1Mós, 1 Móz, *Ter*, Terem
Mózes 2. könyve (Exodus; Kivonulás) – Exo, Exod, Kijö, Kijöv, *Kiv*, 2Mós, 2Móz
Mózes 3. könyve (Leviticus; Leviták) – *Lev*, Levit, 3Mós, 3Móz
Mózes 4. könyve (Numeri; Számok) – 4Mós, 4Móz, Num, Szá, *Szám*, Száml, Számlal
Mózes 5. könyve (Deuteronomium; Második törvénykönyv) – Deut, Deuter, 5Mós, 5Móz, *MTörv*,Tör, Törv
Józsue könyve (Josue) – Ios, *Józs*, Josuae
Bírák könyve (Judicum) – *Bír*, Iudic
Rút könyve (Ruth) – *Rut*, Rút, Ruth,
Sámuel 1. könyve (I. Regum; Királyok 1. könyve) – 1Reg, 1Sam, *1Sám*
Sámuel 2. könyve (II. Regum; Királyok 2. könyve) – 2Reg, 2Sam, *2Sám*
Királyok 1. könyve (III. Regum; Királyok 3. könyve) – *1Kir*, 3Reg, 3Regum
Királyok 2. könyve (IV. Regum; Királyok 4. könyve) – *2Kir*, 4Reg, 4Regum
Krónikák 1. könyve (I. Paralipomenon) – 1Cronic, 1Kro, 1Kron, *1Krón*, 1Kronik, 1Par, 1Paral
Krónikák 2. könyve (II. Paralipomenon) – 2Cronic, 2Kro, 2Kron, *2Krón*, 2Kronik, 2Par, 2Paral
Ezdrás könyve (I. Esdrae) – 1Esdr, *Ezd*
Nehemiás könyve (II. Esdrae) – 2Esd, *Neh*
Tóbiás könyve (Tobias) – Tob, *Tób*
Judit könyve (Judith) – Iud, *Jud*, Judit
Eszter könyve (Esther) – Esth, *Esz*
Makkabeusok 1. könyve (II. Machabeorum) – 1Mach, *1Mak*
Makkabeusok 2. könyve (II. Machabeorum) – 2Mach, *2Mak*
Jób könyve (Job) – Iob, Job, *Jób*
Zsoltárok könyve (Psalterium Davidis) – Ps, Psa, Psal, Psalm, Solt, Sólt, Soltar, *Zsolt*
Példabeszédek könyve (Parabolae, Proverbia) – Peld, *Péld*, Pro, Prou, Prov, Proverb
Prédikátor könyve (Ecclesiastes) – Eccl, Eccles, Eccls, Pred, *Préd*, Predik, Prédik
Énekek éneke (Canticum Canticorum) – Cant, *Én*, Ének
Bölcsesség könyve (Sapientia) – *Bölcs*, Sap
Sirák fia könyve (Ecclesiasticus) – Eccli, *Sir*, Syr
Izaiás könyve (Isaias) – Esa, Isai, *Iz*
Jeremiás könyve (Jeremias) – Ier, *Jer*, Jerem
Siralmak könyve (Lamentationes) – *Siral*
Báruk könyve (Baruch) – *Bár*, Baruch
Ezekiel könyve (Ezechiel) – *Ez*, Ezec, Ezech
Dániel könyve (Daniel) – Dan, *Dán*, Daniel

Ozeás könyve (Oseas) – Hos, Ose, Oseae, *Oz*
Joel könyve (Joel) – *Jo*, Joel
Ámosz könyve (Amos) – *Ám*, Amo, Amos
Abdiás könyve (Abdias) – *Abd*
Jónás könyve (Jonas) – Ion, *Jón*
Mikeás könyve (Michaeas) – Mich, Michae, *Mik*
Náhum könyve (Nahum) – Nah, *Náh*
Habakuk könyve (Habacuc) – *Hab*, Haba, Habac
Szofoniás könyve (Sophonias) – Soph, *Szof*
Aggeus könyve (Aggaeus) – *Ag*, Aggaei, Hag
Zakariás könyve (Zacharias) – Zach, *Zak*
Malakiás könyve (Malachias) – *Mal*, Malac

Újszövetségi könyvek:

Máté evangéliuma (Matthaeus) – Ma, Mat, Math, Matt, Matth, *Mt*
Márk evangéliuma (Marcus) – Mar, Marc, *Mk*
Lukács evangéliuma (Lucas) – *Lk*, Luc, Luk
János evangéliuma (Joannes) – Ian, Ioan, *Jn*, Joan, Joh
Apostolok cselekedetei (Acta Apostolorum) – Act, Actor, *ApCsel*, Csele
Pál levele a rómaiaknak (Ad Romanos) – Rom, *Róm*
Pál 1. levele a korintusziaknak (I. ad Corinthios) – 1Cor, *1Kor*
Pál 2. levele a korintusziaknak (II. ad Corinthios) – 2Cor, *2Kor*
Pál levele a galatáknak (Ad Galatas) – *Gal*, Galat
Pál levele az efezusiaknak (Ad Ephesios) – ad Ephes, *Ef*, Eph, Ephes
Pál levele a filippieknek (Ad Philippinenses) – *Fil*, Phil, Philip
Pál levele a kolosszeieknek (Ad Colossenses) – Coloss, *Kol*
Pál 1. levele a tesszalonikiaknak (I. ad Thessalonicenses) – *1Tesz*, 1Thes, 1Thess
Pál 2. levele a tesszalonikiaknak (II. ad Thessalonicenses) – *2Tesz*, 2Thes, 2Thess
Pál 1. levele Timóteusnak (I. ad Timotheum) – *1Tim*, 1Timoth
Pál 2. levele Timóteusnak (II. ad Timotheum) – *2Tim*, 2Timoth
Pál levele Titusnak (Ad Titum) – ad Tit, *Tit*
Pál levele Filemonnak (Ad Philemonem) – *Filem*, Phil
Pál levele a zsidóknak (Ad Hebraeos) – Heb, Hebr, Sid, *Zsid*
Jakab levele (Jacobi) – Iak, Jac, *Jak*
Péter 1. levele (I. Petri) – 1Pet, 1Petr, 1Petri, *1Pt*
Péter 2. levele (II. Petri) – 2Pet, 2Petr, 2Petri, *2Pt*
János 1. levele (I. Joannis) – *1Jn*, 1Joan, 1Joh
János 2. levele (II. Joannis) – *2Jn*, 2Joan, 2Joh
János 3. levele (III. Joannis) – *3Jn*, 3Joan, 3Joh
Júdás levele (Judae) – Iud, Jud, *Júd*
János jelenései (Apocalypsis Joannis) – Apoc, Apocal, *Jel*, Tit, Titk

9) Néhány szerzetesrend rövidítése és megalakulásának időpontja

CM – Congregatio Missionis – lazaristák, 1625

CRS – Clerici Regulares Somaschi – szomaszkák, 1534

OCarm – Ordo Carmelitarum – karmeliták („sarusok"), 1156

OCart – Ordo Carthusianorum – karthauziak, 1084

OCD – Ordo Carmelitarum Discalceatorum – karmeliták („sarutlanok"), 1567

OCist – Ordo Cisterciensis – ciszterciek, 1098

OCSO – Ordo Cisterciensis Strictioris Observantiae – trappisták, 1664

OFM (Obs.) – Ordo Fratrum Minorum (Observantiae) – ferencesek (obszervánsok), 1209

OFMCap – Ordo Fratrum Minorum Capuccinorum – kapucinusok, 1525

OFMConv – Ordo Fratrum Minorum Conventualium – minoriták, 1517

OP – Ordo Praedicatorum – domonkosok, 1215

OPraem – Ordo Praemonstratensis – premontreiek, 1120

OSA – Ordo Sancti Augustini – Ágoston-rendiek, 1256

OSB– Ordo Sancti Benedicti – Benedek-rendiek, bencések, VI. sz.

OSBCam – Congregatio OSB Camaldulensis – kamalduliak, 1012

OSC – Ordo Monialium Sanctae Clarae – klarisszák, XIII. sz. első fele

OSM – Ordo Servorum Mariae – szerviták, 1233

OSchP – Ordo (Clericorum Regularium Pauperum Matris Dei) Scholarum Piarum – piaristák, 1597

OSPPE – Ordo Sancti Pauli Primi Eremitae – pálosok, 1250 k.

OT, OTeut – Ordo Teutonicus, Deutscher Orden – Német Lovagrend, 1190

SDB – Societas Don Bosco – szaléziek, 1859

S. J. – Societas Jesu – Jézus Társaság, jezsuiták, 1534

*

Szakirodalom: Puskely Mária, *Keresztény szerzetesség: Történelmi kalauz*, I-II, Bp., Bencés Kiadó, 1995-1996.

10) A régi magyar hónapnevek

január – Boldogasszony hava
február – Böjtelő hava
március – Böjtmás hava
április – Szent György hava
május – Pünkösd hava
június – Szent Iván hava
július – Szent Jakab hava
augusztus – Kisasszony hava
szeptember – Szent Mihály hava
október – Mindszent hava
november – Szent András hava
december – Karácsony hava

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

11) Laskai Demeter imája (1433)

A kódexrészlet hasonmása, a betűhív és a mai helyesírás szerinti átírás a következő tanulmányban található: Holl Béla, *Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és magyar verses nyelvemlék 1433-ból*, Magyar Könyvszemle, 1984, 3–23.

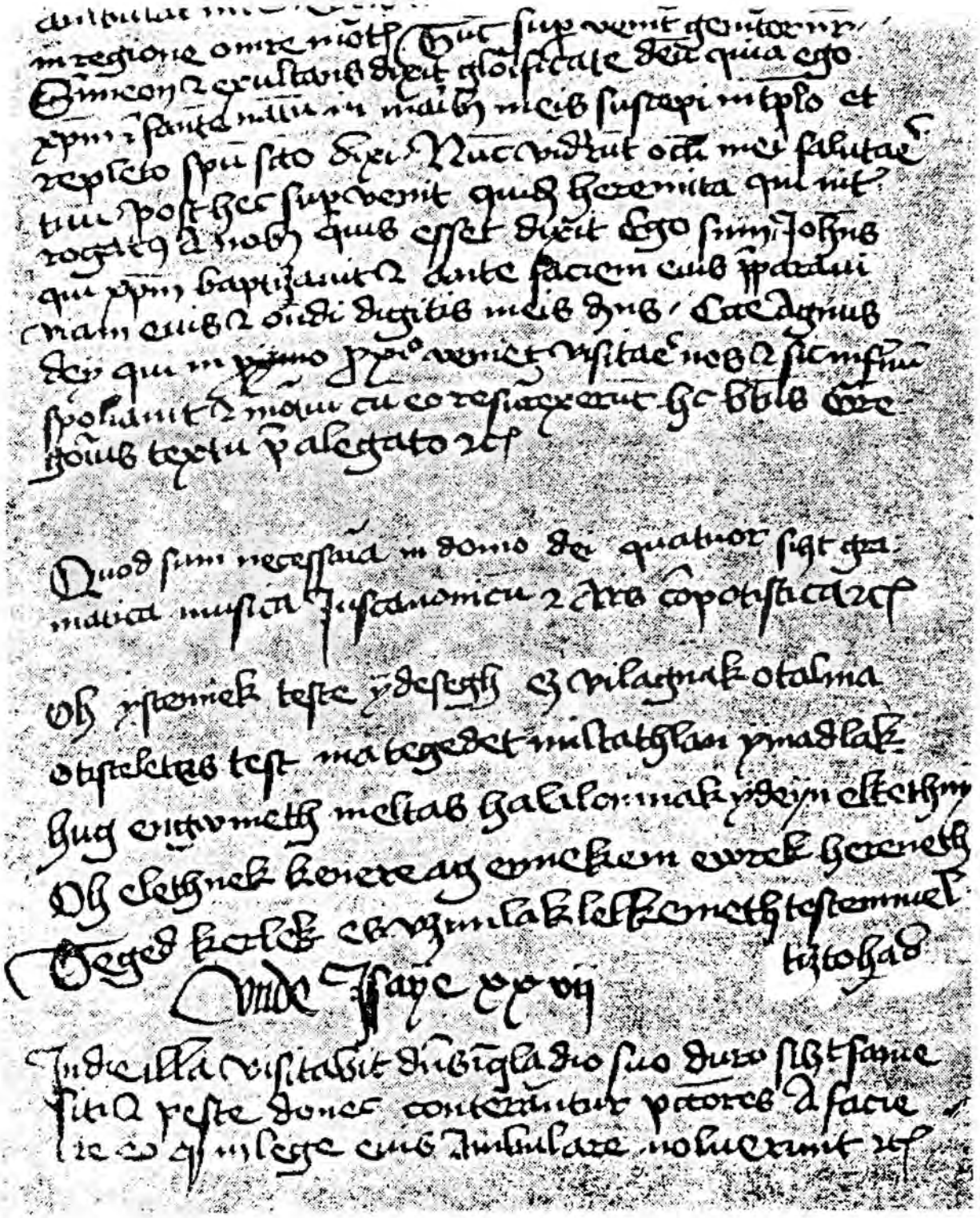

Oh ÿſtennek teſte ÿdeſegh eʒ vilagnak otalma
O tiſteletes teſt ma tegedet miltathlan ÿmadlak
hug engwmeth meltas halalomnak ÿdeÿn eltethnÿ
Oh elethnek kenere ag ennekem ewrek hereneth
Teged kerlek es wʒunlak lelkemeth teſtemmel tiʒtohad

*

Ó Istennek teste ídesség, ez világnak ótalma,
Ó tiszteletes test, ma tégedet míltatlan imádlak,
Hugy (hogy) engümet (engemet) méltass halálomnak ideín (idején) éltetni
Ó életnek kenyere, aggy (adj) énnekem örek (örök) eremet (örömet)
Téged kérlek és uszunlak (unszollak), lelkemet testemmel tisztohadd (tisztítsad).

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

12) Cantio Petri Berizlo (1515, részlet)

A tizenhét versszakból álló szöveg első négy strófáját közöljük. A hasonmás helye: ÁBELJenő, *Beriszló Péter énekéhez*, Egyetemes Philologiai Közlöny, 1988, 529–534. A betűhív átírás helye: *Középkori magyar verseink*, szerk. HORVÁTH Cyrill, Bp., 1921, 485–487 (Régi Magyar Költők Tára, 1). A mai helyesírás szerinti átírás helye: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530)*, szerk. MADAS Edit, főszerk. TARNAI Andor, Bp., 1992, 542–543. (Ezt az összeállítást Szentmártoni Szabó Gézának köszönöm.)

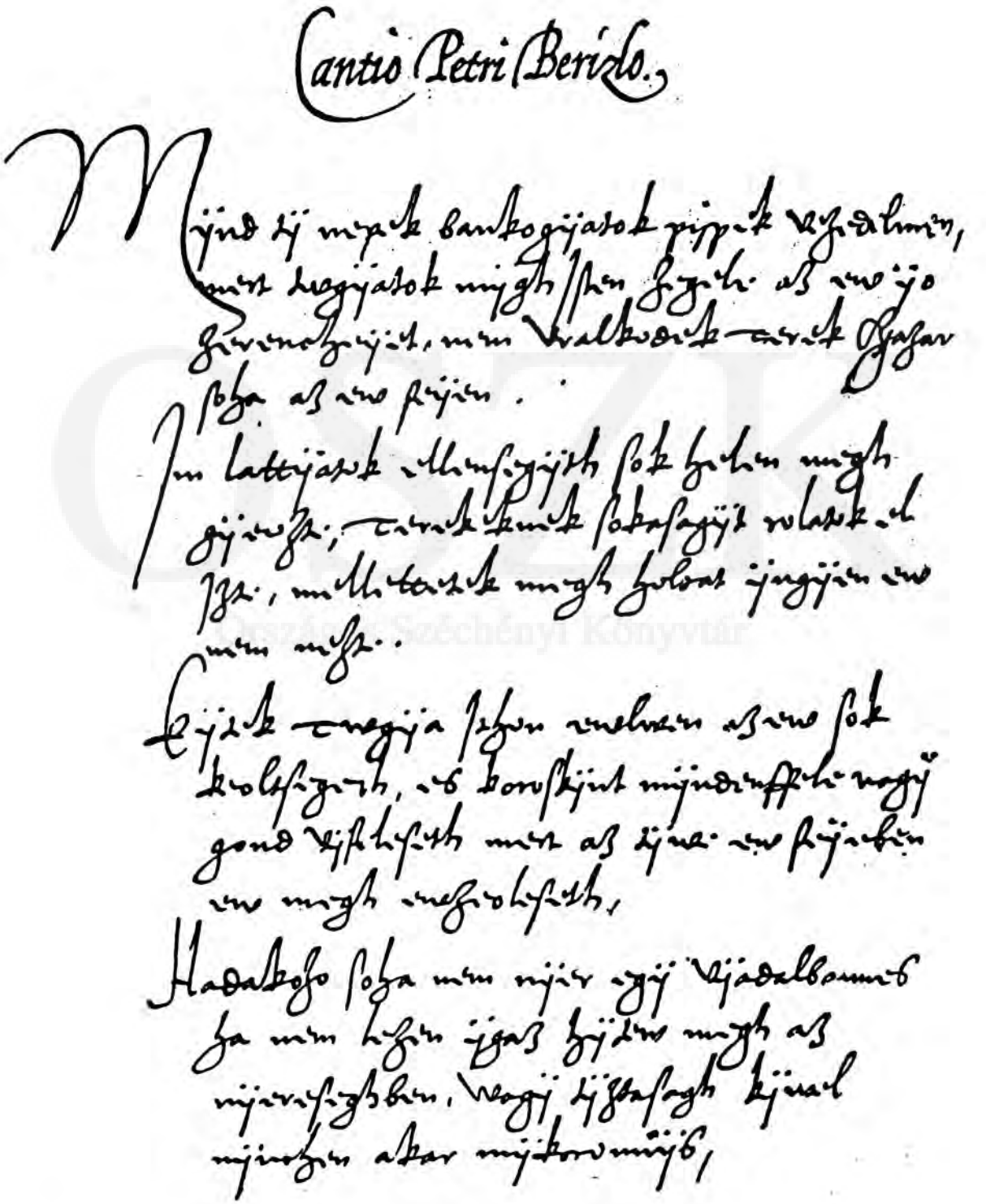
Cantio Petri Berizlo.

CANTIO PETRI BERIZLO.

1.*M*ynd ty nepek bankogyatok pispek vezedelmen,
mert tvgyatok mygh Isten Zegele az ew yo Zerencheyet,
nem Vralkodek Terek Czjazar soha az ew feyen.

2.*I*m lattyatok ellensegyth sok helen megh gyewzte,
Terekeknek sokasagyt rolatok el izte,
Mellettetek megh holtat yngyen ew nem nezte.

3.*K*ytek twgya ithon ewlwen az ew sok keoltsegeth,
es koroskynt myndenffele nagy gond vyseleseth,
mert az tywe ew feyeben ew megh ewzeoleseth.

4.*H*adakozo soha nem nyer egy vyadalbannes,
ha nem lezen ygaz hytew megh az nyereseghben,
wagy tyztasagh kywel nynchen akar mykoronnys.

[SZABADKAI MIHÁLY ÉNEKE BERISZLÓ PÉTER VESZEDELMÉRŐL (1515)]

1.Mind ti népek bánkódjatok pispek veszedelmén,
Mert tudjátok, míg Isten segélé az ő jó szerencséjét,
Nem uralkodék terek császár soha az ő fején.

2.Ím látjátok, ellenségit sok helen meggyőzte,
Terekeknek sokaságit rólatok elízte,
Mellettetek megholtát ingyen ő nem nézte.

3.Kitek tudja itthon őlvén az ő sok költségét,
És koroskint mindenféle nagy gondviselését.
Mert az tivé ő fejében ő megőszölését.

4.Hadakozó soha nem nyer egy viadalban es,
Ha nem leszen igaz hitő még az nyereségben,
Vagy tisztaság kivel nincsen akár mikoron is.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

13) Apáti Ferenc, *Cantilena* (1520 k.)

A hasonmás eredetije a Peer-kódexben található, fotomásolatának kiadása: Molnár József, Simon Györgyi, *Magyar nyelvemlékek*, 3. jav., bőv. kiad., Bp., 1980, 157–158; a betűhív átírás kiadása: Gerézdi Rabán, *A magyar világi líra kezdetei*, Bp., 1962, 215–217. A mai helyesírás szerinti átírás: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530)*, szerk. Madas Edit, főszerk. Tarnai Andor, Bp., 1992, 544–545.

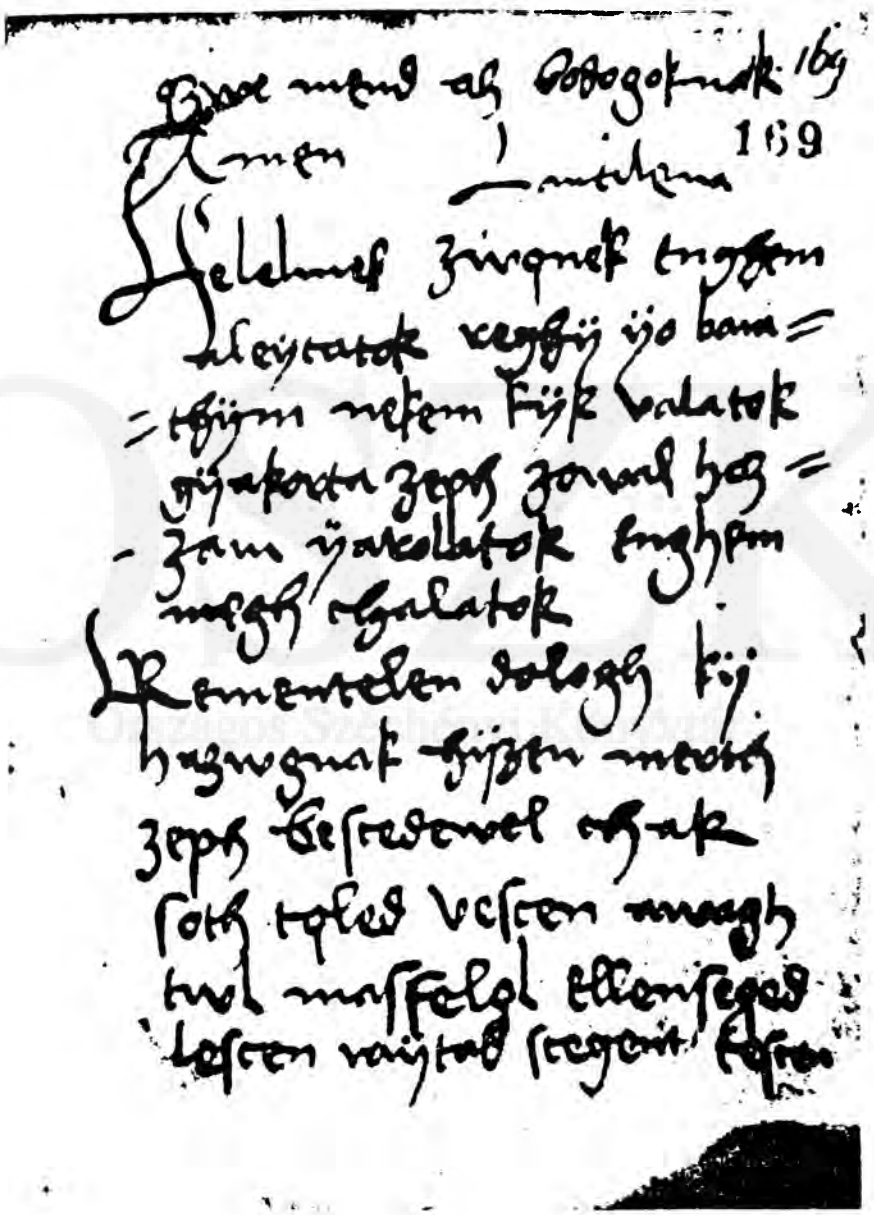

CANTILENA

[1] Felelmes zwǫnek enghem aleÿtatok
reghÿ ÿo barathÿm nekem kÿk valatok
gyakorta zeph zowal hozzam ÿarolatok
enghem meg chalatok

[2] Rementelen dologh kÿ hazwgnak hÿzen
mert zeph beſcedewel chak ſoth tǫled veſcen
awagh twl maſfelǫl ellenſeged leſcen
raÿtad ſcegent teſcen

[APÁTI FERENC CANTILÉNÁJA]

1. Félelmes szüőnek engem alejtátok,
Régi jó barátim nekem kik valátok,
Gyakorta szép szóval hozzám járolátok,
Engem megcsalátok.

2. Reméntelen dolog, ki hazugnak hiszen,
Mert szép beszédével csak szót tőled veszen;
Avagy túl másfelől ellenséged leszen,
Rajtad szégyent teszen.

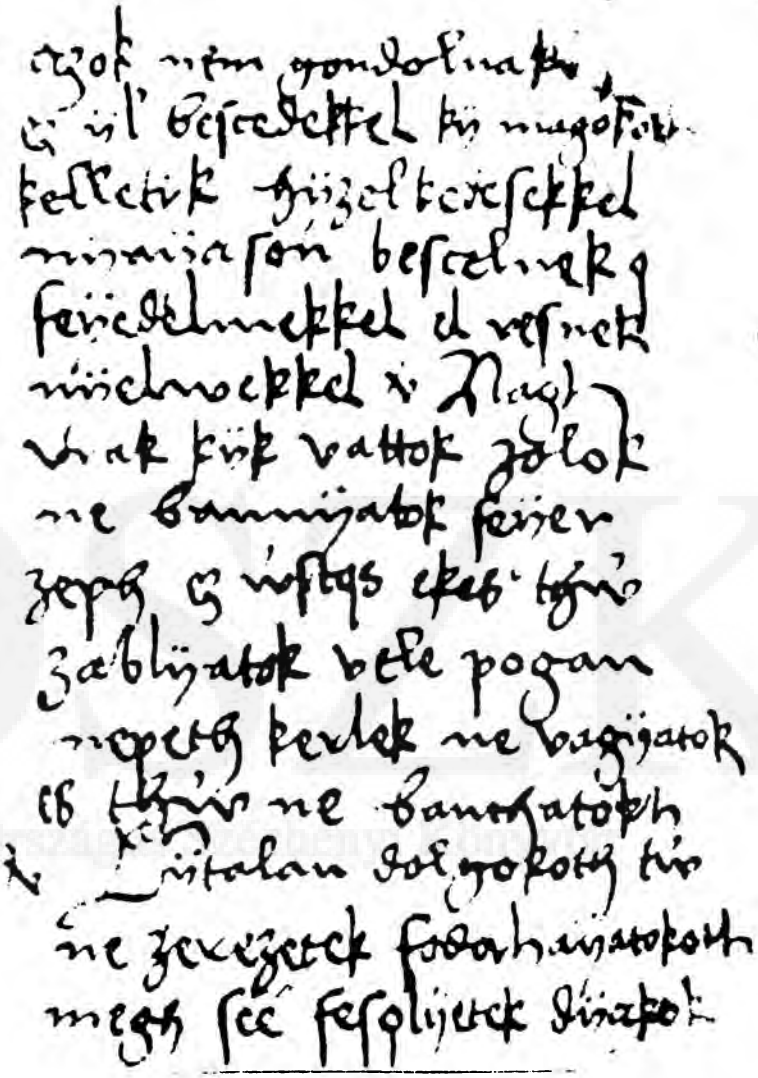

[3] [A]zok nem gondolnakh ez ÿl' beſcedekkel
kÿ magokoth kelletÿk hÿzelkedeſekkel
nÿaÿaſon beſcelnek ǫ feÿedelmekkel
el veſnek nÿelwekkel

[4] Nagh vrak kÿk vattok zolok ne bannÿatok
feÿer zeph ezwſtos ekes thw zablÿatok
vele pogan nepeth kerlek ne vagÿatok
es thw ne banchatokh

[5] Cÿntalan dolgokoth tw ne zerezetek
fodor haÿatokoth meg ſéé feſǫÿetek
dÿakok

3. Azok nem gondolnak ez ily beszédekkel,
Ki magokot kelletik hízelkedésekkel, —
Nyájason beszélnek ő fejedelmekkel,
Elvesznek nyelvekkel.

4. Nagy urak, kik vagytok! Szólok, ne bánjátok:
Fejér, szép ezüstös, ékes tü szablyátok,
Vele pogán népet, kérlek, ne vágjátok,
És tü ne bántsátok.

5. Csíntalan dolgokat tü ne szerezzetek,
Fodor hajatokot meg se fésöljétek;
Diákok

el wentek leunjokotk
ngtek ſoegenſeggel ngtgk
ꝑ bogedtk we vijſellijed
egh kazij papoktal mett
ha bewetgetze magatk
nijaijaſſagra wtkel
nekij penzed vigad lea
nijadwak wegk ngalmak
zawokkal ꝑ Socnijen
futammak tawtban ng
leunjok nijhoam oth
wegh latgijnek ng o
ijambor ſagijtk ſeteten
ha lond eg ꝑ iwambaſagok
oen ek hol partaiak v

el mentek leanÿokoth neztek
ſcegenſeggel nǫztǫk

[6] Wgedeth ne vyſellÿed egh hazÿ papokkal
mert ha bewethethe magath nÿayaſſagra
nenkel nekÿ penzed vÿgad leánÿodwal
meg chalnak zawokkal.

[7] Serenyen futamnak tancban az leanÿok
nÿlwan oth megh lathÿwk az ǫ ÿamborſagyth
ſertelen ha lend az ǫ ÿamborſagok
oth el hol partaÿok

elmentek, leányokat néztek, —
Szégyenséggel nősztök.

6. Ügyedet ne viseljed egyházi papokkal,
Mert ha bevételé magát nyájasságra,
Nem kell neki pénzed, vigad leányodval,
Megcsalnak szavokkal.

7. Serényen futamnak táncban az leányok,
Nyilván ott meglátjuk az ő jámborságit,
Szertelen ha leend az ő jámborságok,
Ott elholl pártájok.

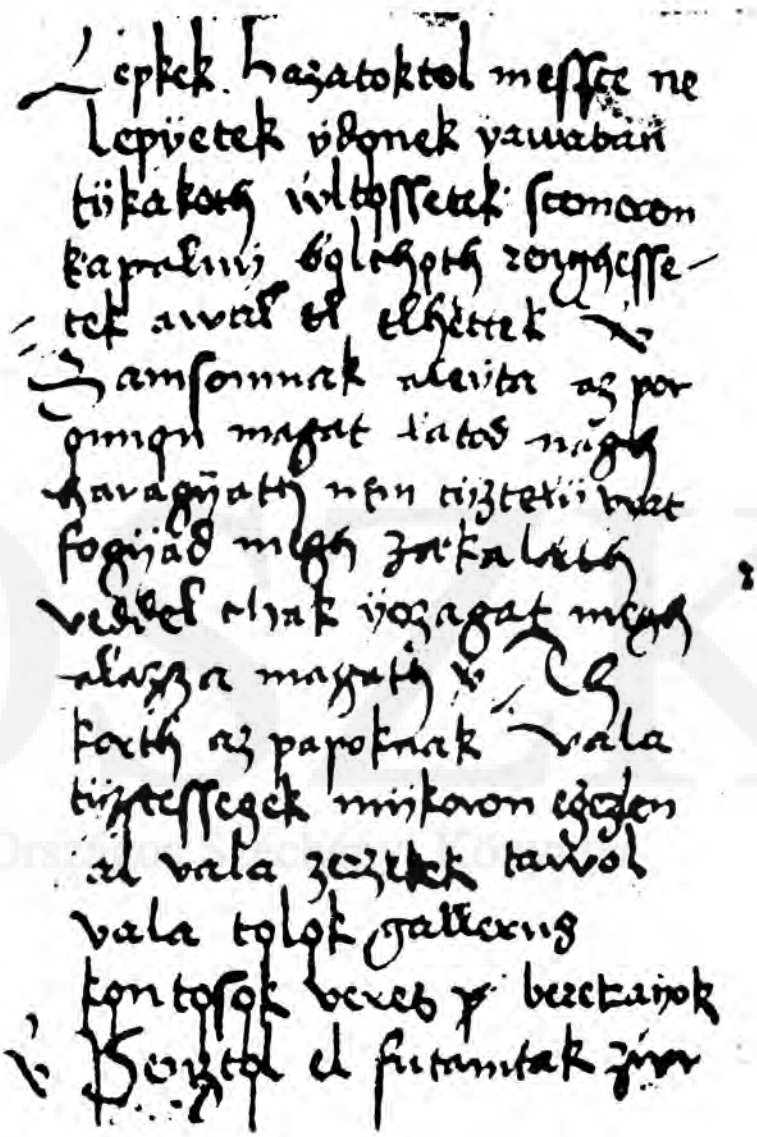

[8] Cepkek hazatoktol meſſce ne lepÿetek
ÿdǫnek ÿawaban tÿkakoth wltǫſſetek:
ſcemerem kapalÿ bǫlchǫth renghеſſetek
awal el elhettek

[9] Samſomnak aleÿta az por ǫnnǫn magat
latod nagh haragÿath nem tÿztelÿ vrat
fogÿad megh zakalath veddel chak ÿozagat
megh alazza magath

[10] Az korth az papoknak vala tÿzteſſegek
mÿkoron egezlen al vala zerzetek
tawol vala tǫlǫk gallerus kǫntǫſǫk
veres (p) beretraÿok

[11] Penztǫl el futamtak zwr

8. Csepkék, házatoktól messze ne lépjetek,
Időnek javában tikot ültössetek:
Szemérem kapálni! Bölcsőt rengessetek,
Avval elélhettek.

9. Sámsonnak alejtá az pór önnönmagát,
Látod nagy haragját, nem tiszteli urát;
Fogjad meg szakállát, vedd csak el jószágát,
Megalázza magát.

10. Azkort az papoknak vala tisztességek,
Mikoron egészlen áll vala szerzetek;
Távol vala tőlök gallérus köntösök,
Veres beretájok.

11. Pénztől elfutamtak, szűr

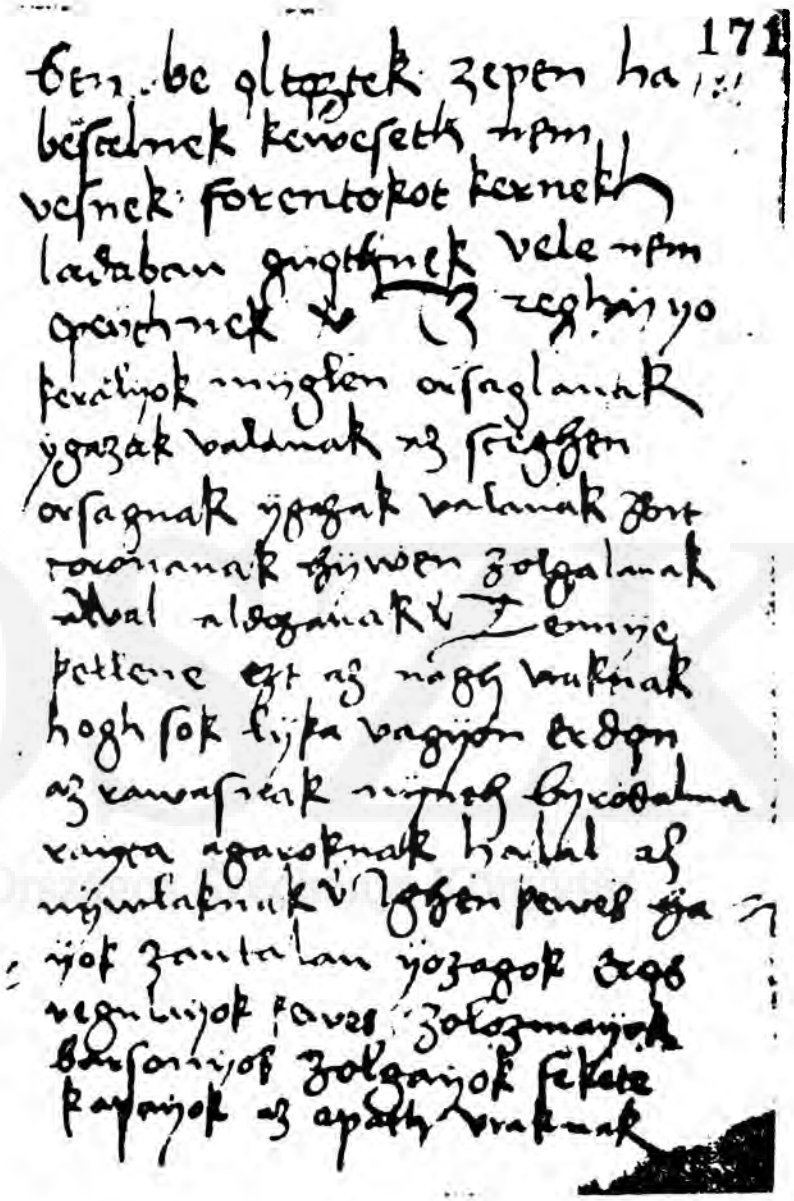

ben be ǫltǫztek
zepen ha be celnek kewefeth nem vefnek
forentokot kernek ladaban gyǫthnek
vele nem epeÿthnek

[12] Az reghÿ ÿo keralÿok mýglen orfaglanak
ÿgazak valanak az fceghen orfagnak
ÿgazak valanak zent coronanak hÿwen zolgalanak
awal aldozanak

[13] Tennÿe kellene ezt az nagh vraknak
hogh fok lÿka vagÿon erdǫn az rawafnak
nÿnch bÿrodalma raÿta agaroknak
halal az nÿwlaknak

[14] Ighen kewes haÿok zantalan ÿozagok
erǫs regulaÿok kewes zolozmaÿok
barfonyos zolgaÿok fekete kapaÿok
az apath vraknak

ben beöltöztek,
Szépen ha beszélnek, keveset nem vesznek,
Foréntokot kérnek, ládában győjtnek,
Vele nem épejtnek.

12. Az régi jó kerályok míglen országlának,
Igazak valának az szegén országnak;
Az szent koronának híven szolgálának,
Avval áldozának.

13. Tennie kellene ezt az nagy uraknak!
Hogy sok lika vagyon erdőn az ravasznak,
Nincs birodalma rajta agaroknak.
Halál az nyulaknak.

14. Igen kevés hajok, számtalan jószágok,
Erős regulájok, kevés zsolozsmájok,
Bársonyos szolgájok, fekete kápájok
Az apát uraknak.

OSZK Országos Széchényi Könyvtár

14) ...öltöznek be az erdö... (1510–1542)

a) Borsa Gedeon olvasata (itt található a szöveg fotomásolata is): Borsa Gedeon, *Ismeretlen virágének töredéke*, ItK, 1957, 236–237.

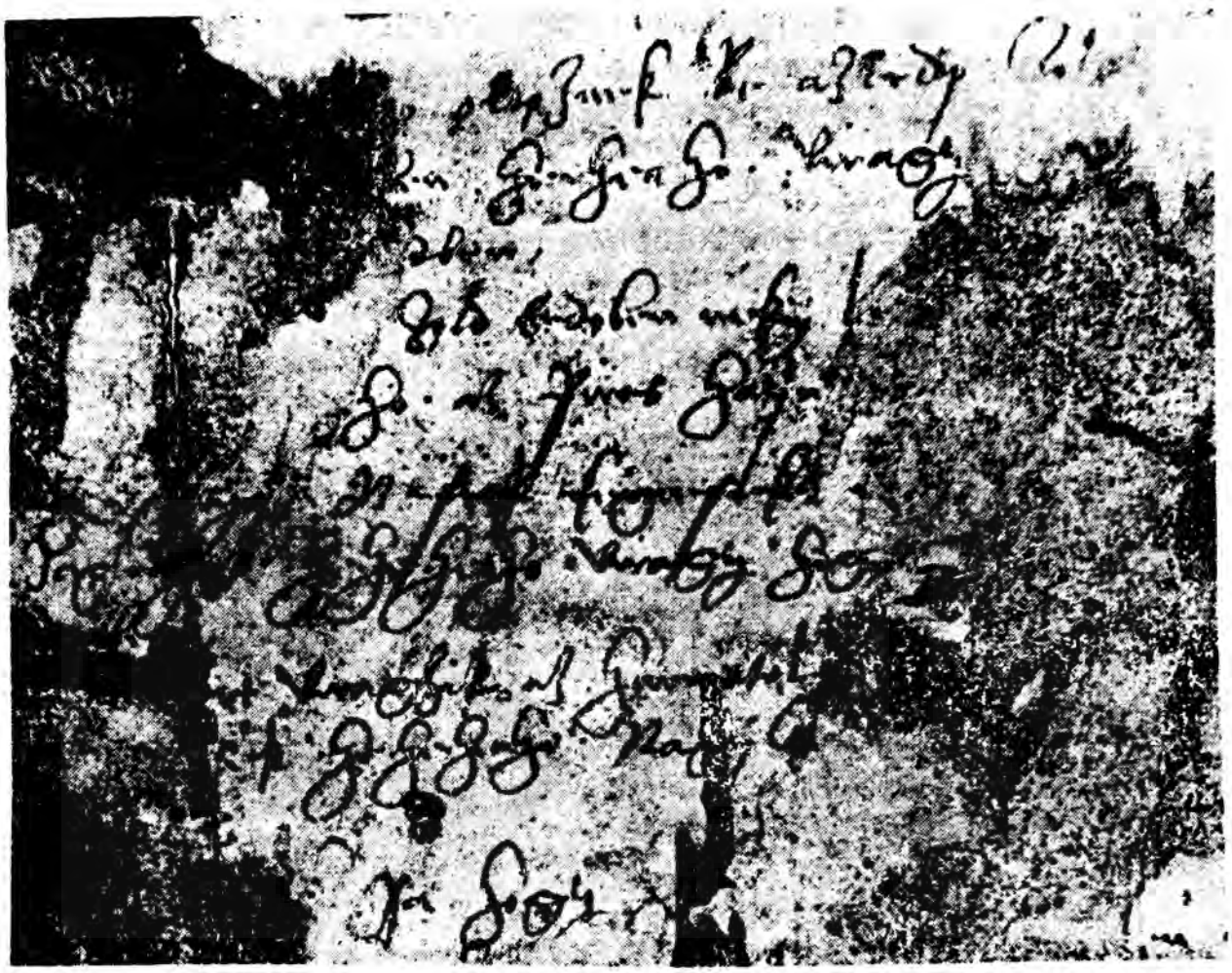

ọltọẓnek be az erdọ ẓ[ọ]l.[d?]
[...] ben . he. hea ho. viragy
[d?] be[?] [...]dben,
ẓ ọld erdọben neky l[...]
ho. aẓ piros hayn
Aẓ ifiak kegieſeket
ẓag [a?]tyak . he. he. hea ho viragy hog[...]
[...]dbe[.],
[...e?]rt viragẓik aẓ harmatol
[... a vagy e]k . he. he. hea ho. nagy[ẓ?...]
[...]a hogy

b) Mezey László olvasata Gerézdi Rabán közlésében: Gerézdi Rabán, *A magyar világi líra kezdetei*, Bp., 1962, 299.

...öltöznek be az erdők
zöldbe...
he, hea, hó!
zöld erőbe neki...
he, hea, hó!
az piros hajnalon
az ifjak kegyeseket
szaggatják(?)...
he, hea, hó!
virági, hog(y) a (föld)be(?)
mert virágzik az harmattól
a vagy ek...(?)
he, hea, hó!

c) Horváth Iván olvasata: Horváth Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., 1982, 251.

[...] öltöznek be az erdő zöld [...-i ...-]ben
he hea hó virág
[...] zöld erdőben neki[...]
[...]hó
Az piros hajnal[...]
[...] az ifjak kegyeseket[...]
[...] szaggatják[?]
he he hea hó virág
[...] mert [?] virágzik az harmattól[...]
he he hea hó
[...] ez világ[...]
he he hea hó virág

d) Szabó Géza olvasata: Kőszeghy Péter, *Horváth Iván: Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, ItK, 1987–1988, 324–325.

. . . . . öltöznék be,
az erdő zöld . . . . . ,
. . . . . ben,
Hé, *(hé)*, héa, hó!
Virág, ... dben.

. . . . . ,
zöld erdőben néki l . . . . . ,
. . . . . ,
Hé, hé, héa, hó!
Az piros hajnal . . . . . .

. . . . . tják az ifiak,
kegyeseket . . . . . ,
. . . . . szaggatják,
Hé, hé, héa, hó!
Virág, hogy . . . . . dben.

. . . . . *kert* virágzik,
az harmattól . . . . . ,
. . . . . sek,
Hé, hé, héa, hó!
Nagy z . . . . . .

. . . . . .ssa,
hogy . . . . . ,
. . . . . ,
Hé, hé, héa, hó!
. . . . . .

. . . . . ,
. . . . . ,
. . . . . ,
Hé, hé, héa, hó!
. . . . . .

. . . . . ez világ,
vel . . . . . öz . . . . . ,
. . . . . ság,
Hé, hé, héa, hó!
Virági . . . . . .

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

15) Tinódi Sebestyén, *Sok fele reszögösröl* (1548)

Az eredeti szöveg kiadása: Tinódi Sebestyén, *Cronica*, Kolozsvár, 1554. Ennek fakszimile kiadása: kiad. Varjas Béla, kísérő tanulmány Bóta László, Bp., 1959 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 2). A mai helyesírás szerinti átírás helye: *Balassi Bálint és a 16. század költői*, szerk., vál., kiad., jegyz. Varjas Béla, Bp., 1979, I, 311–318 (Magyar Remekírók). A következő lap kottája: Tinódi Lantos Sebestyén *Válogatott munkái*, összeáll., jegyz. Bóta László, Bp., Magvető, 1956 (Magyar Könyvtár), 78.

SOK FELE RE
SZÖGÖSRÖL.

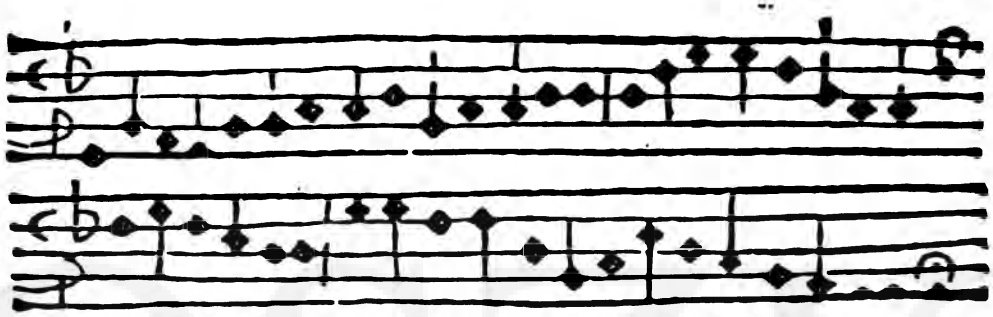

SOc reſſögös halgaſſatoc erkölchyötöket
Iſten ellen reſſögſegben tÿ vetkeſöket
Mert gyakorta felcyrÿtöcri Iſtenſöket.
En beſzedöm az Noerol kel el kezdenöm
Az io bornac meg leleſet meg beſſellenöm
Soc rendbeli reſſögſegöt meg ielöntenöm.
Barkaiabol Noé attyanc mikort ki ſalla
Mindenfele nepét bairmat el ki bochyata
Ez ſiep ſaraz földön Iſten el ſaparita.
Ez idöben az ſöllö hegy ſeholt nem vala
Paradichyomban Iſten teremtötte vala
Paradichyombol az vÿz ezön ki hoſſa vala.
Sőt egy magas hegyben ſöllö meg maradot volt
Az Nochoz közel ſöllö gyükerezöt volt
Meleg nyarban ſöllö ſöuel ſiepön termöt volt.
Talala meg egy Bac Kecske ſiep voltat lata
Gyömöl. hÿt meg harapala es meg vidula
Szep ſakalat igen raza magát hagÿgala.
Igen hamar ki hozata Noe hogy halla
Kiskertében be hozata el plantaltata.
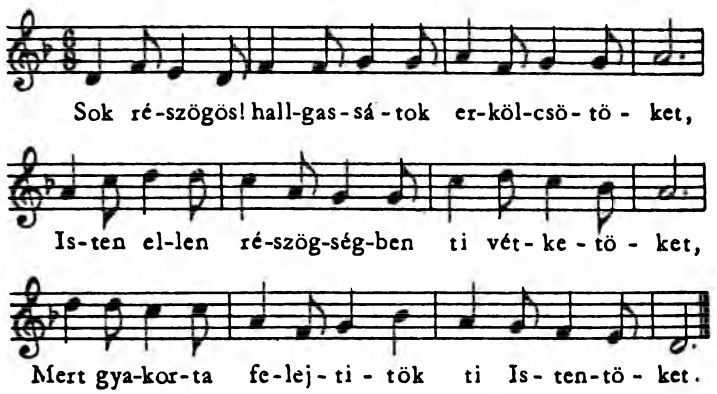
Sok részögös! hallgassátok erkölcsötöket,
Isten ellen részögségben ti vétketöket,
Mert gyakorta felejtitök ti istentöket.

Én beszédöm az Nóéról kell elkezdenöm,
Az jó bornak meglelését megbeszéllenöm,
Sok rendbéli részögségöt megjelöntenöm.

Bárkájából Nóé atyánk mikort kiszálla,
Mindenféle népét, barmát el-kibocsátá,
Ez szép száraz földön isten elszaparítá.

Ez időben az szőlőhegy soholt nem vala,
Paradicsomban isten terömtötte vala,
Paradicsomból vízezön kihozta vala.

Sőt egy magas hegyben szőlő megmaradott volt,
Az Nóéhoz közel szőlő gyükerezött volt,
Meleg nyáron szőlő fővel szépön termött volt.

Találá meg egy bak-kecske, szép voltát látá,
Gyümölcsét megharapálá és megvidula,
Szép szakállát igen rázá, magát hajgálá.

Igen hamar kihozatá Nóé hogy hallá,
Kis kertébe béhozatá, elplántáltatá,

Oroßlan vert es Malom vert hamar hozata.
Es Dińßno vert es Ketske vert ő kereſtete
Szőlő tőuét mind ezőckel meg őtőßteté
Ő az vizet meg ßerete ſoka teryeßte.
Nagy vigan velßőict Noe el ůlteteté
Kapaſockal mijuelteté hordot tőltete
Egy keduében az io boiban Noe kőppente.
De lam Noe az io bortul meg reßőgődec
Szertelenůl ruhatatual ő el aluuéc
Az kiſſebic ſiatul Camtul meg meuetetéc.
El ki mene attyat Noet be ſem fedőzé
Ket battyanac Semnec Iaphetnec aßt meg beßellé
Egy palaſtal az ket battya hamar fedőzé.
Az Noenac ſemermere őc ſem nezenec
Viſſſa nezuen tiſztőſſegőt attyoknac teuenec
Ne mikor Noe fel ſerkene hogy ki menénec.
Karat valla ennec az Cam ő magzatiiban
Mert eſt Noe mind meg erte lőn nagy haragban
Meg atkoza Camnac fiat ő nagy buaban.
Nam az Camnac őregb fia Canaan vala
Sem Iaphetőt az ven Noe aldotta vala
Hogy ő nekic az Canaan eltig ſolgalna.
Iſſmac eriől tanulhattoc mint attyatokat
Tiſztőllyetőc halgaſſatoc ti annyatokat
Hogy reiatoc ne vegyetőc az ő atkokat.
Iſten Noet venſegeben ki vőtte vala
Ő tuen heian ezőr eſtendeg eltette vala
Vilag ſerte az ő maguat el ſokaſta.
Reßőgőſőc meg erchyetőc ti rendőtőket
Az bor mia külőmb külőmb termeſetőket
Oroßlan verben kic reßeſőc mongyac ezőket.

Bator

Oroszlán-vért és majom-vért hamar hozata;

És disznó-vért és kecske-vért ő kerestete,
Szőlő tövét mindezökkel megötözteté,
Ő az vizét megszereté, soká terjeszté.

Nagy vígan vesszőjét Nóé elültetteté,
Kapásokkal mívelteté, hordót töltete,
Egy kedvében az jó borban Nóé köppente.

De lám Nóé az jó bortul megrészegödék,
Szertelenül ruhájával ő elaluvék,
Kisebbik fiától Kámtul megmevetteték.

El-kiméne, atyját Nóét bé sem fedözé,
Két bátyjának Semnek, Jáfetnek megbeszéllé,
Egy palásttal az két bátyja hamar fedözé.

Az Nóénak szemérmére ők sem nézének,
Visszanézvén tisztességöt atyjoknak tőnek,
Némikor Nóé serkene, hogy kimenének.

Kárát vallá ennek az Kám ő magzatiban,
Mert ezt Nóé mind megérté, lőn nagy haragban,
Megátkozá Kámnak fiát ő nagy búában.

Lám az Kámnak öregb fia Kanaán vala,
Sem, Jáfetöt az vén Nóé áldotta vala,
Hogy őnékik az Kanaán éltig szolgálna.

Ifjak erről tanulhattok, mint atyátokat
Tisztöljétek, hallgassátok ti anyátokat,
Hogy rejátok ne vegyétök az ő átkokat.

Isten Nóét vénségében kivötte vala,
Ötven héján ezör esztendég éltette vala,
Világszerte az ő magvát elsokasítá.

Részögösök megértsétök ti rendötöket,
Az bor miá külömb-külömb természettöket,
Oroszlán-vérben részesnek mondják ezöket.

Bator ſiuoc mint Samſonnac igen erőſ
Bai vijadalt vitezőckel ſemminec velnec
Iozanuluan ha ra kelnec bokrot kereſnec.
Az maiomnac termeſeti igen iatekos
Mit maſtul lat aſt műueli oly igen okos
O vére ben a ki reſes olian iatekos.
Tehetſegőt reſőgſegben ſokat keſertneç
De nagy ſokac ereiőkben chyac ſegyőnkődnec
Kijc amaſtes el ſalaſtiac tanczban el eſnec.
Oly rut ferőg diſnoferőg ő alatryaban
Q barſonyat nem kijmelli hcuer az ſarban
O vére ben az ki reſes heuer az ſarban.
Reſőgőſőc kechke verben az kic reſeſőc
Mert kechkeknec termeſetőc tombolnac ſőkſnec
Magaſſagra fel vgordnac koſul őklelnec.
Be merűlnec az bor maroc ſoc tomboſasban
Kerske modra fel ſiőkesben es nagy ſoc ranczban
Reſőgſegben ſoc gonoſſag leſiőn az ranczban.
Alazatos bekeſſegős egyc reſőgős
Az maſodic chyac garazdas es oly verſőnyős
Imadkozic es bűnén ſir harmad reſőgős.
Negyedfelec aproſagot igen kiuannac
O tőd felęc dulnac foſtnac oly igen lopnac
Harod felec chyac halgatnac mert meg némulnac
Heted felec igen bőlchyec mint Damijan loua
Reſőgſegbe vetekődnec az hit dolgaba
Szent irasbol ſemmi tudoc őc tozanſagba.
Nyolczad ſele reſőgőſőc vannac vduarba
Viteſſegőc bőlchyeſegőc ninchen magogba
Nyalanc halot őc tanultac az ő dolgokba.

Bátor szívök mint Sámsonnak igen erősek,
Bajviadalt vitézökkel semminek vélnek,
Józanulván ha rákelnek, bokrot keresnek.

Az majomnak természeti igen játékos,
Mit mástul lát azt műveli, oly igen okos.
Ő vérében aki részes, olyan játékos.

Tehetségöt részögségben sokat késértnek,
De nagy sokak erejökben csak szégyönködnek,
Kik amazt es elszalasztják, táncban elesnek.

Oly rút férög disznóférög ő állatjában,
Ő bársonyát nem kímélli, hever az sárban,
Ő vérében az ki részes, hever az sárban.

Részögösök kecske-vérben az kik részesök,
Mert kecskéknek természetök tombolnak, szöknek,
Magasságra felugordnak, kosul öklelnek.

Bémerülnek az bor-marók sok tombolásban,
Kecske módra felszökésben és nagy sok táncban,
Részögségben sok gonoszság lészön az táncban.

Alázatos, békességös egyik részögös,
Az második csak garázdás és oly versönyös,
Imádkozik és bűnén sír harmad részögös.

Negyedfélék apróságot igen kívánnak,
Ötödfélék dúlnak, fosztnak, oly igen lopnak,
Hatodfélék csak hallgatnak, mert megnémulnak.

Igen bölcsek hetedfélék mint Damján lova,
Részögségbe veteködnek az hit dolgában,
Szentírásból semmi-tudók ők józanságban.

Nyolcadféle részögösök vannak udvarban,
Vitézségök, bölcsességök nincsen magokban,
Nyalánk hálót ők tanultak az ő dolgokban.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Nyelueskődnec ðe chyachognac vr aſonyelőt
Mit kiuől halnac aſſt beſſellic vr abſſony előt
Soknac evnec nagy banatot barati előt.
Nam az vrac aſſalokboz azert ültetic
Eſős nepec az aſztalnal chulnac nelic
Mert chuſſagat az aſztalnal ſokan meuetic.
Nem kel ackor hegedülni lantot pőngetni
Szep dolgokat Cronikakbol nem kel zőngeni
Chyalfa Biro mert ot chyachog aſſt kel halgatni.
Az chyel chyapas tőbber halnal az vitelſegnel
Hi zőlkődes chulolkodas lantnal enőknel
Tarſnim ezzel ſe gongolyunc igyunc io keduel.
Gondban elic el alußic az kilenczedic
Az bor ſagat ő meg erzi ha el kerülic
Ot fel tekint az poharert igen morgodic.
Igen elic az tizedic virrattg ibic
Nagy gazdagnac veli magat tizen egyedic
Az halarton mindent el velic tizen kettődic.
Szaguldaſnal lovat veſzi tizen harmadic
Meg ſiratia karat mas nap meg iozanodic
Mind virratic el budoſic tizen negyedic.
Ollyac vannac gyalog hidat meg ſem talalnac
Az hid mellet hip az ſaron altal gazolnac
Laboc nekic negyis vagyon velned baromnac.
Meg ſem moſdic borzas főuel tizen hatodic
Az konyara az pinczebe ottan be elic
Ha meg latod mint markalfor bolondoskodic.
Ezes nem io reſőglegbe ki verekődic
Iambor hazaſat io ſiolgait kic ßigiac veric
Megis ölic reßőglegbe nelha történic.

Hogy

Nyelvesködnek, ők csácsognak úrasszony előtt,
Mit kivől hall, azt beszélli úrasszony előtt,
Soknak ejtnek nagy bánatot baráti előtt.

Az urak nám asztalokhoz azért ültetik,
Eszös népek az asztalnál csúfnak ítélik,
Mert csúfságát az asztalnál sokan mevetik.

Nem kell akkor hegedülni, lantot pöngetni,
Szép dolgokat krónikákból nem kell zöngeni,
Csalfa Bíró mert ott csácsog azt kell hallgatni.

Az csélcsapás többet használ az vitézségnél,
Hízölködés, csúfolkodás, lantnál, énöknél;
Társim! ezzel se gondoljunk, igyunk jó kedvvel.

Gondba esik, elaluszik az kilencedik,
Az bor szagát ő megérzi ha elkerülik,
Ott feltekint, az pohárért igen morgódik.

Igen eszik az tizedik, virradtig iszik,
Nagy gazdagnak véli magát tizenegyedik,
Az hásárton mindent elveszt tizenkettődik.

Száguldásval lovát veszti tizenharmadik,
Megsiratja kárát másnap, megjózanodik,
Mind virradtig elbúdosik tizennegyedik.

Olyak vannak, gyalog hidat meg sem találnak,
Az híd mellett hipp! az sáron általgázolnak,
Lábok nékik négy is vagyon, vélnéd baromnak.

Meg sem mosdik borzas fővel tizenhatodik,
Az konyára, az pincébe ottan béesik,
Ha meglátod mint Markalfot, bolondoskodik.

Ez es nem jó részögségben ki vereködik,
Jámbor házasát, szolgáját kik szidják, verik,
Meg is ölik, részögségben néha történik.

Hogy megerchedi il reſeg ſs tizen hetedic
Tiz nyolczadic az to borban mind addeg iſſic
Rokat ſaggat ſaiat ſörli ü elmegiſic.
Sokac vannac reſögiſigben tokat igyerſ:e
Tülökkeric iozanokban reczic merögnec
Neuet veznec mert ùr mongyac hazugagebnec.
Az huſadic ſolgalatyat igen aranlia
Szügſeg koran ha meg telöd aſſt el halggatya
Il baratot attyafiat minden vtalia
Gondolkodnac bornemiſſyac igen halgatnac
Reſſögöſöc mit chyachyognac aſſt moſoliogyac
Hogy bölchyebbeköc volnanac mind azt alityac.
Az bor ſaga öfeiöket ot altal hatya
Chyachyogaſſat fel ſökeſet minden meg ſatya
Aſſſonyoknac az ſebbiket tanczban kiuannya.
Bor megiſſiac nekic vannac mikor akariac
De az alnoc iöſuenſegert öc bort ſem iſſnac
Mikor iſſnac ei köſchöket ioua ſem hagyac
Az kic vrac aſſ. aloknal ſokan rauaſſac
S.g hog felön az vendegöt hogy bolondichyac
V maganac lagy tralyat felig iktaſag.
Az aſſſonioc ſep leyanyoc nagy gyengen elnec
Az altalnal öc ſem elnec nagy ittiel elnec
Magaimeg reggel ſep ſöli kappant ökel nyeltenec.
Ezöt kannſchkat az pinczebe el igazitnac
Regiöl fog ta kit ef elig meg ſem ſarazinac
Ket rob talat öc börgetnec ſöknec rombolnac.
Söt öc gyakran ablakokban hogy himöt varnac
Reitök helröl boros edent ökelö rantnac
Egyet kettöt akaſſtalnac öc elmegiſnac.

Hogy megértsed ily részegös tizenhetedik,
Tíz-nyolcadik az jó borban mind addég iszik,
Rókát szaggat, száját törli, ű esmég iszik.

Sokak vannak részögségben, sokat ígyérnek,
Tűlök kérik, józanokban tetszik mérögnek,
Nevet vesznek, mert űt mondják hazug agebnek.

Az huszadik szolgálatját igen ajánlja,
Szükségkorán ha meglelöd, azt elhallgatja,
Ily barátot, atyafiat minden utálja.

Gondolkodnak bornemiszják, igen hallgatnak,
Részögösök mit csácsognak, azt mosolyogják,
Hogy bölcsebbek ők volnának, mind azt alítják.

Az bor szaga ő fejöket ott általhatja,
Csácsogását, felszökését minden meglátja,
Asszonyoknak az szebbikét táncba kívánja.

Bormegiszják nékik vannak mikor akarják,
De az álnok fösvénségért ők bort sem isznak,
Mikor isznak, erkölcsöket jóvá sem hagyják.

Az kik urak, asztaloknál sokan ravaszak,
Súg, hogy félön az vendégöt hogy bolondítsák,
Ű magának lágy italját félig iktassák.

Az asszonyok, szép lejányok nagy gyengén élnek,
Az asztalnál ők sem esznek, nagy fittyel élnek,
Maga reggel szép sölt kappant ők elnyeltenek.

Ezöst kannát az pincébe eligazítnak,
Regtől fogva kit éfélig meg sem száraztnak,
Két rossz tálat ők zörgetnek, szöknek, tombolnak.

Ez kannácska meg sem szárad rejtökben tartják,
Nagy gyakorta jól köppentnek, fart igazgatnak,
Onnat házol férjök ehöznek, szoméhoznak.

Sőt ők gyakran ablakokban hogy hímöt varrnak,
Rejtök helről boros edént ők előrántnak,
Egyet-kettőt akasztalnak, ők esmég isznak.

Vén aſſzonyoc iay ſegenyőc őc is kullagnac
Setet herre bort ha kapnac el roſzogatnac
Az leanyoc ha el lopiac igen kogyognac.
Vtalyac az io bort az nagy tőmlőyű daykac
Teyőc iűyőn bort ha kapnac gyakran kortyantnac
Az gyermőkőn el aluſznac neha meg fayryac.
Vén ſzakalu hop melſőrőc mikor köppentnec
Ot chyachognac es mint lehet tombolnac ſzöknec
Az aſſzonyoc ſzep leanyoc azon meuetnec.
Io bort kernec ha nem adnac igen zugoldnac
De ha iobor palaſzkiokban őc danogatnac
Szakalokat borzogattyac őc eſmeg iſznac.
Ime el reytőſztenec volt az vigſag teuőc
Lantoſoc es hegedőſőc kiknec bor lelkőt
Chyac borertis el zőrgetnec neha ſegenyőc.
Gyorſan köppent még ideyen be keni magat
Szunyad veti ő notaiat vonſzia az faiát
Megis űtic neha tőrtenic bottal az hatat.
Szekőn ülő ſoc tolnayoc leſnec piaczon
Nagy morgaſſal atkozodnac ſzenes fazekon
Alol gyuñtyac fölyül ontyac az bort akoron.
Aruiokat olchyon veſzic nagy dragan meric
Neha iſſiac alut ſzembe puskaport reytic
Az fel lobban valkovideket el pőrőlic.
Az kannachka meg ſem ſzarad reytőkbe tarttyac
Nagy gyakorta ioł köppentnec fart igazgatnac
Onnat hazol feryőc chőznec ſzomehoznac.
Gondolyatoc reſzegeſőc ti vetkeiőket
Melyekbe meg bantottatoc ti Iſtentőket
Il erkölchnec reſzőgſegnec veſſetőc veget.

Az bort

Vén asszonyok jaj szegényök ők is kullagnak,
Setét herre bort ha kapnak eltoszogatnak;
Az leányok ha ellopják, igen kogyognak.

Utálják az jó bort az nagy tömlőjű dajkák,
Tejök jüjjön, bort ha kapnak gyakran kortyantnak,
Az gyermökön elalusznak, néha megfojtják.

Vén szakállú hopmestörök mikor köppentnek,
Ott csácsognak és mint lehet tombolnak, szöknek,
Az asszonyok, szép leányok azon mevetnek.

Jó bort kérnek, ha nem adnak igen zugóldnak,
De ha jó bor palaszkjokban ők danógatnak,
Szakállokat borzógatják, ők esmég isznak.

Ímé elrejtőztenek volt az vígságtévők,
Lantosok és hegedősök, kiknek bor lelkök,
Csak borért is elzörgetnek néha szegényök.

Gyorsan köppent, még idején békeni magát,
Szunnyad, véti ő nótáját, vonszja az fáját,
Meg is ütik — néha történik — bottal az hátát.

Székön ülő sok tolvajok, lesnek piacon,
Nagy morgással átkozódnak szenes fazékon,
Alól gyujtják, fölül ontják az bort akkoron.

Arujokat olcsón veszik, nagy drágán mérik,
Néha ifjak aludt szénbe puskaport rejtik,
Az fellobban, Valkó vidékét elpörzsölik.

Gondoljátok részögösök ti vétketöket,
Melyekben megbántottátok ti istentöket,
Ily erkölcsnek, részögségnek vessetök véget.

Az bort Iſten nagy io végre nekünc terömté
Mertekletöſſeguel vele elnenc engedé
Iozanſagual minden ötet ſzépön dichyerne.
Bator igyunc az io borban io keduet vegyünc
Iſtenünknec nemzetünknec chyac mi ne vechyünc
Ha külömben cheleködünc lelkünkben veſſünc.
Az ki ſörzé neue Sebeſtien ſomchſagaba
Nijrbatorba ezör öt ſaz es negyuen nyolczba
Vduar Bijrác bort nem adnac vannac atkiaban.

Finis.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Az bort isten nagy jó végre nékünk terömté,
Mértékletösségvel véle élnenk engedé,
Józanságval minden ötet szépön dicsérné.

Bátor igyunk az jó borban, jó kedvet vegyünk,
Istenünknek, nemzetünknek csak mi ne vétsünk,
Ha külömben cseleködünk, lelkünkben veszünk.

Az ki szörzé, neve Sebestyén, szoméhságban,
Nyírbátorban ezerötszáz és negyvennyolcban,
Udvarbírák bort nem adnak, vannak átkjában.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

16) Balassi Bálint, [Saját kezű versfüzér] (1593)
A hasonmás első közlése tanulmánnyal: Pais Dezső, Stoll Béla, *Balassi Bálint ismeretlen versrészletei*, MNy, 1952, 166–175.

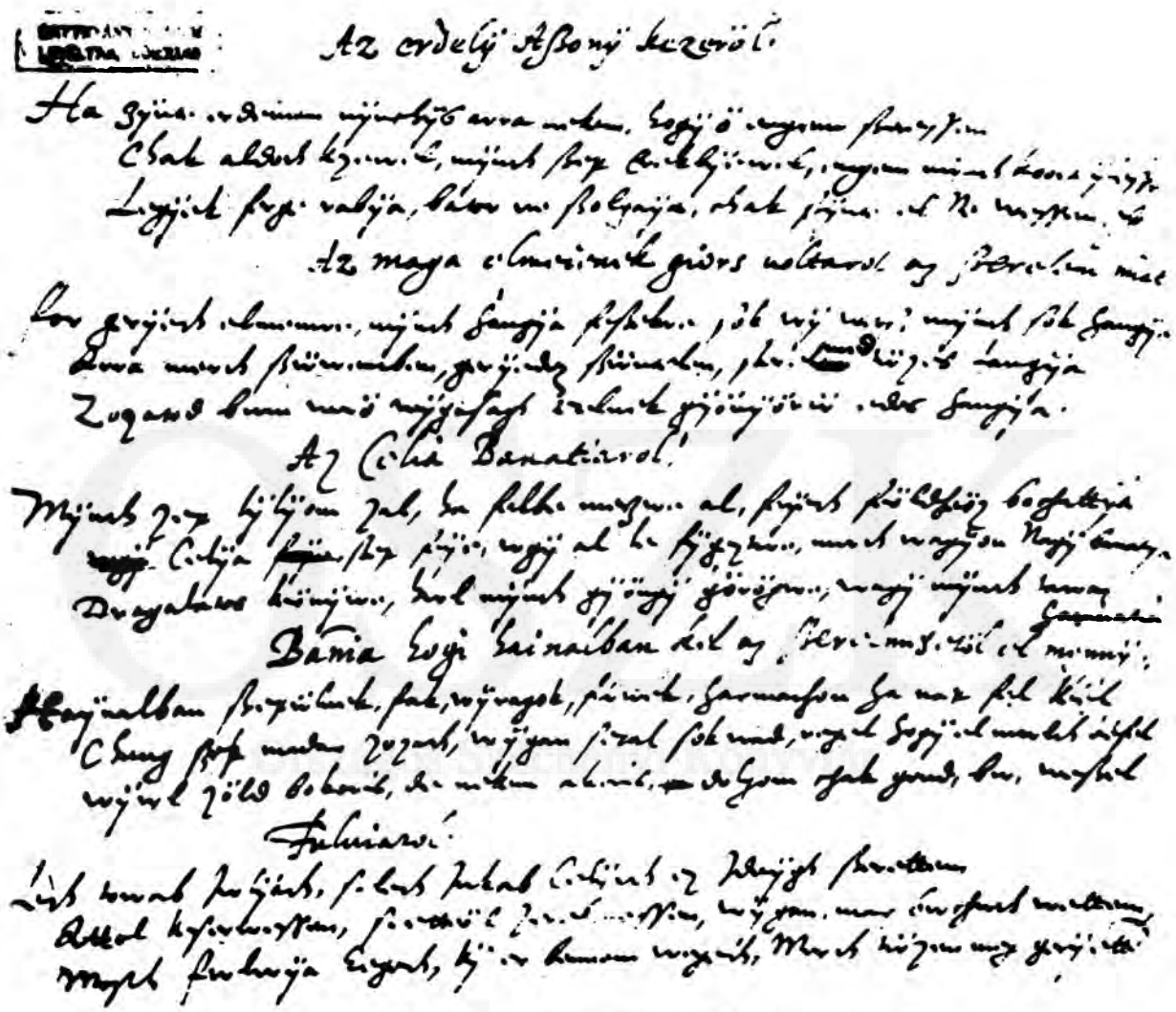

BALASSI BÁLINT EGYETLEN FENNMARADT SAJÁT KEZŰ VERSKÉZIRATA
ORSZÁGOS LEVÉLTÁR P. 1313.

17) A *Balassa-kódex* [1650 után] részlete

A kódex hasonmás kiadásai: *Balassa-kódex*, bev., kiad., jegyz. VARJAS Béla, Bp., 1944; *Balassa-kódex*, kiad. KŐSZEGHY Péter, betűhív átírás, bev., jegyz. VADAI István, Bp., 1994. A kódex itt közölt 129. oldalának utolsó versszaka a *Saját kezű versfüzér* negyedik strófájának szövegváltozata.

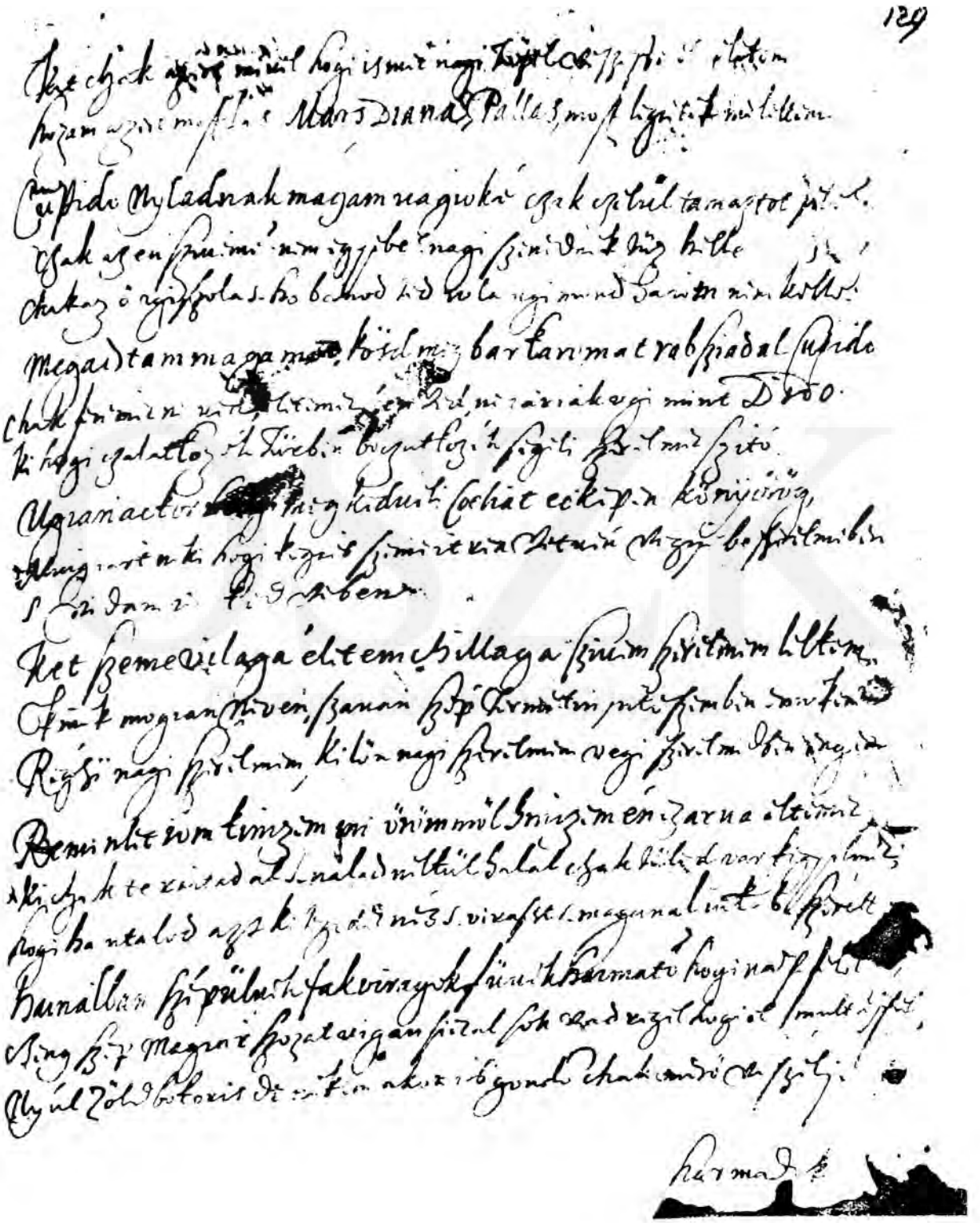

18) Zrínyi Miklós, *Adriai tengernek syrenaia* (Bécs, 1651, részlet)
A kötet hasonmás kiadása Kovács Sándor Iván utószavával, Bp., 1980.

ADRIAI TENGERNEK SYRENAIA,

GROFF ZRINI MIKLOS.

Nyomtatta Béchben a' Koloniai Vduarban
Koſmerovi Máte Czáſzár ô Felſége Könyvnyomtatója.

Anno M. DC. LI.

DEDICALOM
EZT AZ MVNKAMAT.

MAgyar nemeſſégnek, adgya Iſten hogy véremet utolſó chéppig haſznoſſan. néki dedicálhaſſam: áldozhaſſam

Országos Széchényi Könyvtár

AZ OLVASONAK.

HOmerus 100. eſztendövel az Trojai veſzedelem után irta hiſtoriáját; énnékemis 100. eſztendövel az után történt irnom Szigeti veſzedelmet. Virgilius 10. eſztendeig irta Æneidoſt; énnékem penig egy eſztendöben, ſöt egy télben teőrtént véghez vinnem munkámat. Eggyikhezis nem haſomlitom pennámat; de aval ő elöttök kérkedhetem, hogy az én profeſſiom avagy meſterſégem nem az Poëſis, hanem nagyob, s' jobb orſzágunk ſzolgálattjára annál: az kit irtam, mulatſágért irtam, ſemmi jutalmot nem varok éret-

érette. ő nékik más gondgyok nẽ volt; nékem ez leg-utólsó volt. irtam, az mint tuttam, noha némely helyen jobbanis tuttam volna, ha több munkámat nem szántam volna veszteget-ni. Vagyon fogyatkozás verseimben, de vagyon mind az holdban, mind az napban, kit mi eclipsisnek hivunk. Ha azt mongyák: *sæpe & magnus dormitat Homerus*, bizony szégyen nelkül szemlélhetem chordáimat, igassággal mondom, hogy soha meg nem corrigáltam munkámat, mert üdöm nem volt hozzá, hanem első szüléſe elmémnek. Es ha ugyan corrigálnámis, ugy sem volna *in perfectione, quia nihil perfectum sub Sole, nam nec chorda sonum dat, quem vult manus & mens.* Fabulákkal kevertem az hisztoriát;

riát; de ugy tanúltam mind Homerustúl, mind Virgiliustúl; az ki azokat olvaſta, meg eſ-merheti eggyiket az máſiktul, Török, Horvát, deák ſzókat kevertem verſeimben, mert ſzebnek-is gondoltam ugy, oſztán ſzegény az magyar nyelv: az ki hiſtoriát ir, el-hiſzi ſzómát.

Zrini Miklos kezének tulaidonitottam Szultán Szulimán halálát: Horvát és Olaſz cronikábul tanultam, az Törökök magokis igy beſzéllik, és vallyák. Hogy Iſtuánfi, és Sambucus máſképpen irja, oka az, hogy nem ugy nézték az magános való dolgoknak kereſéſét, mint az orſzágos dolognak hiſtoria-folyáſát: akarmint volt, ott veſzet Szulimán Cháſzár, az

bizo-

bizonyos. Irtam ſzerelemrülis, de chendeſſen, nem tagadhatom, hogy olykor azis nem bántot, oſztán nem egyenetlen az ſzerelem vitézſéggel, abbul az versbül tanúltam:

In galea Martis nidum fecêre columbæ,
Apparet Marti quam ſit amica Venus.

Iſten velünk.

GRÓFF ZRINI MIKLÓS.

IDI-

19) [...] Mihály, *Cantio alia de mulieribus* (1666)

A *Szentsei-daloskönyv* hasonmás kiadása: *Szentsei György daloskönyve*, bev., kiad., jegyz. VARGA Imre, Bp., 1977, I, 43a–44b. A betűhív átírás és a hozzá kapcsolódó jegyzetek kiadása: RMKT XVII, 3, kiad., jegyz. STOLL Béla, 1961, 147–149, 599.

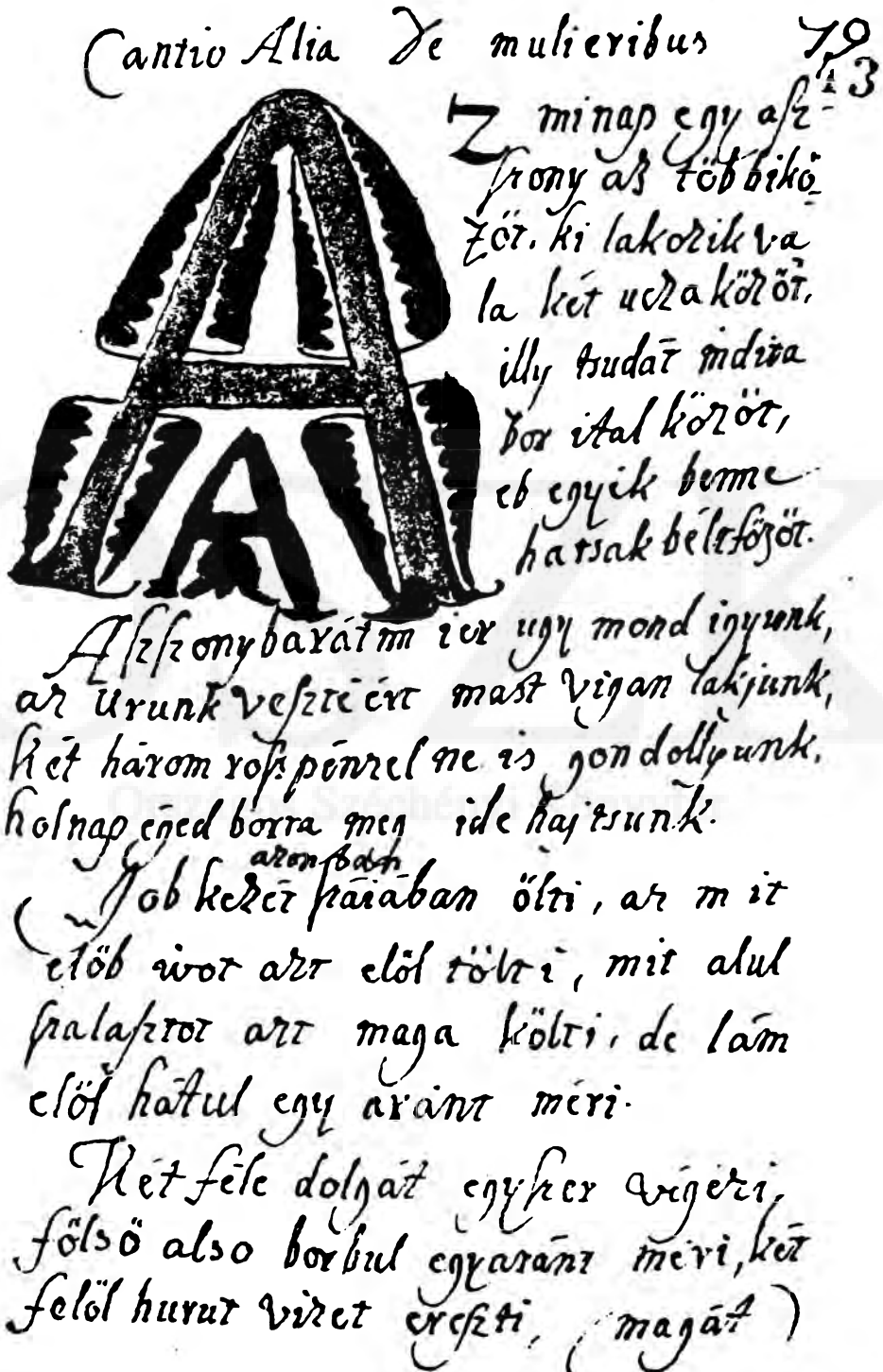

... MIHÁLY
CANTIO ALIA DE MULIERIBUS

1. Az minap egy aszszony az többi közöt,
Ki lakozik vala két ucza közöt,
Illy tsudát indita bor ital közöt,
Eb egyék benne, ha tsak bélt fözöt.

2. Aszszony barátim, ier, ugy mond, igyunk,
Az urunk vesztéért mast vigan lakjunk,
Két három rosz pénzel ne is gondollyunk,
Holnap éged borra meg ide hajtsunk.

3. Job kezét azonban száiában ölti,
Az mit elöb ivot, azt elöl tölti,
Mit alul szalasztot, azt maga költi,
De lám elöl hátul egy aránt méri.

4. Két féle dolgát egyszer végézi,
Fölsö also borbul egyaránt méri,
Két felöl hurut vizet ereszti,

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

80 mágát illy terhektül meg kömyczbiai.

Az bornak ö szágát, hogy el fuit=
hassa, fogh hajmát vagy tormátis
hapsollya, noha torkát gyomrátaz
igin rágya, de io hogy az Urat el
álmitt hattya.

Mint az tátosok ugy meg bivónak
nem rejen Urábul nyonyakodának
ssöle dolgá ért harczolodának mind
az egész éjjel harczot tartánac.

Uránac szakállat marokkal répi, esse
lélek fianak ötet nebeti, nem vala
olly szitok kivel nem jedri, meg
ölleki az éjjel arral ijesti

Noha mind ezek megkerteklen
nyi akará Urával el feleitenyi,
torkon verven mind ezt él köllenyelnyi
vert farkasi köllöt rokát hordozmyi.

Ura othon letekor az ágyat törti,
bugyogos korsojat párnában rejti, ha
ura nem lattya akkor hörpenti, borrul
lobbant torkát arral enyhiti: Ha

Mágát illy terhektül meg könnyebitti.

5. Az bornak ö szágát hogy el fuithassa,
Fogh hajmát vagy tormát igen hapsollya,
Noha torkát, gyomrát az igen rágya,
De io, hogy az urát el ámitthattya.

6. Mint az tátosok, ugy megvivának,
Nem régen urával vonyakodának,
Efféle dolgáért harczolodának,
Mind az egész éjjel harczot tartának.

7. Urának szakállát marokkal tépi,
Esse lélek fianak ötet nevezi,
Nem vala olly szitok, kivel nem jedzi,
Meg öllek, az ejjel azzal ijeszti.

8. Noha mind ezek megkeztek lennyi,
Akará urával el felejtetnyi,
Torkon vervén mind ezt él kölle nyelnyi,
Vert farkasnak köllött rokát hordoznyi.

9. Ura othon létekor az ágyát örzi,
Bugyogos korsoját párnában röjti,
Ha ura nem láttya, akkor hörpenti,
Bortul lobbant torkát azzal enyhitti.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Ha Ura néki szol erősen morog, 4 t
ha torka böfögés hasa korog, ugy tetszik
néküle hazt is forog, de szivében vr=
re van álnok koron.

Ura masok előt igen eskűszik hogy
az bor nékie semmit nem tetszik, ma=
ga ha tekentes torkáig iszik, meg
kösönd az vizben ha meg ismosdik.

Oh berrey vtálá az bornak hazát, u=
gyan vtálá meg immya az borát, mint
koldus szegyenli az más garázsát, még=
is föl hágtá ivos korsóját.

Mely igen beteges mig nem ihatik,
hidegen meleg ennak az mit iszik, rá=
gorlan az bor is tüle nyeletik, sai
mint szánom szegént hogy igy kimlodik.

Isten oltalmazzon illyen vendégtül,
minden io Férfiat illy feleségtül, de
hogy meg ohasszuk magunkat ettül, kér=
jük az Ur Istent tellyes szivünk bül
Hej hogy ha látnad ezt tik dolgát kötöd

10. Ha ura néki szol, erössen morog,
Ha torka böfögis, hasa korog,
Ugy tetszik nékie az ház is forog,
De szivében vetve van álnok horog.

11. Ura mások elöt igen esküszik,
Hogy az bor nékie semmit nem teczik,
Maga ha tekented, torkáig iszik,
Meg köszönd az vizben ha meg is mosdik.

12. Oh bezzeg utálá az bornak szagát,
Ugyan utálá meg innya az borát,
Mint koldus szégyénli az más garássát,
Mégis föl hajtá ivos korsoját.

13. Mely igen beteges, mig nem ihatik,
Hidegen melegen tsak az mit iszik,
Rágotlan az bor is tüle nyeletik,
Jai mint szánom szegént, hogy igy kinlodik.

14. Isten oltalmazzon illyen vendégtül,
Minden io férfiát illy feleségtül,
De hogy meg ohassuk magunkat ettül,
Kérjük az Ur Istent tellyes szivünkbül.

15. Héj hogy ha látnád ezeknek dolgát,

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Az ötöd magával nagy vig lakáſát, tartó-
zál io örſik dudolván mondgyák, bu-
gyogos korſoját zánerz ban tartották,
Az kibül hajdina darab ſzalamia
tudgya az kenyomát az posta ſzolga, ka-
kas bé vakarja, jérczéki rugja, Ura
kétes méménget gyakorta ſzorja
Jai ſzegény aſſzonynak megkáro-
dorka, immár pereczſuróñek alfeletagya
ha meg nem könyörſik mintſzéken dolga, tu-
dom Tantalusnak bóvül még kádgya
Az ezer hat ſzázbéshatvan hat-
az kedves Farſang nak közepi tájbon
az keſerves aſſzon iſrák bulában, két
fele hurutot kelde magában. Amen ſi.

Carmen pulchra et Elegans

Ez hirt mondok
mindenkinek hal-
gasson, illik
beſzédemnek hogy
hitelt adgyon,
az italnak
(bátor)

Ötöd magával nagy vig lakását,
Tartozál io Örsik, dudolván mondgyák,
Bugyogos korsoját tánczban taszitták.

16. Az kibül hajdina darab szalanna,
Tudgya az korcsomát az posta szolga,
Kakas bé vakarja, jércze ki rugia,
Ura keresménnyét gyakorta szorja.

17. Jai szegény aszszonynak meg szárot torka,
Mint perecz sütönek alfele tagya,
Ha meg nem könyebszik, mint lészen dolga,
Tudom, Tantalusnak bövül meg kádgya.

18. Az ezer hat százban és hatvan hatban,
Az kedves fársángnak közepi tájban,
Az keserves aszszon iszik buvában,
Két féle hurutot kezde magában.

*

Kézirata: **Szentsei-dk**. 43a–44b. Kiad. THALY, VÉ II, 51–4.; BUDA János, SzD 51–2. — A szöveg után: Amen fi:

Az ének az utolsó strófa szerint 1666-ban kelt. Versfői (AAJKAMUNUHUOMIHAJA) értelmes szöveget adhattak, de az ének szerzése (1666) és lemásolása (1704 k.) közötti időben a szöveg több helyen romlást szenvedhetett, mert a versfőkből csak a *Mihály* név olvasható ki.

Az első két vsz. tárgyi változata egy népdal, melynek kezdete is emlékeztet az ének kezdősorára:

Minapában az uccában végig sétáltam,
Három asszonyt a kocsmában mulatni láttam.

Az egyik az urát siratja, másik jajgatja,
A harmadik csak azt mondja: Bárcsak meghalna.

Nosza, édes komámasszony, igyunk hát rája,
Hogy az urunknak halálát meglássuk még ma!
(Mohi, Bars m., KODÁLY–VARGYAS 210. SZ.)

8 éged bor = pálinka — meg = megint

15 hurut — a „hurut" ('köhög, okád') ige múlt idejű melléknévi igenévi alakja; a kifejezést vö.: „A ki retket eszik, ket felöl horut." (Salamon és Markalf, NySz)

32 Itt valamilyen állatmesére történik célzás.

34 bugyogos korso = hasas korsó (lásd még a 60. sorban is).

59 THALY feltételezése, hogy a „Tartozál io Örsik..." valamilyen ének részlete, valószínűnek látszik. (Tartozál = vigyázz, óvakodj.)

20) Csáky István levele fiához (1697. október 24.)
Kiadatlan. Jelzete: Magyar Országos Levéltár, P 71., Fasc. 214., 75. cs.

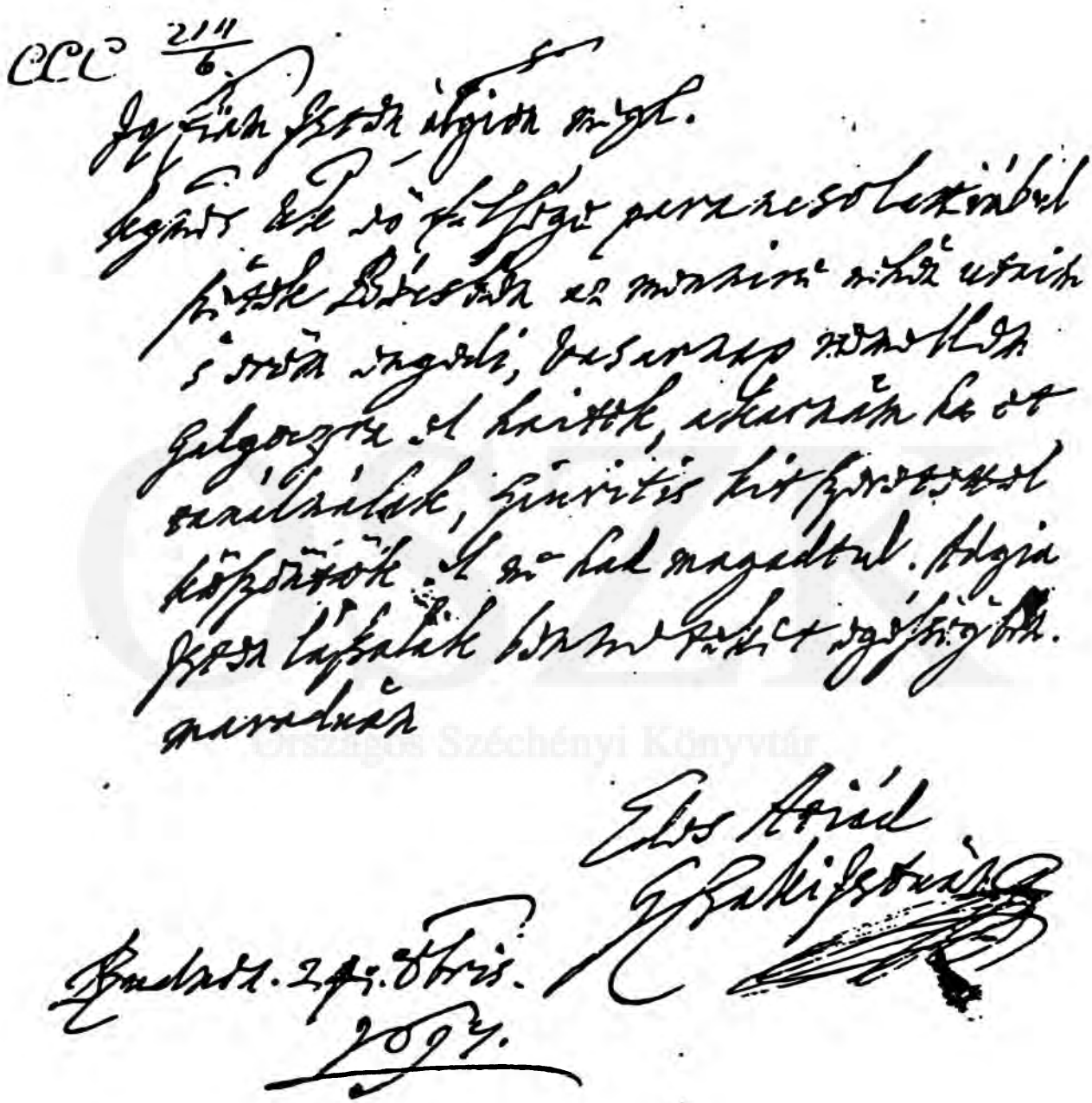

[Külcím:]

+

Kedues Fiamnak, G[róf] Csaki
Istuánnak adassék.

+

Io Fiam, Isten álgion megh.
K[e]g[iel]mes U[run]k eö felsége parancsolattiábul
sietek Bécsben, az mennire nehéz utaim
s' eröm engedi. Vasarnap remellem
Galgoczra el haitok, akarnám, ha ot
tanálnálak, Giurit is, kit szeretettel
köszöntök, el ne had magadtul. Adgia
Isten, lássalak benneteket egésségben.
Maraduán

Edes atiád
G[róf] Csaki Istuán

Budnon, 24. 8bris.
1697.

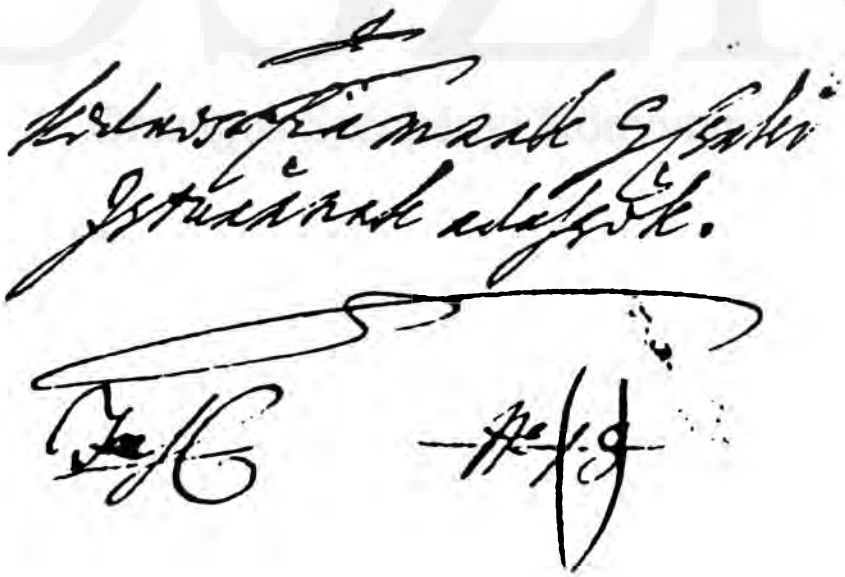

21) GYÁRFÁS István *Aeneis*-fordításából (1717, részlet)

A teljes magyar *Aeneis*-fordítás kiadása: GYÁRFÁS István, *Virgilius poetának Aeneise*, bev., kiad., jegyz. THIMÁR Attila, Bp., 1995 (Historia Litteraria, 1).

Gyárfás 1717-ből származó munkája az első teljes magyar *Aeneis*-fordítás. A szöveg két kéziratban található meg. (Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Cat. X. Tit. V/i, valamint: OSZK, Quart. Hung. 17.) Az esztergomi kézirat tartalmazza a teljes szöveget, a Széchényi könyvtári példány csak az első négy részt. Az alábbi átírásban az esztergomi kézirat mint főszöveg olvasható, ennek a másik kézirattól való eltéréseit a szövegkritikai jegyzetek tartalmazzák. A jegyzetek elején álló M. betű jelzi, hogy a szakirodalomban Mihály-deák kódexének nevezett szövegváltozatról van szó. A két szöveg eltéréseinek jelölései között nem szerepelnek a helyesírásbeliek, azaz a központozás, az ékezés valamint a kis- és nagybetű használat eltérései, továbbá a mindig azonos módon előforduló eltérések: a' = az, mind = s' mind. A szórendi eltérések és a névelőhasználat eltérései szerepelnek a jegyzetekben. A központozás az eredetit követi az átírásban.

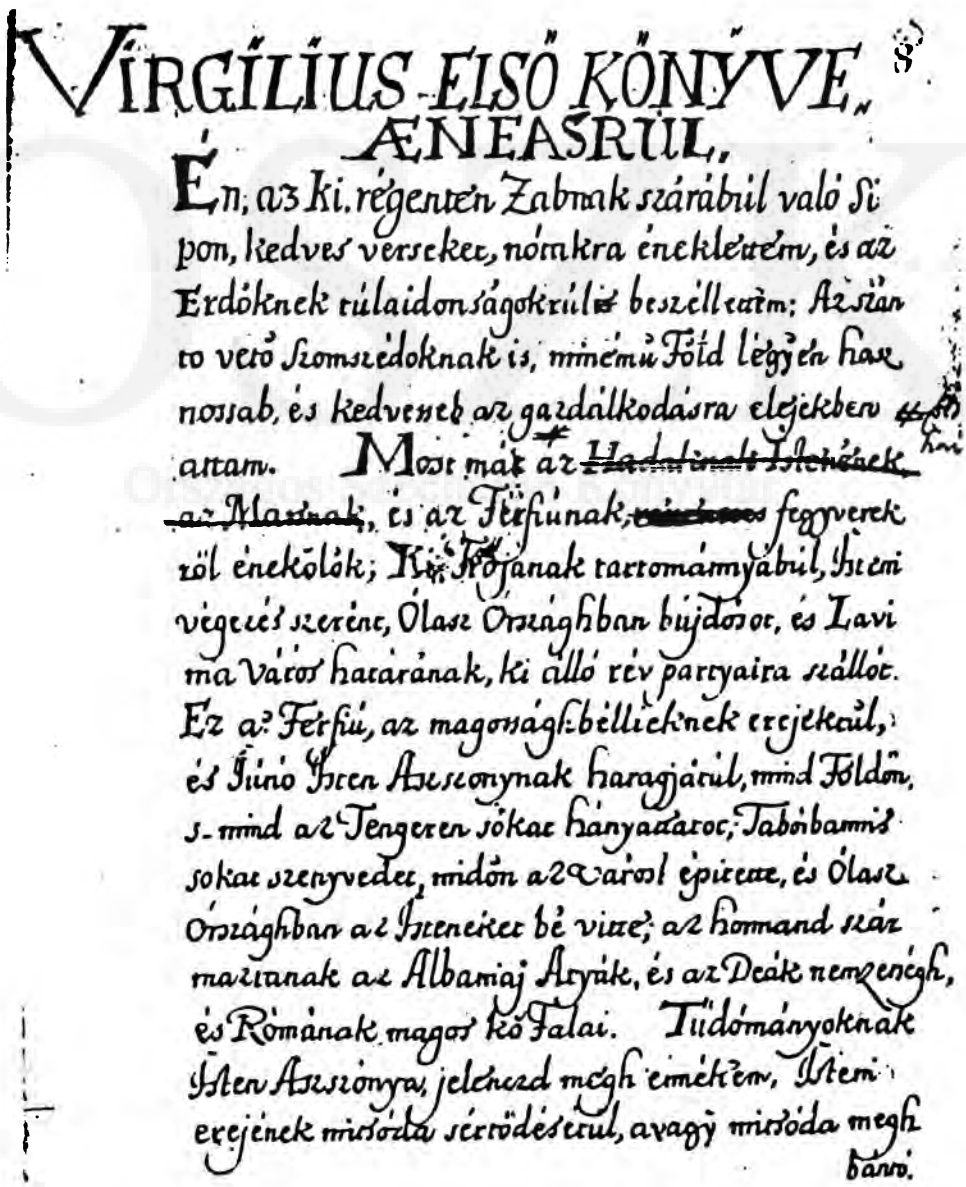

VIRGILIUS ELSŐ KÖNYVE
ÆNEASRÜL.

Én, az ki régenten Zabnak szárából való Si
pon, kedves verseket, nótákra énekleténem, és az
Erdőknek túlaidonságokról beszéllettem: Az szán
to vető szomszédoknak is, minémű Föld légyen hasz
nossab, és kedvesebb az gazdálkodásra elejekben
attam. Most már az ~~Hadnak Istenének~~
~~az Marsnak~~, és az Férfiúnak, ~~minden~~ fegyverek
ről énekölök; Ki Trójának tartományából, Isten
végezés szerént, Olasz Országhban bujdosot, és Lavi
na Városa határának, ki álló rév partyaira szállot.
Ez az Férfiú, az magosságbéllieknek erejekből,
és Júnó Isten Asszonynak haragjából, mind Földön,
s mind az Tengeren sokat hányattatot, Tábornamis
sokat szenvedet, midőn az Várost épitette, és Olasz
Országhban az Isteneket bé vitte; az honnand szár
maztanak az Albanai Atyák, és az Deák nemzetségh,
és Rómának magos kő Falai. Tüdományoknak
Isten Asszonya, jelentsd meghi emékem, Isten
erejének miszódai sértődéséről, avagy miszóda megh
bánó.

VIRGILIUSNAK TROJAI ÆNEASRÚL ÍROT, ELSŐ KÖNYVE.

ÉN, a' ki régenten zabnak szárából való sipon, kedves verseket nótákra énekleltem, és az erdőknek is tulajdonságokrúl beszéllettem, és a' szántó vető szomszédoknak minémű föld légyen hasznossab, és a' gazdálkodásra kedvesseb elejekben adtam: Most már az Hadaknak Istenének a' Martsnak, és az Ænea. Férfiúnak rettenetes fegyverekről énekölök: Ki Trojának tartományából, Isteni végezés szerént Olasz Országban bújdosot, és Lávinia Város határának Rév partyaira szállot, Ez a' Férfiú a' magosságbéllieknek erejekről, és Iunonak kegyetlen haragjáról, mind földön, mind tengeren sokat hányattatot, Táborban is sokat szenvedet, midőn a' Várost épitette, és Olasz Országban az Istenecket bé vitte, az honnand származtanak az Albániai Atyák, és a' Deák Nemzetségh, és Romának magos kő falai.

Tudományoknak Isten Asszonya, jelentsd megh énekem, Istent ere, jének mirsola sértődéséről, avagy megh bántodásának minémű fajdalmáról indittatot az Istenecknek Királynéja, Iuno, hogy az kegyetlenségel híres Férfiat, ennyi munkáknak viselése alá hajtotta? Ilyen nagyoké az Eghbellieknek haragjok? Vala egy réghi Város Olasz Országh ellenében, kinek neve Carthago, molyneki határa nagy messzire szinten az Tyberis folyó Vizigh terjedet, sok kintrekkel gazdagh, és hadakozásnak tudományával igen erős, Ez Várost Iuno, az földön lévő minden Városoknál nagyobra börülötte, megh az nevezetes Samos szigetinél is, mely az Ægeum Tengeren

[5r:] VIRGILIUSNAK TROJAI ÆNEASRÚL IROT, ELSÖ KÖNYVE.[a]

(v1) Én, a' ki régenten zabnak szárából való sipon, kedves verseket nótákra éneklettem, és az [b]erdöknek-is tulajdonságokrúl beszéllettem,[b] és[c] a' szántó vetö szomszédoknak[d] minémü föld légyen hasznossab, és [e]a' gazdálkodásra kedvesseb[e] elejekben adtam: Most már az [f]Hadaknak Istenének a' Marsnak[f], és az Æneas[g] Férfiúnak rettenetes[h] fegyverekröl énekölök: Ki Trojának tartományából, Isteni végezés szerént Olasz Országban bújdosot, és Lávinia Város határának Rév[i] partyaira szállot, Ez a' Férfiú a' magosságbéllieknek erejektül, és [j]Iunonak kegyetlen haragjától[j], mind földön, mind tengeren[k], sokát hányattatot, Táborbannis sokat szenvedet, midön a' Várost épitette, és Olasz Országban az Isteneket bé vitte, az honnand származtanak az Albaniai Atyák, és a' Deák Nemzetségh, és Romának magos kö falai.

(v8) Tudományoknak Isten Aszonya, jelentsd megh énnékem, Isteni erejének mitsoda sértödésétül, avagy megh[l] bántodásának minémü fajdalmától indittatot az Isteneknek Királynéja, Iuno, hogy az kegyességgel hires Férfiat, ennÿ múnkáknak viselése alá hajtotta? Illyen nagyoké az Éghbéllieknek haragjok? Vala egy réghi Város Olasz Országh ellenében, kinek neve Carthago, mölynek határa nagy meszsze szintén az Tyberis fólyó vizigh terjedet, sok kintsekkel gazdagh, és hadakozásnak túdománnyával igen erös, Ez Várost Iuno, ez földön lévö minden Városoknál nagyobra bötsüllötte, mégh az nevezetes Samos szigetinélis, möly az Ægæum Tenge-[5v:]rén

[a] M. Virgilius elsö könÿve, Æneasrúl.
[b] M. Erdöknek túlaidonságokrúl<is> beszéllettem
[c] M. [h.]
[d] M. szomszédoknak is
[e] M. kedvesseb az gazdálkodásra
[f] M. <Hadaknak Istenének az Marsnak>
[g] Æneas [margó mellett betoldva] – M. [h.]
[h] M. <rettenetes>
[i] M. ki álló rév
[j] M. Iúnó Isten Aszszonynak haragjától
[k] M. az Tengeren
[l] M. mitsoda megh

22) Európai egyetemek 1500-ig

Forrás: Rolf SPANDEL, *Verfassung und Gesellschaft im Mittelalter*, Paderborn–München–Wien–Zürich, Schöningh Verlag, 1978, 247. (Az *Atlas der Kirchengeschichte*, bearb. von J. MARTIN, Freiburg im Breisgau, 1970, Abb. 10. Die Universitäten bis 1500. alapján.)

[*O: Ímé a' mit elkezdtünk is, *K: *Ímé a' mit el kezdtünk is,* *Sz: **Ímé, a' mit elkezdtünk is,**] azt is félbe hagytuk. Ismét abba a' pontjába [*O&K: tértünk *Sz: **léptünk**] keskeny Kerekünknek, a' mellyben [*O: ezelőtt tizenöt *K: *ez előtt tizenöt* *$O_{jav.}$&Sz: ***ezelőtt húsz***] esztendővel [*O&K: forgottunk. *Sz: **forogtunk.**] Más [*O&Sz: Nemzetek *K: *nemzetek*] pedig a' tökélletességnek felső pontja felé azolta is Óriási lépésekkel [*O&K: sijetnek, Székulumok *Sz: **sietnek, Seculumok**] maradnak el közöttök és közöttünk, úgyhogy nem soká még tsak nógató [*O: kijáltásaik *K&Sz: *kiáltásaik*] sem [*O&Sz: hallanak *K: *juthatnak*] le hozzánk; 's mi [*O&K: még is rák-lábakon *Sz: **mégis ráklábakon**] is alig [*O&K: ballagtsálunk? – – Theátrumunk *$O_{jav.}$: ***ballagtsálunk.*** – –

Théátrumunk *Sz: **ballagtsálunk!** – –

Teátromunk] még az ő [*O: böltsőjében *K&Sz: *bőltsőjében*] eltemettetett, és saját hazájában idegen kezek fogták bé szemeit: [*O&Sz: – a' *K: *a'*] Németek pedig nem tsak otthonn tudják hasznát venni ezeknek, hanem még közinkbe is felesen telepítik le, hogy holmi [*O&K: jött-mentnek *Sz: **jött menttnek**] magyar kenyeret adjunk. – [*O: Typográphiáink *K&Sz: *Typographiáink*] [*O&Sz: vagy *K: *is vagy*] hevernek, vagy holmi trivialis[9] könyvekkel tartják fenn lételeket. – Az [*O&K: olvasás Nemzetünkben *Sz: **Olvasás nemzetünkben**] újra hűlni kezd; az új könyvek' száma is minden esztendőben kevesebbedik; oda amaz elevenség, [*O&K: a' melly tsak 1790 táján is *$O_{jav.}$: ***a' melly tsak a' múlt Század végén is*** *Sz: **melly tsak a' múltt Század' végén is**] úgy lelkesített bennünket; [*O: eltűnt, elrepűlt, *K: *el tűnt, el repült,* *Sz: **eltűnt, elrepűlt,**] 's egész Nemzetünk haldokló [*O&K: Zsibbadásba vesztegel. – – – Isten! *$O_{jav.}$: ***Zsibbadásban vesztegel.*** – – –

Isten! *Sz: **Zsibbadásban vesztegel.** – –

Istenünk!] ha a' te végezésed [*O&K: szerént *Sz: **szerint**] minden [*O&K: Magyar-világnak illy múlólag-valónak *Sz: **Magyar-Világnak illy múlolagvalónak**] kell lenni: ne hozd fel azt többé mi reánk, mert tsak lelkeinket keseríted véle!!

KEGYELMES URAM! Én[10] tartok [*O&K: tőle, *Sz: **tőle**] – ám a' Magyarok' Istene ne hagyja el árva Nemzetünket, 's űltesse a' szelek' hátára rémítő [*O: jövendölésemet, *K: *jövendőlésemet*, *Sz: **jövendőlésemet**] – de én tartok tőle, [*O: hogy ha ügyefogyott Nyelvünket, *K: *hogy, ha ügyefogyott Nyelvünket* *Sz: **hogy ha ügyefogyott nyelvünket**] (melly Ásiából [*O: kibújdosván, *K: *ki bujdosván*, *Sz: **kibujdosván,**] Atya, Anya, vér és rokonság nélkűl, és mintegy Melchisédeknek rendi szerént lakik itten [*O&K: Európába *$O_{jav.}$: ***Európában*** *Sz: **Europában**]) ennyire [*O&K: vesztibe *$O_{jav.}$&Sz: ***vesztiben***] hagyjuk; nem vetek néki száz esztendőt, hogy ennek a' sokféle [*O&K: Nemzetnek *Sz: **nemzetnek**] [*O&K: Zavarékjában *Sz: **Zavarjékában**[11]] [*O&K: ollyan *Sz: **ollyatén**] sorsra fog jutni, mint [*O: ez előtt *K&Sz: *ezelőtt*] nem sokkal [*O&K: a' Kúnoknak ösi Nyelvek; és Gyöngyösi Istvánunkról is *$O_{jav.}$: ***a' Burkusok' ösi Nyelvek; és Tsáktornyai Hérosunkról 's Bárdusunkról is, – ki ne tisztelné Zrinyit? ki ne tisztelné az Ádriai Tenger Sirénáját?*** – *Sz: **a' Burkusok' ösi Nyelvek; és Tsáktornyai Hérónkról 's Bárdusunkról is, – ki ne tisztelné Zrinyit? ki ne tisztelné az Ádriai Tenger' Sirénáját?** –] úgy fog a' jövő Világ emlékezni, mint mi ma a' [*O: győzödelmes Celták' Ossziánjáról. – – Az Isten mentsen meg! *K: *győzedelmes Celtáknak Ossiánjáról. – – Az Isten mentsen meg!* *$O_{jav.}$: ***győzödelmes Celták' Ossziánjáról.*** – –

[9] Sz: trivialis E szónál aláhúzás nyomai látszanak elmosódottan.
[10] Sz: Én Az É é-ből jav.
[11] Sz: Tollhiba, helyesen: Zavarékjában.

24) Filológia és szellemtörténeti interpretáció

a) A „magyar szózat" – Varjas Béla alábbi átírása és hozzá fűzött megjegyzése: *Balassa-kódex*, bev., jegyz., kiad. VARJAS Béla, Bp., MTA, 1944, 124. [Az eredeti jegyzetszámokat itt, valamint a 24 b) és c) szövegben *-ok helyettesítik.]

Hainalban ſzépűlnek fak viragok füuek harmatõ hogi nap fel kel,
Czeng ſzep Magiar* ſzozat uigan ſietal ſok vad regel hogi el mult ejfél,
Uyúl zőld bokoris de nekekem akor is gondõ chak merő veſzélj.

* A természet hajnali ébredését, ujjongását leíró szakaszban kissé meglepő a „Magiar ſzozat" emlegetése. Egészen megbontja és mesterkéltté teszi ennek a tiszta természeti képnek a harmóniáját. Aligha tévedünk, ha azt hisszük, hogy Balassa itt nem a „magyar szózat"-on, hanem „madár szózat"-on gyönyörködött el s csak a másolók tollán lett a „madár szózat"-ból „magyar szózat". Az elírás igen könnyen lehetséges. Nem is kell hozzá egyéb, mint az, hogy a második *a* ne legyen egészen zárt írású s menten „madiar"-nak olvasható, amit valamelyik következő másoló „magiar"-ra igazíthat. – Bár némi csalódottsággal vesszük tudomásul javításunkat – mert hiszen jól tudjuk, hogy a nemzeti érzés szempontjából kissé kiemelt „magyar szózat" kifejezés bizonyos következtetésekre is alkalmat nyújtott (V. ö. Eckhardt Sándor: Balassi Bálint, Budapest, 1941, 173. lap.) – mégis, úgy véljük, ki kellett térnünk e szövegrész helyreigazításának kérdésére s fel kellett vetnünk a valóságnak megfelelőbb „madár szózat" értelmezést.

[Varjas Béla feltételezése néhány évvel később bebizonyosodott, amikor előkerült Balassi egyetlen – máig ismert – saját kezű verskézirata. Ennek és a fent idézett kódexlapnak a hasonmását l. kötetünk 394–395. lapjain. A Balassa-kódex fotóján az utolsó sorban látszik egyébként, hogy Varjas átírásába is hiba csúszott: a „nekekem" helyett „nekem" áll az eredeti szövegben. L. még kötetünk 196. lapját. – *A szerk.*]

b) A „hatalmas fiú" – Idézet a következő könyvből: Kovács Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 23–24, 347.

A Bonfini-kötet egy másik helyén Mátyás történetírója arról elmélkedik, hogy „Janus Pannonius, ha a közélet gondjaiba és viharaiba nem vetette volna be magát, a régi kor szónokaival és költőivel versenyezhetett volna. A kiváló szellemekre többnyire irigy a szerencse; és nehogy önerejükkel kiemelkedjenek, közbelép". Drasenovich szerint Zrínyi azt írta e fejtegetés mellé: „a szerencse üstöke az hatalmas fiú kezében".* A Drasenovich-disszertációból megismert Zrínyi-könyvbejegyzésekről értekező Kardos Tibor ezt a glosszát hosszan kommentálja, s egész elméletet épít fel „a hatalmas fiú", azaz Janus Pannonius szerencséjével kapcsolatban: „A Zrínyi-jegyzetek kijegecesedési pontja mindvégig a »ragion di stato«. Egyetemes következménye ez Zrínyi gondolkozásának, melynek irányítóelve egy volt: nagy államférfivá lenni. Már itt a jegyzetekben megvan csírájában a cselekvésnek Zrínyi által vallott metafizikája, mely a renaissance óta az alkalom, idő, szerencse, kényszer és isteni gondviselés problémái körül forgott. Idevonatkozó megjegyzései közül talán az a legszemélyesebb, melyet Bonfininek Janus Pannoniusra vonatkozó részéhez írt."** Kardos „legszemélyesebb" minősítését csak úgy értelmezhetjük, hogy Zrínyi maga is olyan „hatalmas fiú"-nak tartja magát, mint amilyennek Janus Pannoniust tekintette, ők ketten tehát – kezükben „a szerencse üstökével" – nagy államférfiakká válhatnának. Tetszetős gondolatmenet, s mily erőteljes, modern allúziókat keltő utalás a „hatalmas fiú"! Csakhogy Zrínyi könyvjegyzetében semmiféle hatalmas *fiú*-ról nem esik szó. Drasenovich ugyanis az *Isten* (Iñ) szokványos rövidítését olvasta *fiú*-nak! Zrínyi glosszája helyesen így szól: „az szerenche ustőke az hatalmas I[ste]n kezebe[n]" – *Az szerencse üstöke az hatalmas Isten kezében!* A „cselekvésnek Zrínyi által vallott metafizikája" – ahogy Kardos fogalmaz – e helyen legfeljebb az „isteni gondviselés" körül forog; „alkalom, idő, kényszer" összefüggéseitől ezúttal nyugodtan eltekinthetünk... Álljon itt inkább a *Vitéz hadnagy*-ból a pontos megfelelés: „Ez a szerencse, és nem más; az Istennek kezében vagyon annak az üstöke."***

* Drasenovich 1934. 32. Az említett Bonfini-kötet 569. lapján.

** Kardos Tibor: *Régi könyvjegyzetekről. Zrínyi széljegyzetei, avagy „moderator Hungariae"*, Könyvtári Szemle, 1935. 142. Bonfinit Kardos idézi magyarul.

*** Klaniczay-kiad. I. 1958. 461. Vö. még 485. Továbbá: Sz. V. VI. 48, 4.

c) A „rodostói kézirat" – Csáky István, *Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája (1664–1674)*, szöv. gond., bev., jegyz. Hargittay Emil, Bp., Argumentum, 1992, 11, 34.

Ez a másolat a Csáky-kéziratról készült, Csáky István halála [1699] után 31 évvel, így különösebb figyelmet nem érdemelne. Két szempont miatt azonban mégis tüzetes szövegkritikai vizsgálat alá kellett venni, melynek eredményét a lapalji szövegkritikai jegyzetek tartalmazzák. Egyfelől, mivel a Csáky-kézirat 1730 után elveszett részletei belőle pótolhatók voltak, másrészt a szakirodalom ez idáig eredetinek tartotta, mégpedig a rodostói szellemiség által meghatározott műnek. Ahogyan Alexander Bernát megfogalmazta: „Amiket György deák e becses kéziratban följegyzett, azokat a gondolatokat magyar fő gondolta Rodostóban, azok talán betekintést engednek a rodostói magyarok gondolatvilágába", továbbá: „nyelve is bizonyítja, hogy nem volt fordító, hogy amit írt, lelkéből írta".* Kornis Gyula szerint pedig „Bizonyára Rákóczi alakja lebeg Kiss István lelke előtt modellül, amikor a jó fejedelem patriarkális eszményét megrajzolja."** A Rákóczitól való leválasztásra elegendő lett volna a kéziratot felütni az 53. oldalon, ahol valamely elhunyt uralkodóról általánosságban és a Habsburg uralkodókról konkrétan ez olvasható: „Nem hólt meg, mert az hivei kedves emlékezetiben él örökké, azt irván koporsójára: *Ez jámbor Fejedelem, csak abban vétett, hogy meg hólt.* Illyenek természet szerént minnyájan a' felséges Austriai házból való Fejedelmek. Rudolphus kegyes vólt." [...]

Számításaink szerint a rodostói másolat alapjául szolgáló [1985-ben előkerült, latinból fordított] Csáky-kézirat Rákóczi születése (1676) előtt legalább két évvel már készen állt.

* Alexander Bernát: Magyar filozófia Rodostóban. A Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1907. 98, 103. Kiss István kézirata uo. (189–234) meg is jelent, e szövegkiadás azonban filológiai célokra nem alkalmas.

** Kornis Gyula: Rodostói filozófia. Rákóczi Emlékkönyv II. Szerk. Lukinich Imre. Bp., 1935. 12. – Lényegében hasonló álláspontot vall az akadémiai irodalomtörténet is (A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp., 1964. 374.) a II. Rákóczi Ferenccel foglalkozó fejezetben, melyet Hopp Lajos írt. Ugyanő lapokat idéz Kiss István művéből Mikes-párhuzamként. (Mikes Kelemen: Az ifjak kalauza. Sajtó alá rend. Hopp Lajos. Bp., 1974. 770–772.) Szövegközlése, melyben a „részleteket a kézirattal történt összevetés alapján idéztük" (772) gyakorlatilag Kornis Rákóczi Emlékkönyv-beli átírását adja, melyben nincsen ép, az eredeti szövegnek megfelelő mondat, főleg szavak jelzés nélküli elhagyása, illetve beírása miatt. Nem találtam okát annak, honnan eredhet a Névmutatóba fölvett névalak: „Kiss István, Szegedi". Viszont – a kötet végén közölt fotó alapján – helyesnek látszik Hopp Lajosnak az a megfigyelése, hogy György deák írását egy másik rodostói kézirat is őrzi (uo. 715).

25) Umberto Eco, *Hogyan írjunk szakdolgozatot?* (Bp., 1991. A mű tartalomjegyzéke.)

TARTALOM

BEVEZETÉS 9

I. MI A SZAKDOLGOZAT, ÉS MIRE VALÓ? 15

I.1. Miért kell szakdolgozatot írni, és mi is az? 15
I.2. Kinek szól ez a könyv? 19
I.3. Mire használható a szakdolgozat a diploma megszerzése után? 20
I.4. Négy nyilvánvaló szabály 22

II. A TÉMAVÁLASZTÁS 24

II.1. Monografikus vagy körképszerû szakdolgozat? 24
II.3. Régi vagy modern témák? 32
II.4. Mennyi idõt igényel a szakdolgozatírás? 34
II.5. Fontos-e az idegen nyelvek ismerete? 39
II.6. „Tudományos" vagy politikai szakdolgozat? 43
II.6.1. Mi a tudományosság? 44
II.6.2. Történelmi-elméleti témák vagy „meleg" tapasztalatok? 50
II.6.3. Hogyan változtassunk egy aktuális témát tudományos témává? 53
II.7. Hogyan kerüljük el, hogy a témavezetõ kihasználjon bennünket? 61

III AZ ANYAG FELKUTATÁSA 65

III.1. A források fellelhetõsége 65
III.1.1. Melyek a tudományos munka forrásai? 65
III.1.2. Elsõdleges és másodlagos források 71
III.2. Az irodalomjegyzék felkutatása 75
III.2.1. Hogyan használjuk a könyvtárat? 75
III.2.2. Hogyan készítsünk bibliográfiát: a cédulázás 80

III.2.3. A bibliográfiai adat 84
III.2.4. Az alessandriai könyvtár: egy kísérlet 105
III.2.5. De kell-e könyveket olvasni?
És milyen sorrendben? 129

IV. MUNKATERV ÉS JEGYZÉKEK KÉSZÍTÉSE 133

IV.1. A tartalomjegyzék mint munkahipotézis 133
IV. 2. Jegyzékek és jegyzetek 142
IV.2.1. A jegyzékek különbözõ fajtái és rendeltetésük 142
IV.2.2. Az elsõdleges források jegyzékbe vétele 151
IV.2.3. Az olvasmányjegyzék 154
IV.2.4. A tudományos alázat 173

V. A MEGFOGALMAZÁS 176

V.1. Kihez szólunk? 176
V.2. Hogyan szólunk? 178
V.3. Az idézetek 187
V.3.1. Mikor és hogyan idézzünk: tíy szabály 187
V.3.2. Idézet, parafrázis és plágium 197
V.4. A lábjegyzetek 199
V.4.1. Mire valók a jegyzetek? 199
V.4.2. Az idézet-jegyzet rendszer 202
V.4.3. A szerzõ-évszám rendszer 206
V.5. Figyelmeztetések, csapdák, szokások 212
V.6. A tudományos önérzet 217

VI. A VÉGSÕ SZÖVEG MEGSZERKESZTÉSE 221

VI.1. Grafikai követelmények 221
VI.1.1. Margók és sorközök 221
VI.1.2. Aláhúzások és nagybetûk 223
VI.1.3. Alfejezetek 226
VI.1.4. Idézõjelek és más írásjelek 227
VI.1.5. Diakritikus jelek és betûátírások 231
VI.1.6. Központozás, hangsúlyok, rövidítések 234
VI.1.7. Néhány további tanács 238
VI.2. A mû végén álló bibliográfia 241
VI.3. A függelék 245
VI.4. A tartalomjegyzék 245

VII. ÖSSZEGZÉS 254

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

26) Fogalommagyarázat

abbreviatura – Szórövidítés. (L. Varjas Béla jegyzékét kötetünkben.)

addenda – Kiegészítések (a nyomtatott könyv végén vagy külön lapon, néha külön műként).

akrosztichon – A verssor vagy strófa kiemelt kezdőbetűi, melyek összeolvasva értelmes szöveget (pl. a szerző vagy a címzett nevét) adnak.

annotáció – Kivonatolás, jegyzettel ellátás.

anonim – Szerzői név nélküli.

antikva – 1. 1501–1600 között megjelent nyomtatvány. 2. Betűtípus.

antológia – Többnyire azonos műfajú szövegek válogatott gyűjteménye.

Apponyi-hungaricum – Csupán tartalmában magyar vonatkozású dokumentum, amely külföldön, idegen nyelven, nem magyarországi szerző közreműködésével készült. (Apponyi Sándor gyűjteménye és katalógusa alapján.)

archontológia – Tisztségek, tisztségviselők táblázatos összeállítása. (A velük foglalkozó tudományág: hivataltörténet.)

argumentum – 1. Versszöveg előtt álló prózában írt összefoglalás, amely a verscímet helyettesítheti. 2. Érv, ok.

átírás – Egy szöveg későbbi kiadás számára való átírása. Lehet: 1. betűhív átírás kritikai kiadás számára, amely az eredeti szöveget betűről-betűre követi, s csak a mai magyar ábécében nem használt betűket írja át (pl. o͛ = ö, ſ = s). Készíthető minden eredeti karaktert megjelenítő átírás is, ez azonban csak nehezen olvasható kéziratok esetében indokolt a facsimile kiadás helyett. 2. Modern átírás vagy mai helyesírás szerinti átírás az ún. népszerű kiadás számára készül. Ebben minden helyesírási régiséget (pl. a következetlen nagybetű-használatot, a w használatát az u vagy ú helyett) modernizálnak, de a régi nyelvi és a nyelvjárási jellegzetességeket (pl. í-ző, ő-ző nyelvjárás, a „penig" szó használata stb.) megtartják.

attribució – A szerző neve nélkül fennmaradt szöveg korának, keletkezési helyének, esetleg alkotójának meghatározása.

auktor – Szerző, író, különösen klasszikus ókori szerző, akire a forrás általában hivatkozik.

autentikus szövegforrás – Nem autográf, de hiteles szövegforrás (pl. Balassa-kódex).

autográf kézirat – A szerző kézírásában fennmaradt szöveg.

autopszia – A könyv saját kezű kézbevétele.

bibliográfia – Könyvészet, egy adott tudományágra, szaktertületre vonatkozó elsődleges és/vagy másodlagos (azaz szak-) irodalom felsorolása, azok szabályszerű leírásával. *Kurrens* ~ (egyidejű, a szerző korának anyagát feldolgozó); *retrospektív* ~ (visszatekintő); *rejtett* ~ (pl. a jegyzetekből kiszedhető); *annotált* ~ (rövid tájékoztatóval ellátott).

biográfia – Életrajz.

collatio – 1. Szövegváltozatok egybegyűjtése és összevetése. 2. Régi nyomtatványok füzetbeosztásának képlete.

compendium – Rövidítéssel átalakított mű, összefoglalás.

coniectura – Kikövetkeztetett olvasat vagy valószínűsíthető érveken alapuló szövegjavítás.

copiright, © – A szerzői jog védelmére használt nemzetközi kifejezés.

corrigenda – Javítandók (a nyomtatott könyv végén vagy külön lapon).

crux philologorum – „A filológusok keresztje": ismétlődő szöveghiba, melynek kijavítása biztonsággal nem lehetséges (pl. másolási hibaként indokolatlan sorismétlés a szövegben.)

custos – L. őrszó.

dedikáció – A mű ajánlása.

delfinológia – Szándékosan megcsonkított szövegekkel foglalkozó kutatás. („Ad usum delphini": „a trónörökös használatára" átalakított szöveg. Részletesebben l. kötetünkben Szörényi László tanulmányát).

dinamikus szöveg – A szerző által többszöri módosítással létrehozott szövegváltozatok együttese. Jól áttekinthető megjelenítése a többszempontú keresést biztosító digitális feldolgozástól várható.

ductus – Írásmód, a betű vonalvezetése, dőlésszöge.

editio princeps – Főkiadás, az a – általában a szerző életében megjelent utolsó – szövegkiadás, amely a szerző szándéka szerinti végleges szövegváltozatot tartalmazza.

eliminatio codicum descriptorum – Textológiai szempontok, másolási hibák alapján a másolatnak a vizsgálatból való kirekesztése (nem autentikus szöveg).

élőfej – A könyv felső margóján elhelyezett szöveg (általában szerző és rövid cím, vagy fejezetcím).

emendatio – Szövegjavítás, az eredeti szöveg helyreállítása.

epigraphia – Felirattan.

errata – Hibajegyzék (sajtóhibák felsorolása a nyomtatvány végén).

ex libris – A könyv tulajdonosától származó egységes felirat, kép, jelzés, amely tanúsítja a könyv birtoklását.

explicit – „Befejeződik", a mű befejezése.

facsimile, fakszimile – Hasonmás, fotomechanikus vagy digitális eljárással készített hasonmás kiadás.

filológia – A görög eredetű „philologia" szorosan vett jelentése: a szó szeretete, beszélni szeretés. Az írott szövegek tanulmányozásának és megértésének tudományos módszere, tudománya.

folio – 1. Levél, amelynek két lapja, elülső és hátulsó lapja: rectója és versója van. 2. Mint méret: a legnagyobb könyvméret, az ív hajtogatás nélküli mérete.

formátum – A kézirat vagy nyomtatvány mérete (pl. folio-méret, 2°, 4°, 8° stb.).

főszöveg – A szövegváltozatok közül a textológus által alapul vett szöveg, mely a kritikai kiadásban a többi szövegváltozathoz képest fölérendelt módon jelenik meg.

füzet – Megfelelően összehajtott ív. A könyv (ív)füzet(ek)ből áll.

füzetjel – A nyomtatott füzetek sorrendjét biztosító jel-, betű- és/vagy számkombináció a nyomtatott levelek rectójának alján.

genealógia – Leszármazástan, családtörténet.

genetikus kiadás – Olyan hagyományos vagy digitális szövegkiadás, amely a szerző által létrehozott többféle szövegváltozatot egyidejűleg képes reprodukálni, a szövegváltoztatásokat azonnal (nemcsak a szövegkritikai jegyzetek segítségével) követhetővé tenni.

géphiba – Gépelési hiba; kéziratban: tollhiba.

hapax legomenon – Egyszeri, máshol elő nem forduló szó, kifejezés.

hasonmás – L. facsimile.

heraldika – Címertan.

hermeneutika – Értelmezéstan.

historia litteraria – Az „irodalomtörténet" fogalmának létrejötte előtti, annak megfelelő terminus a 18. században. Jellemzője az irodalom tág értelmezése, amely kifejezi az évszázadokkal korábbi felfogást is.

hungaricum, hungarikum – Magyar vonatkozású, Magyarországhoz tartozó. 1. A könyvészeti terminológiában: nyelvi hungaricum, területi hungaricum, szerzői hungaricum, Apponyi-hungaricum. 2. A köznyelvben: minden, ami magyar eredetű.

Hungarus – Magyarországi személy (a 18. század végéig nemzetiségiek is), az országlakók közös tudata.

imitáció – Irodalmi mű és stílus utánzása, követése.

impresszum – A könyv megjelenési adatait (kiadási hely, év és nyomdász) tartalmazó elkülönített szövegrész a könyv címlapján vagy végén. L. még: kolofon.

imprimatúra – A szerző által nyomtatásra jóváhagyott tördelt nyomdai levonat. (Korábban: cenzori bejegyzés: engedélyezés vagy tiltás.)

incipit – „Kezdődik", a mű néhány első szava, a vers első sora.

incipitmutató – A versek kezdősorainak betűrendes mutatója.

incunabulum – Ősnyomtatvány: a könyvnyomtatás első évszázadában készült nyomtatott könyv (1500. december 31-ig).

iniciálé – Díszes kezdőbetű.

interpoláció – Beszúrás, betoldás.

interpretáció – Értelmezés, magyarázat.

interpunkció – L. központozás.

inventárium – Egy gyűjtemény (könyvtár, levéltár, múzeum) helyrajzi naplója, leltárkönyve.

ív – L. füzet.

ívjel – L. füzetjel.

katalógus – Egy meghatározott könyv- vagy kéziratállomány leírása (nem azonos a bibliográfiával). Formái: nyomtatott kat., kéziratos kat., kötetes kat., cédulakat., elektronikus kat. (CD-ROM vagy on line formában).

kézirat – 1. Kézzel írt szöveg. 2. Írógéppel vagy számítógéppel készített szerzői szöveg.

kiskapitális szöveg – KISNAGYBETŰS SZÖVEG

kódex – Kézzel írott középkori könyv. (Újkori kéziratos kötetek esetében csak névvel ellátottaknál fordul elő a szó használata.)

kolligátum – Tartalomtól általában független nyomtatványok egybekötött együttese, amelyeknek általában önálló címlapjuk és újra kezdődő füzet- ill. lapszámozásuk van.

kolofon – A szöveg záró része (záró strófája), mely gyakran tartalmaz adato(ka)t a szöveg keletkezési illetve kiadási körülményeire vonatkozóan.

kompiláció – Különböző szövegrészek egybeillesztésével és átdolgozásával alkotott új szöveg.

konkordancia – Megfelelés, párhuzamos hely.

kontamináció – Több szövegváltozatból összeállított új, folyamatos szöveg.

kontextus – Szövegösszefüggés.

korrektúra – A szerzői kézirat és végleges nyomtatvány közötti (általában már tördelt) szöveg, amely bejegyzett szövegmódosításokat, javításokat tartalmaz.

központozás – A szöveg grammatikai egységeket elválasztó írásjelrendszere.

kritikai kiadás – Szöveg- és jegyzetrészből álló kiadás, amely alapja minden további elemzésnek. A szöveg átírása betűhív, a jegyzetrész szövegkritikai és tárgyi jegyzetekből áll, mely a műre és szerzőjére vonatkozó minden lényeges adatot (életrajz, keletkezés, genetikus kapcsolatok, hatástörténet stb.) tartalmaz. Az elektronikus (kritikai) szövegkiadási formák a közelmúltban jelentek meg. (L. még átírás.)

kronológia – 1. Időrend. 2. Az időszámítás módjával foglalkozó tudomány.

kronosztichon – Évszám elrejtése a szövegben betűkiemeléssel. (Római számok.)

krúda – Kinyomtatott, hajtogatott, fűzés és kötés nélküli könyv.

kurzív betű – *Dőlt betű.*

lectio difficilior – Nehezebb olvasat. (L. Stoll Béla tanulmányát kötetünkben.)

lectio facilior – Könnyebb olvasat. (L. Stoll Béla tanulmányát kötetünkben.)

levél – L. folio.

ligatura – Rövidítés betűösszevonással. (L. Varjas Béla jegyzékét kötetünkben.)

makaróni szöveg – Több nyelv összekeverésével létrehozott szöveg.

manu propria, manu sua – Saját kezével (általában aláírás után áll, rövidített formában: mp., mpria, magyarul: s. k.).

marginália – A margóra elhelyezett szöveg (forrásutalás, kiemelés, magyarázat).

miniatura – Kisméretű kép, kódexekben általában kiemelt betű része.

missilis levél – Elküldött levél.

nyelvi hungaricum – Minden, részben vagy egészben magyar nyelvű nyomtatvány (RMK I).

oralitás – Szóbeliség.

ortográfia – Helyesírás.

őrszó – A lapok sorrendjét biztosító jel (betűcsoport) a lap alján, amely a következő lap első szavából vagy annak egy részéből áll. (Régi nyomtatványban és kéziratban egyaránt használatos.)

pagina – Jelölése: p., amely lapszámot (l.) vagy oldalszámot (o.) jelent.

paleográfia – Kézirattan.

periodika – Időszaki kiadvány.

possessor – A kézirat vagy nyomtatvány birtokosa.

proveniencia – A kézirat eredete, származása, sorsa közgyűjteménybe való kerülését megelőzően.
recenzió – Bírálat.
recto – A levél elülső, tehát mindig páratlan számú lapja. Jelölése: „a" vagy „r".
redaktor – Szerkesztő, összeállító, sajtó alá rendező.
regeszta – Oklevél tartalmi kivonata.
repertórium – Folyóiratok, hírlapok megjelent tanulmányainak, cikkeinek, recenzióinak jegyzéke, adattára.
rezümé – Rövid összefoglalás.
stemma – A szövegváltozatok családfája, ábrázolt leszármazási rendje.
szerzői hungaricum – Minden könyvtári dokumentum, amelynek szellemi létrehozatalában – teljes egészében vagy legalább egy önálló részében – Magyarországon született, illetve az alkotás idején itt megtelepedetten tevékenykedett személy közreműködött (RMK I, II, III).
szinopszis – Tartalmi kivonat.
tartalmi hungaricum – L. Apponyi-hungaricum.
terminus ante quem – A legkésőbbi időpont, amely előtt egy szöveg készülhetett.
terminus post quem – A legkorábbi időpont, amely után egy szöveg készülhetett.
területi hungaricum – A mindenkori Magyarország területén bármely nyelven létrejött vagy kinyomtatott dokumentum (RMK I, RMK II).
textológia – Az irodalmi szövegek rendszerezésével, kiadásával foglalkozó tudomány.
tipográfus – 1. Könyvnyomtató. 2. Könyvtervező.
tollhiba – L. géphiba.
ultima manus – „Utolsó kéz", a szerző utolsó javításai, végleges szándéka.
változat – Olyan szöveg, amely a szerző, másoló vagy kiadó javításait, kiegészítéseit tartalmazza.
variáns – L. változat
végleges szöveg – Főszöveg.
verso – A levél hátulsó, tehát mindig páros számú lapja. Jelölése „b" vagy „v".
verzál betű – NAGYBETŰ.

*

[A *Fogalommagyarázat* összeállításakor felhasználtam Péter László jegyzékét – PÉTER László, *Magyar írók, költők textológiai nézetei*, Szeged, JATEPress, 1995, 133–135. –, valamint Nagy László, Thimár Attila és P. Vásárhelyi Judit tanácsait. – A szerk.]

27) Zárthelyi dolgozat

(Kidolgozási idő: 80 perc, az elérhető pontszám: 100)

1) A rendelkezésre álló hely felhasználásával röviden jellemezze az RMK és az RMNY eltéréseit az alábbi szempontok szerint! (3-3-3 pont)

a) Gyűjtőkör:

b) Mutatók:

c) Példánykimutatás:

2) Határozza meg az alábbi fogalmakat! Írjon 1-1 példát is! (3-3-3-3-3-3 pont)

a) lectio difficilior:

b) ultima manus:

c) hungarica:

d) kolligátum:

e) incunabulum:

f) historia litteraria:

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

3) Értelmezze a következő leírást: A–H I^4= [68] fol. – 8° – 2 ill. (5 pont)

4) Válasszon az a) és b) feladat közül (csak az egyiket kell megoldania)! (5 pont; 1 hiba 1 pont levonással jár.)

a) Vegyen elő egy könyvet a táskájából és készítsen róla szabályos címleírást!

b) A következő mondat adatai alapján készítsen szabályos címleírást: „Klaniczay Tibor a költő nevét címül választó monográfiájában, mely 1964-ben az Akadémiai Kiadó »Irodalomtörténeti Könyvtár« c. sorozatában a 14. kötetként jelent meg, a 241. oldalon a Delimán–Kumilla epizód szerkezeti funkciójáról írt."

5) Mi a filológia viszonya az irodalomtudományhoz? Mi a textológia szerepe? A könyv mely tanulmányai alapján tudja megválaszolni a kérdést? (4 pont)

6) A könyv 398. oldalán megtalálja a *Syrena*-kötet bevezetését „Az olvasonak." címmel. Írja át (külön lapon) ezt az egy oldalt a) betűhív átírásban, b) mai helyesírás szerinti átírásban! (10-10 pont; 5 hibáig maximális pontszám, ezt követően minden hibáért 1 pont levonás jár.)

7) **a)** Jelölje be a mellékelt térképre az alábbi városok helyét a megfelelő szám segítségével! (12 pont)

1. Kolozsvár:
2. Csáktornya:
3. Nagyszombat:
4. Sárvár:
5. Zólyom:
6. Gyulafehérvár:
7. Detrekő:
8. Vizsoly:
9. Debrecen:
10. Németújvár:
11. Buda:
12. Brassó:

b) Írja a fenti városnevek mellé az alábbi személyek közül a megfelelőket! (1-1 név elhelyezése szükséges.) (12 pont)

1. Zrínyi Miklós
2. Andreas Hess
3. Bornemisza Péter
4. Balassi Bálint
5. Sylvester János
6. Károlyi Gáspár
7. Heltai Gáspár
8. Pázmány Péter
9. Joannes Manlius
10. Bethlen Gábor
11. Rheda Pál
12. Johannes Honterus

c) Nevezze meg az **a)** feladatban a városnevek mellett azt az országot, ahol ma a helység található! (12 pont)

8) E kötet mely tanulmányaiban szerepel a könyvünk hátsó borítóján található 3 idézet? (Választás szerint.) (3 pont)

OSZK Országos Széchényi Könyvtár

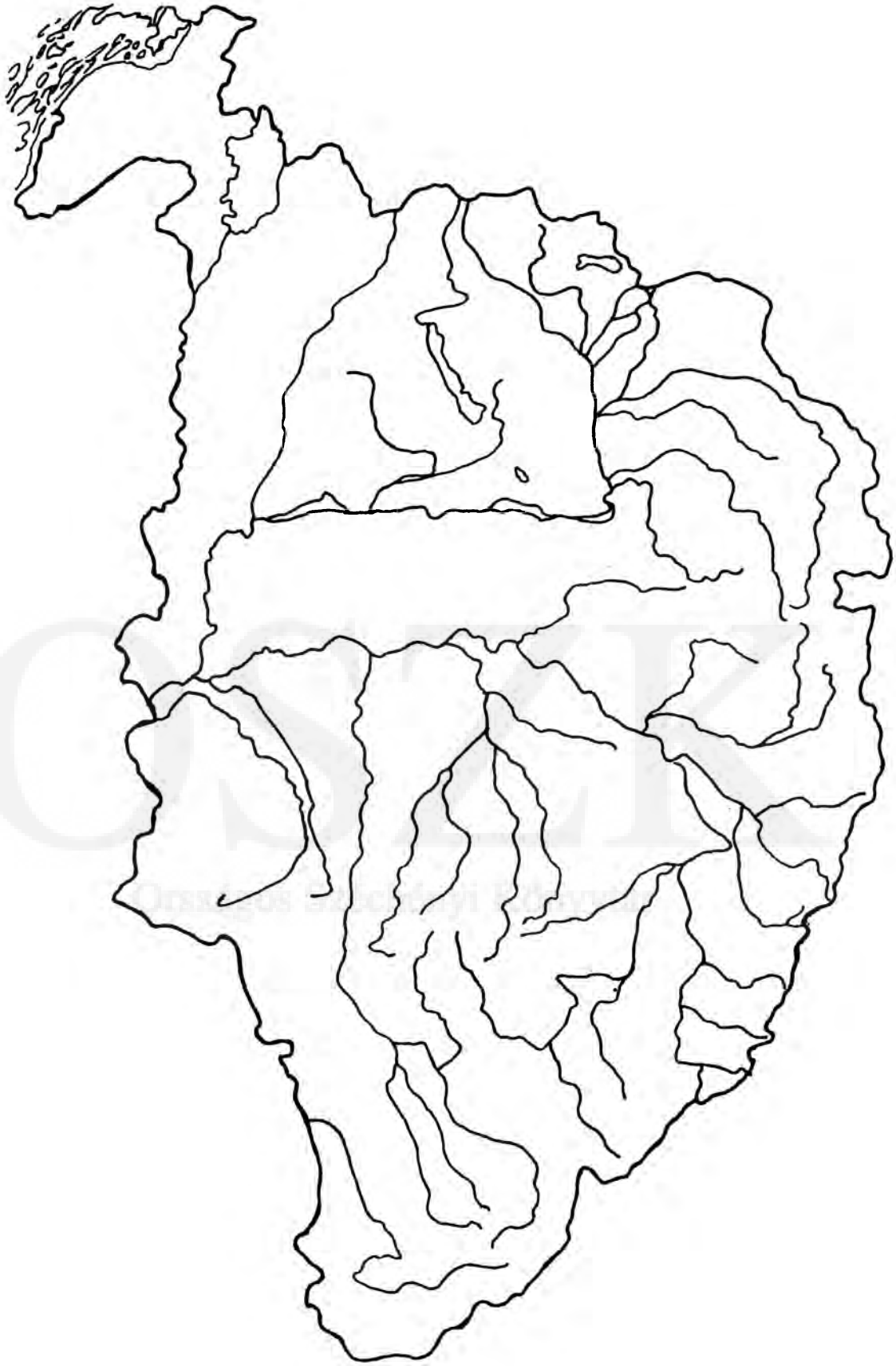

III. BIBLIOGRÁFIA

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA – P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SEGÉDKÖNYVEK ÉS SZÖVEGKIADÁSOK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA A RÉGI MAGYARORSZÁGI IRODALOMHOZ

(Lezárva 2003 augusztusában. E jegyzéket kiegészítik a kötetünkben közölt tanulmányok irodalomjegyzékei.)

I. BIBLIOGRÁFIAI KÉZIKÖNYV

1. GULYÁS Pál: A bibliográfia kézikönyve. Bevezetés a könyvészetbe. I–II. Bp., 1941–1942. (Bővített utánnyomása Kozocsa Sándor előszavával, Gazda István függelékével: Bp., 1984.)
2. A magyar bibliográfiák bibliográfiája 1974–1976. Összeáll. az OSzK Magyar Nemzeti Bibliográfia szerkesztősége. Felelős szerk. Gajtkó Éva. Bp., 1979.

II. MAGYAR KÖNYVÉSZET

1. RMK I. = SZABÓ Károly: Régi magyar könyvtár. I. (1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok) Bp., 1879.
2. RMK II. = SZABÓ Károly: Régi magyar könyvtár. II. (1473–1711. megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok.) Bp., 1885.
3. RMK III. = SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád: Régi magyar könyvtár. III. (Magyar szerzőktől külföldön 1480–1711. megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok.) 1–2. rész. Bp., 1896–1898.
4. RMK III. Pótlások, kiegészítések, javítások. 1–5. füzet. Bp., 1990–1996.
5. SZTRIPSZKY Hiador: Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez. Pótlások és igazítások 1473–1711. Bp., 1912. (Új kiadása: Bp., 1967.)
6. RMNy (1.) = BORSA Gedeon–HERVAY Ferenc–HOLL Béla–KÄFER István–KELECSÉNYI Ákos: Régi magyarországi nyomtatványok. 1473–1600. Bp., 1971.
7. RMNy 2. = BORSA Gedeon–HERVAY Ferenc–HOLL Béla: Régi magyarországi nyomtatványok. 1601–1635. Bp., 1983.
8. RMNy 3. = HELTAI János–HOLL Béla–PAVERCSIK Ilona–P. VÁSÁRHELYI Judit: Régi Magyarországi Nyomtatványok. 1636–1655. Bp., 2000.

9. RMNy Supplementum = Magyar könyvesház. Pótlások és kiigazítások az RMNy-hez. = Magyar Könyvszemle 1972-től.
10. eRMK CD-ROM = Elektronikus Régi Magyar Könyvtár. SZABÓ Károly: Régi Magyar Könyvtár I–II. (1473–1711), SZTRIPSZKY Hiador: Adalékok. (1472–1711); Régi Magyarországi Nyomtatványok I–III. (1473–1655). Bp., 2000. (Arcanum Digitéka)
11. Petrik = PETRIK Géza: Magyarország bibliographiája. 1712–1860. I–IV. köt. Bp., 1888–1892. (Új kiadás: Bp., 1968.)
12. Petrik V.: Pótlás az I–IV. kötethez. Bp., 1971.
13. Petrik VI.: Nyomda- és kiadástörténeti mutató Petrik I–V. kötetéhez. Bp., 1972.
14. Petrik VII.: Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliográfiája 1712–1860 című művéhez. 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok. Szerk. Pavercsik Ilona. Bp., OSzK, 1989.
15. Petrik VIII. Függelék. Hazai, 18. századi színlapok, gyászjelentések és szentképek bibliográfiája. Nyomda- és kiadástörténeti mutató az 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványokhoz. Szerk. V. Ecsedy Judit. Bp., OSzK, 1991.
16. Magyar Könyvészet 1712–1920. CD-ROM = PETRIK Géza retrospektív bibliográfiája és a Pótlások. Bp., 2000. (Arcanum Digitéka)
17. APPONYI Sándor: Hungarica. I–II., Bp., 1900–1902. III–IV., München, 1925–1927. (1820 előtt megjelent magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok leírása.)
18. Régi Nyomtatványok Tára CD-ROM. = APPONYI: Hungarica. Az Országos Széchényi Könyvtár Antiqua-katalógusa. Régi Magyar Könyvtár. III. Bp., 2003. (Arcanum Digitéka) – Az adatbázis 4700 facsimilét tartalmaz a könyvek címlapjairól illetve érdekesebb részeiről.
19. Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok 1454–1600. Közli: Kertbeny Károly. Bp., 1880.
20. Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718. Összeáll. HUBAY Ilona. Bp., 1948. (Az OSzK kiadványai, XXVIII.)
21. Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849. A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent, valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. I–II. Összeáll.V. Busa Margit. Bp., 1986. OSzK.
22. Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I–III. Összeáll. Csapodi Csaba, Csapodiné Gárdonyi Klára. Bp., 1988–1994. (Az MTA Könyvtárának Közleményei, Új sorozat, 23., 31., 33.)

III. NAGY KÖNYVTÁRI KATALÓGUSOK

1. British Museum General Catalogue of Printed Books 1–263. London, 1960–1966.
2. VD 16 = Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts. Hrsg. von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. Red. Irmgard Bezzel. I. Abteilung. Verfasser – Körperschaften – Anonyma. Bd. 1–22. Stuttgart, 1983–1995. II. Abteilung. Register der Herausgeber, Kommentatoren, Übersetzer und literarischen Beiträgern. Bd. 1–2. Stuttgart, 1997. III. Abteilung. Register der Druckorte, Drucker, Verleger und Erscheinungsjahre. Stuttgart, 2000.
3. VD 17 = Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts – adatbázis: www.vd17.de
4. KULCSÁR Péter: Catalogus incunabulorum Bibliothecae Batthyányanae. Szeged, 1965. (A gyaulafehérvári Batthyány-Könyvtár ősnyomtatványainak katalógusa.)
5. The National Union Catalog Pre-1956 Imprints. A cumulative author list representing Library of Congress printed cards and titles reported by other American libraries... Vol. 1–685. Mansell 1968–1980. Vol. 686–754. Supplement. Mansell 1980–1981.
6. SOLTÉSZ Erzsébet–SAJÓ Géza: Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. 1–2. Bp., 1970. (Magyarországi könyvtárakban őrzött ősnyomtatványok katalógusa.)
7. SOLTÉSZ Erzsébet–VELENCZEI Katalin–W. SALGÓ Ágnes: Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa. Nem magyar nyelvű, külföldi kiadványok. I–III. kötet. Bp., OSzK, 1990. – Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur. Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae.
8. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa (BCB Cat.). Készítette Klinda Mária. Bp., 2001.
9. Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Bd. I–III. Bearbeitet von S. Katalin Németh. München–New York–Paris, 1993.

IV. HAZAI KÉZIRATKATALÓGUSOK

1. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága másolat- és kéziratgyűjteményének ismertetése. Összeáll. Lukinich Imre. Bp., 1935.
2. BARTONIEK Emma: Codices latini medii aevi. Bp, 1940.
3. A budapesti magyar Kir. Egyetemi Könyvtár kéziratainak czímjegyzéke. – Catalogus manuscriptorum Bibliothecae reg. Scient. Universitatis Budapestiensis. Tomus I. Pars 1–2. Bp., 1889–1894. Tomus II. Pars 3. Bp., 1907. Tomus II. Pars 4. + Index Bp., 1910.

4. CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: Ariadne. A középkori magyarországi irodalom kéziratainak lelőhelykatalógusa. Bp., 1995. (Az MTA Könyvtárának közleményei, Új sorozat, 34.)
5. Az Országos Széchényi Könyvtár magyar nyelvű újkori kötetes kéziratainak katalógusa. I–III. Bp., 1956.
6. STOLL Béla: A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája. (1565–1840.) Bp., 2002[2].
7. VIZKELETY András: Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken. I–II. Bp., Wiesbaden, 1969–1973.
8. Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai. 1850 előtti kéziratok. Sorozatszerk. Szelestei N. László. Az OSzK, 1979–.
9. FEKETE Csaba–SZABÓ Botond: A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa. Bp., 1979. (1.)
10. SZABÓ Flóris: A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kéziratkatalógusa. Bp., 1981. (2.)
11. L. KOZMA Borbála–LADÁNYI Sándor: A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének (Budapest) kéziratkatalógusa. Bp., 1982. (3.)
12. BÖRZSÖNYI József: A Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa. Bp., 1986. (4.)
13. IVÁNYI Sándor: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa. Bp., 1986. (5.)
14. SZABÓ György: A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Pápa) kéziratkatalógusa. Bp., 1987. (6.)
15. BOROS István: A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratkatalógusa. Bp., 1989. (7.)
16. BÁNHEGYI B. Miksa: A Győri Egyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa. Bp., 1991. (8.)
17. BEKE Margit: Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményének katalógusa. Bp., 1991. (9.)
18. BÖRÖCZ Enikő: Az Evangélikus Országos Levéltár (Budapest) kéziratkatalógusa. Bp., 1993. (10.)
19. TÓTH Béla: A Váci Egyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa. Bp., 1999. (11.)
20. ADORJÁN Imréné–SZABÓ András: A Csurgói Református Gimnázium, valamint a Kecskeméti, Kiskunhalasi és Kunszentmiklósi Református Egyházközségek könyvtárainak kéziratkatalógusa. Bp., 1999. (12.)
21. KOLTAI András: A Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárának kéziratkatalógusa. I. Bp., 2000. (13.)

V. LEVÉLTÁRI SEGÉDLETEK

1. Levéltári ismeretek kézikönyve. Szerk. Endrényi Ferenc. Bp., 1980.
2. A Magyar Országos Levéltár fond- és állagjegyzéke. 1. rész. A–P. szekciók; 2. rész Q–X. szekciók és mutatók. Bp., 1959–1960.
3. A Magyar Országos Levéltár fondjainak és állagainak jegyzéke. III. „X" szekció. Mutató az I–III. kötethez. Bp., 1975.
4. Magyarország levéltárai. Szerk. Balázs Péter. Bp., 1983.
5. A középkori Magyarország levéltári forrásai. CD-ROM. Készült a Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményeihez készült levéltári segédletek felhasználásával. Szerk. Rácz György. Bp., 2003. (Arcanum-Adatbázis)

VI. IRODALOMTÖRTÉNETI, TÖRTÉNETTUDOMÁNYI, KÖNYVTÖRTÉNETI, KLASSZIKA-FILOLÓGIAI BIBLIOGRÁFIÁK

1. A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. I. – STOLL Béla–VARGA Imre–V. KOVÁCS Sándor: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig. Bp., 1972.
2. A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig. CD-ROM. Az elektronikus változatot gondozta Császtvay Tünde, Monok István. Szeged, 1998.
3. A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája. 1971–1975. I–II. Szerk. Pajkossy György. Bp., OSzK, 1989.
4. A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája. 1976–1990. Szerk. Dobó Katalin, Grusz Lászlóné, Lichtmann Tamás, Németh S. Katalin, Parragi Márta, Varga Katalin, Velich Sándorné, Záhony Éva stb. Bp., 1977–2000. (Az 1980-as I–II. kötetben az 1976–1980 közti kötetek egybevont névmutatója.)
5. STAUD Géza: Magyar színháztörténeti bibliográfia. I–II. Bp., Magyar Színházi Intézet, 1975–1976.
6. A színjátszó iskola a XVII–XVIII. században: az iskolai, a populáris és a hivatásos színjátszás Magyarországon. A bibliográfiát szerk. Nagy Júlia; az anyagot gyűjt. Kiss Katalin, Nagy Júlia. Bp., 1998.
7. Balassi-bibliográfia. Összeáll. Stoll Béla. Bp., 1994.
8. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: Balassi-bibliográfia (1994–2000). ItK, 2001, 107–127.
9. SZÉKELY Júlia–URAY Piroska: Útmutató a hazai reneszánsz-kutatók számára fontos külföldi folyóiratokról. Debrecen, 1986.
10. KOSÁRY Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. 1711-ig, II. 1711–1825., III. Kiegészítés és névmutató. Bp., 1951–1958.

11. KOSÁRY Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. 1. Általános rész I–II. Bp., 1970.
12. A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája 1945–1968. Összeáll. Makkai László, Niederhauser Emil stb. Bp., 1971.
13. A Magyarországon megjelent történeti munkák bibliográfiája. Történeti bibliográfia 1985–1992. Összeáll. Pótó János, Rozsnyói Ágnes, Sz. Gyivicsán Mária. Bp., 1987–1994. (1993-tól: História Könyvtár Bibliográfiák sorozatcímmel.)
14. A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom minden évben megjelenik az előző évre vonatkozóan a Magyar Könyvszemle negyedik számában.
15. HEIT, Alfred–VOLTMER, Ernst: Bibliographie zur Geschichte des Mittelalters. München, 1997.
16. MORAVEK Endre: A magyar klasszika-filológiai irodalom bibliográfiája. 1901–1925. Bp., 1930.
17. BORZSÁK István: A magyar klasszika-filológiai irodalom bibliográfiája. 1926–1950. Bp., 1952.
18. A magyar ókortudomány bibliográfiája. 1951–1975. Főszerk. Ritoók Zsigmond. Bp., 1986.
19. A magyar ókortudomány bibliográfiája. 1976–1990. Szerk. Bellus Ibolya. Bp., 1996.

VII. A RÉGI MAGYAR KÖLTÉSZET REPERTÓRIUMA (1600-IG)

1. Répertoire de la poésie hongroise ancienne. Manuel de correction d'erreurs dans la base de domées. Direction: Iván Horváth assisté per Gabriella H. Hubert. Out coopéré a ce travail: Zsuzsa Font, János Herner, Etelka Szőnyi, István Vadai. I–II. Paris, 1992. (Ad Corpus Poeticarum)

VIII. MAGYAR ÁLTALÁNOS LEXIKONOK

1. A Pallas nagy lexikona. 1–16. + két pótkötet. Bp., 1893–1900., 1904.
2. Révai nagy lexikona. I–XXI. Bp., 1911–1935.
3. Új magyar lexikon. 1–6. + 7. kiegészítő kötet. Bp., 1959–1962., 1972.
4. Akadémiai kislexikon. I–II. Bp., 1989–1990.
5. Magyar Nagylexikon. 1–15. kötet (A–Sec) Bp., 1993–2002.

IX. KÜLFÖLDI ENCIKLOPÉDIÁK

1. Encyclopedia Britannica. 1–23.
2. Britannica Hungarica Világenciklopédia. I–II. kötet. Bp., 1994–1995.
3. Meyers Enzyklopädisches Lexikon. 1–28.
4. Brockhaus Enzyklopädie. 1–20 + 5.
5. Grand Larousse encyclopédique en dix volumes. + 2 Supplement.
6. Magyar Larousse. Enciklopédikus szótár. I–III. Paris, 1979. – Bp., 1991–1994.
7. La Grande Encyclopédie. 1–31.
8. Enciclopedia Italiana. I–XXXVI. + Appendice.

X. ÍRÓI LEXIKONOK, ÉLETRAJZGYŰJTEMÉNYEK, NÉVTÁRAK

1. CZVITTINGER Dávid: Specimen Hungariae Literatae. Lipcse–Frankfurt, 1711.
2. BOD Péter: Magyar Athenas. [Nagyszeben], 1766.
3. HORÁNYI Elek: Memoria Hungarorum. I–III. Bécs, 1775–1777.
4. HORÁNYI Elek: Nova memoria Hungarorum. Pest, 1792.
5. WALLASZKY Pál: Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus. Pozsony–Lipcse, 1785. – Buda, 1808.
6. Magyar írók. Életrajz-gyűjtemény. Gyűjté: Ferenczy Jakab és Danielik József. Pest, 1856. – Második, az elsőt kiegészítő kötet. Gyűjté: Danielik József. Pest, 1858.
7. Magyar írók névtára. (Életrajzi és könyvészeti adatok gyűjteménye). Szerk. Moenich Károly és Vutkovich Sándor. Pozsony, 1876.
8. Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. Bp., 1891–1914. Reprintben: Bp., 1980–1981. CD-ROM-változata: Bp., é. n. (Arcanum Digitéka)
9. GULYÁS Pál: Magyar írók élete és munkái. I–VI. Új sorozat. (Aachs–Dzurányi László) Bp., 1939–1944.
10. GULYÁS Pál: Magyar írók élete és munkái. Új sorozat. VII–XVIII. (Ebeczky Béla–Myskovszky Viktor). Bp., 1990–1999.
11. Magyar irodalmi lexikon. Szerk. Ványi Ferenc. Bp., [1926.]
12. Magyar irodalmi lexikon. I–III. Szerk. Benedek Marcell. 1–3. Bp., 1963–1965.
13. Új magyar irodalmi lexikon. I–III. Főszerk. Péter László. Bp., 1994. – Második, javított, bővített kiadás. Bp., 2000.
14. GULYÁS Pál: Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei. Függelék: Néhány száz névtelen munka jegyzéke. Bp., 1956. (2. kiad.: Bp., 1978.)
15. SZ. DEBRECZENI Kornélia: Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei. Gulyás Pál lexikonának kiegészítése. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1992.

16. Irodalmi lexikon. Szerk. Benedek Marcell. Bp., 1927.
17. Hungária irodalmi lexikon. Szerk. Révay József és Kőhalmi Béla. Bp., 1947.
18. Világirodalmi lexikon (Külföldi irodalom). Szerk. Dézsi Lajos. I–III. Bp.,1933.
19. Világirodalmi kisenciklopédia. I–II. Szerk. Köpeczi Béla, Pók Lajos. Bp., 1976.
20. Világirodalmi lexikon. I–XIX. Szerk. Király István, Szerdahelyi István. Bp., 1970–1996.
21. TÓTFALUSI István: Irodalmi alakok lexikona. Bp., 1972. 2. kiad. Bp., 1994.
22. ERŐS Zoltán: Magyar irodalmi helynevek A-tól Z-ig. 2., bővített, átdolgozott kiadás. Bp., 1995.
23. BUDAI Ferenc: Magyarország polgári históriájára való lexikon a XVI. század végéig. I–III. Nagyvárad, 1804–1805. 2. kiad. Pest, 1866.
24. Magyarok életrajzai. I. szakasz. A hajdankortól az 1600. évig. Szerk. Kerékgyártó Árpád. I.: Aba–Bebek. Pest, 1858.
25. Magyar Életrajzi Lexikon. I–II. Bp., 1967–1969. + pótkötetek.
26. Új magyar életrajzi lexikon. I–IV. Főszerk. Markó László. Bp., 2001–2003.
27. ZOVÁNYI Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. jav. és bőv. kiad. Bp., 1977.
28. Régi magyarországi szerzők. Összeáll. Szabó Géza közreműködésével Pintér Gábor. Kiad. OSzK. Kézirat gyanánt. Bp., 1989.
29. KÁZMÉR Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Bp., 1993.
30. JÖCHER, Christian Gottlieb: Allgemeine Gelehrten-Lexicon. I–IV. Leipzig, 1750–1751.
31. ADELUNG, Johann Christoph: Fortsetzung und Ergänzung zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeine Gelehrten-Lexicon. I–II. Bd. A–J. Leipzig, 1784–1787. Von Buchstaben K fortgesetzt von Heinrich Wilhelm ROTERMUND. III–VII. Bd. K–Romuleus. Leipzig, 1816–1897.
32. WURZBACH–TANNENBERG, Constantin von: Biographisches Lexicon des Kaiserthums Österreich. I–LX. Bd. Wien, 1856–1891.
33. Allgemeine Deutsche Biographie. Hrsg. durch die Historische Comission bei der königl. Akademie der Wissenschaften. Bd. I–LVI. Leipzig, 1875–1912.

XI. EGYES SZERZŐK ÉLETRAJZA, NÉHÁNY FONTOSABB MONOGRÁFIA, TANULMÁNYKÖTET

1. Magyar történeti életrajzok. A Magyar Történelmi Társulat kiadássorozata. Bp., 1885–1920. – CD-ROM változata: Bp., é.n. (Arcanum Digitéka)
2. DÉZSI Lajos: Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században. I. Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702). II. Pápai Páriz Ferenc (1649–1716). Bp., 1899.

3. DÉZSI Lajos: Szenczi Molnár Albert (1574–1633). Bp., 1897.
4. ERDÉLYI Pál: Balassa Bálint (1551–1594). Bp., 1899.
5. FERENCZY Zoltán: Rimay János (1573–1631). Bp., 1911.
6. FRAKNÓI Vilmos: Pázmány Péter (1570–1637). Bp., 1886.
7. MÁRKI Sándor: II. Rákóczi Ferenc. I–III. Bp., 1907–1910.
8. SZÉCHY Károly: Gróf Zrínyi Miklós, a költő 1620–1664. I–V. köt. Bp., 1896–1902.

9. Magyar História. Életrajzok.
10. BITSKEY István: Pázmány Péter. Bp., 1986.
11. BADICS Ferenc: Gyöngyösi István élete és költészete. Bp., 1939.
12. BENCZE Imre: Magyari István sárvári prédikátor élete és munkái. Bp., 1995.
13. BORSA Gedeon: Michael de Hungaria élete és műveinek nyomtatott kiadásai. Bp., 1997.
14. BOTTA István: Huszár Gál élete, művei és kora. 1512?–1575. Bp., 1991. (Humanizmus és Reformáció 18.)
15. ECKHARDT Sándor: Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp., 1943.
16. ECKHARDT Sándor: Balassi Bálint. Bp., [1941.]
17. HOPP Lajos: Mikes Kelemen. Életút és írói pályakezdet. Bp., 2000. (Historia Litteraria 7.)
18. HOPP Lajos: A fordító Mikes Kelemen. Bp., 2002. (Historia Litteraria 12.)
19. HUSZTI József: Janus Pannonius. Pécs 1931.
20. KLANICZAY Tibor: Zrínyi Miklós. Második, átdolgozott kiadás. Bp., 1964.
21. Pázmány Péter és kora. Szerk. Hargittay Emil. Piliscsaba, 2001. (Pázmány Irodalmi Műhely 2.)
22. SCHULEK Tibor: Bornemisza Péter 1535–1584. Sopron–Bp.–Győr, 1939.
23. SÍK Sándor: Pázmány, az ember és az író. Bp., 1939.
24. TÜSKÉS Gábor: A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai forrásai: Nádasi János. Bp., 1997. (Historia Litteraria 3.)

XII. GÖRÖG–RÓMAI MITOLÓGIA; BIBLIA, LEGENDÁK; VALLÁSTÖRTÉNET

1. Ókori lexikon. I–II. Szerk. Pecz Vilmos. Bp., 1902–1904. (Reprintben is) – CD-ROM változata: Bp., é. n. (Arcanum Digitéka)
2. Antik lexikon. Szerk. Bellus Ibolya, Johannes Irmscher, Szepes Erika. Bp., 1993.
3. Bibliai lexikon. Segédkönyv a Biblia tanulmányozásához 160 képpel. I–II. Szerk. Czeglédy Sándor, Hamar István, Kállay Kálmán. Bp., 1931.
4. Keresztyén bibliai lexikon. Szerk. Bartha Tibor. I–II. Bp., 1993.
5. VIRÁGH Sándor: Bibliai fogalmi szókönyv. Bp., 1963.

6. Biblikus teológiai szótár. Szerk. Nagy Ferenc, Szabó Ferenc. Róma, 1974. (További kiadások is.)
7. Bibliai nevek és fogalmak. Előszó: Babits Antal. Bp., 1988.
8. OBERMAYER, Heinz–SPEIDEL, Kurt–VOGT, Klaus–ZIELER, Gerhard: Stuttgarti bibliai kislexikon. Ford. Sántha Máté, Gummersbach, 1974.
9. BALÁZS Károly: Újszövetségi szómutató szótár. Bp., 1998. (Historia Diaspora, 2.)
10. Korán. Ford. Simon Róbert. Bp., 1987. (Prométheusz Könyvek)
11. SIMON Róbert: A Korán világa. Bp., 1987. (Prométheusz Könyvek)
12. A qumráni szövegek magyarul. Bev., ford., jegyz. Fröhlich Ida. 2., jav., bőv. kiad. Bp.–Piliscsaba, 2000.
13. GECSE Gusztáv–HORVÁTH Henrik: Bibliai kislexikon. Bp., 1978.
14. HAAG, Herbert: Bibliai lexikon. Bp., Szent István Társulat, 1989.
15. TÓTFALUSI István: Ki kicsoda a Bibliában? Bp., 1995.
16. RAHNER, Karl–VORGRIMLER, Herbert: Teológiai kisszótár. Bp., 1980.
17. MADAS Edit: Liturgikus latin nyelvkönyv. 2., jav. kiad. Bp., 1997. (Egyházzenei Füzetek)
18. SEIBERT, Jutta: A keresztény művészet lexikona. Bp., 1986.
19. Katolikus lexikon. Szerk. Bangha Béla. I–IV. és függelék. Bp., 1931–1933.
20. Magyar katolikus lexikon. Főszerk. Diós István. Bp., 1993–
21. KERÉNYI Károly: Görög mitológia. Bp., 1977, Szeged, 1997.
22. ZAMAROVSKY, Vojtech: Istenek és hősök a görög–római mondavilágban. A–Z. Bp., 1970, 1994.
23. GRAVES, Robert: A görög mítoszok. I–II. Bp., 1970.
24. Mitológiai ábécé. 2. kiadás. Bp., 1973.
25. Mitológiai enciklopédia. I–II. Főszerk. Tokarev, Sz. V. Bp., 1988.
26. SZABÓ György: Mediterrán mítoszok és mondák. Mitológiai kislexikon. Bukarest, 1973.
27. SZABÓ György: Európai mítoszok és mondák. Mitológiai kislexikon. Bukarest, 1977.
28. FRAZER, James George: Az Aranyág. Bp., 1965. (2. kiad.: Bp., 1995.)
29. TÓTFALUSI István: Ki kicsoda az antik mítoszokban. Bp., 1993.
30. VORAGINE, Jacobus de: Legenda Aurea. Vál., előszó, jegyz., mutatók Madas Edit. Bp., 1990. (Harmonia Mundi)
31. Szentek élete. Szerk. Diós István. Bp., 1987.
32. JÖCKLE, Clemens: Szentek lexikona. Bp., 1994.
33. PUSKELY Mária: Kétezer év szerzetessége. I–II. Bp., 1998.
34. BÁLINT Sándor: Ünnepi Kalendárium. I–II. Bp., 1977.
35. MÁTRAY János: Keresztneveink. Szentek, vértanúk, névnapok. Bp., 1960.
36. GLASENAPP, Helmuth von: Az öt világvallás. Bráhmanizmus, buddhizmus, kínai univerzizmus, kereszténység, iszlám. 5. kiad. Bp., 1987.
37. PAULY, August Friedrich von–WISSOWA, Georg: Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. I–LVII. Bd. Stuttgart, 1894–1935.
38. Der kleine Pauly Lexicon der Antike. I–V. Stuttgart, 1964–1975.

Országos Széchényi Könyvtár

39. The Oxford Classical Dictionary. Oxford, 1957.
40. FRAZER, James George: The Golden Bough. I–XII. London, 1911–1915.
41. Dictionary of the Middle Ages. Joseph R. Strayer, editor in chief. Vol. I–XI. (Textiles, Islamic). New York, 1982–1988.
42. Die Religion in Geschichte und Gegenwart. 3. neu bearb, Aufl. I–VII. Bd. Tübingen, 1957–1965.
43. The Jewish Encyclopedia. I–XII. New York–London. 1901–1906.

XIII. EGY- ÉS TÖBBNYELVŰ SZÓTÁRAK

1. Magyar nyelvtörténeti szótár. Szerk. Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond. I–III. Bp., 1890–1893.
2. BALLAGI Aladár: Régi nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár. I. Bp., 1903.
3. Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz. Gyűjt. Szamota István, szerk. Zolnai Gyula. Bp., 1902–1906. (Reprint: Bp., 1984.)
4. A Müncheni Kódex magyar–latin szótára. Szerk. Nyíri Antal. Bp., 1993.
5. Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerk. Berrár Jolán, Károly Sándor. Bp., 1984.
6. Erdélyi magyar szótörténeti tár. Szerk. Szabó T. Attila. I–IV. (A–Ha). Bukarest, 1976–1984. – V–VII. (He–Ly) Budapest–Bukarest, 1993–1995.
7. CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: A magyar nyelv szótára. I–VI. Pest, majd Bp., 1862–1874.
8. SZINNYEI József: Magyar tájszótár. I–II. Bp., 1893–1901.
9. Új magyar tájszótár I–III. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Bp., 1979–1992.
10. SZILY Kálmán: A magyar nyelvújítás szótára a kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével. I–II. Bp., 1902–1908. (Reprint: 1994.)
11. GOMBOCZ Zoltán, MELICH János: Magyar Etymologiai Szótár. I–XVII. füzet. (A–geburnus) Bp., 1914–1944.
12. BÁRCZI Géza: Magyar szófejtő szótár. Bp., 1941.
13. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III. Főszerk. Benkő Loránd. Bp., 1967–1976. Mutató kötet: Bp., 1984.
14. A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII. Bp., 1959–1962.
15. O. NAGY Gábor–RUZSICZKY Éva: Magyar szinonima szótár. Bp., 1978.
16. PÓRA Ferenc: A magyar rokon értelmű szók és szólások kézikönyve. 2. kiad. Bp., 1913.
17. A magyar nyelv szóvégmutató szótára. Szerk. Papp Ferenc. Bp., 1969. (Utánny.: 1994.)
18. KISS Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Bp., 1988.
19. LADÓ János: Magyar utónévkönyv. 5. kiad. Bp., 1982.
20. Magyar helyesírási szótár. A Magyar Tudományos Akadémia szabályai szerint. Szerk. Deme László, Fábián Pál, Tóth Etelka. Bp., 1999.

21. Ambrosii Calepini Dictionarium decem linguarum. Lugduni, M.D.LXXXV. – Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből. Jakubovich Emil és Sági István közreműködésével sajtó alá rend. Melich János. Bp., 1912.
22. SZENCI MOLNÁR Albert: Dictionarium Latinoungaricum. Nürnberg, 1604. (Fakszimile kiadása: Bp., 1990.)
23. PÁPAI PÁRIZ Ferenc: Dictonarium Latino–Hungaricum. Lőcse, 1708. (Ezt követően számos újabb és bővebb kiadás. Az 1767-es kiadás fakszimiléje: Bp., 1995.)
24. FINÁLY Henrik: A latin nyelv szótára. Bp., 1884. (Reprint: Bp., 1991.)
25. BARTAL Antal: Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae. Lipcse–Bp., 1901. (Reprint: Bp., 1983.)
26. GYÖRKÖSY Alajos–KAPITÁNFFY István–TEGYEI Imre: Ógörög–magyar szótár. Bp., 1990.
27. KISS Jenő: Újszövetségi görög–magyar szótár. 2. kiad. Bp., 1951.
28. VARGA Zsigmond J.: Újszövetségi görög–magyar szótár. Bp., 1992.
29. POLLÁK Kaim: Héber–magyar teljes szótár. Bp., 1881. (a Budapesti Református Teológiai Akadémia hasonmás kiadása: Bp., 1981.)
30. FÜRST, Julius: Hebraisches Wörterbuch über das Alte Testament. Berlin, 1960.
31. FORCELLINI, Aegidio: Totius latinitatis lexicon. Prati, 1861.
32. Glossarium mediae et infimae latinitatis conditum a Carolo du Fresne domino du Cange. I–X. Niort, 1883–1887.
33. Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae. A–I. Vol. I–V. Ed. Harmatta János, Benkő Loránd, Bellus Ibolya. Bp., 1987–1999.
34. CAPELLI, Adriano: Lexicon abbreviaturarum. Milano, 1949. (Újabb kiadások is.)
35. JAKAB László–BÖLCSKEI András: Balassi-szótár. Debrecen, 2000.

XIV. TERMINOLÓGIA, ALAPFOGALMAK, BEVEZETÉS AZ IRODALOMTUDOMÁNYBA

1. ALFÖLDY Jenő: Irodalmi fogalomtár. A–Z. Bp., 1992.
2. Általános történelmi fogalomgyűjtemény. 2. átdolg., bőv. kiad. Szerk. Markó László. Bp., 1982.
3. Idegen eredetű vallási szavak és fogalmak szótára. Összeáll. Bölcskei Gusztáv és Lenkey István. Bp., 1991.
4. Magyar történelmi fogalomtár. Szerk. Bán Péter. I–II. Bp., 1989.
5. A szövegkiadás új elmélete és gyakorlata. Helikon, 1989. 3–4. sz.
6. THIENEMANN Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak. Pécs, 1931. (Reprint: Pécs, 1985.)
7. TOLNAI Vilmos: Bevezetés az irodalomtudományba. Bp., 1922. (Reprint: Pécs, 1991.)

8. VILCSEK Béla: Az irodalomtudomány „provokációja". Az irodalmi folyamat. Bp., 1995.
9. TÉGLÁSY Imre: A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon: Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig. Bp., 1988. (Humanizmus és Reformáció 15.)
10. Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába. Szerk. Hargittay Emil. Bp., 1996, 1997.
11. BARTÓK István: „Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk". Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között. Bp., 1998. (Irodalomtudomány és Kritika)
12. KECSKEMÉTI Gábor: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században. Bp., 1998. (Historia Litteraria 5.)

XV. SZÓLÁS-, SZÁLLÓIGE-, IDÉZET- ÉS EXEMPLUMGYŰJTEMÉNYEK

1. BARANYAI DECSI János: Adagiorum Graecolatinoungaricorum chiliades quinque. Bártfa, 1598. Bp., 1978. (ELTE Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium 5.)
2. KISVICZAY Péter: Selectiora adagia... in... usum scholasticae juventutis... Bártfa, 1713.
3. DUGONICS András: Magyar példa beszédek és jeles mondások. I–II. Szeged, 1820.
4. MARGALITS Ede: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Bp., 1897. (Reprint: Bp., 1990.)
5. O. NAGY Gábor: Magyar szólások és közmondások. 4. kiad. Bp., 1985.
6. KERTÉSZ Manó: Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei. Bp., 1922. (Új kiadása: Bp., 1985.)
7. TÓTH Béla: Szájrul szájra. A magyarság szálló igéi. 2. jav., bőv. kiad. Bp., 1901. (Reprint: Bp., 1994.)
8. BÉKÉS István: Napjaink szállóigéi. 2. jav. bőv. kiad. I–II. kötet. Bp., 1977.
9. BERNÁTH Béla: A szerelem titkos nyelvén. Erotikus szólások és egyéb folklórszövegek magyarázata. Bp., 1986.
10. DÖMÖTÖR Ákos: A magyar protestáns exemplumok katalógusa. Bp., 1992.
11. MARGALITS, Eduardus: Florilegium proverbiorum universae latinitatis. Bp., 1895.
12. SZABÓ György: Sötétben tündöklőbb a fény. Római szállóigék és aforizmák. Kolozsvár–Napoca, 1975.
13. HAJDÚ István: Varietas delectat. Latin mondások. Bp., 1986.
14. GYŐRI Gyula: Nota bene! Latin kifejezések, elnevezések magyarázatokkal. Bp., 1988., 1991.
15. GYŐRI Gyula: Ariadné fonala. Naponta megidézett antik hősök, antik eredetű kifejezések, szókapcsolatok... Bp., 1993.

16. CSIZMADIA Károly: Bibliai eredetű szállóigék, szólásmondások, közmondások. Győr, 1992.
17. BÁNK JÓZSEF: Latin bölcsességek, szállóigék, velős mondások latinul és magyarul. Szeged, 1992., 1993.)

XVI. BIBLIAI KONKORDANCIA

1. BARANYI József: Konkordancia a Károli Bibliához. Bp., 1995.
2. Novae concordantiae Bibliorum Sacrorum iuxta Vulgatam versionem critice editam, quas digessit Bonifatius Fischer OSB. Tom. I–V. Stuttgart–Bad Cannstatt, 1977.

XVII. HELYTÖRTÉNETI KÖNYVÉSZET, HELYNÉVTÁRAK, TÉRKÉPEK, MŰEMLÉKJEGYZÉKEK

1. Magyarország helyismereti könyvészete 1527–1940. Összeáll. Bodor Antal. Bp., 1944. = BODOR Antal, GAZDA István: Magyarország honismereti irodalma 1527–1944. Függelék: A vármegyetörténeti sorozatok. Bp., 1984. (Tudománytár)
2. CSOMOR Tibor: Magyarország honismereti bibliográfia. I. kötet. Bp., 1972.
3. SZÁNTAI Lajos: Atlas Hungaricus. Magyarország nyomtatott térképei. 1528–1850. I–II. Bp., 1996.
4. LIPSZKY, Joannes de Szedelicsna: Repertorium locorum objectorumque in XII tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et ... Transylvaniae. Budae, 1808.
5. Erdély és a Részek térképe és helységnévtára. Készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján. Szerk. Herner János. Szeged, 1987.
6. FÉNYES Elek: Magyarország geographiai szótára. I–II. köt. Pest, 1851. (Reprint: Bp., 1984.)
7. GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–III. Bp., 1987. (Még további kötetekkel lesz teljes.)
8. CSÁNKI Dezső–FEKETE NAGY Antal: Magyarországi történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–V. Bp., 1890–1897., 1913., 1941. (Reprint: Bp., 1985). CD-ROM változata: Bp., é.n. (Arcanum Digitéka)
9. RUPP Jakab: Magyarország helyrajzi története, fő tekintettel az egyházi intézetekre. I–III. Pest–Bp., 1872–1890.
10. Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I–II. Szerk., bev. Maksay Ferenc. Bp., 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II., Forráskiadványok, 16.)
11. Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monografiája. Szerk. Borovszky Samu. Bp., 1896-tól: Abaúj-Torna, Bars, Bihar, Esztergom, Gömör-Kishont, Heves,

Hont, Komárom, Nógrád, Nyitra, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Szatmár, Temes, Vas, Zemplén vármegye. (Néhány kötetből reprint.)
12. ORBÁN Balázs: A Székelyföld leírása. I–VI. Pest–Bp., 1868–1873. (Reprint is.)
13. GYALAY Mihály: Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon. 1723–1918 között; továbbá a későbbi államkeretekbe osztott területek részletes adataival kiegészítve, általában 1989-ig. Bp., 1989.
14. SEBŐK László: Határokon túli magyar helységnévszótár. Bp., 1990., 1997.
15. Magyar helységnév-azonosító szótár. Szerk. Lelkes György. Bp., 1992.
16. GRAESSE–BENEDICT–PLECHL: Orbis Latinus. I–III. Braunschweig, 1972.
17. Magyarország megyéinek kézi atlasza. Tervezte Gönczy Pál, rajzolta Kogutowicz Manó. (68 lap 73 képpel és 20 városi tervrajzzal.) Bp., 1885–1890.
18. A bécsi hadilevéltár magyar vonatkozású térképeinek jegyzéke. Sajtó alá rend. Eperjesy Kálmán. Szeged, 1929.
19. Történelmi világatlasz. Bp., 1991.
20. Irodalomtörténeti atlasz. Szerk. Kutassy Ilona. 3., bőv. kiad. Bp., 2002.
21. BAK Borbála: Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig. Bp., 1997. (História Könyvtár)
22. BAK Borbála: Példatár Magyarország történeti topográfiájához. Bp., 1997. (História Könyvtár)
23. Magyarország műemlékei. Szerk. Forster Gyula. I–IV. Bp., 1905–1915. = II. A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Összeáll. Gerecze Péter. Bp., 1906.
24. GENTHON István: Magyarország művészeti emlékei. 1. Dunántúl. 2. Duna–Tisza köze, Tiszántúl, Felsővidék. Bp., 1959–1961.
25. ZAKARIÁS G. Sándor: Magyarország művészeti emlékei. 3. Budapest. Bp., 1961.

XVIII. KRONOLÓGIA, GENEALÓGIA, HERALDIKA, ARCHONTOLÓGIA

1. A magyar történettudomány kézikönyve. (Bartoniek Emma: Magyar történeti forráskiadványok, Gárdonyi Albert: A történelmi segédtudományok története Magyarországon, Dézsi Lajos: Magyar történeti tárgyú szépirodalom.) Bev. Benda Kálmán. Bp., 1987. (Tudománytár)
2. A történelem segédtudományai. Szerk. Kállay István. Bp., 1986.
3. KNAUZ Nándor: Kortan. Hazai történetünkhöz alkalmazva. Bp., 1876.
4. SZENTPÉTERY Imre: Oklevéltani naptár. Bp., 1912. (Reprint: Bp., 1974.)
5. SZENTPÉTERY Imre: A kronológia kézikönyve. A Chronologia és az Oklevéltani naptár összevont, jav. és bőv. kiad. Sajtó alá rend. Gazda István, kieg. Érszegi Géza, Raj Tamás, Szögi László. Bp., 1985. (Tudománytár)
6. HAHN István: Az időszámítás története. Bp., 1960. (Gondolattár 2.)

7. KERÉKGYÁRTÓ Árpád: Hazánk évlapjai. Magyarország történetének kortani átnézete 884–1849. Bp., 1875.
8. KERÉKGYÁRTÓ Árpád: Magyarország emléknapjai ezeréves történetében. Bp., 1882. (Reprint: 1993. Tudománytár)
9. Magyarország történeti kronológiája. I. A kezdetektől 1526-ig, II. 1526–1848-ig. Szerk. Benda Kálmán. Bp., 1981–1982.
10. CSATÓ Tamás–GUNST Péter–MÁRKUS László: Egyetemes történelmi kronológia. I. Az őstörténettől 1789-ig. 3. kiad. Bp., 1981.
11. VAJDA György Mihály–PÁL József: A világirodalom története évszámokban. Bp., 1988.
12. BÁRCZAY Oszkár: A heraldika kézikönyve műszótárral. Bp., 1897.
13. ÁLDÁSY Antal: Címertan. Bp., 1923.
14. BERTÉNYI Iván: Kis magyar címertan. Bp., 1983.
15. Magyar családtörténeti és címertani irodalom 1561–1944. Baán Kálmán gyűjtését jav. és kieg. Kóczy T. László és Gazda István. Bp., 1984. (Tudománytár)
16. NAGY Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XII. és pótkötet. Pest, 1858–1868. (Reprint: Bp., 1987–1988.)
17. KEMPELEN Béla: Magyar nemes családok. I–XI. Bp., 1911–1932.
18. Siebmacher's Wappenbuch des Adels von Ungarn. Nürnberg, 1885–1894.
19. Siebmacher's Wappenbuch des Adels von Siebenbürgen. Nürnberg, 1898.
20. ILLÉSY János–PETTKÓ Béla: A királyi könyvek 1527–1867. Bp., 1895.
21. Erdélyi Királyi Könyvek. 1–9. 1581–1610. CD-ROM változat: Bp., é. n. (Arcanum Digitéka)
22. NYULÁSZINÉ STRAUB Éva: Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein. Bp., 1987.
23. A Farkas utcai templom címerei. Entz Géza és Kovács András tanulmányával. Bp., 1995.
24. ENGEL Pál: Magyar középkori adattár. CD-ROM változat: Bp., é.n. (Arcanum Digitéka)
25. BENDA Kálmán: A királyi Magyarország tiszti címtára 1607–1608. Bp., 1972. (Klny. A Levéltári Közleményekből.)
26. FALLENBÜCHL Zoltán: Magyarország főméltóságai. 1526–1848. Bp., 1988.
27. FALLENBÜCHL Zoltán: Magyarország főispánjai. Bp., 1994.
28. FALLENBÜCHL Zoltán: Állami (királyi és császári) tisztségviselők a XVII. századi Magyarországon. Bp., 2002. (Nemzeti Téka)

XIX. ZENETÖRTÉNET, ZENEI FOGALMAK, METRIKA

1. Magyarország zenetörténete I. Középkor. Bp., 1988.
2. Magyarország zenetörténete II. 1541–1686. Bp., 1990.

3. SZABOLCSI Bence: A magyar zenetörténet kézikönyve. 2. átd. kiad. Bp., 1955.
4. DOBSZAY László: A magyar dal könyve. Bp., 1984.
5. KODÁLY Zoltán: A magyar népzene. Példatárát szerk. Vargyas Lajos. Bp., 1971.
6. CSOMASZ TÓTH Kálmán: A református gyülekezeti éneklés. Bp., 1950.
7. CSOMASZ TÓTH Kálmán: Maróthi György és a kollégiumi zene. Bp., 1978.
8. FALVY Zoltán–KERESZTURY Dezső–VÉCSEY Jenő: A magyar zenetörténet képeskönyve. Bp., 1960.
9. KELEMEN Imre: A zene története 1750-ig. Bp., 1995.
10. KIRÁLY Péter: A lantjáték Magyarországon a XV. századtól a XVII. század közepéig. Bp., 1995. (Humanizmus és Reformáció 22.)
11. MOLNÁR Géza: Általános zenetörténet. I. A legrégibb időktől 1600-ig. Bp., 1911.
12. Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Allgemeine Encyklopädie der Musik. I–XIV. Kassel–Basel, 1949–1968.
13. Zenei kistükör. A zenei műveltség kézikönyve. Szerk. Csíkvári Antal. 2. bőv. kiad. Bp., 1962.
14. ÁDÁM Jenő: A muzsikáról (Zenei alapismeretek). 2. kiad. Bp., 1954.
15. BÁRDOS Lajos: Modális harmóniák. Adalékok a reneszánsz műzene összhangzattanához elsősorban Palestrina énekkari műveinek alapján. Bp., 1961.
16. DARVAS Gábor: Zenei ABC. Bp., 1963.
17. ZOLNAY László: A magyar muzsika századaiból. Bp., 1977.
18. Symphonia Hungarorum. Magyarország zenekultúrájának ezer éve. Kiállítási katalógus. Szerk. Kárpáti János. Bp., 2001.
19. SZEPES ERIKA–SZERDAHELYI István: Verstan. Bp., 1981.
20. TAR Ibolya: Latin metrika. Szeged, 1998.

XX. HAZAI DALLAMKIADÁSOK

1. RMDT I. = Régi Magyar Dallamok Tára I. CSOMASZ TÓTH Kálmán: A XVI. század magyar dallamai. Bp., 1958.
2. RMDT II. = Régi Magyar Dallamok Tára II. PAPP Géza: A XVII. század énekelt dallamai. Bp., 1970.
3. CSOMASZ TÓTH Kálmán: Humanista metrikus dallamok Magyarországon. Bp., 1967.
4. DOBSZAY László–RAJECZKY Benjamin–SZENDREY Janka: XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben. I–II. Bp., 1979.
5. BARTHA Dénes: A XVIII. század magyar dallamai (1770–1800). Bp., 1935.
6. Ötödfélszáz énekek. Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből. Kritikai kiadás jegyzetekkel. Sajtó alá rend. Bartha Dénes és Kiss József. Bp., 1953.
7. Magyar Népzene Tára. Szerk. Bartók Béla és Kodály Zoltán. Sajtó alá rend. Kerényi György. I–VIII. Bp., 1951–1994.

XXI. ÍRÁSTÖRTÉNET, ORTOGRÁFIA

1. Írástörténeti tanulmányok. Az Írástörténeti Kutató Intézet sorozata. Bp., 1993–2001.
2. SIMON Péter: Bronzkori magyar írásbeliség. Bp., 1993.
3. VARGA Géza: Székely rovásjelek hun tárgyakon. Bp., 1996.
4. VARGA Géza: Székely rovásírás eredete Bp., 1998.
5. BUDAY Zsolt László: Rovásírás és mitológia. Bp., 1998.
6. Régi könyvek és kéziratok. Szerk. Pintér Márta. Bp., OSzK KMK, 1974.
7. VARJAS Béla: Paleográfiai útmutató 15–17. századi magyar nyelvű kéziratok olvasásához. Bp., 1982. (Sokszorosított füzet.)
8. MEZEY László: Paleográfia. A latin írás története. Bp., 1962.
9. TÓTH Péter–TRINGLI István–BESSENYEI József: Latin–német–magyar paleográfiai szöveggyűjtemény. Miskolc, 1996.
10. NÉMETH Gyula: A magyar rovásírás. Bp., 1934.
11. KNIEZSA István: A magyar helyesírás története a könyvnyomtatás koráig. Bp., 1952.
12. KNIEZSA István: A magyar helyesírás története. Bp., 1959.
13. MOLNÁR József–SIMON Györgyi: Magyar nyelvemlékek. 3. jav., bőv. kiad. Bp., 1980.
14. KESZLER Borbála. A magyar írásjelhasználat története a XVII. sz. közepéig. Bp., 1995.
15. MOLNÁR József: A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között. Bp., 1963. (Nyelvészeti Tanulmányok 5.)
16. TRÓCSÁNYI Zoltán: Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása. Bp., 1935.
17. Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai. A Magyar Tudós Társaság különös használatára. Pest, 1832. (Hasonmás kiadása: Bp., 1982.)
18. A magyar helyesírás szabályai. Tizennegyedik kiadás. Bp., 1984.
19. Helyesírási és tipográfiai tanácsadó. Szerk. Timkó György. 2. jav. bőv. kiad. Bp., 1972. (A 325–334. lapokon a korrektúrajelek bemutatása.)
20. KLANICZAY Tibor: A régi magyar családnevek helyesírása. = K. T.: Hagyományok ébresztése. Bp., 1976. 261–273.
21. CSÖTÖRTÖK Csaba: Grafológia. Az íráselemzés kézikönyve. (Benne: BUDA Béla: Grafológia és pszichológia. – GÖMÖRI Géza: Az íráselemzés kultúrtörténete.) Bp., 1986.
22. RÁKOSNÉ ÁCS Klára: Vallanak a betűk. Személyiségek és életutak pszichografológiai megközelítése. A kötet anyagát összegyűjt., gond., és az utószó Szilágyi Ferenc. Bp., 1985.

XXII. KÓDEXEK, KÖNYVTÖRTÉNET, NYOMDATÖRTÉNET, VÍZJELEK, ILLUSZTRÁCIÓK

1. MADAS Edit–MONOK István: A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig. Bp., 1998. – Második, bővített, átdolgozott kiadás: Bp., 2003.
2. BERKOVITS Ilona: Magyar kódexek a XI–XVI. században. Bp., 1965.
3. Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Szerk. Vizkelety András. Bp., 1985.
4. Három kódex – Az Országos Széchényi Könyvtár millenniumi kiállítása. Szerk. Karsay Orsolya. Bp., 2000. (Libri de libris)
5. Cimélia – Az Országos Széchényi Könyvtár középkori kincsei. Szerk. Karsay Orsolya. Bp., 2000. (Libri de libris)
6. CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: Ariadne. A középkori magyarországi irodalom kéziratainak lelőhelykatalógusa. Bp., 1995. (MTAK Közleményei, 34.)
7. Fragmenta Latina codicum in bibliothecis Hungariae. Rec. Ladislaus Mezey, András Vizkelety, Edit Madas, etc. Bp.–Wiesbaden, 1983–1998.
8. Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom. Hrsg. von András Vizkelety. Bp., 1993.
9. GULYÁS Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. I–II. Bp., 1931.
10. FITZ József: A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I. A mohácsi vész előtt. Bp., 1959.
11. FITZ József: A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. II. A reformáció korában. Bp., 1967.
12. BORSA Gedeon: Könyvtörténeti írások. I–IV. Bp., 1997–2001. (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai. Új sorozat)
13. V. ECSEDY Judit: A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában. 1473–1800. Bp., 1999.
14. V. ECSEDY Judit: Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800. Bp., 1996.
15. V. ECSEDY Judit: Alte ungarische Bücher mit falschen deutschen Druckorten. Bp., 1999.
16. Gesta typographorum. Borsa Gedeon 70. születésnapjára készült tanulmányok. Szerk. P. Vásárhelyi Judit. Bp., 1993.
17. SOLTÉSZ Zoltánné: A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században. Bp., 1961.
18. BLAND, David: A History of Book Illustration. The Illuminated Manuscript and the Printed Book. London, 1958.
19. A krakkói nyomdászat szerepe a magyar művelődésben. Szerk. P. Vásárhelyi Judit. Bp., 2001.
20. Honterus-emlékkönyv. Szerk. W. Salgó Ágnes. Bp., 2001. (Libri de libris)

21. V. ECSEDY Judit: A Bornemisza–Mantskovit nyomda története. Bp., 1990. (Az OSzK Füzetei 1.)
22. KÉNOSI TŐZSÉR János: De typographiis et typographis Unitariorum in Transylvania. – Bibliotheca Scriptorum Transylvano–unitariorum. Compiled by Ferenc Földesi. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 32.) Szeged, 1991.
23. Fejezetek XVII. századi nyomdászatunkból. (Tanulmányok) 1. rész. A Régi Magyarországi Nyomtatványok III. kötete (1636–1655). – 2. rész. 350 éve született Misztótfalusi Kis Miklós. Szerk. P. Vásárhelyi Judit. Bp., 2001. (Libri de libris)
24. HOLL Béla: Ferenczffy Lőrinc. Egy régi magyar könyvkiadó a XVII. században. Bp., 1980.
25. BOGDÁN István: A magyarországi papíripar története. (1430–1900.) Bp., 1963.
26. VARGA Nándor Lajos: Vízjegyek kézzel merített magyar vagy külföldi magyar vonatkozású papirosokon 1330-tól 1896-ig. Művészi kézirat. Buda MCMLXX Pest. I–II. Bp., 1995.

XXIII. IKONOGRÁFIA, EMBLEMATIKA

1. REUSNER, Nicolaus: Icones, sive imagines ... Basel, 1589.
2. RÓZSA György: Magyar történetábrázolás a XVII. században. Bp., 1973.
3. PATAKY Dénes: A magyar rézmetszés története. A XVI. századtól 1850-ig. Bp., 1951.
4. GALAVICS Géza: „Kössünk kardot a pogány ellen". Török háborúk és képzőművészet. Bp., 1986.
5. Az európai irodalom képeskönyve. A kezdetektől Shakespeare-ig. Kulcsár Péter összeállításában és Németh G. Béla tanulmányaival. Bp., 1989.
6. KERESZTURY Dezső: A magyar irodalom képeskönyve. Bp., 1956. (2. kiad. 1981.)
7. Magyarország története képekben. Szerk. Kosáry Domokos. 3. kiad. Bp., 1977.
8. HORVÁTH Iván–KŐSZEGHY Péter: A reneszánsz és a barokk kora (1550–1750). Petőfi Irodalmi Múzeum. Bp., 1986. (Képes bevezető a magyar irodalom világába 1.)
9. HOPPÁL Mihály–JANKOVICS Marcell–NAGY András–SZEMADÁM György: Jelképtár. Bp., 1990. (Curiositas 3.)
10. SAMBUCUS, Joannes: Emblemata. Antverpiae, 1564. (Hasonmásban: Bp., 1982.)
11. HENKEL, Arthur–SCHÖNE, Albrecht: Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Stuttgart, 1967–1976.
12. KNAPP Éva: Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században. Bp., 2003. (Historia Litteraria 14.)
13. A reneszánsz szimbolizmus. Ikonográfia, emblematika, Shakespeare. Szerk. Fabiny Tibor, Pál József, Szőnyi György Endre. Szeged, 1987.
14. Lexicon iconographicum mythologiae classicae (CIMC). I–VIII. Zürich–München, 1981–1994.

15. KNAPP Éva: „Gyönyörű volt szál alakja." Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában a XV. századtól a XIX. század közepéig. Bp., 2001.
16. CENNERNÉ WILHELMB Gizella: A Zrínyi család ikonográfiája. Bp., 1997.
17. SZILÁRDFY Zoltán: Barokk szentképek Magyarországon. Bp., 1984.
18. SZILÁRDFY Zoltán: Ikonográfia – kultusztörténet. Képes tanulmányok. Bp., 2003.
19. RÓZSA György: Grafikatörténeti tanulmányok: fejezetek a magyar vonatkozású grafikai ábrázolások múltjából. Bp., 1998. (Művészettörténeti Füzetek 25.)

XXIV. ISKOLÁK, EGYETEMJÁRÁS, PEREGRINÁCIÓ

1. [FRAKNÓI] FRANKL Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp., 1873.
2. MÉSZÁROS István: Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között. Bp., 1981.
3. MÉSZÁROS István: Magyar iskolatörténeti kronológia: alapvető adatok 996–1948. Második kiadás: Veszprém, 1993.
4. MÉSZÁROS István: XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis." Bp., 1981. (Humanizmus és Reformáció 11.)
5. FINÁCZY Ernő: A renaissance-kori nevelés története. Bp., 1919.
6. ÁBEL Jenő: Egyetemeink a középkorban. Bp., 1881.
7. KLANICZAY Tibor: A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete. Bp., 1993. (Humanizmus és Reformáció 20.)
8. LUKINICH Imre: Magyarok egyetem-járása külföldön. Bp., 1927.
9. TONK Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, 1979.
10. Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban. 1521–1700. Sajtó alá rend. Szabó Miklós, Tonk Sándor. Szeged, 1991.
11. SCHRAUF Károly: Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Bp., 1892.
12. SCHRAUF Károly: A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig. Bp., 1902.
13. SCHRAUF Károly: Regestrum bursae Hungarorum Cracoviensis. A krakói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke, 1493–1558. Bp., 1893.
14. VERESS Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai, 1221–1864. Bp., 1941.
15. RÉVÉSZ Imre: Magyar tanulók Wittenbergben, 1522–1650. = Magyar Történelmi Tár VI. Pest, 1860.
16. HELTAI János: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról. = OSzK Évkönyv 1980, 243–347.
17. POSTMA, Ferenc–SLUIS, Jakob, van: Auditorium Franakerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franaker 1585–1843. Leeuwarden, 1995.

18. Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson – Szeged, 1991. augusztus 12–16. – elhangzott előadások. I–III. Szerk. Békési Imre, Jankovics József, Kósa László, Nyerges Judit. Bp. – Szeged, 1993.
19. Matricula Universitatis Tyrnaviensis. 1635–1701. A nagyszombati egyetem anyakönyve 1635–1701. Kiad., bev., jegyz. Zsoldos Attila. Bp., 1990.
20. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története. Szerk. Sinkovics István. Bp., 1985.
21. Régi magyar egyetemek emlékezete. Válogatott dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéhez. 1367–1777. Szerk. és bev. Szögi László. Bp., 1995.
22. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban. Szerk. Szögi László. Bp.–Szeged, 1994.

XXV. KÖNYVTÁRTÖRTÉNET, BIBLIOFILIA

1. CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: Bibliotheca Corviniana. Bp., 1990.
2. Uralkodók és corvinák. – Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján. Bp., 2002.
3. GULYÁS Pál: Bibliotheca Joanni Sambuci. Sámboky János könyvtára. Bp., 1941. – Új kiadása: A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587) Gulyás Pál olvasatában. Szeged, 1992. (Adattár ..., 11/2.)
4. A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. Tanulm. Berlász Jenő. Sajtó alá rend. Keveházi Katalin és Monok István. Szeged, 1984. JATE (Adattár ..., 12.)
5. Dudith András könyvtára. Részleges rekonstrukció. Összeáll., előszó Jankovics József, Monok István. Szeged, 1993,. (Adattár ..., 12/3.)
6. A Bibliotheca Zriniana története és állománya. Szerk. Klaniczay Tibor. Írta, összeáll. Hausner Gábor, Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván, Monok István, Orlovszky Géza. Bp., 1991. (Zrínyi-könyvtár 4.)
7. KERESZTURY Dezső: Híres magyar könyvtárak. Fényképezte Gyarmathy László. Bp., 1982. (8 nagy hazai könyvtár bemutatása.)
8. BOROS István: A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár. Bp., 1994.
9. CSAPODI Csaba–TÓTH András–VÉRTESY Miklós: Magyar könyvtártörténet. Bp., 1987.
10. Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Összeáll. Kovács Máté. Bp., 1963. (Nemzeti Könyvtár)
11. Könyvtártörténeti Füzetek. I–XI. sorozatszerkesztő: Monok István. Szeged, 1981–2001.
12. A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai. I–VI. szerk. Monok István. Bp.–Szeged, 1996–2003.

13. MONOK István: A Rákóczi-család könyvtárai. 1588–1660. Szeged, 1996. (I.)
14. SIMON Melinda–SZABÓ Ágnes: Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója. Deé Nagy Anikó bevezetésével. Szeged, 1997. (II.)
15. FARKAS Gábor Farkas: A Nagyszombati Egyetemi Könyvtár az alapításkor. Bp.–Szeged, 2001. (III.)
16. KOLTAI András: Batthyány Ádám és könyvtára. Bp.–Szeged, 2002.(IV.)
17. EMŐDI András: A Nagyváradi Székeskáptalan könyvtára a XVIII. században. Bp.–Szeged, 2002. (V.)
18. VISKOLCZ Noémi: Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfia – A Bister-feld-könyvtár. Bp.–Szeged, 2003. (VI.)
19. Magyarországi magánkönyvtárak I. (1533–1657). Sajtó alá rendezte Varga András. Bp.–Szeged, 1986.
20. Magyarországi magánkönyvtárak II. (1580–1721). Sajtó alá rend. Farkas Gábor, Katona Tünde, Latzkovits Miklós, Varga András. Szeged, 1992.
21. Magyarországi magánkönyvtárak III. A bányavárosok olvasmányai (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya) 1533–1750. Sajtó alá rendezte Viliam Čičaj, Keveházi Katalin, Monok István, Viskolcz Noémi. Bp.–Szeged, 2003.
22. Partiumi könyvesházak 1623–1730. (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah.) Sajtó alá rend. Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András. Bp.–Szeged, 1988.
23. Kassa város olvasmányai 1562–1731. Sajtó alá rend. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi. Szeged, 1990.
24. Erdélyi könyvesházak I. Jakó Klára: Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579–1604). Szeged, 1991.
25. Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. Jakó Zsigmond anyaggyűjtésének felhasználásával sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor. Szeged, 1991.
26. Erdélyi könyvesházak III. Apafiak, Bethlenek, Telekiek és alumnusaik. Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András. Szeged, 1994.
27. MUCKENHAUPT Erzsébet: A csíksomlyói Ferences Könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980–1985. Bp.–Kolozsvár, 1999.
28. Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig I. Szerk. Farkas Gábor, Monok István, Pozsár Annamária, Varga András. Szeged, 1990.
29. Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig II. Nagyszombat. Sajtó alá rend. Farkas Gábor Farkas. Szeged, 1997.
30. Lesestoffe in Westungarn I. Ödenburg (Sopron). Hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, József László Kovács, István Monok, Péter Ötvös, Katalin G. Szende. Szeged, 1994–1996.
31. Lesestoffe in Westungarn II. Frankenstein, (Fraknó), Eisenstadt (Kismarton), Güns (Kőszeg), Rust (Ruszt), Hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, Károly Kokas, István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. Szeged, 1996.

32. A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Szeged, 1983. (Adattár ..., 11.)
33. DANKANITS Ádám: XVI. századi olvasmányok. Bukarest, 1974.
34. HOFFMANN Edith: Régi magyar bibliofilek. Bp., 1929. (Új kiadás: Bp., 1992.)
35. KELECSÉNYI Gábor: Múltunk neves könyvgyűjtői. Bp., 1988.
36. A könyves kultúra. XIV–XVII. század. I–II. Vál., bev. Monok István. Szeged, 1993–1997.
37. MONOK István: Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon, 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás. Szeged, 1993.

XXVI. EGYHÁZTÖRTÉNET, ESZMETÖRTÉNET

1. MÁLYUSZ Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 1971.
2. PÁSZTOR Lajos: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp., 1940.
3. Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. I–V. (1520–1551.) Szerk. Bunyitai Vince, Rapaics Rajmund, Karácsonyi János, Kollányi Ferenc, Lukcsics József. Bp., 1902–1912.
4. KARÁCSONYI János: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Előszó Csorba László, bibliogr. függ. összeáll: Gazda István. Bp., 1985. (Tudománytár)
5. MOLNÁR Antal: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon (1572–1647) Bp., 2002. (Humanizmus és Reformáció 26.)
6. ZOVÁNYI Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., 1922. (Reprint: Bp., 1986.)
7. BOTTA István: Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete. Bp., 1978. (Humanizmus és Reformáció 7.)
8. ZOVÁNYI Jenő: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Bp., 1977. (Humanizmus és Reformáció 6.) (Névmutató az előző kötethez is!)
9. DÁN Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. Bp., 1973. (Humanizmus és reformáció, 2.)
10. BALÁZS Mihály: Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén. Bp., 1988. (Humanizmus és Reformáció 20.)
11. BALÁZS Mihály: Teológia és irodalom: az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei. Bp., 1998. (Humanizmus és Reformáció 25.)
12. DÁN Róbert: Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon. Bp., 1978. (Humanizmus és Reformáció 13.)
13. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 1–36. kötet. Sorozatszerkesztő: Keserű Bálint, stb. Bp.–Szeged, 1965–2000.
14. Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Székely György. Bp., 1984. (Memoria Saeculorum Hungariae 4.)

15. VÁSÁRHELYI Judit: Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében. Bp., 1984. (Humanizmus és Reformáció 12.)
16. BARTONIEK Emma: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Kézirat gyanánt. Sajtó alá rend. Ritoók Zsigmondné, bev. Klaniczay Tibor. Bp., 1975.
17. POLGÁR, Ladislaus: Bibliographia de historia Societatis Iesu in Regnis olim Corona Hungarica unitis (1560–1773). Roma, 1957.

XXVII. MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

1. Magyar művelődéstörténet. 1–4. Szerk. Domanovszky Sándor. Bp., 1939. (Reprint: Bp., 1990.)
2. ZSÁMBÉKI László: Magyar művelődéstörténeti kislexikon. Szeged, 1937. (Új kiadása átdolgozott forrásjegyzékkel: Bp., 1986. Tudománytár)
3. Fejezetek a magyar művelődéstörténet forrásaiból. Vál. Gazda István. Bp., 1996.
4. Magyar művelődéstörténeti lexikon. Főszerk. Kőszeghy Péter. I. A–D. Bp., 2003.
5. A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson – Roma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14. – elhangzott előadások. I–III. Szerk. Jankovics József, Monok István, Nyerges Judit, Sárközy Péter. Bp.–Szeged, 1998.
6. IPOLYI Arnold: Magyar mythologia. Pest, 1854. (Hasonmás kiadása és a mellékelt kötetben összeállított függelékei: kiad. Hoppál Mihály. Bp., 1987.)
7. KURCZ Ágnes: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Sajtó alá rend. és szerkesztői jegyz. Klaniczay Gábor. Bp., 1988.
8. ZOLNAY László: Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből. 2. jav. kiad. Bp., 1977.
9. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: „Nympha super ripam Danubii". Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés történetéből. Bp., 2002. (Humanizmus és Reformáció 28.)
10. RADVÁNSZKY Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI. és a XVII. században. I–III. Bp., 1879–1896. (Az I. kötet új kiadásban: Bp., 1986. A II–III. pedig reprintben.)
11. Ódon Erdély: Művelődéstörténeti tanulmányok. Vál., sajtó alá rend., szerk., előszó, jegyz. Sas Péter, utószó Niederhauser Emil. Bp., 1986. (Magyar Hírmondó)
12. TAKÁTS Sándor: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. Sajtó alá rend. Benda Kálmán. Bp., 1961. (Nemzeti Könyvtár, Művelődéstörténet)
13. Bürgerliche Kultur im Vergleich. Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert. Hrsg. von István Monok, Péter Ötvös. Szeged, 1998.
14. Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1987.
15. Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter. Szeged, 1997.

16. KOSÁRY Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. 3., kiegészített kiadás. Bp., 1996.
17. TÓTH István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Bp., 1996. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17.)
18. Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban. Szerk. Cavallo, Guglielmo–Chartier, Roger. Ford. Sajó Tamás. Bp., 2000.
19. DUKKON Ágnes: Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben. Bp., 2003.
20. RÉTHEI PRIKKEL Marián: A magyarság táncai. Bp., 1924. (Reprint: Bp., 1985.)
21. RAPAICS Raymund: A magyarság virágai. A virágkultusz története. Bp., 1932. (Reprint: Bp., 1986.)
22. MAGYARY-KOSSA Gyula: Magyar orvosi emlékek. I–IV. Bp., 1929–1940.
23. HUIZINGA, Johan: A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században. Ford. Szerb Antal, kieg. Dávid Gábor. Bp., 1979.
24. BURCKHARDT, Jakob: A reneszánsz Itáliában. Ford. Elek Artúr. Bp., 1978.
25. UTRIO, Kaari: Éva leányai. Az európai nő története. Ford. Pap Éva. Bp., 1989.
26. SZÉKELY András: A szerelem krónikája avagy az erotika kultúrtürténete. Bp., 1988.
27. Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete. Tudományos konferencia. Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29. Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Bp., 2002.
28. BOLL, Franz, BEZOLD, Carl: Csillaghit és csillagfejtés. Bev. Kákosy László. Bp., 1987.
29. FÓNAGY Iván: A mágia és a titkos tudományok története. Bp., 1943. (Reprint: Bp., 1989.)
30. Kártyalexikon A–Z. Főszerk. Berend Mihály. Bp., 1993.

Országos Széchényi Könyvtár

XXVIII. KIADÁSI ELVEK, FORRÁS- ÉS SZÖVEGKRITIKA, KIADÁSTÖRTÉNET (NÉHÁNY PÉLDÁVAL)

1. HÓMAN Bálint: A forráskutatás és forráskritika története. Bp., 1925. (A magyar történettudomány kézikönyve I. kötet 3/A füzet.) Reprintben: az Antikvár-tár sorozatban.
2. Magyar történeti forráskiadványok. Összeáll. Bartoniek Emma. Bp., 1929. (A magyar történettudomány kézikönyve I. kötet 3/B füzet.)
3. Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. Horváth János és Székely György. Bp., 1974. (Memoria Saeculorum Hungariae 1.)
4. A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata. Összeáll. Horváth Károly. Bp., 1962. (Szerkesztési irányelvek 2.)

5. Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata. Összeáll. Péter László. Bp., 1988.
6. STOLL Béla: Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban. Bp., 1987.
7. PÉTER László: Magyar írók, költők textológiai nézetei. Szeged, 1995.
8. SZÖRÉNYI László: Szöveggondozás – magyar módra. Delfinológiai vázlat. = Sz.L.: „Multaddal valamit kezdeni". Tanulmányok. Bp., 1989. (JAK Füzetek 45.) 250–277.
9. CSAPODI Csaba: A Janus Pannonius-szöveghagyomány. Bp., 1981. (Humanizmus és Reformáció 10.)
10. STOLL Béla: Szövegjavítások Balassi verseihez = ItK 1974, 454–460.
11. KLANICZAY Tibor: Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához. = MTA I. OK 1957, 265–338.
12. SCHULEK Tibor: Az első magyar bibliográfiáról. = ItK 1957, 372–375.
13. DÉZSI Lajos: Balassa és Rimay „Istenes énekei"-nek bibliographiája. Bp., 1904.
14. KNAPP Éva: Officium Rákoczianum: az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai. Bp., 2000.
15. SZABÓ G. Zoltán: Kézirattól a kiadfásig: Kölcsey Ferenc verseinek szöveghagyománya. Bp., 1999.

XXIX. MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KÉZIKÖNYVEK, HUNGAROLÓGIA

1. A magyar irodalom története. I. Főszerk. Sőtér István. A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp., 1964.
2. A magyar irodalom története. II. Főszerk. Sőtér István. A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp., 1964.
3. A magyar nyelv és irodalom enciklopédiája. Főszerk. Sipos Lajos, 2002.
4. A magyar kritika évszázadai. Szerk. Sőtér István. 1. Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig. Írta és összeáll. Tarnai Andor és Csetri Lajos. Bp., 1981.
5. Magyarország története 1/1–2. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely György. Bp., 1984.
6. Magyarország története 3/1–2. 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1985.
7. Magyarország története 4/1–2. 1686–1790. Főszerk. Ember Győző, Heckenast Gusztáv. Bp., 1989.
8. Erdély története. I–III. Szerk. Köpeczi Béla. Bp., 1986.
9. A magyarságtudomány kézikönyve. Szerk. Kósa László. Bp., 1991.
10. A „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása" című kutatási program tevékenységének összefoglalása, különös tekintettel az 1986–1991 közötti munkákra. Összeáll.: Klaniczay Tibor és Petneki Áron, közreműk.: Schulz Katalin. Bp., 1992.

SZÖVEGKIADÁSOK

(Elsősorban az 1972 után, A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig című munka megjelenését követő szövegközlések felsorolása.)

XXX. HASONMÁS KIADÁSOK

1. BHA = Bibliotheca Hungarica Antiqua. I–XXXVII. Szerk. Varjas Béla, Kőszeghy Péter. Bp., 1959–2002.
2. Sylvester János: Új testámentum. Újsziget, 1541.
3. Tinódi Sebestyén: Cronica. Kolozsvár, 1554.
4. Székely István: Krónika ez világnak jeles dolgairól. Krakkó, 1559.
5. Ozorai Imre vitairata. Krakkó, 1535. (Valójában 1550 körül.)
6. Heltai Gáspár: Cancionale. Kolozsvár, 1574.
7. Bornemisza Péter: Énekek három rendbe. Detrekő, 1582.
8. Hoffgreff-énekeskönyv [= Históriák... a Szent Bibliából. Kolozsvár, 1556.]
9. Heltai Gáspár: Krónika az magyaroknak dolgairól. Kolozsvár, 1575.
10. Váradi énekeskönyv. Várad, 1566.
11. Baranyai Decsi János: Sallustiusnak két históriája. Szeben, 1596.
12. Sambucus, Joannes: Emblemata. Antverpiae, 1564.
13. Huszár Gál 1560-as énekeskönyve.
14. Huszár Gál 1574-es énekeskönyve.
15. Laskai János: Az Aesopus életéről. Debrecen, 1592.
16. De Sigetho Hungariae propugnaculo. (Zrínyi-album). Wittenberg, 1587.
17. Sommer, Joannes: Vita Jacobi despotae Moldavorum. Wittenberg, 1587.
18. Pécsi Lukács: Szent Ágoston doctornak, elmélkedő, magán beszéllő, és naponként való imádsági. Nagyszombat, 1591.
19. Háportoni Forró Pál: Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak... dolgairól. Debrecen, 1619.
20. Lackner Kristóf: Florilegus Aegyptiacus in agro Semproniensi. – Maiestas Hungariae aquila. Keresztúr, 1617.
21. Werbőczy István: Decem divinorum praeceptorum libellus. Viennae, 1524.
22. Sylvester János: Grammatica Hungarolatina. Neanesi [= Újsziget], 1539.
23. Draskovich János: Horologii principum. Graz, 1610.
24. Szenci Molnár Albert: Dictionarium Latinoungaricum. Nürnberg, 1604.
25. Mausoleum. Nürnberg, 1664.
26. Székely István: Zsoltárkönyű. Krakkó, 1548.
27. Hajnal Mátyás: Az Jesus szívét szerető szíveknek ájtatossága szíves képekkel kiformáltatott... Bécs, 1629.
28. Gyarmati Balassa Bálintnak istenes éneki. Bécs, 1633.

29. Pázmány Péter: Keresztyéni imádságos könyv. Graz, 1606.
30. Esterházy Pál: Az egész világon lévő csodálatos Boldogságos Szűz képeinek rövideden föltett eredeti. Nagyszombat, 1690.
31. Esterházy Pál: Boldogságos Szűz Mária szombatja. Nagyszombat, 1691.
32. Pázmány Péter: Hodoegus. Igazságra vezérlő kalauz... Pozsony, 1637.
33. Bornemisza Péter: Prédikációk egész esztendő által minden vasárnapra rendeltetett evangéliomból. Detrekő–Rárbok, 1584.
34. Pesti Mizsér Gábor: Új Testamentum magyar nyelven. Bécs, 1536.
35. Szenczi Molnár Albert: Imádságos könyvecske. Heidelberg, 1621.
36. Szent Biblia. Várad–Kolozsvár, 1660–1661.
37. Horhi Melius Péter: Herbarium. Kolozsvár, 1574.
38. Margaritae Bibliothecae Nationalis Hungariae. Red. Stephanus Monok. Bp., 2002–
39. Halotti beszéd – Die Grabrede (herausgegeben von Madas Edit) Bp., 2002.
40. Ómagyar Mária-siralom – Altungarische Marienklage. (Bev./Einleitung von András Vizkelety) Bp., 2002.
41. „Világ világa, virágnak virága ..." (Ómagyar Mária-siralom.) Bemutatja Vizkelety András. Bp., 1986. (A vers szövege hasonmásban mellékelve.)
42. Anonymus: Gesta Hungarorum. Hasonmás Pais Dezső fodításával. Bp., 1975.
43. Képes Krónika. Chronicon Pictum. Bp, 1964.,1987.
44. A Nekcsei-Biblia legszebb lapjai. Tanulmányok a Nekcsei-Bibliáról. Bp.–Washington, 1988.
45. Magyar Anjou legendárium. Kiad. Levárdy Ferenc. Bp., 1975.
46. Az Országos Széchényi Könyvtár corvinái, CD-ROM. Bp., 2002.
47. Az Országos Széchényi Könyvtár corvinagyűjteménye, DVD. Bp., 2002.
48. A Jordánszky-kódex. Magyar nyelvű bibliafordítás a XVI. század elejéről. (1516–1619) Hasonmás és olvasata. Bp., 1984.
49. Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke és emlékirata. A kézirat hasonmása és betűhű átirata, bevezetéssel, jegyzetekkel Szerk. Benkő Loránd. Bp., 1986. (A Magyar Nyelvtörténet Forrásai 1.)
50. Balassa-kódex. [1650 után.] Kiad. Varjas Béla. Bp., 1944. (Hasonmás és betűhív átírás.)
51. Balassa-kódex. A fakszimile szövegét közzéteszi Kőszeghy Péter, betűhív átírás, jegyz., előszó Vadai István. Bp., 1994.
52. Wathay Ferenc énekeskönyve. [1604–1606.] Kiad. Nagy Lajos. Bp., 1976. (Hasonmás és mai helyesírású átírás.)
53. A Kuun-kódex. [1621–1647.] Kiad. Varga Imre. Bp., 1979. (Hasonmás és mai helyesírású átírás.)
54. Zrínyi Miklós: „Mint Hektor Trójának..." (Zrínyi epigrammái.) Bemutatja Kovács Sándor Iván. Bp., 1982.
55. Bónis-kódex. (Zrínyi prózai művei, 17. sz. végi másolat. Bp., 1985. Adatait l. a Zrínyi-könyvtár c. sorozatnál.)

56. Szentsei György daloskönyve. [1704.] Kiad. Varga Imre. Bp., 1977. (Hasonmás és mai helyesírású átírás.)
57. Chronica Hungarorum. Buda, 1473. Bp., 1900. és Bp., 1973.
58. Basilius Magnus: A költők olvasásáról. – Xenophon: Sokrates védőbeszéde. Hess András budai műhelyének humanista könyvecskéje hasonmás kiadásban. Ford. Ritoók Zsigmond. Utószó: Soltész Zoltánné. Bp., 1978.
59. Thúróczy János: Chronica Hungarorum. Augsburg, 1488. Bp., 1988.
60. A két legrégibb magyar nyelvű nyomtatvány. I. Hegendorf – Sylvester: Rudimenta grammatices Donati. Cracoviae 1527. II. Heyden – Sylvester: Puerilium colloquiorum formulae. Cracoviae 1527. Adalék Sylvester János működéséhez... Hasonmásban közzéteszi s bevezetéssel kíséri: Melich János. Bp., 1912.
61. Pesti Gábor: Aesopus fabulái. Bécs, 1536. Bp., 1950.
62. Pesti Gábor: Nomenclatura sex linguarum. Bécs. 1538. Bp., 1975. (ELTE Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium 2.)
63. Dévai Bíró Mátyás: Orthographia ungarica. Krakkó, 1549. (ELTE Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium 4.)
64. Székely Estván: Calendarium magyar nyelven. Krakkó, 1540–1550. közt. Bp., 1976. (ELTE Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium 3.)
65. Heltai Gáspár: A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus. Kolozsvár, 1552. Bp., 1951.
66. Magyar decretum. Debrecen, 1565. Debrecen, 1992.
67. Bornemisza Péter: Tragoedia magyar nyelven az Sophocles Electrájaból. Bécs, 1558. Bp., 1923.
68. Georgievic, Bartholomaeus: De turcarum moribus epitome. Párizs, 1566.
69. Janus Pannonius. Kiad. Zsámboky János. Bécs, 1569. (Bp., 1972.)
70. Valkai András: Bánk bán. Debrecen, 1574. (Bp., 1922.)
71. Kulcsár György: Postillák. Alsó-Lendva, 1574. (Bp., 2001.)
72. Telamon és Diomedes históriája. Kolozsvár, 1578. (Bp., 1922.)
73. Huszti Péter: Aeneis. Bártfa, 1582. (Bp., 1978.)
74. Clusius, Carolus: Stirpium nomenclator Pannonicus. Németújvár, 1583. (Graz, 1973.)
75. Sambucus, Joannes: Veterum aliquot ac recentium medicorum philosophorumque icones. Leyden, 1603. (Bp., 1985.)
76. Defensio Francisci Davidis in negotio, de non invocando Iesu Christo in precibus. – De dualitate tractatus, Francisci Davidis in tria capita distinctus. (Krakkó), 1582. Bp., 1983. (Bibliotheca Unitariorum. Volume I.)
77. De falsa et vera unius Dei Patris, Filii et Spiritus Sancti cognitione libri duo. (Albae Iuliae), 1568. (Bp., 1988. Bibliotheca Unitariorum. Volume II.)
78. Hungarica Vitebergensia – Libri unici ex Bibliotheca Nationis Hunagricae Universitatis Halensis cum Vitebergensi Consocietate. Phototypice describendos curavit ediditque Béla Obál. Halis Saxonum, 1909. (Tartalma: I. Nicolaus Agrius: Gratiarum actio... Debrecen 1597.; II. A váradi siralmas tömlöcnek... 1681.; III. Felvinczy György: Igen szép história... Lőcse, 1689.; IV. Az szikszai templomon... Lőcse, 1694.)

79. Baranyai Decsi János: Adagiorum Graecolatinoungaricorum chiliades quinque. Bártfa, 1598. Bp., 1978. (ELTE Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium 5.)
80. Szent Biblia. Vizsoly, 1590. (Bp., 1981. és Bp., 1990.)
81. Balassi Bálint, Dobokay Sándor: Campianus Endmondnak tíz... okai. Bécs, 1607. (Bp., 1994.)
82. Szent Biblia. Hanau, 1608. (Debrecen, 1998.)
83. Mesés könyvecske. Lőcse, 1629. (Bp., 1983.)
84. Gyarmati Balassa Bálintnak istenes éneki. Bécs 1632–1635. (Bp., 1941.)
85. Gyarmati Balassa Bálintnak és Rimay Jánosnak istenes éneki. Kolozsvár, 1701. „kibocsáttattak... M. Tótfalusi K. Milós által". (Bp., 1983.)
86. Zrínyi Miklós: Adriai tengernek Syrenája. Bécs, 1651. (Bp., 1980.)
87. Lippai János: Pozsonyi kert. Bécs, 1664. (Bp., 1966.)
88. Comenius, Joannes Amos: Orbis sensualium pictus. Brassó, 1675. (Bp., 1970.)
89. Magyar Biblia. Ford. Komáromi Csipkés György. 1685/1718. (Debrecen, 2000.)
90. Szent Dávid királynak és prófétának százötven zsoltári. Szenci Molnár Albert fordítása. Amsterdam, 1686. „kinyomtattattak M. Tótfalusi Kis Milós által" (Bp., 1985.)
91. Tótfalusi Kis Miklós: Apologia Bibliorum Anno 1684. Amstelodami impressorum. Kolozsvár, 1697. (Bp., 1985. Fekete Csaba magyar nyelvű fordításával.)
92. Tükör, mely az asszonyoknak görög Simonides írásából az Caea Szigetében régen lakó asszonyokról írattatott, 1627. esztend. [Bártfa], 1702. („Studium" A Magyar Iparművészeti Főiskola kiadványai. Bp., 1984.)
93. Mercurius Veridicus. 1705–1710. Az első hazai hírlap hasonmás kiadása. (Bp., 1979. Bibliotheca Historica)
94. Petthő Gergely: Rövid magyar krónika. Kassa, 1753. – Spangár András: A magyar krónikának, amelyet... Petthő Gergely... nyomatattatott... tovább való terjesztése... Kassa, 1734. (Kolligátum. Bp., 1993.)
95. Timon Sámuel: Tibisci Ungariae fluvii notatio, Vagique edx parte. Kassa, 1735. (Nyíregyháza, 1999.)
96. Pápai Páriz Ferenc: Dictionarium Latino–Hungaricum et Hungarico–Latino–Germanicum. Lőcse, 1767. (Bp., 1995.)
97. Pápai Páriz Ferenc – Bod Péter: Erdélyi féniks, Tótfalusi Kis Miklós. Nagyenyed, 1767. (Bp., 2002.)
98. Jani Pannonii Poemata. I–II. Utrecht, 1784. (Bp., 2002.)
99. Fortuna, azaz szerencsének, avagy szerencsétlenségnek kereke. Buda, 1849. (Bp., 1990.) (Az 1594. évi, kolozsvári és az azt követő kiadásokkal szövegében azonos könyv.)

XXXI. ÁLHASONMÁSOK (AZ EREDETIHEZ HASONLÓAN ÚJRASZEDETT KIADÁSOK)

1. Epistolae Pauli lingua Hungarica donatae. Az szent Pál levelei magyar nyelven. Komjáthy Benedek fordítása. Krakkó, 1533. (Bp., 1883.)
2. Novum Testamentum seu quattuor evangeliorum volumina lingua Hungarica donata, Gabriele Pannonio Pesthino interprete. – Új testamentum magyar nyelven. Viennae Pannoniae, 1536. Jegyz. Szilády Áron. Bp., 1895.
3. Szegedi Gergely énekes könyve 1569-ből. Szilády Áron tanulmányával Sz. Gergelyről és énekes könyvéről. Bp., 1893.
4. Aranyas Biblia. Amsterdam, 1685. Betűhív rekonstrukció. Tarnóc Márton tanulmányával. Bp., 1990.

XXXII. FORRÁSKIADÁSOK, KRITIKAI KIADÁSOK

1. ZOLNAY Béla: Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. Bp., 1894.
2. Nyelvemléktár. I–XV. Szerk. Volf György, Szabó Sámuel, Katona Lajos. Bp., 1874–1908.
3. Codices Hungarici. I–IX. Bp., 1942–1988. (Hasonmás és kritikai kiadás.)
4. Jókai-kódex. Kiad. Szabó Dénes. Kolozsvár, 1942. (CodHung, I.)
5. Apor-kódex. [XV. század vége.] Kiad. Szabó Dénes. Kolozsvár, 1942. (II.)
6. Guary-kódex. [XV. század vége.] Kiad. Szabó Dénes. Kolozsvár, 1944. (III.)
7. Példák könyve 1510. Kiad. Bognár András és Lévárdy Ferenc. Bp., 1960. (IV.)
8. Birk-kódex. 1474. Kiad. Pusztai István. Bp., 1960. (V.)
9. Cornides-kódex. [1514–1519.] Kiad. Bognár András és Lévárdy Ferenc. Bp., 1967.(VI.)
10. A Müncheni-kódex 1466-ból. Szerk. Nyíri Antal. Bp., 1971. (VII.)
11. Jókai-kódex XIV–XV. század. Kiad. P. Balázs János. Bp., 1981.(VIII.)
12. Winkler-kódex 1506. Kiad. Pusztai István. Bp., 1988. (IX.)
13. Régi Magyar Kódexek. 1–27. Bp., 1985–2001. (A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata. A Magyar Nyelvtudományi Társaság sorozata.)
14. Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. Bp., 1985. (RMKod, 1.)
15. Bod-kódex , Sándor-kódex. XVI. század első negyede. Bp., 1987. (2–3.)
16. Czeh-kódex. 1513. Bp., 1990. (4.)
17. Kriza-kódex. 1532. Bp., 1988. (5.)
18. Simor-kódex, Krisztina legenda. XVI. század eleje. Bp., 1988. (6–7.)
19. Weszprémi-kódex. XVI század első negyede. Bp., 1988. (8.)

20. Domonkos-kódex. 1517. Bp., 1990. (9.)
21. Szent Margit élete. 1510. Bp., 1990. (10.)
22. Virginia-kódex. XVI. század eleje. Bp., 1990. (11.)
23. Vitkovics-kódex 1525, * Miskolci töredék 1525. Bp., 1991. (12–13.)
24. Lázár Zelma-kódex. XVI. század eleje. Bp., 1992. (14.)
25. Székelyudvarhelyi kódex 1526–1528. Bp., 1993. (15.)
26. Nádor-kódex 1508. Bp., 1994. (16.)
27. Horváth-kódex 1522. Bp., 1994. (17.)
28. Thewrewk-kódex 1531. Bp., 1995. (18.)
29. Döbrentei kódex. 1508. Bp., 1995. (19.)
30. Festetics kódex. 1494 előtt. Bp., 1996. (20.)
31. Debreceni kódex. 1519. Bp., 1997. (21.)
32. Lobkowicz-kódex. 1514. Bp., 1999. (22.)
33. Kulcsár-kódex. 1539. Bp., 1999. (23.)
34. Nagyszombati kódex. 1512–1513. Bp., 2000. (24.)
35. Peer-kódex. Bp., 2000. (25.)
36. Gömöry-kódex 1516. Bp., 2001. (26.)
37. Gyöngyösi kódex az 1500-as évek elejéről. Bp., 2001. (27.)
38. Festetics-kódex. A fakszimile szövegét gond.: Molnár József. Bp., 1977. ELTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoportjának Magyar Kódexek kiadványsorozata, 1.)
39. Magyar nyelvű prédikáció a XV. század végéről. Szerk. és közread. Kormos László, szövegleírás és olvasat: Bankós Judit. Debrecen, 1993. (A Tiszántúli Egyházkerületi Levéltár Kiadványai, II.)
40. Zay Ferenc: Az Landor Feyrwar el wezessenek oka e woth es igy essewth (1535 k.) Hasonmás és kritikai szövegkiadás, jegyz., tanulmánnyal közzéteszi Kovács István. Debrecen, 1982. (Opera Facultatis Philosophicae Universitatis de Ludovico Kossuth Nominatae 6.)
41. Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke és emlékirata. 1555., 1585. A kézirat hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Bp., 1986. (Magyar Nyelvtudományi Társaság. A magyar nyelvtörténet forrásai 1.)
42. Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából Szamosközy István történetíró kézirata, XVII. század eleje. A nyelvemlék betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Bp., 1991. Közzéteszi és jegyz. E. Abaffy Erzsébet és Kozocsa Sándor. (Magyar Nyelvtudományi Társaság. A magyar nyelvtörténet forrásai 2.)
43. RMKt = Régi Magyar Könyvtár. 1–40. Szerk. Heinrich Gusztáv, Császár Elemér. Bp., 1897–1937.
44. RMKT = Régi Magyar Költők Tára I–X. Szerk. Szilády Áron, Horváth Cyrill, Dézsi Lajos, Varjas Béla, Szentmártoni Szabó Géza. Bp., 1877–1930, 1990–2003.
45. RMKT I. Középkori költői maradványok. Közzéteszi Szilády Áron. Bp., 1877.
46. RMKT I. (2., teljesen átdolg. kiad.) Középkori magyar verseink. Kiad. Horváth Cyrill. Bp., 1921.

47. RMKT II. Csáti Demeter, Péchy Ferenc, Farkas András, Istvánfi Pál, Batizi András, Dévai Bíró Mátyás, Erdősi Sylvester János, Dobai András, Tar Benedek, Csikei István, Szkhárosi Horvát András, Szeremlyéni Mihály, Tordai Névtelen, Thordai Benedek, Biai Gáspár, Baranyai Pál, Valkai Kelemen, Kákonyi Péter, Székely Balázs, Fekete Imre és egy névtelen énekei. 1527–1546. Kiad. Szilády Áron. Bp., 1880.
48. RMKT III. Tinódi Sebestyén összes művei. 1540–1555. Kiad. Szilády Áron. Bp., 1881.
49. RMKT IV. Nagybánkai Mátyás, Siklósi Mihály, Végkecskeméti Mihály, Battyáni Orbán, Tolnai György, három névtelen, Ilosvai Selymes Péter. 1540–1575. Kiad. Szilády Áron. Bp., 1883.
50. RMKT V. Radán Balázs, Dézsi András és Sztárai Mihály. 154?–1560. Kiad. Szilády Áron. Bp., 1886.
51. RMKT VI. Szegedi Kis István, Sziráki Balázs, Armbrust Kristóf, Mádai Mihály, Sarlóközi Névtelen, Ráskai Gáspár, Gyulai István, Heltai Gáspár, Tőke Ferenc, Szegedi András, Paniti János, Szepetneki János, Szegedi Gergely, Pap Benedek, Barát istván, Nagyfalvi György, Vilmányi Libécz Mihály, Békési Balázs és névtelenek énekei. Kiad. Szilády Áron. 1545–1559. Bp., 1896.
52. RMKT VII. (Erdélyi Máté, Fráter Gáspár, Pesti György, Pesti György, Küküllei Névtelen, Torkos János, Varsányi György, Szerémi Illyés, Dávid Ferenc, Huszár Gál, Mélius Péter, Németi Ferenc, Szendrei Névtelen, Besenyei Jakab, Tuba Mihály, Bornemisza Péter, Felnémeti Névtelen, Dobokay Mihály és névtelenek énekei; Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról. 1560–1566.) Kiad. Szilády Áron Bp., 1912. – Jegyz. a VII. kötethez: Szilády Áron, Dézsi Lajos. Bp., 1926.
53. RMKT VIII. (Hartyáni Imre, István deák, Szegedi Lajos, Tesini Imre, Tseh, Dóci Ilona, Bornemissza Miklós, Nikolsburgi Névtelen, Hunyadi Ferenc, Újlaki Péter, Temesvári István, Lévai Névtelen, Palatics György Semptei Névtelen, Temesvári János, Csanádi Demeter, Zeleméri László, Enyedi György, Sztárai Miklós, Szegedi Veres Gáspár, Szakmári Fabricius István és névtelenek énekei; Salamon és Markalf.) 1566–1577. Kiad. Dézsi Lajos. Bp., 1930.
54. RMKT IX. Valkai András, Görcsöni Ambrus, Majssai Benedek, Gergei Albert, Huszti Péter énekei. Eurialus és Lucretia históriája. Telamon históriája. Bogáti Fazakas Miklós folytatása Görcsöni Ambrus históriájához. 1567–1577. Sajtó alá rend. Horváth Iván, Lévay Edit, Orlovszky Géza, Stoll Béla, Szabó Géza és Varjas Béla. Szerk. Varjas Béla [és Stoll Béla]. Bp., 1990.
55. RMKT X. Czobor Mihály: Theagenes és Chariclia. Sajtó alá rend. Kőszeghy Péter. Bp., 1996.
56. RMKT XI. Kozárvári Mátyás, Decsi Gáspár, Decsi Mihály, Tolnai Fabricius Bálint, Péchi János, Murád dragomán (Somlyai Balázs), Szepesi György, Vajdakamarási Lőrinc, Skaricza Máté, Zombori Antal, Tardi György, Tasnádi

Péter, Hegedűs Márton, Moldovai Mihály, és ismeretlen. 1579–1588. Sajtó alá rend. Ács Pál. Bp., 1999.

57. RMKT XII. Illyefalvi István, Cserényi Mihály, Csáktornyai Mátyás, Póli István, Bejthe András, Baranyai Decsi Csimor János, Ceglédi Nyírő János, Szattay Kristóf (?), Munkácsi János énekei, Thelegdy Kata verses levele, Apollonius históriája, Clitophon és Leucippe históriája, Fortuna sorsvetőkönyv, naptárversek és ismeretlen szerzők énekei. 1587–1600. Sajtó alá rend. Orlovszky Géza. Bp., 2003.
58. RMKT XVII. (Régi sorozat.) = Régi Magyar Költők Tára. XVII. századbeli magyar költők művei. Gyöngyösi István összes költeményei. I–IV. Szerk. Badics Ferenc. Bp., 1914–1937.
59. RMKT XVII. (Új sorozat.) = Régi Magyar Költők Tára. XVII. század. 1–16. Szerk. Klaniczay Tibor, Stoll Béla, Jankovics József. Bp., 1959–2000.
60. RMKT XVII. 1. A tizenötéves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete. Kiad. Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos, Stoll Béla. Bp., 1959.
61. RMKT XVII. 2. Pécseli Király Imre, Miskolci Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei. Kiad. Jeney Ferenc, Klaniczay Tibor, Kovács József, Stoll Béla. Bp., 1962.
62. RMKT XVII. 3. Szerelmi és lakodalmi versek. Kiad. Stoll Béla. Bp., 1961.
63. RMKT XVII. 4. Az unitáriusok költészete. Kiad. Stoll Béla, Tarnóc Márton, Varga Imre. Bp., 1963.
64. RMKT XVII. 5. Szombatos énekek. Kiad. Varjas Béla. Bp., 1970.
65. RMKT XVII. 6. Szenci Molnár Albert költői művei. Kiad. Stoll Béla. Bp., 1971.
66. RMKT XVII. 7. Katolikus egyházi énekek (1608–1651). Kiad. Holl Béla. Bp., 1974.
67. RMKT XVII. 8. Bethlen Gábor korának költészete. Kiad. Komlovszki Tibor, Stoll Béla. Bp., 1976.
68. RMKT XVII. 9. A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660). Kiad. Varga Imre. Bp., 1977.
69. RMKT XVII. 10. Az 1660-as évek költészete (1661–1671). Kiad. Varga Imre. Bp., 1981.
70. RMKT XVII. 11. Az első kuruc mozgalmak korának költészete (1672–1686). Kiad. Varga Imre. Bp., 1986.
71. RMKT XVII. 12. Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, Gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei. Kiad. Cs. Havas Ágnes, Stoll Béla, Varga Imre. Bp., 1987.
72. RMKT XVII. 13. Szentpáli N. Ferenc, Felvinczi György, Pápai Páriz Ferenc és Tótfalusi Kis Miklós versei. Kiad. Varga Imre. Bp., 1988.
73. RMKT XVII. 14. Énekek és versek (1686–1700). Kiad. Jankovics József. Bp., 1991.

74. RMKT XVII. 15A. Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek). Szövegek. Kiad. Stoll Béla. Bp., 1992.
75. RMKT XVII. 15B. Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek). Jegyzetek. Írta Holl Béla. Bp., 1992.
76. RMKT XVII. 16. Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei. Sajtó alá rend. Komlovszki Tibor, S. Sárdi Margit. Bp., 2000.
77. RMKT XVIII. = Régi Magyar Költők Tára. XVIII. század. 1–6. Szerk. Bíró Ferenc Béla, Bp., 1996–2001.
78. Voltaire Henriás 1792. Ford. Péczeli József, sajtó alá rend. Vörös Imre. Bp., 1996.
79. Kazinczy Ferenc összes költeményei. Sajtó alá rend. Gergye László. Bp., 1998.
80. Vályi Nagy Ferenc: Ódák Horátz mértékein. 1807. Sajtó alá rend. Sobor András. Bp., 1999.
81. Mulattatók. Sajtó alá rend. Küllős Imola és Csörsz Rumen István. Bp., 2000.
82. Toth István költői művei. Sajtó alá rend. Orlovszky Géza. Bp., 2001.
83. Szentjóbi Szabó László összes költeményei. Sajtó alá rend. Debreczeni Attila. Bp., 2001.
84. Huszár Gál–Huszár Dávid: Imádkozó könyv. 1561, 1574, 1577. Sajtó alá rend., bev. Fekete Csaba. Debrecen, 2000.
85. Balassi Bálint összes művei. I–II. Kiad. Eckhardt Sándor. Bp., 1951–1955.
86. Eckhardt Sándor, Klaniczay Tibor, Ján Misianik: Balassi Bálint Szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei. Bp., 1959.
87. Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek. Kiad. Eckhardt Sándor. Bp., 1955.
88. Rimay János összes művei. Kiad. Eckhardt Sándor. Bp., 1955.
89. Pázmány Péter összes munkái. Magyar sorozat. I–VII. Bp., 1894–1905. – Opera omnia. Series Latina. Tom. I–VI. Bp., 1984–1904.
90. Pázmány Péter művei. Kritikai kiadás. Sorozatszerk. Hargittay Emil.
91. 1. Felelet. Bp., 2000.
92. 2. Tíz bizonyság. Bp., 2001.
93. 3. Imádságos könyv (1631). Bp., 2001.
95. Gróf Zrínyi Miklós művei. I. Költői művek. Kiadja Négyesy László. Bp., 1914.
96. Zrínyi-könyvtár I–IV.
97. Zrínyi Miklós prózai művei. Négyesy László hagyatékából Kovács Sándor Iván vezetésével sajtó alá rend. az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének Zrínyi-szemináriuma. Bp., 1985. (Zrínyi-könyvtár 1.)
98. Angol életrajz Zrínyi Miklósról. London, 1664. Bev., szerk., jegyz. Kovács Sándor Iván. Bp., 1987. (Zrínyi-könyvtár 2.)
99. Esterházy Pál: Mars Hungaricus. Sajtó alá rend. Iványi Emma. Bev., szerk. Hausner Gábor. Bp., 1989. (Zrínyi-könyvtár 3.)

100. A Bibliotheca Zriniana története és állománya. Írták és összeáll. Hausner Gábor, Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván, Monok István, Orlovszky Géza, szerk. Klaniczay Tibor. Bp., 1991. (Zrínyi-Könyvtár 4.)
101. Mikes Kelemen összes művei. Kiad. Hopp Lajos. Bp., 1966-tól.
102. A kuruc küzdelmek költészete. II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára. Vál. és sajtó alá rend.: Varga Imre. Bp., 1977.
103. Archívum Rakoczianum. III. osztály. Írók. Sorozatszerkesztő: Hopp Lajos és R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1978–1997.
104. II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. 1978. (1.)
105. II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete. 1984. (3.)
106. II. Rákóczi Ferenc fohászai. 1994. (4.)
107. II. Rákóczi Ferenc meditációi. 1997. (5.)
108. RMPE = Régi Magyar Prózai Emlékek. Szerk. Tolnai Gábor, Tarnai Andor.
109. Szepsi Csombor Márton összes művei. Sajtó alá rend. Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter, bev. Kovács Sándor Iván. Bp., 1968. (RMPE 1.)
110. Laskai János válogatott művei. Magyar Iustus Lipsius. Szerk. Tarnóc Márton. Bp., 1970. (RMPE 2.)
111. Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve. Dániel próféta könyvének magyarázata. Sajtó alá rend., jegyz. Szuromi Lajos, bev. Gombáné Lábos Olga. Bp., 1974. (RMPE 3.)
112. Szenci Molnár Albert: Discursus de summo bono. Értekezés a legfőbb jóról. Sajtó alá rend., bev., jegyz. Vásárhelyi Judit. Bp., 1975. (RMPE 4.)
113. Válaszúti György: Pécsi disputa. Bev., jegyz. Dán Róbert. Sajtó alá rend. Németh S. Katalin. Bp., 1981. (RMPE 5.)
114. Bethlen Miklós levelei (1657–1698). Összegyűjt., sajtó alá rend., bev. és jegyz. Jankovics József. Bp., 1987. (RMPE 6/1–2.)
115. Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában (Teleki József utazásai 1759–1761). Sajtó alá rend., bev., jegyz. Tolnai Gábor. Mai helyesírásra átírta Végh Ferenc. Bp., 1987. (RMPE 7.)
116. Faludi Ferenc prózai művei. Sajtó alá rend., szöv. gond. Vörös Imre, a latin nyelvű szöv. gond., jegyz.: Uray Piroska. Bp., 1991. (RMPE 8.)
117. Hermányi Dienes József szépprózai munkái. Sajtó alá rend., előszó, jegyz. S. Sárdi Margit. Bp., 1992. (RMPE 9.)
118. Római szerzők 17. századi magyar fordításai. Szerk. Kecskeméti Gábor. Szöv. gond., jegyz.: Bartók István, Borzsák István, Erdélyi Lujza, Kecskeméti Gábor; előszó: Havas László, utószó: Kecskeméti Gábor. Bp., 1993. (RMPE 10.)
119. Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig (XVI–XVII. század). Kiad. Alszeghy Zsolt. Bp., 1914.
120. RMDE = Régi Magyar Drámai Emlékek
121. Régi Magyar Drámai Emlékek I–II. Kiad. és bev. Kardos Tibor, Dömötör Tekla. A szöv. gondozásban közreműködött Szilvás Gyula. Bp., 1960.

122. Protestáns iskoladrámák I–II. Sajtó alá rend. Varga Imre. Bp., 1989. (RMDE, XVIII. század, 1/1–2.)
123. Minorita iskoladrámák. Sajtó alá rend. Kilián István. Bp., 1989. (RMDE, XVIII. század, 2.)
124. Pálos iskoladrámák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldék színjátékai. Sajtó alá rend. Varga Imre. Bp., 1990. (RMDE, XVIII. század, 3.)
125. Jezsuita iskoladrámák (Ismert szerzők). Sajtó alá rend. Alszeghy Zsoltné, Czibula Katalin, Varga Imre. Bp., 1992. (RMDE XVIII. század, 4/1.)
126. Jezsuita iskoladrámák (Ismeretlen szerzők, programok, színlapok.) Sajtó alá rend. Alszeghy Zsoltné, stb. Bp., 1995.(RMDE, XVIII. század, 4/2.)
127. Piarista iskoladrámák. Sajtó alá rend. Demeter Júlia. Bp., 2002. (RMDE, XVIII. század, 5/1.)

XXXIII. SOROZATOK, SZÖVEGGYŰJTEMÉNYEK, EGYÉB SZÖVEGKIADÁSOK

1. MIR = Magyar Irodalmi Ritkaságok. Szerk. Vajthó László. I–LXIII. Bp., 1931–1944.
2. (Kisdi Benedek): Cantus catholici 1651. I–II. (MIR XXXV. és XXXVIII.)
3. (Szelepcsényi György): Cantus catholici 1675 és 1703. III. (MIR XXXIX.)
4. Magyar Könyvtár
5. Középkori magyar írások. Összeáll. Mezey László. Bp., 1957.
6. Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritus. Kiad. Klaniczay Tibor. Bp., 1960.
7. Magyar Klasszikusok
8. Zrínyi Miklós válogatott művei. Kiad. Bán Imre, bev. Klaniczay Tibor. Bp., 1952.
9. Apáczai Csere János: Magyar encyclopaedia. Kiad., bev. Bán Imre, jegyz. Gyenis Vilmos. Bp., 1959.
10. Régi magyar vígjátékok. Kiad. Dömötör Tekla. Bp., 1954.
11. Mikes Kelemen: Törökországi levelek. Kiad. Bisztray Gyula, bev. Barta János. Bp., 1958.
12. Bibliotheca Historica
13. Mindszenti Gábor diáriuma öreg János király haláláról. Kiad. Makkai László. Bp., 1977.
14. Tinódi Sebestyén: Krónika. Kiad. Sugár István. Bp., 1984.
15. 1504–1566 Memoria rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics-évkönyv). Sajtó alá rend., utószó és jegyz. Bessenyei József. Bp., 1981.
16. Heltai Gáspár: Krónika az magyaroknak dolgairól. Sajtó alá rend. Kulcsár Margit, bev. Kulcsár Péter. Bp., 1981.

17. Thuróczy János: A magyarok krónikája. Ford. Horváth János. Bp., 1978.
18. Zay Ferenc: Az Lándorfejírvár elveszésének oka e vót, és így esött. Sajtó alá rend. Kovács István. Bp., 1980.
19. Baranyai Decsi János magyar históriája [1592–1598]. Ford. és bev. Kulcsár Péter. Bp., 1982.
20. Szamosközy István: Erdély története [1598–1599, 1603]. Ford. Borzsák István, vál. és jegyz. Sinkovics István. 2. kiad. Bp., 1977.
21. Magyari István: Az országokban való sok romlásoknak okairól. Sajtó alá rend. Katona Tamás, utószó Makkai László. Bp., 1979.
22. Alvinczi Péter: Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből. Vál., sajtó alá rend., a címadó politikai „röplapot" ford. Heltai János. Bp., 1989.
23. Szalárdi János: Siralmas magyar krónika. Bev. Szakály Ferenc. Bp., 1980.
24. Bethlen Mihály útinaplója (1691–1695). Sajtó alá rend., utószó Jankovics József. Bp., 1981.
25. Cserei János: Erdély históriája [1661–1713]. Sajtó alá rend., bev., jegyz. Bánkúti Imre. Bp., 1983.
26. Ismeretlen szerző: Rákóczi-eposz. Sajtó alá rend. Szigeti Csaba. Bp., 1988.

27. Régi Magyar Könyvtár, Források
    28. Rimay János írásai. Összeáll., szöv. gond. utószó, jegyz. Ács Pál. [Rimay János verseinek dallamai. Összeáll. Szentmártoni Szabó Géza] Bp., 1992. (RMKF 1.)
    29. Zay Ferenc: János Király árultatása. Kis Péter: Magyarázat. [Bánffy György]: Második János... török császárhoz menetele. Összeáll., szöv. gond., ford., bev., jegyz. Bessenyei József. Bp., 1993. (RMKF 2.)
    30. Balassi Bálint versei. Szöv. gond., jegyz. Kőszeghy Péter, Szentmártoni Szabó Géza. Bp., 1993. és 1994. (RMKF 4.)
    31. Zrínyi Miklós válogatott levelei. Sajtó alá rend. Bene Sándor, Hausner Gábor. Bp., 1997. (RMKF 6.)
    32. Gyöngyösi István: Marssal társalkodó Murányi Venus. Sajtó alá rend. Jankovics József és Nyerges Judit. Bp., 1998. (RMKF 8.)
    33. Csáktornyai Mátyás: Gróbián. Sajtó alá rend. Kőszeghy Péter. Bp., 1999. (RMKF 9.)
    34. Gyöngyösi István: Porábul megéledett Főnix avagy Kemény János emlékezete. Sajtó alá rend. Jankovics József és Nyerges Judit. Bp., 1999. (RMKF 10.)
    35. Gyöngyösi István: Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága. – Palinódia. Sajtó alá rend. Jankovics József és Nyerges Judit, utószó Jankovics József. Bp., 2000. (RMKF 11.)
    36. Gyöngyösi István: Rózsakoszorú. Jegyz., utószó Jankovics József. Bp., 2002. (RMKF 12.)

37. Gyöngyösi István: Csalárd Cupido, Proserpina elragadtatása, Cuma várasában építtetett Dédalus temploma, Heroida-fordítások. Sajtó alá rend., jegyz. Jankovics József és Nyerges Judit. Bp., 2003. (RMKF 13.)
38. „Az keresztyén olvasóknak": magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból. Sajtó alá rend. Zvara Edina, szerk. Jankovics József. Bp., 2003. (RMKF 14.)

39. Téka
    40. Utazások a régi Európában. Peregrinációs levelek, útleírások és útinaplók (1580–1709). Vál., előszó és jegyz. Binder Pál. Bukarest, 1976.
    41. Apáczai Csere János: Magyar logikácska és egyéb írások. Előszó, vál., jegyz. Szigeti József. Bukarest, 1975.
    42. Haller János: Hármas história. Vál. és előszó Molnár Szabolcs. Bukarest, 1978.
    43. Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae. Előszó, jegyz. Kócziány László. Szöv. gond. Lőrinczy Réka. Bukarest, 1978.
    44. Enyedi György válogatott művei. Válogatta Balázs Mihály és Káldos János. Bukarest–Kolozsvár, 1997.

45. Magyar Ritkaságok
    46. Tar Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók. Kiad. V. Kovács Sándor. Bp., 1985.
    47. Vitéz János levelei és politikai beszédei. Vál., sajtó alá rend. Boronkai Iván. Bp., 1987.
    48. Bonfini, Antonio: Beszélgetés a szüzességről és a házasélet tisztaságáról. Ford., bev. és jegyz. Muraközi Gyula. Bp., 1985.
    49. Sztárai Mihály: História Perényi Ferenc kiszabadulásáról. Ford. Borzsák István. Vál., bev. és jegyz. Téglásy Imre. Bp., 1985.
    50. Gyöngyösi Gergely: Arcok a magyar középkorból. Szöv. gond., bev., jegyz. V. Kovács Sándor. Ford. Árva Vince, Csanád Béla, Csonka Ferenc. Bp., 1983.
    51. Sztárai Mihály: História Perényi Ferenc kiszabadulásáról. – Perényi Péter halála. Vál., szöv. gond., bev., jegyz. Téglásy Imre. Bp., 1985.
    52. Pajkos énekek. Vál., szöv. gond., jegyz. Stoll Béla. Bp., 1984.
    53. Fortunatus és Magelóna históriája. Kiad. Nemeskürty István. Bp., 1984.
    54. Bél Mátyás: Hungáriából Magyarország felé. Vál., szöv. gond., bev., jegyz. Tarnai Andor. Bp., 1984.
    55. Bod Péter: Szent Hilárius. Szöv. gond., bev., jegyz. Hargittay Emil. Bp., 1987.

56. Magyar Tallózó
    57. Háló. Válogatás Heltai Gáspár műveiből. Kiad. Kőszeghy Péter. Bp., 1979.
    58. Téli éjszakák. Válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből. Kiad. Szörényi László. Bp., 1978.

59. Magyar Hírmondó
    60. A néma barát megszólal. Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből. Vál., szöv. gond., sajtó alá rend., utószó Madas Edit. Bp., 1985.
    61. Esopus fabulái Pesti Gábor szerint. Kiad. Ács Pál. Bp., 1980.

62. Károlyi Gáspár, a gönci prédikátor. Kiad. Szabó András. Bp., 1984.
63. Verancsics Faustus: Machinae novae és más művei. Vál., ford., sajtó alá rend., utószó, jegyz. S. Varga Katalin. Bp., 1985.
64. Pápai Páriz Ferenc: Pax corporis. Sajtó alá rend., utószó, jegyz. Szablyár Ferenc. Bp., 1984.
65. Szakács mesterségnek könyvecskéje: A csáktornyai Zrínyi-udvar XVII. századi kéziratos szakácskönyve és a Tótfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv. Sajtó alá rend., jegyz. Király Erzsébet; bev. Kovács Sándor Iván. Bp., 1981.
66. Bod Péter: Magyar Athenas. Vál., sajtó alá rend., jegyz. és utószó Torda István. Bp., 1982.
67. Rákóczi László: Rákóczi László naplója. Feltárta, közzéteszi és jegyz. Horn Ildikó, utószó R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1990.
68. Hatvanhat csúfos gajd. XVI–XVIII. századi magyar csúfolók és gúnyversek. Vál., sajtó alá rend., elő- és utószó, jegyz. Hargittay Emil. Bp., 1983.
69. Külömb-külömb féle jó és rossz szagú virágokkal tellyes kert: Pasquillusok a XVII–XVIII. századból. Vál, szerk., utószó és jegyz. Lökös István. Bp., 1989.

70. Magyar Remekírók
    71. A magyar középkor irodalma. Kiad. V. Kovács Sándor. Bp., 1984.
    72. Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. Kiad. Klaniczay Tibor. Bp.,1982.
    73. Humanista történetírók. Kiad. Kulcsár Péter. Bp., 1977.
    74. Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei. Kiad. Nemeskürty István. Bp., 1980.
    75. Balassi Bálint és a 16. század költői. I–II. Kiad. Varjas Béla. Bp., 1979.
    76. Magyar költők 17. század. A kuruc kor költészete. I–II. Kiad. Komlovszki Tibor. Bp., 1990.
    77. Magyar költők, 18. század. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Mezei Márta munkája. Bp., 1983.
    78. Pázmány Péter művei. Kiad. Tarnóc Márton. Bp.,1983.
    79. Zrínyi Miklós összes művei. Szerk., utószó Kovács Sándor Iván. Bp., 2003.
    80. Magyar emlékírók 16–18. század. Kiad. Bitskey István. Bp., 1982.
    81. Magyar elbeszélők 16–18. század. Kiad. Gyenis Vilmos és S. Sárdi Margit. Bp., 1986.
    82. Magyar gondolkodók 17. század. Kiad. Tarnóc Márton. Bp., 1979.
    83. Magyar drámaírók 16–18. század. Kiad. Nagy Péter. Bp., 1981.
    84. Magyar utazási irodalom 15–18. század. Kiad. Monok István és Kovács Sándor Iván. Bp., 1990.
    85. Kemény János és Bethlen Miklós művei. A szöveggondozás és a jegyzetek V. Windisch Éva munkája. Bp., 1981.
    86. Rákóczi Ferenc. Vallomások. Emlékiratok. Ford. Szepes Erika, Vas István. Kiad. Hopp Lajos. Bp., 1979.
    87. Magyar költők – 18. század. Vál. Mezei Márta. Bp., 1983.
    88. Magyar népballadák. Kiad. Ortutay Gyula, Kríza Ildikó. Bp., 1976.

89. A Magyar Költészet Kincsestára
    90. Középkori költészet (Válogatás). Szerk., jegyz. és utószó Tóth Tünde. Bp., 1999.
    91. Janus Pannonius és Balassi Bálint válogatott költeményei. Szerk. és utószó Komlovszki Tibor. Bp., 1994. (MKK 19.)
    92. XVI. századi költőkből. A századelő, Tinódi Sebestyén. Hegedősök, pajkosok. Szkhárosi Horvát András, Batizi András, Sztárai Mihály. A reformáció más szerzői. Bogáti Fazakas Miklós. Históriák. A századvég. Vál. és utószó: Stoll Béla. Bp., 1994. (MKK 20.)
    93. Zrínyi Miklós összes versei. Szerk. és utószó Kovács Sándor Iván. Bp., 1995. (MKK 34.)
    94. A XVII. század költői (Válogatás). Vál. Komlovszki Tibor. Bp., 1995. (MKK 30.)
    95. Kuruc költészet. Vál. és utószó Faragó József. Bp., 1995. (MKK 31.)
    96. A XVIII. század költői (Válogatás). Szerk., utószó Fazekas Zsuzsanna. Bp., 1996.
    97. Népballadák. Vál., összeáll., jegyz. és szöv. gond., Küllős Imola. Bp., 1994. (MKK 35.)
    98. Magyar nőköltők a XVI. századtól a XIX. századig (Válogatás). Szerk., utószó S. Sárdi Margit. Bp., 1999.
    99. Világi énekek és versek, 1720–1846 (Válogatás). Vál., sajtó alá rend. Csörsz Rumen István, utószó Küllős Imola. Bp., 2001.
100. Matúra Klasszikusok
    101. Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem. Hősköltemény. Szerk., sajtó alá rend. Király Erzsébet. Bp., 1993, 1995.
102. Millenniumi Könyvtár
    103. Balassi Bálint Összes versei. Sajtó alá rend., jegyz. és utószó Kőszeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza. Bp., 1999. (33.)
    104. Balassi Bálint: Szép magyar komédia. Sajtó alá rend., jegyz. és utószó Kőszeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza. Bp., 1999. (34.)
105. Historia Litteraria
    106. Gyárfás István: Virgilius poetának Aeneise. Kiad. Thimár Attila. Bp., 1995.
    107. Naplók és útleírások a 16–18. századból. Közzéteszi Szelestei N. László. Bp., 1998. (6.)
    108. Szenci Molnár Albert naplója. Közzéteszi Szabó András. Bp., 2003. (13.)
109. Középkori keresztény írók. Sorozatszerk. Sarbak Gábor.
    110. Magyarország virága. 13. századi források Áprádházi Szent Erzsébet életéről. Szerk. Horváth Tamás és Szabó Irén. Ford. Bellus Ibolya, stb. Bp., 2001.
111. Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok XVI-ik, XVII-ik és XVIII-ik századbeli eredeti kéziratokból és régi szétszórt nyomtatványokból. Egybegyűjt., jegyz. Thaly Kálmán. I–II. Pest, 1864.

112. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. rész. Középkor és reneszánsz. Szerk. Barta János és Klaniczay Tibor. Második, jav. és átdolg. kiad. Bp., 1963.
113. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. II. rész. Barokk. Szerk. Barta János és Klaniczay Tibor. Második, jav. és átdolg. kiad. Bp., 1966.
114. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor. Szerk. Madas Edit. Bp., 1992.
115. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Renszánsz kor. Szerk. Bitskey István. Bp., 1988.
116. Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény. I. Humanizmus. Szerk.: Ács Pál, Jankovics József, Kőszeghy Péter. Bp., 1998.
117. Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény, II. A 16. század magyar nyelvű világi irodalma. Szerk., sajtó alá rend. Jankovics József, Kőszeghy Péter, Szentmártoni Szabó Géza. Bp., 2000.
118. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. rész. Késő-reneszánsz, manierizmus és kora-barokk. Szerk. Kovács Sándor Iván. Bp., 1998.
119. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. II. rész. Barokk és későbarokk, rokokó. Szerk. Kovács Sándor Iván. Bp., 2000.
120. „Bízd az jövendőkre érdemed jutalmát!" Magyar protestáns irodalmi szöveggyűjtemény. I. 16–17. század. Szerk. Szabó András. Bp., 1998.
121. Horváth János: Magyar versek könyve. Bp., 1937. – 2., bőv. kiad. Bp., 1942.
122. Hét évszázad magyar versei. Ötödik, bővített kiadás. Szerk. Király István, Klaniczay Tibor, Pándi Pál, Szabolcsi Miklós. Bp., 1979.
123. Hét évszázad magyar költői. Szerk. Kovács Sándor Iván, Lakatos István. Békéscsaba, 1996.
124. A gyulafehérvári humanista költészet antológiája. Vál., ford. Tóth István. Bp., 2001.
125. Verstár CD-ROM – negyvenkilenc magyar költő összes versét, elbeszélő költeményét, versfordítását tartalmazza, mintegy öt órányi hanganyaggal. Bp., é. n. (Arcanum Digitéka)
126. Régi magyar olvasókönyv. Szerk.: V. Kovács Sándor. Bp., 1977.
127. Árpád-kori legendák és intelmek. Vál., bev., jegyz., szöv. gond. Érszegi Géza. Bp., 1983.
128. Janus Pannonius összes munkái. Jani Pannonii opera omnia. Közrebocsátja V. Kovács Sándor. Az 1972. évi válogatott kiadás átdolgozott és teljessé bővített változata. Bp., 1987. (Kétnyelvű kiadás.)
129. A Müncheni Kódex négy evangéliuma [1466]. A négy evangélium szövege és szótára. Décsy Gyula olvasata alapján sajtó alá rend. és a szótári részt készítette Szabó T. Ádám. Bp., 1985.
130. Temesvári Pelbárt válogatott írásai. Vál., jegyz. V. Kovács Sándor. Bp., 1982.
131. Énekek éneke. Károli Gáspár, a Döbrentei-kódex névtelenje, Heltai Gáspár, Bogáti Fazakas Miklós fordításában. Sajtó alá rend. és utószó Komoróczy Géza. [Bogáti Fazakas Miklós szövegét Szabó Géza rend. sajtó alá.] Bp., 1980.

132. Bornemisza Péter: Ördögi kísírtetek, avagy röttenetes utálatosságáról ez megfertéztetett világnak. Vál., szerk., utószó, jegyz. Nemeskürty István. Bp., 1977.
133. Heltai Gáspár: Krónika az magyaroknak dolgairól. Sajtó alá rend. Kulcsár Margit. Bev. Kulcsár Péter. Bp., 1981.
134. Heltai Gáspár: Száz fabula. Utószó., jegyz. Bitskey István. Sajtó alá rend. Katona Tamás. A helyesírást korszerűsítette Muhari Ilona. Bp., 1987.
135. Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. Szerk., jegyz., bev. Szilády Áron. Bp., 1879.
136. Balassa Bálint minden munkái. I–II. Kiad. Dézsi Lajos. Bp., 1923.
137. Gyarmati Balassi Bálint énekei. Szöv. és dallam gond., jegyz. Kőszeghy Péter, Szabó Géza. Bp., 1986.
138. Gyarmati Balassi Bálint: Szép magyar komédia. Szöv. gond., jegyz. Kőszeghy Péter és Szabó Géza, utószó Kőszeghy Péter. Bp., 1990.
139. Balassi Bálint összes verse. Hálózati kritikai kiadás. Szerk. Horváth Iván és Tóth Tünde. www.elte.hu/gepesk./bbom/címlap.htm(Gépeskönyv) 1998–1999.
140. Bogáti Fazakas Miklós: Psalterium, magyar zsoltár. Kiad. Gilicze Gábor és Szabó Géza. Bp., 1979.
141. Széphistóriák. Szerk. Bart István, utószó Komlovszki Tibor. Bp., 1975.
142. Históriás énekek és széphistóriák. Vál., szöv. gond., előszó, jegyz. Molnár Szabolcs. Bukarest, 1981.
143. Gergei Albert: Árgirus históriája. Bev. Nagy Péter, szöv. gond., jegyz. Stoll Béla. Bp., 1986.
144. Ecsedi Báthory István meditációi. Sajtó alá rend. Erdei Klára, Keveházi Katalin. Bp.–Szeged, 1984.
145. Rimay János munkái. A Radvánszky- és a sajókazai codexek szövege szerint. Kiad. Báró Radvánszky Béla. Bp., 1904.
146. Rimay János: Balassi-epicédium. Epicédium a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halálára. Szerk., sajtó alá rend., jegyz. Ács Pál. Tanulmányok: Pirnát Antal, Szabó András, Haiman György, Szentmártoni Szabó Géza. Bp., 1994.
147. Bocatius János: Öt év börtönban. Ford., jegyz., utószó Csonka Ferenc. Bp., 1985.
148. Szenci Molnár Albert válogatott művei. Kiad. Vásárhelyi Judit, bev. Tolnai Gábor. Bp., 1976.
149. Szenci Molnár Albert emlékezete. Összeáll. Zalabai Zsigmond. Dunaszerdahely, 2001.
150. Szepsi Csombor Márton: Europica varietas. Az 1968-ban megjelent kritikai kiadás alapján szöv. gond. és magyarázta Kulcsár Péter. Előszó Kovács Sándor Iván. Bp., 1979.
151. Pázmány Péter: Egy tudakozó prédikátor nevével íratott öt levél (1613). Sajtó alá rend., utószó, jegyz. Bitskey István. Bp., 1984.
152. Pázmány Péter prédikációi. Vál., szöv. gond. Tarnóc Márton. Bp., 1987.
153. Vörösmarti Mihály kálvinista predikátor megtérése históriája. Sajtó alá rend. Jankovics József és Nyerges Judit, tanulmány: Jankovics József. Bp., 1992.
154. Darholcz Kristóf: Novissima tuba, azaz Ítiletre serkentő utolsó trombitaszó. Sajtó alá rend., jegyz., a képeket vál. Németh S. Katalin, utószó Jankovics József. Bp., 1986.

155. Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia. Sajtó alá rend., bev. és jegyz. Szigeti József. Bukarest, 1977.
156. Zrínyi Miklós összes művei. I–II. Kiad. Csapodi Csaba és Klaniczay Tibor. Bp., 1958.
157. Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem. Az török áfium ellen való orvosság. Szöveggond., magy. Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter. Bp., 1994. – 2. kiad. Bp., 1995. (Európa Diákkönyvtár)
158. Kemény János önéletírása. 1657–1658. Szöv. gond., jegyz. V. Windisch Éva. Bp., 1986.
159. Bethlen János: Erdély története 1629–1673. Ford. Vásárhelyi Judit, utószó, jegyz. Jankovics József, mutatók Jankovics József és Nyerges Judit. Bp., 1993.
160. Csáky István: Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája (1664–1674). Szöv. gond. és jegyz.: Hargittay Emil. Bp., 1992.
161. Tótfalusi Kis Miklós Mentsége. Szerk., bev. és jegyz. Haiman György. Bp., 1987.
162. A kuruc küzdelmek költészete II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára. Vál., sajtó alá rend. Varga Imre. Bp., 1977.
163. Lipthay András: Életemnek emlékezete. Sajtó alá rend. Rédei Éva, bev. Czigány István és Rédei Éva. Szerk. Tarnai Andor. Bp., 1988.
164. Mikes Kelemen: Az idő jól eltöltésének módja. Szöv. gond., bev., jegyz. Hopp Lajos. Bp., 1987.
165. Monda nékik egy példázatot. Száz szépprózai szemelvény 17. századi protestáns prédikációkból. Vál., előszó, jegyz. Szabó Lajos. Bp., 1982.
166. Csudatörténetek. Száz példa 17–18. századi katolikus prédikációkból és példagyűjteményekből. Vál., előszó és jegyz. Sinkó Ferenc. Bp., 1985.
167. Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból. Szöv. gond., jegyz. Kecskeméti Gábor. Bp., 1988.
168. Faludi Ferenc: Fortuna szekerén okossan ülj. Versek. Téli éjtszakák. Vál. szöv. gond., bev., utószó Vargha Balázs. Bp., 1985.
169. Haja, haja virágom. Virágénekek Szabó T. Attila gondozásában és bevezetőjével. Bukarest, 1970.
170. Énekes poézis. Válogatás Pálóczi Horváth Ádám ... ötödfélszáz énekek ... című, 1813. évi kéziratos dalgyűjteményéből. Vál.: Katona Tamás. Utószó, jegyz.: Küllős Imola. A zenei részt gond., jegyz. Domokos Mária. Bp., 1979.
171. Csízió vagyis a csillagászati tudománynak rövid és értelmes leírása. A függeléket írta Borsa Gedeon. Bp., 1986. (A Heltai Gáspár-féle, 1592-es kolozsvári csízióra visszamenő, 1909. évi kiadás szövege.)
172. Három veréb hat szemmel. Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból. Összeáll., sajtó alá rend., magyarázó jegyz. és utószó: Weöres Sándor; bev. és forrásjegyzék: Kovács Sándor Iván; tanulmány: Bata Imre. I–II. 2., bővített kiad. Bp., 1982.

XXXIV. LEVELESTÁRAK

1. Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század. Sajtó alá rend. Makkai László és Mezey László. Bp., 1960. (Nemzeti Könyvtár)
2. Magyar humanisták levelei. XV–XVI. század. Közreadja V. Kovács Sándor. Bp., 1971. (Nemzeti Könyvtár)
3. Mátyás király levelei. 1460–1490. Vál., előszó, jegyz. V. Kovács Sándor, ford. Ballér Piroska. Bp., 1986.
4. Középkori leveleink (1541-ig). Szerk.: Hegedűs Attila, Papp Lajos. Régi Magyar Levéltár, I. Bp., 1991.
5. Magyar leveles tár. I. Négyszáz magyar levél. 1504–1560. Közli Szalay Ágoston. Pest, 1861.
6. DEÁK Farkas: Magyar hölgyek levelei. Bp., 1879.
7. KÁROLYI Árpád–SZALAY László: Nádasdy Tamás családi levelezése. Bp., 1882.
8. „Szerelmes Orsikám..." A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése. Vál., előszó, jegyz. Vida Tivadar. Bp., 1988.
9. Bethlenfalvi gr. Thurzó György levelei nejéhez, czoborszentmihályi Czobor Erzsébethez, 1590–1616. I–II. Kiad. Zichy Edmund. Bp., 1876.
10. Két vitéz nemesúr, Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről. Kiad. Eckhardt Sándor. Bp., 1944.
11. Balassi Bálint összes versei, Szép magyar comoediája és levelezése. 3. jav. kiad. Szöv. gond. Stoll Béla, utószó Eckhardt Sándor. Bp., 1974.
12. Zrínyi Miklós összes művei. I–II. Kiad. Csapodi Csaba, Klaniczay Tibor. Bp., 1958.
13. CSAPODI Csaba: Kiadatlan Zrínyi-levelek. = ItK 1962, 639–657, 740–756.
14. Régi magyar levelestár (XVI–XVII. század). I–II. Vál., sajtó alá rend., bev., jegyz. Hargittay Emil. Bp., 1981. (Magyar Hírmondó)
15. Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjteséből (1566–1623). Sajtó alá rend. Jankovics József. Bp.– Szeged, 1981.
16. Bél Mátyás levelezése. Sajtó alá rend., bev., jegyz. Szelestei N. László és Grüll Tibor. Bp., 1993.
17. Orczy Lőrinc és Leveleskönyve. Közzéteszi H. Kakucska Mária. Bp., 2003.

XXXV. BIBLIAKIADÁSOK EREDETI NYELVEN

1. Biblia Hebraica. Edidit Rudolf Kittel. Textum Masoreticum curavit Paul Kahle. Stuttgart, 1954.
2. Bibliorum Sacrorum iuxta vulgatam Clementinam. Nova editio. Curavit Aloisius Gramatica. Typis polyglottis Vaticanis, 1959. (A tridenti zsinat által jóváhagyott szöveg.)

3. Novum Testamentum Graece cum apparatu critico curavit Eberhard Nestle novis curis elaboraverunt Erwin Nestle et Kurt Aland. United Bible Societies London. (Stuttgart, 1967.)
4. Septuaginta, id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes. Edidit Alfred Rahlfs. Editio quarta. Stuttgart, 1950.
5. Bibliatéka CD-ROM. A Bibliatudomány elektronikus könyvtára. 13 Bibliafordítás, 4 Bibliamagyarázat, 3 bibliai lexikon, a Magyar Református Énekeskönyv szövege és hanganyaga. Bp., é.n. (Arcanum Adatbázis)

XXXVI. GÖRÖG–RÓMAI KLASSZIKUSOK, KÖZÉPKORI ÉS HUMANISTA SZÖVEGEK

1. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Lipsiae.
2. Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis. Oxonii.
3. The Loeb Classical Library. Founded by James Loeb, LL.D. Cambridge, Massachusetts–London.
4. Auctores Latini. I–XXIV. Bp., 1967–1995.
5. A Parthenon kétnyelvű klasszikusai. Bp., 1942-től.
6. Görög és latin írók. Scriptores Graeci et Latini. 1–18. Bp., 1954–1987. [Kétnyelvű sorozat.]
7. Scriptores rerum Hungaricarum I–II. Szerk. Szentpétery Imre. Bp., 1937–1938. (Árpád-kori latin nyelvű források.)
8. GOMBOS F. Albin: Catalogus fontium historicae, aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI. I–III. Bp., 1937–1938. IV. index. Composuit Csaba Csapodi. Bp., 1943.
9. Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. – Fontes Byzantini Historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendetium. Összegyűjt., ford., bev. és jegyz. Moravcsik Gyula. Bp., 1988.
10. Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Redigit Ladislaus Juhász. 1–39. Bp., 1930–1946. (XI–XVII. századi írók latin nyelvű művei. Anonymus, Bonfini, Oláh Miklós, Taurinus, Istvánffy etc.)
11. Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, series nova. Redigunt Antonius Pirnát et Ladislaus Szörényi. Bp., 1976-tól. (Thuróczy, Ransanus Brodarics, Schesaeus, Bocatius etc.)
12. DREVES, Guido Maria: Analecta hymnica medii aevi. I–LIII. 1886–1911.
13. Patrologiae cursus completus. Series latina. Ed. J. P. Migne. Paris, 1844–1890.
14. SURIUS, L.: De probatis sanctorum historiis. I–VI. Coloniae, 1570–1575.

XXXVII. NÉHÁNY FONTOS RÉGI ÉS MAI SZAKFOLYÓIRAT

1. AntTan = Antik Tanulmányok. 1954-től.
2. BUKSZ = Budapesti Könyvszemle. Kritikai írások a társadalomtudományok köréből. 1989-től.
3. EPhK = Egyetemes Philologiai Közlöny. 1877–1948. között.
4. Ethn = Ethnographia. 1890-től.
5. FK = Filológiai Közlöny. 1955-től.
6. Hel = Helikon Irodalomtudományi Szemle. 1992-től. (Előzménye: 1955–1957: Irodalmi Figyelő; 1958–1963: Világirodalmi Figyelő; 1964-1991.: Helikon Világirodalmi Figyelő.) Az MTA Irodalomtudományi Intézetének a nemzetközi kutatási eredményekről tájékoztató folyóirata.
7. HK = Hadtörténelmi Közlemények. 1888-tól. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata.
8. HungÉrt = Hungarológiai Értesítő. 1979-től. A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság folyóirata.
9. Iris = Irodalomismeret. 1990-től. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság folyóirata.
10. It = Irodalomtörténet. 1912-től. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság és a tudományegyetemek irodalomtörténeti intézeteinek folyóirata.
11. ItK = Irodalomtörténeti Közlemények. 1891-től. Az MTA Irodalomtudományi Intézetének magyar irodalomtörténeti szakfolyóirata.
12. Lit = Literatura. 1974-től. Az MTA Irodalomtudományi Intézetének a XX. századi magyar irodalom és az irodalomelmélet kérdéseivel fogalkozó folyóirata.
13. LK = Levéltári Közlemények. 1923-tól.
14. Lymbus. Művelődéstörténeti Tár. I–VIII. Sorozatszerk. Monok István, Petneki Áron. Szeged, 1989–2001.
15. Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények. I. Főszerk. Ujváry Gábor. Bp., 2003–
16. MKSz = Magyar Könyvszemle. 1884-től. Az MTA Irodalomtudományi Intézetének könyv- és sajtótörténeti folyóirata.
17. MNy = Magyar Nyelv. 1905-től.
18. MTA I. OK = A Magyar Tudományos Akadémia (I.) Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. 1951-től.
19. MZene = Magyar Zene. Zenetudományi folyóirat. 1960-tól.
20. OSzK Évk. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1957-től.
21. Sz = Századok. 1867-től. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye. (A Századok repertóriuma. 1867–1975. Bp., 1987.)
22. TörtSz = Történelmi Szemle. 1958-tól. Az MTA Történettudományi Intézetének értesítője. (A Történelmi Szemle repertóriuma 1958–1982. Bp., 1988.)
23. TT = Történelmi Tár. 1878–1911. közt.
24. Turul. 1883–1947. között. Geneológiai, címer- és pecséttani folyóirat.

XXXVIII. ÖSSZEFOGLALÓ ELEKTRONIKUS KIADVÁNY

Arcanum DVD Könyvtár II.
Magyar életrajzi lexikon, Finály: A latin nyelv szótára, Ókori lexikon, SzóTárLat, eRMK, Petrik: Magyar könyvészet, Szinnyei: Magyar írók, Németh László összes, Székelyföld és Erdély, A magyar viseletek története, Vasárnapi Újság 1854–1860. Bp., é. n.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

IV. FÜGGELÉK

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

1. BELFÖLDI KUTATÓHELYEK, NAGYOBB KÖNYVTÁRAK, LEVÉLTÁR

Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtudományi Intézet (az Eötvös József Collegium épületében). 1956-tól. (Kiadvány: *A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete. Ismertető*, szerk. KLANICZAY Tibor és KÁDÁR Judit, Bp., 1993.)
– Reneszánsz-kutató Csoport (Centre de Recherches de la Renaissance). 1969-től.

Kutatóhelyek az egyetemek irodalomtörténeti tanszékein és intézeteiben:
– Debreceni Tudományegyetem, Régi Magyar Irodalmi Tanszék
– Eötvös Loránd Tudományegyetem, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék – Reneszánszkutatások Posztgraduális Központja – Centre de Hautes Études de la Renaissance = CHER; Zrínyi-szeminárium és kutatócsoport (Budapest)
– Károli Gáspár Református Egyetem, Régi Magyar Irodalmi Tanszék (Budapest)
– Miskolci Egyetem, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
– Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Irodalomtudományi Intézet (Piliscsaba). (Kiadvány: HARGITTAY Emil, *A Pázmány Egyetem Magyar Irodalomtudományi Intézetének első évei = Múlt jövő időben: Írások Bodnár György 75. születésnapjára*, szerk. ANGYALOSI Gergely, Bp., 2003, 116–122.)
– Pécsi Tudományegyetem, Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék
– Szegedi Tudományegyetem, Régi Magyar Irodalmi Tanszék. (Kiadvány: *A Keserű-iskola*, szerk. MONOK István, Szeged, 1992.)
– Veszprémi Egyetem, Színháztudományi Tanszék

Balassi Bálint Intézet. 2002-től.
ELTE Egyetemi Könyvtár. 1635-től. (A nagyszombati egyetem könyvtáraként.)
Eötvös Könyvtár. 1895-től 1950-ig az Eötvös József Collegium könyvtára. 1956-tól az MTA Irodalomtudományi Intézetének szakkönyvtára.
Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 1904-től.
Fragmenta Codicum kutatóhely (az Országos Széchényi Könyvtár épületében). 1974-től.
Magyar Irodalomtörténeti Társaság (az ELTE BTK Múzeum körúti épületében). 1912-től.
Magyar Országos Levéltár. 1875-től.
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. 1826-tól.
Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság (korábban: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság). 1977-től.
Országgyűlési Könyvtár (Parlamenti Könyvtár). 1902-től.
Országos Széchényi Könyvtár. 1802-től.
Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet.
Petőfi Irodalmi Múzeum. 1954-től. (A Múzeum honlapján írói bibliográfiák is találhatók: www.pim.hu)

2. KÜLFÖLDI EGYETEMI ÉS FŐISKOLAI MAGYAR OKTATÓ- ÉS KUTATÓHELYEK

AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK

New Brunswick

Rutgers Magyar Intézet – Department for Hungarian Studies Rutgers the State University of New Jersey

AUSZTRIA

Bécs

Bécsi Egyetem, Finnugor Intézet – Institut für Finno-Ugristik der Universität Wien

BULGÁRIA

Szófia

Szófiai Szt. Kliment Ohridszki Tudományegyetem, Klasszikus és Modern Filológiai Kar, Magyar Filológiai Tanszék – SU „Sv. Kliment Ohridski" Fakultet po klasicheski i novi filologii, Katedra po ungarszka filologija

Veliko Turnovo

Veliko Tarnovói Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szláv Tanszék – St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo Faculty of Modern Languages

CSEHORSZÁG

Prága

Károly Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Általános Nyelvészeti és Finnugrisztikai Intézet Magyar filológia Magyar Stúdiumok Központja – Univerzita Karlova Filozofická fakulta Ústav lingvistiky a ugrofinistiky Mad'arská filologie Středisko mad'arských studií

EGYIPTOM

Kairó

Ain Shams Egyetem, Idegennyelvi Kar, Német Nyelvi Tanszék, Magyar Ágazat – Ain Shams University Faculty of Al-Alsun German Language Department Hungarian Branch

ÉSZTORSZÁG

Tartu

Tartui Egyetem, Uráli Nyelvek Tanszéke, Magyar Nyelvi Lektorátus – Tartu Ülikool, Uurali keelte őppetool Ungari keele lektoraat

FINNORSZÁG

Helsinki

Helsinki Egyetem, Finnugor Tanszék Magyar nyelv és kultúra – Helsingin Yliopisto Suomalais-ugrilainen laitos Unkarin kieli ja kultturi

Jyväskylä

Jyväskyläi Egyetem, Hungarológiai Intézet – Jyväskylän Yliopisto Hungarologia

OSZK Országos Széchényi Könyvtár

Turku

Turkui Egyetem, Finn és Általános Nyelvészeti Tanszékcsoport Finnugor Tanszék – Turun Yliopisto Suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos Suomalais-ugrilainen kielentutkimus

FRANCIAORSZÁG

Bordeaux

Michel de Montaigne – Bordeaux 3 Egyetem, Idegen nyelvek és alkalmazott idegen nyelvek intézete, Egyéb nyelvek tanszéke, Magyar szakcsoport – Université Michel de Montaigne – Bordeaux 3 UFR. L. E. – L. E. A. Section d'études hongroises

Lille

Charles de Gaulle Lille 3 Egyetem, Újlatin, Szláv és Keleti Nyelvek Tanszéke, Magyar Lektorátus – Université Charles de Gaulle Lille 3 UFR Études Romanes, Slaves et Orientales Lectorat de hongrois

Párizs

Új Sorbonne – Párizs III., Magyarságtudományi Egyetemközi Központ – Université de la Sorbonne Nouvelle – Paris III.

Párizs III Sorbonne Egyetem, Alkalmazott nyelvészeti és fonetikai Intézet – Paris III Nouvelle Sorbonne Institut de Linguistique et Phonetique Générales et Appliquées

Keleti Nyelvek és Civilizációk Egyeteme, Közép és Kelet-Európai Tanszék, Magyar Tanulmányok Részleg – Institut National des Langues et civilisations Orientales Département Europe Centrale et Orientale Section d'études hongroises

Strasbourg

Marc Bloch Egyetem, Idegen Nyelvek Kara, Magyar Tanszék – Université Marc Bloch U. F. R. des Langues Vivantes Département de Hongrois

HORVÁTORSZÁG

Eszék

Eszéki J.J. Strossmayer Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Idegennyelvi Tanszék – Sveuilite J.J. Strossmayera u Osijeku, Filozofski Fakultet, Katedra stranih jezika

Zágráb

Zágrábi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Tanszék – Sveučilištu u Zagrebu, Filozofski Fakultet, Odsjek za hungarologiju

INDIA

Újdelhi

Delhi Egyetem, Déli Campus, Szláv és Finnugor Tanszék – Delhi University, South Campus, Slavonic and Finno-Ugrian Department

JUGOSZLÁVIA

Belgrád

Belgrádi Egyetem, Filológiai Kar, Hungarológiai Tanszék – Faculty of Philology, Belgrade University

KÍNA

Peking

Pekingi Idegennyelvi Egyetem (BFSU), Kelet-európai Kar, Magyar Tanszék – Beijing Foreign Language University (BFSU), East European Languages Department

LENGYELORSZÁG

Krakkó

Jagelló Egyetem, Magyar Tanszék – Uniwersytet Jagiellonski, Katedra Filologii Wegierskiej

Poznań

Adam Mickiewicz Egyetem, Nyelvtudományi Intézet, Magyar Tanszék – Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Instytut Jezykoznawstwa, Zaklad Hungarystyki

Varsó

Varsói Tudományegyetem, Neofilológiai Kar, Magyar Tanszék – Uniwersytet Warszawski, Wydzial Neofilologii, Katedra Hungarystyki

MACEDÓNIA

Szkopje

„Blazse Koneski" Szent Cirill és Metód Tudományegyetem, Filológiai Kar, Török Tanszék – Univerzitet „Sv. Kiril i Metodij" Filoloshki Fakultet „Blažhe Koneski", Turska Katedra

OROSZORSZÁG

Izsevszk

Udmurt Állami Egyetem, Általános Nyelvészeti és Finnugor Tanszék – Udmurtskyj gosudarstvennyj universitet, Kafedra obshcego i finnougorskogo jazykoznanija

Moszkva

Moszkvai Állami Lomonoszov Egyetem, Filológiai Fakultás, Általános és Történeti Összehasonlító Nyelvtudományi Tanszék – Московский Государственный Университет им. М. В. Ломоносова, Кафедра общего и сравнителъно-исторического языкоэнания

Szentpétervár

Szentpétervári Állami Egyetem, Filológiai Fakultás, Finnugor Filológiai Tanszék – Государственный Университет Санкт Петерсбург, Филологический факултет, Кафедра финно-угорской филологии

ROMÁNIA

Bukarest

Bukaresti Egyetem, Idegen Nyelvek és Irodalmak Fakultás, Hungarológia Tanszék – Universitatea Bucureşti, Facultatea de Limbi si Străire, Catedra de Hungarologie

Kolozsvár

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Magyar Nyelv és Kultúra Tanszék – Universitatea Babeş-Bolyai, Catedra de Limbă şi Cultură Maghiară

Marosvásárhely

Színművészeti Egyetem, Magyar Oktatási Vonal (Szentgyörgyi István Tagozat) – Universitatea de Artă Teatrală, Departament de Invatamant in Limba Maghiara

SZLOVÁKIA

Eperjes

Eperjesi Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szlovák Történelem és Levéltár Tanszék – Prešovska Univerzita, Filozofická Fakulta, Katedra Slovenských Dejín a Archivníctva

Nyitra

Konstantín Egyetem, Nyitra, Hungarisztika Tanszék – Univerzita Konštantína Filozofa v. Nitre, Katedra hungaristiky

Pozsony

Comenius Egyetem, Bölcsészettudományi Kara, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék – Katedra Mad'arského jazyka a literatúry, Filozofickej fakulty, Univerzity Komenského v Bratislave

SZLOVÉNIA

Ljubljana

Ljubljanai Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Összehasonlító és Általános Nyelvészeti Tanszék – Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za primerjalno in splošno jezikoslovje

Maribor

Maribori Egyetem, Pedagógiai Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék – Univerza v Mariboru, Pedagoška Fakulteta, Oddelek za madžarski jezik in književnost

TÖRÖKORSZÁG

Ankara

Ankarai Egyetem, Nyelv- és Történelem–Földrajzi Kar, Nyugati Nyelvek és Irodalmak Tanszékcsoportja – Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi, Bati Dilleri ve Edebiyatlari Bölümü, Hungaroloji Anabilim Dali

Országos Széchényi Könyvtár

Egyéb külföldi magyar oktató- és kutatóhelyek

AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK

Bloomington

Indiana Egyetem, Magyar Tanszék – The Institute for Hungarian Studies, Indiana University

AUSZTRIA

Graz

Grazi Károly Ferenc Egyetem, Fordító- és Tolmácsképző Intézet – Karl-Franzens-Universität Graz, Institut für Übersetzer- und Dolmetscherausbildung

DÁNIA

Aarhus

Aarhus-i Egyetem, Nyelvtudományi Intézet, Nyelvészeti Tanszék – Aarhus Universitet, Institut for Lingvistik, Department of Linguistics

FRANCIAORSZÁG

Lyon

Jean Moulin Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szláv és Közép-Európai Nyelvek Intézete, Magyar Lektorátus – Université Jean Moulin – Lyon III., Faculté des Langues et des Civilisations, Inst. des Langues Slaves et de l'Europe Centrale Section de Hongrois

HOLLANDIA

Amszterdam

Amszterdami Városi Egyetem, Magyar Tanulmányok, Kelet-Európa Intézet – Universiteit van Amsterdam, OOST-Europa Instituut

Amszterdami Városi Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék – Universitet van Amsterdam, Faculteit der Letteren, Hongaarse Taal en Letterkunde

Groningen

Groningeni Állami Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Finnugor Tanszék – Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit der Letteren, Finnoegristiek

JAPÁN

Osaka

Oszakai Külföldi Tanulmányok Tudományegyeteme – Osaka Gaikokugo Daigaku (Osaka University of Foreign Studies)

Tokió

Csiba Egyetem – Chiba University

JUGOSZLÁVIA

Újvidék

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Hungarológiai Tanszék – Univerza v Novi Sad, Filozofski Fakultet, Odselek za hungarologiju

KANADA

Torontó

Torontói Egyetem, Szláv Nyelvek és Irodalmak Tanszéke – Department of Slavic Languages and Literatures, University of Toronto

Torontói Egyetem, Nyelvészeti Tanszék – Department of Linguistics, University of Toronto

NAGY-BRITANNIA

London

Londoni Egyetem, Szláv és Kelet-Európai Tanulmányok Intézete – School of Slavonic and East European Studies, University College London

NÉMETORSZÁG

Berlin

Humboldt Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Hungarológiai Tanszék – Humboldt-Universität zu Berlin, Philosophische Fakultät II., Seminar für Hungarologie

Országos Széchényi Könyvtár

Göttingen

Georg August Egyetem, Finnugor Tanszék – Finnisch-Ugrisches Seminar der Georg-August-Universität Göttingen

Hamburg

Hamburgi Egyetem, Finnugor Tanszék, Hungarológiai Központ – Universität Hamburg, Finnisch-Ugrisches Seminar, Zentrum für Hungarologie

München

Ludwig Maximillian Egyetem, Finnugor Intézet – Ludwig-Maximillians-Universität, Institut für Finnougristik

Müncheni Magyar Intézet – Ungarisches Institut München

OLASZORSZÁG

Bologna

Bolognai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar – Universitá degli Studi di Bologna, Facoltá di Lettere e Filosofia

Firenze

Firenzei Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék – Universitá degli Studi di Firenze, Facoltá di Lettere e Filosofia, Cattedra di Lingua e Letteratura Ungherese

Nápoly

Keleti Tudományok Egyeteme, Kelet-európai Tanulmányok Tanszéke – Istituto Universitario Orientale, Dipartimento di Studi dell'Europa Orientale

Róma

La Sapienza Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék és Egyetemközi Hungarológiai Központ – Universitá degli Studi di Roma "La Sapienza", Facoltá di Lettere e Filosofia, Cattedra di Lingua e Letteratura Ungherese e Centro Interuniversitario Per Gli Studi Ungheresi in Italia (C.I.S.U.I.)

Udine

Udinei Tudományegyetem, Nyelvészet és Klasszika Filológia Tanszék – Universitá degli Studi di Udine, Dipartimento di Lingue e Civiltà dell'Europa centro-orientale (D.I.E.O.), Cattedra di Lingua e letteratura ungherese

PORTUGÁLIA

Lisszabon

Lisszaboni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Általános Nyelvészeti és Romanisztikai Tanszék, Magyar Lektorátus – Universidade de Lisboa, Faculdade de Letras, Departamento de Linguística Geral e Romnica, Leitorado de Húngaro

SVÉDORSZÁG

Lund

Lundi Egyetem, Finnugor Intézet – Institutionen för Öst-och Centraleuropastudier, Finsk-ugriska biblioteket "WRANGEL"

Országos Széchényi Könyvtár

Uppsala

Uppsalai Egyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Finnugor Nyelvi Intézet – Uppsala Universitet, Humanistiskt-Samhällsvetenskapligt Centrum, Finsk-ugriska Institutionen

SZLOVÁKIA

Besztercebánya

Bél Mátyás Tudományegyetem, Filológiai Kar, Hungarisztika Tanszék – Univerzita Mateja Bela, Filologická fakulta, Katedra hungaristiky

UKRAJNA

Ungvár

Ungvári Nemzeti Egyetem, Magyar Filológiai Tanszék – Ужгородський Національний Університет, Кафедра Угорської Філології

Ungvári Hungarológiai Központ – Ужгородський Центр Гунгарології

Külföldön működő kulturális intézetek

Amerikai Egyesült Államok	– New York-i Magyar Kulturális Központ
	– Washingtoni Kossuth Ház
Ausztria	– Bécsi Collegium Hungaricum
	– Bécsi Magyar Történeti Intézet
Bulgária	– Szófiai Magyar Kulturális Intézet
Csehország	– Prágai Magyar Kulturális Központ
Egyiptom	– Kairói Kulturális Tanácsosi Hivatal
Észtország	– Tallinni Magyar Intézet
Finnország	– Helsinki Magyar Kulturális és Tudományos Központ
Franciaország	– Párizsi Magyar Intézet
India	– Delhi Magyar Tájékoztatási és Kulturális Központ
Lengyelország	– Varsói Magyar Kulturális Intézet
Nagy-Britannia	– Londoni Magyar Kulturális Központ
Németország	– Collegium Hungaricum Berlin (Magyar Ház)
	– Müncheni Magyar Intézet
	– Stuttgarti Magyar Kulturális és Tájékoztatási Központ
Olaszország	– Római Magyar Akadémia
Oroszország	– Moszkvai Magyar Kulturális, Tudományos és Tájékoztatási Központ
Románia	– Bukaresti Magyar Kulturális Központ
Szlovákia	– Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, Pozsony

*

Az adatokat a Balassi Bálint Intézet bocsátotta rendelkezésre.

3. AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR ONLINE-SZOLGÁLTATÁSAI

1. Az Országos Széchényi Könyvtár online olvasói katalógusa: **LibriVision**. A lap kötelező olvasmány rovata tartalmazza a katalógus legfontosabb tulajdonságait és a benne található állomány jellemzőit:
   http://nektar.oszk.hu/
   A katalógust a könyvtár honlapjának nyitóoldaláról (www.oszk.hu) is könnyen el lehet érni a **Katalógus** pontra kattintva.

2. **Magyar nemzeti bibliográfia. Könyvek bibliográfiája – WWW**. A Magyarországon kiadott és az Országos Széchényi Könyvtárba kötelespéldányként beszolgáltatott vagy más forrásból beérkező könyvek bibliográfiai tételeit tartalmazza. Az indulás éve: 1997. Havonta kétszer jelenik meg, az oldalon a legfrissebb számok tekinthetők meg:
   http://www.oszk.hu/mnbkb/index.html

3. **IKB – Magyar Periodika Adatbázis**. Az 1986 óta épülő adatbázis valamennyi hazai periodikum bibliográfiai adatait tartalmazza, kéthavonta frissítik:
   http://w3.oszk.hu/ikb_h.htm

4. **IKER – Magyar Időszaki Kiadványok Repertóriuma**. Az 1993 óta épülő adatbázis a hazai társadalom- és természettudományi időszaki kiadványok válogatott tanulmányainak leírását, tárgyszavazását tartalmazza:
   http:w3.oszk.hu/rep.htm

5. **HEKTOR – Adattárak az Országos Széchényi Könyvtárban**. A könyvtár néhány adattárának bibliográfiai tételét jeleníti meg (Hazai könyvek (1976-), Külföldi könyvek (1987-), Ponyvák, Zeneművek):
   http://www.oszk.hu/hektor.htm

6. **Magyar Nemzeti Bibliográfia. Új periodikumok**. A hazai új indulású periodikumok szabványos bibliográfiai leírását havi rendszerességgel közlő online kiadvány:
   http://www.oszk.hu/sajtobibliografia

7. **Hungarika Információ**. Külföldi, magyar és idegen nyelvű, 1985 óta megjelent periodikumok magyar vonatkozású közleményeinek adatbázisa:
   http://www.iif.hu/db/huni/index.html

8. **Hungarika Névkataszter (HUNG)**. Magyar biográfiai index, amely az 1880 után született külföldi magyar személyiségekről ad tájékoztatást:
   http://www.iif.hu/db/hung/index.html

9. **Hungarika WWW.** Virtuális hungarika könyvtár, kalauz a külföldi hungarika-gyűjteményekhez:
   http://www.oszk.hu/hungarik/index.html

10. **Magyar Nemzeti Bibliográfia.** Külföldön megjelenő hungarikumok: http://www.oszk.hu/hungarika/1997

11. **Magyar Elektronikus Könyvtár.** A magyar kultúra, oktatás és tudomány számára fontos dokumentumok elektronikus változatait szolgáltatja. Az egyik legnépszerűbb hazai portál címe: http://mek.oszk.hu

12. **Nemzeti Periodika Adatbázis (NPA).** A magyarországi könyvtárakban található külföldi időszaki kiadványok online lelőhelyjegyzéke, amely 743 magyarországi könyvtár bejelentésére épül: http://www.iif.hu/db/npac/index.html

13. **LibInfO (Librarian's Information Online).** A magyar könyvtárak közös internetes tájékoztató szolgálata. A munkát az Országos Széchényi Könyvtár koordinálja. Az elektronikus levélben érkező referensz kérdésekre 48 órán belül rövid, de szakszerű választ adnak a kollégák. http://libinfo.oszk.hu

14. Nemrég készült el a könytár **Corvina-oldal**a, amely a nemzetközi együttműködésben megvalósuló digitalizálási program (Bibliotheca Corviniana Digitalis) eredményeit tartalmazza – folyamatos frissítéssel: http://www.corvina.oszk.hu

15. **Bibliotheca Eruditionis.** A XVI-XVIII. századi magyarországi művelődéstörténet kutatásához elengedhetetlen bibliográfiai, olvasmánytörténeti adatokat, régi nyomtatványok digitalizált oldalait tartalmazó adatbázis: http://www.eruditio.hu/

16. **Virtuális kiállítások.** A könyvtár nyitóoldaláról kiindulva: **Kiállítások/Virtuális kiállítások.** A könyvtár jelentősebb kiállításainak virtuális változatait tartalmazza:
    Kincs, Műkincs, Közkincs (az Országos Széchényi Könyvtár legértékesebb középkori kéziratai, korvinái, ősnyomtatványai, valamint legrégibb magyar és közép-európai nyomtatványai)
    Három kódex (Admonti Biblia, Magyar Anjou Legendárium, Nagylucsei Orbán Psalteriuma)
    A Hoffhalter-nyomda emlékei

17. Az **Arcanum Adatbázis Kft.** közreműködésével elengedhetetlen fontosságú könyvészeti kézikönyvek, katalógusok is elérhetővé váltak a világháló használói számára: http:/www.arcanum.hu/oszk/
    e-RMK – Elektronikus Régi Magyar Könyvtár (RMK I., RMK II., Sztripszky, RMNy I., RMNy II., RMNy III.)
    Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái
    Magyar Könyvészet 1712-1920

Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár
– Magyar nyelvű kötetes kéziratok
– 1950 után beszerzett kötetes kéziratok
– Analekta
– Fondjegyzék
– Levelestár
Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára
– Antikva-katalógus
– Apponyi-katalógus (I-V., Register)
– Régi Magyar Könyvtár III. (RMK I. Pótlások, RMK II. Pótlások, RMK III/1-2., RMK III. Pótlások 1-5.)

18. A **Könyvtári Intézet** szolgáltatásai az intézet honlapján (http://www.ki.oszk.hu) keresztül vehetők igénybe.
MANCI (MAgyar és Nemzetközi CIkkek). 1986-tól tartalmazza a teljes magyar könyvtártudományi folyóiratcikk-bibliográfiát, és válogatva feltárja a szakkönyvtárba járó külföldi folyóiratok cikkeit:
http://w3.oszk.hu/manci.htm
A könyvtártudományi szakkönyvtár honlapján keresztül tartalomjegyzéket szolgáltat a magyar könyvtári témájú folyóiratokról:
http://www.ki.oszk.hu/konyvtar/tartj/tartjegy.html
A szakkönyvtárban szerkesztett **Könyvtári Figyelő** elektronikus változata a http://www.ki.oszk.hu/kf címen érhető el, a **Könyv, Könyvtár, Könyvtáros** pedig a http://www.ki.oszk.hu/3k címen található.
A nyilvános könyvtárak jegyzéke a http://www.ki.oszk.hu/nyilvanos címen olvasható.
Az intézet egyik legfontosabb feladata az országos könyvtári statisztika gondozása és kiadása, ezek szintén megtalálhatók a Könyvtári Intézet oldalán.

19. Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár. **XVI-XVIII. századi Magyarországot és Erdélyt ábrázoló térképek digitalizált változatai:** http://www.mhtehi.gov.hu/oszk/
Célszerű ismerkedni a **Gyűjtemények/Különgyűjtemények/Térképtár** oldallal is a könyvtvár nyitólapjáról kiindulva (www.oszk.hu).

20. Ezeken kívül érdemes megnézni a főoldalról (www.oszk.hu) kiindulva a **Gyűjtemények/Különgyűjtemények** oldalon a **Kézirattár, Színháztörténeti Tár** vagy **Zeneműtár** nyomtatott katalógusainak jegyzékét is az említett tárakra rákattintva.

*

Az adatokat az Országos Széchényi Könyvtár bocsátotta rendelkezésre.

4. A FILOLÓGIAI BEVEZETÉS TÉMAKÖREIBŐL

betű (héber, görög, latin, gót; rovás)
lapidáris feliratok, karoling minuscula, humanista írás
betűtípusok, szóköz, sorköz, sorméret, tördelés; ligatúra, abbreviáció
rubrika, miniatúra, iniciálé; kotta, tabulatúra
tekercs, könyv, kódex, kézirat (autográf és másolat); gépirat
paleográfia: régi magyar kézírás; íróeszközök, tinta
missilis levél, levélformulák, pecsétek
incunabulum, antikva, hungarica (I–II–III–IV.)
tipográfus, könyvsajtó, nyomdaeszközök, nyomtatvány, könyvkiadás
régi nevezetes európai és magyarországi könyvnyomtatók és nyomdahelyek (Aldus – Velence, Plantin – Antwerpen; Heltai Gáspár, Tótfalusi Kis Miklós – Kolozsvár stb.)
betűmetszés, matrica, fametszet, dúc, rézmetszet
illusztrációk, nyomdászjelvények, könyvdíszek, címerek
írás, másolás, diktálás, hangosan olvasás, beszéd, ének, zene
latin és magyar kiejtési kérdések, oralitás
pergamen, papír (vízjel); könyvkötés, vaknyomás; könyvtábla kiáztatás
incipit, explicit, cím; impresszum, kolofón
akrosztichon, kronosztichon; dedikáció, üdvözlővers, mecénás
ívjel, őrszó, lapszám, index (tartalom- és névmutató), kolláció; kolligátum
korrektúra, makulatúra; imprimatúra; sajtóhiba
eredeti és fakszimile, reprint; autopszia
szerző, fordító; anonim, pszeudonim; attribució
jegyzet, glossza, marginália, possessor, ex libris
jegyzetkészítés, cédulázás, hivatkozási, címleírási módok és elvek
szövegkiadás: forráskiadás, kritikai kiadás; kiadástörténet
ortográfiai kérdések; betűhívség, átírás
textológiai kérdések: szövegtörténet, források, hagyomány, hitelesség, épség, töredékek, változatok; átiratok, hamisítványok
sztemma, közös hibák, „lectio difficilior"
szövegjavítás, konjektúra, interpoláció, crux; törlések, „ultima manus"
Biblia Hebraica (ketib és keré), Novum Testamentum Graece
Septuaginta (LXX), Vulgata, nemzeti bibliafordítások
exegézis, kommentár (Lyra, Münster, Székely stb.), kritikai apparátus
antik szövegek kiadásai (Teubner, Oxford Classical Texts, Loeb etc.)
könyvgyűjtemények, könyvjegyzékek, bibliofilia (Corvina, Zsámboky, Batthyány, Zrínyi stb.)
nagy hazai könyvtárak (OSzK, MTA Kvt., Egyetemi Kvt., Debrecen, muzeális és egyházi gyűjtemények)
nagy külföldi könyvtárak
levéltárak (családi, városi, megyei, egyházi etc. – OL)

egyetemek, peregrináció, matricula (Padova, Bécs, Krakkó, Wittenberg, Franeker; Pécs, Óbuda, Nagyszombat stb.)
disszertáció, tézisek, respondens, opponens
ikonográfia, emblematika, attributumok
citációk, közmondások, exemplumok; konkordancia
kronológia, naptár, naptárreform, jeles napok
heraldika, genealógia
topográfia, térképek
biográfia, írói életrajz
szótárak, glosszáriumok
bibliográfiák (retrospektív, kurrens), repertóriumok
katalógusok (ETO)
enciklopédiák, szaklexikonok
szakfolyóiratok
resume (summary); recenzió
az irodalomtörténeti kutatás műhelyei
szöveggondozás számítógéppel

*

Szentmártoni Szabó Géza jegyzéke.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

TARTALOM

Előszó 5

I. TANULMÁNYOK

Az ItK címleírási és jegyzetelési alapelvei, összeállította Kecskeméti Gábor 9
Bartók István, *Az internet az irodalomkutatás szolgálatában* 16
Borsa Gedeon, *Gyakorlati tudnivalók a régi nyomtatványokról* 23
Borsa Gedeon, *Magyarországi nyomdászattörténet XV–XVII. század* 36
Érszegi Géza, *Oklevéltan* 44
Érszegi Géza, *Paleográfia* 61
Hargittay Emil, *A régi magyarországi irodalom jellege (decem rationes)* 75
Holl Béla, *A régi magyarországi nyomtatványok meghatározása* 89
Horváth Iván, *Szöveg* 93
Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata, összeállította Péter László 114
Kecskeméti Gábor, *Filológiai problémák a magyarországi irodalomtudományi kutatásban és a számítógépes kézirat-előkészítésben* 132
Klaniczay Tibor, *Az írók nemzeti hovatartozása* 147
Stoll Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban* 154
Szentmihályi János, *A magyar nemzeti bibliográfia* (részletek) 211
Szilasi László, *A történeti poétika története (1982–2000)* 240
Szörényi László, *Ars Mutilandi Hungarica* 253
Thimár Attila, *A filológia értelmezése* 306
Tolnai Vilmos, *Bevezetés az irodalomtudományba* (részletek) 320
Varjas Béla, *Paleográfiai útmutató a 15–17. századi magyar nyelvű kéziratok olvasásához* 326

II. SZÖVEGGYŰJTEMÉNY ÉS GYAKORLATOK

1) RMK I., 35. tétel 342
2) RMNy, 144. tétel 343
3) Két jegyzetelési példa 344
4) Hasonmás az ÚMIL-ból 346
5) Korrektúrajavítási szabályzat 347
6) A görög betűk 355
7) Írott és nyomtatott gót betűk 356
8) A bibliai könyvek gyakrabban előforduló régebbi és újabb rövidítései 358

9) Néhány szerzetesrend rövidítése és megalakulásának időpontja 360
10) A régi magyar hónapnevek 361
11) Laskai Demeter imája (1433) 362
12) *Cantio Petri Berizlo* (1515, részlet) 364
13) Apati Ferenc, *Cantilena* (1520 k.) 366
14) „...öltöznek be az erdö..." (1510–1542) 376
15) Tinodi Sebestyén, *Sok fele reszögösröl* (1548) 380
16) Balassi Bálint, [*Saját kezű versfüzér*] (1593) 394
17) A *Balassa-kódex* [1650 után] részlete 395
18) Zrinyi Miklós, *Adriai tengernek syrenaia...* (Bécs, 1651, részlet) 396
19) [...] Mihály, *Cantio alia de mulieribus* (1666) 402
20) Csaky István levele fiához (1697. október 24.) 410
21) Gyarfas István *Aeneis*-fordításából (1717, részlet) 412
22) Európai egyetemek 1500-ig 415
23) Genetikus szövegkiadás egy lapja 416
24) Filológia és szellemtörténeti interpretáció (három eset) 417
25) Umberto Eco, *Hogyan írjunk szakdolgozatot?*
(Bp., 1991. A mű tartalomjegyzéke.) 420
26) Fogalommagyarázat 422
27) Zárthelyi dolgozat 427

III. BIBLIOGRÁFIA

Szentmartoni Szabó Géza, P. Vásárhelyi Judit, *Segédkönyvek és szövegkiadások válogatott bibliográfiája a régi magyarországi irodalomhoz* 433

IV. FÜGGELÉK

1) Belföldi kutatóhelyek, nagyobb könyvtárak, levéltár 485
2) Külföldi egyetemi és főiskolai magyar oktató- és kutatóhelyek 486
3) Az Országos Széchényi Könyvtár online-szolgáltatásai 493
4) A filológiai bevezetés témaköreiből 496

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Az Universitas kiadványai megrendelhetők a kiadó postacímén:
1462 Budapest, Pf. 516,
illetve megvásárolhatók a Budapesti Teleki Tékában:
1088 Budapest, Baross u. 1.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

ISBN 963 9104 80 9

Ára: 1950 Ft

1. *„Magyarországon nincs cenzúra.”*
2. *„Egy irodalmi művet hitelesen csakis eredetiben tanulmányozhatunk.”*
3. *„A mű a szerző halála után megkezdi a maga önálló, kiszámíthatatlan életét, s a szerző eredeti szándéka egyre inkább feledésbe merül, és lényegtelenné válik.”*
4. *„a szöveg mindig széthullik változatok garmadájára”*
5. *„egy fakszimile kiadás sem mindig hű”*
6. *„A szövegkritikus […] tevékenységének lényege tehát: hibák keresése.”*
7. *„Kissé paradox módon a stilisztika vagy irodalomtörténet a gyakorlatban a szövegkritika segédtudománya lesz.”*
8. *„A magyar írók műveinek első összefoglaló ismertetése a 18. század elején jelent meg.”*
9. *„Igazán evidenciának kellene lennie, hogy irodalomtörténeti vagy irodalomtudományi megállapításokat csak olyan szövegekkel kapcsolatban tegyünk, amelyeket ismerünk […]”*
10. *„Soha nem idézhetünk, még csak nem is hivatkozhatunk emlékezetből.”*
11. *„A* tropika *és a* pragmatika *harca folyamatos – és (példaképpen olyan mondatokra gondolva, mint, mondjuk: »időérzékem csütörtököt mond«) el kell ismernünk, hogy e harcban az irodalom* nem *az utóbbi pártján áll.”*
12. *www.oszk.hu*